BULLETIN

van de

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Jaargang 92 * 1993

Walburg Pers
Zutphen

Bestuur KNOB:
G. Heuff, *voorzitter*; drs. J.F. van Regteren Altena, *vice-voorzitter*; ir. W.B.J. Polman, *secretaris*; E.G.M. van Zijl RA, *penningmeester*; ir. R. Apell, prof. dr. G.J. Borger, mr. G.A.A. Conijn, mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel, mevr. ir. A. Mazzola, prof. dr. A.J.J. Mekking, W.F.J. Mörzer Bruyns, drs. T.A.S.M. Panhuysen, mr. T.N. Schelhaas.

Redactie:
prof. dr. ir. F.W. van Voorden, *hoofdredacteur*; prof. dr. M. Bock, prof. drs. H.L. Janssen, drs. E. de Jong, prof. dr. A.J.J. Mekking, prof. dr. K.A. Ottenheym, drs. H. Sarfatij, prof. dr. E.R.M. Taverne, prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll, drs. ing. D.J. de Vries, prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad: (opgeheven 17 juni 1993)
drs. U.F. Hylkema, *voorzitter*; prof. dr. W.J.H. Willems, G. Heuff, drs. J.F. van Regteren Altena, drs. C.O.A. Baron Schimmelpenninck van der Oije, ir. C.J. Vriesman, mevr. drs. M.J.H. Willinge

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen

Bureau KNOB
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht

Inhoud 1993

ARTIKELEN

Abbad, Dito Stadsbehoudend vernieuwen of stadsvernieuwend behouden. *23-28*

Brummel, Klazien 'Natuur, met kunst vereent', Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-eeuwse situatie van de terrastuin van kasteel Neercanne. *89-114*

Dijk, Saskia van en Mariëtte Kamphuis, Tussen airco en een mangoboom. Symposium architectuur en stedebouw Curaçao. *1-4*

Dijk, R. van en H.J. van Nieuwenhoven, De klokken van Giessen-Oudekerk en Oosterwijk. *145-147*

Drunen, A. van Bossche gebouwen dendrochronologisch gedateerd. *57-64*

Dunk, T.H. von der Amsterdamse stadhuisplannen uit de jaren voor 1648. *165-180*

Gill, Ronald De architectuur en stedebouw in de West-Indische archipel. Een verkenning vanuit Curaçao. *7-14*

Newton, Michael A. Monumentenbeleid en stadsvernieuwing op Curaçao. *14-20*

Rijsbergen, B.A.M. Giudici's 'ontwerp tot vergrooting der stadt Assen'. *181-189*

Römer, R.A. Flexibiliteit en spontaniteit. De samenhang tussen samenleving, cultuur en architectuur van Curaçao. *4-7*

Rots, S. en H. de Ruyter, S. van Dijk, M. Kamphuis Vier doctoraalscripties over Curaçao. *28-34*

Schmidt, Victor M. Een verdwenen priestergestoelte uit de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. *141-145*

Tummers, H.A. Recente vondsten betreffende vroege grafsculptuur in Nederland, dertiende en veertiende eeuw. *34-41*

Vink, Ester Bosch bouwhout onderweg. Een historisch onderzoek naar de herkomst van Bosch bouwhout in de vijftiende en zestiende eeuw. *129-141*

Vries, Dirk de Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5). *64-72*

Weeber, Carel Ruïnes ontstaan vanzelf, monumenten nooit. *20-23*

PUBLIKATIES

Boekbesprekingen

Arts, N.(ed.): *Het kasteel van Eindhoven*, door Hans L. Janssen *72-73*

Boschma-Aarnoudse, C.: *Renaissanceraadhuizen boven het IJ: 'Een huijs om te vergaderen ende tgerecht te houden'*, door Ronald Stenvert *156-157*

Capelleveen, H.J. van en Zweers, D.J.K.: *De kerk te Leur*, door Arie de Groot *41*

Don, Peter: *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, door Elle de Wijs *114-115*

Janssen, H.J.: *Het kasteel centraal*, door T.J. Hoekstra *41-42*

Mekking, A.J.J.(ed.): *De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer*, door Sible de Blaauw *116-117*

Moes, C.D.H.: *Architectuur als Sieraad van de Natuur*, door Freek Schmidt *115-116*

Moes, J.K.S. en B.M.A. de Vries: *Stof uit het Leidse verleden*, door Wantje Fritschy *73*

Olst, E.L. van: *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek*, door Elle de Wijs *114*

Pey, Ineke: *Herstel in oude luister*, door Coert Peter Krabbe *192*

Woud, Auke van der: *De Bataafse hut*, door J.A. Bakker *74-78*

Reakties

Kuyper, W.: 'Thomistische Ontleding der Ontledingen', reaktie op het artikel van T.H. von der Dunk *180*

Mekking, A.A.J.: *Torenhoge misverstanden*, reaktie op de recensie van K. van der Ploeg (Bull. KNOB 1992, 121-127) *147-156*

Schoor, v.d.: *Ir. G.C. Bremer en de Rijksgebouwendienst. Een reaktie*; slotwoord van M.A.D. van Nieuwpoort *189-191*

Recent verschenen

43, 78, 117

BERICHTEN

Archeologie

46, 82, 124, 160, 195

Archieven

49

Monumentenzorg

44, 79, 119, 157, 195

Mutual Heritage

48

Tentoonstellingen

51, 86

KNOB-nieuws

52, 87, 127, 164, 200

Summaries

54, 88, 128, 164, 200

Register 1993

Aangegeven zijn persoons-, zaak- of plaatsnaam en paginanummers

Aa, Pieter van der 167, 178
Aalten, St. Helenakerk 41
Aardenburg, Sint Baafskerk 38
Abbad, Dito 2, 3, 31
Adam, William 11
Abbenbroek 114
Adriaans, Sebastiaan 145
Aken, paleiskapel 152, 153, 154
Alberti 9
Alexander VII, paus 185
Alkmaar 157
  Mient *31* 64
Alkuin 154, 155
Almelo 156
  Huis 64
Ameland 157
Amersfoort 150
  Hof *11* 65
  Onze-Lieve-Vrouwetoren 148, 151, 152, 153
Amsterdam 138
  Beurs van De Keyser 180
  Coymanshuis 157
  Koopmansbeurs 115
  Nieuwe Waag 180
  Nieuwe Kerk 166, 171, 173, 176-177
  Stadhuis 165-167, 170-171, 173, 176, 177, 180
Anderson, K. 72
Antwerpen, Stadhuis 180
Appingedam 157
Arion, Frank Martinus 4
Arkel, Jan III van 38, 70
Arkel, Land van 146
Arts, Nico 72
Aruba 12
Assen, Drostenhuis 181, 183
  N.H. Kerk 181
  Hof van Justitie 183
  Landschapshuis 181, 183
  nieuwe Stadhuis 183
Augsburg, Stadhuis 173, 175, 180
Augustus, keizer 154
Bakker 75, 76, 77
Bakker, C.M. 33
Balbulus, Notker 153
Bandmann, Günter 148, 149, 150
Barbados, The Savannah 11
Barsingerhorn, raadhuis 156
Basel, Dom 153
Bauch 38
Beemster 156
Bergen op Zoom, het Markiezaat van 131, 132
Berkel, K. van 75
Bernini 185
Bernward, bisschop van Hildesheim 154
Berthelot, Jack 8
Beverwijk 157
Binding, Günther 154
Blenheim, tuin van 106
Bloemaert, Abraham 141, 143
Bloemaert, Cornelis 143
Bloemink, J.W. 116
Blom, D. van 114
Blumenbach, J.F. 74
Bocholt 136
Boeken, A. 166-168, 173-174
Boeles, P.C.J.A. 77
Boem, Coene en Karstine 39
Boer, D.E.H. de 73
Bok, L. 189
Bolsward 157
Bonthuis, J. 66
Borne, Ennekerdijk *11*; *Bussemakershuis* 65
Borssele, Frank van 65
Boschma-Aarnoudse, Corrie 156, 157
Boullée, E.L. 185
Bourgondië, bisschop David van 151
Brabant, Margaretha van 37
Breda, de Baronie van 131, 136
  Kasteel van 72
Brederode, Gijsbrecht van 153
Brederode, Willem van 38
Bremer, G.C. 189-191
Brielle, Nobelstraat *14*, 65
  Nobelstraat *19*, 65
  Nobelstraat *29*, 65
  Vestingstad 114
Brinkmann, Hennig 153
Brongers, J.A. 75
Brueckem, Arnt van 136
Bruijn, Martin de 70
Bruijn, G. de 89, 90, 92, 93, 98, 107
Brunck, Arnt vanden 134
Brunsting, H. 74, 75
Bruun 153, 154, 155
Buis, J. 132
Buisseret, David 8
Buren, graaf van 146
Buren, toren N.H. Kerk 65
Büsching, J.G.G. 75
Caernarfon (Wales), kasteel van koning Edward I 155
Caesar, Julius 75
Campen, Jacob van 148, 157, 165, 167, 170, 173-175, 177, 178, 180
Camper, A.G. 74-75
Camper, P. 74-75
Cannegieter, H. 76
Cappelleveen, H.J. van 41
Capricorne, José Maria 4
Chagall, Marc 4
Charles II 106
Chastel 28
Childe, Gordon 77
Churchill, John 92
Clingendaal 106
Coevorden, kasteel 64
Cohausen, J.H. 76
Columbus, C. 8, 9
Coningsby, Th. 106
Conring, H.C. 75
Coren, Jacob Gerritz 64
Crouwel, Joseph 189-191
Culemborg, Grote Kerk 151, 152
Curaçao, Fort Amsterdam 9, 17, 25, 28
  Landhuis Brievengat 15, 31
  Landhuis Ronde Klip 4
  Openbare Bibliotheek 24
  Penha-gebouw 5, 17
  Plantersrust militair hospitaal 11, 21
  Synagoge 17
  Villa Belvédère 16
Cuypers, Jos. 192
Cuypers, P.J.H. 37, 192
Daal, Luis 4
Dalfsen, Kasteel Rechteren 64, 71
Damascus 152
Danckerts de Ry, Cornelis 167, 173, 176-178
Daniel, G. 75
David, koning 151, 152
St. Denis, abdijkerk 154
Deventer 157
  Kleine Overstraat 46-54; *Heilige Geest gasthuis* 65-66
  Lebuinuskerk 116
Diepholz, Gottschalk von 36
Dincx, Joachim 143
Dirks, Willem 145
Don, Peter 65, 114, 115
Dopff, Daniël Wolff van 90-108
Dordrecht 134, 136, 138
Dordrecht, Nieuwe Kerk 146
Drakenborch, ridder uit geslacht van 38
Dröge, Jan 69
Du Barry, Mme 186
Dubbe, B. 116
Duitse orde, de 70
Dumas, Charles 42
Dumbar, G. 117
Dungen, den 134
Dunk, Creyn Jannes van 93
Dunk, Thomas von der 180
Durand, J.N.L. 185, 186
Durandus 152
Edam 157
  Achterhaven *105* 66
  Spui *2* 66

Spui *6* 66
Ede 156
Edward I, koning van Engeland 155
Eemnes-Binnen 156
Eext, grafkelder 75,76
Egmond, Anna van 146
Egmond, Maximiliaan van 146
Eigil, abt 153, 154, 155
Eindhoven, Heuvelterrein 72
Eindhoven, Kasteel 'Ravensdonck' 72
Elst, toren 150
Emmen, hunnebedrest in de Zaalhof 76
Engelberts, E.M. 74, 76
Engelen, J. 72
Engelse molen, de 132
Enkhuizen 157
stadhuis 156
Westerstraat 76 66
Eppo, zerk van 37
Esmeijer, Anna C. 153
Estorff, G.O.C. von 76
Exaltus, R. 72
Eyck, gebroeders van 152
Eyckelen, H.H.A. van 189
Faber, J. 190
Fallais, Denise de 146
Fehrmann, C.N. 69
Fontaine, Pierre 116
Fortier 28
Forum Hadriani 75
Frederik Hendrik 105
Freiburg i. Br., toren 152
Freijser, Victor 42
Fremantle, Katherine 165, 167, 173, 174
Fulda, kapel 153, 155
Gallée, J.H. 114
Gaumé, Martine 8
Geervliet 114
Gelre, Gerard van 37
Gent, kathedraal 152
Genua 180
Giessen-Oudekerk 145, 146
Gibb, James 11
Gill, Ronald 2, 21
Glaudemans, R. 66, 116
Godfried met de baard, hertog van Lotharingen 117
Goetz, Werner 153
Goffe, John 9
Gooi 156
Gorinchem 145, 146
Gosner, Pamela 8, 11
Goudriaan 145
Graft, raadhuis 156, 157
Grave 135
's-Gravenhage, Centraal Bureau voor de Statistiek 190
Gebouw Hoofdbestuur PTT 190
Paleis Noordeinde 176
Stationspostkantoor 190
Greef, Jan de 116
Greenhill 38
Grimm, Wilhelm 75
Groenewegen, S. 73
Groet, raadhuis 156
Groningen 150, 155
Hoge der A *14* 67
Hoofdparochiële kerk van Sint-Maarten 154
Martinikerk 150, 155
Westerkwartier 114
Westerwolde 114
Groot, Geertje de 28
Grootschermer 156
Grootvelt, Peter van 146
Grote, Geert 150
Guidici, Jan 181-188
Gummel, H. 76, 77
Haakma Wagenaar W. 117
Haarlem, Nieuwe Kerk 148
Spaarne 108 67
Hakking, R. 89
Hall, Jacob van 133
Halma, F. (dichter) 90-108
Haren, hoeve 133
Haseth, Carl de 4
Havanna 8, 9
Heenvliet 114
Heeringen, van, R.M. 76
Heeswijk, H.(A.) van 189
Heezeacker, Goessen vanden 130
Hekkema, H. 191
Hekker, R.C. 114
Hellevoetsluis, 114, 115
Helten, Leonard 148, 156
Helvoirt 132
Hendrik III, keizer 117
Henriquez, P.C. 15
Herefordshire, Hampton Court 106
Heringa, heerlijkheid van 74
Herlaar, J. 130, 133
Herlaar, landgoed 133
's-Hertogenbosch 129-140
'Boom' van de Vismarkt 138
'Koycamp' 134
'Kreyenspot' 134
'Nonnenbosch' 134
Clarakloster 130-134, 136-137, 139
Coepoort 138
Dominicanesserklooster 61
Gasthuis 130, 131, 133, 134, 136
Hinthamerstraat *36-38, 111, 113, 134, 210* 57-60
Houttuinen 138
Leprozenhuis 130, 131, 132, 135
Orthenstraat *23-25, 41* 60-61
Pesthuis 133
Predikherenklooster, *poortgebouw* 57
Sacramentstoren 141
St. Geertruiklooster 61
St. Janskathedraal 141, 143
St. Janspoort 138
St. Jansstraat *1*, 61
St. Janskerk 38 192
Stadstuin 138
Tafel van de Heilige Geest 130-136
Visstraat *23* 62
Hilversum, de Bosberg 76
Hoekstra, H. 189
Hoeve, J.A. van der 42
Hofdijk, W.J. 76
Hofstede, Petrus 75, 182, 184
Holl, Elias 173, 180
Holwerda, J.H. 77
Holwierde, N.H. Kerk 36
Hooft, P.C. 167
Hoogcruts, kanunniken van het H. Graf van 92
Hoorn, Korenmarkt 8 67
Hoornaar 145
Hop, C. 91
Horn-Oncken, Alste 154
Hoven van Genderen, A.J. van den 150
Hrabanus Maurus, magister 153, 154
Huijstens, Jan 134
Huizinga, J. 147
Hulst, St. Willibrorduskerk 192
Huygens, Constantijn 167, 168, 175-177, 180
Istanbul (Constantinopel), Hagia Sophia 154-155
Ittersum, Roloff van 70
Jamaica, New Forest Great House 11
Jan Baan, het gat van (de Kaloeve) 146
Janga, architect 24
Janse, H. 69
Jansma, Esther 57, 64
Janssen, H.J. 41, 42
Janssen, L.J.F. 75, 76, 77
Jaspers, Jan, meester-klokkengieter 145
Jeruzalem 152
Tempel van 117, 148, 154
Jisp, raadhuis 156, 157
Jong, E. de 89
Jong, T. de 72
Justinianus 154
Kaapstad, Fort de Goede Hoop 10
Kager, Matthias 180
Kampen 148
Bovenkerk 142-143
Kok-panden, Oudestraat *5-11* 68
Koornmarktspoort 69
Meerminnensteeg 68
Oudestraat *11* 68
Oudestraat *5* 68
Oudestraat *7* 68
Oudestraat *9* 68
Vergietensteeg 68
Kanne 93
Kantzow, T. 76
Karel de Grote 152-155
Karel de Stoute 155
Karel V 146, 150
Kasteel, gouverneur 31
Kettelers, de pandheren erve Kraessenberg 69
Key, Lieven de 157
Keyser, Hendrick de 157, 180
Keysler J.G. 76
Kier, Hiltrud 116
Kimpel, Dieter 149
Kingston 9

Kleef, Elsbee van 38
Klemm, G.F. 75
Klok, J. 115
Klück, Bart 68,70
Klundert 157
Knook, H.C. 89
Knuttel, D.E.C. 189
Koch, Mike 19
Koko, Fie 31
Koldeweij, A.M. 141
Koldewijn, H. 116
Kolijn, Klaas 74
Kops, J. 115
Kragenborg 69
Krautheimer, Richard 117, 155, 156
Kroon, A.W. 165, 167-171, 173
Kunst, Hans-Joachim 149
Kuyper, Wouter 165-180
Labraña, F. Julian 15, 17
Lage, slot in graafschap Bentheim 69
Lammertse 167, 178
Landsmeer 157
Lange Bosch, het 135, 136
Langen, G.J. de 78
Lankamp, P.C. 42
Lannoy, Françoise de 146
Lebas, Hippolyte 116
Ledoux, Claude-Nicolas 186, 187
Leemans, C. 75
Leeuwarden, Over de kelders 11 69
Leeuwen, Boeli van 2, 4
Leeuwen, S. van 78
Leiden 157
  Baaihal 73
  Lakenhal 73
  Langegracht 73
  Rapenburg 73
  Saaihal 73
  Weversteeg 73
Lemmens 39
Lennep, Jacob van 76
Les Rotours, familie 146
Leur, Cisterciënserklooster Altencamp 41
Leur, Kerk 41
Liebers, C. 76
Liempde 134
Lier, van 5, 74-75
Linden, Kees van der 148
Lisch, G.C.F. 76, 77
Lith 135
Lobo, Ronny 19
Lochem, Grote of Sint Gudulakerk 34
Lodewijk de Vrome 153
Lodewijk Napoleon 181-184
Lodewijk XIV, koning 92
Lodewijk XV, koning 186
Loo, W. van de 72
Loon, A. van 65
Losser, Denekamperdijk 50, *boerderij Kraesgenberg* 69
Louveciennes, Kasteel van 186
Luijten, H. 72
Luik 134
  Bisschop van 150
  Hof van 92
  Klokketoren van de Sint-Lambertuskathedraal 150
  Prinsbisschop van 92, 95
Luttervelt, R. van 168, 170, 171, 173
Maagdenburg (Meyenborg) 136
Maastricht 134
  Gouvernementsgebouw 191
  Kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe 150
  Onze-Lieve-Vrouwekerk 155
  Oude Minderbroederskerk 39
  St. Servaas 149, 150, 151, 152, 153, 192
  St. Janskerk 150
  St. Pieter 39
  St. Pietersfort 90, 93, 108
  Stadhuis 176
Maisons-Lafitte, slot van 168
Mannee, A. 190
Maren 135
Marlborough, hertog van 92
Marot, Daniël 106
Marschalk, N. 76
Martinet, J.F. 74
Masius, bischop Ghisbertus 141
Maurits, Johann, graaf van Nassau-Siegen 92
Meerssen, St. Bartholomeus 192
Meierij van 's-Hertogenbosch, de 131, 132, 134, 136, 139
Meischke, R. 71, 181
Mekking, A.J.J. 117, 150
Melssen, J. 72
Merseburg, Thietmar von 152
Middelburg, Abdijkerk 37
Mildert, Hans van 141
Milton, Henry A. 150
Minis, S.E. 89
Moes, D.H. 115
Monnickendam 157
Mosmans, J. 143
Muratori 28
Naarden 147, 157
Nagasaki, 'Holland-Village' 152
Nagtegaal, B. 190
Nalis, H.J. 116
Namen 134
Napoleon, Lodewijk 75
Neercanne, Cannerweg 99
  Heilig grafkapel en kruisweg 92
  Kasteel Neercanne 89
  Neerhoeve 93, 103
  Oranjerie, sterrebos en bosquet 104, 105
  Poortgebouw 103
  Susterweg 101
  Trichterweg 107
New York (Nieuw Amsterdam) 10
Newton, Michael 2, 10
Nieuwe Waterweg 115
Nieuwpoort, M. van 189-191
Nijendaal, J.J. van 66, 116
Nijmegen, Rijkswoud 136
Noach 167, 170
Nochlin, Linda 150
Nolpe, P. 167
Noordschermer, raadhuis 156, 157
Nôtre, André le 106
Nunningh, J.H. 76
Oegstgeest, Huis Endegeest 69
Ohly, Friedrich 153, 155
Oisterwijk 134
Oldenzaal, Sint Plechelmusbasiliek 142
Olearius, J.G. 76
Olst, E.L. van 114
Oosterwijk, Bakkersweer 146
Oosterwijk, Breehoef 146
Oostvoorne, molen van 115
Oostwegel, C. 89
Oranje, prins Willem van 146, 150
Oss 134
Otten, Hendrick 135
Ottenheym, Koen 165-167, 170, 178, 180
Ouddorp, Bosweg *2*, *'t Blaewe Huys* 69-70
Oudekerkse bos 145
Overhoff, Johan 90
Ozinga, M.D. 15, 21, 181
Paderborn, Busdorfkirche 156
Paderborn, Dom 150
Padua, Loggia Cornaro 175, 180
Palladio 11, 156, 170, 175
Palm, Jules de 4
Panhuysen, T. 89
Panofsky, Erwin 153
Paramaribo, Fort Zeelandia 10
Parijs, Saint-Chapelle 147
Pasqualini, Alexander 65
Pauwels, 'plattijnmeker' te 's-Hertogenbosch 133
Peeters, C.J.A.C. 141, 142, 192
Percier, Charles 116
Perk, A. 76
Perk, F. 72
Peruzzi 180
Peter die Frater 135
Peters, T. 72
Pey, Ineke 192
Philipsburg, nieuw Fort Amsterdam 10
Picardië, Montreuil-sur-mer in 146
Picardt, Johan 74, 75
Pietermaai (Willemstad) 14, 16, 17, 22, 28
Pietermaai, IJzerstraatgebied 17, 29
  Koralengebied 17
  Stegengebied 17, 28, 29
Piggott, Stuart 74
Pina, Nicolas 4
Plaw, John 115
Pleyte, W. 77
Ploeg, Kees van der 117, 147-156
Poppel, Andries van 134
Port au Prince 9
  Marché de Fer 11
Port of Spain 9
  St. James Barracks 11
Post, Pieter 65, 167, 168, 170, 171, 176, 178

Pouwelss de Becker, Lambrecht Jan 132
Pressler, Erhard 64
Purmer 156
Quekel, Beernt 136
Querido, J. 38
Quispel, C. 73
Rademaker, H.F.A. 116
Ransdorp, raadhuis 156, 157
Raveton, Jeanne de 146
Rechteren, Adolf van 64
Rechteren, Huis 64
Renaud, J.G.N. 41
Reps 9
Reuvens, C.J.C. 75
Reyers, Zeger 116
Rhenen 150
  Cunerakerk 143, 148
Rietstap 146
Rietveld, Gerrit 21
Rijk, James de 76
Rijn, H. van 76
Rijn, Pauline van 64, 72
Rijp, de raadhuis 156, 157
Rijp, C. de 168
Robbers, J.G. 189
Rockanje, Duinstraat 18
Rode 134
Roding, Juliëtte 150
Roermond 134, 135
  Munsterkerk 192
Roggen, D. 38
Rolde, N.H. Kerk 35
Rome, Capitool 175
  Poggio Reale 180
Römer, R.A. 2, 18
Roosenboom, H.Th. 89
Roosendael, jachtkoepel 100
Rooy, René de 4
Rosenberg, H.P.R. 42
Rosenberg, P. 66
Rotgans, L.J. 95, 106
Rots, Simone 28
Rubens, P.P 175
Rutger van Keulen, meester 148
Ruyter, Heleen de 29
Saenredam, Pieter Jansz. 141, 142, 143
Sahlins, M.D. 77
Saint-Pol, in Artois 146
Salomo, tempel van 153, 154
San Juan 10
Santa Fé 9
Santo Domingo (Nueva Issabella) 8
Scamozzi 156
Schalcken, Jan 143
Schenckluhn, Wolfgang 149
Schermer 156
Schijndel 134
Schippers, A. 38
Schlegel, Duitse medicus 76
Schmale, Franz-Joseph 153
Schoor, Henk van der 191
Schoorl 115
  raadhuis 156, 157
Schramm, Percy-Ernst 150
Schwaben 93
Secchi 28
Sedlmayr, Hans 148
Serlio 157
Serlio 157, 173, 175, 180
Service, E.R. 77
Sickman Corsen, Jozef 4
Siena, Dom 155
Silvestro, Dominico 19
Simon, Nel en Norva 4
Simonsen, V. 75
Simonshaven 114
Slinger, A. 38
Sluijs, F. van der 42
Sluis, Arnoud van der 38
Smids, Ludolf 76
Smit, C. 73
Smit, Mieke 68
Soest 150
Sonnius, Franciscus 143
Spanbroek, raadhuis 156
Spanisch Town (Sint Jago de La Vega) 89
Spitzers, Th. 116
Spoel, Dirk 68, 69
Spoor, Elsemieke 64
Staay, A. van der 16
Steenma, R. 41
Stemmermann, P.H. 75, 76, 77
Steurs, Victor de 192
Sticht, Over-, en Neder- 149, 150, 152, 155
Stoepker, H. 72
Straalen, Th. van 69
Straaten, Johannes van 116
Suckale, Robert 149
Suger, abt 154
Swanenburgh, Isaac van 73
Swillens, P.T.A. 165, 170, 171, 175
Taverne, E.R.M. 1
Te Riele, W. 116
Teeuwisse, H.Th. 189, 190
Temminck Groll, C.L. 15, 17, 20
Ter Apel, Kruisherenklooster 142
Ter Hunnepe, klooster 73
Ter Kuile 116
Terneuzen 156
Terwen, J.J. 167, 173, 176
Theodosius, keizer 155
Thibault, J.T. 185, 186
Thomsen, J.C. 75, 76
Tiel 135
Tilburg, kasteel van 72
Tisje, Hans 64
Uilkema, K. 114
Utrecht, bisschop van 149, 150, 152, 153, 155
  Domtoren 147-156
  Duitse huis (militair hospitaal) 64, 70
  Hoofdpostkantoor 189
  Huis Leeuwenberch, Oude Gracht *307* 41
  Mariaplaats *22*, spiltrap 70
  Pieterskerk 148
  Springweg 70
  Springwijk 70
  St. Marie, immuniteit van 70
Utrechts kerkenkruis 154
Vaillant, E.C. 42
Valentijn, D. 42
Vaux-le-Vicomte 168
Veeris, J. 16
Velde, van de, P. 77
Veldhoven, hoeve bij 134
Velsen, Engelmunduskerk 38
Venlo 134, 135
Verdun, kathedraal 117
Verheggen, G. 190
Verheul, J.Dzn. 181
Vignola 156
Vingboons, Philips 157, 165-176, 178, 180
Vink, E. 57
Virneburg, Cunegonde van 38
Vitruvius 9, 154, 155
Vlist, E. van der 73
Voogd, Floris de 37
Voorne 135, 136
Voorne-Putten 114, 115
  'Wintgat' 115
  Zuidland 114
Vosmaer, A. 75
Vredeman de Vries, Hans 157
Vries, B. de 73
Vries, Dirk J. 116, 117, 136, 150
Vrijman, J.A.(W.) 189
Vroon, P. 147
Vught 130, 131, 133
Waard, Frank van der 67
Wächter, J.K. 75
Walle, van der 5
Warnke, Martin 154, 155
Watergeuzen, de 146
Weeber, Carel 2
Weelde (B) 131
Weert, PTT-kantoor 190
Westbroek, Dirk 76
Westendorp, N. 74, 75, 76
Westerhout, G. 189
Westfalen 134
Westminster Abbey 156
Wezel 134, 135, 136, 138, 139
Wied, Prinz von 76
Wiersum 181
Wijk bij Duurstede, Toren van bischop David 148
Wijn, S. 189
Wilhelmi, K. 76
Willem I, koning 75, 182
Willem III (koning-stadhouder) 92, 106
Willemstad, Coronet 31
  Emmastad 32, 33
  Julianadorp 32, 33
  Monte Berde 31
  Negropont 32
  Otrobanda 14, 17, 22, 25, 28, 29, 31
  Parera 31
  Punda 14, 16, 22, 28, 31

Scharloo 14, 22, 28
Suriname- en Sufficantdorp 32, 33
Wilre, Tilman van 39
Windsor, Maestricht Garden van Charles II 106
Wisschem, Goyart van 135, 136
Worsaae, J.J.A. 76
Woud, A. van der 187
Woude, Anko van der 19
Wouters, gouverneur 31
Ypey, J. 77
Ysselstein, heren van 38
Zaandam, Postkantoor 189
Zaltbommel 148
Zandkuijl, H.J. 71
Zeelst (bij Veldhoven) 131, 134
Zocher jr., Jan David 115
Zocher, Louis Paul 115
Zuidschermer, raadhuis 156, 157
Zutphen 157
Walburgkerk 37
Zwan, A. van der 69
Zwart, Aelbrecht die 135
Zwart, G. de 189
Zwart, Otto die 135
Zweers, D.J.K. 41
Zwolle, Bethlehemklooster 70
Goudsteeg *17*, *Huis met de hoofden* 70
Goudsteeg 70
Oude Vismarkt *40*; *'Cleyne Camer'*, Hof van Ittersum 70
Praubstraat 70
raadhuis 150

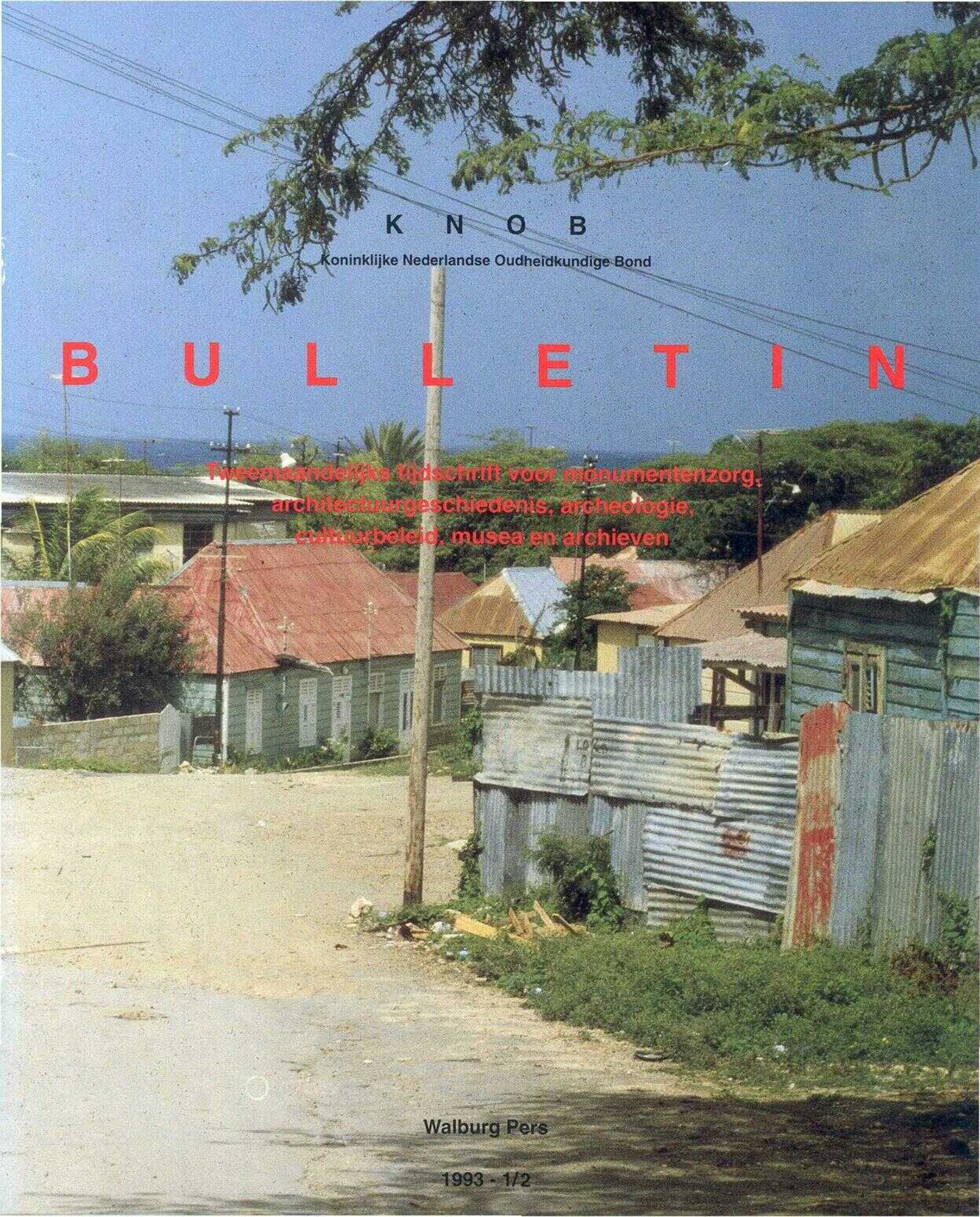

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg, architectuurgeschiedenis, archeologie, cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1993 - 1/2

INHOUD

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin
Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie
Prof. dr. ir. F.W. van Voorden (hoofdredacteur),
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
drs. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad
Drs. U.F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W.J.H. Willems,
G. Heuff,
drs. J.F. van Regteren Altena,
drs. C.O.A. Baron Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C.J. Vriesman,
mevr. drs. M.J.H. Willinge.

Lay-out en vormgeving
Walburg Pers.

Summaries
Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen
Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB: ƒ 75,—; ƒ 50,— (t/m 27 jr); ƒ 125,— (instelling etc.). Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Losse nummers en druk
Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers ƒ 15,—.

ISSN 0166-0470

1
Saskia van Dijk en Mariëtte Kamphuis
Tussen airco en een mangoboom . Symposium architectuur en stedebouw Curaçao

4
R.A. Römer
Flexibiliteit en spontaniteit. De samenhang tussen samenleving, cultuur en architectuur van Curaçao

7
Ronald Gill
De architectuur en stedebouw in de West-Indische archipel. Een verkenning vanuit Curaçao

14
Michael A. Newton
Monumentenbeleid en stadsvernieuwing op Curaçao

20
Carel Weeber
Ruïnes ontstaan vanzelf, monumenten nooit

23
Dito Abbad
Stadsbehoudend vernieuwen of stadsvernieuwend behouden

28
Vier doctoraalscripties

34
H.A. Tummers
Recente vondsten betreffende vroege grafsculptuur in Nederland, dertiende en veertiende eeuw

41
Publikaties
H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers, De kerk te Leur (*recensie: Arie de Groot*), H.L. Janssen, Het kasteel centraal (recensie: *T.J. Hoekstra*), Monumenten Inventarisatieproject Den Haag 1850-1940 (recensie: *Auke van der Woud*),

43
Recent verschenen

44
Berichten
Monumentenzorg: Symposium bouwhistorisch onderzoek KNOB: 'Computerondersteund architectuurhistorisch onderzoek', ca. 80 Nieuwe monumenten in Den Haag, Verdedigingswerken van de vesting Muiden.
Archeologie: Ontstaan Delft anders dan gedacht, Archeologische problemen, Van boerenerf tot bibliotheek, Museumstukken van glas, Pompeii in de Nieuwe Kerk, Blik in Antwerpse bodem, Archeologische Almanak, Twee keer Romeins Zuid-Holland.
Mutual heritage: 'Tropical art deco' op Curaçao.
Archieven: Schetsontwerp van Jan David Zocher jr. voor de gebouwen van de Algemene begraafplaats van Alkmaar.

51
Tentoonstellingen
Tijd van leven, Sporen van Utrechts verleden.

52
Auteurs en referenten

52
KNOB
Mededelingen en berichten

54
Summaries

Omslag: Willemstad, Curaçao, de wijk Monte Berde (foto: S. van Dijk).

BULLETIN KNOB
Jaargang 92, 1993, nummer 1/2

Tussen airco en een mangoboom

Symposium Architectuur en stedebouw Curaçao, RUG september 1992

Saskia van Dijk en Mariëtte Kamphuis

Op 23 september 1992 vond aan de Rijksuniversiteit Groningen het symposium 'Tussen airco en een mangoboom; Architectuur en stedebouw Curaçao' plaats. Het Instituut voor Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie, in de persoon van hoogleraar Architectuurgeschiedenis prof.dr. E.R.M. Taverne, vervulde de functie van gastheer voor deze dag niet voor niets. In de periode 1990-1992 wijdden vijf studenten van de sectie architectuurgeschiedenis hun doctoraalonderzoeken aan de architectuur en stedebouw van Willemstad, Curaçao.
Directe aanleiding tot het organiseren van het symposium was de wens de uitkomsten van het verrichte onderzoek zodanig naar buiten te brengen dat zij ingezet kunnen worden bij de discussie over en de praktijk van de hedendaagse architectuur, stedebouw en stadsvernieuwing op het eiland.
Dit thema is zeer actueel onder zowel vakkundigen als het bredere publiek. Het accent in de discussie ligt met name op het verval, behoud en de stadsvernieuwing van de historische binnenstad van Willemstad. Deels vanwege de acute noodzaak tot ingrijpen hier, deels door de formulering en instelling van het Monumentenplan en de promotionele activiteiten van de Interregionale Commissie Actieplan Willemstad (ICAW) van de Unesco vanaf 1988.

Afb. 1. Gevelbeeld Otrabanda, Curaçao; de dubbele klokgevel is in 1969 verloren gegaan (foto C.L. Temminck Groll, 1966.)
Een uitgebreide foto-documentatie van de monumenten van Curaçao is aanwezig bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (foto- en tekeningenarchief). De kern van de collectie bestaat uit opnamen van M.D. Ozinga, H. van der Wal en C.L. Temminck Groll.

Identiteitskwestie

Kern van het geheel vormt een identiteitskwestie. De vraag naar een eigen Antilliaanse cultuur en een daarbij passend beleid dient zich reeds vanaf de jaren vijftig, met het proces van bestuurlijke emancipatie van de eilanden, steeds dwingender aan. Binnen monumentenherstel en stadsvernieuwing is deze vraag cruciaal: er moeten keuzes gemaakt worden tussen sloop en restauratie, historiserende nieuwbouw of eigentijdse. De leefbaarheid van een stad wordt voor een belangrijk deel bepaald door de mate waarin gebouwen en de openbare ruimte een gevoel van herkenning en 'thuiszijn' weten op te roepen bij de bewoners.
De organisatie van het symposium heeft het thema van de identiteit nadrukkelijk ook willen toepassen op de groei en actuele situatie van het twintigste-eeuwse Willemstad: een omvangrijke agglomeratie die zich binnen enkele decennia heeft gevormd rondom het Schottegat, de binnenbaai en tevens het industriële centrum van de olie-industrie. Ook, en juist, in dit gebied, met zijn versnipperde en grotendeels ongestructureerde bebouwing staat de huidige generatie Curaçaose architecten en stedebouwers voor een moeilijke opgave. Het zoeken naar eigentijdse oplossingen in evenwicht en samenhang met een in de eigen cultuur verankerde vormentaal en functionaliteit én het verbeteren van de ontwrichte relatie (zowel visueel als functioneel) tussen de historische binnenstad en de moderne stadsuitbreidingen. Een opgave die op 23 september 1992 werd samengevat onder de titel 'tussen airco en een mangoboom'.
Getracht is die dag een zo levendig mogelijk beeld op te roepen van de actuele situatie binnen de architectuur en stedebouw van Willemstad: de kwaliteiten, de problemen, de discussies en, met name, de toekomst. Een symposium als ontmoetingsplaats voor betrokkenen en geïnteresseerden, waar verschillende opvattingen bij elkaar worden gebracht op een moment dat een kritisch bewustzijn ten aanzien van de waarde en noodzaak van een eigen Antilliaanse cultuur en architectuur zich sterk verbreidt.

Curaçaose bouwtraditie en vervreemding

Het eiland Curaçao maakt geografisch en klimatologisch deel uit van het Caribisch gebied. Een groep verspreid gelegen eilan-

den, allen ooit gekoloniseerd door een Europese natie. Elk moederland heeft een stempel gedrukt op de plaatselijke cultuur, hetgeen heeft geresulteerd in een enorme verscheidenheid aan culturele kenmerken. Deze diversiteit, gecombineerd met het vermogen allerlei invloeden van buitenaf op te nemen en te integreren in de lokale cultuur is het gemeenschappelijke element dat de ketting van eilanden verbindt tot een bont geheel.
Zo ontstond ook binnen de architectuur en stedebouw in de Cariben een enorme vormenrijkdom, waarbij Curaçao zeker een bijzondere plaats inneemt. Ook hier was sprake van een zeer specifieke vormontwikkeling, waarbij de culturele bagage vanuit het moederland werd gecombineerd met een pragmatisch gebruik van lokaal voorhanden materialen en aanpassing aan de lokale omstandigheden. Daardoor onderscheidde de architectuur en stedebouw zich zowel van die in het moederland Nederland, als van die op de eilanden elders in de regio.
De onverwachte en snelle industrialisering van Curaçao vanaf het begin van deze eeuw, toen de olie-industrie zich er vestigde, bracht een breuk teweeg in de gestage ontwikkeling van de eigen bouwwijze. De 'olie' werd de bepalende factor bij de groeiwijze en inrichting van Willemstad. Een algehele modernisering trad op; tijd, middelen en het culturele besef ontbraken om de traditionele architectuur aan te passen aan de eisen van de nieuwe tijd, zowel kwalitatief als kwantitatief. Om in de dringende vraag naar woningen en nieuwe openbare gebouwen te kunnen voorzien, werd daarom overgeschakeld op uitheemse middelen, materialen en vormen. De vervreemding die hiermee in gang werd gezet, is één van de belangrijkste oorzaken van de hedendaagse problemen en discussies op het gebied van de Curaçaose stadsontwikkeling.
Economische factoren bepalen nog steeds grotendeels de overheidshandelingen en -keuzes op het eiland, dat met een eenzijdige en open economische structuur een grote kwetsbaarheid en afhankelijkheid bezit. Echter, het oproer van 1969, en op het gebied van de architectuur recent het felle verzet tegen een Frans a-historisch ontwikkelingsvoorstel voor het Brionplein, geven aan dat er grenzen zijn aan het *rücksichtslos* voorbijgaan aan de lokale cultuur en behoeften.

Cultuurbesef

In de architectuur en stedebouw is wat dat betreft met name het laatste decennium een duidelijke kentering ingetreden bij architecten én het ruimtelijk beleid. Een succesvolle stadsontwikkeling en revitalisatie van het deels verpauperde historische centrum zal moeten starten vanuit een eigen, lokaal gewortelde vorm, zowel letterlijk in de materiële gedaante van de gebouwde stad, als in de vorm van een beleidsvisie.
Reorganisaties in de volkshuisvesting, het Monumentenplan, het Ruimtelijk Ontwikkelingsplan en experimenten in de architectuur getuigen van de wil en de daadkracht om tot een steviger gefundeerde aanpak van het ruimtelijk beleid te komen.
Tegelijk wordt de kritiek op de actuele situatie de laatste jaren vaker en feller geuit. Historische stadsdelen zijn erg kwetsbaar in een economie die zich sterk richt op het toerisme, en kunnen bij onzorgvuldig beleid verworden tot een levenloos stenen museum van historisch aandoende geveltjes, zonder waarde voor de plaatselijke gebruikers; (buitenlandse) projectontwikkelaars zijn daarbij machtsfactoren van belang. Ook op het specifieke ruimtelijke beleid bestaat kritiek: een totaalvisie staat onder heftige discussie. Voor de woningnood en het gebrek aan geschikte bouwgronden is nog lang geen definitieve oplossing in zicht.
De felheid van de kritiek is evenzeer een uiting in het proces van bewustwording van de lokale belangen en hun waarde, als de nota's, de plannen en de beleidspraktijk. Het verzekert ons van discussie en noodzaakt alle betrokkenen tot voortdurende reflectie en gefundeerde plannen en ontwerpen.
Een aantal op Curaçao welbekende deelnemers aan de discussie werd als spreker op het Groningse symposium in de gelegenheid gesteld hun visie naar voren te brengen. Dit leverde met name in de wandelgangen geanimeerde gesprekken op tussen sprekers onderling en met publiek.

De sprekers

Prof.dr. R.A. Römer (hoogleraar sociologie RUG en voorzitter van de Monumentenraad op Curaçao) benadrukte in zijn betoog twee dominante kenmerken van de Curaçaose cultuur: spontaniteit en flexibiliteit. Op Curaçao heeft sinds haar kolonisatie een voortdurend proces van cultuurmenging plaatsgevonden, door de verschillende bevolkingsgroepen die zich er vestigden, en doordat het eiland als handelscentrum veelvuldige contacten onderhield met andere Caribische eilanden en het Zuid-Amerikaanse continent. Een geven en nemen van culturele aspecten.
Daarnaast haalde hij de term 'geniale anarchie' van de schrijver Boeli van Leeuwen aan als karakterisering van de vrijheidsdrang en het improvisatietalent van de Curaçaoënaar, hetgeen binnen de architectuur en stedebouw als een veelheid aan spontane bouwprocessen zichtbaar is. Nader onderzoek naar precieze kenmerken en beïnvloedingsroutes wordt (ook) door Römer zeer gewenst geacht.

Ir. Ronald Gill heeft op Curaçao in het begin van de jaren tachtig aan de Universiteit van de Nederlandse Antillen de afdeling Bouwkunde opgezet Hij is nu werkzaam vanuit de gemeente Rotterdam, als docent Urban Heritage aan de Technische Universiteit in Delft, waar hij een proefschrift voorbereidt.
Zijn interesse gaat uit naar Curaçao zoals het gelegen is in de West-Indische archipel, waarbij hij de morfologische kenmerken van architectuur en stedebouw binnen deze regio als uitgangspunt neemt. Vanwege de culturele en architectonische verscheidenheid waarvan hier sprake is, is het doen van algemene bindende en verbindende uitspraken een hachelijke zaak. Juist daarom zijn nog slechts weinig geslaagde pogingen ondernomen tot een een overkoepelend onderzoek naar wederzijdse beïnvloeding en overeenkomsten.
De kwaliteit van de West-Indische architectuur en stedebouw ligt juist in de verscheidenheid. Globetrotter Gill spiegelt ons deze rijkdom inzichtelijk voor. Als geslaagd voorbeeld van integratie van een Europees model van stedebouw met architectuur van lokale oorsprong noemt Gill Haïti.

Prof. Ir. Carel Weeber is vooral in Nederland bekend vanwege zijn spraakmakende gebouwen en opvattingen. Toch liggen zijn oorsprong en jeugdjaren op Curaçao. Weeber benadrukt de vervreemding die onherroepelijk optreedt tijdens de bouwkundige opleiding in Nederland gevolgd door Antillianen. Simpele gegevens waarmee klimaatbewust gebouwd kan worden, worden zo naar de achtergrond geschoven, terwijl deze de enige sleutel bieden tot het vinden van een architectuur die in de eigen cultuur en omgeving wortelt. Weeber pleit voor bouwkunde-onderwijs op Caribische grondslag en vestigt zijn hoop op bijvoorbeeld de University of the West Indies. Voor het bouwen op Curaçao in historische stadsdelen hanteert hij eenzelfde functionele benadering: het zijn de doelstellingen voor het gebruik, de maatschappelijke behoeften opnieuw geformuleerd naar deze tijd, die de architectonische vorm moeten bepalen. Stilistische kopieën van historische stijlen zijn niet-functioneel, en daarmee uit den boze. Monumentenzorg is een evidente noodzaak maar een zeker zo grote prioriteit is het bouwen van de monumenten van de toekomst.

Ir. Michael Newton, medewerker van het Monumentenbureau Curaçao, geeft een overzicht van de ontwikkeling tot en de huidige stand van zaken binnen het in 1991 van kracht geworden Monumentenplan en de in gang gezette stadsvernieuwing van historisch Willemstad. Uit zijn relaas komt vooral naar voren hoe vaak reeds voorzetten zijn gegeven te komen tot een adequatie monumentenzorg, die echter steeds weer op bureaucratische wijze werden afgehouden. Hij spreekt zijn hoop uit voor een daadkrachtiger toekomst, nu eindelijk de juridische, financiële en organisatorische kaders hiertoe zijn geschapen.

Ir. Dito Abbad werkt vanuit zijn bureau Plan'D2 als architect/stedebouwkundige op Curaçao en de overige Nederlandse Antil-

len. Hij levert een poging om een indeling te maken in de huidige architectuurstromingen op Curaçao en koppelt daaraan zijn visie op de rol die de architectuurhistorie zou kunnen en moeten spelen bij de nieuwbouw. Ook formuleert hij zijn kritiek op het overheidsbeleid, waarbinnen zijns inziens met name de totaalvisie ontbreekt. Abbad bepleit een integrale aanpak van de ruimtelijke en functionele ontwikkeling van het gehele eiland, waarbij bovendien uitdrukkelijk ruimte bestaat voor participatie van bewoners en gebruikers.

Onderzoek

Er bestaan nog grote hiaten in de geschiedschrijving van Willemstad. Heeft voorheen duidelijk de nadruk op stijlontwikkelingen van de historische architectuur gelegen, op dit moment is er een grote behoefte aan onderzoek dat zich richt op langlopende processen, hun bepalende factoren en de actoren hierin. Onderzoek dat de blik verlegt naar de plaats van Curaçao binnen de Caribische regio, verbindende en onderscheidende elementen zoekt, en in een totaalbeeld plaatst van wederzijdse beïnvloeding. Onderzoek naar de twintigste-eeuwse stadsontwikkeling dat de details blootlegt van het proces van modernisering en planningsontwikkeling dat leidde tot de huidige situatie binnen de architectuur en stedebouw.
Het vergaren van kennis en begrip van deze geschiedenis van Willemstad kan gezien worden als onderdeel van en bijdrage aan de ontwikkeling en versteviging van een Curaçaose bouwwijze en beleidsvoering op ruimtelijk gebied.
De vier genoemde doctoraalscripties, verschenen aan de RUG en gepresenteerd op 23 september 1992, kunnen een aanzet vormen tot verdere kennisvergaring. Korte samenvattingen van de scripties zijn te vinden aan het eind van de thema-artikelen. De kennis, opgebouwd aan de RUG en daarbuiten, zou gebundeld in een brede onderzoeksstructuur, uitgebreid en geoperationaliseerd kunnen worden, zodanig dat zij direct bruikbaar is voor de concrete architectuur, stedebouw en beleidsontwikkeling op Curaçao. Dáár waar het symposium 'tussen airco en een mangoboom' uiteraard eigenlijk plaats had moeten vinden.

Flexibiliteit en spontaniteit

De samenhang tussen samenleving, cultuur en architectuur van Curaçao

R.A. Römer

Inleiding

Als wij het willen hebben over de relatie tussen de architectuur en de sociale en culturele realiteit, dan verdient het aanbeveling eerst even terug te blikken naar het verleden, naar de tijd waarin de huidige sociale structuur en de huidige cultuur zijn ontstaan.
Curaçao heeft, evenals andere Caribische landen, een ontstaansgeschiedenis die een ontmoeting te zien geeft van twee of meer groepen, verschillend naar ras en cultuur. In het geval van Curaçao betrof het Noord-Europeanen, die overwegend protestant waren, Sefardische Joden, afkomstig, zoals de naam het al aanduidt, van het Iberisch schiereiland en negers uit West-Afrika. Voor het gemak spreekt men dikwijls in globale termen van een samenleving bestaande uit blanken, die vrij waren (zij waren allemaal vrije lieden maar niet allemaal slavenmeesters) en negers, die ten opzichte van deze blanken oorspronkelijk als slaaf, later - als erfenis van de slavernij- vanwege hun huidskleur en cultuur een ondergeschikte positie in de samenleving innamen. Kortom, de samenleving werd gekenmerkt door een blank-neger polariteit die niet alleen betrekking had op het raciale, maar ook op het culturele verschil. Voor onze analyse van de oude Curaçaose samenleving heeft het echter zin ook onderscheid te maken tussen de Noord-Europeanen en de Iberiërs.
De hierboven genoemde ontmoeting was immers niet alleen een ontmoeting van rassen, maar ook en vooral een ontmoeting van drie culturen. In deze samenleving vond naast een biologische menging, die duidelijk blijkt uit de grote diversiteit van mengtypen die er zijn waar te nemen, ook een voor buitenstaanders soms moeilijk te traceren menging plaats van de oorspronkelijke culturen van constituerende elementen, i.c. Noord-Europeanen, Iberiërs en West-Afrikanen.
Het is in dit proces van cultuurmenging en vooral de omstandigheden waaronder dat proces plaatsvond en de resultante daarvan, dat wij de achtergronden van het wonen en bouwen op dit eiland moeten zoeken.
De vraag die wij primair moeten beantwoorden is: wat heeft zich hier afgespeeld en in hoeverre doet dat zijn invloed nog gelden?

Het proces van cultuurmenging

De elementen die op het proces van cultuurmenging een bepalende invloed hebben gehad waren niet alleen de sociale structuur, die wij uit de literatuur kennen van (hogere en lagere) protestanten, de joden en de Afrikaanse slaven, en de omstandigheden waaronder op het eiland zelf het contact tussen deze groepen en dus tussen de culturen plaatsvond, maar ook de plaats die het eiland in het groter Caribisch geheel innam. Ook de geopolitieke positie is met andere woorden van grote betekenis geweest.
Dat Curaçao geen plantagekolonie was en dat de aard van de slavernij op het eiland daardoor ook afweek van die in de gebieden waar de plantage-economie domineerend was, kan als algemeen bekend worden verondersteld. Curaçao was in de eerste plaats een handelskolonie en handel bracht met zich mee contact met de omgeving, een gerichtheid op 'de andere' achter de horizon. Op het belang van dit aspect voor de cultuurvorming op het eiland kom ik nog terug. Zowel de aanwezigheid van een relatief belangrijke groep Sefardische joden als het frequente contact via de handel met de landen in de omgeving, in het bijzonder Spaans-sprekende kolonies, hebben aan de Curaçaose samenleving, in feite een Hollandse kolonie, een extra dimensie toegevoegd, nl. een nu nog duidelijk te constateren Latijnse inslag. Wat naast de handel ook heeft bijgedragen tot de Latijnse inslag zijn de frequente huwelijken van eilandbewoners, zowel blanken als mulatten, met vrouwen uit de aangrenzende Spaanse kolonies, later de onafhankelijke republieken Colombia en Venezuela. Voor het acculturatieproces had ook dit verschijnsel uiteraard vérgaande gevolgen.

De onderlinge afhankelijkheid van de sociale en raciale groepen op een klein eiland met beperkte mogelijkheden, en de afhankelijkheid van het eiland zelf ten opzichte van de omringende landen brachten met zich mee dat het acculturatieproces zich ontspon tot een geven en nemen over en weer van cultuurelementen[1] uit drie verschillende cultuursferen: een Hollandse, een Afrikaanse en, via de Sefardische joden en de Spaanse nabuurlanden, een Iberische.

Dit patroon wijkt af van dat in de andere kolonies in het Caribisch gebied, waar in de regel in eerste instantie van een cultuurmenging sprake is geweest tussen de cultuur van de koloniserende mogendheid en de Afrikaans gemerkte cultuur van de slaven. Voor zover in die kolonies groepen uit andere cultuursferen aanwezig waren, waren zij van beperkte omvang en vormden zij enclaves waar maar weinig invloed van uit is gegaan.
Het moet wel duidelijk zijn dat in een ingewikkelde situatie als hierboven is beschreven voor het eiland Curaçao van een 'samen-leven' slechts sprake kon zijn als tussen de groepen onderling een 'mutual understanding' kon groeien[2]. Als een soort overlevingsmechanisme ontwikkelde zich in deze onderlinge relaties een grote mate van flexibiliteit.
Men kan de vraag opwerpen in hoeverre het juist is te stellen dat de positie van het eiland als handelskolonie *vis á vis* de omringende landen ook tot het ontstaan van deze flexibiliteit heeft bijgedragen. Het gaat bij de handel immers om vrij zakelijke transacties. Dat is ongetwijfeld zo. De handel echter tussen deze Hollandse kolonie en de Spaanse omgeving bracht onafwendbaar met zich mee dat naast het geven en nemen in materieel opzicht, ook een proces van geven en nemen in cultureel opzicht plaatsvond. De '*trait d'union*' hierbij vormden de Sefardische joden,
Maar was die handel dan zo omvangrijk, zal men zich afvragen, dat daar zo'n belangrijke invloed vanuit kon gaan op de vorming van de cultuur.
Recent onderzoek heeft uitgewezen dat gedurende een groot gedeelte van de achttiende eeuw (en ook later in de negentiende eeuw) Curaçao de belangrijkste uitvoerhaven is geweest van produkten uit dat gedeelte van de 'Vaste Kust' dat thans wordt aangeduid met de 'Occidente' (het westen) van Venezuela. Grote hoeveelheden cacao, tabak, suiker, verfhout en dergelijke werden via de haven van Curaçao uitgevoerd naar Amsterdam om van daaruit hun weg te vinden naar andere steden. Omgekeerd was Curaçao het centrum voor de distributie van goederen uit Europa naar de Spaanse kolonies in het Caribisch gebied en op de Vaste Kust. Reeds in 1677 was er sprake van een zaak toebehorende aan een 'Hollander' – zoals alle bewoners van Curaçao werden genoemd – in Coro[3].
Een weerspiegeling van de welstand die

deze handel genereerde vinden wij in de prachtige achttiende-eeuwse herenhuizen in de stad en in de plantagehuizen, de zogenaamde 'landhuizen'.
De instelling van geven en nemen, van openstaan voor het andere of zoals ik het hierboven noemde de flexibiliteit in het overnemen (of soms verwerpen) van nieuwe ideeën die zich presenteren, vormt een belangrijk element in de creoolse cultuur die zich op het eiland heeft ontwikkeld. Wij merken dat in de omgangsvormen; in de taal, onder andere in de vele eufemismen die gebruikt worden om onaangename situaties te verzachten en het gemak waarmee nieuwe woorden langs de weg van de traditionele woordvorming in het papiamentu worden opgenomen; in de muziek met als grandioos voorbeeld de Curaçaose wals, en enigszins ook in de tumba, waarin Europese en Afrikaanse elementen harmonisch zijn samengevoegd. Een tweede belangrijk element, dat onmisbaar is voor de instandhouding van de geconstateerde flexibiliteit, is de spontaniteit. Organiseren en van tevoren plannen is daarom ook niet de sterkste zijde van de Curaçaoënaar, des te meer echter het improviseren. De schrijver Boeli van Leeuwen heeft dit heel treffend weten te karakteriseren met de term 'geniale anarchie'[4].

Stedebouw en architectuur

De elementen flexibiliteit en spontaniteit die ik hierboven noemde, vinden wij ook terug in de stedebouwkundige structuur en in de architectuur van het eiland. Een typisch voorbeeld hiervan vormt Otrobanda, waar bij het ontbreken van een stedebouwkundig plan een chaotische wirwar van gangetjes en steegjes ontstond die aan dit stadsdeel juist zijn gezellig karakter geeft[5]. Otrobanda is hierdoor ingewikkeld van structuur op het rommelige af, maar ademt juist tengevolge hiervan een gemoedelijke sfeer. De steegjes en gangetjes lopen harmonisch in elkaar over. Een wandeling door deze stadswijk wordt nooit een routinematige aangelegenheid en blijft een boeiend gebeuren[6].
Daar waar men geprobeerd heeft planmatig te werk te gaan via een ruimtelijk beleidsplan, moet nu geconstateerd worden dat deze aanpak grotendeels wordt uitgehold door de traditionele spontane zelfbouw[7]. Deze zelfbouw heeft zich gemanifesteerd als een niet te stuiten traditie en is ook op de andere Caribische eilanden een veel voorkomend verschijnsel. De vraag werpt zich op of de oorsprong hiervan niet ligt in het ontbreken van voorzieningen op het meest cruciale moment van de geschiedenis van de volksklasse, namelijk bij de afschaffing van de slavernij.
In de buitendistricten valt een directe lijn terug te trekken naar deze periode. Het vestigingspatroon toont met name het verlangen naar ruimtelijke vrijheid[8]. Door de buitenbewoners zelf wordt dit aangeduid met: '*biba ku distansha*', een eigen huis met een eigen erf, liefst gemarkeerd door een erfafscheiding[9]. Het gebruik van zuilcactussen voor erfafscheiding is de laatste decennia in onbruik geraakt.
Het is overigens niet mijn bedoeling deze culturele trekken slechts te bejubelen; zij hebben immers ook hun schaduwzijden, onder andere voor infrastructurele voorzieningen als water, telefoon en electriciteit. De Nederlandse Antillen zullen zeker wel gediend zijn met een meer planmatige aanpak van hun ontwikkeling. Aan één Sint Maarten hebben wij meer dan genoeg.
Wat betreft de flexibiliteit, die zien wij weerspiegeld in allerlei aspecten van de cultuur. Ik noemde al de taal en de muziek. Geldt dit nu ook voor de literatuur, de beeldende kunst en de architectuur?

In de literatuur zien wij schrijvers zich met gemak van het Spaans en het Papiaments bedienen (Jozef Sickman Corsen), van het Nederlands en het Papiaments (Frank Martinus Arion, Carl de Haseth, Jules de Palm), van het Nederlands, Spaans en Papiaments (Luis Daal, René de Rooy, Nicolas Pina).
In de beeldende kunst vinden wij deze multiculturele flexibiliteit in het toepassen van elementen uit verschillende cultuursferen in een object. Een goed voorbeeld hiervan vinden wij in het werk van José Maria Capricorne, die in zijn schilderijen enerzijds associaties oproept met Marc Chagall, maar met een geheel eigen techniek te werk gaat, en die qua symboliek een sfeer oproept die typisch Curaçaos-creools is. Wij kunnen dit ook waarnemen in het werk van het echtpaar Nel en Norva Simon, die hun afro-caribische wortels visueel gestalte geven in keramieke sculpturen die in hun vorm en uitbeelding ook een band met de Europese cultuur laten zien.

Kunnen wij ook in de architectuur van soortgelijke tendenzen spreken? Stond men in de zeventiende eeuw nog sterk onder de invloed van de vaderlandse bouwtraditie, in de achttiende eeuw (en ook de negentiende eeuw) zien wij een eigen vormgeving opkomen waarin geleidelijk aan verschillende stijlelementen worden opgenomen. Er vond een spontane autonome ontwikkeling plaats, waarbij men zich echter voortdurend liet inspireren door de ontwikkeling in Europa en later in de Verenigde Staten. Gevelvorm en geveldetails variëren hierdoor per bouwperiode, waarbij de decoratieve elementen steeds meer op eigen wijze worden uitgevoerd[10]. Zowel onder de landhuizen als de monumentale stadshuizen uit de achttiende en negentiende eeuw zijn voorbeelden te vinden van de hierboven geschetste ontwikkeling.
Bestaande landhuizen werden herhaalde malen aan de inzichten van de bewoners en aan de heersende voorkeur voor een bepaalde bouwstijl, in feite dus aan de mode, aangepast. De verschillende stijlelementen werden meestal zo samengevoegd dat de veranderingen nu dikwijls moeilijk te traceren zijn[11]. Een goed voorbeeld van het samenvoegen van verschillende stijlelementen is het landhuis Ronde Klip. Dit landhuis, dat in het midden van de negentiende eeuw is gebouwd, toont op de benedenetage duidelijke achttiende eeuwse elementen, zoals die bij de landhuizen uit die periode werden aangetroffen, maar de bovenetage is in negentiende-eeuwse Curaçaos-klassicistische stijl opgetrokken.

Dit flexibele hanteren van stijlelementen heeft zich tot heden ten dage voortgezet. Wij vinden het in verschillende nieuwe gebouwen, helaas zelden met het gevoel voor evenwicht en esthetiek, die wij in de oude gebouwen aantreffen.
Wat betreft de stadshuizen is het interessant hier de opkomst van de zogenoemde 'porchhuizen' te vermelden, die al aan het einde van de jaren twintig, begin jaren dertig hun intrede doen[12]. Het principe van het porchhuis, in feite een uitsparing van een hoek in de voorgevel van het huis, waardoor een overdekt terrasje ontstaat, is sindsdien in allerlei geslaagde en minder geslaagde varianten in de spontane zelfbouw toegepast, niet alleen in de stad, maar ook in de buitenwijken. Dit terras wordt soms over de hele lengte van de voorgevel doorgetrokken en gaat soms, door het veelvuldig gebruik van bogen, enige gelijkenis vertonen met de galerij bij de landhuizen en 18de en 19de eeuwse stadshuizen. De harmonie die de traditionele bouwstijl karakteriseerde wordt echter zelden bereikt.
Spontaniteit en flexibele omgang met verschillende stijlelementen houden geen garantie in voor een esthetische vormgeving.

Geven en nemen

Van groot belang moet in de hier beschreven ontwikkeling ook de dialoog met de omgeving, met name met de Spaanse omgeving i.c. vooral de Vaste Kust, geweest zijn, en dan in het bijzonder met wat later de Estado Falcon zou gaan heten. Ook op dit punt zal er sprake zijn geweest van een geven en nemen.
Wat betreft de invloeden van de architectuur van onze eilanden op de architectuur van Coro, daar is een fraaie en goed gedocumenteerde publikatie over verschenen, waar al eerder naar is verwezen[13]. Naar de invloeden in omgekeerde richting heeft echter nog geen behoorlijke studie plaatsgevonden. Te snel wordt aangenomen dat het om een eenrichtingsverkeer ging. Tussen Curaçao en Coro was het vanaf de zeventiende eeuw een *va et vien* en daarbij zal Curaçao niet alleen gegeven hebben, maar ook genomen. Invloeden van de Vaste Kust zijn met name terug te vinden in dikwijls barokke ornamentiek, met duidelijk Iberische trekken, die in de achttiende en negentiende eeuw in de Curaçaose bouwstijl werd toegepast[14].

Het was voor mij een grote verrassing in de Portugese enclave Macao, aanleunend tegen Zuid-China, gebouwen tegen te komen die onmiskenbaar gelijkenissen vertoonden met de huizen van Scharloo en met het prachtige Penha-gebouw. Gelijkenissen ook in kleur, namelijk groen, okergeel en rose. Deze huizen zouden zonder op te vallen op Curaçao kunnen staan. Het betreft hier uiteraard een te vluchtige ontmoeting om tot duidelijke Iberische invloeden in onze architectuur te kunnen besluiten. Een grondig onderzoek hiernaar is wel geboden. Het lijkt mij onlogisch dat in de taal, de muziek, de eetgewoonten enzovoorts wel duidelijk sprake is geweest van een 'geven en nemen', en in de architectuur niet.

Slotopmerking

Het bovenstaande is een verre van volledig exposé. Ik heb slechts enige gedachten willen formuleren, die opkomen als men zich gaat bezinnen op het verband tussen bouwen en wonen in een samenleving die, zoals dat eerder ook van Suriname is gezegd, geografisch en cultureel in een grensgebied ligt (Van Lier). Het gaat om een verkenning die om verdere uitdieping vraagt.
Hoe meer men zich verdiept in de ontwikkeling van de Curaçaose samenleving en cultuur, hoe meer men zich bewust wordt van de diversiteit van invloeden.
De opmerking van Van der Walle[15] over Venetië, dat in die oude stad een sfeer hangt, opgebouwd uit elementen afkomstig uit vele delen van de wereld, is zonder meer ook op Curaçao en zeker op Willemstad van toepassing.

Noten

1 S.W. Mintz en R. Price, *An anthropological Approach to the Afro-American Past: a Caribbean Perspective*, Philadelphia, 1976.
2 A.F. Paula, *From objective to subjective social Barriers*, Curaçao, 1967.
3 C. Gonzalez Batista, *Antillas y Tierra Firme*, Coro, 1991.
4 Boeli van Leeuwen, *Geniale anarchie*, Amsterdam, 1990.
5 Simone Rots en Geertje de Groot, *Het Stegengebied in beweging; Een onderzoek naar de historische ontwikkeling van Willemstad*, Groningen doctoraalscriptie, 1991.
6 R.A. Römer, *Otrabanda, het verhaal van een stadswijk*, 1992.
7 Saskia van Dijk, *Europeesche woningtoestanden; Volkswoningbouw op Curaçao in beleid en praktijk*, Groningen doctoraalscriptie, 1991.
8 Ronald Gill, *Is een eigen architectuur op de Nederlandse Antillen mogelijk? Een analyse.*, Diësrede UNA, 1983.
9 Mariëtte Kamphuis, *Orde versus chaos; Het Shell-tijdperk binnen de stadsgeschiedenis van Willemstad, Curaçao (1920-1960)*, Groningen doctoraalscriptie, 1991.
10 M.A. Newton, *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis*, Delft, 1986.
11 bidem.
12 Van Dijk, Kamphuis, op.cit.
13 C. Gonzalez Batista, op.cit.
14 M.A. Newton, op.cit.
15 J. van de Walle en Chr. Engels, *Klein Venetië. Curaçao in vroeger dagen*, 's Hertogenbosch, 1990.

De architectuur en stedebouw in de West-Indische archipel

Een verkenning vanuit Curaçao[1]

Ronald Gill

De West-Indische archipel wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan culturen voortgekomen uit een gemeenschappelijke koloniale erfenis vanuit een groot aantal Europese landen. In de architectuur en de stedebouw heeft dit duidelijke sporen nagelaten die stimulerend en tegelijkertijd belemmerend werken voor de ontwikkeling van een eigen architectuur.
Binnen de West-Indische archipel kan worden geput uit een groot arsenaal aan architectuurvormen en uitdrukkingen uit een zeer gemengde Europese, Afrikaanse en soms ook Caraibisch-Indiaanse nalatenschap. De bewogen geschiedenis van vele eilanden uit de archipel is niet zelden gekleurd door meer dan één cultuur, van Spaanse en Engelse, Spaanse en Nederlandse of Engelse en Franse of zelfs Deense oorsprong[2] vermengd met culturen uit Afrika en Azië. De eilandstaatjes van vandaag zijn niet het resultaat van een duidelijk afgebakend koloniaal politiek en cultureel verleden. Gecombineerd met een wankele toekomst wordt het streven naar een eigen identiteit in de architectuur en stedebouw er hierdoor niet makkelijker op. Een verkenning van de mogelijkheden naar het scheppen van een eigen gezicht voor elk van de eilandgemeenschappen laat zien dat dit streven niet helemaal zonder kansen is.

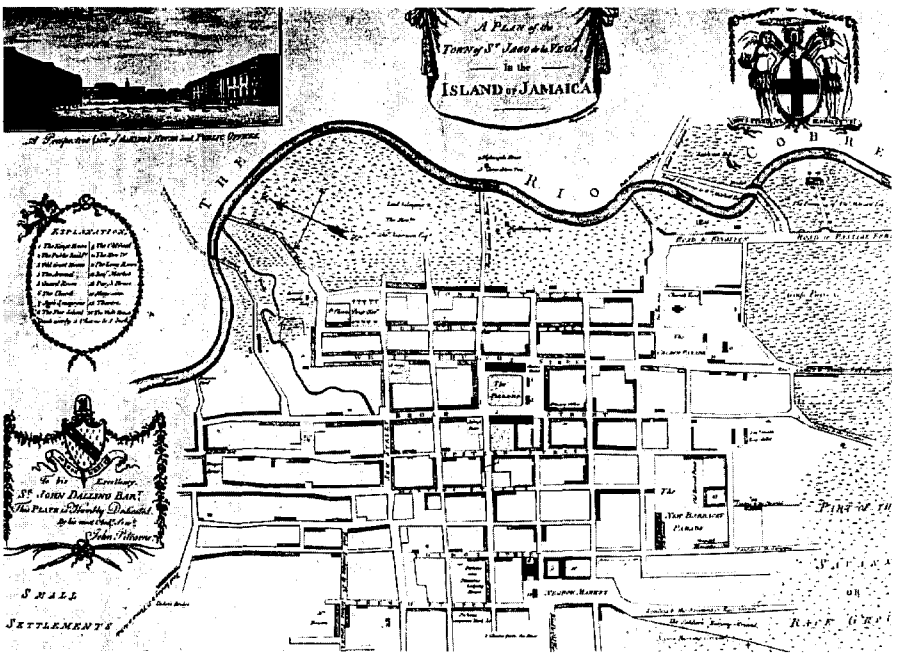

Afb. 1. Spanish Town op Jamaica, met Santo Domingo behorend tot de eerste en dus oudste steden van Europese oorsprong op het westelijk halfrond, vertoont in vorm en structuur een treffende gelijkenis met de in 1492 gestichte stad Santa Fé in Spanje. (Stadsplattegrond getekend door John Pitcarne, 1786.)

Een archipel van kolonisten en immigranten

De eilanden van de West-Indische archipel hebben een drietal in het oog springende eigenschappen gemeen.
De eerste is, dat zij als eilanden bergachtig en overwegend klein van oppervlak zijn. Met uitzondering van de Grote Antillen en Trinidad hebben de overige eilanden een grootte die vergelijkbaar is met die van de aan Nederland verbonden Benedenwindse eilanden. Geringe afmeting en relatieve geïsoleerdheid van de Kleine Antillen vormen twee belangrijke eigenschappen van eilandelijke ecosystemen.[3] Intensieve bewoning, door immigranten van verschillende komaf die in snel tempo binnenstroomden, en hun gebruik als basis voor de produktie van uiteenlopende, veelal geïmporteerde gewassen op plantages, hebben deze eilanden gemaakt tot exploitatieplaatsen die aan voortdurende en snelle veranderingen onderhevig waren.

Een tweede eigenschap die de eilanden van de archipel delen en verdelen is hun koloniale geschiedenis. Kenmerkend voor de bewoners van de archipel is, dat bij de kolonisatie geen sprake was van gekoloniseerde bevolkingsgroepen maar van kolonisten met een origine buiten de archipel. Vele eilanden gingen als speelbal van de koloniale naties veelvuldig van hand tot hand. Haïti verwierf als eerste in 1803, na een opstand tegen de Fransen, haar onafhankelijkheid. Na de Tweede Wereldoorlog liep het aantal onafhankelijke eilandstaatjes op tot elf. Grenada en Dominica verwierven als laatsten hun zelfstandigheid in 1974 en 1978. Desondanks staan de voormalige koloniale naties voor de onafhankelijk geworden eilandstaatjes nog steeds model voor de ontwikkeling van de eigen eilandelijke samenleving.
Een derde eigenschap van de eilandgemeenschappen is de maatschappelijke gelaagdheid in een heersende plantersklasse en een ondergeschikt proletariaat van plantagearbeiders. Buiten de Spaans sprekende koloniën gaf deze gelaagdheid tevens de grens aan in de kleur van de bevolkingsgroepen. In de architectuur komt deze maatschappelijke gelaagdheid tot uitdrukking in de ontwikkeling van karakteristieke huizentypen zoals het landhuis en het eenvoudige huis van de plantagearbeider.
Naast deze globale gemeenschappelijke kenmerken, zijn er niettemin ook eigenschappen waardoor de eilanden zich van elkaar onderscheiden. Zo vormen bijvoorbeeld Guadaloupe, Dominica, Martinique en St.Lucia een taalgroep die de koloniaalpolitieke grenzen overschrijdt. Evenzo onderscheiden de voormalige Brits West-Indische eilanden zich van elkaar door hun verschillen in economische basis.

Problemen voor verkenning van architectuur en stedebouw in de archipel

Een verkenning van de architectuur en de stedebouw in de West- Indische archipel is niet alleen door haar complexe cultuurge-

schiedenis een hachelijke zaak. Naast culturele verscheidenheid zijn er ook andere hindernissen zoals de bewogen politieke geschiedenis, de verscheidenheid in taal en het feit dat de eilanden bestudeerd worden in samenwerking met de al of niet voormalige relatie(s) in Europa.
Een serieuze analyse vereist een diepgaande studie naar de oorsprong van de elementen van architectuur en stedebouw en de mate waarin zij hebben bijgedragen aan de architectuurontwikkeling van een eilandgemeenschap. Voor de West-Indische archipel met eilanden die in elkaars directe nabijheid liggen, spelen naast primaire invloeden van Europese, Afrikaanse en vroeg-Amerikaanse origine, ook secundaire invloeden, namelijk die van de wederzijdse beïnvloeding tussen de eilanden, een beduidende rol.
Een stapeling van culturen per eiland(en)-gemeenschap tot stand gebracht door immigratie en transmigratie (respectievelijk van contractarbeiders uit India en de trek van etnische en lokaal gevormde bevolkingsgroepen naar eilanden met een grotere werkgelegenheid) en het daarna plaatsvindende cultuursyncretisme leiden gemakkelijk tot dwalingen en vragen om een scherp op het doel toegesneden benadering. Het tropische klimaat en de natuurlijke gesteldheid van de eilanden vormen de enige constanten bij de bestudering van architectuur en de stedebouw in de archipel.
Architectuurstudies van het Caribische gebied zijn om die reden tot nu toe thematisch of inventariserend van aard en geografisch en cultuurhistorisch duidelijk afgebakend. Buisseret[4] sluit in zijn historisch overzicht van de architectuur in het Caribisch gebied de drie grote eilanden met een Spaanse koloniale geschiedenis uit. De rijkdom en veelzijdigheid van het gebouwde Spaanse erfgoed maken het hem, naar zijn zeggen, onmogelijk deze bij zijn overzicht te betrekken.
Gosner[5] doet hetzelfde en kiest voor de invloed van de Engelse *Georgian* architectuur op de ontwikkeling van de architectuur in de West-Indische archipel. Berthelot en Gaumé[6] gaan thematisch te werk en kiezen de traditionele volkswoning in de West-Indische archipel als onderwerp van studie, eveneens met uitsluiting van het voormalige Spaanse West-Indië.
De eerdergenoemde gemeenschappelijke kenmerken geven op zijn minst aanwijzingen voor een benadering voor architectuuronderzoek. Een onderscheid naar plantagehuizen en stadshuizen sluit aan op zowel de sociale als de cultuurgeschiedenis in de archipel. Voor architectuuronderzoek kan grofweg worden uitgegaan van plantagegemeenschappen die tot aan het einde van de 18e eeuw een uitgesproken bestaan leiden en van een meer stedelijke cultuur die in de tweede helft van de 19e eeuw tot ontwikkeling kwam. De slavenopstanden van omstreeks de eeuwwisseling en de daaropvolgende emancipatie in de eerste helft van de 19e eeuw vormen hierin de overgang.
Voor de plantagehuizen kan een nader onderscheid worden gemaakt naar cultuuroorsprong en maatschappelijke positie van de plantagebewoners, te weten in het landhuis, bewoond door de Europese plantage-eigenaar, en in het eenvoudige plantagehuis van de plantagearbeider afkomstig uit West Afrika en India (Voor Suriname ook uit Indonesië).
Voor de stadshuizen kan eveneens een nader onderscheid worden gemaakt naar de invloed van de stadsvorm en de gesloten dan wel open stedebouwkundige uitleg van de stad op de plaatsing van het stadshuis in het stedelijk weefsel.
Voor een bespreking van de twee vormen van stadshuizen die als gevolg hiervan kunnen worden onderscheiden is Willemstad op Curaçao met de stadsdelen Punda in een compacte gesloten uitleg, en Otrobanda in een meer open uitleg, een geschikte plaats voor vergelijkend onderzoek. Vergelijking met stadshuizen in naar vorm verwante steden op andere eilanden van de archipel kan leiden tot sluitende conclusies over hun gemeenschappelijke kenmerken.
Ook voor bespreking van het plantagehuis is Curaçao een geschikte basis vanwege haar plantagegeschiedenis en de vele landhuizen die hiervan getuigen. Ook hier kan vergelijking met plantagehuizen elders in de West-Indische archipel, maar ook met verwante huizen in de omringende landen op het vasteland van Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, tot uitspraken van waarde leiden.
Overgangsvormen tussen plantagehuizen en stadshuizen en de invloed van het tropische klimaat op westerse schema's en principes geven een goed inzicht in de dynamiek, in de processen die de motor zijn achter de dynamiek, en in de creativiteit die tot uitdrukking komt in de architectuur van deze overgangsvormen.
De hieronder volgende verkenning is een vogelvluchtperspectief van de stedebouw en de architectuur in de West-Indische archipel. Morfologische aspecten zijn hierbij het directe uitgangspunt, het cultuurhistorische kader wordt hier zuiver als toelichting gehanteerd. Vertrekpunt voor bespreking en vergelijking zijn Curaçao en de eigen ervaring van de auteur in de West-Indische archipel.[7]

De eerste steden in de West-Indische archipel

Santo Domingo, Spanish Town en Havana

Santo Domingo, bij haar stichting in 1496 Nueva Isabella genoemd, is de oudste Europese stad op het westelijk halfrond. Daarvóór in 1493, stichtte Columbus aan de noordkust van Hispaniola de nederzetting La Isabella[8] die niet stand hield.
Op Jamaica gebeurde enkele decennia later hetzelfde. De aanlegplaats en versterking Seviglia, zo genoemd naar de toenmalige zetel van het Spaans bestuur in Spanje, werd in 1510 gesticht aan de noordkust van Jamaica. De vestiging werd verlaten en maakte in 1514 plaats voor de als Spaanse hoofdzetel gestichte Sint Jago de La Vega,

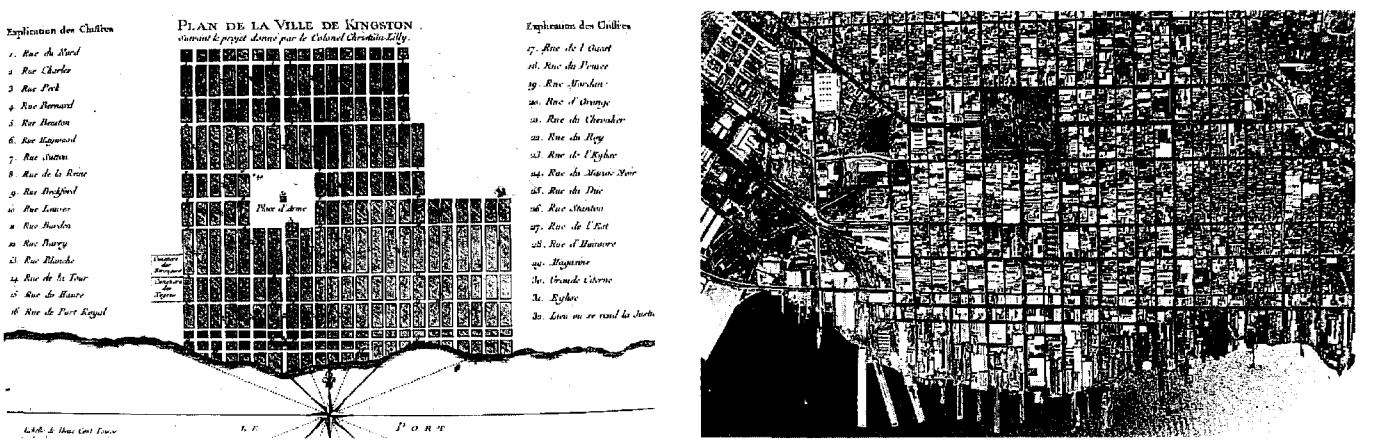

Afb. 2 en 3. John Goffe's noodplan uit 1692 voor Kingston, Jamaica, na de verwoesting van Port Royal door een aardbeving in hetzelfde jaar, is als stedebouwkundig schema in de historische kern van Kingston nog goed herkenbaar. (Stadsplattegrond getekend door J.B. Bellin, 1764; luchtfoto door J. Tyndale-Biscoe, circa 1965.)

huidige naam Spanish Town, aan de Rio Cobre in het zuidelijk deel van het eiland.
De Spaanse steden overzee zijn vermoedelijk gebouwd naar het model van de vestingstad Santa Fé die in 1492, hetzelfde jaar van Columbus' eerste zoektocht naar Indië, bij Granada werd aangelegd om deze laatste versterking van de Moren in Spanje te bedwingen. Van Santo Domingo zijn geen originele plannen bekend om de overeenkomst in opzet en morfologie te toetsen. De vorm en structuur van Spanish Town op Jamaica vertonen in ieder geval wel een treffende gelijkenis met die van de Spaanse vestingstad Santa Fé.[9]
De Spanjaarden pakten de aanleg van hun koloniale steden planmatig aan. In 1573 kwam, wat Reps[10] noemt, '*The Laws of the Indies*' tot stand, een stedebouwwetgeving voor overzeese nederzettingen. Deze bevatte stedebouwkundige richtlijnen voor de aanleg van steden en omliggende gebieden en stedebouwkundige details van in de koloniën te bouwen nederzettingen.
De regels moeten zijn ontleend aan de 'Tien boeken over Architectuur' van Vitruvius (oorspronkelijk daterend uit circa 30 v.Chr. maar herontdekt in de vijftiende eeuw) en aan het werk van Alberti.
Veel ontwerpprincipes voor de uitleg van koloniale steden kwamen overeen met die van Vitruvius. Zo moest de vorm rechthoekig zijn, de afmetingen een verhouding 3:2 hebben, openbare gebouwen rond het centrale plein worden gesitueerd en de kerk bij voorkeur op een verhoogd stadsgedeelte worden geplaatst. Alberti's invloed is terug te vinden in de stadsaanleg volgens een rooster van elkaar loodrecht kruisende wegen.
In haar bloeitijd had Spanish Town in Jamaica tussen de vierhonderd en vijfhonderd huizen, vijf à zes kerken en een Franciscaans klooster. Na de verovering van Jamaica door de Engelsen in 1655 werd de bebouwing stelselmatig vervangen en bleven alleen het stratenpatroon en de open ruimten over als getuigen van een Spaans stedebouwkundig verleden.
Vrijwel geen enkel eiland van de West-Indische archipel bleef door de Spaanse schatzoekers onbetreden. Niettemin werden alleen op de Grote Antillen en Trinidad Spaanse nederzettingen en steden gesticht. Van alle steden is Havana, dat omstreeks 1519 werd gesticht, uitgegroeid tot de parel van het Spaanse architectonisch en stedebouwkundig erfgoed in de archipel. Havana was Spanje's poort tot Europa's nieuwe wereld en stapelplaats van diens kostbaarheden. Veronachtzaamd door het oude kapitalistisch en later ook weer door het communistisch regime onderging de oude stad binnen de voormalige stadswallen eeuwenlang vrijwel geen verandering. Oud-Havana bezit zo'n 900 monumenten[11] verspreid over een eens door vestingmuren verdedigde compacte stad van 140 hectare. De kwaliteit van Havana's koloniaal erfgoed waaronder paleizen, kerken, stadsvilla's en bescheiden huizen, was voor UNESCO aanleiding Oud-Havana als wereldmonument op de *World Heritage List* te plaatsen. Momenteel is Oud-Havana inzet van een gigantische restauratie-inspanning.

Kingston en Port of Spain
Na de Spanjaarden stichtten ook de Engelsen, Fransen en Hollanders nederzettingen op de eilanden. Vanaf 1623 werd de West-Indische archipel een arena voor de Westeuropese zeemogendheden die elkaar het bezit van de eilanden betwistten. Engeland nam in nog geen tien jaar achtereenvolgens bezit van St.Kitts, Barbados, Nevis, Antigua en Montserrat. In 1655 werd Jamaica op de Spanjaarden veroverd. Trinidad bleef Spaans tot 1797.
Van de onder Engels koloniaal bewind gestichte steden is Kingston op Jamaica de grootste en de stad met de markantste stadsuitleg. Na de verwoesting van Port Royal door een aardbeving die Jamaica in 1692 trof, moest een nieuwe stad worden uitgelegd voor de huisvesting van haar voormalige bewoners. Port Royal lag op een landtong voor de kust en was van piratennest uitgegroeid tot het centrum van de Engelse handel in de archipel. Schattingen over de omvang van de verwoeste stad komen uit op meer dan duizend woningen en een stedelijke bevolking van zo'n zesduizend zielen.[12] Nog hetzelfde jaar werd door de landmeter John Goffe aan beschermd binnenwater achter de landtong een stad uitgelegd van 80 hectare in een rechthoek van 800 *yards* breed en 1200 *yards* diep. De stadsrechthoek had een rechthoekig plein in het midden, the Parade, en werd begrensd door vier straten, Harbour Street aan de zuidzijde, North Street, West Street en East Street. Hij werd bovendien opgedeeld in vier kwarten door een noord-zuid lopende King Street en een west-oost lopende Queen Street. De kavels waren als regel uitgelegd tussen de noord-zuid lopende langsstraten en een smalle *back lane*.
Dezelfde structuur van langgerekte stadsblokken in een rechthoekig stratenpatroon en een centraal plein is ook de basis van het stadsplan van Port of Spain, Trinidad's hoofdstad. Een verschil met Kingston is de minder abrupte begrenzing van het stadslichaam. Ook de naamgeving van de straten volgt hier een ander schema. Hier lopen King Street en Queen Street van de haven af landinwaarts in een aflopende functionele hiërarchie, vervolgd met Prince Street en Duke Street.[13]
Goffe's roosterstructuur van rechte straten en bouwblokken is bij de groei van Kingston in de 19e en 20e eeuw verlaten. Kingston, nu een metropool, zoekt de ruimte voor haar groei tegen de hellingen van de achterliggende Blue Mountains. Hier is *uptown* een nieuw stadscentrum, New Kingston, ontstaan met kantoren en hotels in hoogbouw. Goffe's *downtown* is het oude zakencentrum gebleven in de oorspronkelijke laagbouw, nu bestaand uit 19e en vroeg 20e eeuwse huizen. Harbour Street is aan het eind van de jaren zeventig getransformeerd tot een commerciële strip met hoogbouw die de band van de historische stad met het water verbreekt.

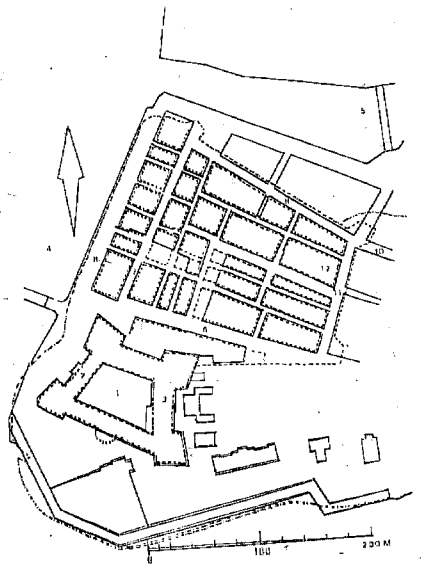

Afb. 4. Willemstad, Curaçao (Willemstad: C.L. Temminck Groll, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1984).

Port au Prince
Port au Prince groeide als hoofdstad van Frans Saint Domingue uit tot de grootste stad in Frans West-Indië.
Saint Domingue werd in 1697 op de Spanjaarden veroverd en werd met zo'n 700.000 slaven één van de produktiefste plantagekolonies van de West-Indische archipel. Evenals Kingston is Port au Prince een stad met het gezicht naar het water en bezit een langs de kust uitgelegde, hier brede, roosterstructuur van rechte wegen en blokken. De verpauperde benedenstad vormt met de hoger meer landinwaarts gelegen villastad Pétionville die een identieke roostervormige uitleg bezit, de structuur van een dubbelstad. De stadsvorm is hier een afspiegeling van het Franse, sterk feodale regime van de plantagekolonie.

Willemstad: Punda en Otrobanda
De Hollanders zijn mogelijk de enige kolonisten die van meet af aan besloten tot de aanleg van een stad als vesting in de West-Indische archipel. Willemstad werd in 1634 gesticht door de West-Indische Compagnie na verovering van Curaçao op de Spanjaarden die in de archipel stelselmatig bezit moesten prijsgeven. De traditie van de aanleg van vestingsteden werd door de Hollanders hoog gehouden.[14] Vijftien jaar eerder in 1619 werd in de Oost-Indische archipel de stad Batavia uitgelegd, met een oppervlak van maar liefst 105 hectare het grootste stedebouwkundige verdedigingswerk ooit door de Hollanders gebouwd.[15] (Willemstad, Punda, kreeg slechts een oppervlak van 9 hectare inclusief Fort Amsterdam.) Een uitleg volgens nagenoeg hetzelfde model, maar dichter bij de West-Indische archipel,

is de negen jaar eerder in 1625 aangelegde halfvesting Nieuw Amsterdam, het huidige New York, op het schiereiland Manhattan. Een vestingmuur aan landzijde, later Wall Street, en een fort aan de zuidelijke punt van het schiereiland moesten de nederzetting tegen aanvallen vanaf het land en de zee beschermen.[16]
De Engelsen en Fransen volstonden met de aanleg van enkel forten en versterkingen op strategische punten om hun steden in de archipel te verdedigen tegen overvallers en kapers. De *bourg* Port Louis, later Fort George Point op Grenada, Fort Royale bij Fort de France op Martinique, Port Royal op Jamaica, Fort Charlotte op Nassau en Fort Berkeley op Antigua zijn hier voorbeelden van. Ook de Spaanse kolonisten volstonden bij de eerste aanleg van hun steden met dit principe van verdediging. Dit was vanzelfsprekend omdat zij als eerste -en lange tijd enige- Europese macht in de archipel geen serieuze belagers hadden tegen wie zij niet waren opgewassen. Pas toen de Engelsen, Hollanders en de Fransen hun entree in de archipel maakten werden *San Juan op Puerto Rico en Havana* op Cuba in 1633 en 1674 met een stadsmuur versterkt.

Overigens legden ook de Hollanders steden aan volgens het -door de auteur te noemen- 'open versterkingsmodel' dat door de Engelsen en de Fransen werd gehanteerd. Dit gebeurde slechts indien er geen dringende redenen waren voor een volledige verdedigingsgordel. Bijvoorbeeld indien het achterland geen corridor voor een te vrezen vijand vormde of op zich een natuurlijke verdediging vertegenwoordigde. Philipsburg op Sint Maarten met nieuw Fort Amsterdam (1737), Paramaribo (1667) met Fort Zeelandia en een serie forten in de monding van de Surinamerivier, bestaande uit Fort Nieuw Amsterdam en kleinere versterkingen, en Kaapstad (1666) met Fort de Goede Hoop zijn voorbeelden van Nederlandse steden overzee gebouwd volgens het open versterkingsmodel.

Plantagehuizen en stadshuizen

Curaçao, landhuis en *kas krioyo*
Het plantagehuis en het stadshuis op Curaçao moeten zich elk volgens een eigen lijn hebben ontwikkeld.
Met de aanleg van Willemstad in 1634 werd de trend gezet voor het grondplan van het stadswoonhuis. Een zo efficiënt mogelijk gebruik van de grond binnen de stadsmuren resulterende in smalle kavels bebouwd met huizen in meerdere lagen die tegen elkaar aan werden gebouwd en zo met elkaar straatblokken vormden. In Punda onderscheidt het voormalige ommuurde stadsdeel zich in bouwhoogte en dichtheid nu nog op een opvallende wijze van het later oostwaarts aansluitend aangelegde Pietermaai ondanks latere vervanging van dit deel.[17] In Otrobanda, aan de andere zijde van de Sint Annabaai, waar uit concurrentie-overwegingen aanvankelijk slechts 'klijne woningen voor geringe menschen' mochten worden gebouwd en 'dat alle de *woningen ofte packhuysen niet hooger zu*llen moogen getrocken werden als één verdiepinghe hooch'[18], zijn later verdiepinghuizen verrezen gemiddeld lager en in een lossere verkaveling dan in Punda. Nabij Willemstad in het buitengebied verrezen omstreeks 1700 grote huizen op kleinere stukken grond. De huizen hadden een uitgesproken woonfunctie, van echte plantages was hier geen sprake, sommige huizen werden als buitenverblijf opgericht. Deze buitenplaatsen met hun in aanleg aan het stadshuis ontleende vorm, kunnen door hun stedelijke oorsprong, niet geheel tot de met de term landhuizen aangeduide plantagehuizen worden gerekend.
De landhuizen hebben betrekking op het woonverblijf met bijgebouwen van de plantage-eigenaren. Grote landhuizen op uitgestrekte plantages komen meest in het westen van Curaçao voor. Deze *kas grandi* (groot huis) zijn vergelijkbaar met de *great houses* en *habitations* van respectievelijk de Engelse en Franse kolonisten in de *West-Indische archipel.*
De karakteristieke galerijen van het Curaçaose plantagehuis zijn volgens Newton[19] door Joodse planters uit Brazilië op Curaçao geïntroduceerd. Zij zochten hun toevlucht op Curaçao en stichtten hier particuliere plantages nadat de West-Indische Compagnie in 1654 haar bezittingen in Brazilië moest prijsgeven. Doordat zij tot de eerste plantagehouders behoorden en bovendien bekend waren met de galerijbouw in Brazilië moet de galerij reeds vanaf het begin van de bouw van de plantagehuizen, in de laatste decennia van de 17e eeuw, tot de uitrusting van het plantagehuis hebben behoord. In de eerste helft van de 18e eeuw is de galerij ook een standaardelement geworden van het stadshuis in Willemstad, in veel gevallen als toevoeging vóór de oorspronkelijke rooilijn waardoor als het ware een nieuwe rooilijn is ontstaan.
Landhuis en stadshuis moeten elk van meet af aan eigen architectonische elementen hebben gehad, respectievelijk galerij en kern, die later voor beide typen gemeengoed zijn geworden.
Hiermee demonstreren het landhuis en het stadshuis op Curaçao tevens hun Europese oorsprong.
Het huis van de plantagearbeider en het eenvoudige stadshuis daarentegen tonen een duidelijk op elkaar aansluitende ontwikkeling die van West-Afrikaanse oorsprong is. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 is het grondtype van de *kas di yerba*[20], bewoond door de plantagearbeider, middels een aantal overgangsvormen getransformeerd tot het bescheiden stadshuis dat voornamelijk aan de periferie van de laat-19e eeuwse stad voorkwam. Overgangsvormen laten een mengeling zien in het materiaalgebruik voor wanden -koraalsteen, hout, geplette olieblikken, steen- en daken - riet, gegolfd plaatijzer, dakpannen.[21] Ondanks de grote verscheidenheid in materialen en de vele combinaties hiervan in de verschijningsvorm, heeft de morfologie van het oorspronkelijke type in de overgangs-

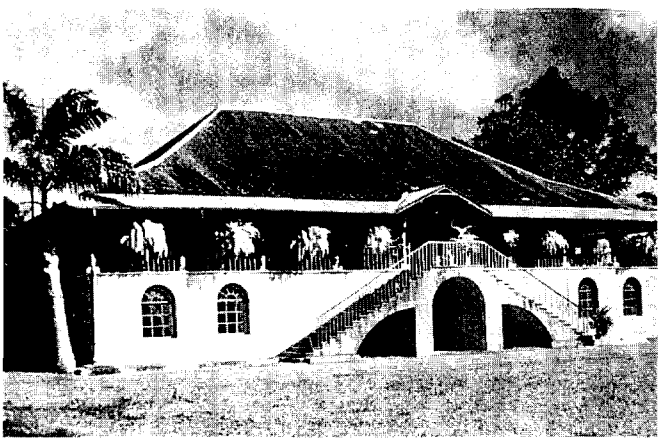

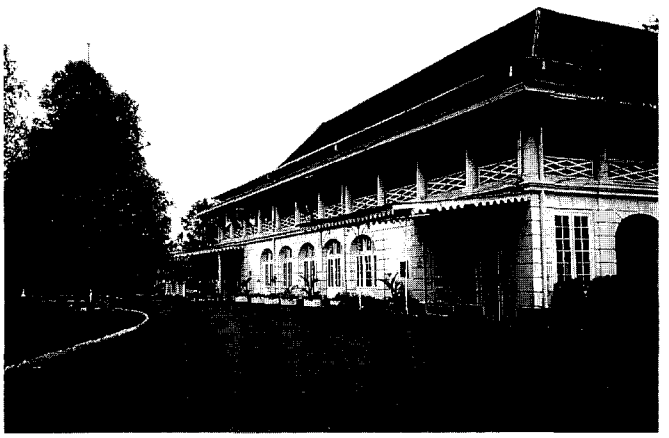

Afb. 5 en 6. St. James's Barracks in Port of Spain, Trinidad, is een Engelse variant van het plantagehuis. (Foto: A. Acworth.) Dit groot-woonhuistype met een open galerij op een gesloten begane-grond-blok wordt ook aangetroffen op Curaçao (Plantersrust, zie foto bij artikel Carel Weeber) en zelfs in het voormalige Nederlands Indië (Residentswoning te Bogor, Indonesië). (Foto: Ronald Gill.)

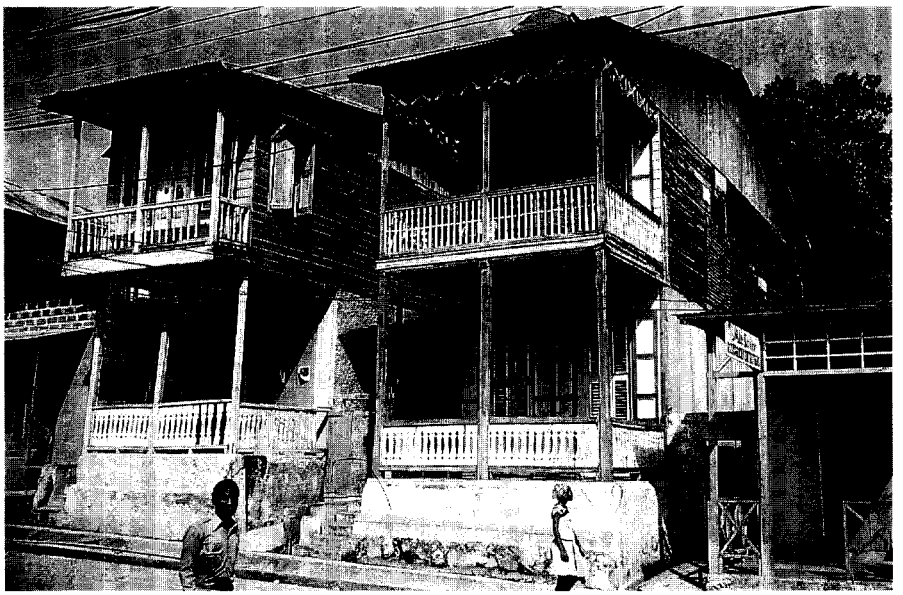

Afb. 7. De Haïtiaanse caille heeft zich ontwikkeld tot een stadswinkelhuis dat op een bijna volmaakte manier is geïntegreerd in de stedebouwkundige structuur van Port au Prince. (Foto: Ronald Gill.)

vormen stand gehouden. Het schema van de symmetrische gevel met een toegangsdeur in het midden en flankerende ramen, het schilddak, en de wijze van uitbreiding door achterwaartse vermenigvuldiging van de doosvorm, zijn in de ontwikkelingscyclus van plantagearbeidershuis tot stadswoonhuis onveranderd gebleven. Naar oorsprong en ontwikkelingscyclus zou ik deze huizen willen typeren als *kas krioyo*, een door de lokale bevolking gevormd type.

Haïti, van *caille* tot stadswinkelhuis

Op Haïti vindt het huis van de plantagearbeider, de *caille*, haar oorsprong in twee typen: het geïmporteerde West-Afrikaanse doosvormige stenen type met het front aan de lange zijde, ook op Curaçao voorkomend als *kas di yerba*; en het inheemse houten type van Indiaanse oorsprong, eveneens doosvormig, echter met het front aan de korte zijde, vaak voorzien van een kopveranda. Waarschijnlijk is het deze eigenschap geweest van de toegang aan de korte zijde, die de *caille* van inheems Indiaanse oorsprong heeft laten doorgroeien tot het latere stadswinkelhuis dat in de steden op Haïti gemeengoed is geworden. Het stadshuis in Port au Prince is smal en diep en heeft soms één maar meestal twee verdiepingen; op de begane grond een winkel met veranda, daarboven een woonverdieping met een balkon boven de veranda. De verdiepinghuizen zijn uit hout opgetrokken en zijn van elkaar gescheiden door smalle stegen, gebruikt voor de afvoer van water en de toegang tot het achtererf. Hierdoor manifesteren zij zich in het stadsbeeld als smalle vrijstaande verdiepinghuizen die een treffende gelijkenis met het type van hun oorsprong, de inheemse bescheiden houten *caille*, vertonen. Tegelijkertijd voegen zij zich op een vanzelfsprekende wijze in in het stedelijke weefsel van Port au Prince.[22]

In de architectuur van het Haïtiaanse huis is ook de neiging tot het gebruik van kleur en de toepassing van ornamenten duidelijk merkbaar. Boeiborden en balkonhekken worden veelvuldig in fraai 'figuurzaagwerk' uitgevoerd. De patronen hiervoor zijn afkomstig van de ornamenten van geprefabriceerde gietijzeren gebouwen die aan het einde van de 19e eeuw uit Frankrijk werden ingevoerd, zoals de Marché de Fer in Port au Prince. Eerst toegepast aan de stadsvilla's van de elite, schoof dit gebruik later door naar het eenvoudige plantagearbeidershuis. Naast patronen van Victoriaanse oorsprong werden ook *vèvè* patronen uit de voodoo-cultuur gebruikt.[23]

Jamaica en Trinidad, Georgian architectuur en het *small settlers'* huis

De Engelse architectuurstijl uit de periode van de koningen George, die van de 18e eeuw doorliep tot in de vroege 19e eeuw, heeft model gestaan voor de architectuur van het overgrote deel van de eilanden van de West-Indische archipel. Het tropische klimaat en de voorhanden zijnde bouwmaterialen hebben deze architectuur vervolgens een eigen gezicht gegeven, door Gosner getypeerd als *Caribbean Georgian*.[24] De introductie van de Georgian architectuurstijl werd vereenvoudigd door de verschijning vanaf 1715 van geïllustreerde architectuurhandboeken, waaronder als eerste een Engelse vertaling van Palladio's *Quattro Libri*. Voor de architectuur in de Engelse koloniën in de West-Indische archipel en in Noord Amerika hebben James Gibbs' *Book of Architecture* uit 1728, en William Adam's *Vitruvius Scotius* uit 1750, door hun beschrijving en illustratie van vooral de kleinere gebouwen, een grote invloed gehad. Kerken en openbare gebouwen in het Britse deel van de West-Indische archipel vertonen als vanzelfsprekend een grotere gelijkenis met hun *counterparts* in Engeland dan andere gebouwsoorten. Tussen de eilanden van Brits West-Indië is de stadsarchitectuur onderling weinig verschillend, doordat er veel uitwisseling bestond tussen de steden als bestuurs- en handelscentra. In de plantagehuizen worden de verschillen groter.

Over de oorsprong van het plantagehuis is weinig met zekerheid vast te stellen. Het plantagehuis, een begane grond structuur met rondgaande galerij, heeft in de Franse koloniën haar grootste bloei gekend. Niet zeker is het of dit type van het plantagehuis met de Fransen meekwam, die na de nederlaag tegen de Engelsen in 1763 uitweken naar het zuiden van de Verenigde Staten, en vervolgens naar de West-Indische archipel oversloeg, of dat het juist als West-Indisch prototype naar het noorden toe werd verspreid.[25]

De Engelse variant van het Franse plantagehuis is een open structuur met een rondgaande galerij om een woonkern in houtbouw, geplaatst op een stenen min of meer gesloten onderbouw voorzien van boogvormige openingen, zoals te zien is aan het laat-19e eeuwse New Forest Great House op Jamaica. Dit type komen we ook tegen in Trinidad, nu niet als plantagehuis maar als woonverblijf van de garnizoenscommandant, St.James's Barracks in Port of Spain. En ook in een meer bewerkte vorm met stenen trappen tegen de massieve onderbouw aan, in The Savannah in Barbados. Opvallend is dat dit groot-woonhuistype ook werd gebruikt als model voor openbare gebouwen die een ruime plattegrond vereisten. Het militair hospitaal Plantersrust op Curaçao werd omstreeks 1890 naar dit model gebouwd.[26] Zelfs in de Oost-Indische archipel, het voormalige Nederlands Indië, is deze bouwvorm gehanteerd voor het verblijf van de assistent resident van Buitenzorg in het huidige Bogor.

Evenals op Haïti heeft het stadshuis naast de woonfunctie op de verdieping ook een winkelfunctie op de begane grond. Hierin zijn twee typen te onderscheiden, stadswinkelhuizen met een vlakke straatgevel, of met een uitstekende verdieping rustend op kolommen waardoor er op de begane grond een galerij wordt gevormd die van huis tot huis tot een straatgalerij wordt aaneengeregen.

Een apart huistype ontstaat op het platteland van Jamaica en ook op Trinidad en Tobago in de tweede helft van de 19e eeuw na de afschaffing van de slavernij en met de immigratie van contractarbeiders uit India, die het werk op de plantages van de slaven overnamen. In Jamaica zijn dit de bescheiden huizen van de *small settlers*, de ex-slaven die kozen voor de exploitatie van een eigen stukje grond waarop marktgewassen werden verbouwd. Ofschoon de huizen in aanleg Victoriaans waren, haalden deze van oorsprong Afrikaanse kleine landbouwers hun inspiratie uit de eerdere *Georgian* architectuur. Het resultaat is een

Jamaican vernacular stijl, een kleinschalige lokale architectuur samengesteld met inheemse bouwmaterialen.
In Trinidad en Tobago deed zich na de afschaffing van het systeem van contractarbeid in 1920 een soortgelijke ontwikkeling voor. De voormalige plantagearbeiders uit de streek Uttar Pradesh in India, vestigden zich als kleine landbouwers en bouwden hun kleine huizen meestal in hout, naar de karakteristieke ornamentiek *gingerbread houses* genoemd, een verwijzing naar de verfijnde ornamentiek van de Hindu tempels uit het land van herkomst.

Verscheidenheid als kwaliteit

Bij de ontwikkeling van de architectuur en stedebouw in de West-Indische archipel heeft verscheidenheid in met name de architectuur, zich onmiskenbaar als een blijvend fenomeen gemanifesteerd. Cultuuroorsprong en lokale bouwmethoden en materialen hebben de architectuur haar verscheidenheid en lokaaltypisch[27] karakter gegeven. Vormbepalende condities uit Europa afkomstig zoals van stedebouwkundige normen en richtlijnen van de Spaanse kolonisator en de architectuurhandboeken geïntroduceerd door Engelse bezetters, hebben voor groepen eilanden behorend tot één bezetter uniformerend gewerkt. Tegelijkertijd heeft dit bijgedragen tot verscheidenheid in de architectuur van de eilanden die bezit waren van koloniserende naties met een verschillende cultuuroorsprong. Een bijdrage aan de verscheidenheid is ook geleverd door een eigen kleurgebruik en toepassing van ornamenten en door, wat ik zou willen noemen, 'inheemse raaparchitectuur ', tot stand gekomen door het rapen en winnen van bouwmaterialen uit de directe omgeving waaronder *kas di yerba* op Curaçao, *kas di torta* op Aruba en de *caille* op Haïti. Het meest treffende voorbeeld van integratie van uit Europa ingevoerde stedebouw en architectuur van lokale oorsprong is de inpassing van de stadshuizen met de inheemse *caille* als oorsprong in het stedelijk rooster van Port au Prince op Haïti. Het lijkt onwaarschijnlijk dat een zo geslaagde integratie van deze schaal door andere voorbeelden wordt geëvenaard. De verscheidenheid in de architectuur en stedebouw in de West-Indische archipel verkrijgt eerst dan kwaliteit wanneer er sprake is van een vanzelfsprekende integratie van de cultuuruitersten die de archipel domineren.

Noten

1 Met dank aan prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll voor zijn waardevolle opmerkingen bij het concept.
2 Op Curaçao zijn het ook Portugezen uit de Kaap Verdische eilanden die in een latere periode als immigranten binnenkwamen.
3 F.R. Fosberg (ed.), *Man's Place in the Island Ecosystem*, Honolulu, 1963.
4 David Buisseret, *Historic Architecture of the Caribbean*, Kingston, 1980.
5 Pamela Gosner, *Caribbean Georgian. The Great and Small Houses of the West Indies*, Washington DC, 1982.
6 Jack Berthelot en Martine Gaumé, *Kaz Antiyé. Caribbean Popular Dwelling/L'Habitat populaire aux Antilles*, Paris, 1982.
7 De auteur werkte twee jaar op Jamaica en vier jaar op Curaçao.
8 John W. Reps, *The Making of Urban America. A History of City Planning in the United States*, Princeton, 1965, p.28.
9 Ibidem. Reps maakt alleen melding van Santo Domingo als mogelijke replica van Santa Fé. Voor zover bekend bij de auteur is nog niet eerder een morfologisch verband gelegd tussen de Spaanse koloniale vestiging Spanish Town op Jamaica en Santa Fé als Spaanse modelstad.
10 Ibidem.
11 Van dit aantal stammen zo'n 350 monumenten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Met elkaar een zeldzame verzameling historisch waardevolle gebouwen van dezelfde cultuuroorsprong op één plaats geconcentreerd buiten het oorspronkelijke cultuurgebied.
12 H.P. Jacobs, *A Short History of Kingston, part 1 (1692-1871)*, Kingston, 1976.
13 Carlton Robert Ottley, *The Story of Port of Spain, Capital of Trinidad West Indies from the Earliest Times to the Present Day*, Trinidad, 1962.
14 Willemstad, Curaçao, vertoont in vorm, grootte en stadsmodel een treffende gelijkenis met Buren in Gelderland (zie de zestiende-eeuwse plattegrond van Jacob van Deventer).
15 Ronald Gill, 'Jakarta's Urban Heritage; Herstel van het stedelijk geheugen van Kota', *Bulletin KNOB*, jrg.90, 1991, nr.6, p.193-204.
16 C.L. Temminck Groll, 'Nieuw Amsterdam in Noord-Amerika vergeleken met andere Nederlandse 17e-eeuwse stedestichtingen', In: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, 1984, p.457-465.
17 Joh. Hartog, *Het verhaal der Maduro's en Fotoalbum van Curaçao 1837-1962*, Aruba, 1962.
18 Brief van Matthias Beck d.d. 20 augustus 1707 aan bewindhebbers, aangetroffen in: M.D. Ozinga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*, 1959, p.24-32.
19 Michael A. Newton, *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis*, Delft, 1990, p.87 e.v.
20 Een doosvormig huis met wanden van gepleisterde koraalsteen en een dak van riet. Dit oud-Curaçaose huis is in vorm en bouwtechniek verwant aan de traditionele West-Afrikaanse dorpswoning.
21 Op Aruba treft men ook het leemdak aan bij de *kas di torta*. Wanden en dak van dit lokale huistye worden opgetrokken uit een vlechtwerk van cactusvezelstroken afgepleisterd met gestabiliseerde klei die ter plaatse wordt gewonnen en geprepareerd. Dit huistype ontleent haar naam *-torta* is schildpad- aan het gladde en harde uiterlijk van het dak en komt nog sporadisch voor op het tegenoverliggende vasteland van Zuid-Amerika. De auteur en Richard Eman troffen in 1983 nog een gaaf exemplaar aan op Yamanota, Aruba. Zie ook G. Gasparini, e.a., *Paraguana, Tradiciones y cambios en el habitat de una région venezolana*, Caracas, 1985.
22 Het grondtype van de Haïtiaanse *caille* is door Haïtiaanse immigranten meegenomen naar het zuiden van de Verenigde Staten en staat daar bekend als het *shotgun house* met een identieke vorm en veranda aan de voorzijde.
23 *Vèvè*-patronen zijn in zand getrokken symbolen van goden die bij een voodoo-seance worden opgeroepen.
24 Pamela Gosner, op.cit., p.13.
25 Ibidem, p.22.
26 Zie foto bij het artikel van Carel Weeber, elders in dit nummer.
27 R.G. Gill, *Is een eigen architectuur op de Antillen mogelijk? Een analyse*, Diësrede Universiteit van de Nederlandse Antillen, (UNA publikatie no.XVIII) 1983.

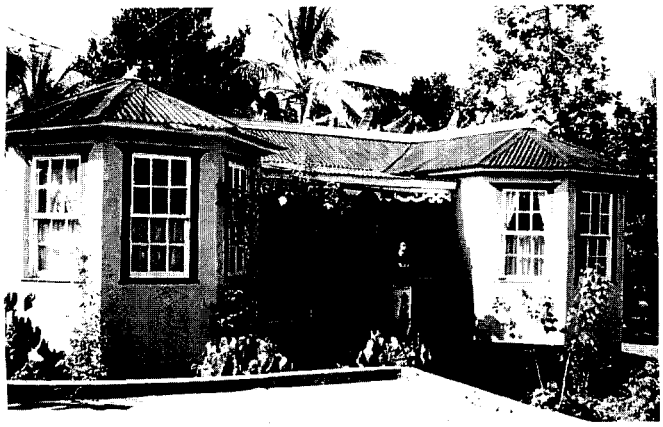

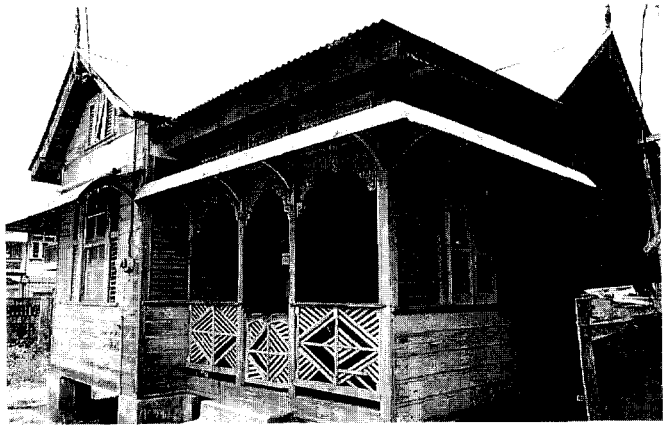

Afb. 8 en 9. Met het small settler's huistype dat na de afschaffing van de slavernij ontstaat, wordt een kleinschalige lokale vernacular architectuur geboren, op Jamaica bewoond door ex-slaven, op Trinidad door de voormalige contractarbeiders uit India. (Foto's: Ronald Gill.)

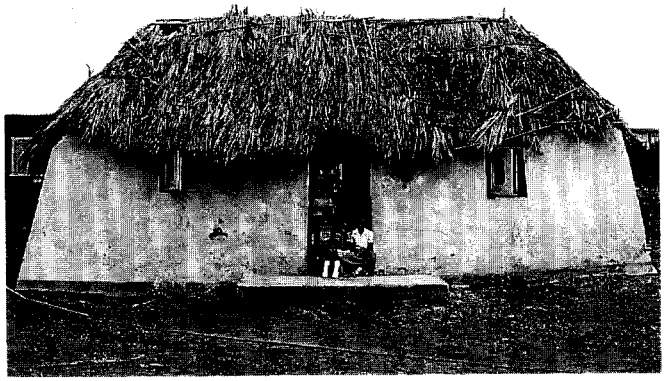

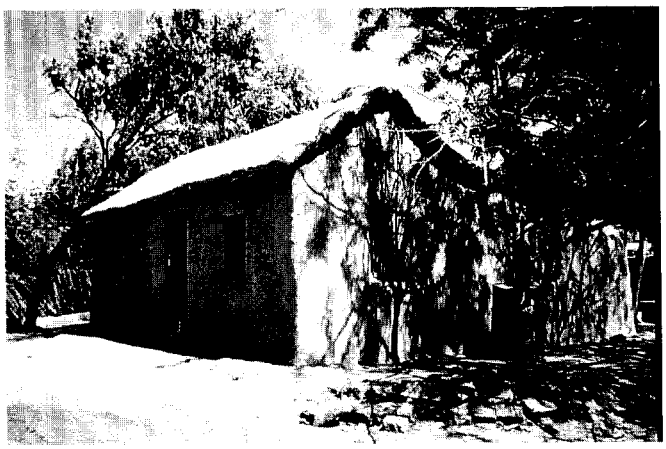

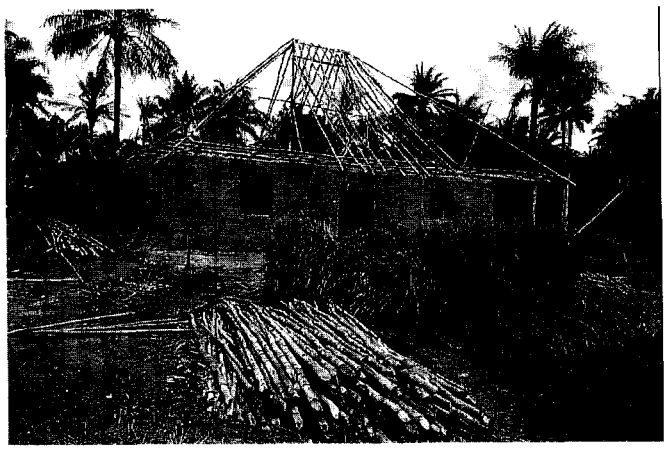

Afb. 10, 11, 12, 13. Raaparchitectuur. Kas di yerba op Curaçao en kas di torta op Aruba, samengesteld met uit de directe omgeving geraapte en gewonnen materialen naast raaparchitectuur uit Sierra Leone, West Afrika. Het Curaçaose rietdakhuis heeft haar counterpart in Afrika, het Arubaanse leemhuis heeft dit op het vasteland van Zuid Amerika, op het tegenoverliggende schiereiland Paraguaná. (Foto's: Ronald Gill.)

Monumentenbeleid en stadsvernieuwing op Curaçao

Michael A. Newton

Inleiding

De historische architectuur van Curaçao staat de afgelopen jaren meer dan ooit in de belangstelling. Uitingen hiervan zijn ondermeer de groeiende interesse om deze architectuur te bestuderen en de symposia en tentoonstellingen over Willemstad die georganiseerd werden in het Amsterdams Koninklijk Paleis (1990) en aan de Rijksuniversiteit Groningen (1992) waarvan alhier verslag wordt gedaan. Gelukkig is deze belangstelling niet alleen merkbaar in Nederland maar juist ook op het eiland zelf, waar het werk ten behoeve van het instand houden van deze architectuur toch grotendeels zal moeten worden verricht.

Zoals ook elders in de wereld valt waar te nemen, spelen bij de groeiende waardering voor de oude architectuur op Curaçao economische achtergronden vaak een grotere rol dan een toenemend cultuurbesef. Zo wordt ook door het eilandsbestuur het architectuurbehoud vooral gezien in relatie tot de ontwikkeling van het toerisme. Dat het op de eerste plaats dient te gaan om het in stand houden van een belangrijk cultureel erfgoed wordt hierdoor helaas naar de achtergrond gedrongen.

Van de andere kant; het economisch belang is natuurlijk evident. Eilanden die hun toerisme willen ontwikkelen zijn er alom in het Caribisch gebied, en allen hebben ze zon en zee te bieden. Het historisch interessante Willemstad moet dan ook één van de extra's worden dat de buitenlandse toerist naar Curaçao trekt.

Een andere factor die heeft bijgedragen aan de groeiende belangstelling op Curaçao voor de oude stad, is de algemeen gedragen overtuiging, in het begin van de jaren tachtig ontstaan, dat de neerwaartse spiraal van verval en sociale verloedering van grote delen van Willemstad een halt moest worden toegeroepen. Hoewel de spiraal duidelijk tot staan is gebracht, is de snelheid van de opwaartse richting minder dan door velen was verwacht dan wel gehoopt.

In de ruim drie en een halve eeuw van haar bestaan is Willemstad uitgegroeid tot een stad met een historische kern, gevormd door de vier wijken Punda, Pietermaai, Scharloo en Otrobanda, en een twintigste eeuwse uitgestrekte stedelijke agglomeratie met woon-, werk-, winkel-, recreatie- en industriegebieden rondom het ruime Schottegat, de tot haven ontwikkelde natuurlijke binnenbaai. In het kader van het monumentenbeleid en de stadsvernieuwing wordt met Willemstad echter uitsluitend de historische kern met zijn vier oude wijken bedoeld.

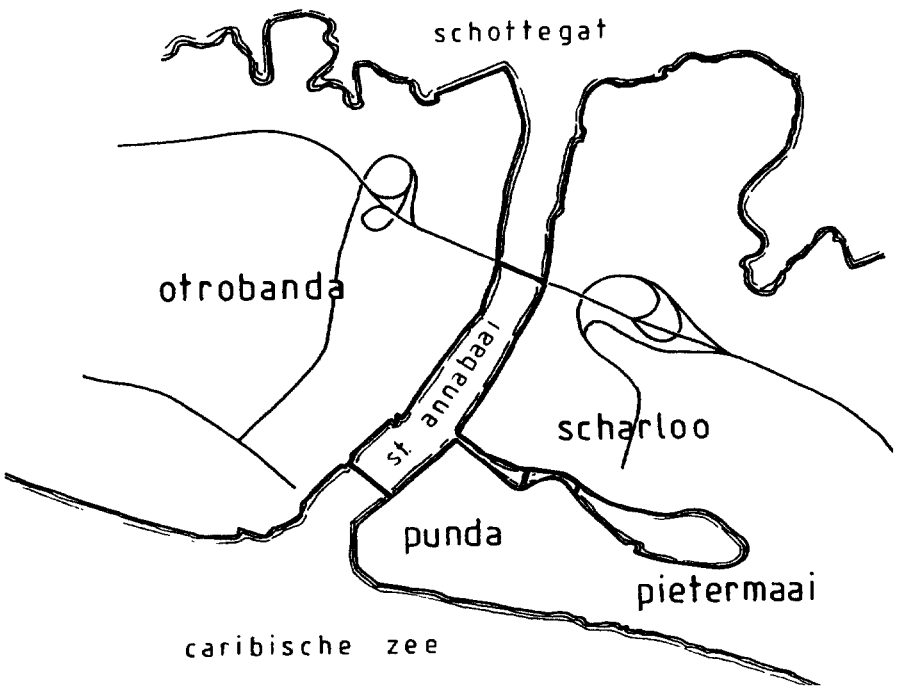

Afb. 1. De vier oude stadswijken van Willemstad.

Het verval

Heeft Willemstad er sinds de 17e eeuw ruim drie eeuwen over gedaan om te ontstaan; slechts drie decennia waren er nodig om tot een aanzienlijk verval te geraken. Een belangrijke oorzaak van het verval in met name de wijken Pietermaai, Scharloo en Otrobanda werd gevormd door een proces dat zich wereldwijd in steden voordeed: het wegtrekken uit de stad van de midden- en hogere inkomensklassen. De in de loop van deze eeuw ontstane, ruim opgezette woonwijken buiten de stad waren met de auto eenvoudig te bereiken; voorzieningen als scholen en winkels volgden snel. Daarnaast voldeden de woningen in de stad vaak niet meer aan de eisen van de tijd. Velen waren te klein, anderen zoals op Scharloo juist te groot om te worden bewoond. Ook de woonomgeving liet vaak te wensen over. Zo ontbreekt het in de binnenstad nog steeds aan voldoende speel- en sportgelegenheden en is er een tekort aan sociaal-culturele voorzieningen.

Andere niet onbelangrijke factoren waren de onvoldoende juridische, financiële en organisatorische mogelijkheden om het verval in de binnenstad te voorkomen. Met name de historisch waardevolle bebouwing, waaraan zeer regelmatig kostbaar onderhoud noodzakelijk is, heeft hier in hoge mate onder geleden. Tenslotte moet hier ook zeker de aanleg van de Julianabrug in de jaren zestig en zeventig worden genoemd. De opritten naar deze vaste oeververbinding tussen oost- en westelijk Willemstad hebben de wijken Otrobanda en Scharloo op wel zeer bruuske wijze doorkliefd en daarmee de bestaande stedebouwkundige en sociale structuren aangetast.

Monumentenzorg: een lange moeizame aanloop

Reeds in 1913 werden de eerste stappen gezet om op Curaçao van overheidswege

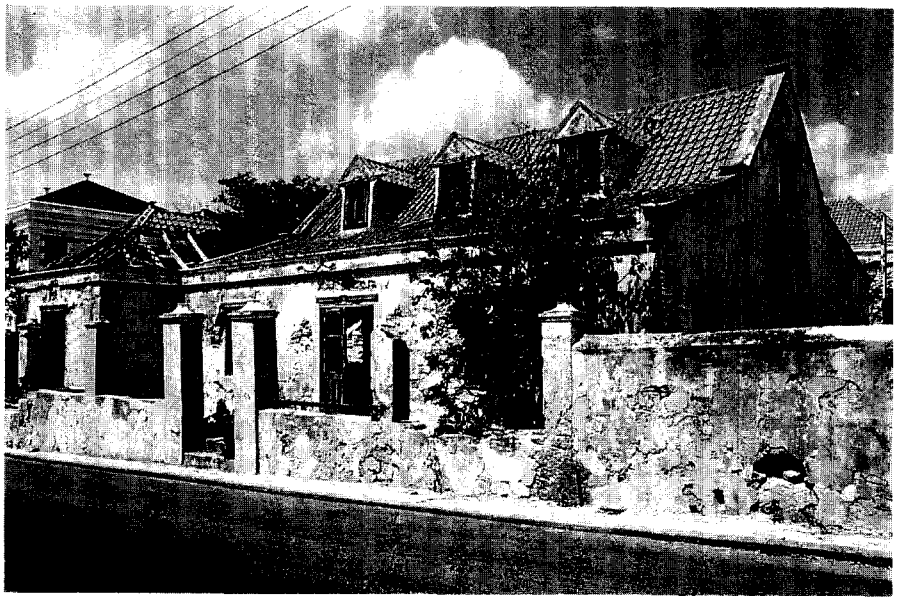

Afb. 2. Verval in de wijk Otrobanda. Dit pand aan de Belvedèrestraat zal in 1993 worden gerestaureerd ten behoeve van de gezamenlijke huisvesting van de Stichting Monumentenzorg Curaçao en de NV Stadsherstel. (Foto: M. Newton.)

te komen tot een monumentenbeleid. De toenmalige gouverneur riep een commissie in het leven die een beschrijving diende op te stellen van alle op Curaçao bestaande monumenten. Tevens werd de commissie gevraagd om tot een voorstel te komen hoe deze monumenten behouden konden blijven. Een vergelijkbare opdracht werd ook aan de andere eilanden van de Nederlandse Antillen gericht. Alleen St.Eustatius reageerde positief op de oproep; de andere eilanden berichtten geen monumenten te bezitten.[2]

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Monumentenzorg Curaçao in 1979 werd door dr. ir. P.C. Henriquez de ontwikkeling van de monumentenzorg op Curaçao beschreven.[3] Zijn uitvoerig betoog zal hier niet worden herhaald, maar dat het opzetten van een eilandelijk monumentenbeleid een lange en moeizame weg is gebleken mag geconcludeerd worden uit de volgende opsomming van 'hoogtepunten' uit het verhaal van Henriquez, dat met enkele punten is aangevuld en geactualiseerd.

– Kort voor de Tweede Wereldoorlog werd door de Dienst Openbare Werken een eerste monumentenlijst opgesteld.
– Informeel werd in 1944 een Monumentencommissie ingesteld die in 1945 in een uitgebreid rapport aanbevelingen deed om te komen tot het behoud van de monumenten.
– In 1954 verbleef de Utrechtse hoogleraar architectuurgeschiedenis, professor M.D. Ozinga enige maanden op Curaçao voor een onderzoek dat in 1959 resulteerde in de publikatie *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*; de eerste grondige studie van de eilandelijke architectuur.
– In hetzelfde jaar werd de Stichting Monumentenzorg Curaçao opgericht. Haar eerste restauratieproject was het 18e-eeuwse landhuis Brievengat dat bijna door de eigenaar, de SHELL raffinaderij, was gesloopt omdat het in een te slechte staat verkeerde.
– Eveneens in 1954 werd door de Technisch Economische Raad der Nederlandse Antillen een concept Heemschutverordening samengesteld. Verder dan een concept is het echter nooit gekomen.
– In het in 1962 opgestelde Tienjarenplan voor ontwikkelingshulp was een post monumentenzorg opgenomen in het kader van het economisch belang van stadsrenovatie en sanering. Deze post van Nafl. 800.000,- werd echter door de donor, i.c. Nederland, geschrapt daar men van mening was dat monumentenzorg een cultureel doel diende en derhalve niets met economie te maken had.
– In 1966 kwam dr.ir. C.L. Temminck Groll voor de eerste maal voor een aantal weken (eerste bezoek 1962) naar Curaçao, wat in 1967 resulteerde in het rapport *Monumentenzorg in Suriname en de Nederlandse Antillen*, waarin opgenomen een inventarisatie van de monumenten.
– In 1976 werd professor Temminck Groll door de Landsregering wederom uitgenodigd voor het uitbrengen van een advies. De inventarisatie uit 1966 werd in zijn *Facetplan Monumentenzorg Nederlandse Antillen* aanzienlijk uitgebreid.
– In 1977 werd door het parlement van de Nederlandse Antillen, de Staten, uiteindelijk de Monumentenlandsverordening aangenomen, die zelfs twee jaar later werd afgekondigd. Onder andere gevoed door het 'status-aparte' streven van Aruba in deze periode werd de monumentenlandsverordening door de andere eilanden echter ervaren als veel te centralistisch. Deze landsverordening is dan ook een dode letter gebleken.
– De in 1979 opgerichte Monumentenraad heeft nauwelijks kunnen functioneren.
– In 1986 verschenen de *Monumenteninventarisatie Curaçao* en de nota *Aanzet tot een Monumentenbeleid*, opgesteld door de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (DROV) en de lokale architect F. Julian Labraña.

Hoe het komt dat er van overheidswege, ondanks het feit dat er al driekwart eeuw over werd gesproken en geschreven, geen daadwerkelijk monumentenbeleid van de grond kwam is een aparte studie waard. Klaarblijkelijk leefde het onderwerp onvoldoende bij de bevolking en dus ook bij de politiek. Verder is gebleken dat er in de rap-

Afb. 3. Door de Stichting Monumentenzorg Curaçao in 1990 gerestaureerd pand aan het Julianaplein. Sindsdien het onderkomen van een advocatenkantoor. (Foto: M. Newton.)

porten en nota's nauwelijks aandacht besteed werd aan een adequate opzet van het apparaat dat het uitgestippelde beleid daadwerkelijk moest uitvoeren.

Het particulier initiatief

Bovenstaande wil overigens niet zeggen dat er in al die jaren niets gebeurde. Diverse particulieren onderhielden hun panden goed en doen dat nog steeds. Anderen gingen er toe over hun panden te restaureren. Sommige overheidsdiensten en bedrijven, met name in de dienstverlenende sector, beslisten zelfs om terug te gaan naar de stad, en lieten daartoe een monument opknappen. Een trend die de afgelopen jaren heeft doorgezet.
Zo zien we bijvoorbeeld dat de historische bebouwing rond het Julianaplein, in het oostelijk deel van de wijk Pietermaai, momenteel in trek is bij advocaten en accountants. In de afgelopen jaren zijn hier zo'n zeven gebouwen aangepakt. De laatste twee in slechte staat verkerende monumentale panden staan op de lijst van de NV Stadsherstel om in 1993 te worden gerestaureerd.
Een grote stimulator van dit particuliere initiatief is de bijna veertigjarige Stichting Monumentenzorg Curaçao. Sinds haar oprichting tracht de stichting monumenten te behouden door ze in eigendom te verwerven, indien nodig te restaureren en vervolgens te verhuren. Doordat de stichting in 1980 een full-time directeur aantrok en momenteel drie personen in dienst heeft rust het intensieve werk niet meer als voorheen slechts op de schouders van de vrijwillige bestuursleden. Hierdoor zijn de uitvoeringsmogelijkheden, waarbij men zich sinds het begin van de jaren tachtig vooral richt op de binnenstad, sterk verruimd.
Het was de Stichting Monumentenzorg die in 1982 het architectenbureau PLAN'D2 opdracht gaf om een studie te maken van de binnenstadsproblematiek en daarmee een belangrijke stap zette in de stadsvernieuwing. Een concreet project dat volgde op deze studie was het zogenoemde 'Vierstegenplan', waarbij de stichting een blok woningen opkocht in een sterk vervallen deel van de wijk Otrobanda en dit liet restaureren. Nadat dit *pilot*-project in 1985 was afgerond, volgde de Fundashon Kas Popular (FKP), de eilandelijke woningbouwstichting, stapsgewijs met restauratieprojecten in hetzelfde stadsdeel. Een proces dat nog in volle gang is.

Ook in andere delen van de binnenstad is de Stichting Monumentenzorg actief. Zo werd in 1991 een van de oudste pandjes in Punda (1693) ternauwernood gered van de ondergang. Medio 1993 zal de restauratie gereed komen van de prestigieuze Villa Belvédère.
De stichting bezit op dit moment (eind 1992) 41 panden en heeft sinds haar oprichting (in 1954) in totaal 23 monumenten gerestaureerd. Op haar programma voor de komende jaren staan zes restauratie-projecten.

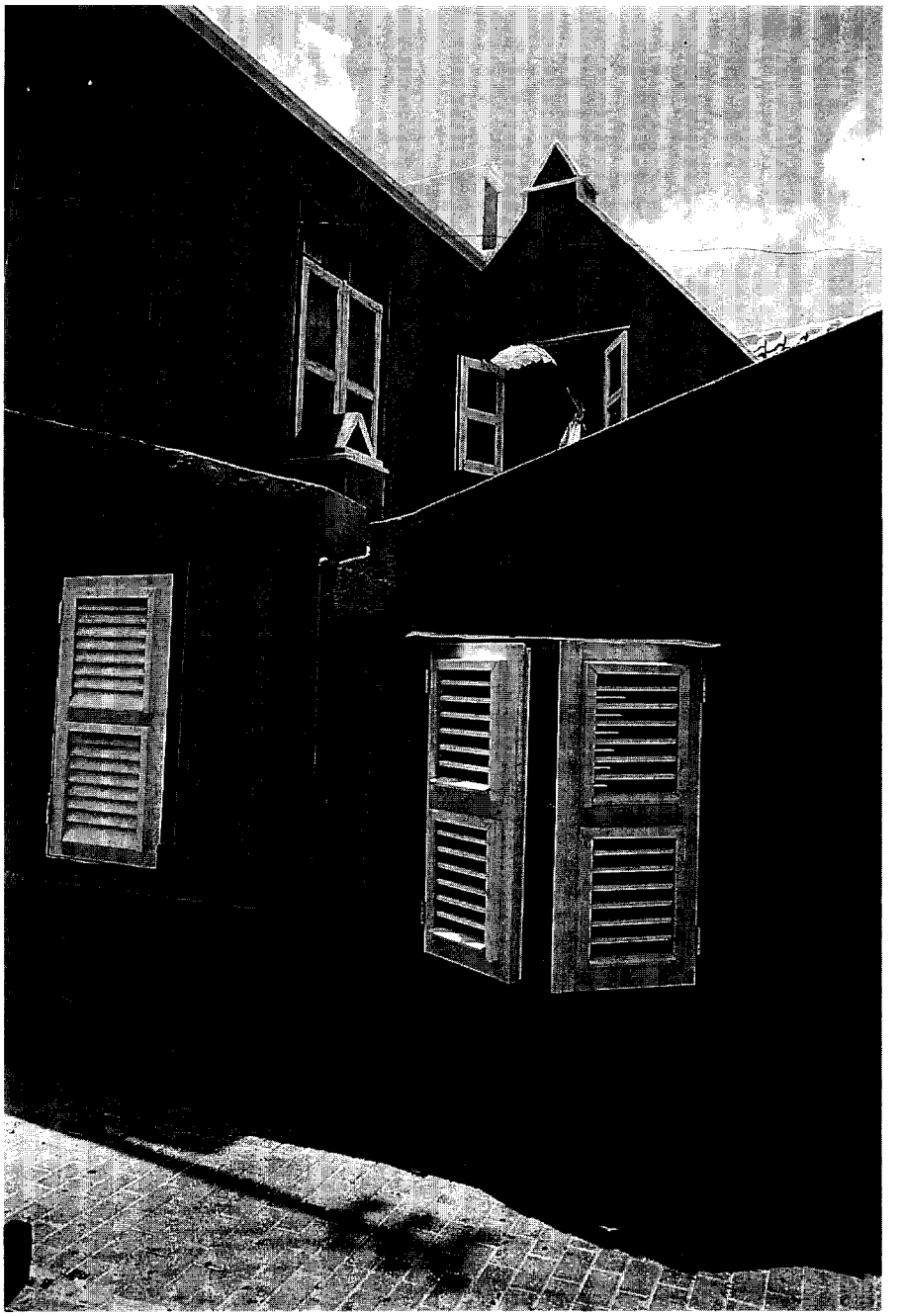

Afb. 4. Bescheiden monument in de Gasthuisstraat in Otrobanda, karakteristiek door zijn eenvoud. (Foto: M. Newton.)

Het Monumentenplan

Naar de mening van de auteur is met de instelling in 1989 van de gemengde Nederlands - Curaçaose Interregionale Commissie Aktie Willemstad, de ICAW, een initiatief van de heren J. Veeris (oud-minister van Onderwijs en Cultuur van de Nederlandse Antillen) en drs. A. van der Staay (Nederlandse Nationale UNESCO commissie), een belangrijke stap gezet om een eilandelijk monumentenbeleid op papier te krijgen dat naar het zich laat aanzien ook daadwerkelijk zal worden uitgevoerd. Dit initiatief vond plaats in het kader van het door de Verenigde Naties uitgeroepen Wereld Decennium voor Culturele Ontwikkeling (1988-1997).
Vooruitlopend op de instelling van de commissie was in november 1988 een intentieverklaring ondertekend, het zogeheten 'Protokol Aktie Willemstad', waarin met name het eilandsbestuur van Curaçao zich verplichtte binnen een jaar een Monumentenplan voor Willemstad op tafel te leggen.

Door de inspanning van velen op Curaçao, waaronder de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (DROV) en het toen juist opgerichte Secretariaat Stadsvernieuwing, en in samenwerking in Nederland met de Gemeente Rotterdam en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, lag er in januari 1990, weliswaar niet binnen 12 maar 14 maanden dus, een door het Bestuurscollege van het Eilandgebied Curaçao geaccordeerd monumentenplan gereed.
Als basis voor het monumentenplan is begin 1989 in slechts twee maanden tijd een grondige inventarisatie gemaakt, waarbij letterlijk alle gebouwen in de binnenstad onder de loep zijn genomen. Hierbij werden de reeds bestaande monumenten-inventarisaties van professor Temminck Groll uit 1967 en 1976, en van het architectenbureau Julian Labraña uit het midden van de jaren tachtig aanzienlijk aangevuld en *up-to-date* gemaakt. In de binnenstad werden in totaal 765 panden op de concept-monumentenlijst geplaatst, hetgeen neerkomt op ongeveer de helft van het gebouwenbestand.
Een belangrijk uitgangspunt bij deze inventarisatie was de grote monumentale waarde van de stedebouwkundige ensembles van historisch Willemstad. Architectonische uitschieters als het Fort Amsterdam, het Penha-gebouw of de synagoge zijn beperkt. Doch juist het historisch karakter van de complexen van straten en stegen zijn uitermate behoudenswaardig. Derhalve is gekozen voor een ruim aanwijzingsbeleid waarbij ook vele eenvoudige panden, met op zichzelf weinig pretentie, meegenomen zullen worden in de bescherming. Een visie die vorig jaar door de nieuwe Monumentenraad van Curaçao is onderschreven.
Buiten de binnenstad, waar de inventarisaties overigens nog verder verfijnd dienen te worden, werden in het Monumentenplan ongeveer 300 gebouwen of bouwwerken monumentwaardig geacht. Daarnaast werden door het Archeologisch Antropologisch Instituut Nederlandse Antillen 30 te beschermen archeologische objecten of lokaties opgevoerd.

Aan de hand van bovengenoemde monumenteninventarisatie zijn er in het Monumentenplan vier actiegebieden in de binnenstad aangewezen, te weten een oostelijk deel van Pietermaai en drie gebieden in Otrobanda, namelijk het zogenaamde Stegen-, het IJzerstraat- en het Koralengebied. In deze vier gebieden liggen in totaal zo'n 250 monumenten, waarvan velen in een sterk vervallen staat verkeren. De actiegebieden, die later ook door het Secretariaat Stadsvernieuwing als zodanig zijn overgenomen, verdienen in het herstelprogramma van de overheid prioriteit.
Belangrijke onderdelen uit het monumentenplan waren verder voorstellen voor een juridisch- en financieel instrumentarium en de opzet van een organisatiestructuur. Over deze drie onderdelen later meer.

Bij het gereed komen van weer een plan of rapport bestaat er altijd de gegronde vrees dat het snel naar de bekende onderste lade zal verdwijnen. Tot nu toe kan gelukkig gesteld worden dat dat met het Monumentenplan niet is gebeurd. Het Eilandsbestuur nam het plan serieus en beschouwd het als de monumentenbeleidsnota, die als zodanig ook wordt uitgevoerd. Minder snel dan gepland en gehoopt dient hier echter eerlijkheidshalve aan te worden toegevoegd.

De stand van zaken

Het juridisch instrumentarium

Zoals reeds vermeld is in 1977 een monumentenlandsverordening aangenomen -afgekondigd in 1979-, die echter bijna direct naar de prullenbak werd verwezen. In augustus 1989, halverwege het voorbereidingsproces van het Monumentenplan, werd door de Staten van de Nederlandse Antillen, een herziene Monumentenlandsverordening aangenomen, waarbij de meeste bevoegdheden werden gedecentraliseerd. De afzonderlijke eilanden kregen de mogelijkheid om zelfstandige monumenteneilandsverordeningen op te stellen. De monumenteneilandsverordening ter uitvoering van de nieuwe monumentenlandsverordening werd een klein jaar later, in mei 1990 door de Eilandsraad van Curaçao goedgekeurd. Zowel de landsverordening als de eilandsverordening zijn in 1991 afgekondigd en zijn dus heden van kracht. De overige eilanden hebben tot op dit moment nog geen eigen eilandsverordening opgesteld. Wederom is het St. Eustatius, waar de voorbereiding het verst is gevorderd.

Tevens van belang in dit kader is het Eilandelijk Ontwikkelingsplan (EOP) voor Curaçao, dat momenteel in voorbereiding is. In dit EOP worden voor geheel Curaçao de bestemmingen voor alle delen van het eiland vastgelegd, zoals stedelijke woongebieden, industriegebieden, gebieden te ontwikkelen ten behoeve van het toerisme, natuurgebieden, agrarische gebieden enzovoorts. Door middel van dit EOP zal ook de historische binnenstad als beschermd stadsgezicht worden geprofileerd. In juli 1992 is door het Bestuurscollege een voorbereidingsbesluit genomen, waardoor de beschermende werking van het EOP reeds nu gehanteerd kan worden, vooruitlopend op een definitieve vaststelling. Met name voor nieuwbouw in de oude binnenstad is deze maatregel van belang, daar de nieuwbouw zorgvuldiger dan voorheen zal moeten worden ingepast in de historische omgeving.
Uit bovenstaande blijkt dat het juridisch instrumentarium voor een effectieve bescherming van de Curaçaose monumenten gereed is!

Het financieel instrumentarium

Dat er voor de uitvoering van het uitgestippelde monumentenherstel aanzienlijke financiële injecties noodzakelijk zijn is eenieder duidelijk. Omdat het overgrote deel van de monumenten in particuliere handen is, zijn stimuleringsmaatregelen van de overheid, in de vorm van subsidies en leningen noodzakelijk.
Om aan te geven hoe deze verstrekt zullen gaan worden heeft de overheid een Meerjarenprogramma Bijdragen Monumentenzorg vastgesteld, dat jaarlijks zal worden geëvalueerd en bijgesteld.
Het verstrekken van de subsidies en leningen wordt de taak van een semi-overheidsstichting. De fondsen waarmee deze stichting zal gaan opereren komen vooralsnog

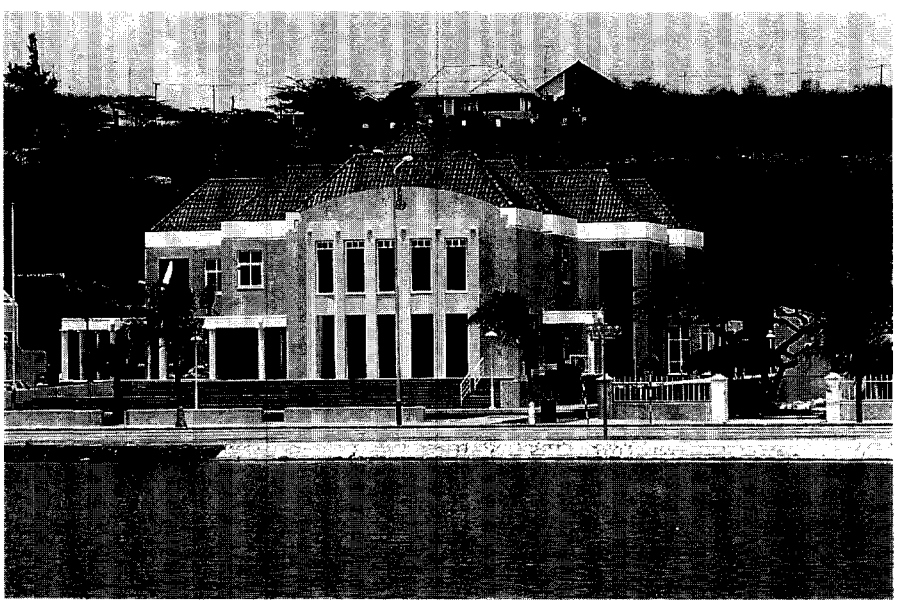

Afb. 5. Het CUROIL-kantoor. Nieuwbouw ingepast in de oude wijk Scharloo. Ontwerp van de architecten van der Woude en Koch, opgeleverd in 1992. (Foto: M. Newton.)

uit drie bronnen. Uit de kas van het Eilandgebied Curaçao zelf, uit Nederlandse Ontwikkelingsfondsen en daarnaast heeft ook de financiële wereld op Curaçao toegezegd de stichting leningen te zullen verstrekken tegen gunstige rentepercentages.

De organisatiestructuur

Een sterk punt van het Monumentenplan is dat er vrij uitvoerig aandacht is besteed aan de op te zetten organisatievorm, naast de reeds bestaande organisaties als de Stichting Monumentenzorg Curaçao en de woningbouwstichting FKP, om tot een effectieve uitvoering van het uitgestippelde beleid te komen.
De afgelopen jaren is er veel energie gestoken in het opzetten en bemannen van de in het Monumentenplan voorgestelde organisaties:

Het Monumentenbureau
Opgezet in 1990 als nieuwe afdeling binnen de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting. De algemene taak van het uit drie personen bestaande Monumenten-bureau is er voor te zorgen dat het uitgestippelde monumentenbeleid wordt uitgevoerd. De afgelopen jaren heeft een aanzienlijk deel van de werkzaamheden van het bureau bestaan uit het beschrijven van monumenten, vooruitlopend op de start van het aanwijzen van panden tot beschermd monument. Eind 1992 zullen alle monumenten in de binnenstad beschreven zijn, wat betekent dat het bureau de afgelopen twee en een half jaar het aanzienlijke aantal van 765 beschrijvingen heeft vervaardigd.
Het Bestuurscollege van Curaçao is inmiddels akkoord met het aanwijzen van de eerste 250 monumenten, gelegen in de vier actiegebieden. Het aanwijzen van gebouwen tot beschermd monument en het vervolgens inschrijven in het openbaar monumentenregister zal naar verwachting begin 1993 van start gaan.
Een andere taak van het Monumentenbureau zal worden het afgeven van restauratievergunningen. Naast de 'gewone' bouwvergunning, die afgegeven wordt door Bouw- en Woningtoezicht, een andere afdeling binnen de Dienst ROV, een vereiste wanneer een beschermd monument wordt gerestaureerd.
Behalve het reeds vermelde periodieke evalueren en bijstellen van het subsidiestelsel is tenslotte het voeren van het secretariaat van de Monumentenraad Curaçao eveneens een taak van het Monumentenbureau.

De Monumentenraad Curaçao
In 1991 heeft het Bestuurscollege de Monumentenraad Curaçao benoemd. Deze functioneert momenteel onder voorzitterschap van oud-gouverneur prof.dr. R.A. Römer. De raad is een adviesorgaan van deskundigen op uiteenlopende gebieden, die gevraagd en ongevraagd het Bestuurscollege en de Eilandsraad van advies dienen. Volgens de monumenteneilandsverordening is het Eilandsbestuur verplicht om alvorens bepaalde beslissingen te nemen met betrekking tot de monumentenzorg, het advies van de Monumentenraad in te winnen. Deze verplichting zal de kans op willekeur bij beslissingen verminderen.

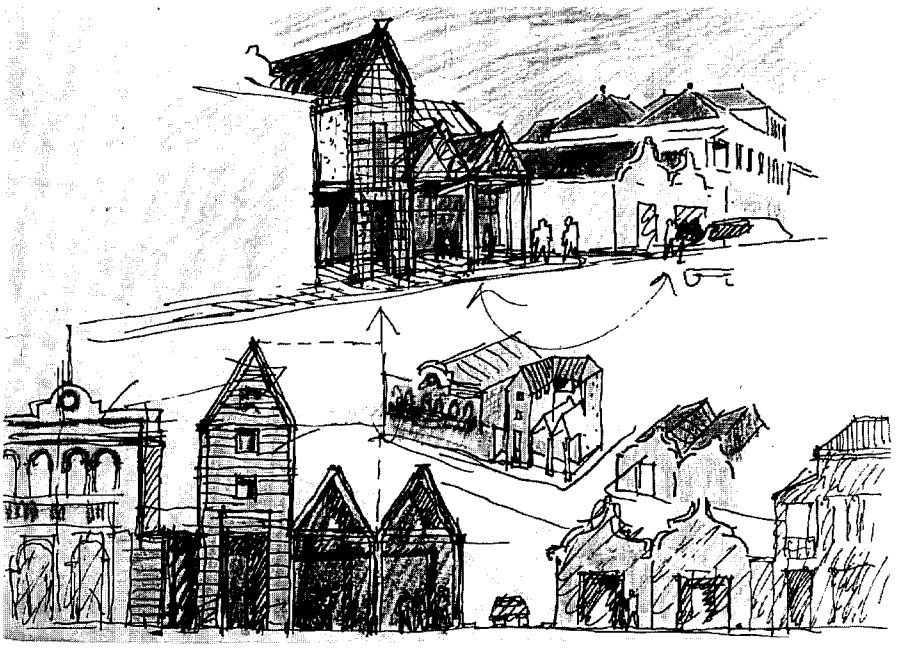

Afb. 6. Schets voor invulbebouwing aan de Breedestraat in Otrobanda. Detail van het winnend ontwerp van de architectuurprijsvraag, door de architecten Lobo en Silvestro.

Het Monumentenfonds
De Stichting Monumentenfonds Curaçao zal een grote rol gaan spelen bij de uitvoering van het monumentenherstel. Opgericht in augustus 1992 bevindt de stichting zich nog in de operationaliseringsfase. De belangrijkste taak van het Fonds zal worden het namens het Eilandsbestuur verstrekken van subsidies en zachte leningen ten behoeve van restauraties en onderhoud van monumenten. Tot op heden is het voor de gewone particuliere monumenteneigenaar namelijk nog niet mogelijk om op een of andere wijze een bijdrage te krijgen in de hoge kosten van herstel of onderhoud.
Het Fonds wordt verder belast met het beoordelen en begeleiden van restauratieprojecten. Het is de bedoeling dat wanneer bij de Dienst ROV een verzoek binnenkomt voor zowel een bouw- als een restauratievergunning, het plan door het Fonds al zover is beoordeeld in vooroverleg, dat het verlenen van de vergunningen slechts een formaliteit zal zijn.
De personele invulling van het Fonds is nagenoeg rond en naar verwachting zullen begin 1993 de eerste subsidiebeschikkingen de deur uit gaan. Dat het animo bij de particulier groot is om te gaan restaureren met deze subsidies blijkt alleen al uit het feit dat er bij het Monumentenbureau tot eind 1992 al zo'n 95 schriftelijke verzoeken zijn binnengekomen voor subsidie. Van ongeveer 20 procent van deze aanvragen is de planvoorbereiding nagenoeg aanbestedingsgereed.

NV Stadsherstel
Medio 1991 is de NV Stadsherstel Willemstad opgericht. Een gezamenlijk initiatief van de overheid en Curaçaose financiële instellingen die deelnemen door middel van het aankopen van aandelen. De NV gaat enigszins op dezelfde wijze werken als de Stichting Monumentenzorg Curaçao, te weten door middel van het aankopen, restaureren en beheren van monumenten. De financieringsstroom van de NV is echter duidelijk anders van opzet. Dat de NV Stadsherstel en de Stichting Monumentenzorg echter nauw zullen gaan samenwerken blijkt alleen al uit het feit dat beiden in 1993 gezamenlijk een pand in Otrobanda zullen betrekken waarvan de restauratie binnenkort zal beginnen. De NV heeft inmiddels twee panden op Scharloo aangekocht. Daarnaast zal de NV in principe de in slechte staat verkerende monumenten overnemen van de overheid, die deze de laatste jaren in het kader van de stadsrehabilitatie heeft opgekocht.
Uit het voorgaande blijkt dat de afgelopen jaren, na de aanvaarding van het Monumentenplan, met name gewerkt is aan de infrastructuur voor de monumentenzorg. De wettelijke basis, de organisatie-structuur, de bemanning en de procedures zijn tegen eind van 1992 voltooid. Men staat nu in feite in de startblokken om van overheidswege daadwerkelijk aan monumentenbescherming en restauraties te beginnen. De komende jaren zal blijken of de infrastructuur voldoende solide is en voldoende gedragen wordt door de Curaçaose bevolking -en dan met name de politici- om naar behoren te functioneren.

Stadsvernieuwing

Tenslotte een kanttekening ten aanzien van de stadsvernieuwing. In een historische stad is een monumentenbeleid niet los te zien van een stadsvernieuwingsbeleid. Met de stadsvernieuwing in Willemstad is in het midden van de jaren tachtig een begin gemaakt met het Vierstegenplan van de Stichting Monumentenzorg Curaçao, gevolgd door het Actieplan Binnenstad van de overheid. De nadruk in dit actieplan lag op het terugbrengen van de woonfunctie in de binnenstad. In dat kader zijn er door de overheid en de woningstichting FKP panden aangekocht om te worden gerenoveerd, hetgeen tot op heden slechts gedeeltelijk is gerealiseerd, en zijn er enkele nieuwbouwprojecten uitgevoerd.
Doordat allerlei overheidsdiensten zich met de stadsvernieuwing bezig gingen houden, en geen duidelijk sturend orgaan het gehele proces begeleidde, verliep de stadsvernieuwing nogal stroef.
In 1989 werd daarom het Secretariaat Stadsvernieuwing opgericht, dat direct onder de gezaghebber van Curaçao (te vergelijken met een burgemeester) staat.
Voor elk van de reeds in het Monumentenplan genoemde vier actiegebieden werden projectteams ingesteld waarbinnen de diverse diensten en instanties samenwerken. Daarboven staat dan weer een werkgroep en een stuurgroep. Een structuur die ook in Nederland niet onbekend is.

Een belangrijke vraag bij stadsvernieuwing in een oude stad is hoe je de, meestal door kaalslag ontstane open gaten weer invult. Dient de nieuwe architectuur een afspiegeling te zijn van de historische bebouwing of wordt de voorkeur gegeven aan moderne architectuur met een duidelijk hedendaags karakter. Met het nu door het voorbereidingsbesluit van kracht zijnde voorontwerp van het Eilandelijk Ontwikkelingsplan (EOP) waarin ter bescherming van het stadsgezicht vergaande eisen zijn geformuleerd ten aanzien van nieuwbouw, is deze vraag zeer actueel in Willemstad.
Voorbeelden van minder geslaagde ontwerpen in de binnenstad zijn er alom. Van goed ingepaste nieuwbouw gelukkig echter ook, waarbij het hoofdkantoor van CUROIL in de wijk Scharloo, van de architecten ir. Anko van der Woude en Mike Koch, dat in november 1992 officieel werd geopend, het meest recente voorbeeld is.
Om de discussie over nieuwbouw in de oude stad een impuls te geven werd in 1991 in samenwerking met de FKP, het Secretariaat Stadsvernieuwing en de Dienst ROV, een openbare architectuur-prijsvraag uitgeschreven. Lokale ontwerpers werden uitgenodigd om voor twee lokaties in het Stegengebied in Otrobanda, invulbebouwing te ontwerpen, die door de FKP zal worden gerealiseerd. Vijftien deelnemers hebben hun ontwerp onder motto ingezonden. Ook hier lagen de ontwerp-uitgangspunten uiteen. Van het historisch kopiëren tot brutaal modern. De jury, waar ook de auteur deel van uitmaakte, was overigens in meerderheid van mening dat nieuwbouw voor wat betreft schaal, afmeting en ritmiek moet aansluiten bij de omliggende oude bebouwing, maar dat de nieuwbouw een duidelijk hedendaags karakter moet uitstralen.
Het winnend ontwerp was afkomstig van een gelegenheidsduo, de lokale architect ir. Ronny Lobo en de Venezolaanse architect Dominico Silvestro. De uitwerking van het plan is momenteel in het stadium van het definitief ontwerp, waarna in 1993 met de bouw gestart zal worden.

Noten

1 Stichting Kon. Paleis te Amsterdam, *Curaçao-Willemstad Monumentenstad*, 's-Gravenhage 1990.
2 A.M. ten Cate, 'Monumentenzorg op Curaçao'. *Heemschut*, no.10, 1980, p.176-180
3 Dr.ir. P.C.Henriquez, 'Ontstaan en functie van monumentenzorg in de Nederlandse Antillen'. *Sticusa Journaal*, 9e jrg, no. 65, 1 nov. 1979, p. 5-14.

Ruïnes ontstaan vanzelf; monumenten nooit

Carel Weeber

In augustus 1955 werd ik vanuit Curaçao na voltooiing van de HBS op de ms. Oranjestad gezet om te gaan studeren. Wie ging studeren, ging naar Nederland. Dit heeft ertoe heeft geleid dat een zekere band met de Antillen verbroken werd. Dit zou ongetwijfeld anders zijn verlopen als mijn studie zich voltrokken had in bijvoorbeeld Venezuela, Mexico of Florida. Dan was de kans op terugkeer, of dat ik in deze regio aan de slag was gegaan, groot geweest. Ik heb de ontwikkelingen hier vanuit enige afstand moeten volgen.

Bouwkunde-onderwijs in de regio

In 1970 werd ik benoemd tot hoogleraar aan de Technische Universiteit van Delft, nadat ik daar in 1964 was afgestudeerd. In deze functie heb ik kunnen bijdragen aan de opleiding van na mij gekomen Antillianen. Dankzij deze contacten heb ik banden met de Antillen in stand kunnen houden.
Banden van zowel persoonlijke als van beroepsmatige aard. Door deze studenten zijn wij aan de Technische Universiteit in de gelegenheid kennis te ontwikkelen over bouwen in tropische gebieden, in het bijzonder de Antillen en Suriname. Deze kennis bestrijkt enerzijds de architectuurhistorie en restauratie, anderzijds de bouwtechniek en architectuur. De historie en restauratie werden vooral behartigd door mijn ex-collega Professor Temminck Groll die hier bekend staat als groot promotor voor behoud van monumenten. Op onze universiteit boden en bieden wij buitenlandse, dus ook Antilliaanse studenten de gelegenheid zich al tijdens de studie, voor zover mogelijk, voor te bereiden op de problematiek van hun eigen landen. Tijdens het afstuderen kunnen studenten zich namelijk gedurende een jaar onder deskundige leiding intensief verdiepen in een zelf te bepalen onderwerp. Tientallen interessante afstudeerprojecten werden de afgelopen jaren dan ook op de Antillen gelokaliseerd.
Naast de bouwkundig ingenieurs zijn ook bijna alle civiel- en werktuigbouwkundig ingenieurs, die op de Antillen in het bouwproces betrokken zijn, aan de Technische Universiteit van Delft opgeleid. Dat betekent dat naast architecten ook constructie- en installatie-adviseurs een Delftse opleiding genoten. Dat ook onder de Antilliaanse aannemers ingenieurs uit Delft rondlopen acht ik zeer waarschijnlijk. Echter, hoe goed ook de Technische Universiteit internationaal staat aangeschreven, het is en blijft voor hen die zich daarna elders gaan vestigen een noodoplossing. Hoe gewend of gekeerd, een langdurig studieverblijf in Nederland leidt onvermijdelijk tot culturele vervreemding met het land van herkomst. Bouwen is zo sterk verweven met cultuur dat een buiten de eigen cultuur genoten architectuuropleiding nadelen heeft. Na een sterke identificatie met een vreemde cultuur is het niet verbazingwekkend dat eenmaal terug in eigen land oneigenlijke methoden, technieken en vormen worden toegepast.

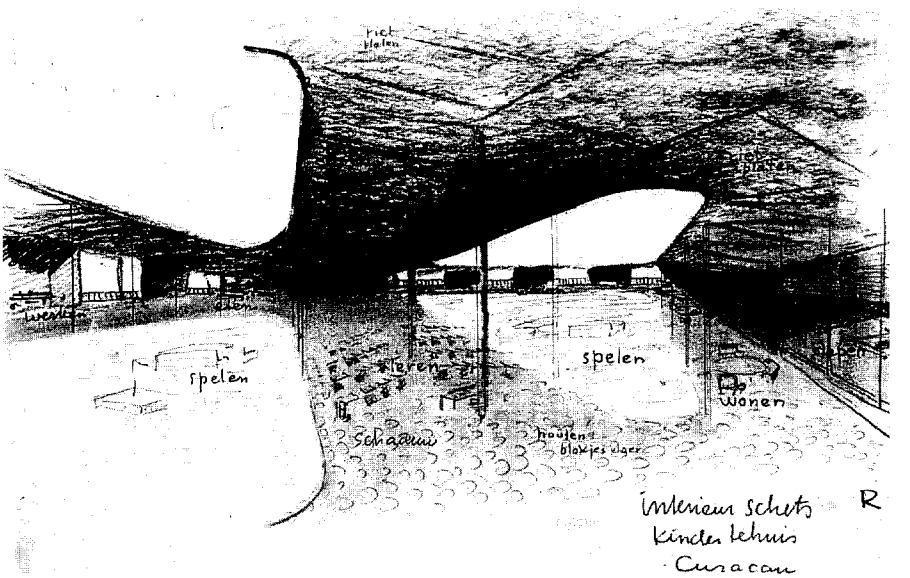

Afb. 1. Het mgr. Verriet Instituut, een tehuis voor gehandicapte kinderen, ontworpen in 1950 door architect Rietveld. (Foto: R. Gill)

Ofschoon met de University of the West Indies een begin is gemaakt, wordt het tijd dat in de regio Caribische universiteiten worden gesticht, zodat het afhankelijk zijn van Nederlandse instellingen minder wordt. Ik vrees echter dat ook nu de vermeende uniciteit van eilanden samenwerking op dit gebied belemmert.
Volgens een bekende vuistregel is per tien miljoen inwoners ruimte voor een technische universiteit en per vijf miljoen inwoners voor een algemene universiteit. Met een bevolking van ruim dertig miljoen inwoners zou in het Caribisch gebied ruimte zijn voor minstens zes universiteiten. Ook zolang deze universiteiten niet bestaan ben ik er een voorstander van om voortaan studiebeurzen niet te richten op Nederlandse studies, maar op vervolgopleidingen in de eigen regio. In het belang van de Antillen raad ik het studeren in Nederland, of meer algemeen gesteld buiten de regio, af. Uiteraard heeft dit ook gevolgen voor de inhoud en structuur van het middelbare onderwijs.

Tussen airco en een mangoboom

Ik meen dat men ook op de Antillen niet meer goed in staat blijkt te zijn gebouwen te produceren die in voldoende mate gebruik maken van de aangename eigenschappen van het heersende klimaat en een overmatig beroep moet worden gedaan op kunstmatige middelen zoals airco. Met nadruk óók op de Antillen, omdat dit euvel zich bijna overal in tropische gebieden voordoet. Eerder heb ik in de bundel 'Cultureel mozaïek van de Nederlandse Antillen'[1] hierover in hopelijk begrijpelijke taal geschreven hoe in deze streken, dankzij de wind, met een paar eenvoudige bouwregels een prettig binnenklimaat in gebouwen en woningen op natuurlijke wijze tot stand kan komen.

Ik kan u verzekeren dat bouwfysische kennis nog altijd behoort tot de intellectuele bagage van elke Antilliaanse ingenieur die aan de Universiteit van Delft is afgestudeerd. Ik weet zeker dat zij terugkeren met het heilige voornemen deze kennis ook toe te passen. Dat eenmaal daar aan de slag dit desondanks niet altijd lukt, is niet alleen hen te verwijten, maar ik vrees ook hun opdrachtgevers. Airco vertegenwoordigt onder invloed van internationale culturele krachten een maatschappelijke status die niet opgewassen lijkt tegen de kwaliteit van het klimaat onder een mangoboom. Gelukkig meen ik tijdens recente gesprekken te bespeuren dat er sprake is van een kentering op dit gebied en dat men ontdekt dat tussen airco en een mangoboom heel wat speelruimte zit. Immers als iets positief kan bijdragen aan de ontwikkeling van voor regio's karakteristieke architectuur, dan is het wel bouwen waarbij rekening wordt gehouden met de eigenschappen van het klimaat.

De monumenten van morgen

Ook op de Nederlandse Antillen zien wij dat vooral aan díe gebouwen een culturele betekenis wordt gehecht, waar een relatie met het heersende klimaat geleid heeft tot voor deze omgeving karakteristieke architectuur. Monumenten waarover men zich terecht zorgen maakt en waar Monumentenzorg over waakt. Hun betekenis is onomstreden, vooral omdat deze architectuur ertoe bijdraagt dat de Nederlandse Antillen zich daarmee onderscheiden van andere gebieden, zelfs binnen de eigen regio. Professor Ozinga schrijft in zijn standaardwerk 'De monumenten van Curaçao in woord en beeld'[2]: 'De koloniale huizen onder Nederlandse invloed gebouwd, onderscheiden zich waar ook ter wereld ....'
Vooral na deze belangrijke bijdrage van Ozinga is de aandacht voor het Antilliaanse monumentenbestand sterk toegenomen.
Naast een cultureel belang wordt bovendien van deze monumenten in het kader van de toeristenindustrie zelfs wonderen verwacht. Zonder het belang van deze aandacht en zorg te willen ontkrachten, is enige relativering op zijn plaats en wil ik erop wijzen dat overbelichting en eenzijdige fixatie op historische architectuur ook een gevaar inhoudt. Aandacht voor het bouwen van vandaag en morgen kan daardoor wel eens op de achtergrond raken.

Ik stuit nu op de onvermijdelijke vraag: Waar blijven de monumenten van morgen? In het vorig jaar verschenen boek met studies over architectuur en monumenten van de Nederlandse Antillen onder de uitdagende titel: Building up the Future from the Past'[3] wordt dit actuele vraagstuk door een van de auteurs met een geweldig voorbeeld aan de orde gesteld. In zijn bijdrage geeft ir. R. Gill aan hoe de Nederlandse architect Rietveld in 1950 de klimatologische omstandigheden op Curaçao op radicale wijze aanwendde bij het slechts gedeeltelijk uitgevoerde, toen zeer vooruitstrevende, ontwerp voor het Mgr. Verriet Instituut, een tehuis voor gehandicapte kinderen. Ook de huidige directeur is nog zeer gesteld op dit gebouw. Gill geeft in het artikel aan hoe architect Rietveld, als protagonist van het functionalisme, door in het ontwerp op geheel eigen wijze typische kenmerken van tropisch bouwen toe te passen, een nieuwe weg aangeeft. Als er op Curaçao sprake zou zijn van een jong monument, dan is het wel dit gebouw. Voor het overige ziet het boek, ondanks de titel, geen kans om middels het behandelde architectonisch erfgoed wegen aan te geven die een toekomst ontsluiten. Het blijft derhalve een sterk maar traditioneel pleidooi voor behoud van monumenten en een aardige bijdrage van kennis op het gebied van de architectuurgeschiedenis van de Nederlandse Antillen.

Graag maak ik van de gelegenheid gebruik om historici en architecten te wijzen op een enigszins blinde vlek. Meer dan tot nu toe hier wordt onderkend is de invloed met de tropische architectuur van Indonesië, maar ik denk ook India, van belang geweest voor bepaalde ontwikkelingen hier. Een van de mooiste voorbeelden van laat negentiende eeuwse tropische architectuur op Curaçao is het voormalig militair hospitaal op Plantersrust uit 1891. Dit gebouw is vrijwel een kopie van een gebouw in Bogor bij Jakarta. Een onderzoek naar deze relatie lijkt mij meer dan de moeite waard. Reeds anderen hebben gewezen op de eveneens Oostindische oorsprong van de tropische woningbouw in Emmastad. Er zijn dus meer monumenten dan nu wordt erkend.

Het in stand houden van monumenten moet meer inhouden dan koesteren van het verleden. Instandhouding moet in elk geval voldoen aan de voorwaarde dat het maatschappelijk inpasbaar is. De stad kan niet leven van musea en restaurants alleen en de stad is ook geen pretpark, zoals in Japan, waar hele historische Nederlandse steden in Holland Village bij Nagasaki op ware grootte en zeer natuurgetrouw worden nagebouwd. En Venetië kan maar één keer. Als men er niet in slaagt een gerestaureerd monument maatschappelijk in te passen wordt het een mummie of een soort levend lijk, dat eerder in de weg staat dan dat het de weg wijst. Een monument is iets om in te leven, maar ook om van te leren.

Het dwingt tot de vraag naar het ontstaan en vervolgens naar de vraag of wij zelf niet in staat zijn monumenten voor morgen te maken. Het aanschouwen van een monument moet leiden tot zelfvertrouwen en niet tot valse schaamte. Het mag niet slechts een bron van inspiratie zijn voor hen die oppervlakkig stilistische kenmerken willen kopiëren. Een praktijk die welig tiert onder de noemer van harmonisch aansluiten op het verleden. Historische gebouwen moeten gezien worden als documenten. Documentaties van doeltreffende antwoorden op toenmalige maatschappelijke behoeften, waarbij men ondanks gebrekkige technische kennis en primitief bouwmateriaal toch kans zag om in te spelen op het klimaat.
Als wij geïnspireerd door monumenten onszelf met het bouwen deze doelen opnieuw zouden stellen, in plaats van deze oppervlakkig te kopiëren, zou al heel wat bereikt zijn. Ik kan mij namelijk niet aan de indruk onttrekken dat zich in Willemstad, met inzet van het cultureel erfgoed, een klein drama afspeelt. Een drama dat zich, wie Willemstad bekijkt, onmiddellijk opdringt. Ik ben niet de eerste die dit signaleert.

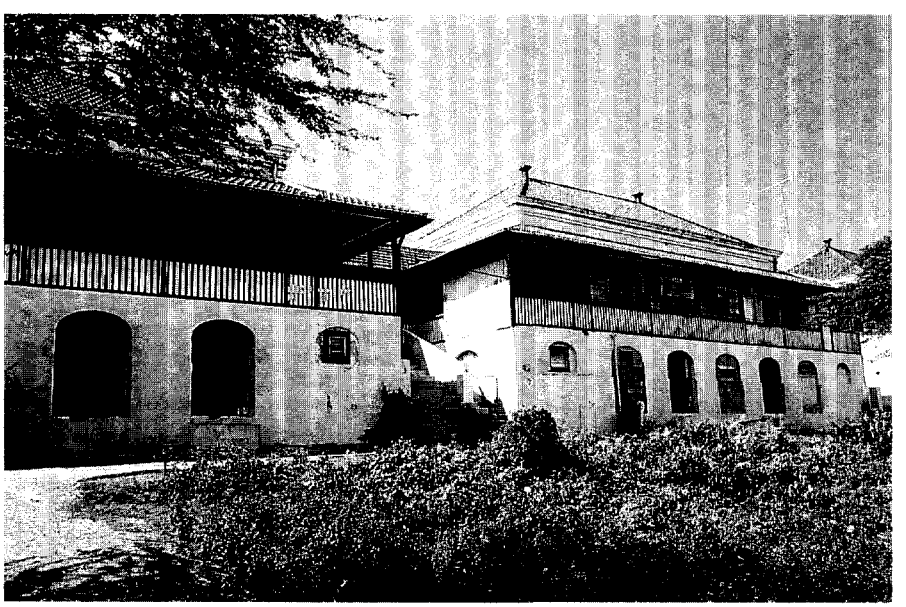

Afb. 2. Het voormalig hospitaal Plantersrust uit 1891. Dit gebouw is vrijwel een kopie van een gebouw in Bogor bij Jakarta. (Foto: R. Gill)

Een drama in drie bedrijven

Eerste bedrijf 1959: De aanleg van de nieuwe brug over de Annabaai. Met de twee opritten, één dwars door Scharloo, de ander door Otrabanda, werd voor beide gebieden een doodvonnis geveld. Onderzoek snel of die twee opritten geheel of gedeeltelijk gemist kunnen worden. Het zou zowel voor Scharloo als voor Otrabanda weer uitzicht bieden.
Tweede bedrijf 1969: De brand. Na meer dan twintig jaar zijn bijna alle sporen nog zichtbaar, vooral rondom het Brionplein. Waarom werd dat plein daarna zo vreemd ingericht en staat er geen nieuw hotel op de plaats van het oude hotel Americano? Waarom wordt niet strenger de hand gehouden aan herstel van de oude pleinwanden met nieuwbouw, maar daarentegen wel gedreigd met hoogbouw midden op het plein?
Derde bedrijf 1986: Actieplan Binnenstad en verder? Punda redt zich wel als toeristisch centrum, ofschoon Scharloo en Pietermaai ten dode lijken opgeschreven als niet snel nieuwe stedelijke programma's worden ontwikkeld. Restaureer waar kan, maar verwacht er niet veel van, er is al teveel gesloopt. Scharloo en Pietermaai zijn historisch en potentieel geschikt om buitenlandse investeerders te interesseren.
Otrabanda dreigt met het 'Actieplan Binnenstad' slachtoffer te worden van restauratiedrang. Otrabanda heeft als toeristisch centrum naast Punda geen toekomst en als economisch centrum ligt het inmiddels in de periferie. Het is nu een typisch stadsvernieuwingsgebied, waarbij de sociale problematiek voorrang behoort te hebben op behoud van historische architectuur. Monumenten mogen hier de bouw van nieuwe kantoren, hotels en appartementen niet belemmeren. Oriënteert Punda zich internationaal, de kracht van Otrabanda is haar lokale potentie.

Dat wat nog niet is

Overigens is de problematiek van historische binnensteden iets dat zich overal in de wereld voordoet. Als gevolg van de toegenomen mobiliteit worden afmetingen van steden niet meer bepaald door voetganger of paard en wagen. Auto en telefoon hebben het mogelijk gemaakt om verouderde gebouwen in te ruilen voor nieuwbouw buiten oude stadskernen. Traditionele centrumfuncties verplaatsen zich naar stadsranden.

Op Curaçao ontwikkelen zich langs de Schottegatweg commerciële centra ten koste van de binnenstad. Het is onbegonnen werk, maar ook niet realistisch om te veronderstellen dat dit proces omkeerbaar is. Er moet dus anders worden nagedacht over de toekomst van historische stadskernen.

De culturele betekenis en de toeristische aantrekkingskracht van monumenten rechtvaardigen een sterk monumentenbeleid. Gezien de hoge kosten hiermee gemoeid en de vaak moeilijke exploitatie na restauratie is echter een selectief beleid noodzakelijk. Nauwkeurig zal moeten worden bepaald wat wél en wat níet voor behoud in aanmerking komt. Als niet zeer selectief wordt bepaald wat gehandhaafd kan worden, dreigt op den duur alles verloren te gaan. Een restauratie-strategie op basis van een aantal realistische criteria is noodzakelijk.

Ik hoop dat uit het voorgaande niet de conclusie wordt getrokken dat ik een pleidooi houd om de monumenten maar te vergeten. Waar ik voor pleit is voor een beleid waarbij een gezond evenwicht tussen restaureren en nieuwbouw gezocht wordt. Te veel accent op het verleden versluiert de problematiek van vandaag. Er moet altijd meer energie gestoken worden in dat wat nog niet is, dan in de toekomst van dat wat er was. Wat nog niet is vraagt om meer voorstellingsvermogen en creativiteit dan dat wat we al kennen.
Voor de Antillen, staande aan de vooravond van een eigen toekomst, zou dit moeten aanspreken. Het koesteren van het verleden is een Europees concept, maar misschien voor deze jonge samenleving minder relevant.

Noten

1 C.J.M. Weeber, 'De oude en nieuwe architektuur', In: Cultureel mozaïek van de Nederlandse Antillen, Zutphen, 1977.
2 M.D. Ozinga, De monumenten van Curaçao in woord en beeld, 's Gravenhage, 1959.
3 Building up the Future from the Past; Studies on the Architecture and Historic Monuments in the Dutch Caribbean, red. H.E. Coomans, M.A. Newton en M. Coomans-Eustatia, (UNA Publications 34), Zutphen, 1977.

Stadsbehoudend vernieuwen of stadsvernieuwend behouden

Dito Abbad

Indien wij Willemstad willen vernieuwen, met behoud van het oude, wat is dan het behouden waard, wat en hoe mag er vernieuwd worden? De te behouden objecten zijn bekend. In formele zin ontstaat hieruit een lijst met monumenten. De te behouden stadsgezichten zijn ook bekend. Dat is in principe de gehele binnenstad.
Wat, hoe en hoever er vernieuwd mag worden zonder het behoudende element te verliezen is niet zo eenvoudig te bepalen. Daarvoor zou men te rade kunnen gaan bij de oude Curaçaose stedebouw en architectuur, en haar evolutie tot het heden nagaan. Weldra ontstaat dan de vraag wat de verbanden zijn tussen de vroegere en de huidige uitingen hiervan. Anders gesteld kan deze vraag luiden: Welke invloeden gelden voor zowel de oude als de nieuwe Curaçaose architectuur en stedebouw?

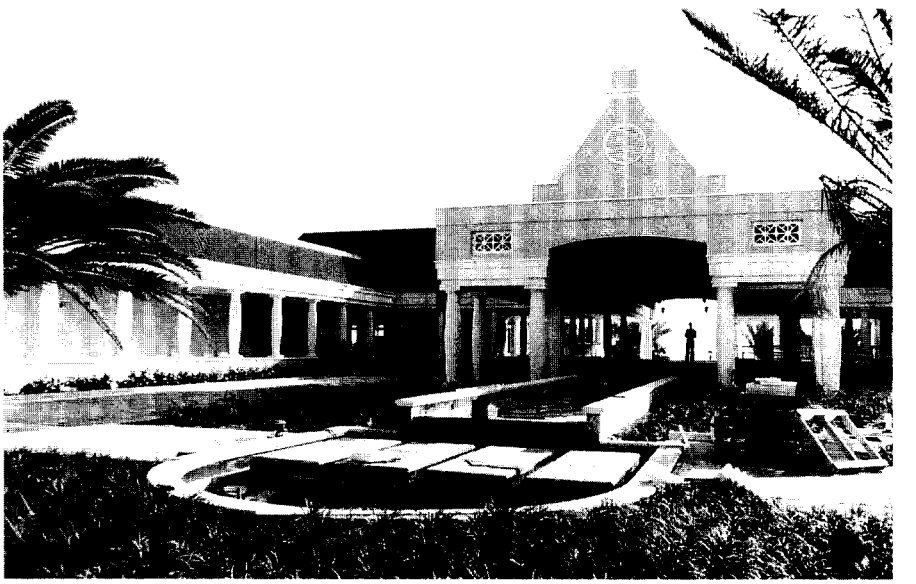

Afb. 1. Potsierlijke schaalproblemen. (Foto: F. Biervliet.)

De oude en nieuwe architectuur

Laten we eerst de architectuur onder de loep nemen. Als de drie belangrijkste vormbepalende factoren kan men noemen de bouwinvloeden van buitenaf, het klimaat en de lokale materialensituatie.
We klagen erover dat de architectuur op Curaçao heden ten dage bloot staat aan zoveel verschillende invloeden en dat al deze invloeden zijn geïmporteerd. Dat is een terechte kritiek. Maar ís dat eigenlijk wel het probleem? Immers, in de achttiende en negentiende eeuw stond het eiland ook al aan invloeden uit verschillende windstreken bloot. Elke etnische groep die het eiland betrad, bracht haar eigen bouwtradities mee. En ook toen uitte sociale welstand zich in het meegaan met het nieuwste van het nieuwste uit de toonaangevende metropolen.
Er zijn drie verschillen met de huidige situatie. Ten eerste is er het feit dat men vroeger niet de vrijheid had om het binnenklimaat met mechanische hulpmiddelen te conditioneren. Ten tweede was men veel meer dan nu gebonden aan lokaal verkrijgbare bouwstoffen en ten derde moest men het doen met de lokale bouwkennis.
Tegenwoordig kunnen wij het klimaat naar onze hand zetten, materialen uit alle uithoeken importeren, en de nieuwste bouwmethodes binnenbrengen met buitenlandse aannemers.[1]

De conclusie zou derhalve kunnen zijn dat er geen gemeenschappelijke invloeden zijn, die gelden voor zowel de oude als de nieuwe Curaçaose architectuur. Immers, de hedendaagse architectuur kan zich op de punten van klimaat en materiaalvoering vrijheden veroorloven die de oude bouwers niet kenden.
De conclusie zou bovendien kunnen zijn dat de Curaçaose bouwvormen altijd, en in sterke mate, van buitenaf beïnvloed zijn. De bepalende vectoren waren niet alleen het betreffende architectuurhistorische tijdvak, maar ook de geografische herkomst van de invloed. Het verschil bínnen die overeenkomst is weer dat de vroegere bouwers hun meegeëmigreerde vormentaal beter wisten te integreren met klimaat en materiaal dan wij die ons zoveel vrijheden denken te kunnen veroorloven.
Voorts dient men te bedenken dat met name aan de klimatologische vrijheden een financieel en ecologisch prijskaartje hangt. In de huidige tijd van hoge energiekosten groeit dan ook de belangstelling en de bewondering voor de wijze waarop men vroeger het binnenklimaat wist te regelen. De invloed van het klimaat op het architectonisch ontwerp neemt de laatste tijd derhalve weer toe.
Het is in dit verband dat een kentering waarneembaar is. Mede onder invloed van de beginjaren tachtig ingezette 'herontdekking' van de oude, klimaatgerichte bouwvormen en -materialen, ontstaat een bredere belangstelling voor de oude Curaçaose vormentaal, en het toepassen hiervan in nieuwe bouwwerken. Met andere woorden, men grijpt terug naar de eigen architectuurhistorie.[2]

Nieuwbouw en architectuurhistorie

Aan de wijze waarop binnen de nieuwbouw wordt ingespeeld op de oude architectuur zijn drie stromingen te onderscheiden.
De eerste groep brengt bouwwerken voort die de kenmerkende elementen en ornamenten van de historische gevels imiteren. Daarbij worden echter, door de moderne constructietechnieken verblind, de schaalverhoudingen uit het oog verloren, met vaak potsierlijke effecten. In plaats van een goedbedoelde imitatie, ontstaat dan een onecht plaatje. In de woonwijken ontstaan mini-landhuizen met uit hun verband gerukte verhoudingen. Nieuwe winkelcentra worden ware openluchttoonkamers van de gevelarchitectuur van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw.
Laten we deze stroming, die we een oprechte nostalgische drang niet kunnen ontzeggen, de 'imiterende stroming' noemen.

De tweede stroming staat de assimilatie van nieuwe gebouwen in het oude stadsgezicht voor ogen. Het uitgangspunt vormt steeds een van de oude bouwvormen. Deze wordt vrij nauwkeurig gevolgd. In de gevelindeling en de ornamentiek gaat men over tot stilistische oefeningen. Indien consequent doorgezet, kan het resultaat best aardig zijn. Maar ook hier ontstaat een schaalprobleem. De proporties van het gevelvlak volgen de oude ontwerpen, terwijl de totaalafmetingen ervan vaak aanzienlijk groter zijn. Daarnaast schuwt deze stroming het aanbreien van hedendaagse vormelementen niet, waarin bouwmaterialen worden verwerkt die naar het uiterlijk duidelijk van deze tijd zijn, zoals glazen bouwstenen. De functionele noodzaak om dergelijke aanbouwsels 'modern' aan te kleden is onduidelijk. Kennelijk wil de ontwerper hiermee voorkomen dat zijn gebouw al te veel opgaat in het traditionele stadsbeeld. Het gevolg is een hybride mengsel dat verschillende gezichten heeft, en soms verwarrend kan werken. Denk de toevoegingen en de materiaalaanpassingen weg en het gebouw had net zo goed een honderdtal jaren eerder ontworpen kunnen zijn. Als beweging die probeert de assimilatie te bereiken door de oude vormentaal aan te houden, en poogt deze te verrijken met hedendaagse elementen, kan men stellen dat hier sprake is van de 'vormhoudende stroming'.

De derde stroming streeft eveneens een assimilatie van oude en nieuwe vormen na. Het verschil zit in de manier waarop dit bereikt wordt. Men toont respect voor de schaal en vormentaal van de omgeving, maar handhaaft toch een eigentijdse identiteit. In wezen ontstaat een modern vormgegeven gebouw, maar het verband met de omgeving is onmiskenbaar. Een goed voorbeeld is de Openbare Bibliotheek van architect Janga. Het bewijst dat het mogelijk is om grote bouwvolumes terug te geleden naar de maten van de omliggende oude bebouwing. De materiaaltoepassing is eerlijk: ieder tijdperk bouwt met de materialen die het zelf voortbrengt, of heeft geërfd vanwege gebleken functionaliteit. Het resultaat is een modern gebouw dat als goede nieuwe buur rekening houdt met de oude buurtbewoners, maar nu eenmaal zijn eigen karakter heeft.

Afb. 2. In moderne schaal bouwen met oude elementen: het Curoil-gebouw. (Foto: F. Biervliet.)

Afb. 3. Links de Openbare Bibliotheek van architect Janga, rechts het Curoil-gebouw. (Foto: D. Abbad.)

Deze stroming versterkt de vitaliteit van de stad. Men wordt hier immers niet geconfronteerd met stukjes *Ersatz*-conformiteit, nee, zij toont zich in haar ware dynamiek: een stad in ontwikkeling, waar oud soms verdwijnt en in harmonie wordt vervangen door nieuw.
Met recht mag deze stroming zich de 'vernieuwende stroming' noemen.

Dan zijn er natuurlijk nog de ontwikkelingen in de binnenstad die zich aan vorm noch schaal wensen te storen, en ernstige visuele verschuivingen veroorzaken in het stadsbeeld. Daarover kan het commentaar kort zijn: die horen niet thuis in de binnenstad, en het is zelfs de vraag of ze op het eiland horen.

De authenciteit van de binnenstad

De imiterende stroming is uit den boze. Als wij hiermee doorgaan, verlagen wij de authenticiteit van de oude binnenstad tot het niveau van een amateuristisch opgezet Disneyland. Men behoede ons voor de toeristische truc, zoals die op Aruba en Sint Maarten is toegepast.
De vormhoudende stroming heeft zijn nut op de gevoelige plekken in de binnenstad waar er bewust voor wordt gekozen de oorspronkelijke sfeer te reconstrueren. Deze stroming moet echter met terughoudendheid worden toegelaten. Het is niet de bedoeling om van Willemstad een openluchtmuseum te maken. Bij de bespreking van het binnenstadsbeleid wordt hier nader op teruggekomen.
De derde stroming, de vernieuwende, moet meer kansen krijgen in het binnenstadsbeleid. Dit laatste zal dan in bepaalde opzichten geliberaliseerd moeten worden. Ook hier wordt op teruggekomen.
Tot zover, en binnen de gegunde ruimte, de stromingen in de hedendaagse architectuur.

Stedebouw

Voordat we onze aandacht verleggen naar het binnenstadsbeleid dienen eerst nog de karakteristieken van de Curaçaose stedebouw te worden bekeken.
Evenals bij de architectuur, speelt ook hier het klimaat een belangrijke rol. Met name voor de zon moet men buiten steeds beschutting zoeken. En wederom zijn het de oude oplossingen die beter inspelen op het klimaat. Lege open buitenruimten worden vermeden. De stegen bieden met hun smal en hoog profiel een verademende koelte, bewerkstelligd door de lange schaduwtijden, en door de stuweffecten van de wind. De buitenmaterialen krijgen nauwelijks de kans om de zonnewarmte te accumuleren, en het beetje dat wel geabsorbeerd wordt, wordt afgevoerd door de wind.
Heel anders is het met de moderne stedebouw gesteld. Nieuwbouwwijken kenmerken zich door een open, kale structuur. De zon valt van twee kanten aan: zowel direct, als weerkaatst door de harde bodem. Deze laatste warmt dan toch nog genoeg op om gedurende de dag en de vroege avonduren als een afgeleide warmtebron te fungeren. Ook wanneer de luchttemperatuur zelf draaglijk is, mede door het afkoelend effect van de wind, wordt men van alle kanten aangestraald. Pas als een wijk langere tijd bestaat, en rijkelijk van hoger opgaand groen voorzien is, wordt de bodem weer beschermd, en het microklimaat draaglijker.

Afb. 4. New Amsterdam Plaza, Sint Maarten: waar imitatie een toeristische truc wordt. (Foto: E. Kraai.)

Maar niet alleen de buitenwijken vallen ten prooi aan de 'open' stedebouw. Ook in de binnenstad wordt de voetganger vaak geconfronteerd met grote onbeschutte vlaktes. Niet dat dit ingegeven is door de oorspronkelijke structuur. In het oude Willemstad bestonden geen grote pleinen, met uitzondering van het Wilhelminaplein dat meer als een plantsoen was opgezet, het Fort Amsterdam, het Brionplein, en het huidige Hendrikplein, waarvan de twee laatsten een militaire achtergrond hadden. Zelfs kleinere pleinen als het Pietermaaiplein en het Gomezplein zijn pas ontstaan in de eerste helft van deze eeuw, als gevolg van kaalslag. In tegenstelling hiermee staat bijvoorbeeld de ontwikkeling van de busterminal van Otrabanda, die zich als een open vlakte uitstrekt naast het brugviaduct, dat ook al een onbeschutte open voor door de stad trekt.

Stedebouwkundig bezien, bestaat de binnenstad verder uit een ongeregeld allegaartje. Op een paar hoofdtracés na is er geen sprake geweest van de ontwikkeling van een visie. En zo deze er al is geweest, heeft men zich er niet veel aan gestoord. Gelukkig voor ons. Want daardoor kunnen we genieten van en leven in een binnenstad die nog alle kenmerken heeft van de stedelijke dynamiek die er het bestaansrecht aan heeft gegeven.[3]

Het binnenstadsbeleid

En nu dan, eindelijk, het binnenstadsbeleid. Dit beleid is het indringendst vastgelegd in de globale bestemmingsbepalingen van het Eilandelijk Ontwikkelingsplan Curaçao 1991, het EOP. Uit het conceptvoorontwerp kan men in kort bestek het volgende halen: Herstel, of vervangende nieuwbouw, moet in principe het oorspronkelijke bouw- en stedebouwkundig beeld handhaven. Bebouwingshoogtes moeten zich aanpassen, de gevelbreedtes eveneens. Verticale en horizontale geledingen worden voorgeschreven.
Tot zover bieden de regels ruimte voor interpretatie. Vervolgens wordt het verhaal evenwel erg detaillistisch. In eenduidige bewoordingen wordt gesteld dat ramen voorzien moeten worden van houten shutters of een roede-verdeling.[4] Daken moeten uit schuine vlakken bestaan, en in een van de voorgeschreven dakkleuren rood, oranje of zwart worden afgewerkt. Vertaling: bouw de binnenstad vol met oude gebouwen, die liefst zoveel mogelijk op elkaar lijken qua gevelindeling en materiaalgebruik.
Zijn wij hiermee op de juiste weg? Denkelijk niet. De aantrekkelijkheid van het stadsbeeld van de twintigste eeuw wordt mede bepaald door de verscheidenheid aan vormen, afmetingen en verhoudingen de in de voorgaande eeuwen is ontstaan en toegestaan, of op zijn minst gedoogd. Wie kent niet de 'bruidstaart', die in de oorspronkelijke kleur groen nog steeds afsteekt tegen de geijkte gelen en roden van de buren. De charmante chaos die dit mooie woonhuis aan het einde van de Scharlooweg veroorzaakt door haar afwijkende dakvorm, geleding en ornamentiek, zou nooit ontstaan zijn indien op basis van de voorliggende ontwerpvoorschriften een bouwaanvraag was ingediend. Wie weet wat het commentaar van de buren wel niet is geweest, toen dit vreemde doosvormige bouwsel werd opgetrokken. Toch staat het er, en beleven wij er nu veel kijkplezier aan.

Het stadsbeeld van de eenentwintigste eeuw

Ten aanzien van het binnenstadsbeleid wil ik de volgende overwegingen voorleggen.
In het blad *Industrieel ontwerpen* van juni-juli 1992 is een interessant artikel opgenomen over het functioneel inrichten van een gedoogzone voor prostituées in Eindhoven. Het artikel heet 'Licht op rood'[5] en begint met de stelling: 'Een stad bouwt zichzelf, de taak van een ontwerper is het onderkennen van alle aanwezige elementen en het versterken of ondersteunen daarvan.'

Afb. 5. Vooral pleinen, de ontmoetingsknopen in het voetgangerstracé, dienen afdoende beschutting te bieden tegen de zon en de hitte. Kleinschaligheid is de manier dit te bereiken, getuige het tussenpleintje in de Keukenstraat. De schaduwvorming wordt hier bovendien versterkt door het bladerdek van de bomen die trouwens, evenals het pleintje, nauwelijks twintig jaar oud zijn. Het valt op dat dit het enige terras is in de binnenstad waar men niet onder een parasol hoeft te zitten. (Foto: D. Abbad.)

Afb. 6. De 'bruidstaart'. De charmante chaos die dit mooie woonhuis aan het einde van de Scharlooweg veroorzaakt door haar afwijkende dakvorm, geleding en ornamentiek, zou nooit ontstaan zijn indien op basis van de voorliggende ontwerpvoorschriften een bouwaanvraag was ingediend. (Foto: F. Biervliet.)

Parafraserend kan worden gesteld: Een stad vernieuwt zichzelf. De taak van de overheid is het toezien op een evenwichtige en sfeerhoudende ontwikkeling van de stedelijke functies, door de actieve bescherming van te behouden objecten en gezichten, en een stimulatieve begeleiding van vernieuwende ontwikkelingen.
De binnenstedelijke vormgeving is een afgeleide van de stedelijke functies. De ontwikkeling van de functies bepaalt de inrichting van de binnenstad. Het functiepakket verandert voortdurend als gevolg van interne en externe invloeden. Verandering is in feite het enige constante gegeven in de stedelijke ontwikkeling. De snelheid waarmee de verandering zich voltrekt, is op zich weer variabel. Deze functionele dynamiek wordt weerspiegeld door het wisselende uiterlijk van de bebouwing, zowel individueel als in hun onderlinge samenhang. In ons streven om de oude sociaal-culturele, esthetische en visuele waarden van Willemstad te behouden, dienen wij te passen voor een ongewilde vitrine-sfeer als gevolg van het amechtig vasthouden aan een allesbevriezend stadsbehoud, waar de hedendaagse functies en de bijbehorende infrastructuur zich in moeten wringen als in een historisch keurslijf.[6] Het wegtrekken of wegblijven van deze functies als gevolg van zo'n vitrinebeleid zou de genadeslag kunnen betekenen, in plaats van de redding.
Teneinde hetgeen er al staat te kunnen behouden, zonder vernieuwingen uit te sluiten, zouden drie uitgangspunten moeten worden aangehouden:
– de bestaande monumentale gebouwen en de behoudenswaardige stadsgezichten zoveel mogelijk herstellen;
– de overige gebouwen handhaven als ruimtelijk bepaald in stedelijk opzicht;
– de bebouwingsvoorschriften dienen voor invulgebieden genuanceerder te worden samengesteld: op de visueel gevoelige plekken kan het vormhoudende principe worden toegepast, elders mag de vernieuwende stroming aan de gang.

Een ruimtelijke totaalvisie

Een integrale benadering van de ruimtelijke en functionele ontwikkeling van de binnenstad komt nog niet goed van de grond. In Otrabanda worden goedgekeurde stedebouwkundige plannen reeds ter hand genomen, zonder dat er een structureel verband bestaat met de lopende planvorming voor de overige gebieden. Nodig is een globaal stedebouwkundig plan, waarin een ruimtelijke totaalvisie is neergelegd.
Bij het bepalen van de functie-diversiteit en -dichtheid in de binnenstad wordt door de overheid het beleidspunt gehuldigd dat de woonfunctie als eerste prioriteit moet worden hersteld. Commerciële activiteiten dienen te worden gestimuleerd in overeenstemming met de polaire functie van de stad. Het uitgaansleven wordt geconcentreerd in een aantal duidelijk toegankelijke en herkenbare gebieden. Dit voorgestane beleid is zeer prijzenswaardig. Wat echter ontbreekt naast deze kwalitatieve beleidspunten, is een kwantitatieve limietbepaling. Met name op het gebied van commercie en horeca is vrijwel niets bekend over de marktomvang op het eiland, noch lokaal noch vanuit het aanzwellend toerisme. Boven de plannenmakerij hiervoor hangt dan ook het zwaard van de mogelijke 'overbeweiding' van het eiland als geheel. Een detailhandelonderzoek dat thans door een economisch adviesbureau in opdracht van de overheid wordt uitgevoerd zal volgens de opstellers maar zeer ten dele inzicht verschaffen.

Verkeersproblematiek

Aan de oplossing van de verkeersproblemen van de binnenstad, met name de toegankelijkheid voor het gemotoriseerd verkeer en de parkeerfunctie, dient veel meer energie te worden besteed.[7] Het uitblijven van een globaal plan hiervoor bemoeilijkt de oplossing van problemen in de verschillende plandelen. Oplossingen moeten uiteraard creatief zijn, teneinde te voorkomen dat het parkeren de schaal van de binnenstad verkracht. Maar oplossingen moeten er komen.
Het principe van parkeerhoven in de binnengebieden achter de woningen en verkeersvrije stegen, zoals ontwikkeld in het stedebouwkundig plan voor het Stegengebied, is hier een aanzet toe, maar blijkt helaas niet universeel toepasbaar.

Overheid en ontwikkelaars

Samenwerking met particuliere ontwikkelaars is onontbeerlijk. In de in 1982 in opdracht van de Stichting Monumentenzorg Curaçao afgeronde beleidsstudie voor de binnenstad[8] is er reeds op gehamerd dat de overheid het gigantisch proces van de stadsvernieuwing niet alleen aankan, noch financieel, noch organisatorisch. Afstemming op de privésector is noodzakelijk, om voldoende ontwikkelingskrachten te ontketenen. Wat echter is nagelaten, achteraf gezien, is het uiten van een waarschuwing voor de overredingskracht van ontwikkelaars. Tegenover het ontwikkelingsgeweld blijken de overheidsplannen niet altijd stand te kunnen houden. De ad hoc-rukken die de voornemens van de ontwikkelaars geven aan het planproces van de overheid blijken de laatste tijd vormen aan te nemen die frustrerend kunnen werken voor het vaak delicate evenwicht van elementen die de sfeer in de binnenstad bepalen. Een voorbeeld: in de binnenruimte van een aantal stegen wordt een stadshotelletje gepland. De eertijds naar de steeg gerichte bebouwing wordt vervangen door nieuwbouw die georiënteerd wordt op de traditionele binnenruimte. De gevelwand is nu niet meer functioneel. De gesloten achterkant van het hotelletje wordt naar de steeg, en daarmee de stad, toegekeerd. De kleine badkamerramen benadrukken juist die geslotenheid. En daarmee wordt een stuk authentieke binnenstad tot loos decor.
Dit stuk van de IJzerstraat dreigt nu een dode en in de avonduren donkere onderbreking te worden in wat volgens de overheidsplannen een continuüm van bruisend straat- en nachtleven had moeten worden. De planeconomen twijfelen nu aan de onverdeelde haalbaarheid van het stedebouwkundig plan. Dit duidt erop dat de overheid zich geen sterke positie kan aanmeten in het ontwikkelingsspel van de binnenstad. Toch is het de overheid die moet waken over de sfeerbevorderende ontwikkeling van de binnenstad.

Overheid en overleg

Het geïnstitutionaliseerd overleg over de binnenstad heeft onder de bezieling van het

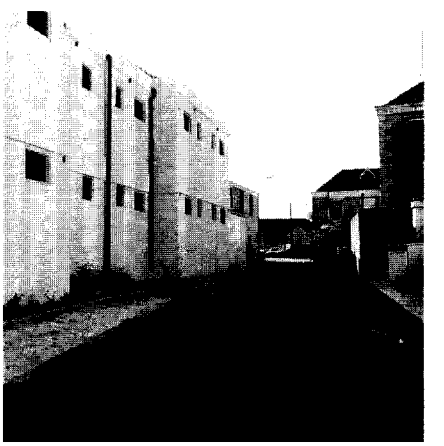

Afb. 7. Hoek IJzerstraat/De Rouvilleweg: de stad de rug toekeren mag in de IJzerstraat. (Foto: F. Biervliet.)

Afb. 8. Inspraak in het binnenstadsbeleid... (Foto: F. Biervliet)

Secretariaat Stadsvernieuwing geleid tot een verbetering van de onderlinge afstemming tussen de verschillende actoren in de besluitvorming. Overheidsdiensten, andere openbare lichamen zoals de volkshuisvestingsstichting FKP, en particuliere organisaties als de Stichting Monumentenzorg en de buurtorganisatie Plataforma Otrabanda, alsmede de externe adviseurs treffen elkaar regelmatig, met een beslissingsgerichte agenda.
Evenwel wordt de integrale gedachtengang herhaaldelijk doorbroken door onvoorwaardelijke stellingnames binnen de deelnemende overheidsdiensten, die dan als mee te nemen feiten ter tafel verschijnen, en boven de discussie blijken te staan. Deze manifesteren zich in de stedebouwkundige plannen als moeilijk verklaarbare afwijkingen van de overeengekomen ontwerpuitgangspunten. Trouwens, ook hier schijnt soms de invloed van particuliere ontwikkelaars door, die bezig zijn om hun specifieke projectbelangen veilig te stellen.

Tot slot: bewonersparticipatie dient op een openen en directer wijze te geschieden. Voor het Stegen- en IJzerstraatgebied wordt een informatie-avond gehouden voor de bewoners '*after the fact*'. Weliswaar neemt Plataforma Otrabanda als wijkorganisatie deel in het overleg in het projectteam, doch veel concrete informatie om te behandelen in de wijkvergaderingen is er niet. Toch schijnen de bewoners hier min of meer vrede mee te hebben. Of niet? De *graffiti* op een bouwval in de Langestraat spreekt in dit verband boekdelen. Wie de schoen past trekke hem aan.
Tevens moet men beseffen dat de bewoners niet alleen bij hun eigen woonkwartier moeten worden betrokken, maar ook bij de ontwikkeling van de overige, bovenbuurtse wijkvoorzieningen. Trouwens, aangezien het hier de binnenstad betreft, blijkt het veld van belanghebbenden zich al gauw uit te breiden tot buiten de grenzen van het plangebied.[9]

Onderzoek

Bij wijze van afsluiting nog een boodschap voor de RUG. Universiteiten zijn centra van onderzoek en accumulatoren van kennis. De recente afstudeerders op Curaçaose onderwerpen hebben aan hun onderzoeksperiodes op de Antillen, naast aangename herinneringen, veel kennis overgehouden. Deze kennis ligt in Nederland opgeslagen middels scripties en andere overdrachtsvormen. De gegevens, inzichten en ervaringen kunnen wij in de relatief gegevensarme Antillen goed benutten. In een ideale situatie zou de kennis derhalve ook dáár beschikbaar en aanwendbaar moeten zijn. Het beschikbaar stellen is gemakkelijk genoeg: men deponeert een of meer exemplaren bij de bibliotheek van de Universiteit van de Nederlandse Antillen. Het aanwendbaar maken vraagt om iets meer inspanning. Naast het fysiek voorhanden zijn van de kennis, is een tweede vereiste derhalve, dat aan het bestaan en de inhoud van de studies bekendheid wordt gegeven. Wellicht is het het overwegen waard om hier een start mee te maken door de afgestudeerden die op het symposium 'Tussen airco en een mangoboom' hun werk gepresenteerd hebben, een beurs aan te bieden voor een tweeledige studie-opdracht: ten eerste het afronden van die punten die nog open zijn in hun scripties, en ten tweede het in actieve vorm overdragen van de kennis, op Curaçao, middels presentaties en begeleiding van derden. En dit moet gebeuren vlak na het afstuderen. Daarna raakt men verstrikt in werkverplichtingen en zakt de paraatheid van het onderwerp weg.

Noten

1 Schoolvoorbeeld waarin deze drie vrijheden zijn samengebracht is het Sonesta-hotel: een casinozaal waar men zich in een volledig afgesloten ijskoude grot van Alibaba waant; betontechnieken die leiden tot overspanningen die niet te rijmen zijn met de aangeplakte traditionele ornamentiek; geheel nieuwe materialen die een gevoel van vervreemding geven. Wat te denken van een als behaaglijk bedoelde diepe aluminium vensterbank, in de koude airco? Daar krijgt men letterlijk de rillingen van. Over het herscheppen van de behaaglijke atmosfeer van de oude architectuur gesproken.
2 Of hiermee de architectuur ook volwassen is geworden, is een andere vraag. Men vergete niet dat de Antilliaanse generatie van architecten pas in de jaren zestig van deze eeuw is opgekomen. Feit is dat in de lokale cultuur nog nauwelijks een architectuurtraditie bestaat. Dit wordt weerspiegeld door het Papiamentu, dat nog steeds de uitdrukking kent '*pinta un edifisio*' (het 'tékenen' van een gebouw). Het woord voor 'ontwerpen' is pas in de jaren zeventig ontleend aan de Spaanse taal, maar nog niet ingeburgerd. Nog steeds onthult de uitdrukking '*diseñá un kas*' dat men gedurende langere tijd in het buitenland is geweest.
3 Overigens weten wij nog steeds onvoldoende af van de processen die Willemstad hebben vormgegeven. Veel van wat nu aan stedebouwkundig ontwerpwerk wordt gedaan, is gebaseerd op de morfologie van de binnenstad. Functionele processen die hieraan ten grondslag hebben gelegen zijn echter slechts ten dele af te leiden van de vorm die de binnenstad heeft aangenomen. Meer stedebouwhistorisch onderzoek is gewenst.
4 Over deuren overigens geen woord.
5 Anke de Jong, 'Licht op rood', *Industrieel ontwerpen*, vol.VIII, juni-juli 1992.
6 In dat verband een gevleugeld uitdrukking die leeft binnen de Caribbean Conservation Association sinds haar workshop op Curaçao in 1989: '...lest historical renovation ...[become]... hysterical renovation...'.
7 De dwingende eisen die de auto stelt aan de stad dienen niet te worden onderschat. Drie boven het Postmuseum in hartje Punda gelegen appartementen zijn nu, na ruim een jaar, nog steeds niet verhuurd. Alle kandidaten laten het afweten wanneer ze merken dat ze hun voertuig niet binnen het zichtveld van de woning kunnen parkeren. En hiermee is de eerste aanzet tot het wederom bewonen van Punda in feite mislukt.
8 PLAN'D2, *Monumentenzorg; beleid en praktijk, deel B*, Willemstad, 1981.
9 De ongelukkige wijze waarop men voornemens was de ontwikkeling van het Brionplein in handen te geven aan een Franse groep, zonder enige voorkennis van de gemeenschap, is een leerzaam voorbeeld. De algemene en heftige reacties tegen de Franse plannen om een groot deel van het plein te bebouwen met mediterrane hotelarchitectuur leidden destijds tot de eerste algemene, gerichte en georganiseerde burgeractie tegen een zo goed als beklonken overheidsbeslissing. Iets waar vroeger gelaten op gereageerd werd.

Vier doctoraalscripties

1. Het Stegengebied in beweging

Simone Rots

Otrobanda, een deel van het historische centrum van Willemstad staat de laatste jaren volop in de belangstelling van het monumenten- en stadsvernieuwingsbeleid. Het Monumentenplan uit 1990, ontwikkeld door de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting te Curaçao, schetst een integrale aanpak van de cultuurhistorisch zeer waardevolle binnenstad van Willemstad. Op veel plaatsen in de stad bestaat leegstand, en de openbare ruimte verkeert in een slechte staat. De aanpak van deze problemen is van groot belang om de historische binnenstad te behouden. Vier deelgebieden van Willemstad zijn vanuit de stadsvernieuwing en de monumentenzorg aangewezen als actiegebieden voor het herstel van de binnenstad. Drie van deze gebieden bevinden zich in Otrobanda, namelijk het IJzerstraatgebied, het Koralengebied en het Stegengebied. Het vierde actiegebied Pietermaai-oost is gelegen aan de andere zijde van de baai, ten oosten van Punda.
Het Stegengebied vormt het onderwerp van een historisch onderzoek verricht in 1991 door Simone Rots en Geertje de Groot in opdracht van de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting te Curaçao. Doel van het onderzoek was inzicht te geven in de historische ontwikkeling van de stedebouwkundige structuur van het Stegengebied.

Afb. 1. Het Stegengebied, gelegen ten westen van de Arubaweg, de oprit naar de Julianabrug, en ten zuiden van de Breedestraat. (Kaart van Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting te Rotterdam.)

Otrabanda

Otrobanda is het stadsgedeelte van Willemstad gelegen aan de westzijde van de Sint Annabaai, de grootste en belangrijkste baai, die de ingang tot de haven van het eiland vormt. Aan de andere zijde van de baai ligt Punda het oudste deel van het centrum van Willemstad. Hier is men in 1634 begonnen met de bouw van het Fort Amsterdam. Dit betekende het begin van de stedelijke ontwikkeling van Willemstad. Ten noorden van het fort volgde de aanleg van Punda, bestaande uit een ommuurde handelswijk op een rechthoekig stramien.
Rond 1700 was Punda volgebouwd en werd gezocht naar nieuwe uitbreidingsmogelijkheden. Er vond stadsuitbreiding plaats op enige afstand van het fort om het schootsveld vrij te houden. Aan de oostzijde van de baai zijn zo in de achttiende en negentiende eeuw de wijken Pietermaai en Scharloo ontstaan. In 1707 is begonnen met stadsuitbreiding aan de overzijde ('Otrabanda') door de van uitgifte van veertien bouwkavels. Op dat moment stonden aan de westzijde van de Sint Annabaai alleen enkele kleine slavenhuisjes. Men wilde in eerste instantie ook hier het schootsveld rond het fort vrijhouden door een aantal beperkende eisen op te leggen met betrekking tot de hoogte en soort van bebouwing. Deze beperkingen hielden in dat er alleen pakhuizen en kleine woningen, beiden van één verdieping hoog gebouwd mochten worden. In de praktijk kwam van deze beperkingen weinig terecht en zeer snel ontstond het stadsgedeelte Otrobanda.
Aangezien Otrobanda niet werd omringd door stadsmuren is dit stadsdeel veel ruimer van opzet dan Punda, waar de stadsmuren beknellend werkten op de bebouwing en stedebouwkundige structuur. De ruimte in Otrabanda bood daarentegen in het begin van de achttiende eeuw de mogelijkheid tot de aanleg van 'stadslandhuizen'. De huizen werden geplaatst midden op grote kavels met aan de randen van het perceel de bedienden-woningen. De bebouwing van een kavel op deze wijze wordt een koraalstructuur genoemd en is kenmerkend voor Otrobanda.

Koraalstructuren

De algemeen heersende opvatting ten aanzien van de historische ontwikkeling van het Stegengebied heeft als uitgangspunt van het onderzoek gediend. Deze opvatting gaat er vanuit dat het gehele gebied bestond uit dergelijke koraalstructuren. Door bebouwing van de erven en versnippering van het eigendom zijn, volgens de hypothese, de koralen dichtgeslibd en is er een zeer verdichte structuur van straten en stegen ontstaan. Deze ontwikkeling zou het eerst ingezet zijn in het Stegengebied.

Het Stegengebied ligt in het zuidwestelijk deel van Otrobanda en wordt begrensd door de Breedestraat aan de noordzijde, het Sint Elisabethziekenhuis aan de westzijde, de Pater Eeuwensweg aan de zuidzijde en de Arubaweg, de oprit naar de Julianabrug, aan de oostzijde. Het onderzoek moest de hypothese ten aanzien van het gebied al dan niet verifiëren.

De stad als levend organisme

De theoriën en methoden van architecten en stedebouwers, zoals Chastel, Fortier, Muratori, Secchi en dergelijk fungeerden als onderlegger voor het onderzoek. Zij hebben ideeën, concepten en ontwerpmethodieken ontwikkeld, waarmee aan de ene kant de stad kan worden bestudeerd en geanalyseerd en aan de andere kant aan de stad kan worden gewerkt. Zij hebben allemaal gemeenschappelijk dat de stad kan worden gezien als een levend organisme met een te interpreteren structuur, die volgens een eigen wetmatigheid verandert. Ook het Stegengebied heeft een eigen structuur, die te vinden is door de logica te traceren in de infrastructuur, bebouwing en verkaveling.
Het heden heeft als uitgangspunt gediend voor het onderzoek, omdat het zichtbaar en controleerbaar is. Vanuit het heden is met kleine sprongen teruggegaan in de tijd, steeds refererend aan de voorafgaande periode. Het onderzoek moet gezien worden als een eerste historische verkenning van het gebied. De gebruikte methodiek kan voor verder onderzoek als uitgangspunt dienen.
De eerste stap die bij een dergelijk onderzoek verricht moet worden is de verkenning van het gebied door rond te lopen en te kijken naar de structurerende elementen. Om enigzins inzicht te verkrijgen in de wirwar van stegen en volle percelen is het nodig heel geregeld in het gebied te zijn en met behulp van de plattegrond de structuurbepalende elementen zoals percelen, bebouwing en

tussenliggende stedelijke ruimten te doorgronden. In tegenstelling tot de schijnbare wanorde die zich aan je voordoet als je door het gebied loopt, tekent zich op de plattegrond een infrastructureel patroon af, een tamelijk helder grid met noord-zuid en oost-west lopende stegen. De tegenstelling ontstaat doordat de logische structuur die het gebied bezit wordt onderbroken door inconsequenties op deze structuur, zoals stegen die doodlopen op een perceel met bebouwing, vreemd verspringende rooilijnen, kleine percelen naast grote enzovoorts.
De inconsequenties werden bij het onderzoek op een kaart gemarkeerd en vormden bijzondere aandachtspunten. Vervolgens is de structuur van het gebied geanalyseerd aan de hand van de aandachtspunten. Deze specifieke plekken in het gebied, waar dus 'iets aan de hand is' zijn onderzocht met behulp van een aantal informatiebronnen. Het archiefonderzoek, dat veel koopakten opleverde betreffende het gebied, en het kaartenonderzoek, waarbij de historische kaarten met elkaar zijn vergeleken, zijn de twee belangrijkste bronnen van informatie geweest. Verder zijn foto's, literatuur, gesprekken met bewoners en deskundigen en natuurlijk de architectuur zelf van groot belang geweest. De gegevens, die hieruit zijn voortgekomen, zijn samengevoegd en met elkaar vergeleken. Uit dit alles zijn een aantal conclusies gevormd aangaande de historische ontwikkeling van de stedebouwkundige structuur van het Stegengebied.

Conclusies

Een belangrijke conclusie is dat het Stegengebied door de eeuwen heen vrijwel ongewijzigd lijkt te zijn gebleven met zowel koralen als dichte bebouwing. De koralen in het zuidelijk deel van het gebied lijken met hun precieze vorm voorgoed verankerd te liggen in het gebied. Hiervan zijn geen resten of sporen terug te vinden in het noordelijk deel van het gebied. Het is gebleken dat in de achttiende eeuw veel kavels in dit deel van het gebied zijn uitgegeven voor gewone kleinere woonhuizen. De structuur in het noordelijk deel is altijd zeer hecht en dicht geweest, zoals vaker het geval is langs een belangrijke weg. In dit geval is dat de Breedestraat, de hoofdstraat van Otrobanda. De structuur in het noordwesten van het gebied is altijd rommelig en los geweest. Dit gedeelte heeft gedurende zijn gehele ontwikkeling te kampen gehad met open plekken. Het verval ligt hier voortdurend op de loer. (Voor dit deel van het Stegengebied ligt overigens een nieuw plan klaar.)
De hypothese dat het gehele Stegengebied koraalstructuren heeft bezeten is niet waarschijnlijk. Zowel koralen als dichte bebouwing zijn tegelijkertijd in het gebied ontstaan.

Als actiegebied wordt het Stegengebied in zijn geheel aangepakt door stadsvernieuwing en monumentenzorg. Hierbij dient nauwkeurig gekeken te worden naar de karakteristieken van het gebied. Bijvoorbeeld de kenmerken van het noordwestelijke gedeelte, waarvoor een nieuw plan is ontwikkeld. In het verleden waren hier de slechte infrastructuur, de losse bebouwing en de grove stedelijke structuur mede debet aan het verval. Deze eigenschappen van het gebied verdienen de aandacht alvorens over te gaan tot ingrijpende maatregelen. Doet men dit niet dan loopt men de kans het verval slechts te camoufleren in plaats van in zijn essentie aan te pakken.

2. Het IJzerstraatgebied, een verkenning

Heleen de Ruyter

Het IJzerstraatgebied, dat noordelijk gelegen is in Otrobanda op een centrale plek aan de Annabaai tegenover de oorspronkelijke stadskern Punda, heeft een geschiedenis van bijna drie eeuwen. In de eerste anderhalve eeuw, de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw, lijkt het gebied gestaag op ongeplande, organische wijze, zijn structuur te hebben gevormd. De zuidoostelijke randen (de latere Breedestraat en bebouwing langs de waterkant) werden als eerste bebouwd. Deze dubbele lintbebouwing ontstond door de strategische ligging aan de Annabaai waar handel werd gedreven, terwijl de latere Breedestraat op dat moment de enige belangrijke weg op Otrobanda was. Het middengebied kwam pas vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling. Dit deel dat hoger lag, op een glooiing, werd woongebied. De erven werden hier kriskras aangelegd en afgescheiden. Als straat zijn de IJzerstraat en de Langestraat pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw aanwezig.

Bloeiperiode

Het IJzerstraatgebied beleeft een bloeiperiode rond 1875-1930. Dit hoogtepunt valt samen met de bevolkingstoename van de stad, die te danken was aan de toenmalige sterke intensivering van de havenactiviteiten van Willemstad.
Het weefsel van het IJzerstraatgebied verdichtte en werd intensief gebruikt en bewoond. De kade werd gebruikt als werf en handel, nijverheid, ambachten en middenstand waren aanwezig in het middengebied, waar het inwonertal sterk groeide.
De bevolking was heterogeen van samenstelling. Protestantse hogere en lagere ambtenaren, hun bedienden en ambachtslieden woonden er bij elkaar. Het was een aantrekkelijke plek en er ontwikkelde zich zelfs een uitgebreid muziekleven.
Bewoning geschiedde vooral binnen koraalstructuren, erven met een groot huis en meerdere kleine woningen erop die omsloten werden door muren. De erven waren begroeid en goed onderhouden. Tussen de erfmuren ontstonden smalle straten (IJzerstraat, Langestraat, Klipstraat en Winkelsteeg). Omdat de erven vrij willekeurig gevormd werden, ontstonden openbare ruimtes die werden benut om buiten te zitten.

Ontvolking en verloedering

Met de komst van Shell in deze eeuw vond een omslag plaats in de samenleving, die ook voelbaar was in het IJzerstraatgebied. In eerste instantie verhoogde alleen de druk op het gebied door de toename van de bevolking.
Vanaf de jaren veertig vond echter een trek uit de stad plaats. Toegenomen welvaart en een verbeterde infrastructuur rond het Schottegat trokken veel stadsbewoners naar suburbane gebieden. Dit werkte ontvolking en verloedering van het gebied in de hand. De huizen werden te duur in onderhoud en voldeden niet meer aan de eisen die hoorden bij de nieuwe welvaart. Ernstig verval trad op en de rijkere bevolking trok weg, ook uit het IJzerstraatgebied.
De grootste veranderingen vonden vervolgens plaats door de aanleg van de De Rouvilleweg in de jaren vijftig en de Arubastraat in de jaren zeventig. Voor de De Rouvilleweg werd een deel van de werf opgekocht en vond een demping plaats aan de waterzijde. De Arubastraat zorgde ervoor dat het IJzerstraatgebied afgescheiden raakte van de rest van Otrabanda. Voor de aanleg van beide wegen werden huizen gesloopt. De meeste functies verdwenen, van de levendige woonbuurt van weleer bleef weinig over.
Toen in 1969 de rellen plaatsvonden op Otrobanda, verbrandden er ook nog verschillende huizen in de zuidoosthoek van het gebied. Grote gaten ontstonden zo in het weefsel van het gebied. De structuur vervaagde, veelzijdigheid loste op in eenzijdigheid.

Vanaf de jaren tachtig wordt actief gewerkt aan herstel van het IJzerstraatgebied door middel van het maken van beleid en verschillende stadsvernieuwingsprojecten. Nieuwe impulsen worden aan het gebied gegeven. Woningbouw, renovatie en

Afb. 2. Luchtfoto van het IJzerstraatgebied tijdens de aanleg van de De Rouvilleweg.

herbestemming van oude panden moeten voor nieuwe mogelijkheden zorgen. Toerisme, horeca en de vestiging van overheidsdiensten zorgen al voor een nieuwe invulling. Deze projecten zijn nog vooral aan de waterkant gesitueerd, maar moeten zorgen voor een beter klimaat zodat ook het middengebied weer tot ontwikkeling komt.

Conclusies

Het resultaat van de hiervoor geschetste ontwikkelingen is zichtbaar in nu aanwezige contrasten en variaties in het gebied die, wanneer zij als kwaliteiten beschouwd worden, zeer goed bruikbaar zijn als basis voor een nieuwe veelzijdige invulling. De contrasten zijn:
– veel bouwstijlen zowel 'stijl'bouw als zelfbouw, uit verschillende periodes
– kleine en grote huizen
– verschillende bouwhoogtes
– bewoond en onbewoond
– open plekken en bebouwde plekken
– vlak en heuvelachtig terrein
– kronkelende straten (als gevolg van koraalbouw) en lange rechte straten (kade en Langestraat)
– smalle straten (Winkelsteeg, IJzerstraat, Langestraat) en verkeerswegen (Breedestraat, Arubastraat, De Rouvilleweg)
– overblijfselen van koralenstructuren

Met deze contrasten is veel te doen. Het mooiste zou zijn om een synthese te creëren tussen de diversiteit uit de periode rond de eeuwwisseling en de eisen en voorwaarden van tegenwoordig zodat een verrassend en fris gebied ontstaat. Met name een heterogene invulling is van belang, om weer tot een leefbaar en stabiel stadsdeel te komen.
Het oude zal niet letterlijk kunnen terugkeren. De functieverschuiving in de loop van de tijd heeft consequenties, voor zowel het gebruik van de huizen, de structuur van het gebied, als voor de restauratieve activiteiten.
Voor wat betreft het gebruik is het belangrijk dat functies gekozen worden die nu van belang zijn. De Breedestraat zal als winkelstraat voor de plaatselijke bevolking het beste kunnen blijven functioneren. De ontwikkeling van horeca-activiteiten aan de kade (De Rouvilleweg) is een goede vervanging voor de werffunctie van weleer. De Klipstraat zal goed bruikbaar zijn voor functies die nauw verband houden met toerisme, zoals het nu al aanwezige Porto Paseo Project. De IJzerstraat en Langestraat kunnen mijns inziens het beste hersteld worden als woongebied zoals ze dat oorspronkelijk ook waren. De bewoners van het gebied zullen de wijk van hun sfeer voorzien en meer leven geven in de buurt, zowel overdag als 's nachts.
De structuur van het gebied zal de nodige aanpassingen moeten ondergaan. Het leven in deze tijd stelt andere voorwaarden aan de woonomgeving. Meer ruimte om het huis en parkeergelegenheid nabij de woning zijn daarbij onontbeerlijk. De open gaten die gevallen zijn kunnen daarvoor worden benut.
Het kenmerkende karakter van het IJzerstraatgebied kan verder hersteld worden door de begroeiing en de erfmuren daar waar mogelijk weer te herstellen. De muren bieden de nodige privacy en zorgen voor een intiem karakter. Het doorgaande verkeer kan het beste aan de randen van het gebied worden gehouden, zodat in het gebied zelf een woonerfkarakter ontstaat.
Bij restauratieve activiteiten is het van belang de vraag te stellen wat men wil behouden. Naar mijn menig is de diversiteit van de huizen kenmerkend. Zowel de vele aanpassingen aan één huis die het huis 'stijlvol' maken, als de huizen met verschillende stijlen naast elkaar, bepalen de sfeer. Deze vormenrijkdom dient te worden gehandhaafd.

3. 'Europeesche woningtoestanden'; Volkswoningbouw op Curaçao in beleid en praktijk

Saskia van Dijk

'Europeesche woningtoestanden'; Volkswoningbouw op Curaçao in beleid en praktijk is het resultaat van onderzoek naar de twintigste-eeuwse stedebouwkundige ontwikkeling van Willemstad, verricht tijdens een verblijf in 1990 van vier maanden op Curaçao.
Kaartbeeld en achtergrondkennis hadden al een intrigerende indruk gegeven van wat er in korte tijd zich daar heeft afgespeeld: Mét de vestiging van de olie-industrie (de Shell, ook wel de Isla), aan het Schottegat, in 1915 en de uitbreiding daarvan tot een raffinaderij en haven van wereldformaat, groeide ook de stad, haar inwonertal en infrastructuur op explosieve wijze, het hele gebied rondom het Schottegat in beslag nemend.
Dit moest wel schoksgewijs en radicaal verlopen zijn. Kaarten van deze eeuw tonen sterke contrasten als getuigen daarvan.
Het oog valt als eerste op streng geordende stadsdelen, als geïsoleerde enclaves in een uitgestrekt, maar verspreid bebouwd gebied dat nauwelijks tekenen van planning vertoont.
De confrontatie met Willemstad op ware grootte leverde een bevestiging op van deze tegenstellingen: haast verschillende werelden die toch direct naast elkaar bestaan en samen de karateristiek vormen van de bebouwing.
Al snel groeide een fascinatie voor het ongeordende;
uit de vormgeving van huis en erfafscheiding, zowel in zogenaamde krotwijken als in volkswoningbouwprojecten en zelfs kapitale villa's, spreekt een zekere trots over het bezitten van een eigen huis en een drang naar het zich onderscheiden van – bijvoorbeeld – de buren.
Toen dan ook het onderwerp van mijn onderzoek nader bepaald moest worden, heb ik besloten dat de tegenstellingen gepland-spontaan het eigenlijke object moesten worden.

Het naast elkaar bestaan en ontstaan van een zo verschillend grondgebruik vraagt om een verklaring. De geordende delen zijn produkt van het officiële planningsbeleid, gevoerd door een deels koloniaal, in ieder geval westers georiënteerd bestuursapparaat. Dit ligt voor de hand; echter, het ongeordende heeft ook zijn bronnen. Het kan niet slechts beschouwd worden als een marginaal verschijnsel, gezien het hardnekkige voortbestaan ervan tot in deze tijd toe en de verspreiding ervan over het hele stedelijke gebied.

Een eerste globale aanzet tot de analyse van de aard van deze tegenstellingen, in het licht van de twintigste-eeuwse stadsontwikkeling, is het doel van mijn onderzoek geworden. Als nadere beperking heb ik de noemer volkshuisvesting gekozen; dit omvat enerzijds de informele groei van de stad, vormgegeven door de bewoners zelf, buiten de officiële circuits om. Anderzijds valt het overheidsbeleid hieronder. Binnen dit beleid moeten ook elementen van het spontane te onderscheiden zijn: het staat enerzijds het bestaan ervan toe en wordt er tegelijk door ondergraven. Een structureel succes voor de westerse planningswijze is namelijk steeds uitgebleven.

De planningsvisie van de overheid wordt belicht, en de confrontatie daarvan met de praktijk; de omgang van het beleid met de problemen die dit oplevert: waar worden de problemen gelokaliseerd, welke oplossingen worden gezocht en welke rol wordt toebedeeld hierin aan de spontane bouw. Hiermee hoop ik bij te dragen aan het inzicht in de verstrengeling van de op het oog zo tegenstrijdige processen, zodat uiteindelijk de waarde van elk van beide ingezien en aangewend kan worden.
De drie perioden die ik onderscheiden heb: 1920-1940; 1940-1960 en 1970-1990, worden in vogelvlucht besproken.

1920-1940

Willemstad barstte uit haar voegen door de immigratiegolf zowel uit de Caribische regio (voornamelijk contractarbeiders) als uit Europa (Shell stafpersoneel en ambtenaren) die het na vestiging en groei van de olie-industrie overspoelde. Overheidsingrijpen in de woningbouw bleef tot de jaren veertig nog minimaal, deels door de oude laissez-faire visie die nog bleef nawerken in het koloniaal denkende Departement voor Openbare Werken; anderzijds simpelweg door de achterstand die vanaf het begin opgelopen was in de aanleg van infrastructurele voorzieningen.

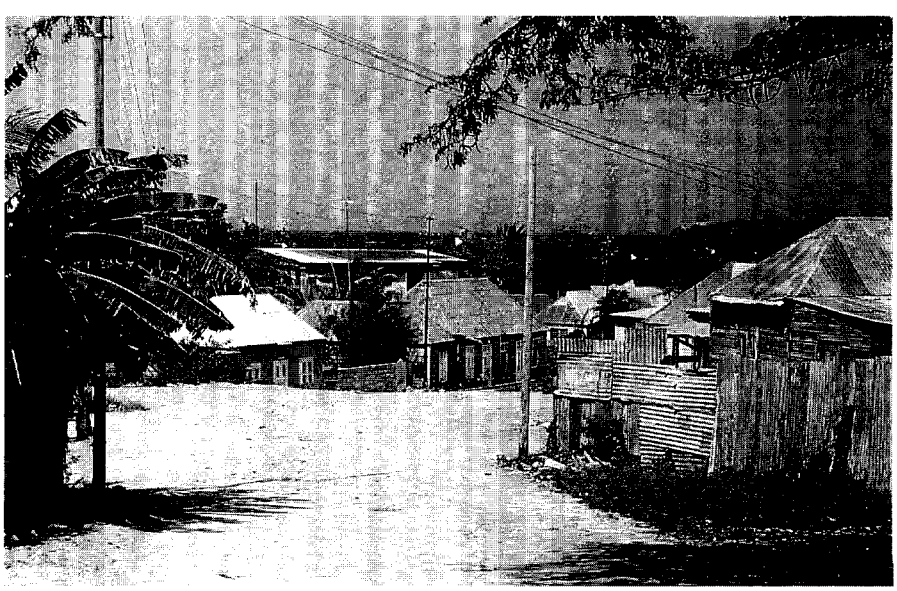

Afb. 3. Zogeheten krotwijk Monte Berde. (Foto: S. van Dijk.)

Het gevolg was een teugelloze groei van de stad, waarbij in een paar decennia het hele gebied rond het Schottegat bebouwd raakte in een onregelmatig patroon.
Krotwijken zoals wij die nu kennen ontstaan aan de stadsranden. Opruimen helpt niet; ze blijven terugkomen en worden dus gedoogd. Arbeiders en middenklasse zijn aangewezen op de particuliere woningmarkt die het aanbod totaal niet aankan.
Van eind jaren twintig tot beginjaren veertig zijn het particuliere woningbouwverenigingen en een enkele maal de overheid zelf, die grotere clusters woningen optrekken voor deze doelgroep. In totaal een paar honderd huizen. De Stichting Volkshuisvesting, opgericht in 1935 door de Curaçaose Rooms Katholieke Volksbond neemt hiervan het leeuwendeel voor haar rekening.
Hoewel de buurtjes in eerste instantie opvallen door de heldere structuur die ze vertonen ten opzichte van de ongeordende gebieden waarin ze ingebed liggen, is er geen sprake geweest van een bewuste toepassing van stedebouwkundige *inzichten. De ordening is niet veel meer dan de in*deling van straten om het terrein zo economisch mogelijk te bebouwen; er wordt geen relatie aangegaan met de omgeving, en van enige planning wat betreft voorzieningen als winkels en scholen is helemaal geen sprake. Het verschil met de willekeurige bebouwing zit in het feit dat door een overkoepelende organisatie meerdere woningen op één terrein worden gebouwd, in tegenstelling tot de individuele gronduitgave die gebruikelijker was. De woningcomplexen zijn dan ook in feite evengoed een illiustratie van de gespleten situatie en het gebrek aan middelen tot sturing in de eerste helft van deze eeuw, ook al komen ze voort uit een wens tot verbetering en controle.
Mundo Nobo in Otrobanda, en de Oranjestraat op Punda, zijn illustratieve voorbeelden hiervan.

Eind jaren dertig wordt de drang naar controle en overheidsplanning sterker, mede door een groei van het ambtenarenapparaat. In 1938 geeft gouverneur Wouters opdracht tot hernieuwde kartering van het eiland ten behove van een te vervaardigen Uitbreidingsplan; in 1943 besluit gouverneur Kasteel tot een eerste obligatielening om de volkswoningbouw 'krachtig ter hand te nemen'.

1940 tot 1960

De jaren 40 luidden voor het ruimtelijk beleid een nieuwe periode in, waarin met man en macht gewerkt werd aan een krachtiger greep op de groei van Groot Willemstad. Met jonge krachten werd op DOW veel werk verzet: een algemeen Uitbreidingsplan kwam tot stand, met daarin opgenomen de projectie van volkswoningen voor duizenden tot tienduizenden mensen, experimenten met verkavelingswijzen en woningtypes.
Op domeingronden, direct grenzend aan de binnenstad, werden grote complexen sociale woningbouw opgetrokken, afwisselend in vrijstaande, dubbele en rijtjeshuizen, gegroepeerd rond scholen en terreinen waarvan plantsoenen gemaakt moesten worden, volgens bekende, Nederlands aandoende stedebouwkundige modellen, maar tegelijk rekening houdend met de verkoelende passaatwind.
Voorbeelden hiervan zijn Steenrijk en Marie Pompoen. Afgezien van het pleisterwerk en de kleuren zijn dit duidelijk echo's van Nederlandse sociale woningbouw.
Stijgende prijzen en grondgebrek leidden in de jaren vijftig tot experimenten en een prijsvraag. Daarbij kwam dat Brievengat, een voormalige plantage en in Shellbezit- aan de overheid toeviel, een kans voor het eerste grootschalige project buiten de binnenstad, met te plannen voorzieningen als scholen, winkels, kerken en een gezondheidscentrum.
Er werd duidelijk naar inspiratie voor een succesvoller beleid gezocht, in Europese vakbladen, in *de regio, onder andere een selfhelp project in* Puerto Rico, stapelbouw in Trinidad en een wijk in Mexico City- en door middel van een prijsvraag voor een beter en goedkoper woningtype.
Voor Brievengat leverde dit een nieuwe verkavelingswijze op, met een stelsel van hoofd- en erfwegen en een ander woningtype dat niet zozeer afweek in plattegrond als wel in de rechthoekige doosvorm en vooral het materiaal: foam cement.
Direct na oplevering in 1959 bleek dit echter niet bestand tegen het klimaat: reparaties aan muren en daken en zelfs vervanging van de laatste bleken in het volgende decennium een dure noodzaak.

De inspanningen van het beleid in deze periode mochten uiteindelijk weinig baten. De middelen die men aangreep waren dezelfde als voorheen: een op Europese ervaring gestoelde wetgeving *moest de basis leveren; de geplande stadsuitbe*reidingen tonen een streven naar een even strikte regulering als in Nederland gebruikelijk, en ruimte of waardering voor de lokale spontane bouwtraditie die hardnekkig bleef voortbestaan, bleef achterwege.
Rond 1960 waren de problemen zo opgestapeld dat hun structurele karakter wel erkend moest worden. Het leidde echter de eerste jaren nog niet tot een fundamentele herbezinnig op het beleid; in een zeker berusting zouden de jaren zestig blijven steken in het tegelijk ontwikkelen van deelplannen én het willekeurig uitgeven van gronden. Een afspiegeling van de twee tegengestelde, maar op één eiland naast elkaar bestaande werelden.

1970 tot 1990

Na een stagnatie van ongeveer 10 jaar volgen nieuwe impulsen tot verandering, aangezet door onder andere de grote opstand van 1969. De gevolgen hiervan, en van het vertrek van de Shell in 1985 zijn ook in de stadsontwikkeling en de volkshuisvesting sterk voelbaar. Ontwikkelingsfondsen worden beschikbaar gesteld voor de volkswoningbouw: in plaats van de nadruk te leggen op de economische, werd het motto nu de 'sociale' infrastructuur.
De Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (DROV) ontstaat als aparte dienst vanuit DOW;' een eilandelijke woningstichting, de FKP, wordt in 1979 opgericht; planprojecten van steeds 1000 woningen worden opgezet. Seroe Fortuna, ontworpen door Plan'D2 van Dito Abbad en medewerkers, is één van de eerste projecten, en stoelt op een uitgebreide studie naar klimaatbeheersing binnenshuis en activiteitenpatroon van de bewoners.
Een stadsvernieuwingsbeleid komt op gang, met daarin op te nemen een omvangrijk monumentenplan. Antillianisering van het beleid leidt tot nieuwe oplossingen die meer recht doen aan de lokale cultuur. Zo is binnen de FKP een beleid opgezet dat zelfbouw stimuleert: leningen worden verstrekt en technische assistentie wordt geboden in de vorm van woningontwerpen of begeleiding bij het bouwen.
Daarnaast zijn -helaas nog niet al te succesvolle- pogingen ondernomen tot wijkverbetering, met name van de krottenwijken Coronet, Monte Berde en Parera. Juridische problemen voortkomend uit een versnipperd grond- en wonigbezit, en interne problemen in de projectgroep, hebben tot nu toe niet veel meer opgeleverd dan een verbetering van basisvoorzieningen in de infrastructuur.

Dit was in zeer kort bestek het gebied dat mijn onderzoek bestreek. Concluderend zou ik willen opmerken dat naar mijn mening de lokale en waarschijnlijk regionale traditie van de spontaniteit niet genegeerd kan en mag worden en in architectuur*historisch onderzoek van Willemstad een eigen* plaats moet vinden en een definitie moet krijgen. Ik hoop dit met mijn scriptie duidelijk gemaakt te hebben, en sluit dan ook af met een citaat van de laatste alinea daarvan:

'De stad, Willemstad, en haar groeiproces, is de materialisering van de hierboven beschreven gespletenheid. Het beleid van bovenaf en de weerstand van de praktijk van onderop zijn beide tastbaar en zichtbaar in de inrichtring van de stad, in de contrasten en de vervlechting van geplande en spontane elementen. Ze zijn voelbaar in het dubbele gezicht van het beleid, dat weliswaar plannen en wetten maakt, en ze vervolgens niet uitvoert, maar andere factoren de praktijk laat bepalen.
Een beleid dat onder invloed van maatschappelijke processen van bewustwordiung een zoektocht *begint naar eigen wegen, maar tegelijk ook* gevangen blijft in een westers denkkader en een afhankelijkheidsrelatie ten opzicht daarvan. Ook hier kan gelden: het blootleggen en daarmee erkennen van deze schizofrenie geeft ruimte voor een open benadering van de situatie, en een wezenlijker niveau van bezinning en handelen.

4. Orde versus chaos; het Shell-tijdperk binnen de stadsgeschiedenis van Willemstad/Curaçao (1920-1960)

Mariëtte Kamphuis

'Het was typisch Nederlands. Hoge bomen, alles groen. De bomen allemaal op een rij. Geen scheve boom gezien. Alles op een rij. Alles heel ordentelijk, heel netjes, heel schoon.
Grote woningen, goeie straten. Alles netjes geverfd, alles netjes in orde. Dit is Nederland: alles netjes in orde. (...)
Ik ben niet gewend om zulke perfekte dingen te zien. Alles, alles is in orde. Oh..., het is te véél in orde.'

Aldus het commentaar van de Antilliaan Fie Koko na een rit van Amsterdam naar Tilburg, voor het eerst op bezoek in Nederland. Zo scherp als het zijn reactie op Nederland weergeeft, zo duidelijk kan dit citaat óók mijn ervaring typeren toen ik voor het eerst geconfronteerd werd met het stedelijke landschap van Willemstad/Curaçao. Opgegroeid in Nederlandse 'orde' werd ik in Willemstad op tegenovergestelde wijze juist overweldigd door een stedelijk beeld waarvoor ik slechts één omschrijving had: 'chaos'.

Hoewel de laatste jaren voornamelijk de historische architectuur van Willemstad in de belangstelling staat, in het kader van een hoogst urgent monumentenzorgprogramma, werd onze aandacht al bij bestudering van de topografische kaarten juist getrokken door de meer recente groeistuipen van Willemstad. Rond het gehele Schottegat heeft zich gedurende deze eeuw een diffuus stedelijk weefsel gevormd. Alsof de oude stad als een fragmentatiebom uit elkaar is gespat en tot in de wijde omtrek de flinters zijn neergekomen. De omvang van de versnipperde bebouwing, rondom het gehele Schottegat, vond ik ongelofelijk. Overal leek in het wilde weg gebouwd te zijn, zonder enige herkenbare samenhang.
Binnen de woningbouw vindt op véél grotere schaal zelfbouw plaats dan in Nederland. Het re-

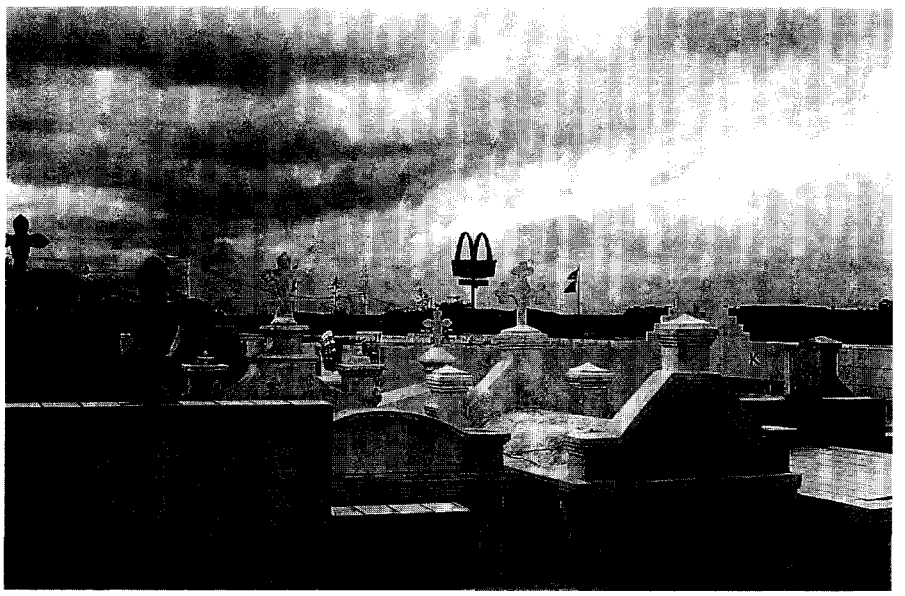

Afb. 4. Taferelen waar je als 'ordentelijke Hollandse', opgegroeid in de geest van strikt aangehouden bestemmingsplannen, vreemd van opkijkt. (Foto: M. Kamphuis.)

sultaat: een bonte mengeling van hutjes, huisjes en huizen. Voorzieningen en winkels staan her en der verspreid en zijn veelal slecht ontsloten, schijnbaar gevestigd in plotselinge opwellingen van particulier initiatief. Daarbij ontstonden vaak taferelen waar je als 'ordentelijke Hollandse', opgegroeid in de geest van strikt aangehouden bestemmingsplannen vreemd van opkijkt. Pal naast een eerbiedwaardig oud kerkhof staat de uitbundig schreeuwerige entourage van een MacDonald-drive inn...

Om deze vervreemding te bezweren richtte mijn aandacht zich als vanzelf op stadsdelen die wél pasten binnen mijn Nederlandse denkkader: de verschillende woonwijken die de Shell gedurende haar vestigingsperiode op het eiland bouwde. Deze wijken vallen op de topografische kaarten al onmiddelijk op door hun duidelijke structuur en ze vormen, door hun eenduidige vormgeving, ook in de werkelijke stad 'eilanden van orde' binnen de verder (ogenschijnlijk?) vooral chaotisch verlopen stadsuitbreidingen.

Gefascineerd door dit contrast koos ik als specifiek onderwerp voor mijn doctoraal onderzoek de ruimtelijke activiteiten van de Shell op Curaçao, dat wil zeggen de grondpolitiek en woningbouwactiviteiten.

Deze, achteraf gezien, misschien vrij intuïtieve keuze vond ook meer rationele gronden in het besef dat de Shell de (economische) aanleiding heeft gegeven tot de omvangrijke stadsuitbreidingen van Willemstad. De olieraffinaderij vormde meer dan een halve eeuw de economische spil waar omheen het eiland draaide. Ik vroeg mij af in welke mate de olie-industrie ook de manier waaróp de stad zich zou uitbreiden heeft beïnvloed.

Grondpolitiek

Tijdens het archiefonderzoek in Willemstad raakte ik allereerst onder de indruk van de manier waarop het olieconcern zich, vanaf de eerste stap aan wal, innestelde op het eiland. De bedrijfsleiding voerde een bijzonder actieve grondpolitiek om een adequate bedrijfsvoering onder alle omstandigheden te kunnen garanderen. Aan de grondpolitiek lagen vier pragmatische motieven ten grondslag; ten eerste moest het bedrijf over voldoende zoetwaterwingebieden kunnen beschikken, ten tweede moesten geschikte terreinen en havens ten behoeve van de olie-raffinage en -overslag in ruime mate voorhanden zijn, en in de derde plaats had het bedrijf gronden nodig voor de huisvesting van een groot aantal werknemers dat veelal van elders werd aangetrokken. In de vierde plaats moest het weldra zeer omvangrijke grondbezit de (economische) machtspositie van het bedrijf op het eiland ondersteunen. Het bedrijf ontleende er een grote mate van onafhankelijkheid aan.

Deze 'tweedimensionale ruimtelijke activiteit' van de Shell op Curacao wordt gevisualiseerd door een kaart waarop alle grond- en waterpercelen staan aangetekend die het bedrijf tot het hoogtepunt van haar functioneren (midden jaren vijftig) zou verwerven.

Ik heb de bedrijfsgeschiedenis en grondpolitiek uitgebreid beschreven maar zal het er hierbij laten te melden dat met de situatie zoals op deze kaart te zien is, de Shell de grootste grondbezitter van het eiland was en daarbij ook de voornaamste omdat het bedrijf de meest strategische terreinen van het eiland in handen kreeg. Belangrijke waterplantages en bouwterreinen, maar bovenal de drie natuurlijke baaien die Curaçao rijk is.

Vooral tijdens de eerste decennia van het bestaan van de Shell op Curaçao werd het bedrijf in haar expansiedrift nauwelijks door de overheid belemmerd, met name als gevolg van de sterke lobby in Den Haag welke invloed had op de respectievelijke gouverneurs op Curaçao. Na de komst van de Shell vertoonde de betalingsbalans van het eiland namelijk eindelijk weer een positief saldo. Wanneer vanaf eind jaren dertig en veertig het besef bij met name de Dienst Openbare Werken toeneemt dat op het gebied van de ruimtelijke ordening de eilandsbelangen en die van de Shell wel eens niet overeen kunnen komen, was het eigenlijk al te laat. Het feit dat veel grond rondom het Schottegat en vele waterpercelen erbinnen inmiddels in handen van de Shell waren, betekende een contstante belemmering voor overheidsingrepen ten behoeve van een gestructureerde stadsuitbreiding. De overheid beschikte zelf amper over geschikte domeingrond voor infrastructurele werken en (volks)woningbouw.

Naast het feit dat de Shell zich ten noorden van het Schottegat vestigde, los van het historische Willemstad, en daarmee in feite het startsein gaf tot de verstedelijking van het gebied rondom het Schottegat, zou je kunnen zeggen dat een eerste bron voor de chaos van het moderne Willemstad voortkwam uit het zelf oh zo ordentelijke en goed georganiseerde olieconcern.

Hoe uitermate pragmatisch de gevoerde grondpolitiek was, bleek gedurende de jaren zestig. Toen de bedrijfseconomie een andere politiek behoefde, werd het grootste deel van het grondbezit weer even rationeel en snel van de hand gedaan.

Shell-woningbouw

Ten behoeve van verschillende categorieën werknemers (Nederlandse (staf)employés, lokale werknemers, buitenlandse arbeiders) bouwde de Shell diverse woonwijken noordelijk van het Schottegat. Behalve door een strenge hierarchische ordening van de bewonersgroepen werd de vormgeving van deze wijken gekenmerkt door een ordentelijke *efficiency*, gecombineerd met een esthetische harmonie. Dit alles in groot contrast met de verdere wildgroeiende stadsuitbreiding van Willemstad.

De bouwactiviteiten van de Shell beperkten zich overigens niet uitsluitend tot de aanleg van wegen en woningen maar omvatten ook altijd een compleet en goed geoutilleerd voorzieningencomplex. Zo droeg de Shell ook zorg voor een eigen electriciteitsnet, telefooncentrale, afwateringssystemen en rioleringen, plantsoenen-, bewakings- en geneeskundige diensten, uiteenlopende sport- en recreatievoorzieningen, eetgelegenheden en winkels. De verschillende woonwijken kregen zo in feite het karakter van autarkische gemeenschappen, onafhankelijk van het oude stadscentrum Willemstad. Deze zelfstandigheid werd door het oliebedrijf nog benadrukt door de (bewaakte) omheiningen rond een aantal wijken, evenals door de naamgeving ervan: 'Emmastad', 'Julianadorp' en 'Suriname- en Suffisantdorp'.

In mijn scriptie beschrijf ik voor zover mogelijk, de bouwgeschiedenis van de diverse Shell-woonwijken. 'Geschiedschrijving' is daarbij het terechte woord want in de jaren zestig deed de Shell de verschillende woonwijken van de hand. De huizen werden aan particulieren verkocht, het openbare gebied ging in overheidszorg over. Sindsdien lijken deze tastbare overblijfselen van het Shell-imperium langzaam te worden overwoekerd door de omringende chaos. De infrastructuur en het openbaar groen raken verwaarloosd, de huizen worden naar individuele smaak veranderd, ten koste van de harmonieuze eenheid. Heel kort komen de belangrijkste Shellwoonwijken hier aan de orde.

Negropont

In het prille begin van de olievestiging woonden alle van elders aangetrokken werkenemers in Willemstad, vanwaar met een pontje iedere dag naar het fabrieksterrein aan de andere zijde van het Schottegat werd gevaren. De olie-industrie trok echter al snel meer mensen dan Willemstad kon herbergen en ontstond er een ware woningnood. Als bouwlocatie koos nu de Shell het eiland Negropont dat met een strekdam was verbonden met het fabrieksterrein. Al improviserend werd Negropont gestaag volgebouwd met pure Hollandse woningen. Bakstenen portiek-etageblokken met gezinswoningen op de begane grond en verdiepingen (soms tot drie hoog). Het geheel, binnen een recht stratenplan was net een Amsterdamse woonwijk, compleet met straatnamen van Hollandse meesterschilders. De centrale straat stond bekend als 'De Steeg'.

Negropont bestaat tegenwoordig, afgezien van de voormalige directeurswoning, nog slechts als archeologische site. Het stratenplan compleet met naambordjes ligt er nog, evenals de fundereingen van de meeste huizen en gebouwen, maar alles

boven het maaiveld werd in de jaren zestig en zeventig gesloopt.
In 1929 begon de Shell met de bouw van veertig huizen (met verdieping) op de plantage Groot Piscadera, gunstig gelegen ten opzichte van het nieuwe benzineoverslagcomplex in Bullenbaai. Ook hier werd simpelweg op zijn Hollands gebouwd, de wijk Julianadorp-hoogbouw.

Emmastad

Vanaf 1936 bouwde de Shell een riante woonwijk voor haar '*white collar*'employes op het grondgebied Rio Canario, net ten noorden van het fabriekscomplex. De woningen op Negropont en deze nieuwe wijk gezamelijk werden 'Emmastad' genoemd. Voor het eerst bouwde de Shell op Curaçao bungalows die uitstekend aan een tropisch klimaat zijn aangepast. Zowel de opzet van de wijk als de architectonische vormgeving wijzen op een directe invloed van de Nederlands-Indische woonwijken in Indonesië. Zekerheid over de Indonesische achtergrond van de ontwerpen voor *de Rio Canario-woningen kreeg ik pas afgelopen* winter toen ik het foto-archief van de Shell in Rotterdam kon raadplegen en in fotoreportages van diverse Shell-vestigingen in voormalig Nederlands-Indië dezelfde wit gepleisterde woningtypen aantrof met ventilerende wolfseinden in de daknokken, uitgebreide galerijen en decoratieve ventilatiegleuven boven de raamkozijnen.
Het stratenplan van Emmastad waaiert uit vanaf een centraal bijna cirkelvormig plein. De gehele opbouw van de wijk Rio Canario en het noordelijker gelegen Groot Kwartier is een exacte afspiegeling van de strenge Shellbedrijfshierarchie. Op een prominente plaats aan het Beatrixplein stond de grootste woning, die van de hoofdadministrateur. De verschillende categorieën hogere en lagere employees werden verder strikt per sociale groep geklusterd en in specifieke delen van de wijk gesitueerd. Het wijkgedeelte voor Hollandse contractarbeiders sloot wel aan op de employeewijk, maar werd er door de Schottegatweg toch ook duidelijk van gescheiden. Lokale arbeiders werden op gepaste afstand gehuisvest.
Bij de aanleg van de wijk werd verder veel zorg besteed aan de groenvoorziening. In een aantal straten werden zelfs bomenrijen aangeplant.

Julianadorp-laagbouw

In de periode 1945-1948 werd door de Shell een uitbreidingsplan voor de employeewijk Julianadorp-hoogbouw gerealiseerd. Het plan is een ontwerp van ir.C.M.Bakker en omvat 160 woningen, een toko, twee scholen en een sportpark. Enkele mooie gedeelten van het bouwterrein bleven onbebouwd om natuurschoon te behouden. Daarnaast wilde Bakker de typisch Curaçaose flora (cactussen en vetplanten) rondom de woningen aanmoedigen en stonden deze op de bouwtekeningen aangegeven en werden aangeplant in het openbare gebied.
Er werden 9 woningtypes ontworpen woningen, enigszins vergelijkbaar met de Rio Canario woningen, met ver overkragende schilddaken, galerijen en terrassen. Terwille van goede ventilatie zijn de huizen als het ware in het terrein gestrooid, iedere woning met de woon- en slaapvertrekken naar de wind gekeerd.
Julianadorp is een zorgvuldig op de Curaçaose omstandigheden toegesneden (luxe) woonwijk, ontworpen door een architect die door enige jaren bouwervaring op het eiland afgewogen keuzes kon maken. Qua plattegrond, vormgeving, materiaalgebruik en orientatie zijn de woningen op pragmatische wijze aangepast aan de lokale omstandigheden. Naast de toepassing van traditionele Curaçaose bouwinzichten werden moderne aanpassingen gepleegd door de toepassing van moderne materialen (stalen raamkozijnen en glazen shutters). In de fraaie modernistische type K bungalows werd dit spel in de meest extreme vorm uitgevoerd.

Suriname- en Suffisantdorp

In 1929 werkten bij de Shell een kleine 9.000 arbeiders waarvan er zo'n 7.000 van buiten Curaçao kwam. (Arubanen, Bonairianen, Bovenwinders, Venezolanen, Britswest Indiers en Surinamers). Deze '*blue-collar*'employees werden aanvankelijk per nationaliteit in kampen gehuisvest, een voorwaarde die het gouvernement stelde om onrust te voorkomen.
Tussen 1945 en 1955 werden langzamerhand de barakken vervangen door woningen. Zo ontstonden kleine volkswijken die nu nog bekend zijn als Surinamedorp en Suffisantdorp. De wijkopzet is voor een groot deel ontleend aan de inrichting van de eerdere kampementen. Belangrijk bleef de groepering van de verschillende nationaliteiten in *aparte woonenclaves, die voor Surinamers, Brits* West-Indiërs, Venezolanen en Portugezen. De nieuwe woningen werden in een esthetisch patroon gerangschikt rondom kleinere sport- spel en of groenvoorzieningen.
In totaal werden 650 woningen gebouwd in elf verschillende types. Het grootste deel der woningen is twee onder een kap, allen van een bouwlaag. Naast gezinswoningen werden vooral veel vrijgezellenbungalows gebouwd, want het grootste deel van de arbeiders was vrijgezel of hun familie verbleef nog in het thuisland. Dit waren woningen met vier tot zes slaapkamers, een woonkamer en een badkamer. Een keuken werd niet in de plattegrond opgenomen omdat er in het dorp grote centrale gaarkeukens waren waar iedereen ging eten. Alle huizen zijn zeer sober uitgevoerd en gedetailleerd; opgetrokken uit betonsteen en (oorspronkelijk) crème gepleisterd, houten shutterramen en licht overkragend dak met metalen bedekking. Helaas beschikte geen enkele woning over een overdekt terras.
Dat er geen rijtjeswoningen maar wel grotendeels dubbele woningen werden gebouwd, zal een compromis zijn geweest tussen kostprijs en klimaat en woongewoontes in de Caribische regio.

Van rustig ensemble tot kleurrijk mozaïek

Doordat vanaf de eindjaren vijftig het aantal arbeiders bij de Shell flink afnam, ontstond er een surplus aan huizen in Suffisant. Begin jaren zestig besloot de Shell dan ook haar woningbezit in Suffisant aan particulieren te verkopen. De vrijgezellenwoningen werden daartoe nog verbouwd tot gezinswoningen. Na de verkoop veranderde het uiterlijk van de woningen behoorlijk . Door de nieuwe eigenaars werd met een enorme gedrevenheid verbouwd en beschilderd. Van oudsher stonden er slechts summiere erfafscheidingen, maar na de verkoop werd door iedereen op duidelijke wijze de eigen 'kora' (erf) afgebakend door vaak rijk versierde en gekleurde hekwerken. Daarnaast werd het ontbreken van een overdekt terras praktisch bij iedere woning gecompenseerd. Het eigen huis werd verder in een groot aantal gevallen sterk geïndividualiseerd door het in feestelijke kleuren schilderen en decoreren van de gevels. Vooral Suffisantdorp is nu in plaats van een rustig ensemble tot een kleurrijk mozaïek geworden.
Nog verder gaat de metamorfose van een kleine arbeiderswijk in Groot Kwartier, waar de Shell eind jaren dertig 142 kleine, uiterst eenvoudige woningen in huurkoop bouwde. Tegenwoordig is hier bijna geen woning meer te vinden die werkelijk lijkt op het oorspronkelijke bouwtype. De oude woning fungeert vaak alleen als het skelet voor een geheel nieuwe ombouw.
Zo vergroeien de ordentelijke Shell-wijken gestaag met de omringende Antilliaanse chaos.

Orde versus chaos?

Tijdens mijn verblijf op Curaçao rees onderwijl een zeker inzicht in de totale stad. Terwijl ik me richtte op de 'orde' in de ruimtebeheersing van de Shell, groeide langzaam ook meer begrip en vooral ook fascinatie voor de 'chaos' er omheen. Hoewel de problemen van een weinig planmatige stadsuitbreiding even evident bleven, raakte ik toch ook overtuigd van een zekere zelfbewustheid in deze chaos.
In het laatste hoofdstuk van mijn scriptie geef ik een overzicht van de stadsgeschiedenis van Willemstad tijdens het Shell-tijdperk, dat wil zeggen de periode 1920-1960, toen het bedrijf optimaal functioneerde. De begrippen orde en chaos blijken door deze beschrijving aardig te worden gerelativeerd. De Shell-orde heeft in belangrijke mate *bijgedragen tot het ontstaan van wanorde daar* omheen; de pogingen van Nederlandse stedebouwkundigen tot het creëren van een ordentelijke stadsuitbreiding liepen op chaos uit én bovenal: het versnipperde vestigingspatroon van de eilanders blijkt zijn oorsprong te vinden lang voordat de werkelijke verstedelijkingsboom doorbreekt. Dit woonpatroon is op Curaçao na de afschaffing van de slavernij in 1863 ontstaan en heeft zich ontwikkeld tot een welbewust woonideaal. Dit complex van factoren relativeert in grote mate de begrippen orde en chaos waarmee ik in eerste instantie het stedelijke landschap van modern Willemstad typeerde. Orde lijkt chaos te veroorzaken, planmatig handelen tot mislukken gedoemd en chaos een bewust nagestreefde woonsituatie.

Recente vondsten betreffende vroege grafsculptuur in Nederland Dertiende en veertiende eeuw

H.A. Tummers

In de laatste vijfentwintig jaar zijn er in Nederland bij opgravings- en restauratiewerkzaamheden in oude stads- en dorpskernen verschillende vondsten gedaan van vroege grafsculptuur, uit de dertiende en veertiende eeuw. Het betreft hier meestal geen spectaculaire objecten, maar interessant zijn ze wel. Het vormen welkome aanvullingen op het relatief kleine aantal in Nederland bewaarde grafmonumenten. Ze bevestigen niet alleen de verworven inzichten op het gebied van de figurale grafsculptuur, maar vullen die ook aan en in enkele gevallen rectificeren ze de bestaande opvattingen.
Sommige vondsten zijn min of meer uitvoerig beschreven, maar vaak niet in altijd even toegankelijke lokale of regionale tijdschriften, andere zijn nog niet gepubliceerd. De nadruk in dit artikel ligt op nog niet gepubliceerde monumenten, terwijl wat betreft de andere in het kort de meeste opvallende nieuwe inzichten zullen worden aangestipt.
Het gaat om vier soorten grafmonumenten. Na de bespreking van een uitzonderlijk vroege gedachtenissteen besteden we aandacht aan zerken met figurale voorstellingen in laag reliëf uit de late twaalfde en de dertiende eeuw in het noordoosten van ons land. Vervolgens zal kort worden ingegaan op enkele nieuwe opvattingen betreffende de grote monumenten met ligbeelden uit de dertiende en veertiende eeuw. Tenslotte komen enkele vondsten aan bod van vloerzerken met ingegraveerde voorstellingen van figuren uit dezelfde periode. De uitzonderlijkheid van enkele vroege stukken en de artistieke kwaliteit van de ingegraveerde zerken vragen om een grotere algemene bekendheid dan deze grafmonumenten tot nu toe hebben gekregen.

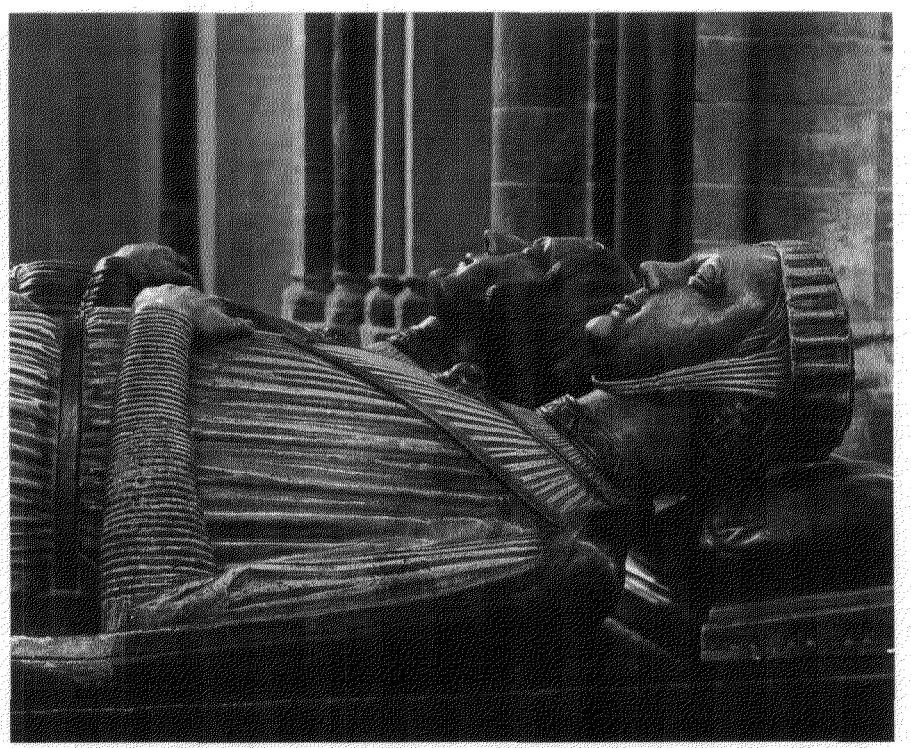

Afb. 1. Munsterkerk, Roermond. Detail van de grafbeelden van graaf Gerard van Gelre (+ 1229) en zijn vrouw Margaretha van Brabant (+ 1231) (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

Een vroegmiddeleeuwse steen in Lochem

Tijdens de restauratie van de Grote of Sint Gudulakerk te Lochem in 1973-1975 ontdekte men dat enkele brokken zandsteen van een laatgotisch sacramentshuisje hergebruikt waren.[1] Op een van deze brokstukken (H. 74, B. 46 cm bij een dikte van 8 à 10 cm) werd aan de achterzijde een veel oudere afbeelding en een gedeelte van een inscriptie aangetroffen. Voorgesteld is een orante-figuur terwijl van de inscriptie de volgende letters zijn te ontwaren: S.• REQUI... // PRI • ANIM... De woorden requi(em) en anim(a) of anim(am) lijken gereconstrueerd te kunnen worden en, te zamen met de afbeelding, wijzen zij op het oorspronkelijk funeraire gebruik van deze steen (afb. 2).
Opgeborgen in een grafkelder in de noordoost hoek van de Grote Kerk bij andere architectonische restanten heeft de steen sinds de restauratie van de kerk een onbekend en verwaarloosd bestaan geleid. Toch betreft het hier een voor Nederland zeer vroeg en uniek voorwerp.
In een recente bouwgeschiedenis van de kerk wordt gewezen op een houten kerkje uit de tiende eeuw en een eerste stenen kerkje uit ca. 1000 als de vroegste voorgangers van de huidige kerk.[2] De voorstelling en het gebruikte, sterk klassieke lettertype zou op de Karolingische periode kunnen wijzen. Ook de toegepaste techniek past in die periode . Hoewel andere stukken zoals bijvoorbeeld de Gondorf-steen (nu in het Rheinisches Landesmuseum te Bonn, achtste eeuw), of de Sancta Chrodoara-sarcofaag uit Amay, België (eerste helft achtste eeuw)[3], de voor die tijd bekende *Kerbschnitt*-techniek tonen in pure vorm, zijn de contouren op de steen uit Lochem meer gerond afgewerkt en is bij de zoom van de mantel en bij de voeten gebruik gemaakt van twee niveaus om diepte te creëren. Het voorkomen van stenen grafmonumenten in vroege houten kerkgebouwen is bekend uit bijvoorbeeld Oost-Friesland.[4] De steen kan ook in de late middeleeuwen tijdens de vergroting van de kerk met andere (gebruikte) stenen van elders zijn ingevoerd. De orante als abstracte, symbolische gestalte of als geïndividualiseerde afbeelding van de dode is een typisch vroegchristelijk motief dat op vele latere, vroegmiddeleeuwse grafmonumenten blijft voorkomen.[5] De rechthoekige vorm wijst niet op een sarcofaagdeksel en mogelijk moeten we eerder denken aan een gedachtenissteen.
De vroegste figurale voorbeelden van funeraire objecten uit de christelijke periode in Nederland betreffen enkele stukjes uit Maastricht, waarvan de in de vijfde/zesde eeuw gedateerde steen met het Christus-

monogram en twee duiven de bekendste is.[6] Hierna duurt het tot de twaalfde eeuw voor we opnieuw figurale voorstellingen aantreffen op funeraire objecten. Het hier besproken stuk dateert uit de tussenliggende periode, mogelijk uit de negende of tiende eeuw en is daarmee een zeer vroeg voorbeeld van figurale grafsculptuur in Nederland dat een grotere bekendheid en een veel opvallender plaats in de kerk van Lochem verdient.

Vollenhove, Rolde en Holwierde

Voor de groep gebeeldhouwde sarcofaagdeksels en zerken uit de late twaalfde en de dertiende eeuw in de noordelijke kustgebieden is sinds kort niet alleen in Duitsland maar ook in Nederland hernieuwde belangstelling ontstaan.[7] Door het voorkomen van bepaalde geometrische motieven, christelijke symbolen en in enkele gevallen zelfs de afbeelding van een menselijke gestalte vormen deze sarcofaagdeksels en zerken een groep objecten die in verschillende opzichten opvallend zijn. Drie recente vondsten met figurale voorstellingen zijn in de archeologische en kunsthistorische literatuur nog niet beschreven.[8]

In het voorjaar van 1991 werd bij de uitdieping van de binnenhaven in Vollenhove in noordwest Drenthe in het talud een bijna ongeschonden, alleen wat de oppervlaktedetails betreft enigszins verweerde, grafsteen gevonden met de voorstelling van een menselijke figuur[9] (afb. 3).

De zerk (L. 193; B. 74 hoofdeinde, 61 voeteneinde; bij een dikte van 15 à 16 cm) is vervaardigd uit wit-gele Bentheimersteen. De zijkanten bestaan uit trapsgewijze naar

Afb. 2. Sint Gudulakerk, Lochem. Gedachtenissteen, 9e-10e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

de oppervlakte toe verlopende lijsten. De voorstelling wordt omkaderd door brede, touwachtige banden waarvan de inkepingen voor elke zijde apart zijn gevormd. Hierbinnen bevindt zich tegen een verdiepte achtergrond een mannelijke gestalte, frontaal weergegeven met de handen op de buik en met de korte brede voeten naar de benedenhoeken gericht. Deze man is gekleed in een lang gewaad dat tot halverwege de onderbenen reikt en omgord is door een gordel waarvan de twee uiteinden middenvoor naar beneden afhangen. Van het gezicht zijn nog net de neus en de mond te onderscheiden, evenals de oren onder het korte haar. Naast het hoofd zijn tegen de omkaderende banden nog twee, getrapte lijsten weergegeven. Boven het hoofd zien we binnen een aparte omkadering een klein gedrongen figuurtje, waarvan hoofd, tors, zeer korte beentjes en dwarsgeplaatste voetjes zijn te onderscheiden.

De grote figuur is op een primitieve manier uitgebeeld. Er is amper rekening gehouden met anatomisch verantwoorde proporties. De nek is niet aangegeven, de buitenlijnen van schouders, armen en handen zijn in een soort cirkelvorm weergegeven, terwijl de voeten geronde driehoeken zijn. Ook het figuurtje boven in de zerk maakt een onbeholpen indruk in die zin dat het lijkt of de steenhouwer begonnen is met het hoofd en de schouders en toen het resterende kwart van de ruimte heeft opgevuld met onderlichaam, benen en voeten. Bovendien is het figuurtje dwarsgeplaatst en kan dus niet vanuit hetzelfde oogpunt worden waargenomen als de hoofdfiguur.

De algehele indeling van de voorstelling evenals enkele details zoals de weergave van de oren, het gewaad en de gordel maken duidelijk dat deze zerk thuishoort in de bekende groep van vroege figuurzerken uit Noord-Oost-Nederland en Noord-Duitsland. De verschillen tussen de zerk te Vollenhove en de andere zijn echter opvallend. Nergens vinden we de touwachtige banden als omkadering en evenmin het dwarsgeplaatste figuurtje in het bovencompartiment. Met de vondst uit Vollenhove zou opnieuw de vraag overwogen moeten worden of alle figuurzerken kant en klare produkten uit de steengroeve zijn. De onderlinge verschillen in uitvoering duiden eerder op het bestaan van plaatselijke of reizende steenhouwers die naar voorbeelden werkten. Ook de wel zeer primitieve uitvoering van de steen te Westergeest zou in die richting kunnen wijzen.

De overledene is in Vollenhove niet langer afgebeeld als orante-figuur met opgeheven handen, zijn handen liggen vlak op het onderlichaam, terwijl de afbeelding van de *elevatio animae* bovenin is voorgesteld als één figuurtje in plaats van de gebruikelijke drie, twee engelen die een figuurtje, de ziel, ten hemel voeren. De datering van de zerk te Vollenhove zal overeenkomen met de andere figuurzerken uit de regio: einde twaalfde - begin dertiende eeuw. De houding van de handen, het verkeerd begre-

Afb. 3. Oudheidkamer, Vollenhove. Grafsteen, ca. 1200 (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

pen, dwarsgeplaatste 'zieltje' en de afwijkende randen duiden mogelijk op een iets latere fase binnen de serie bekende zerken.

Nog niet in verband gebracht met de genoemde groep zerken uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland is een fragment van de rechter benedenhelft van een figuurzerk in de vloer van het koor van de Nederlands Hervormde kerk te Rolde[10] (afb. 4).

De kerk is in 1961 ingrijpend gerestaureerd en het fragment zal vermoedelijk toen, want het wordt niet met zoveel woorden vermeld in de verslagen,[11] met andere oude stenen zijn verwerkt in de vloer van het koor. De zerk wordt genoemd in het nieuwe *Kunstreisboek* voor Drenthe,[12] maar het fragment wordt niet in verband gebracht met vergelijkbare zerken en de omschrijving en datering zijn minder correct. De aangegeven randen van gewaad en gordel, de stand van de voeten en de gebogen voetsteun met krul zijn direct vergelijkbaar met de figuurzerk in Riepe, Neder-Saksen, terwijl de meandervormige decoratieband met een spitsbladig plantmotief daarin is terug te vinden op de steen te Ditzum, eveneens in Neder-Saksen. De plaatsing van de armen en handen zal, evenals op de zerken te Riepe en Ditzum en op de meeste andere, die van de afgeleide orante-houding zijn geweest met een scherpe draaiing van de ellebogen bij het ingesnoerde midden en met open handen voor de borst. De datum moet overeenkomen met die van de vergelijkbare zerken: einde twaalfde eeuw.

De kerk van Rolde heeft een voorgangster gekend in een vroeg-dertiende-eeuws bakstenen kerkje en daarvoor in nog twee houten gebouwtjes. De aanwezigheid van stenen zerken in een houten kerkje zou overeenkomen met andere voorbeelden uit het noordelijke kustgebied.[13]

Een derde zerk die aan de tot nu toe bekende groep kan worden toegevoegd, is de

Afb. 4. Nederlands Hervormde Kerk, Rolde. Rechter benedendeel van een grafsteen, ca. 1200 (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

zerk met de afbeelding van een man en vrouw, nu opgesteld tegen de noordwand van het portiek van de Nederlands Hervormde kerk te Holwierde (afb. 5). Deze zeer opvallende zerk is tot nog toe nergens vermeld in de Nederlandse kunsthistorische literatuur, slechts een Engels overzichtswerk uit 1972 over middeleeuwse ingegraveerde zerken noemt haar.[14]

De zerk van Bentheimersteen (L. 229; B. 85 bovenaan) toont, vanuit de steen gezien, rechts een man in een gewaad tot de knieën en links een vrouw in een lang gewaad. Hij legt zijn linkerarm om haar schouder, terwijl hij zijn rechterhand op de onderzijde van haar borst legt.[15] Bovenaan zien we in een apart compartiment twee gevleugelde engeltjes die een derde figuurtje in hun midden in een doek dragen. De opbouw van de voorstelling en de weergave van kleding, hoofdtooi en voeten zijn vergelijkbaar met de figuurzerken uit bijvoorbeeld Beets en Borghorst, Neder-Saksen. De decoratierand, bestaande uit een slingerende rank met telkens een opengewerkte palmet in een kwartcirkel en een ruitmotief met inkepingen, komt bijna exact overeen met de figuurzerk voor GEVA uit Larrelt (museum te Emden, Neder-Saksen; afb. 6). Ook de weergave van de *elevatio animae* komt overeen: drie figuurtjes voor twee engeltjes en een zieltje, eveneens te zien op de zerk te Ditzum.

De beschreven decoratieband komt op zeer vergelijkbare wijze voor op de doopvonten te Salzbergen en Emlichheim, beide in Neder-Saksen, die in het begin van de dertiende eeuw worden gedateerd.[16]

De datering van de figuurzerken in het noordelijk kustgebied blijft een moeilijke zaak. Door een hernieuwde vergelijking met de monumentale grafstenen van Reinhildes te Riesenbeck uit ca. 1130 en van bisschop Gottschalk von Diepholz te Iburg, gedateerd 1110-1119, komt men tot een datering in de twaalfde eeuw.[17] De grote kunstwerken uit belangrijke centra zouden dan het voorbeeld hebben gegeven en de provinciale figuurzerken uit het noorden zouden afgeleide objecten zijn. Gezien vanuit onze huidige kennis betreffende de exploitatie van de Bentheimer steengroeven en de bestaande literatuur over romaanse doopvonten in het noorden komt men tot een datering van einde twaalfde en eerste helft dertiende eeuw.[18]

Mogelijkerwijze moeten we rekening houden met een langere periode waarover dergelijke zerken in het betreffende gebied werden gebezigd. De zerken uit Borghorst, Simonswolde, Beets en Riepe vormen een vroege groep afgaande op de sterke stilering van het ornament en de zeer stijve weergave van de figuren. De stenen uit Lar-

Afb. 5. Nederlands Hervormde Kerk, Holwierde. Grafsteen, begin 13e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

relt (III), Westergeest, Vollenhove, Roodkerk, Ditzum en Rolde vormen een tweede fase gekenmerkt door de primitieve nabootsing (Larrelt III, Roodkerk, Westergeest), de iets naturalistischer decoratieband (Ditzum en Rolde) of het afwijkende van de weergave (Vollenhove). De zerken uit Larrelt (I (=GEVA) en II), Anloo (Drenthe) en Holwierde met hun veel vloeiender decoratieranden met wijnranken en de vrijere weergave van de figuren, inclusief de figuurtjes van de *elevatio animae*, zouden dan een laatste fase vertegenwoordigen en mogelijk te dateren zijn in het begin van de dertiende eeuw. De figuurzerken vormen maar een deel van een veel grotere groep zerken met geometrische patronen en christelijke motieven zoals kruis- en kromstaven. De hier voorgestelde indeling van de figuurzerken lijkt daarmee niet in tegenspraak.
De zeer afgesleten zerk met de voorstelling van een figuur in lang gewaad onder een driepasboog met ronde boogjes met engeltjes in de hoeken in de Walburgkerk te Zutphen zou hierop kunnen aansluiten. De erg vrije behandeling van de figuur met doorgebogen knieën, de driepasboog en de gebruikte Baumbergersteen wijzen eerder op een dertiende-eeuwse dan een twaalfde-eeuwse datering. Het afgesleten opper-

Afb. 6. Ostfriesische Landesmuseum, Emden. Grafsteen voor GEVA, begin 13e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

Afb. 7. Engelmunduskerk, Velsen. Grafsteen voor waarschijnlijk heer Willem van Brederode (+ 1317) en zijn vrouw Elsbee van Kleef (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

vlak maakt een nadere interpretatie van de voorgestelde figuur onmogelijk.[19]
De bekende zerk van EPPO (+ 1341) uit Rinsumageest (nu bewaard in het Fries Museum te Leeuwarden) kan volgens mij gezien worden als de afsluiting van de serie waarvan hier enkele voorbeelden zijn beschreven. Met deze zeer natuurlijk weergegeven jongeman onder een gotische spitsboog zijn we echter in een andere periode beland. Alleen de trapeziumvorm van de zerk en het reliëfkarakter van de voorstelling herinneren nog aan de romaanse figuurzerken uit het noorden.[20]

Grafmonumenten met ligbeelden

Aan de groep van grote monumenten met ligbeelden uit de dertiende en veertiende eeuw waarvan Nederland maar een tiental exemplaren bezit, kon geen opvallende nieuwe vondst worden toegevoegd. Enkele hebben een nieuwe beschrijving gekregen, waarin meestal slechts marginale aanvullingen te melden waren.[21]
De nieuwe interpretatie van een brokstuk van een ridderfiguur in de abdijkerk te Middelburg, dertiende-eeuws en voorstellend Floris de Voogd (+ 1258), maakt van dit rompstuk het vroegste overblijfsel van een grafbeeld van een ridder in Nederland.[22]
Van het opvallende monument van Gerard van Gelre (+ 1229) en Margaretha van Brabant (+ 1231) is onlangs een vroeg-negentiende-eeuwse tekening ontdekt.[23] Deze opmerkelijke vondst lijkt de gangbare opvatting dat de restauratie in 1873 door P.J.H. Cuypers slechts een oppervlakkige ingreep was te bevestigen. Maar rapporten over deze vroege werkzaamheden van Cuypers zijn nog steeds niet gevonden en wat hij precies heeft gedaan blijft vooralsnog onduidelijk.
Ook de andere problemen die dit waarschijnlijk eerste dubbelgraf voor een echtpaar in Europa omgeven, worden door de auteur van het boekje waarin de gevonden tekeningen zijn gepubliceerd, niet opgelost. Zo is het technisch onderzoek door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1965[24] hem blijkbaar niet bekend. Hieruit kwam naar voren dat de figuren en de dekplaat vervaardigd zijn uit Baumbergersteen,

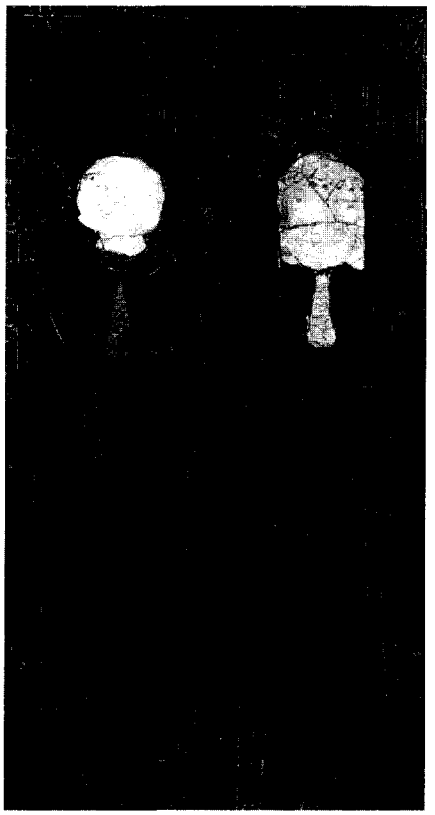

Afb. 8. Commanderie van St. Jan, Nijmegen. Grafsteen met de ingegraveerde figuren van Coene Boem en zijn vrouw Karstine, begin 14e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

maar ook dat verschillende stukken latere restauraties betreffen uit ander materiaal. In het Rapport worden de latere toevoegingen duidelijk aangegeven. Zo bestaat het hoofd van de vrouw uit een apart stuk steen. Het betreft veranderingen die moeten zijn ontstaan vòòr 1873, toen waarschijnlijk de huidige polychromie werd aangebracht. En de voor eenieder zichtbare anomalieën zoals de driekwart gesloten ogen, het koord van de mantel dat op beide figuren is geïnterpreteerd als markering van verschillende gewaden en andere details worden door de auteur wel heel gemakkelijk weggewuifd (afb. 1).

Het monument is zeker geen kopie, zoals Schippers in de jaren twintig en Bauch na hem in zijn grote monografie over het middeleeuwse grafmonument beweren.[25] Maar het is mijns inziens ook duidelijk dat het monument een drastische restauratie heeft ondergaan, mogelijk in de zestiende of zeventiende eeuw, een periode waarin veel middeleeuwse monumenten werden aangepast en gecompleteerd.[26] Het laatste woord over dit belangrijke monument is nog niet gezegd.

Nieuw materiaalonderzoek van de ridderbeelden met of zonder vrouw en van de bisschopsbeelden leidt tot een nuancering van de nog steeds gangbare opvatting van Roggen uit 1952 dat alle donkere ligbeelden in de Noordelijke Nederlanden van Doornikse steen zouden zijn vervaardigd.[27] Zulk onderzoek is nog slechts sporadisch gedaan, met name door wijlen A. Slinger, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en zijn opvolger J. Querido.[28] Hun bevindingen zijn voor het grootste deel niet gepubliceerd. Zo is de graftombe van de heren van Ysselstein,[29] in tegenstelling tot wat Roggen beweert, van Namense steen, evenals het ligbeeld van Arnoud van der Sluis in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht,[30] het ingrijpend gerestaureerde beeld van een ridder uit het geslacht Drakenborch (Depot Centraal Museum, Utrecht)[31] en de beelden van Jan III van Arkel (+ 1328) en waarschijnlijk zijn tweede vrouw Cunegonde van Virneburg (+ 1328) te Gorinchem.[32]

Nieuw onderzoek naar grafmonumenten uit de dertiende en veertiende eeuw met speciale aandacht voor de gebruikte steensoorten is gewenst. Hierbij zouden dan, vanzelfsprekend, ook de zerken met of zonder figurale voorstellingen moeten worden betrokken. Bovendien blijken er bij nadere beschouwing niet alleen materiële maar ook iconografische verschillen te bestaan tussen Doornikse en Namense produkten.[33] De situatie in Holland lijkt in ieder geval gevarieerder te zijn geweest dan Roggen dacht. De nauwe politieke banden tussen Henegouwen en Holland, en soms Utrecht, mogen ten grondslag liggen aan de Doornikse grafbeelden van met name bisschoppen, maar de voor de hand liggende vaarroutes over de Maas hebben waarschijnlijk ook gezorgd voor aanvoer van funeraire produkten voor de noordelijke regio's uit het Maasgebied. Het is zeker niet terecht te spreken over een monopolie van Doornikse grafmonumenten in de Noordelijke Nederlanden. Er is geen dergelijk monopolie in de dertiende en veertiende eeuw en waarschijnlijk ook niet in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw.

Zerken met ingegraveerde voorstellingen

Na de Tweede Wereldoorlog zijn in Nederland een viertal grafstenen met ingegraveerde voorstellingen van personen te voorschijn gekomen die een aanvulling betekenen op het kleine aantal van dergelijke zerken in Nederland uit de dertiende en veertiende eeuw.

Een overzicht van dit soort zerken uit heel Europa vindt men in Greenhill's *Incised effigial slabs* uit 1976. Het overzicht betreffende Nederland behoeft echter kanttekeningen. Naast de bekende grote concentratie van veertien figurale zerken in Maastricht, noemt Greenhill er zes in de provincie Zeeland en nog twee andere. De datering door Greenhill van vier van de Zeeuwse zerken, twee in de Sint Baafskerk, Aardenburg, een in Gapinge en een in St.-Anna-ter-Muiden, is dubieus. Er staan geen data vermeld op deze zerken, terwijl de stijl van de figuren, met uitzondering van die te Gapinge, op een latere datering wijst.[34] Wel noemt Greenhill nog twee zerken die hij in 1964 zag, direct na de opgraving van Hannekenswerve, maar die hij niet meer aantrof bij een later bezoek.[35] Ze blijken inderdaad spoorloos verdwenen. De vermelding door Greenhill van een kanunnikenzerk uit 1330 in de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch moet op een vergissing berusten; de vroegste figurale zerk in deze kerk dateert uit 1526.[36]

De fraaie maar geschonden zerk die in 1967 in de Engelmunduskerk te Velsen werd gevonden (afb. 7) staat correct vermeld in Greenhill's boek en werd ook indertijd in dit *Bulletin* beschreven.[37] De steen is waarschijnlijk opgericht ter gedachtenis aan Willem van Brederode (+1317) en zijn vrouw Elsbee van Kleef.[38] Aanvankelijk ging men ervan uit met een Doornikse steen van doen te hebben, ervan uitgaande dat alle donkere zerken in de Noordelijke Nederlanden, zoals bij de grote monumenten, uit dat materiaal vervaardigd zouden zijn. Pas veel later constateerde men dat het ook hier om een Namense steen ging.[39] Het iconografische detail van de Hand Gods boven het hoofd van de vrouw, een typisch Namens kenmerk, bevestigt dit.[40] Deze grote zerk verdient meer aandacht dan ze tot nu toe heeft gekregen, vooral ook vanwege de gebezigde, uitzonderlijke techniek van het *taille d'épargne.* Bij deze techniek ontstaan, behalve de ingegraveerde lijnen van de architecturale omlijsting, eveneens de lijnen waarmee de figuren van de man en de vrouw worden aangegeven, door het weghakken van het naastgelegen materiaal.[41]

In 1980 werden bij opgravingswerkzaamheden in de oude binnenstad van Nijmegen op het terrein van een middeleeuws kloostер enkele zerken gevonden, waarvan er een de ingegraveerde voorstelling geeft van

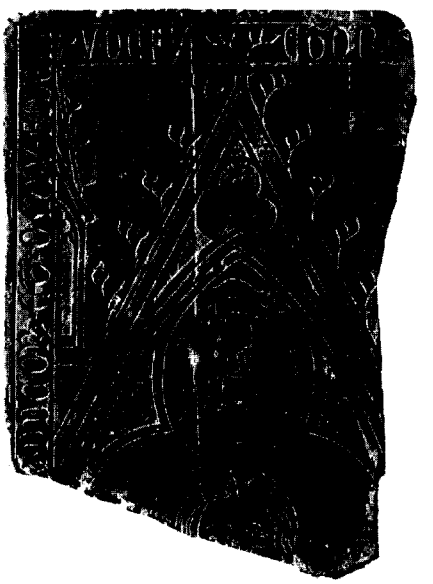

Afb. 9. Bonnefantenmuseum, Maastricht. Bovengedeelte van een ingegraveerde grafsteen, ca. 1300 (foto G. Hukkelhoven, Klimmen).

Afb. 10. Oude Minderbroederskerk, Maastricht. Onderhelft van een grafsteen met de ingegraveerde figuur van een ridder (+ 1273). (wrijfsel H. van Dijk, Tilburg).

een man en vrouw onder baldakijnen (afb. 8). De namen van de overledenen stonden in het randschrift vermeld: Coene Boem en zijn vrouw Karstine. De datum was niet meer te lezen, maar een stilistische analyse wees op een ontstaan in de eerste helft van de veertiende eeuw. Enkele jaren na de eerste publikatie van de zerk vond Lemmens in een bronnenpublikatie over de Rijntol bij Lobith in het begin van de veertiende eeuw de naam terug. Een Coene Boem komt daar voor in 1306 en 1307 als een wijnkoper en deze moet stellig worden geïndentificeerd met de man op deze zerk.[42]
De zerk te Nijmegen is daarmee duidelijk geplaatst in een historische context en lijkt het idee te onderstrepen dat dergelijke zerken bij voorkeur zijn gebruikt door burgers uit de middenklasse. De zerk is vervaardigd van Doornikse steen en kan stilistisch vergeleken worden met andere Doornikse zerken uit dezelfde periode, waarvan er een tamelijk groot aantal in het huidige België is bewaard. De elegante, zwierige houding van met name de vrouwefiguur wijst op een karakteristiek van Doornikse figurale zerken, in tegenstelling tot Namense zerken waarop de figuren meestal veel statischer en frontaler zijn weergegeven.
Het is niet verwonderlijk dat er in Maastricht, een centrale stad in het vroegere Maasgebied, verscheidene vooral Namense figuurzerken zijn te vinden. Er zijn twee nieuwe vondsten te melden.
In 1977 werd bij opgravingen op het terrein van de vroegmiddeleeuwse parochiekerk van St. Pieter de bovenhelft van een zerk gevonden waarop het onbedekte hoofd van een burgerman onder een baldakijn is afgebeeld[43] (afb. 9). Naam en datum zijn niet overgeleverd, maar de stijl van de architectonische omlijsting en van het hoofd van de man wijzen op een ontstaan vroeg in de veertiende eeuw. Het betreft hier een zerk van Namense steen, met de typische witte aders. Ook het iconografische detail van de Hand Gods afgebeeld boven het hoofd van de man wijst, zoals vermeld, op een regionale eigenaardigheid.
Zeer onlangs, in 1990, is in Maastricht opnieuw een gedeelte van een Namense grafsteen gevonden met een ingegraveerde voorstelling[44] (afb. 10). Het betreft een zerk van het terrein van de Oude Minderbroederskerk, waarop de benedenhelft van een ridderfiguur is weergegeven. We zien de benen en voeten gekleed in maliën en de benedenrand van de maliënkolder. Een opmerkelijk detail is de lans die in de muil van een draakachtig wezen dat onder de voeten van de ridder ligt, wordt gestoken. Een ridder op een draak is uitzonderlijk, maar niet uniek; andere voorbeelden zijn bekend, zoals te Niverlée in België.[45]
De naam van de ridder is niet bewaard gebleven, wel de datum van overlijden: 1273. Hiermee is deze steen een zeer vroege ridderzerk. De enige andere ridderzerk in het huidige Nederland van vòòr de vijftiende eeuw is de zerk van ridder Tilman van Wilre (+ 1282), bewaard tegen de muur van de*zelfde Minderbroederskerk (nu* Rijksarchief)[46].
Van de grote monumenten uit de dertiende en veertiende eeuw in Nederland en België wordt vaak gezegd dat zij een provinciaal karakter vertonen in vergelijking met de veel vrijere en gevarieerdere grafsculptuur in de ons omringende landen.[47] Het vasthouden aan de harde steensoorten uit de streken rond Doornik en Namen zou hiervan een van de oorzaken kunnen zijn geweest. Deze steensoorten waren daarentegen zeer wel geschikt voor ingegraveerde voorstellingen. Simpele contourlijnen in een vrije grafische stijl maken van deze zerken waardige produkten met gracieuze, aristocratische voorstellingen, die te vergelijken zijn met de produktie van koperen grafplaten in dezelfde periode, waarvan er in Nederland ook al niet zo veel zijn bewaard. De ingegraveerde figurale zerken van steen verdienen meer aandacht dan ze, als vloerzerken waarover men achteloos heen loopt, over het algemeen krijgen. De produktie ervan neemt in de vijftiende en zestiende eeuw enorm toe. Onderzoek naar deze laatmiddeleeuwse figurale vloerzerken kan nog verrassende resultaten opleveren.

Noten

1 De steen is als eerste beschreven door C.J. Frank, De Grote of Sint Gudulakerk te Lochem, doctoraalscriptie in typescript, Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen 1989, 112.
2 Voor de bouwgeschiedenis zie A. Schulte, 'Monumenten in Lochem', in *Over stad en scholtambt, 1223-1983. Een beschrijving na 750 jaar*, Lochem 1983, 203-238, en Frank, De Grote of Sint Gudulakerk ..., *passim*.
3 Voor de Gondorf-steen zie b.v. E. Panofsky, *Tomb sculpture. Its changing aspects from Ancient Agypt to Bernini*, Londen 1964, 49 en afb. 186 (met verschillende andere vroegmiddeleeuwse voorbeelden). Voor de sarcofaag uit Amay zie Le sarcophage de Sancta Chrodoara en l'église collegiale Saint-Georges d'Amay, *Bulletin du Cercle Archéologique Hesbaye-Condroz* 15 (1977-1978), 1-147 (speciaal nummer gewijd aan Amay).
4 H. Haiduck, 'Importierte Sarkophage und Sarkophagdeckel des 11. und 12. Jahrhunderts im Küstengebiet zwischen Ems und Elbe', *Jahrbuch des Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65 (1985), 39-40.
5 Zie voor orante-afbeeldingen P. van Dael, *De dode: een hoofdfiguur in de oudchristelijke kunst. Een iconografische studie over de afbeelding van de dode in de oudchristelijke kunst*, Amsterdam 1978, 63-198 (= Hoofdstuk II: De dode als orante).
6 J. Timmers, 'Twee vroege grafschriften uit de pandtuin der Maastrichtse St. Servaas', *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 54 (1955), 79*-80* en afb. 9.
7 Zie vooral Haiduck, 'Importierte Sarkophage ...', 23-40, en C. Waslander, *Dekselse graven. Noordnederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel 1991. Niet in beide vermeld: H. Janse, 'Trapeziumvormige grafstenen van rode zandsteen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 10 (1980), 13-19, en G. Karstkarel, 'Grafstenen en grafmonumenten', in S. ten Hoeve, G. Karstkarel & R. Steensma, *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, Baarn 1985, 132-137. Het blijft onduidelijk of we te doen hebben met zerken dan wel sarcofaagdeksels. Als het Bentheimersteen betreft, lijkt het alleen om zerken te gaan: Karstkarel, 'Grafstenen ...', 133 en Haiduck, 'Importierte Sarkophage ...', 36-37.
8 Waslander, *Dekselse graven* ... noemt er vier voor Nederland (Anloo, Janum, Westergeest en Leeuwarden (Fries Museum)). In dit artikel worden daaraan toegevoegd de zerken te Rolde, Holwierde en Vollenhove. Bovendien is er veel voor te zeggen de zerken te Zutphen en Leeuwarden (Fries Museum, uit Rinsumageest) als late varianten te zien. De bij Waslander in afb. 22b. genoemde zerk als komend uit Beets en nu in het Fries Museum, komt in werkelijkheid uit Roodkerk: zie H. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Dantumadeel*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1984, 177 en afb. 247-249 op pag. 181. In Noord-Duitsland zijn er acht, in plaats van zeven zoals genoemd door Waslander, bekend. Naast de zeven genoemd in Haiduck, 'Importierte Sarkaphage ...' is er de bekende zerk uit Borghorst, zie: K. Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlijn/New York 1976, 18-19.
9 De vondst wordt o.a. gemeld in de krant *Het Dagblad* van 15-3-1991 en 24-4-1991. Zie ook, zeer recent, S. Lammers, 'Een zeldzame grafsteen', *Kondschap. Historisch Kwartaalbe-*

richt van de Stichting Oudheidkamer Brederwiede 8, nr 1 (maart 1992), 2-5.

10 Zie voor Rolde: L. Bruning, 'De plaats van Rolde in de historie van de olde lantschap', *Spiegel Historiael* 1 en 2 (1966-1967), 252-258.

11 Niet vermeld in H. Halbertsma, 'Drenthe. Rolde', *Bulletin KNOB* 60 (1961), 54*-55* en 67*-68*, noch in de opgravingsrapporten aanwezig in het Archief ROB, Amersfoort, CAA 12D-12N.

12 N. Reijs, *Kunstreisboek Drenthe*, Houten 1986, 99.

13 Zie Haiduck, 'Importierte Sarkophage ...', 39-40.

14 F. Greenhill, *Incised effigial slabs. A study of engraved stone memorials in Latin Christendom, c. 1100 to c. 1700*, 2 Vols., Londen 1976, Vol. II, 182.

15 Op het uitzonderlijke van de voorstelling, een man en vrouw die elkaar vasthouden, wordt binnenkort in een afzonderlijk artikel ingegaan.

16 H. Hagels, 'Die Anfänge der Bentheimer Sandsteinplastik in 12. und 13. Jahrhundert', *Jahrbuch des Heimatvereins Grafschaft Bentheim* (1958), 32-33.

17 Zie J. Stracke, 'Ein frühromanischer Bildnisgrabstein in der Kirche zu Riepe', *Jahrbuch Emden* 49 (1969), 25-34 met verwijzing naar het invloedrijke artikel van H. Thümmler, 'Die grabplatte des Osnabrücker Bisschoffs Gottschalk von Diepholz in der Klosterkirche zu Iburg', *Westfalen. Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens und des Landesmuseums der Provinz Westfalen* 18 (1964), 25-42.

18 Hagels, 'Die Anfänge ...', 23-37, met name 24-25 en 27 (vermelding van Reinhildes-steen).

19 E. ter Kuile, *Het kwartier van Zutfen*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1958, 237, zich baserend op het overtuigende werk van R. Ligtenberg, 'Romaansche grafzerken in Nederland', *Bulletin NOB* 14 (1915), 12-32 en met name 27-29.

20 L. Jansen, 'De grafsteen te Rinsumageest van het jaar 1341', *De Vrije Fries* 10 (1865), 144-151, en voor de overgang van Bentheimersteen naar Baumbergersteen, zie: Hagel, 'Die Anfänge ...', 34.

21 Zie mijn 'Het grafmonument van een heer Van Arkel en zijn vrouw te Gorinchem', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 17 (1983), 3-14 en 'Het grafmonument van Nicolaas van Putten (+ 1311) en Aleida van Strijen (+ 1316) in de Nederlands Hervormde kerk te Geervliet, Zuid-Holland', *Idem* 21 (1985), 3-14.

22 E. Dhanens, 'Het graf van Rooms-Koning Willem II en de rol van Jan Gossaert in de wederuitrusting van de koorkerk te Middelburg in Zeeland', *Academia Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 46 (1985), 63-142, en de recensie hiervan in *Bulletin KNOB* 86 (1987), 245-247.

23 G. Venner, *De grafmonumenten van de graven van Gelder*, Venlo 1989, 29-54 met op pag. 31 de afbeelding van de pentekening van H. Baur uit 1803. Voor een nog recenter ontdekte aquarel van het monument uit 1869 zie E. Pey, *Herstel in nieuwe luister*, dissertatie Katholieke Universiteit, Nijmegen 1993.

24 A. Slinger, Roermond Munsterkerk. Monument voor Graaf Gerhard III van Gelre Margaretha van Brabant. Notities over het materiaal der samenstellende delen, 7-12-1965. Archief Slinger, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Ook wordt niet vermeld het stimulerende artikel over de Munsterkerk ontworpen als mausoleum voor de graven van Gelre: B. van Hellenberg Hubar, 'Van monument in de marge tot symbolische architectuur. De Munsterkerk te Roermond als toetssteen der stijlkritiek', *Bulletin KNOB* 87 (1988), 9-20.

25 Zie de ook door Venner genoemde A. Schipper, 'Das Stiftergrab der Liebfrauenkirche in Roermond', *Zeitschrift für bildende Kunst* 59 (1925-1926), 288-293 (al eerder verschenen, in dezelfde taal en onder dezelfde titel, in *Opgang* 2 (1922), 1463-1466) en Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, 106-107.

26 Zoals gesuggereerd door W. Götz, 'Zur Denkmalpflege des 16. Jahrhunderts in Deutschland', *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 13 (1959), 45-52.

27 D. Roggen, 'Doornikse grafplastiek in het Sticht', *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* 13 (1951), 193-198.

28 Zie A. Slinger, H. Janse & G. Berends, *Natuursteen in monumenten*, Baarn 1980, waar echter geen grafmonumenten worden genoemd.

29 Zie A. Slinger, Rapport Ysselstein, Archief Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist, waarin ook verschillende andere stukken betreffende dit monument.

30 J. Leeuwenberg & W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, 's-Gravenhage 1973, 34-35.

31 Nu verborgen opgesteld in het depot van het museum, vroeger het middelpunt van zaal D van het oude museum, zie C. Wilmer, *Museum op zolder*, Utrecht 1988, 52-53. Het monument is op mijn verzoek opnieuw onderzocht door J. Querido, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

32 Zie 'Het grafmonument van een heer Van Arkel ...', 7.

33 Zie mijn 'Two incised effigial slabs, c. 1300, recently found in the Netherlands', *Transactions of the Monumental Brass Society* Vol. 13, Part 4, No. C (1983), 351 en 353. De vraag of iconografische eigenaardigheden, zoals de Hand Gods op Namense zerken, zouden kunnen wijzen op een vervaardiging van zerken bij de steengroeve, vergt nader onderzoek.

34 Zie H. van Dijk, Vloerzerken in Zeeland. Vloerzerken met persoonsvoorstellingen ca. 1300-1600, doctoraalscriptie in typescript, Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen 1989, Nos. 11, 12, 35 en 100.

35 De enige mij bekende publikaties over Hannekenswerve zijn: J. van Hinte, 'De opgraving van Hannekenswerve', *Jaarboek Heemkundige Kring West Zeeuwsch Vlaanderen* (1963-1964), 44-83; M. de Bruine 'Archaeologica Zeelandiae. Hannekenswerve', *Zeeuws Tijdschrift* 14 (1964), 157-159, en W. Dezutter, 'De voormalige St.-Nicolaaskerk van Hannekenswerve (Zeeland)', *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* 23 (1973-1974), 49-60.

36 C. Smits, *De grafzerken in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1912, 84 (Nr. 76).

37 J. Belonje, 'Vondst van een vroeg 14de eeuwse grafzerk', *Bulletin KNOB* 67 (1968), 10*-13*.

38 Greenhill, *Incised effigial slabs*, Vol. II, 181 brengt de zerk te Velsen in verband met Hendrik van Brederode tot Brederode en van der Lecq en zijn vrouw Ysabella de Fontenies en dateert haar 1346.

39 H. Calkoen, *De Engelmunduskerk te Velsen*, Velsen-Zuid 1972, 30-31.

40 Zie 'Two incised effigial slabs ...', 351.

41 Zie Greenhill, *Incised effigial slabs*, Vol. I, 3; slechts enkele uitgediepte vakjes, zoals voor de schildjes, kunnen vroeger opgevuld zijn geweest met ander materiaal zoals wit marmer of koper.

42 'Two incised effigial slabs ...', 352-357 en G. Lemmens, 'Coene Boem, een Nijmeegs koopman uit het begin van de 14de eeuw; naar aanleiding van een recente bronnenpublikatie', *Numaga. Tijdschrift Gewijd aan Heden en Verleden van Nijmegen en Omgeving* 34 (1987), 46-48.

43 'Two incised effigial slabs ...', 350-352, en 'Gedeelte van een grafsteen (ca. 1300) met de voorstelling van een man gevonden te St. Pieter', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde* 103 (1984), 116-126.

44 Een aparte publikatie over deze vondst zal binnenkort verschijnen in *De Maasgouw*.

45 H. Roussaeu, *Frottis de tombes plates. Catalogue descriptif*, Brussel 1912, 11-12.

46 J. van Nispen tot Sevenaar, 'Maastrichtse grafsteenen. II. Het voormalig Feilzustersklooster', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 66 (1930), 99-101.

47 Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, 232 (note 207), en 'Two incised effigial slabs ...', 350.

H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers – **De Kerk te Leur. Geschiedenis en bouw van de Kerk te Leur**, Leur 1991; ISBN 90-9004644-5; 142 blz., geïll.; verkrijgbaar door storting van ƒ 15,– + ƒ 5,– verzendkosten op Postbank giro 3789820 t.n.v. de Stichting Vrienden van de Kerk te Leur.

Hoewel het aantal bezoekers van kerkdiensten in Nederland de laatste decennia sterk is gedaald, staat het oude kerkgebouw als monument meer dan voorheen in de belangstelling. Oude kerken blijken méér mensen aan te spreken dan alleen kerkelijk meelevenden. Een programma als 'Vroomheid in hout en steen' (naar R. Steensma's gelijknamige boek uit 1966), later herdoopt in 'Kerkepad', dat aan de popularisering zeer heeft bijgedragen, trekt ook een ander publiek dan NCRV-aanhangers, en plaatselijke of provinciale kerkenstichtingen tellen niet slechts kerkleden onder hun donateurs.
Hand in hand met het toegenomen kerktoerisme is ook het aantal publikaties over Nederlandse kerken gestegen. In de jaren zeventig verschenen de deeltjes Langs de oude ... kerken, waarin per provincie toeristische routes langs kerken zijn beschreven. Vervolgens kwamen er de jaarlijkse Kerkepad-gidsen: half reisgids, half plakboek. De opneming in een Kerkepad-route heeft echter ook heel wat kerkbesturen ertoe gebracht een beschrijving van het eigen gebouw te laten maken, soms slechts een simpel stencil, maar meer dan eens een netjes uitgevoerde brochure. Dergelijke gelegenheidswerken missen veelal wetenschappelijke diepgang, maar zijn voor het doel zeer effectief. Buiten de kerk zijn zij echter meestal niet verkrijgbaar, en na enkele seizoenen ook in de kerk niet meer.

Wat (kunst)historisch verantwoorde en tegelijkertijd op een breed publiek gerichte kerkmonografieën betreft heeft Nederland nauwelijks of geen traditie. Slechts enkele uitgeverijen bewegen zich op zeer bescheiden schaal op deze markt. Systematisch opgezette, goede en door een grote oplage ook goedkope series zoals die in Duitsland al decennia lang gemeengoed zijn – van de Deutscher Kunstverlag, of de reeks Rheinische Kunststätten, om er een paar te noemen – zijn in Nederland hooguit in een enkele plaats, zoals Utrecht, van de grond gekomen. Anders dan de Nederlandse Kastelenstichting hebben de bestaande zes provinciale kerkenstichtingen slechts een klein aantal los verkrijgbare boekjes over afzonderlijke kerken uitgebracht; in hun respectievelijke periodieken is daarentegen een schat aan informatie opgeslagen, die voor niet-donateurs echter moeilijk te achterhalen is.
Zelfs topmonumenten moeten het soms zonder gids stellen. Het is dan ook steeds een verheugende gebeurtenis wanneer er een degelijk gedocumenteerd en daarnaast ook nog betaalbaar werk over een bepaalde kerk verschijnt. Dat het vaak 'vriendenkringen' of plaatselijke historische verenigingen zijn die op dit gebied belangrijk werk verrichten, mag hier nog wel eens worden benadrukt.

Het boek dat de aanleiding vormt voor bovenstaande beschouwingen, behoort tot deze categorie. De Kerk te Leur, geschreven door de bouwhistorici H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers en uitgegeven door de Stichting Vrienden van de Kerk te Leur, verhaalt over geschiedenis, bouw, restauratie en inrichting van deze 'simpele dorpskerk', gelegen bij Wijchen onder de rook van Nijmegen. De bouw- en verbouwingsgeschiedenis vanaf de vroegromaanse periode tot en met de laatste restauratie in 1984-87 wordt in tekst en met behulp van illustratieve tekeningen uit de doeken gedaan. Wat de beschrijving van de inrichting betreft, vind ik het altijd sympathiek wanneer daarbij, zoals ook hier, aan alle perioden recht wordt gedaan: zowel de dertiende-eeuwse romaanse doopvont als de neogotische banken en kandelaars uit 1912-14 krijgen aandacht. De belangrijkste kunstschat van de kerk vormen overigens de muur- en gewelfschilderingen in het laatgotische koor, waaraan uitvoerig aandacht wordt besteed.
Interessant is ook wat over het beheer en bestuur wordt meegedeeld. Sedert de veertiende eeuw behoorde de kerk toe aan het Cisterciënserklooster Altencamp. Na de reformatie kwam het collatierecht in handen van de Heer van Leur. Hij benoemde niet alleen de predikant maar ook de koster, die bij ontstentenis van een kerkeraad een spilfunctie in het kerkelijk leven vervulde. In de Franse tijd bleef de Leurse kerk in bezit van de gereformeerde minderheid. Na 1823 was de Heer van Leur niet alleen collator maar ook enige kerkvoogd, met twee notabelen en een rentmeester naast zich. In deze hoedanigheid trad hij in 1910 op als initiator van een algehele restauratie – uit eigen zak betaald –, waarbij ook de genoemde schilderingen werden blootgelegd. Pas in 1976 kwam aan deze situatie een eind, toen het gebouw werd overgenomen door de Stichting Oude Gelderse Kerken.
De Kerk te Leur is niet de eerste publikatie over dit gebouw. Bestaande artikelen, van o.a. Van Capelleveen zelf, alsook het betreffende deel van de Geïllustreerde Beschrijving vormen de basis, maar een en ander is aangevulg met nog niet eerder gepubliceerde gegevens uit recent onderzoek van de auteurs. Het samensmelten van verschillende elementen tot een nieuwe eenheid is altijd een lastige zaak, ook hier; de indeling van de stof lijkt mij tenminste niet overal even logisch en inzichtelijk.
Ook hadden bepaalde filosofisch getinte passages in de verantwoording en in het nawoord m.i. beter achterwege kunnen blijven. Een opmerking als dat ook 'het wel en wee van hen, die het gebouw gebruikten aan bod [is] gekomen' (p. 109), pretendeert bovendien meer dan wordt waargemaakt. Zoiets zou immers een veel bredere opzet vereisen, en dus een veel breder scala aan thema's én aan auteurs. Als voorbeeld mag in dit verband wel verwezen worden naar een andere en in haar soort voorbeeldige monografie over een Gelders kerkgebouw: Rondom de oude Sint Helenakerk, in 1986 uitgegeven door de Stichting Restauratiefonds van de oude St. Helenakerk te Aalten; dit boek is samengesteld uit een twintigtal bijdragen, variërend van bouwhistorie tot armenzorg en van het middeleeuwse parochieleven tot het hedendaagse jeugdwerk, geschreven door elf verschillende, elk op zijn of haar gebied deskundige auteurs.

Arie de Groot

Hans Louis Janssen – **Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materiaal object.** Oratie Rijksuniversiteit Utrecht. Uitgegeven door de Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit Utrecht en de Nederlandse Kastelenstichting, 1992. ISBN 90-73446-17-1, 36 blz., geïll.

Op 20 februari 1992 werd prof. dr J.G.N. Renaud 81 jaar. Hij kreeg op die dag een van de fraaiste cadeaus die een oud-hoogleraar zich kan wensen: de inaugurele rede van zijn opvolger.
In de Aula van de Rijksuniversiteit Utrecht werd die rede gehouden door prof. drs Hans Louis Janssen, 'bijzonder hoogleraar in de kastelenkunde, binnen het raam der materiële cultuur der middeleeuwen'. Vergelijking van de leeftijd van de oud-hoogleraar met het jaartal van de benoeming van zijn opvolger maakt ons echter wel duidelijk dat Renaud wel erg lang op zijn presentje heeft moeten wachten: er is een lange sedes-vacatie geweest.
Zegt dat iets over de situatie waarin het Nederlandse kasteelonderzoek zich bevindt? De uitspraak van Janssen – hoe elegant ook vervat – liegt er niet om als hij constateert '... dat op dit ogenblik mijn onbezoldigde aanstelling aan deze universiteit voor één dag per week de enige officieel beschikbare tijd is, die er voor het kasteelonderzoek in Nederland beschikbaar is (...). Deze situatie is fundamenteel ongunstiger dan ze was tot de pensionering van mijn voorganger (...) in 1976 aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (...). Deze relatief ongunstige onderzoekssituatie gedurende de laatste 15 jaar heeft geleid tot mijn (...) vaststelling (...) dat het onderzoek in verhouding tot de ons omringende landen zover is achterop geraakt dat we voor een aantal essentiële aspecten over onvoldoende informatie beschikken om het kasteel als materieel object adequaat te interpreteren'. Is dat zo dramatisch? Ja, en wel om twee redenen: een algemene die betrekking heeft op cultuurbehoud en een specifieke die rechtstreeks te maken heeft met het meer dan grote belang van kastelen als historische bron.
Het mag bekend verondersteld worden dat de overblijfselen van onze materiële cultuur zeer onder druk staan. Dat geldt niet alleen voor de ondergrondse overblijfselen – het bodemarchief – maar evenzeer voor de bovengrondse resten – het zogenoemde bouwhistorisch archief. Ruilverkavelingen, wegenaanleg, stads- en industrie-uitbreidingen doen het bodemarchief onherroepelijk verdwijnen, maar ook restauraties en verbouwingen – hoe nuttig en noodzakelijk voor het functioneren en dus voor het behoud van gebouwen die ook mogen zijn – verminderen de historische substantie vaak in aanzienlijke mate.
Terecht wijst Janssen er op dat op zich de belangstelling voor de overblijfselen uit het verleden verheugend toegenomen is, maar tegelijk constateert hij dat deskundige begeleiding bij het veranderen, c.q. vernietigen van 'monumenten' volstrekt inadequaat is. En dat geldt uiteraard niet alleen voor kastelen.
En passant stipt hij een pijnlijke paradox aan: het toenemend cultuur-historisch toerisme vraagt om het bewaren en goed toegankelijk zijn van monumenten in de breedste betekenis van het woord. Dat behouden en toegankelijk maken vereist aanpassingen en ingrepen, die niet goed archeologisch of bouwhistorisch begeleid kunnen worden. Daardoor gaat nodeloos veel historische substantie en/of kennis van het monument voor altijd verloren en wordt – ter sluiting van de cirkel – de cultuur-historische toerist tekort gedaan.
In het geval van de kastelen pleit Janssen dan

ook voor de oprichting van een instelling in de trant van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO). In het kader van het Deltaplan Cultuurbehoud zou dit een volstrekt logische stap zijn. Zo zou bijvoorbeeld een betere implementering van de Stichting Kastelen Documentatie met een klein aantal gekwalificeerde, betaalde medewerkers een mogelijke oplossing zijn. De tijd is er in feite rijp voor: de belangstelling bij particuliere en overheids bezitters van kastelen en kasteelplaatsen is groot. Maar het is daar nog niet overal duidelijk dat juist onder deskundige supervisie uitgevoerd onderzoek, stoelend op goede algemene informatie, niet alleen tot betere resultaten op het gebied van cultuurbehoud leidt, maar dat het bovendien vaak kostenbesparend is. Kennis van de (bouw)geschiedenis is een onderschatte economische factor. Dit laatste geldt uiteraard voor een breed gebied van monumentenzorg. Daarbij mag nog opgemerkt worden wat een buitengewoon ongelukkige beslissing het geweest is in 1947 op rijksniveau de totale archeologie los te maken van de 'monumentenzorg'. Zeker met betrekking tot de studie en het behoud van kastelen en kasteelruïnes is dit een schadelijke zaak gebleken.
Blijft nog de vraag te beantwoorden of kastelen zó bijzonder zijn, dat ze een speciale studie behoeven. Het antwoord luidt: Ja, mits ... . De eerste voorwaarde die gesteld moet worden is het goed definiëren van het begrip 'kasteel'. Janssen, historicus van huis uit, verwerpt een definitie op basis van wat wij denken dat een kasteel zou moeten zijn. Uitgaande van de ons overgeleverde opvattingen van de middeleeuwse tijdgenoten van het verschijnsel kasteel stelt hij twee criteria vast: een kasteel moet een *bewoonbare* en *verdedigbare* behuizing verschaffen aan een beperkte groep personen, die kan variëren van een (uitgebreide) familie tot een maximum van circa 50 personen (bijvoorbeeld een garnizoen). De mate waarin deze beide factoren zich onderling verhouden is van ondergeschikt belang.
Interessant in deze definitie is het feit dat daardoor ook de omgrachte boerderijen ('begraven hofsteden', 'moated sites') en de zogenaamde 'stadskastelen' onder de aegis van de kastelenstudies gebracht worden. Bij deze laatste is de verhouding 'bewoonbaar' en 'verdedigbaar' wel heel ver naar de eerste doorgeslagen: mijns inziens zijn de weergangen en kantelen op die huizen voornamelijk statussymbolen, zoals bijvoorbeeld de gekanteelde schijngevel uit circa 1500 van het huis Leeuwenberch, Oude Gracht 307 te Utrecht.
Een aantal secundaire functies maakt de kastelen tot centra van bestuurlijke, juridische en economische macht. Bij deze laatste functie bekruipt mij een licht 'kip-en-ei' gevoel, zeker bij de al eerder genoemde categorieën van stadskastelen en verdedigbare boerderijen: die kunnen toch pas aangelegd worden als de eigenaar voldoende economische macht heeft. Andersom is het wel zo dat een kasteel een kasteel blijft ook al verliezen de eigenaren/bewoners een of meer van die secundaire functies. Het is overigens een structureel probleem bij definities van historische verschijnselen dat ze aan hun 'randen' wat minder scherp worden. Daarover in het strijdperk treden is een tamelijk vruchteloze bezigheid. De definitie van Janssen is een uiterst bruikbare.
Uit zijn definitie valt te concluderen dat het kasteel en zijn bewoners deel uit maken van de 'elite', een woord dat hij opmerkelijk weinig in zijn rede gebruikt, hoewel het (weer) zeer in de mode is. Elite is overigens een relatief begrip: de boer op de begraven hofstede is elite voor de dagloner, maar niet voor de graaf of hertog.

Toch is het juist dat 'elitaire' karakter van het kasteel en zijn bewoners dat het tot een zo belangrijk object van studie maakt. Het grote probleem – zeker in Nederland – bij het bestuderen van de middeleeuwen is de schaarste aan bronnen. Van kastelen zijn relatief niet alleen veel geschreven berichten bewaard gebleven, maar ook de materiële bronnen als de (resten van de) gebouwen zelf en voorwerpen zijn vaak door hun degelijkheid redelijk goed bewaard. De duidelijke afgrenzing door grachten en dergelijke maakt kasteelplaatsen extra aantrekkelijk voor onderzoek, want 'alles hoort bij elkaar'. Daarbij beklemtoont Janssen nog eens het grote belang van (archeologisch) onderzoek van voorburchten, omdat het dagelijkse leven op een kasteel zich daar voornamelijk afspeelde.
Verder wijst hij nog op het belang van literaire teksten als bron voor kasteelonderzoek. Niet alleen de perceptie van de tijdgenoten met betrekking tot het kasteel komt daarin aan de orde, ook heel 'materiële' gegevens als de dispositie van onderdelen van een kasteelcomplex kunnen daaruit afgeleid worden.
Het verschijnsel kasteel leent zich dus bij uitstek voor interdisciplinair onderzoek. Janssen toont dat duidelijk aan, maar tegelijkertijd constateert hij dat de samenwerking tussen archeologen, bouwhistorici en literatuurhistorici nog veel te wensen overlaat. Voornamelijk omdat men elkaars 'taal' niet verstaat en dus de waarde van elkaars bronnen niet juist kan inschatten, wordt er te weinig met de 'complementariteit' van die bronnen gedaan. Het zal een van de taken van de nieuwbenoemde hoogleraar, historicus en archeoloog, zijn om daar door middel van zijn onderwijs verbetering in te brengen.
Uit bovenstaande moge duidelijk blijken dat een hoogleraar in de kastelenkunde minder superspecialistisch is dan men misschien zou denken. Van belang daarbij is wel dat men de ondertitel van de oratie goed toepast: de *integrale benadering* van een materieel object. Janssen maakt dat in zijn verhaal op heldere en uiterst leesbare wijze duidelijk. Kortom, verplichte lectuur voor een ieder die zich op welke wijze dan ook met het (materiële) verleden bezig houdt.

T.J. Hoekstra

Monumenten Inventarisatieproject Den Haag 1850-1940, Den Haag (Gemeente Den Haag, Dienst REO afdeling Monumentenzorg) 1992, 292 pp., 171 afb. en 76 grote kaarten, ISBN 90-73166-10-1.

In de afgelopen jaren is de stadsontwikkeling van Den Haag enkele malen onderwerp van onderzoek en publikatie geweest. Charles Dumas kwam met het schitterende en zeer omvangrijke boek (750 pagina's) *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum* (Zwolle 1991), dat weliswaar in de eerste plaats een kunsthistorische katalogus van een belangrijk corpus schilderijen en tekeningen is, maar dat daarnaast vanuit dat materiaal een even grondige als mooi verzorgde topografische studie van Den Haag in de tijd tot 1800 is. Ook in 1991 verscheen *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990*, waarvoor Victor Freijser de eindredactie voerde, een rijk geïllustreerde bundel studies die werd uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de vereniging Die Haghe. Een paar jaren eerder publiceerde ir F. van der Sluijs, lange jaren directeur stadsontwikkeling van de Residentie, zijn *Haagse stedebouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983* (Utrecht 1989), die een interessante geschiedschrijving 'van binnenuit' mag worden genoemd.
De publikatie die de afdeling Monumentenzorg van de gemeentelijke dienst Ruimtelijke en Economische Ordening in 1992 heeft geproduceerd, is een verdere uitbreiding van onze kennis van de Haagse architectuur en stedebouw. En niet alleen dat: het boek heeft vanuit het oogpunt van boekverzorging een zeldzaam grote kwaliteit (de grafische vormgeving en het prachtige tekenwerk lagen in de handen van afdelingen van de REO). Met zijn grote formaat (30,5 bij 42 cm) en zijn opvallende cartografische materiaal heeft het het karakter van een atlas of een platenalbum, en daarmee wijkt het in gunstige zin sterk af van de totnutoe in den lande gebruikelijke MIP-presentaties, die niet zelden ten overvloede bewijzen dat de monumentenzorg in financieel opzicht tegenwind heeft. Afgezien van de vormgeving is er een ander opvallend onderscheid. Ofschoon het nationale MIP evenzeer op de architectuur als op de stedebouw van de periode 1850-1940 gericht is geweest, lijkt de belangstelling toch in de meeste gevallen naar de architectuur te zijn uitgegaan. Met deze publikatie heeft de Haagse monumentenzorg echter nadrukkelijk voor een stedebouwkundige presentatie van de lokale MIP-resultaten gekozen. Dat lijkt een verstandige strategie, omdat aldus de integratie van de monumentenzorg in het gemeentelijke ruimtelijk beleid gemakkelijker tot stand kan komen en de positie van de monumentenzorg in de zorg voor de 'ruimtelijke kwaliteit' van de stad sterker kan worden. De praktijk zal echter moeten uitwijzen of dat inderdaad gebeurt. Het besluit van de gemeenteraad in december 1992 om de regels van het beschermde stadsgezicht niet toe te passen voor de beoogde nieuwbouw van de Algemene Rekenkamer in de Kazernestraat, laat zien dat het opbouwen of versterken van die positie nog wel enige strijd zal vergen.
Het team dat het onderzoek ten behoeve van het boek deed en de teksten schreef, ir J.A. van der Hoeve, ir P.C. Lankamp, drs H.P.R. Rosenberg, drs E.C. Vaillant en drs D. Valentijn, verdeelde de stof over de binnenstad plus vijfendertig wijken, voorafgegaan door een korte schets van de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag tot 1940. Elke wijk wordt cartografisch prachtig afgebeeld met een 'periodiseringskaart' die de samenstelling van de bebouwing in drie fasen laat zien, voor 1850, 1850-1940 en na 1940, en een 'waarderingskaart' die laat zien waar rijks- en gemeente-monumenten staan, waar bebouwing staat met een hoge ensemblewaarde en waar gebouwen en gebieden zijn van na 1940 die afwijken van het oorspronkelijke stedelijke weefsel. Tevens worden daar belangrijke structuurbepalende elementen (groen, duinen en water) aangewezen. Deze kaarten gaan vergezeld van bondige en heldere teksten die de ontwikkelingsgeschiedenis, de belangrijkste structurele en/of functionele veranderingen en het beeld van de bebouwing van de wijk onder woorden brengen en die de bijzondere kwaliteiten ervan benoemen. De teksten en het beeldmateriaal leggen de grote architectonische en stedebouwkundige rijkdommen van Den Haag uit de periode 1850-1940 in dit voorbeeldige document vast - laten we hopen dat het openbaar bestuur bij het beheer van die rijkdommen een even voorbeeldig gedrag aan de dag zal leggen.

Auke van der Woud

RECENT VERSCHENEN

Archeologische Almanak. *Wie, wat en waar in de Nederlandse archeologie*, Abcoude 1992.
ISBN 90-6825-115-5.

Willem J.M. Akkermans, *Orde - loges - en gebouwen: een studie van het maçonnieke bouwbeleid gedurende de twintigste eeuw*, Baarn 1991 (Uitgave ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig jubileum van de Stichting Maçonniek Bouwfonds)
ISBN/ISSN 90-70644-07-X

Roland Blijdenstein, Henk Rienks, *Watertorens* - Utrecht 1992
ISBN/ISSN 90-5345-018-1

Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6707-279-6

Bea Brommer, m.m.v. Dirk de Vries, *Historische plattegronden van Nederlandse steden: Batavia*, Lisse (Stichting Historische stadsplattegronden etc.) 1992
ISBN/ISSN 90-6469-649-7

M.F.A. Brylka, *Bouwen in Maastricht: 90 jaar bouwvereniging Sint Servatius Maastricht 1902-1992*, Maastricht (Stichting Historische Reeks Maastricht) 1992
ISBN/ISSN 90-70356-60-0

P.W.E.A. van Bussel, *De molens van Limburg: een inventarisatie en een onderzoek naar de geschiedenis, de funkties, de ontwikkeling en de achteruitgang van de Limburgse wind- en watermolens vanaf 1839*, Eindhoven 1992
ISBN/ISSN 90-6404-020-6

Hemmy Clevis, Trinette Constandse-Westerman (red.), *De doden vertellen: opgraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Zwolle (Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek) 1992
ISBN/ISSN 90-72883-04-7

Arend van Dam, *Heen en weer: over pontjes, voetveren, veerlieden en veerhuizen*, Baarn 1992
ISBN/ISSN 90-6410-178-7

Rob Dettingmeijer, *Volkshuisvesting in Rotterdam tussen de wereldoorlogen: van tuinbouw tot strokenbouw*, Rotterdam 1992
ISBN/ISSN 90-72469-34-8

H.P. Deys e.a. (samenst.), *1492-1992: 500 jaar Cuneratoren te Rhenen*, Voorthuizen (Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreden) 1992
ISBN/ISSN 90-800286-2-2

A.J. van Dissel, *Moscowa, geschiedenis van de gemeentelijke begraafplaats in Arnhem*, Utrecht 1992
ISBN/ISSN 90-5345-016-5

Peter Don (met bijdragen van Fred Schoorl en Tim Graas), *Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst: geïllustreerde beschrijving: de provincie Zuid-Holland: Voorne-Putte*, Zwolle 1992
ISBN/ISSN 90-6630-346-8

S. Dumont, M. Kleijnen, *Van wege den koning: gemeentewapens en plaatsnamen in de Bommelerwaard*, Zaltbommel 1992
ISBN/ISSN 90-288-5396-0

Jean-Pierre Esther, *Romaans in België: architectuurgids*, Amsterdam/Baarn 1992
ISBN/ISSN 90-5240-066-0

Anthonie H. Heidinga, Gertrudis A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw: Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6707-257-5

J.W.L. Hilkhuijsen, et al, *De stad Delft: cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, Delft (Gemeente Musea Delft) 1992
ISBN/ISSN 90-74063-03-9

W.M.M. Huetink, *Arnhem, Haagje van het oosten: wensdroom of werkelijkheid*, Utrecht 1991
ISBN/ISSN 90-5345-010-6

Bibi van Hulten e.a., *Jugendstil in Utrecht*, *Historische Reeks Utrecht 17*, Utrecht 1992
ISBN 90-5345-021-1

C.S.T.J. Huijts, *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe: reconstructiemodellen van 1300 voor tot 1300 na Chr.*, Arnhem (Stichting Historisch Boerderij-onderzoek) 1992

J. Jongepier, *Orgelbouwers in Friesland*, Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1992
ISBN/ISSN 90-73845-15-7

E.F. Koldeweij e.a., *Achter het behang: 400 jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, Bilthoven 1992
ISBN/ISSN 90-213-2027-4

G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland: de economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen*, Groningen 1992
ISBN/ISSN 90-6243-124-5

D.J.J. Lauwers, *De mankamer Born: beheer en administratie van leengoederen in de Gulikse tijd*, Sittard (Stichting Monografieën uit het Land van Sittard) 1992
ISBN/ISSN 90-72115-07-4

Han Lörzing, *Van bosplan tot Floriade: Nederlandse park- en landschapsontwerpen in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6450-125-4

Karin Mans, Wilfried van Winden, *Architectuurgids van Delft 1240-1992*, Delft (Publikatieburo Bouwkunde) 1992
ISBN/ISSN 90-5269-092-8

Aart J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer: de Dom van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Zutphen 1992
ISBN/ISSN 90-6011-788-3

R.L.P. Mulder-Radetzky, *Tuinen van de Friese adel*, Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1992
ISBN/ISSN 90-73845-11-4

Gerardus Johannes Maria Nijsten, *Het Hof van Gelre: cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473): een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren, in het bijzonder de geschiedenis*, Kampen 1992
ISBN/ISSN 90-391-0057-8

Françoise Paulen (e.a., red.), *Atlas sociale woningbouw Amsterdam: the Amsterdam Social Housing Atlas*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-71570-17-7

Peter Christ, *Grepen uit Vlissingens verleden: een bundel Vlissingse archiefsprokkels*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-022-1

Piet Roos (e.a., red.), *Architectuurgids Haarlem*, Haarlem 1992
ISBN/ISSN 90-6097-310-0

Jeroen Schilt, Jouke van der Werff, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6450-105-x

G. Verhoeven, *Devotie en negotie: Delfs als bedevaartplaats in de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-5383-089-8

Michiel Verweij, *Het hofje van Nieuwkoop. Een ontwerp van Pieter Post, 1608-1669*, Utrecht 1992
ISBN 90-5345-024-6

Dorothé Voet, *Het Snouck van Loosenpark in Enkhuizen: pioniers in de volkshuisvesting - filantropische woningbouw in de negentiende eeuw*, Rotterdam 1992
ISBN/ISSN 90-72469-35-6

J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland 1835-1895*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6707-298-2

G. Yedema, *Neoclassicisme in Friesland [Thomas Romein; Terband]*, Leeuwarden (Stichting Monument van de maand) 1992
ISBN/ISSN 90-73845-09-2

Berichten en **publikaties** voor de rubrieken *Publikaties* en *Recent verschenen* gaarne zenden naar:
Vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam t.a.v. prof. dr. A. van der Woud.

MONUMENTENZORG

'COMPUTERONDERSTEUND ARCHITECTUURHISTORISCH ONDERZOEK'

Ronald Stevert

***Symposium bouwhistorisch onderzoek KNOB*, Stadhuis Deventer, 23 sept. 1992.**

Op het eerste gezicht lijkt bouwhistorisch onderzoek niet veel met computers van doen te hebben, want hoe zou de gecompliceerde werkelijkheid door een in feite eenvoudig instrument geholpen kunnen worden? Toch was de onstuitbare opmars van de personal computer voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 1987 aanleiding om via de Rijksuniversteit Utrecht een onderzoek te laten doen naar de relatie tussen beide. Dit heeft geresulteerd in de eerste dissertatie op dit gebied met de (lange) titel: ***Constructing the Past**: Computer-Assisted Architectural-Historical Research: The application of image-processing using the computer and Computer-Aided Design for the study of the urban environment, illustrated by the use of treatises in seventeenth century architecture*, Utrecht 1991.
Drie kwesties dienen hier in deze bijdrage aan de orde gesteld te worden: de bouwhistorie, het computergebruik en het computerondersteund onderzoek. Het mag duidelijk zijn dat bouwhistorisch onderzoek zich in een moeilijke positie bevindt. Vanuit een feitelijk onhoudbare positie leveren *bouwhistorici de onmisbare brandstof voor zowel* bouw- als architectuurhistorisch onderzoek. Ze dienen te werken om de verontrustende en immer voortgaande bouwhistorische erosie zoveel mogelijk te voorkomen, dan wel ter elfder ure op te tekenen.
Doordat momenteel een post-academische opleiding voor bouwhistoricus nog ontbreekt, speelt wel eens de vraag of een 'echte' bouwhistoricus een kunsthistorische dan wel een bouwkundige opleiding moet hebben gehad. Aan ieder gebouw zitten echter zowel kunsthistorische als bouwkundige aspecten. Niet zozeer de opleiding maar de persoonlijke instelling van de onderzoeker is daarom doorslaggevend. Een relevantere scheiding is daarom die tussen *globaal* en *precies* onderzoek of, in computertermen, een *top-down*-benadering versus een *bottom-up*-benadering. Huidig kunsthistorisch onderzoek heeft nog vaak het globale karakter, *terwijl bij precies onderzoek het object* (of de groep objecten) centraal staat en het uitgangspunt vormt voor verder onderzoek. In de bouwhistorische benadering staat het gebouw als bron centraal.

Kan de computer deze bouwhistorische benadering helpen? De invloed van de computer strekt veel verder dan eerdere hulpmiddelen als foto, typemachine of systeemkaart en is nu op vele gebieden niet meer weg te denken. Het is inmiddels praktisch ondenkbaar om nog zonder tekstverwerker een tekst te schrijven. De keerzijde van deze ontwikkeling is echter dat zij geleid heeft tot hooggespannen verwachtingen, gebaseerd op het idee dat wat op één gebied succesvol blijkt, ook moeiteloos op andere gebieden toepasbaar is. Verpakt in de nieuwste trends in hard- en software levert dit, als gevolg van fundamentele denkfouten bij de opzet, doorgaans *schijnresultaten* op, waardoor na een eerste enthousiaste ontvangst, snel de kater volgt.
Op het eerste gezicht lijkt het ideaal om een kaartenbak met onderzoeksgegevens 'in de computer te stoppen'. Een, op het oorspronkelijke systeemkaartje lijkend, database-ontwerp is op een regenachtige zondagmiddag makkelijk bedacht. Zelfs een computer-implementatie waarbij principes van normalisatie, scheiding van databasestructuur en schermpresentatie geheuldigd worden, is niet onmogelijk. Maar de echte problemen beginnen dan pas. Alle gegevens kunnen zonder veel moeite in digitale vorm in de computer opgeslagen worden. De juiste informatie eruit halen, de *retrieval*, is echter veel moeilijker. De basisgegevens moeten namelijk *consistent* van vorm en inhoud zijn. Grote variatie in lengte van de te verwerken gegevens komt de consistente niet ten goede en de gebruikte terminologie dient *samenhangend* van karakter te zijn. Over dit soort fundamentele problemen stapt men helaas maar al te vaak te snel heen als ware het hinderlijke bijkomstigheden.
Anders dan bij het werken met kaartenbakken dient er bij het maken van een digitaal informatiesysteem eerst fundamenteel overwogen worden waarom gegevens opgeslagen moeten worden en met welk doel? Ook wanneer hierover nagedacht wordt, is de hypnotiserende aantrekkingskracht van de computer vaak zodanig dat iedere kosten/baten-analyse achterwege blijft. Maar in hoeverre is het zinvol om vele mensjaren energie in een informatiesysteem te stoppen, waarvan tevoren berekend kan worden dat er in de loop der tijd – en pas nadat het systeem geheel gevuld is – slechts een fractie benut gaat worden? Met het streven naar pure 'gedemocratiseerde kennisinstrumenten' (lees: verzamelingen-gegevens) is de doelgroep zelden gediend. Het geld hiervoor zou beter besteed kunnen worden aan inhoudelijke academische kwesties (of bouwhistorisch onderzoek). *Dit leidt namelijk wel tot geïnterpreteerde* informatie en dus kennis. Onvoldoende doordacht computergebruik leidt nog te vaak tot een onverantwoord beslag op de toch al krappe onderzoeksgelden. Het dure resultaat heeft veel weg van oude wijn in nieuwe zakken. Er moet dan ook een diepere betekenis verscholen zitten in het feit dat vooral bij beleidsmakers gecomputeriseerde informatiesystemen en/of 'kennissystemen' een enorme populariteit genieten, terwijl onderzoekers nog steeds voor hun gegevens op oudere studies terug moeten vallen, bijvoorbeeld voor Nederlandse architectuur op Vermeulen (1928-1941) of voor woonhuizen op Meischke/Zandkuyl (1969).

In de beperking toont zich de meester, ook daar waar het gaat om werken met digitale gegevensopslag. Small is beautiful. Naarmate de gegevens compacter en consistenter zijn, dienen ze het algemene doel beter en kunnen werkelijk de snelheid, zoek- en vergelijkingsmogelijkheden van de computer aangesproken worden. Niet in grote informatiesystemen, maar in kleine computer-ondersteunde toepassingen, ligt dan ook de kracht van de computer en de belangrijkste rechtvaardiging van computergebruik ter ondersteuning van werkelijk vernieuwend onderzoek. Dit vergt echter een ander soort benadering dan gebruikelijk.
Om tot resultaten te komen moet het wetenschappelijke spel voor een belangrijk deel gespeeld worden met in achtneming van de beperkingen van de computer. Om via de computer vergelijkingen te kunnen maken, is het nodig onderzoeksgegevens op de een of andere wijze meetbaar te maken. Er dienen gemeenschappelijke *parameters* ontwikkeld te worden. Pas wanneer de meer fundamentele wetenschappelijke handelingen zoals abstrahering, homogenisering en parametrisering van onderzoeksgegevens, alsmede het stellen en toetsen van hypotheses nadrukkelijk in beschouwing genomen worden, zal de computer kunnen dienen als *katalysator* voor relevant computer-ondersteund onderzoek. Deze, bij beta-wetenschappen gebruikelijke, aanpak leidt nog steeds tot nachtmerries bij veel 'klassieke' architectuurhistorici en misschien in mindere mate bij bouwhistorici.
De overweldigende rijkheid van de architectuur leidt er vaak toe dat bij de inzet van een computer door de bomen het bos niet meer te zien is. Niet zozeer weinig, rijk en gedifferentieerd materiaal, maar juist veel, simpel en op zichzelf bijna oninteressante gegevens bieden in relatie met de computer het meeste perspectief. Het is niet voor niets dat juist sociaal-economisch ingestelde historici met hun vele telbare en berekenbare gegevens tot de beste resultaten op dit gebied komen.
In het verlengde hiervan dient geconstateerd te worden dat niet in alle gevallen de computer de wetenschap echt verder kan brengen. Slechts in een aantal, speciaal uitgezochte, gevallen is het *met behulp van de computer mogelijk om* onderzoeksgegevens te herstructureren zodat waardevolle nieuwe resultaten ontstaan.
In mijn dissertatie wordt nagegaan in hoeverre *ordeboeken* als voorbeeld gediend kunnen hebben bij het ontwerpen van nog bestaande gebouwen waarbij klassieke vormen gebruikt zijn. Het gaat om architectuurtractaten en ordeboeken zoals die van Serlio (1537), Vignola (1562), Palladio (1570) en Scamozzi (1615). Bij de digitale invoer van de ordeboeken in de vorm van vector-tekeningen was de bepaling van de juiste mate van abstractie belangrijk. Hoeveel informatie is er werkelijk nodig om tot een zinvol resultaat te komen zonder teveel te versimpelen? Een voordeel van de hieruit voortvloeiende homogenisering was, dat ook de op verschillende wijze geconstrueerde klassieke orden zelf voor het eerst op eenzelfde manier afgebeeld en onderling vergeleken konden worden. *Soortgelijke observaties waren in het verleden al* wel gemaakt, maar met minder bewijskracht.
Voor wat betreft de gebouwen stond een groep, vaak eenvoudige, poortjes centraal, afkomstig uit een drietal steden en daterend uit de late zestiende en gehele zeventiende eeuw, waarvan de klassieke elementen deden vermoeden dat ordeboeken gebruikt waren. Vanwege de onderlinge verschillen in de ordeboeken met betrekking tot de 'recepten' voor de juiste proporties van zuilen en poortmotieven, is het achteraf mogelijk om de theoretische voorbeelden met de gebouwde werkelijkheid te vergelijken en per geval een uitspraak te doen over het specifieke ordeboek dat gebruikt werd.
Nauwkeurige opmetingen van deze poortjes werden in de computer in de vorm van vector-tekeningen opgeslagen. Hiermee kon een nauwkeurige vormvergelijking gemaakt worden. Voor bijna *alle gebouwen bleek het mogelijk om met aan zekerheid* grenzende waarschijnlijkheid het gebruikte ordeboek te bepalen. Daarnaast werd tevens een beter inzicht verkregen in zowel de verschuiving in populariteit van de diverse ordeboeken als in de door de toenmalige bouwers toegepaste ontwerptechniek. Vastgesteld kon worden dat bouwers door middel van enkele specifieke vuistregels de voorschriften aanpasten aan praktische eisen van de plaatselijke situatie. In vele gevallen leidde dit niet zozeer tot imitatie, maar tot emulatie.

In dit project kon worden aangetoond dat de computer wel degelijk geschikt is als analyse-instrument. De onderzoeker zal echter altijd zelf de verkregen gegevens moeten toetsen en interpreteren om vervolgens een bijdrage te kunnen leveren aan de vergroting van de vakinhoudelijke kennis. *Het nog veelgehoorde bezwaar dat dit ook 'met* de hand' gedaan zou kunnen worden is begrijpelijk, maar mist alle grond. Verzekeringsmaatschappijen zouden ook nu nog hun administratie met behulp van kaartenbakken uit kunnen voeren. In ons geval zorgt het gebruik van de computer er juist voor dat op grond van veel en relatief simpe-

le basisgegevens onderzoek gedaan kan worden dat vanwege het arbeidsintensieve vergelijkingswerk anders achterwege zou blijven. In het *Jaarboek Monumentenzorg 1992* (op 5 februari 1993 gepresenteerd; red.) wordt uitgebreid verslag gedaan van de verkregen vakinhoudelijke resultaten, geïllustreerd aan de hand van een zestal uitgewerkte voorbeelden.
Bovengenoemde fundamentele problemen betreffende consistentie en samenhang resulterend in abstrahering, homogenisering en parametrisering van onderzoeksgegevens blijken uiteindelijk niet zozeer hinderlijk maar juist waardevol. Wanneer we dit beseffen en ons hier op instellen, kan de computer op passende wijze te hulp geroepen worden, niet als *deus ex machina*, maar doelgericht ingezet als *katalysator.*

Ca. 80 nieuwe monumenten in Den Haag

In de maand november zijn rond 80 jonge monumenten uit de periode 1846-1940 officieel geregistreerd als rijksmonument in het kader van de Monumentenwet 1988, art. 4. De aanwijzing vindt plaats vanwege het landelijk Monumenten Selectie Project, gericht op bescherming van objecten en stedebouwkundige structuren uit de periode 1850-1940.
Parkflat Marlot aan de Offenberglaan 1, gebouwd in de stijl van de Nieuwe Haagse School door architect Co. Brandes, beet de spits af op 4 november jl., toen wethouder H.J. Meijer van Den Haag het ministeriële besluit in ontvangst nam uit handen van de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De zojuist beschermde monumenten bevinden zich in de wijken Willemspark, Zeeheldenbuurt, Scheveningen, Van Stolkpark, Bezuidenhout en Marlot-Reigersbergen.

De groep zogenoemde jongere monumenten vertegenwoordigt een grote verscheidenheid aan bouwstijlen en bouwtypes. De geselecteerde groep is opgenomen in het Monumentenregister dat openbaar is en waaruit per monument informatie opgevraagd kan worden bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente.

Op de lijst staan ondermeer 18 villa's die representatief genoemd kunnen worden voor de aan het eind van de 19de eeuw gebouwde woningen voor welgestelden in villaparken. De villa's werden in diverse stijlen gebouwd. De eclectische stijl, die teruggrijpt op een scala aan klassieke bouwstijlen, komt in verhouding veel voor. Bij de bescherming hoort vaak ook het authentieke tuinhek.

Een bijzonder gebouw in deze rij is de brandweerkazerne annex politiebureau aan het Schipperplein-Duinstraat in Scheveningen. Het bouwblok dateert uit 1905-1909 en is ontworpen door A.A. Schadee in overgangsarchitectuur. In deze overgangsstijl ziet men motieven uit de Neostijlen en Art Nouveau en tevens invloeden van de stijl van Berlage.
Het gebouw is een representatief, gaaf bewaard gebleven voorbeeld van gemeentelijke overheidsbouw.

Andere gebouwtypen uit deze groep betreffen appartementengebouwen (zoals de Zeestraatflat), winkels, pensionwoningen, een sportgebouw (van NV Ned. Sportpark), vier kerken, twee hofjes en een pakhuis. In de komende maanden zullen nog veel monumenten toegevoegd worden aan de lijst.

De bescherming als rijksmonument brengt onder andere met zich mee dat restauratie of wijziging van het object niet mogelijk is zonder een vergunning van het college van Burgemeester en Wethouders van de betreffende gemeente. Het college wordt hieromtrent geadviseerd door de gemeentelijke monumentencommissie en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ook kan een beschermd monument eventueel in aanmerking komen voor restauratie- en/of onderhoudssubsidie.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de afdeling Communicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, telefoon: 03404-83400/385 of met het gemeentelijk bureau Monumentenzorg Den Haag, telefoon: 070-3534799.

Verdedigingswerken van de vesting Muiden

Per 1 december 1992 is het vestingcomplex Muiden beschermd als rijksmonument op grond van artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

De vestingwerken waren al beschermd, maar met de nieuwe omschrijving zijn de verschillende onderdelen van het complex nauwkeuriger vastgelegd. De complex-beschrijving beoogt tevens de onderlinge samenhang beter weer te geven.

Van de middeleeuwse versterkingen zijn, met uitzondering van het afzonderlijk beschermde kasteel (het Muiderslot) geen herkenbare resten meer aanwezig.
De vesting Muiden maakte van 1672 tot 1816 deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie en van 1816-1940 van de Stelling van Amsterdam.
De nu beschermde vestingdelen zijn een weerspiegeling van de opeenvolgende krijgskundige ontwikkelingen.

De beschermde vesting wordt gevormd door een hoofdwal, zes bastions, een omwald torengebouw, bomvrije gebouwen, een hoofdgracht met een sluisbeer en twee gewone beren, drie ravelijnen, een hoofdwacht, een enveloppe, alsmede een afzonderlijke omwalling om het Muiderslot.

De minister van WVC heeft tot bescherming besloten wegens het grotendeels gave karakter van de volgens het Nieuwnederlandse stelsel gebouwde vesting, in het bijzonder het gave karakter als riviervesting bij de monding van de Vecht en op een kruispunt van land- en waterwegen; ook de bijzondere situering der inundatie- en scheepvaartvoorzieningen binnen de enceinte ten behoeve van de functie van vestingstad is van belang.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de afdeling Communicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, telefoon: 03404-83400/385.

Muiden, luchtfoto (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

ARCHEOLOGIE

Ontstaan Delft anders dan gedacht

De oude handelsnederzetting Delft lijkt een andere ontstaansgeschiedenis te hebben dan tot nog toe werd aangenomen. De nederzetting onstond weliswaar in de tweede helft van de 12de eeuw op een strook grond tussen de riviertjes de Oude en de Nieuwe Delft, maar is vermoedelijk niet, zoals tot nu toe werd aangenomen, op initiatief van de graaf als geheel gepland en ingericht. Dat concludeert de stadsarcheoloog van Delft naar aanleiding van onderzoek in een pand aan de Wijnhaven in het centrum van de stad in het najaar van 1992.
Bij opgraving werden de resten van twee huizen aangetroffen, waarvan het oudste uit het tweede kwart van de 13de eeuw stamt. De vondsten wijzen in de richting van een smederij. Het tweede huis is een houten woning, gebouwd op een huisterp, dat met andere in een rij langs het water lag. De huizen op de terp zijn duidelijk stedelijk van karakter en werden vermoedelijk bewoond door ambachtslieden. Uit het feit dat de langgerekte terp geleidelijk is ontstaan uit individuele huisterpjes van verschillende ouderdom kan worden afgeleid dat de handelsnederzetting niet centraal werd ontwikkeld, maar dat de bewoning op deze strook grond zich geleidelijk uitbreidde. Het 'spontaan' ontstane gehucht, in de buurt van de plaats waar vermoedelijk ooit het grafelijk hof lag, groeide geleidelijk uit tot een handelsnederzetting.
Het komt niet vaak voor dat archeologen de kans krijgen een kijkje te nemen in de bodem van het centrum van de stad; systematisch archeologisch onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van Delft is daar vanwege de historische panden vrijwel onmogelijk. De sloop van het interieur en de vloer van het pand aan de Wijnhaven bood een unieke kans, terwijl de conclusie van dit onderzoek ook nog opzienbarend te noemen is. Het onlangs opgegraven huis is overigens niet het oudste van de stad: dat stamt uit de tweede helft van de 12de eeuw en werd enige jaren geleden opgegraven ten zuiden van de Oude Kerk. Huizen buiten de grachtenstrook, die deel uitmaakten van een boerennederzetting, zijn zelfs nog ouder: deze stammen uit de eerste helft van de 12de eeuw. Het ambachtelijke streekdorp vormde hier een aanvulling op.

Inlichtingen: E.J. Bult, stadsarcheoloog Delft, 015-60 21 32.

Archeologische problemen

Nederlandse archeologen zitten met twee problemen. Dat zijn er niet veel, maar ze zijn wel fundamenteel. De drie archeologische congressen die onlangs kort na elkaar werden gehouden waren er vol van: de rol van archeologie in de Nederlandse stad en de maatschappelijke positie van de archeologie.
Stadsarcheologie was het hoofdthema van de 22ste 'Reuvensdagen', het landelijke archeologencongres dat eind november vorig jaar in Utrecht werd gehouden. Tot rond 1970 werd de stadsarcheologie in Nederland nog centraal vanuit de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) gecontroleerd, zij het met steun van het Amsterdamse Instituut voor Pre- en Protohistorie. Sindsdien ontstonden er in een twintigtal steden eigen stadsarcheologische diensten. Door een aanpassing in de Monumentenwet konden die met een eigen opgravingsbevoegdheid en een juridische claim op bodemvondsten een autonoom oudheidkundig beleid opzetten. De situatie is thans echter nogal chaotisch. Door onvoldoende wettelijke bescherming -zo ontbreekt er voor bodemvondsten een wet analoog aan de Archiefwet- is archeologie in de meeste steden nog steeds een sluitpost waarbij per stad verschillende regels en voorzieningen gelden. Daarbij is het fnuikend dat ondanks de aanpassing in de Monumentenwet de archeologie nog steeds geldt als een bijzondere vorm van (architectonische) monumentenzorg. De bedreiging van het archeologische erfgoed daarentegen wordt steeds meer gevormd door grootschalige ingrepen in vooral stedelijke gebieden waar nog geen archeologische monumenten zijn aangetoond, maar wel te verwachten zijn. Wettelijke voorwaarden voor een effectief oudheidkundig beheer, als onderdeel van een gemeentelijk cultuur-historisch beleid, zijn derhalve onontbeerlijk. De verworven autonomie van de verschillende stedelijke archeologische diensten is daarbij echter weer een handicap, evenals het ontbreken van een nationaal geïntegreerd stedelijk archeologisch onderzoeksprogramma.
Ook problematisch is positie die de archeologie in de maatschappij inneemt. Althans, dat viel te beluisteren op de Leidse congressen 'Aanmodderen', eind oktober 1992 georganiseerd door studentenvereniging 'Picardt', en het symposium 'Archeologie en Theorie', dat begin januari werd gehouden. Met een steeds groter wordende private sector in de archeologiebeoefening, af te leiden uit onder meer de komst van archeologisch themapark 'Archeon' en non-destructieve onderzoeksbureaus als het Amsterdamse 'RAAP', wordt het evenwicht tussen het wetenschappelijk onderzoek en het toegepast onderzoek in de archeologie verstoord. De Europese afspraken die in 1992 op Malta over de bescherming van het archeologisch erfgoed zijn gemaakt, en die verstrekkende gevolgden zullen hebben voor overheden, bouwers, projectontwikkelaars en andere verstoorders van de bodem, verscherpen deze situatie alleen maar. Niet alleen zal de organisatie van de ROB ingrijpend worden gewijzigd, ook zal de maatschappij harde keuzes moeten maken over wat er op wat voor wijze en waarom behouden moet blijven.
Dit laatste was het hoofdthema van het Theoriesymposium. De onmogelijkheid om alles te onderzoeken, laat staan te bewaren, verplicht archeologen om zich bewust te zijn van hun maatschappelijke positie. Net zoals historici van een generatie geleden ontdekten dat het verleden ten dieptste onkenbaar is, en dat geschiedbeoefening vooral een activiteit in het heden is waarin aan het verleden moderne beelden en waarden worden opgelegd, zo komen archeologen er nu achter dat vragen die nu aan het archeologisch materiaal worden gesteld sterk door de eigen tijd bepaald zijn. Elke generatie schept daarmee zijn eigen geschiedenis – en archeologie. Theoretische reflectie is daarom onontbeerlijk. Het gevolg van de *Archäologenstreit* die daarover nu net als in de Angelsaksische wereld ook in Nederland woedt lijkt in elk geval een kritische archeologie te zijn. Welke richting men ook aanhangt, traditioneel cultuur-historische, 'processuele' of 'contextuele', om kritische zelfreflectie kan niemand meer heen.

Van boerenerf tot bibliotheek

De sloop in 1990 van acht panden aan de Groningse Oude Boteringestraat, op een terrein dat ruim 100 jaar in het bezit was van de uitgeverij Wolters-Noordhoff, bood de Stichting Monument en Materiaal en de Gemeente Groningen de gelegenheid archeologisch en bouwhistorisch onderzoek te verrichten op een terrein van 70 x 80 vierkante meter, alvorens de nieuwbouw van de Openbare Bibliotheek z'n beslag kreeg. De resultaten van dit onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis en de verstedelijking van dit stadsdeel zijn nu te bezichtigen in een tentoonstelling in de nieuwe bibliotheek en worden op initiatief van de stichting ook nog eens uitvoerig gepresenteerd in een 600 pagina's tellend rijk geïllustreerd boek.
In de buurt van het complex heeft men eerder al bewoningssporen uit de Romeinse periode aangetroffen. Op het voormalige WNC-terrein aan de Boteringestraat stammen de oudste resten uit de 6de en 7de eeuw na Chr. Aangetroffen zijn de sporen van boerderijen en graanopslagplaatsen. Tevens is er bewijs voor bewoning uit de 7de en 8ste eeuw, eveneens boerderijen. De waterputten en mestkuilen die zijn aangetroffen zijn in de 12de eeuw en later te dateren. Vanaf de 11de eeuw is er sprake van permanente bewoning van dit stadsdeel. De Boteringestraat was een doorgaansroute, waarlangs eerst houten huizen en later ook stenen huizen werden gebouwd. Hier stond ook een van de eerste stenen huizen van Groningen: het zogeheten Calmershuis dateert uit de 13de eeuw en was het bezit van de invloedrijke Groninger van dezelfde naam. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat het huis zes bouwfasen heeft gekend. Archiefonderzoek heeft verder tal van gegevens opgeleverd over de bewoningsgeschiedenis van het pand.
De expositie toont een fotografisch verslag van de opgraving en nogal wat tekenwerk waaronder reconstructies van het stenen Calmershuis in diverse periodes. Naast de gebruikelijke voorwerpen van glas, metaal en ceramiek uit de verschillende

Afb. 1. Het Calmershuis (Oude Boteringestraat 24). De voorgevel kort na de start van het onderzoek (foto P.H. Broekhuizen).

Afb. 2. Oorspronkelijk romaans raam, dat is omgebouwd tot muurkast; in de achtergevel Calmershuis (foto P.H. Broekhuizen).

beerputten zijn er opmerkelijke zaken te zien: een 15de-eeuws zandstenen beeldje van Johannes de Evangelist, een houten harlekijnpopje en houten 'tiepels' (spelstenen van het middeleeuwse tiepel-spel, een soort pinkelen). Verder is er een keuze gemaakt uit de honderd, in dertien typen te onderscheiden leren schoenen die de opgraving heeft opgeleverd; een aantal is gereconstrueerd op de expositie te zien. Dat menig middeleeuws bewoner, landheer of bedelaar, luizen, neten en vlooien bij zich had, kan worden opgemaakt uit de resten die men hiervan aantrof in de talloze benen kammetjes die zijn opgegraven. Op de expositie zijn ook veel houten vondsten uit de middeleeuwen te bezichtigen.

'Van boerenerf tot bibliotheek', t/m 18 maart, Openbare Bibliotheek, Oude Boteringestraat 18, Groningen, 050-683683; ma 13-18, di 10-21, woe en vrij 10-18, do 13-21, zat 10-13 uur; Boek 'Van boerenerf tot bibliotheek', verkrijgbaar in de boekhandel en te bestellen bij Stichting Monument & Materiaal, Lutkenieuwstraat 9, 9712 AW Groningen, 050-146 246, ƒ 52,50.

Museumstukken van glas

Over de prachtige, voornamelijk uit Nijmegen afkomstige verzameling Romeins glaswerk van museum Kam is onlangs een boekje verschenen in de serie *Museumstukken* van de Vereniging van Vrienden van het Museum Kam. *Romeins glas*, voor de leek geschreven, presenteert een selectie van de fraaiste exemplaren uit de glascollectie, compleet met kleurenplaten. Het accent ligt niet op de datering of het gebruik van het glaswerk, maar op vormgeving en fabricage. Leuk is dat aan de hand van enkele bijzondere voorbeelden uit het museum het fabricageproces van de belangrijkste typen Romeins glas kan worden gevolgd. Zo wordt aan de hand van een prachtig veelkleurig glazen schaaltje van de Hunerberg in Nijmegen uiteen gezet hoe mozaïekglas werd vervaardigd; uitgelegd wordt hoe een vierkante fles wordt geblazen, met als voorbeeld een fles met fabrieksstempel uit de Nijmeegse Houtstraat. Een bekertje met geslepen facetten en een gegraveerde schaal, beide uit graven, zijn aanleiding voor een beschouwing over het decoreren van glas door slijpwerk. Tevens komen het maken van ribkommen en de vervaardiging van 'diatreetglas' aan de orde. Het museum is in het bezit van een hele vroege diatreetbeker (omstreeks 100 na Chr.) versierd met eikebladranken in hoog reliëf, afkomstig uit het grafveld van Ulpia Noviomagus in het Waterkwartier. Van een dergelijke beker is nog één ander exemplaar bekend, uit Afghanistan. Het merendeel van het glaswerk is gefabriceerd in verschillende delen van het Romeinse rijk, een enkel stuk zou in Nijmegen zijn vervaardigd.

Romeins glas uit Nijmegen (foto: AIC).

Romeins glas (Museumstukken III), C. Isings, S.M.E. van Lith, te bestellen bij de Vereniging van Vrienden van het Museum Kam, Museum Kamstraat 45, 6522 GB Nijmegen, 080-220 619, tevens verkrijgbaar in het museum, ƒ 15,-.

Pompeii in de Nieuwe Kerk

Italië is bezig met een archeologische come-back. Ooit weggeweest dan? Ja, in de laatste decennia werd duidelijk dat het wereldberoemde bestand aan archeologie in Italië roemloos ten onder zou gaan als er geen Deltaplan-achtige reddingsactie zou worden uitgevoerd. Werd eerst heel Rome in groene restauratie-lakens gewikkeld, nu is het de beurt aan Pompeii (1,2 miljoen bezoekers per jaar). Een zeer zware aardbeving ten zuiden van Napels begin jaren tachtig had de noodzaak tot inventarisatie en restauratie al onderstreept. Nu werden ook de resultaten van oud en recent Pompeii-onderzoek op moderne wijze toegankelijk gemaakt. Dit zou, gecombineerd met een dramatische verhoging van de bezoekvriendelijkheid, moeten leiden tot een nieuw imago van bijkans het oudste (1748!) opgravingspark van Europa. Daarom werd het project 'Neapolis' bedacht, opgezet en uitgevoerd met behulp van IBM-technologie en -fondsen en een forse financiële injectie van de Italiaanse overheid. Met een input van 200 manjaren vanaf 1987 leverde het een geïntegreerd informatiesysteem op voor de antieke stad en de moderne opgravingen.

Pompeii in de Nieuwe Kerk, detail van de wandschildering van een tuinkamer, Pompeii, 1e eeuw na Chr. (foto: AIC).

De reizende tentoonstelling 'Rediscovering Pompeii' in de Nieuwe Kerk in Amsterdam is een verslag van dit project. Rond een selectie van 200 recent opgegraven en niet eerder getoonde voorwerpen is een heel circus gebouwd. Twaalf computerprogramma's, met niet minder dan twintig interactieve terminals, helpen de vondstcontext van de voorwerpen tot leven te roepen en de functie van deze voorwerpen in het dagelijks leven aanschouwelijk te maken. Een on-line systeem leidt de bezoeker een Pompeii-encyclopedie binnen van in totaal 7000 pagina's. Vier videofilms, een veertig schermen grote *videowall* en een interactieve video-speurtocht door het Pompeii van 79 na Chr., kort vóór de fatale uitbarsting van de Vesuvius: een voorproefje van 'virtual reality'. Dat de formule werkt mag blijken uit de bezoekcijfers in de plaatsen die eerder werden aangedaan: tegen een miljoen in New York, Houston, Malmö en Londen samen.

In Nederland is er altijd belangstelling voor Pompeii geweest. Met de studie van de Pompeiaanse wandschilderkunst door de Leidse hoogleraar Beyen, kort na de oorlog, is door de universiteiten van Leiden en Nijmegen constant onderzoek gedaan naar onder meer schilderkunst, architectuur, bouwgeschiedenis en stadsplanning in Pompeii. Zo vond zeer recent de Nederlandse historisch econoom W. Jongman zelfs dat Pompeii een veel kleinere bevolkingsomvang had dan altijd was aangenomen: minder dan 10.000 zielen. Ook publiekelijk wordt 'Pompeii' in Nederland breed geapprecieerd. Dat bleek al in 1973, toen ongehoorde aantallen bezoekers van 'Pompeii' het Haags Gemeentemuseum bijna uit zijn voegen deden barsten.

Nog tijdens de tentoonstelling verschijnt een selectie-in-vertaling van brieven van Johan (de Belvédèdere-Apollo) Winckelmann, de 18de-eeuwse vader van de moderne receptie van het antieke erfgoed.

In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden wordt 9 maart een lezing gegeven, getiteld 'Een ontmoeting met Pompeii'. P. Meyboom (Rijksuniversiteit Leiden) verzorgt een inleiding op de tentoonstelling, vertelt iets over de voorwerpen die er te zien zijn en belicht diverse aspecten van het leven in een Pompeiaans huis.

'Terug naar Pompeii: de bedolven stad', t/m 12 april 1993, Nieuwe Kerk, Dam, Amsterdam, 020-626 81 68, dagelijks 10-18 uur (ook op feestdagen). King-size full-colour Engels-Italiaanse catalogus ca. ƒ 80 en geïllustreerde tentoonstellingsgids door E.M. Moormann, ƒ 10. Het zomernummer 1991 van Kunstschrift (1991/4), dat grotendeels aan 'Rediscovering Pompeii' was gewijd is voor ƒ 7 verkrijgbaar bij het AIC, Postbus 11114, 2301 EC Leiden. H. van Dolen, E.M. Moormann, 'Johan Joachim Winckelmann, een portret in brieven', Ambo/Baarn, ca. ƒ 95. 'Een ontmoeting met Pompeii', lezing door drs. P. Meyboom, 9 maart, 20 uur, Rijksmuseum van Oudheden, ingang Papengracht 29, Leiden.

Blik in Antwerpse bodem

In Antwerpen, in 1993 de culturele hoofdstad van Europa, wordt het recente stadsarcheologisch onderzoek breed gepresenteerd op een bijzondere tentoonstelling. Gemeentelijke archeologen zijn in Vlaanderen slechts in drie steden te vinden, Antwerpen, Gent en Brugge, waar ze zijn ondergebracht bij musea. En dat terwijl stadsvernieuwingsprojecten al jaren de oude Vlaamse binnensteden bijzonder veel schade berokkenen. Het gebrek aan een traditie van ruimtelijke ordening in België zal daar mede debet aan zijn. Toch heeft stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen, dat vanaf 1973 wordt uitgevoerd, al veel resultaat opgeleverd. In 1982 berichtte een grote tentoonstelling 'Van nederzetting tot metropool' daarover aan 25.000 bezoekers. Onderzoek van de laatste vijf jaar staat centraal op een nieuwe tentoonstelling, waar met name de ontwikkeling van de stad, het dagelijks leven van de inwoners en hun ambachtelijke kwaliteiten aan de orde komen. Belicht worden bijzondere facetten van de Antwerpse materiële cultuur, zoals de achthonderd 15de- tot 19de-eeuwse graven onder de kathedraal en middeleeuwse houten huizen langs de rivier. Daarvan is een 11de-eeuwse houten (!) uitkijktoren (een 'pagaddertoren') zo goed bewaard dat die als monument in een nieuwbouwcomplex kan worden opgenomen. Ook is er nieuwe informatie over de 17de-eeuwse majolicaproduktie, waarvan men aannam dat die na de val van Antwerpen in 1585 was gestopt. De resultaten van onderzoek op verschillende plaatsen geven een goed beeld van het ontstaan en de evolutie van de stad.

'Blik in de bodem: recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen', t/m 22 maart, Museum Vleeshuis, Lapidarium, Vleeshouwersstraat 38-40, Antwerpen, 09/32/3-233 64 04; di-zo 10-17 uur. Catalogus 350 Bfr.

Archeologische Almanak

Wat wilt u weten over archeologie in Nederland: Wie er graven? Wat de wet zegt over vondsten en graven? Wie er iets aan egyptologie doet, aan vuursteenonderzoek, aan pre-Columbiaanse archeologie? Waar u de resten van de materiële cultuur van eigen stad en streek kunt bekijken? Of er in uw stad een vereniging is die zich daar mee bezig houdt? Het antwoord op deze en nog veel meer vragen geeft de Archeologische Almanak van het Archeologisch Informatie Centrum.
In dit naslawerk wordt in twee delen de oudheidkundige wereld in Nederland gepresenteerd. In het eerste deel, het Bestel, komen alle gegevens over organisatie, geschiedenis, structuur, werkveld, personalia en externe aspecten van de archeologie in Nederland ter sprake. Deel twee bevat een per plaats gerangschikte catalogus van meer dan 400 musea, stichtingen, verenigingen, werkgroepen, en bedrijven die zich in Nederland met archeologie bezighouden. Uitgebreide registers ontsluiten de grote hoeveelheid informatie.

Archeologische Almanak, uitgave AIC bij Uniepers BV in Abcoude, ISBN 90-6825-115-5, ƒ 24,90 (excl. porto), in de boekhandel en bij het AIC, postbus 11114, 2301 EC, Leiden.

Twee keer Romeins Zuid-Holland

De Culturele Raad Voorburg brengt de Romeinse tijd naar school; de residentiële stadsarcheologen doen hetzelfde voor een breed Haags publiek. Op verschillende manieren, maar vanuit dezelfde gedachte.
In Voorburg is voor de brugklassen een werkboekje uitgebracht. En dat mocht ook wel, want weinig steden in Nederland kunnen bogen op een zo hoog Romeins gehalte als *Forum Hadriani* (Voorburg).
Het aardige van het Voorburgse boekje is de opbouw. Vanuit een globale geschiedenis van het Romeinse Rijk, met veel aandacht voor de gewone burger, wordt de zoektocht van de archeologen naar restanten van het verleden uit de doeken gedaan. Daarbij worden de vergissingen die vaak worden gemaakt niet verzwegen. Vooral aan het slot van het boekje wordt de jonge lezer dicht bij de geur en smaak van de Lage Landen in een gek en ver verleden gebracht. Voor de kleur moeten ze echter in Den Haag zijn (en ook voor het inzicht dat een archeoloog ook een vrouw kan zijn).
Het tweede deel in de brochure-serie 'De archeologie van Den Haag' (deel 1, over de prehistorie, verscheen in 1991) geeft voor een breed publiek een full-colour visie op de Romeinse aanwezigheid in Zuid-Holland, deels gezien vanuit de recente opgravingen aan de Haagse Scheveningseweg en in Ockenburgh. Eigenlijk is deze uitgave een volwassen pendant van het Voorburg-kinderboek: hetzelfde verhaal, maar dan compleet gedocumenteerd en in een meer vertellend betoog ondergebracht. De sjeu van deze presentatie ligt in bijna tachtig adembenemend mooie foto's en tekeningen, die ook los van de tekst een eigen verhaal vertellen. Deel 3 van de VOM-reeks, Den Haag in de middeleeuwen, is ook al in de maak

J. Dane, 'Voorburg in de Romeinse tijd' (tot stand gekomen met steun van de Gemeente Voorburg), Delftse Universitaire Pers, ISBN 90-6275- 788-X, ƒ 15,–. E.J. van Ginkel, J.A. Waasdorp (V.L.C. Kersing, red.), 'De archeologie van Den Haag. Deel 2: de Romeinse tijd' (VOM-reeks 1992, nr. 2, ISBN 90-73166-14-4), ƒ 18,–.

Stadsarcheologe in Den Haag (foto: gem. Den Haag, afd. Archeologie).

MUTUAL HERITAGE

Tropical art deco op Curaçao met sloop bedreigd

Foto: R. Gill.

Een belangrijke schakel in de architectuurgeschiedenis van Curaçao wordt met sloop bedreigd. Het Cinelandia theater van architect P.A. Stuyvenberg, opgetrokken in de karakteristieke *art deco* stijl, moet samen met het aangrenzende Graham-gebouw plaats maken voor een *shopping mall* met kantoren en woningen bekroond door een parkeerdek.
Cinelandia is in vele opzichten uniek. Als theatertype, een semi-openluchttheater in de tropische binnenstad van Punda, en in het bijzonder als vertegenwoordiger van een unieke generatie *tropical art deco* architectuur in het Caraïbisch gebied, heeft Cinelandia een betekenis die de grenzen van Curaçao ver overschrijdt. Voor Willemstad veelzeggender is de bijdrage die Cinelandia vanuit haar markante architectuur als *landmark* levert aan de kwaliteit van het stadsbeeld van Punda. Hiervoor in de plaats komt een project dat in 'typisch Curaçaose architectuur' wordt opgetrokken. Samen met het West End theater in Otrobanda, eveneens van Stuyvenberg, vormt Cinelandia één van de weinige *art deco* gebouwen die de Antillen rijk is. Sloop betekent daarom een niet meer te herstellen verwijdering van een schakel uit Curaçao's architectuurgeschiedenis en afbraak van Willemstad als cultuurhistorisch bouwwerk.
Een groep architecten waaronder de kersverse winnaar van de Cola Debrot-prijs voor architectuur, ir. Ronny Lobo, heeft zich het lot van Cinelandia en West End aangetrokken. Met onder andere een handtekeningenactie wil de groep bereiken dat beide theaters op de lijst van monumenten worden geplaatst conform de Monumenten Eilandsverordening Curaçao die in 1990 van kracht werd.
De dreigende sloop van Cinelandia maakt de discussie over de ontwikkeling van een visie op *Willemstad opnieuw actueel*. *Verlies van Cinelandia* betekent de zoveelste aanslag op Willemstad als cultuurhistorisch bouwwerk. Ambities voor plaatsing van Willemstad op de *World Heritage List* kunnen hierdoor wel eens als een overschatting van de werkelijkheid worden gezien.

Ronald Gill

Nadere informatie: TU Delft, Werkgroep Restauratie, atelier Urban Heritage (tel. 015-783098).

ARCHIEVEN

Schetsontwerp van Jan David Zocher jr voor de gebouwen van de Algemene Begraafplaats van Alkmaar (ca 1828)

Paul H. Rem

In de Topografische Atlas van het Regionaal Archief te Alkmaar wordt een gesigneerde tekening bewaard van Jan David Zocher jr (1791-1878). Het gaat om een niet eerder gepubliceerd schetsontwerp voor de gebouwen van de Algemene Begraafplaats van Alkmaar. Op enkele details na werd dit ontwerp uitgevoerd in de jaren 1829-'30. Ondanks latere wijzigingen in de tweede helft van de negentiende eeuw is de oorspronkelijke opzet van de gebouwen, bestaande uit een poortgebouw met ter weerszijden lagere vleugels en een dienstwoning op een van de hoeken, grotendeels nog herkenbaar. In het licht van de kennis over het oeuvre van J.D. Zocher jr kan de tekening worden beschouwd als een aanwinst.

De aanleg van de Algemene Begraafplaats is het gevolg van het Koninklijk Besluit uit 1825, dat het begraven in kerkgebouwen binnen de bebouwde kom van onze gemeenten verbood. Het K.B. werd bekrachtigd door middel van een decreet in 1827.[1] Een aantal steden nodigde architecten uit om ontwerpen voor begraafplaatsen te leveren. Soms was dit de eigen stadsarchitect, zoals in Den Haag, waar Zeger Reyers de begraafplaats aan de Kerkhoflaan (1830) ontwierp. Maar vaak werd een architect 'van buiten' aangetrokken. J.D. Zocher jr ontwierp onder meer de begraafplaatsen van Haarlem (1828), Zutphen (1829), Heemstede (1828-1829) en Utrecht (Soestbergen, 1829-1830). Ook Alkmaar nam Zocher in de arm, zo blijkt uit zijn gespaard gebleven schetsontwerp. De stad passeerde de eigen stadsarchitect, Willem Hamer, die wel tijdens de uitvoering van het ontwerp met het toezicht werd belast.[2] De eerste steen werd op 26 juni 1829 gelegd.

Uit de recente publikatie van Constance Moes over de architectuur van J.D. Zocher jr en zijn zoon L.P. Zocher aan de hand van de tekeningen uit hun archief weten wij, dat van de bouwwerken van J.D. Zocher jr weinig is overgebleven en dat tekeningen schaars zijn.[3] Van de tekeningen die bekend zijn kan worden vermeld dat slechts weinige zijn voorzien van een signatuur. Voorts zijn plattegronden in de minderheid en de bladen zijn van een relatief gering formaat. Zochers tekening in het Regionaal Archief te Alkmaar nu vergroot onze kennis over zijn tekeningen op een aantal punten: zowel het gebouw als de ontwerptekening is bewaard gebleven; het blad is groter dan de tot nog toe bekende en wij hebben te maken met een combinatie van een vooraanzicht en een plattegrond. De tekening is bovendien voorzien van een schaalaanduiding en een signatuur.

De tekening laat het grootste gedeelte van de ingang van de begraafplaats zien. Het gebouw is, zoals gewoon bij Zocher, frontaal weergegeven. De tekening toont een vooraanzicht van het centraal gelegen poortgebouw, dat aan beide zijden wordt geflankeerd door een lage muur waartegen op regelmatige afstand van elkaar, vijf grafstenen in de vorm van antieke stèles zijn geplaatst. De doorgang is opgenomen in een risalerend bouwdeel waarvan de buitenhoeken taps toelopen. Ter weerszijden van de opening staat een vrijstaande zuil van de dorische orde. De zuilschacht is gecanneleerd en het kapiteel, met een ver uitstekende en volumineuze echinus, vertoont archaïsche trekken. Het geheel staat op een plint en wordt afgedekt door een sterk overkragend gestyleerd, hoofdgestel, dat op alle hoeken is verzwaard met acroteria. Het kruisdak loopt in de voorgevel uit in het tympaan waarop een inscriptie is gedacht. Het gebouw heeft aan de voorzijde twee halfronde vensters. In samenhang met een daaronder, tegen de muur geplaatste verticale opbouw, fungeren zij visueel als segmentvormige tympanen van antieke stèles. In de roedenverdeling komt een klassiek olielampje, een vergankelijkheidssymbool, naar voren. De stèles tegen de zijvleugels herhalen het motief van het poortgebouw. In de tympanen prijken vergankelijkheids- en eeuwigheidssymbolen: urnen, lauwerkransen, vlinders, zandlopers, met en zonder vleugels, een tragisch masker, palmtakken en een olielampje. De rechterflank heeft Zocher uitgewerkt op twee kleinere bladen die op de rechterrand van het blad zijn geplakt. Op het bovenste blad liet hij de muur uitkomen op één van de woningen voor de oppasser en de doodgraver, die op het terrein werden verlangd.[4] Achter het bouwwerk rijst een geïdealiseerd 'arcadisch' heuvellandschap op, met ondermeer cypressen en loofbomen.
Onder de opstand wordt de plattegrond weergegeven, ook hier met een aanvulling aan de rechterzijde. In het poortgebouw zijn twee vetrekken gedacht, waarschijnlijk bedoeld als wachtkamers. In de zijvleugels projecteerde Zocher grafkelders, die in aantal corresponderen met de stèles tegen de muur ervoor. De tekening is niet zorgvuldig uitgewerkt. De aanwezigheid van inscripties is schematisch weergegeven; het volume van de stèles van het poortgebouw komt niet overeen met die van de zijvleugels. De plattegrond van de dienstwoning is niet uitgewerkt en de opstand en de opstand en de plattegrond van de linkerwoning ontbreken.
Dat het ontwerp van Zocher is uitgevoerd blijkt uit een tekening die C.W.B. Bruinvis in 1843 maakte van het poortgebouw, waarbij ook de zijvleugels te zien zijn.[5] De hoekwoningen vallen buiten het

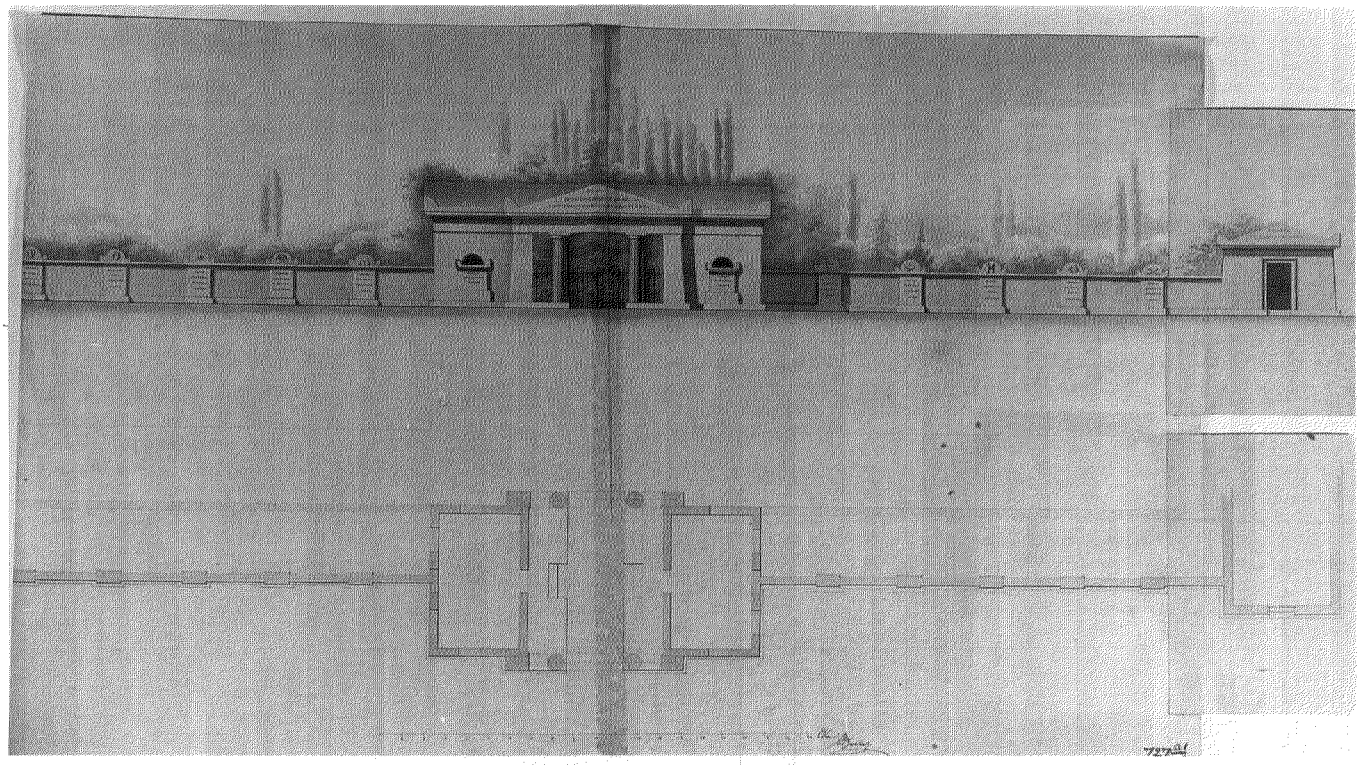

Schetsontwerp van de ingang van de Algemene Begraafplaats van Alkmaar. Opstand en plattegrond in potlood, pen en penseel in grijs en roze. Met schaalaanduiding en gesigneerd 'J.D. Zocher'. 380x590 mm; rechts verlengd met 93 mm. Alkmaar, Topografische Atlas van het Regionaal Archief, cat.nr. 727 a1.

beeld. Dit is niet verwonderlijk; de tekening van Zocher toont de situatie van vóór het besluit dat tijdens de aanleg werd genomen, het terrein te verbreden. De hoekwoningen kwamen hierdoor verder uit elkaar te liggen en de muren werden verlengd. Het is de vraag of de grafkelders ook werkelijk zijn gebouwd, of dat zij als zodanig hebben gefungeerd. De boekhouding vermeldt geen specificatie die het bestaan van de kelders aannemelijk maakt. Dit is bijvoorbeeld wel het geval bij de begraafplaats Soestbergen te Utrecht.[6] Deze begraafplaats ontwierp Zocher min of meer gelijktijdig met die voor Alkmaar. De kelders op Soestbergen maken evenwel in zekere zin deel uit van de natuur, want ze zijn opgenomen in een trapsgewijs oplopende heuvel. De eenheid tussen architectuur en natuur komt in Alkmaar op een geheel andere wijze tot stand. Het is immers het poortgebouw, zo blijkt uit de tekening, dat toegang verleent tot de tuin, als een soort van propylaeën, geplaatst voor een paradijselijke tuin, een elysium.
De uitvoering van de architectuur komt overeen met wat op Zochers tekening wordt gesuggereerd; de muren zijn gepleisterd en alle architectonische en decoratieve onderdelen zijn uitgevoerd in hardsteen. Overigens is het opvallend dat de archaïsch-dorische zijn uitgevoerd als zuilen van de toscaans-dorische orde.
Ondanks het feit dat we met Zochers tekening te maken hebben met een schetsontwerp, is deze belangrijk als illustratie van zijn streven naar eenheid in architectuur en natuur en van het verlenen van 'karakter' aan beide, waardoor de functie van het ontwerp in een oogopslag duidelijk wordt.

De archivalia uit het Regionaal Archief te Alkmaar, die voor het onderzoek naar de begraafplaats in aanmerking komen, laten nagenoeg niets los.[7] De gemeenteraad, die door de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland werd gesommeerd de begraafplaats aan te leggen, gaf de zaak in handen van een op 10 oktober 1827 benoemde 'Commissie van Directie over de Nieuwe Begraafplaats te Alkmaar'.[8] De stukken van de commissie zijn voor zover bekend niet bewaard gebleven, zodat wij alleen geïnformeerd worden door enkele verspreide gegevens in de correspondentie tussen de gemeenteraad en de Gedeputeerde Staten.
Voor de begraafplaats werd een terrein gekozen bij een kom aan de rand van de Alkmaarder Hout, waar negen korte en lange lanen op uitkwamen. Dit 'sterrebos'[9] behoorde tot de reorganisatie van de Hout uit ca 1745. Deze aanleg bleef gehandhaafd tot 1850, toen men de Hout veranderde in een landschappelijk aangelegd wandelpark. De informele tuin die Zocher voor de begraafplaats ontwierp vormde dus aanvankelijk een contrast met het toenmalige, door rechte lanen doorsneden stadsbos. Er is geen ontwerptekening van de tuin bekend.[10]

In 1860 besloot de gemeente Alkmaar de muren met de stèles te vervangen door ijzeren hekken.[11] De doorzichtigheid maakte de achterliggende en tot volle wasdom gekomen natuur nu veel dominanter. Dit verbrak de eenheid tussen de verschillende gebouwen. Dit alles kan de werking die Zocher in zijn ontwerp voor de Algemene Begraafplaats van Alkmaar heeft meegegeven echter niet verstoren.

Noten

1 Voor de discussie omtrent het begraven in de kerken en de wettelijke regelingen, zie Yvonne Lievaart, 'Amsterdamse begraafplaatsen en hun graftekens', in : tent.cat. *De dood verbloemen? Begraven en cremeren in Amsterdam; gedenktekens spreken*, Amsterdam (Nieuwe Kerk) 1982, p.59.

2 Uit de rekeningen van de stad Alkmaar blijkt dat Willem Hamer (1772-1858) zich als stadsarchitect voornamelijk bezig hield met het onderhoud van de gebouwen van de stad, de bestrating en kades. Ook het toezicht op de uitvoering van het werk van anderen, zoals Zochers begraafplaats, behoorde tot zijn werkzaamheden. Op grond van zijn functie is het denkbaar dat de classicistische wachtjes bij de Tesselse- en Kennemerbrug scheppingen van zijn hand zijn geweest. Zij zijn reeds in de vorige eeuw gesloopt, maar bekend door het beeldmateriaal. Het Rijksarchief te Haarlem bewaart achttien tekeningen van Hamer uit 1812; opstanden, plattegronden en een interieur, voor de verbouwing tot gerechtsgebouw van het Alkmaarse huis Moriaanshoofd en belendende panden. Zijn jongste zoon, Pieter Johannes Hamer (1812-1887) streefde als architect in bekendheid zijn vader voorbij. Als opzichter van de gebouwen van de Hervormde gemeente te Amsterdam, verbouwde hij het inwendige van de Amstelkerk en bouwde hij het enkele jaren geleden gesloopte neo-gotische ministerie aan de Nieuwe Kerk (1859). Hij was bestuurslid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en hield zich bezig met het ontwerpen van arbeiderswoningen. Te zamen met zijn zoon Willem bouwde hij het Paviljoen in het Vondelpark, thans Filmmuseum (1881).

3 Constance D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur. De architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, uitgave Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam 1991.

4 Alkmaar, Regionaal Archief (verder als RA), Secretarie 1816-1919, inv.nr. 809, brief B&W Alkmaar aan de gouverneur van Noord-Holland,16 maart 1829.

5 RA, Topografische atlas, cat.nr. 746.

6 Zie plattegrond Soestbergen in: E. De Jong, '"Waar de dood de wijsheids des levens leert". Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijstuin', in: tent.cat. *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900*, Utrecht (Centraal Museum) 1980, p.124-134.

7 RA, Secretarie 1816-1919, inv.nrs. 193-196, 668-671, 765-766, 807-810, 901-902, 918-919, 992, 1054-1057, 1240-1243, 1343-1344; Gemeentelijke diensten en bedrijven, waaronder de archieven van Openbare Werken, Algemene Begraafplaats, 1830-ca 1950, doos 2 en 7.

8 Dit blijkt uit RA, Secretarie 1816-1919, inv.nr. 194, 7 mei 1828.

9 Hans Koolwijk, De Alkmaarse Hout in de schijnwerpers', *Oud Alkmaar*, 11 (1987), p.10.

10 Aan de hand van een kadestrale kaart uit 1832 en een plattegrond van Alkmaar en omgeving uit ca 1883, kan het volgende beeld van het terrein worden geschetst. Het min of meer vierkante terrein (ruim twee ha) is toegankelijk via het poortgebouw. Men stuit direct op een waterpartij, die als een smalle beek het terrein doorsnijdt. Parallel hieraan lopen twee andere smalle waterpartijen; de zuidelijke loopt in een engte over in de middelste. Een brugje verbindt twee tussenliggende circel-vormige grasvelden, bestemd voor de graven. Het terrein moest aanzienlijk worden opgehoogd. Men voorzag zich van de benodigde grond door het graven van vijvers. Dit ging ten koste van de beschikbare grafvelden, waardoor men zich genoodzaakt zag het terrein uit te breiden. De middelste vijver diende tevens als een natuurlijke scheiding tussen het protestantse gedeelte (zuid) en het rooms-katholieke gedeelte (noord). De diepliggende vijvers zullen waarschijnlijk zijn omzoomd geweest door ongesnoeide beplanting in gesloten bossages. Paden volgden het slingerend verloop van de waterpartijen en omsluiten de grasvelden. In de eerste helft van deze eeuw werden de twee buitenste waterpartijen gedempd. Terzijde van het poortgebouw verrees een aula in de trant van de Delftse school. *Kadestrale atlas van Noord-Holland 1832*, dl.II, Alkmaar, Haarlem 1990, sectie E; RA, Kaartverzameling, cat.nr. I.B.69;RA, Secretarie 1816-1919, inv.nr. 809, brief B&W Alkmaar aan de gouverneur van Noord-Holland, 16 maart 1829. idem 21 februari 1829.

11 Zie RA, Kaartverzameling, cat.nr. M.L.129, ontwerp voor het afsluithek van de begraafplaats.

TIJD VAN LEVEN
Ouder worden in Nederland vroeger en nu

1993 is door de Europese commissie aangewezen als Europees jaar van de ouderen en het jaar van de solidariteit tussen de generaties. Dit is de aanleiding voor de tentoonstelling die van 10 maart tot en met 29 augustus 1993 in het Amsterdams Historisch Museum te zien is onder de titel 'Tijd van Leven. Ouder worden in Nederland vroeger en nu'.

De gemiddelde levensverwachting lag in de 17de eeuw rond de 35 jaar. Een jongen die nu geboren wordt, heeft een statistische kans 74,5 jaar te worden. Meisjes worden gemiddeld nog 6 jaar ouder. Steeds meer mensen worden oud en we worden steeds ouder.

Mensen hebben altijd tegenstrijdige gevoelens gehad over ouder worden: 'Ouderdom, hoe zijd gij zo veracht, terwijl een ieder u begeert' was een gevleugelde uitdrukking in de 17de eeuw. Bijna iedereen wil oud worden maar niemand wil oud zijn.

Vroeger betekende in grote lagen van de bevolking oud zijn meestal ook: arm zijn. Oude mensen waren overgeleverd aan de zorg van kinderen of liefdadigheidsinstellingen. Na de tweede wereldoorlog bracht de A.O.W. een 'verzorgde oude dag' binnen ieders bereik. Ik de jaren '90 klinken de stemmen die vraagtekens zetten bij de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat echter steeds luider. We leven in een maatschappij die uitschreeuwt: 'Je bent jong en je wilt wat!' en 'jongeren hebben de toekomst!'

Steeds meer ouderen verzetten zich tegen deze normen en verwachtingen van de samenleving. Vaak blijven ze actiever en gezonder dan vroeger en willen een blijvende rol vervullen in hun eigen omgeving en in de samenleving.

De tentoonstelling in het Amsterdams Historisch benadert het ouder worden in Nederland vanuit verschillende invalshoeken. De onderwerpen die aan bod komen zijn: de persoonlijke beleving van het ouder worden, de veranderingen in leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking, de inko-

Afb. 1. Rembrandt, hoofd van een oude man, ets, 1630 (Collectie Amsterdams Historisch Museum).

Afb. 2. T. Wieschebrink, 'Grootmoeders tussenkomst', 19de eeuw (Collectie Amsterdams Historisch Museum).

menspositie, de verschillende huisvestingsmogelijkheden van ouderen, de lichamelijke ouderdomsverschijnselen, de eeuwige wens van de mens om jong te blijven en de vaak stereotype beelden uit het verleden en heden over de ouderdom.

In 18de en 19de eeuwse prenten met levenstrappen is de 50-jarige leeftijd een duidelijk keerpunt. Vanaf die leeftijd wordt men een rustig leven toebedacht. In onze tijd zijn de geluiden anders. Dat blijkt bijvoorbeeld uit reclame slogans zoals: 'Je moet toch niet denken aan een rustige oude dag ...' In de tentoonstelling is dat uitgebeeld in een moderne levenstrap.

Zo tonen schilderijen, prenten, tekeningen en videoprogramma's hoe ouderen vroeger en nu verbeeld zijn. De tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum laat zien dat ouderdom in vele opzichten een relatief begrip is. Wat in de 17de eeuw oud was is tegenwoordig middelbare leeftijd. Voor een achttien-jarige zijn alle veertigers stokoud maar de veertiger zelf denkt daar heel anders over. Het publiek wordt gestimuleerd na te denken over de eigen toekomst en die van onze samenleving. Het klapstuk van de tentoonstelling een 'age-machine' confronteert de bezoeker met die 'oude toekomst: via computerbeelden wordt getoond hoe men er zelf over 20 of 25 jaar uit kan zien.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam (020-5231822). Dagelijks geopend van 11-17 uur.

Sporen van Utrechts verleden

Geschiedenis laat zijn sporen na. Wie door de stad wandelt kan overal sporen zien van Utrechts rijke historie. Maar ook veel van wat uit het stadsbeeld is verdwenen blijkt aan de vergetelheid te zijn ontkomen.

Een weloverwogen selectie van de historische collectie van de stad Utrecht is in een nieuwe presentatie te bewonderen in het Centraal Museum. Bouwfragmenten, waaronder de gevel van het 16de eeuwse stadhuis herinneren aan de prachtige oude gebouwen die inmiddels zijn gesloopt. Modellen en maquettes, zoals een maquette van de Domkerk die tot en met het koorbankje is uitgewerkt tonen historische gebouwen in detail en geven een beeld van de veranderende stad.

Ook het leven in de oude stad is gedocumenteerd in voorwerpen. De belangrijke Utrechtse zilvercollectie met topstukken van Vianen, 18de eeuws glaswerk, middeleeuwse beelden en 19de eeuwse uniformen getuigen alle op eigen wijze van het verleden. De muntencollectie gaat terug tot in de Romeinse tijd. De Romeinse schat van het Domplein is een waar pronkstuk. In de zaal van het Utrechts Provinciaal Genootschap worden archeologische vondsten gepresenteerd en kan de bezoeker kennis maken met voorwerpen uit het leven van alledag in de oudheid: Romeinse amforen, een Merovingisch graf, maar ook olielampjes, vetvangers en sieraden.

Een museum is geen boek. Het kijken staat centraal: overzichtelijk soort bij soort gerangschikt wordt de bezoeker optimaal in de gelegenheid gesteld de objecten te bekijken en de veelheid en verscheidenheid in zich op te nemen. Voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van Utrecht is een bezoek aan deze museumopstelling beslist de moeite waard.

Centraal Museum Utrecht, Agnietenstraat 1, 3500 GC Utrecht (030-362362). Geopend dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur. Zondag 12-17 uur.

AUTEURS

Dito Abbad (Curaçao 1944) studeerde in 1971 af aan de TH Delft als stedebouwkundig ingenieur en is sinds 1972 werkzaam in de Nederlandse Antillen. Hij is mede-oprichter van PLAN'D2 (Institute for Planning, Development & Design) op Bonaire (1973), Curaçao (1974), Aruba (1975) en St. Maarten (1978). Lid van Plataforma Otrabanda (buurtorganisatie stadsdeel Willemstad); Monumentenraad Curaçao; Sub-Committee on Cultural Heritage, Caribbean Conservation Association. Aangesloten bij: SAIA (Antilliaanse architecten- en ingenieursvereniging); KIVI; Architectenregister; Bond van Nederlandse Planologen.

Saskia van Dijk (Jeruzalem 1960) is in 1991 afgestudeerd als architectuurhistorica aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1990 verbleef zij vier maanden op Curaçao voor architectuur- en stedebouwkundig onderzoek. In 1992 organiseerde zij het symposium en de gelijknamige fototentoonstelling 'Tussen airco en een mangoboom; Architectuur en stedebouw Curaçao' aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf januari 1993 is zij werkzaam bij 'Antwerpen'93' (Culturele hoofdstad van Europa) voor onderzoek naar de negentiende-eeuwse stadsgeschiedenis van Antwerpen.

Ronald Gill is architect. Hij studeerde in 1967 af aan de Technische Hogeschool in Delft en werd als architect van Gemeentewerken Rotterdam diverse malen uitgezonden ten behoeve van restauratie- en stadsvernieuwingsprojecten (o.a. in Jamaica, Curaçao, Sierra Leone en Indonesië). Hij werkte van 1980 tot en met 1984 als docent aan de Universiteit van de Nederlandse Antillen (Universidat Nashonal di Antia). Momenteel is hij in verband met een promotieonderzoek gedetacheerd bij de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

Mariëtte I. Kamphuis (Bonaire 1961) is in 1991 afgestudeerd als architectuurhistorica aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij volgde het bijvak stedebouw aan de Afd.Bouwkunde van de TU Delft en verbleef in 1990 vier maanden op Curaçao voor haar doctoraalonderzoek naar het 'Shell-tijdperk in de stadsgeschiedenis van Willemstad'. In 1992 was zij mede-auteur van *Architectuur en stedebouw van Flevoland* en organiseerde zij het symposium en de gelijknamige fototentoonstelling 'Tussen airco en een mangoboom; Architectuur en stedebouw Curaçao'. Vanaf september 1992 is zij als architectuurhistorica verbonden aan het Bureau Monumenten van Rotterdam.

Michael A. Newton (Curaçao 1955) is afgestudeerd als bouwkundige aan de Hogere Technische school in Tilburg en als architect aan de Technische Universiteit Delft. Sinds 1988 werkzaam bij de Curaçaose Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting, afdeling Monumentenbureau als monumenten- en restauratiedeskundige. Schreef verschillende publikaties over de Antilliaanse architectuur en monumentenzorg.

René Antonio Römer (Willemstad 1929) studeerde in 1956 af als socioloog aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Gaf van 1959-1974 leiding aan het Departement van Cultuur en Opvoeding en was vervolgens als docent en hoogleraar verbonden aan de Hogeschool/Universiteit van de Nederlandse Antillen, waarvan hij ook Rector Magnificus is geweest. In 1983 werd hij Gouverneur van de Nederlandse Antillen. Momenteel is hij als hoogleraar sociologie verbonden aan de RUG en is hij voorzitter van de Monumentenraad Curaçao. Römer schreef vele publikaties over de Nederlandse Antillen en het Caribisch gebied.

Simone Rots (1969) studeert vanaf 1987 architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Volgde bijvakken restauratie en stedebouw aan de afdeling Bouwkunde van de TU Delft en verrichtte in 1991 vier maanden architectuurhistorisch onderzoek in Curaçao. In 1992 volgde zij een bijvak architectuurgeschiedenis en stedebouw aan de universiteit van Siena. Vanaf september 1992 heeft zij een stageplaats bij het Gemeentelijk Woningbedrijf (GWR) van Rotterdam waar zij onderzoek verricht naar stadsvernieuwingsprojecten van het GWR ten behoeve van een jubileumboek.

Heleen de Ruyter (Groningen 1967) is eind 1992 afgestudeerd als architectuurhistorica aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1990 had zij een stageplaats bij de Dienst Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting van Curaçao waar zij architectuurhistorisch onderzoek verrichtte naar het IJzerstraatgebied.

Harry A. Tummers (1937) studeerde Engels en Kunstgeschiedenis in Nijmegen. Hij is verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Katholieke Universiteit, waar hij bij de afdeling middeleeuwen vooral beeldhouwkunst doceert. In 1980 promoveerde hij op het proefschrift *Early secular effigies in England. The thirteenth century.* Zijn publicaties liggen voornamelijk op het gebied van de Engelse en Nederlandse grafsculptuur.

Carel Weeber (Nijmegen 1937) studeerde in 1964 af als bouwkundig ingenieur in Delft. Is vanaf 1970 als (buitengewoon '70-'73) hoogleraar verbonden aan de afdeling Bouwkunde van de TU Delft. Maakte vanaf 1977 deel uit van het Bureau Hoogstad, Weeber, Schulze en Van Tilburg en vanaf 1987 van de Architectencie (samen met P. de Bruijn, F. van Dongen en J.D. Peereboom Voller). Weeber is momenteel voorzitter van de Bond van Nederlandse Architecten.

REFERENTEN

Archeologische berichten: **Dr. Riemer R. Knoop**, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Mutual heritage: **mevr. drs. M.P. Wolff**.

Tentoonstellingen: **mevr. drs. M.L.A.J.Th. Brekelmans.**

KNOB

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedebouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:
H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:
Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:
G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Algemeen Bestuur:
Ir. R. Apell
Prof. dr. G.J. Borger
Mr. G.A.A. Conijn
Mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel
Mevr. ir. A. Mazzola
Prof. dr. A.J.J. Mekking
W.F.J. Mörzer Bruyns
Drs. T.A.S.M. Panhuysen
Mr. T.N. Schelhaas

KNOB JAARREDE uitgesproken door de heer G. Heuff op 9 januari 1993 tijdens de KNOB-Jaardag bij de Faculteit Letteren van de Rijksuniversiteit Leiden.

Zeer geachte aanwezigen,

Allereerst wil ik u en de uwen op deze eerste Jaardag van de KNOB een voorspoedig 1993 wensen.
Het zal u allen duidelijk zijn dat het afgelopen vereenigingsjaar zonder twijfel het meest cruciale in het bestaan van de Oudheidkundige Bond is geweest. Zonder overdrijven kan mijnsinziens gesteld worden dat het een jaar is geworden van 'erop of eronder'. Het doet mij – als voorzitter – genoegen om u te kunnen melden dat het het eerste is geworden.

Een woord van grote dank gaat uit naar degenen, die hieraan hebben bijgedragen; dit gebeurde niet alleen in actieve zin, maar ook in passieve zin door bijvoorbeeld het lidmaatschap te continueren en daarmede het vertrouwen in de toekomst van de Bond te demonstreren.
In de afgelopen periode is overduidelijk gebleken dat de KNOB niet alleen een vereniging is VOOR de leden maar ook VAN de leden!

Het zal uit de kille jaarcijfers, die u op 27 maart a.s. gepresenteerd krijgt tijdens de Ledenvergadering, niet blijken hoe hectisch 1992 voor de vereniging is geweest, hoezeer de betrokkenen bij het overlevings-proces met de regelmaat van de

klok geconfronteerd zijn met financiele tegenslagen en hoe slecht de zaak van de KNOB ervoor heeft gestaan.
Toch waren er de kleine successen en het allesoverheersende gemeenschappelijk gevoel, dat de KNOB nog belangrijke bijdragen aan het cultuurbehoud en de wetenschapsbeoefening heeft te leveren en – gelet op zijn unieke positie – zeker niet zou mogen en kunnen verdwijnen.
Uit veel bleek dat er een sterke wil tot voortbestaan aanwezig was en dat het benodigde krediet nog in voldoende mate bij de leden en andere organisaties aanwezig was.

Binnen het Bestuur leeft uitdrukkelijk de opvatting dat viering in 1999 van het komende honderdjarige bestaan niet zozeer in het teken zal moeten staan van de ouderdom van de vereniging maar van haar nieuwe jeugd; ik heb er alle vertrouwen in dat ons dat gaat lukken.

Dit jaar heeft alvast een voorproefje gegeven van de vereniging, die het Bestuur zich voorstelt, n.l. een dynamische organisatie die aan de weg timmert en de moeite waard is om lid van te zijn. Naast het Bulletin, dat van ouds het wetenschappelijke gezicht van de vereniging heeft bepaald, zijn er verschillende activiteiten zoals symposia, excursies, lezingen en de restauratiewerkvakanties voor de jeugdleden. Gezien de vele vakdisciplines, waartoe de leden behoren, zal het pakket van activiteiten veelzijdig dienen te zijn.

Dat dit mogelijk is, blijkt ondermeer uit het programma van het afgelopen jaar, waarbij de resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project aan de orde zijn gekomen,naast het bouwhistorisch onderzoek, de landschapsproblematiek en de zorg voor de (Gelderse) kastelen. Dank zij de aandacht die deze activiteiten in de media mochten krijgen, konden berichten dat 'de KNOB niet meer zou bestaan' ontkracht worden. Met het optreden van de heer Quillermo, echtgenoot van prinses Christina, als officiële opener van het symposium over de Gelderse kastelen, heeft de Bond zijn relatie met het Koninklijk huis kunnen onderstrepen.

De variatie in onderwerpen, die aan de orde worden gesteld, treft u ook weer dit jaar aan getuige het activiteiten-programma voor 1993.
Ook nu weer zal bij de organisatie van de activiteiten samenwerking worden gezocht met anderen; dit gebeurt bepaald niet uit zwakte maar voor het bereiken van een kwalitatief zo goed mogelijk resultaat. Samenwerking wordt dezerzijds gezien als een positieve zaak en bijzonder gelukkig is het Bestuur met het feit dat die met de Nederlandse Museum Vereniging ertoe geleid heeft dat deze zijn huidige voorzitter afgevaardigd heeft in het Algemeen Bestuur van de KNOB.
Het Bestuur hecht zeer aan nauw kontakt met de leden en zal naast de gebruikelijke informele gesprekken ook steekproefsgewijs satisfactie-onderzoek doen onder de leden. Een eerste peiling vindt momenteel plaats onder de jeugdleden, een groep die voor de toekomst van de Bond zeer belangrijk is.
De resultaten van deze peilingen zullen waar nodig het beleid van het Bestuur beïnvloeden en corrigeren indien daar aanleiding toe bestaat. Belangstellenden kunnen desgevraagd uiteraard kennis nemen van de resultaten, die op het Bureau ter inzage zullen liggen.
Gelet op de privacy van de leden zal het onderzoek steeds anoniem van karakter zijn. Ik reken op uw medewerking indien u uitgenodigd wordt uw mening te geven over zaken die de KNOB raken.

Los van genoemde mogelijkheden, nodig ik u van harte uit niet te schromen om uw opmerkingen en suggesties het Bestuur of Marianne te doen toekomen. Wij zullen u er dankbaar voor zijn en waar mogelijk ons voordeel mee doen!

Als laatste onderwerp wil ik uw aandacht vragen voor het ledental van de Bond.
Zoals bij de verschillende vergaderingen, die in de afgelopen jaren zijn gehouden, is de ontwikkeling van het ledental een zaak van aanhoudende zorg. Het Bestuur hoopt dat de nieuwe lijn bij de vereniging ook een positieve invloed zal hebben op het aantal leden; de eerste tekenen wijzen daarop. Toch hoop ik dat ook de leden hun best zullen doen het verloren terrein terug te winnen, want de KNOB kan pas echt overleven als het ledental weer boven de 2000 gestegen is.
Ik wens u een interessante dag toe.

Verslag ledenvergadering dd. 20 juni 1992, gehouden in het Teylers Museum te Haarlem.

Het aantal aanwezige leden is 31 naast een bijna voltallig Bestuur met 7 leden.

1. Opening
De vergadering wordt geopend door de heer G. Heuff, voorzitter.
Mededelingen: berichten van verhindering zijn ontvangen van van de heren Gundelach, Kamphuis en de chef de bureau, Marianne de Haas (wegens ziekte).

2. Notulen ledenvergadering dd. 15 februari 1992
De enige opmerking op dit verslag komt van de heer Jansen, die de voorzitter verzoekt om in het vervolg niet melding te maken van 'een groot aantal leden' maar het aantal aanwezigen nader te preciseren;
de secretaris bevestigt desgevraagd dat het aantal aanwezige leden ruim 35 is geweest. Aan de hand van het register, dat op deze vergadering is rondgegaan kan dit aantal nauwkeurig worden vastgesteld. De voorzitter zal zorgen dat in de toekomst het verslag op dit punt precies is.

3. Ingekomen stukken en mededelingen
Er zijn geen stukken ter behandeling in de vergadering bij het Bestuur en het bureau van de KNOB binnengekomen.

4. Financiën
Met betrekking tot de toelichting op de Jaarrekening 1991 door de Penningmeester, Verslag van de Kascommissie en benoeming nieuwe leden van de Kascommissie geeft de Penningmeester een nadere toelichting.
Deze geeft aan dat de Jaarrekening in concept gereed is, maar dat ten gevolge van de problemen waarmede de KNOB in 1991 werd geconfronteerd de definitieve versie nog niet gepresenteerd kan worden; weliswaar zijn enkele van de belangrijkste problemen zoals de opheffing van het directeursschap en de fiscale problematiek opgelost maar de afwikkeling van financiële relatie KNOB/ Walburg Pers vergt meer tijd dan is verondersteld. De voorkeur is gegeven aan een uitstel van de behandeling daarvan in plaats van het in discussie brengen van een onvolledig stuk. Weliswaar wordt in het overleg met de Walburg Pers goede voortgang gemaakt maar een accoord met daarin alle financiële consequenties, die van grote invloed zijn op de verenigingsfinanciën, is nog niet bereikt. Hij stelt voor om dit moment af te wachten en spreekt daarbij het vertrouwen uit dat het moment van overeenstemming niet meer ver weg is. Afgezien van dit laatste kan geconstateerd worden dat 1991 een relatief klein tekort heeft opgeleverd van ca. fl 7.000; in vergelijking met de resultaten van 1990 betekent dit een forse verbetering. In verband met het voorgaande kondigt de heer Conijn aan dat hij weliswaar af zal treden als Penningmeester, maar gezien zijn nauwe betrokkenheid met de zaak 'Walburg Pers' en de bij hem aanwezige historische kennis zal hij lid blijven van het Bestuur met als speciale taak: het tot een goed einde brengen hiervan.
Naar aanleiding van deze toelichting wordt door mevr. Bleijenburg met betrekking tot de aangegeven tekorten gevraagd aan welke bedragen gedacht moet worden; essentieel is hierbij volgens de Penningmeester de invloed van het kontrakt hierop. Wanneer dit strikt gevolgd wordt met de Walburg Pers als (risicodragende) uitgever, dan zou – afgezien van de bijgekomen kosten wegens verenigingsdrukwerk – de gereserveerde bedragen de in rekening te brengen kosten geheel kunnen afdekken; wordt echter rekening gehouden met de nota's wegens drukwerk dan zou het tekort over de afgelopen drie jaar meer dan een halve ton bedragen.
De Penningmeester beklemtoont desgevraagd dat de discussie met de Walburg Pers zich niet in de juridische sfeer bevindt, aangezien beide partijen vooralsnog de intentie hebben de samenwerking voort te zetten.
De heer Besemer vraagt hoe het is gesteld met de betaling van de gezonden rekeningen van de Walburg Pers vanaf 1989; de heer Conijn geeft aan dat in het kontrakt tussen de Walburg Pers en de KNOB de eerstgenoemde de rol van uitgever heeft en dat dientengevolge nota's wegens drukkosten, zoals deze gezonden zijn aan de vereniging, irrelevant zijn. Voor een deel kan e.e.a. te wijten aan langdurige ziekte bij de Directie van de Walburg Pers in de genoemde periode. De Voorzitter verklaart nadrukkelijk dat de sfeer, waarin de gesprekken zich voltrekken, zeer positief en constructief is. Zoals bij de vorige vergadering reeds is gemeld, is het kontrakt aangegaan voor de jaren 1989, 1990 en 1991; over de wijze, waarop de toekomstige samenwerking wordt voortgezet, zal worden gesproken nadat een accoord over de financien is bereikt.
Het Verslag van de Kascommissie en benoeming van een nieuwe Kascommissie komt voor deze vergadering te vervallen.

5. Jaarverslag 1991
Het Jaarverslag geeft geen aanleiding tot discussie en wordt ongewijzigd goedgekeurd.

6. Programma 1992 en 1993
De Secretaris geeft toelichting op de voorgenomen aktiviteiten voor 1992, te weten:
23 september Betekenis van het Bouwhistorische Onderzoek voor het opstellen van het restauratieplan, te houden in Deventer in samenwerking met de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Stichting Bouwhistorisch Onderzoek en de gemeente Deventer.
2 oktober themadag Het Gelderse Kasteel, te houden in het kasteel Rosendael te Rozendaal in samenwerking met de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.
16 oktober Landschapsdag te Zeist in samenwerking o.m. met het Platform Landschap, waarvan de KNOB deel van uitmaakt, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Oudheidkundig Bodemonderzoek, de ministeries van Landbouw en Visserij en VROM.

december 'Topografische prentkunst' (deze dag is wegens overbelasting van het programma en in overleg met de participanten uitgesteld)
9 januari Wetenschapsdag te Leiden in samenwerking met het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. Leiden; deze dag is bedoeld als jaarlijks terugkerend evenement te organiseren met een van de universiteiten rond de oprichtingsdag van de KNOB.
Naar aanleiding van enkele opmerkingen daarover uit de Vergadering deelt de Voorzitter mede, dat de programmering in 1993 gelijkmatiger zal zijn dan in de tweede helft van 1992; e.e.a. wordt veroorzaakt door het inhaaleffect, die noodzakelijk is om de geloofwaardigheid van de KNOB te versterken jegens haar leden en de instanties, die de Bond financieel ondersteunen. De opzet is het om te komen tot een cyclus van 2 maanden.

7. Mutaties Bestuur
Zoals de heer mr G.A.A. Conijn in zijn toelichting op het Financieel Jaarverslag 1991 (punt 4 van de agenda) reeds mededeelde, zal hij de functie van Penningmeester neerleggen, doch hangende de afwikkeling van het onderdeel 'Walburg Pers' aanblijven als lid van het Bestuur.
Op voorstel van het Bestuur wordt de heer E.G.M. van Zijl, registeraccountant, benoemd in de functie van Penningmeester.
Tevens treedt af mevr. drs M.M.A. van Boven als lid van het Algemeen Bestuur; door het Bestuur wordt als kandidaat de heer W.F.J. Morzer Bruijns, Voorzitter van de Nederlandse Museum Vereniging, voorgesteld; hier zijn vanuit de leden geen tegenkandidaten gesteld, waardoor ook deze benoemd wordt als lid van het Bestuur.

8. Rondvraag.
Als ingelast onderwerp wordt door de Voorzitter de Redactie van het Bulletin aan de orde gesteld, die de Hoofdredacteur, prof dr ir F.W. van Voorden, het woord geeft. Deze gaat uitvoerig in op de nieuwe opzet van de Redactie van het Bulletin; zodra alle aangezochte personen positief hebben gereageerd zal de nieuwe opzet van start gaan.
Ingevolge het bepaalde in artikel 11 van het Huishoudelijk Reglement kan de Vergadering zich desgevraagd hiermede verenigen en verklaart men zich tevens accoord met de personele invulling. Het vervaardigen van de summary zal voortaan aan een gespecialiseerd vertaler worden opgedragen.

Potsdam: uitvoerig is gediscusieerd over de betrokkenheid van de KNOB bij het project Potsdam; naar aanleiding van een vraag van de heer Besemer dienaangaande bevestigt de Secretaris dat Oranienburg geen deel uitmaakt van het project. Algemeen heerst de opvatting bij de Vergadering dat het geven van restauratie-adviezen meer op terrein van bijvoorbeeld de Restauratieafdeling van de TU-Delft en particuliere deskundigen zou hebben gelegen dan die van de KNOB; de eigen inzet van de vm. Directeur van de KNOB is hier in niet geringe mate debet aan. Naar aanleiding van een vraag dienaangaande van de heer Van der Mark verzekert de Voorzitter dat de KNOB op geen enkele wijze zal participeren in de BV 'Restauratie Potsdam' o.i.d. die volgens zeggen door de heer Elsing schijnt te zijn opgericht.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

Between air-conditioner and mango tree
Architecture and urban development
symposium Curaçao, University of Groningen (RUG) September 1992

Saskia van Dijk and Mariëtte Kamphuis

On 23 September 1992 the symposium 'Between air-conditioner and mango tree' took place at the University of Utrecht (RUG). It was not without reason that the Institute of Art history, Architectural history and Archaeology, in the person of Professor. dr. E.R.M. Taverne, performed the task of being the host during that day. In the period 1990-1992 five students of the architectural-history department dedicated their postgraduate studies to architecture and urban development in Willemstad, Curaçao.
The immediate cause of the organization of the symposium was the wish to reveal the results of the research performed, in such a way as to make it possible to use it in the discussion on the practice of present-day architecture, urban development and urban renewal on the island.
This theme is quite topical among experts as well as the general public. The discussion is notably focused on the decline, preservation, and urban renewal of the historical centre of Willemstad. Partly because of the acute need to take action there, partly because of the formulation and institution of the Monumentenplan (monuments and historic buildings plan) and the promotional activities of the Interregional Commission Action Plan Willemstad (ICAW) of UNESCO since 1988.

Question of identity

What is essential is the question of identity. The need for an Antillean native culture and a policy suitable for this purpose has presented itself ever more compellingly since the fifties, when the process of governmental emancipation of the islands started. Within the field of restoration of monuments and urban renewal the following question is crucial: choices will have to be made between demolition and restoration, history-oriented new construction or contemporary building. The quality of life of a city is largely determined by the extent to which buildings and public environment give the inhabitants a sense of recognition and of 'feeling at home'.
The organization of the symposium also wished to apply the theme of identity explicitly to the urban growth and present situation of twentieth-century Willemstad: an extensive conurbation which in the course of a few decades has come into existence around Schottegat, the inner bay and also the industrial centre of the oil industry. In this area in particular, with its fragmented and largely unstructured buildings, the present generation of Curaçao architects and urban developers is faced with a difficult task. They are trying to find modern solutions in harmony and coherence with the form language and functionality rooted in native culture as well as to improve the disrupted relation (both in visual and in functional respect) between the historical inner city and the modern urban extensions. A task on 23 September 1992 summarized under the title: 'between air-conditioning and mango tree'.

Curaçao building tradition and alienation

In geographical and climatological respect the island of Curaçao is part of the Caribbean. A group of scattered islands, each of them colonized by a European nation at some time or another. Each mother country left its mark on local culture, which resulted in an enormous variety of cultural characteristics. This diversity, combined with the capacity of absorbing and integrating all sorts of external influences into the local culture is the common element linking the chain of islands to form a multi-coloured entity.
Thus an enormous wealth of forms also arose in the architecture and urban development of the Caribbean, in which Curaçao definitely occupies a special place. Here too, a quite specific development of forms took place, combining the cultural heritage of the mother country with a pragmatical use of locally available materials and adjustment to local environment. As a consequence, architecture and urban development distinguished themselves from those in the mother country, The Netherlands, as well as from those found on the islands elsewhere in the region.
The unexpected and rapid industrialization of Curaçao since the beginning of this century, when the oil industry was established there, caused a rupture in the gradual development of the native building style. 'Oil' became the determining factor in the type of urban growth and layout of Willemstad. An overall modernization took place; there was a lack of time, means and cultural awareness to adapt traditional architecture to the requirements of the new period, both in a quantitative and a qualitative respect. In order to meet the urgent demand for houses and new public buildings, a switch was made to foreign means, materials and forms. The alienation thus started is one of the major causes of the present problems and discussions in the field of Curaçao urban development.
Economic factors still greatly determine the acts and choices made by the authorities on the island, which is in a highly vulnerable and dependent position due to its unilateral and open structure. However, the 1969 revolt and, in the field of architecture, the recent fierce opposition against a French anti-historical development proposal for the Brion square, indicate that there are limits to this unscrupulous denial of local culture and needs.

Cultural awareness

Notably during this past decade there has clearly been a turn in this respect both among architects and with respect to environmental planning. A start will have to be made with successful urban development and revitalization of the partly rundown historical centre, taking the native, locally rooted form as a starting point, literally in the physical appearance of the city built, as well as in the form of a policy vision. Reorganizations in public housing, the Monumentenplan, the Environmental Development Plan and experiments in architecture witness the will and energy to come to a more firmly based approach of environmental-planning policy.
At the same time criticism of the present situation has been expressed more vehemently these past years. Historical parts of town are very vulnerable in an economy strongly aimed at tourism, and in the event of careless policy they might deteriorate into a lifeless, stone museum of historical-looking facades, without any value for the local inhabitants; In this respect, (foreign) property developers represent important factors of power. There is also criticism of the specific environmental-planning policy: an overall vision is under fierce discussion. No permanent solution is at hand for the housing shortage and the shortage of suitable building sites.

Research

There are still many gaps in the historiography of Willemstad. Whereas formerly stylistic developments in historical architecture were emphasized, at the moment there is a great need for research aimed at long-term processes, their determining

factors and the actors therein. Research focusing on the place occupied by Curaçao within the Caribbean, searching for connecting and distinguishing elements, and placing them in an overall view of mutual influence. Research into twentieth-century urban development, disclosing the details of the process of modernization and planning that has led to the present situation in architecture and urban development.
Gathering knowledge and understanding of this history of Willemstad may be seen as a part of and contribution to the development and consolidation of a Curaçao building style and environmental-planning policy.
The four undergraduate dissertations mentioned, which were presented at the University of Utrecht on 23 September 1992, may instigate further gathering of knowledge. The knowledge built up at the University of Utrecht and beyond it, when compiled into a wide research structure, might be extended and put to use in such a way as to make it immediately applicable for concrete architecture, urban development and planning policy in Curaçao; where indeed the symposium 'between air-conditioning and mango tree' ought to have taken place.

Recent finds of 13th and 14th-century funerary sculpture in the Netherlands

H.A. Tummers

Over the last twenty-five years several pieces of early funerary sculpture have come to light in the Netherlands. Some of them have not yet been published, others have been mentioned but not always in easily accessible periodicals. Here a survey of them is given, concentrating on the finds that have not yet been described and on some new insights procured by the others.
In the medieval church of Lochem a piece of sandstone of a sacramenthouse was found in about 1973, the backside of which showed an *Orans*-figure and the words *requie(m)* and *anim(am)*. The original funerary use of this memorial stone is clear, while stylistically it may probably date from the 9th or the 10th century. As such it deserves more notice then it has received up to now.
Three new finds can be added to the group of sarcophagus lids with the representation of the deceased in low relief as found along the northern coastal region. At Vollenhove a lid was found in 1991 during extension works on the marina there. It shows the figure of a man with his hands on his stomach within a border consisting of ropes, while at the top a separate compartment shows a tiny figure standing for the *elevatio animae* scene. The lower right hand part of a similar slab at Rolde, already known but wrongly interpreted, is shown to belong to the same group. The extraordinary slab at Holwierde showing a husband and wife holding each other has not yet been dealt with in Dutch art-historical literature, though it is mentioned in the English handbook by Greenhill on incised effigial slabs. All three slabs are made of Bentheimer sandstone and can be dated back to the end of the 12th or the beginning of the 13th century. The whole group of these effigial slabs, and some fourteen are now known in the Netherlands and in northern Germany, can be described as provincial products deriavative fron funerary works of art in Westphalia in the 12th century (at Iburg and Riesenbeck).
As to great tombs with effigies, the double tomb to Count Gerhard and his wife at Roermond is shown to be original and still on its original site in the middle of the former abbey church, in spite of doubts expressed in the handbook on tomb sculpture by Bauch. Attention is further drawn to the great tombs with giants that are made of Namur stone (at Gorinchem, Utrecht and Ysselstein), especially as they are still often stated to be of the better known Tournai stone.
Of the early incised effigial slabs found in the present-day Netherlands, those at Velsen, Nijmegen and two at Maastricht are dealt with here. The one at Velsen deserved greater attention because of the special technique of *taile d'épargne* that is employed. The slab at Nijmegen to Coene Boem and his wife Karstine (early 14th-century) is mentioned because the name of Coene Boem has been found to refer to a wine merchant who paid a Rhine toll at Lobith in 1306 and 1307. The most recent find, in Maastricht on the site of the Friars' church in 1990, shows the lower part of an incised knightly figure standing on a dragon. The name of the knight has not been preserved but the date has, 1273, and as such it is one of the very few early incised slabs commemorating knights in the Netherlands.

Summaries: Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman en H.A. Tummers.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie **renovatie** **nieuwbouw**

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

De bouw van de prestigieuze spoortunnel, dwars door het hart van Rotterdam, nadert langzaam maar zeker zijn voltooiing.

Momenteel zijn wij bezig met de wederopbouw van de koopmanshuizen aan de Wijnhaven.

In 1987 werden deze woningen zorgvuldig gedemonteerd en opgeslagen in twintig containers. Nu worden de panden weer te voorschijn gehaald en herbouwd met de authentieke materialen.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600

aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

Wie aan het eind van de zestiende eeuw voet aan wal zet in Polen, struikelt over de Hollanders en Vlamingen. Ze brengen er hun waar aan de man, bouwen huizen, leggen waterwerken aan, installeren een in Utrecht gebouwd carillon in de Mariakerk. Ook in omgekeerde zin is er sprake van beïnvloeding: Poolse geleerden als Johannes Maccovius (Makowski) – een zeer populaire hoogleraar theologie – verblijven aan de universiteiten van Franeker en Leiden. De Pool Copernicus (Kopernik) vindt de eerste aanhangers van zijn theorieën in Nederland. Daniël Fahrenheit – de uitvinder van de kwikthermometer – komt als kleine jongen al uit Dantzig naar Amsterdam. In deze laatste stad treft men herbergen aan met namen als 'De Croon van Polen', 'De Arend en de Pool' en 'Krasnapolsky'!

248 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 22 x 28 cm
gebonden met stofomslag
ISBN 906011.807.3
NUGI 641
prijs ƒ 89,–
Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

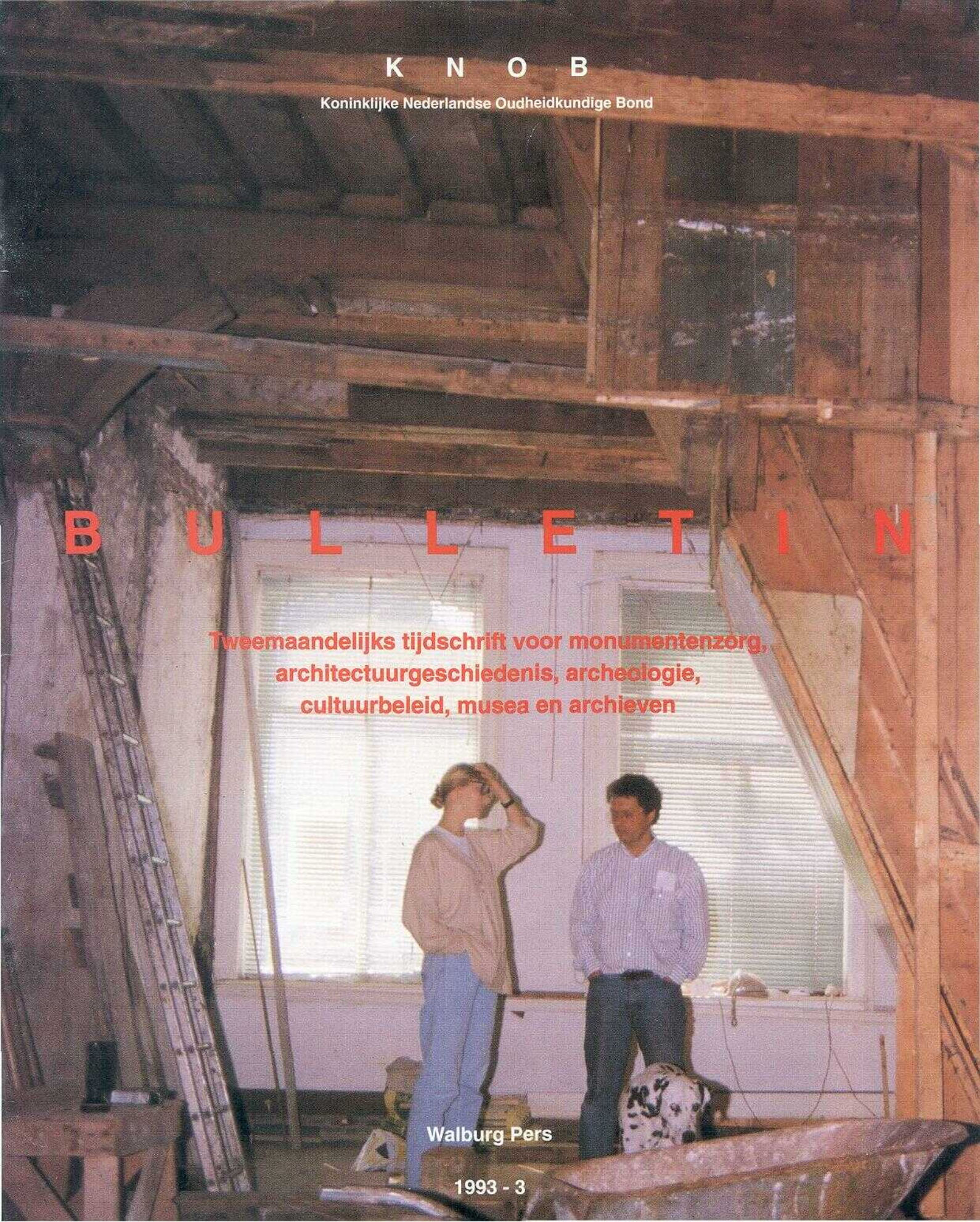

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg, architectuurgeschiedenis, archeologie, cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1993 - 3

INHOUD

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin
Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie
Prof. dr. ir. F.W. van Voorden (hoofdredacteur).
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad
Drs. U.F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W.J.H. Willems,
G. Heuff,
drs. J.F. van Regteren Altena,
drs. C.O.A. Baron Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C.J. Vriesman,
mevr. drs. M.J.H. Willinge.

Lay-out en vormgeving
Walburg Pers.

Summaries
Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen
Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB: *f* 75,—; *f* 50,— (tot 27 jr); *f* 125,— (instelling etc.). Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Losse nummers en druk
Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers *f* 15,—.

ISSN 0166-0470

57
A. van Drunen
Bossche gebouwen dendrochronologisch gedateerd

64
Dirk J. de Vries
Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5)

72
Publikaties
N. Arts (ed.), Het kasteel van Eindhoven (recensie: *Hans L. Janssen*);
J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries, Stof uit het Leidse verleden (recensie: *Wantje Fritschy*);
Auke van der Woud, De Bataafse hut (recensie: *J.A. Bakker*).

78
Recent verschenen

79
Berichten
Monumentenzorg: Doet het ministerie van WVC ook de kastelen de deur uit?, Onderzoek industrieel erfgoed, Cursus bouwhistorie.
Archeologie: Opgraving Sphinx-Céramique te Maastricht, Bezinning op de archeologie onder water, Zutphens middeleeuwen, Esdekken en landschappen in Overijssel, ROB-nieuwe stijl, Nieuwe historische afdeling Utrecht, Romeins Aardenburg, Delft anders, Hunebedden in negatief.

86
Tentoonstellingen
Jubileummummies in Leiden, Mummies nu ook in Groningen, Om de tuinpot geleid in Haarlem, Museum Hoogovens naar Beeckestijn, Conservare 1993, Keltisch Nederland.

87
Referenten

87
KNOB
Mededelingen en berichten

88
Summaries en auteurs

Omslag: Edam, Spui 2, tijdens de restauratie in 1991 (foto: D.J. de Vries).

BULLETIN KNOB
Jaargang 92, 1993, nummer 3

Bossche gebouwen dendrochronologisch gedateerd

A. van Drunen

De komst van de dendrochronologie maakt een keerpunt in het bouwhistorisch onderzoek mogelijk. Meer dan in de aangrenzende vakdisciplines archeologie en architectuurgeschiedenis, die stratigrafische, respectievelijk vergelijkende dateringsmogelijkheden hebben, dateren bouwhistorici vaak nog op basis van hun ervaring en kennis van plaatselijke situaties. Dateringen op een kwart eeuw nauwkeurig zijn dikwijls niet haalbaar, zodat een relatieve datering het uiterste resultaat is bij een onderzoek. Gecombineerd archeologisch-bouwhistorisch-(kunst)historisch onderzoek bood tot voor kort de enige betrouwbare dateringsmogelijkheid, maar is in de praktijk moeilijk uit te voeren.

Wil onze kennis over het bouwen, de bouwconstructies en de materialen zich verder ontwikkelen, dan zijn meer exacte dateringen noodzakelijk. Het is daarom van het grootste belang voor de vakdiscipline bouwhistorie dat het pionierswerk van drs. E. Jansma[1] in gestructureerde vorm wordt voortgezet. De uitkomsten van de gedateerde houtmonsters dienen met de bijbehorende documentatietekeningen snel ter beschikking te komen van de collegae onderzoekers. In het Bulletin KNOB worden sinds 1987 de resultaten gepubliceerd[2].

In deze bijdrage zijn de eerste resultaten van het dendrochronologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch weergegeven. Door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst (BAD) wordt in deze stad sinds 1975 systematisch onderzoek verricht in huizen die men verbouwt. De op deze wijze verzamelde gegevens van de gebouwen worden samengevoegd en per bouwblok uitgewerkt. Hierdoor ontstaat een aaneengesloten geheel, dat een beter beeld geeft van de stedebouwkundige ontwikkeling dan de afzonderlijke gebouwen kunnen opleveren. Ten behoeve van dit bouwblokonderzoek worden door de BAD systematisch houtmonsters verzameld. Deze zijn tot in 1991 in het kader van door ARCHON (NWO) gesubsidieerd onderzoek op het IPP door drs. E. Jansma dendrochronologisch onderzocht[3]. Naast de datering van de afzonderlijke gebouwen en constructies heeft het onderzoek een standaardcurve voor 's-Hertogenbosch opgeleverd[4].

Gelijktijdig is in opdracht van de BAD door drs. E. Vink archiefonderzoek verricht naar de herkomst van het bouwhout in de 16de eeuw. De helft van het eikehout, waarvan de herkomst bekend is, blijkt uit de naaste omgeving van de stad te komen. De rest is geïmporteerd uit Westfalen en de Ardennen[5].

De resultaten van het dendrochronologisch onderzoek werpen bovendien een nieuw licht op de stadsbranden die 's-Hertogenbosch in de 15de eeuw teisterden. Bij meerdere panden in de stad zijn dendrochronologisch gedateerde houtmonsters aangetroffen uit de periode vlak na de stadsbrand van 1463. Ook in straten waar de brand niet gewoed heeft treffen we deze houtconstructies aan[6].

In dit artikel worden de dendrochronologische data en de tekeningen van houten bouwfragmenten gepubliceerd. Deze zijn afkomstig uit negen onderzochte huizen in 's-Hertogenbosch. Van deze huizen is een korte voorlopige bouwgeschiedenis toegevoegd.

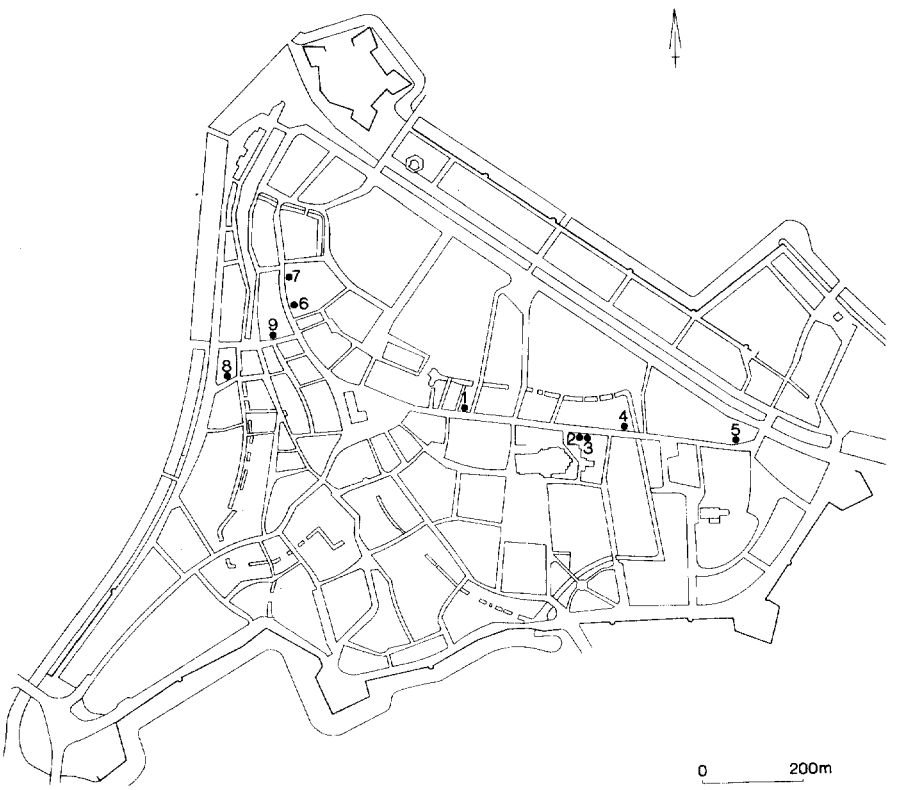

Afb. 1. Situatie van de onderzochte panden in 's-Hertogenbosch. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch.

Hinthamerstraat 36-38

Dit pand met zijn moderne bakstenen klokgevel was het poortgebouw van het Predikherenklooster. Het in 1292 gestichte convent werd in 1629, na de inname van de stad door de legers van de Republiek, opgeheven. De stadsbrand in 1419 verwoestte de kloostergebouwen, maar deze werden kort daarna herbouwd[7]. De particuliere huizen aan de Hinthamerstraat, waaronder de buurpanden van het poortgebouw, zullen toen eveneens herbouwd zijn. De gemeenschappelijke linkerzijmuur bezit op de begane grond metselwerk uitgevoerd in afwisselend koppenlagen en strekkenlagen[8]. In de 15de eeuw is het voorhuis van het linkerbuurpand geheel vernieuwd[9].

De rechterzijmuur is eveneens gemeenschappelijk. Deze muur was eigendom van het buurpand nr. 40[10]. De muur is later met behulp van een uitkragend boogfries ver-

hoogd. De bouwsporen in beide zijmuren laten op de verdiepingen zien dat het poortgebouw later tussen de beide buurpanden is ingebouwd. Op de begane grond kon dit niet worden vastgesteld. Mogelijk is het lage poortgebouw zonder verdieping hier na de brand van 1419 gebouwd.
De houtconstructies van Hinthamerstraat 36-38 vertonen enkele opmerkelijke zaken. Het houtskelet bevindt zich alleen op de tweede verdieping. Aan de linkerzijde zijn de muurstijlen koud tegen de muur geplaatst. Aan de rechterzijde zijn ze in de muur gehakt. De sleutelstukken hebben getrokken telmerken (gebroken en rechte merken), die echter niet op volgorde staan. Helaas zijn de profileringen gedeeltelijk afgehakt, maar de resten wijzen op een peerkraalprofiel en een met de guts gestoken randje. Deze balklaag is, gezien het ontbreken van spinthout, slechts globaal te dateren kort na ca. 1435 (post quem 1435 +/- 5 jaar).
De sleutelstukken van de eronder gelegen balklaag, behorende bij het lage poortgebouw, zijn vermoedelijk ouder en vertonen een veel ingewikkelder profilering.
De eiken kapspanten, voorzien van getrokken telmerken, zijn herplaatst. De korbeels zijn zowel in het spantbeen als de dekbalk gepend. De eiken sporenparen, zijn eveneens hergebruikt. Ze bezaten één haanhout en gezaagde telmerken.

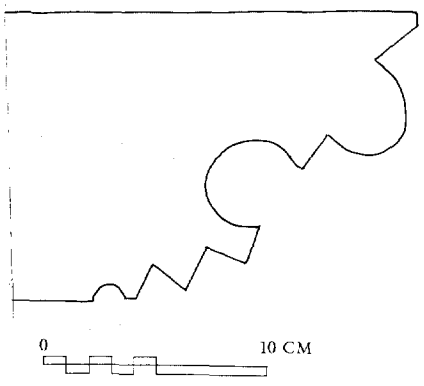

Afb. 2. Hinthamerstraat 36-38. Profiel van sleutelstuk tweede verdiepingsbalklaag. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch. A. van Drunen.

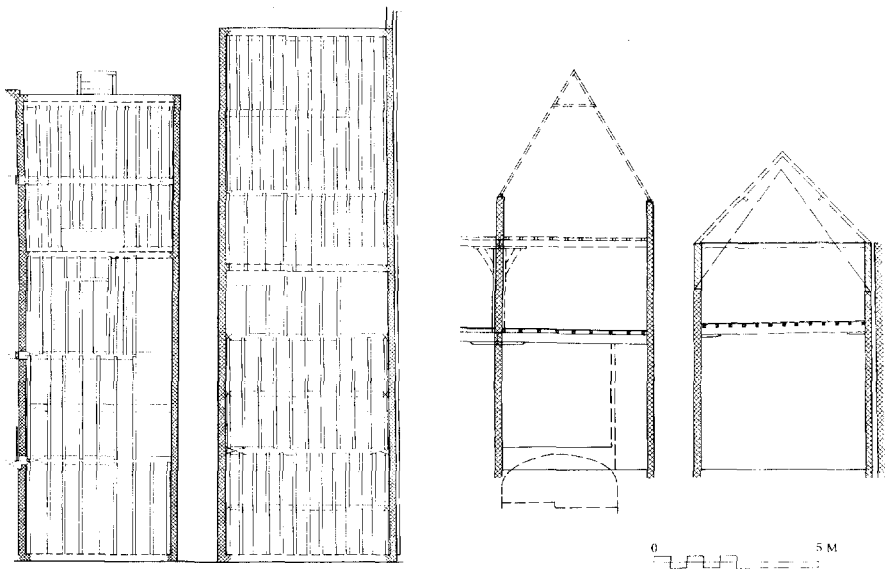

Afb. 3. Hinthamerstraat 111 en 113. Plattegrond en dwarsdoorsnede over beide huizen. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. v.d. Eynden.

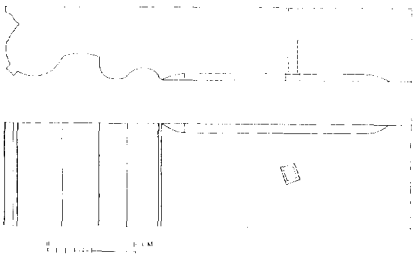

Afb. 4. Hinthamerstraat 111. Sleutelstuk verdiepingsbalklaag voorhuis. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. v.d. Eynden.

Hinthamerstraat 111

Tussen dit pand en het hierna te bespreken pand nr. 113 bevond zich een smal steegje, het Pottreypoortje, dat in het begin van de 20ste eeuw overbouwd is. Beide panden zijn bij deze verbouwing samengevoegd, maar de afzonderlijke bouwmassa's bleven gehandhaafd.
Het rechterpand nr. 111 heeft een voorhuis met vast achterhuis die eertijds gescheiden zijn geweest door een brandmuur. Tegen deze dwarsmuur waren vermoedelijk de stookplaatsen gesitueerd. Het voorhuis bestond oorspronkelijk uit een hoge begane grond met daarboven een zolder met borstwering. Van de brandmuur tot ongeveer halverwege het voorhuis bevond zich een insteekverdieping. Een dergelijk laag huis is niet gebruikelijk in deze hoofdstraat van de stad. Het achterhuis heeft eenzelfde opbouw, maar is iets lager. Onder het achterhuis bevond zich een kelder met tongewelf, die vanaf het binnenterrein toegankelijk was.
Van de verdiepingsbalklaag (de oorspronkelijke zolderbalklaag) konden enkele monsters worden genomen. Het voorhuis telde drie balkvelden met moer- en kinderbinten. Gezien de 17de eeuwse profilering van de toegepaste consoles, zijn er toen onderslagbalken aangebracht. Van de eerste moerbalk kon de veldatum worden vastgesteld: tussen november 1527 en april 1528. Het sleutelstuk onder deze moerbalk leverde de veldatum 1536 +/- 6 jaar, wat aardig overeenstemt. Het andere, praktisch identieke sleutelstuk onder deze balk gaf een post quem datum van 1468 + 20 +/-6 jaar. Opvallend is ook de vroege post quem datum 1383 +16 +/- 4.5 jaar van een kinderbint uit het eerste balkvak van het voorhuis. Hebben we hier te maken met een 16de eeuwse verbouwing van een ouder huis,

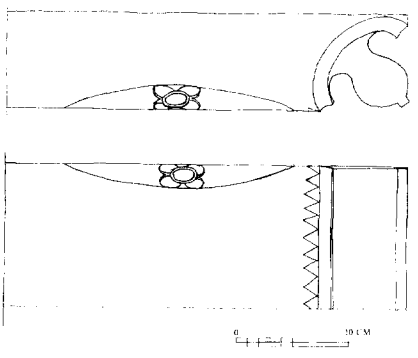

Afb. 5. Hinthamerstraat 113. Sleutelstuk verdiepingsbalklaag Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. v.d. Eynden.

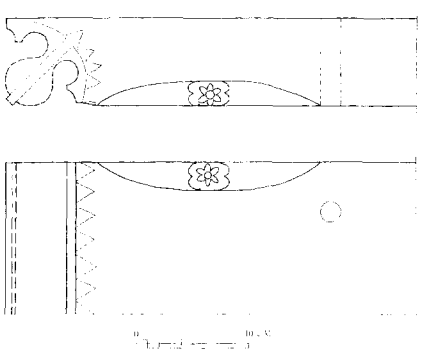

Afb. 6. Hinthamerstraat 113. Sleutelstuk verdiepingsbalklaag. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. v.d. Eynden.

waarbij het gebruikte hout is toegepast?
Van de balklaag van het achterhuis kon een post quem datum 1437 +20 +/- 4.5 jaar worden vastgesteld. Het ziet ernaar uit dat het achterhuis en het voorhuis gelijktijdig zijn gebouwd[11].
In de 17de eeuw is het hele gebouw verhoogd[12]. Daarbij is de brandmuur gehandhaafd. Aan de linkerzijde is op de plaats van de brandmuur een raam aangebracht, waardoor licht binnenviel vanuit het smalle steegje. Op deze plaats kunnen we de trap projecteren. De raveling in de verdiepingsbalklaag versterkt dit vermoeden.
Bij de verhoging van het pand zijn onderslagbalken aangebracht, die voorzien zijn van eiken consoles. Deze konden vooralsnog niet gedateerd worden.

Hinthamerstraat 113

Door het overbouwen van de steeg tussen dit pand en het rechter buurpand werden beiden in het begin van de 20ste eeuw samengevoegd. Het linker pand omvat een voorhuis met een daaraan vastgebouwd achterhuis, gescheiden door een brandmuur. Deze brandmuur is thans verdwenen, maar de ravelingen in de balklagen geven aan dat er zowel in het voor- als het achterhuis een rookkanaal tegen de brandmuur was. Onder het achterhuis bevindt zich een kelder[13], die gedeeltelijk boven maaiveld ligt. Het voorhuis telt drie balkvakken, het achterhuis twee. Eén moerbalk in het voorhuis heeft een veldatum tussen 1463 en 1465. De andere moerbalken hebben een post quem datering, die hier niet mee in strijd is. Uit bouwsporen in het muurwerk kon worden vastgesteld dat beide buurpanden gelijktijdig gebouwd zijn. Enkele moerbalken van de verdiepingsbalklaag liepen in het linker buurpand door. Andere waren met toognagels of ankers met de balken van nr. 115 verbonden, zodanig dat we mogen constateren dat beide panden gelijktijdig zijn verbouwd. Vermoedelijk heeft men van de subsidiemogelijkheid voor harde daken, die na de stadsbrand van 1463 werd heringevoerd[14], gebruik gemaakt om het huis en het linker buurpand grootscheeps te vernieuwen. Daarbij heeft men de oudere zijmuur[15] voor een klein gedeelte gehandhaafd. De nieuwe gemeenschappelijke tussenmuur[16] is toen voorzien van een houtskelet met aan beide zijden van de muur een muurstijl. Het houtskelet ontbrak aan de rechterzijde van het pand, de zijde van de steeg. De peerkraalsleutelstukken van de verdiepingsbalklaag vertonen geen sporen van pengaten, zodat we mogen aannemen dat er geen houtskelet op de begane grond aanwezig is geweest. Geen van de sleutelstukken kon worden gedateerd. Merkwaardig is dat de profileringen en de kleine rozetjes aan de zijkanten van de sleutelstukken alle verschillend zijn.
In de huidige laat 19de eeuwse kap bevinden zich hergebruikte eiken sporen, die vermoedelijk afkomstig zijn van de voorganger. De sporen rustten met kepen op een worm en waren door een haanhout met elkaar verbonden.

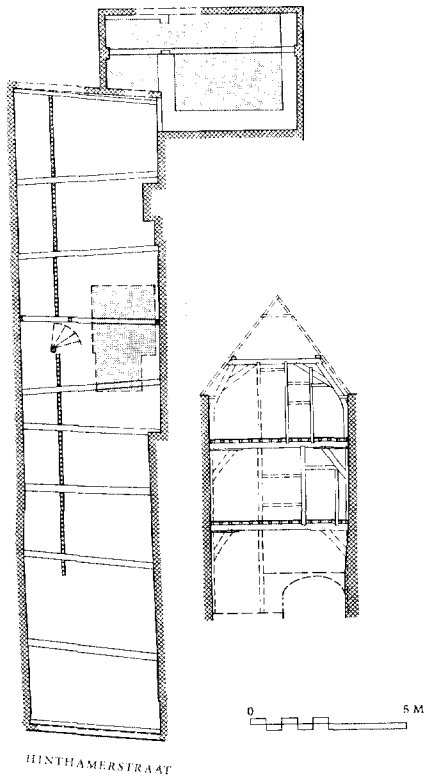

Afb. 7. Hinthamerstraat 134.
Plattegrond en dwarsdoorsnede. De kelders zijn gerasterd aangegeven.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden, naar een opmeting van
P. Manuhutu.

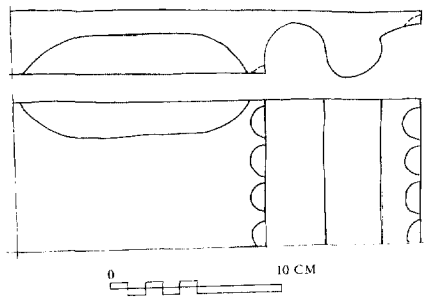

Afb. 8. Hinthamerstraat 134.
Sleutelstuk verdiepingsbalklaag.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
A. van Drunen.

Hinthamerstraat 134

Vóór en tijdens de restauratie van dit smalle lange pand met zijhuis is in 1982-'84 een bouwhistorisch onderzoek verricht.
Het pand blijkt jonger te zijn dan de beide buurpanden. Op de scheiding tussen het voor- en het achterhuis is een houtskeletconstructie met stijl- en regelwerk en een bakstenen vulling aangebracht. De linkerzijmuur behoort tot het buurpand[17]. Ten behoeve van de bouw van het achterhuis is deze muur verlengd[18]. De rechterzijmuur is eveneens gemeenschappelijk. In het achterhuis is deze muur ouder[19] dan in het voorhuis[20]. De achterwand van de stookplaats op de begane grond in het achterhuis bezat midden- 16de- eeuwse haardsteentjes, die waarschijnlijk uit de tijd van de verbouwing van het voorhuis dateren. In het voorhuis is geen houtskeletconstructie aangebracht. Het achterhuis vertoonde daarentegen ingehakte sleuven van muurstijlen. De profilering van de sleutelstukken was in beide bouwdelen nagenoeg gelijk.
Van de kapconstructie is alleen een gedeelte van de achterkap bewaard gebleven. De eikehouten dekbalkjukken hebben kromme spantbenen en korbeels, die aan beide uiteinden gepend zijn. Uit de hergebruikte sporen valt af te leiden dat er één haanhout was. Ook dat de sporen ter plaatse van de worm een inkeping met een spijkergat bezaten. De sporen waren voorzien van gezaagde telmerken. De gedateerde monsters geven, wat betreft de houtconstructies, één bouwfase aan: kort na 1479/1480.
Een grootscheepse verbouwing in het midden van de 17de eeuw kon niet nader dendrochronologisch worden gedateerd. Het pand heeft toen een nieuwe indeling gekregen. In het middengedeelte is een keldertje aangelegd met daarboven een insteekverdieping. Een nieuwe houten spiltrap moest de verschillende vloernivo's verbinden. De ruimten werden verfraaid met ojiefconsoles en schilderingen. In het pand is een tiental rijkbeschilderde grenen vloerdelen aangetroffen. Deze bevonden zich echter niet op hun oorspronkelijke plaats.
Het zijhuis, dat oorspronkelijk niet tot het pand behoorde, kon door het vele hergebruikte hout niet nader gedateerd worden.

Hinthamerstraat 210

Achter de 18de- eeuwse klokgevel van dit rijksmonument is het lage middeleeuwse pand nog aanwezig. Een dwarsmuur verdeelt het pand in een voorhuis en een achterhuis. Bouwsporen van een kelder ontbreken. De hoge begane grond heeft in de linker zijmuur van het voorhuis ondiepe spaarnissen. De rechtermuur staat los tegen die van het buurpand. In het achterhuis heeft deze zijmuur een uitkragend boogfries in de borstwering. Waarschijnlijk dateert dit fries uit dezelfde tijd als de kap.
Er zijn twee typen kapspanten. Zeldzaam voor 's-Hertogenbosch zijn de dekbalkjukken met rechtop-staande stijlen. Het eikehout van deze spanten vertoont sporen van hergebruik. De andere spanten zijn van het traditionele type dekbalkjuk met schuinge-

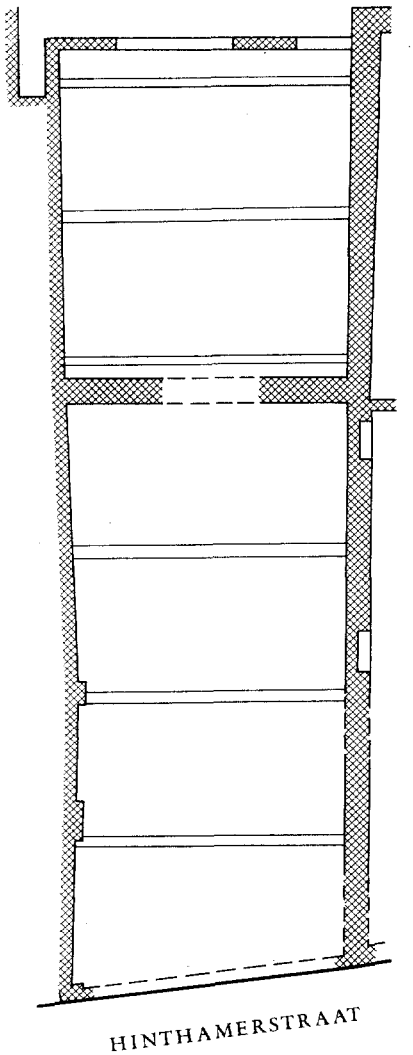

Afb. 9. Hinthamerstraat 210.
Plattegrond.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

plaatste, rechte spantbenen. Onder de moerbalken van de zolderbalklaag zijn consoles met acanthusblad versieringen aangebracht. Eén van de consoles kon dendrochronologisch gedateerd worden op circa 1557. Mogelijk dateert de kapconstructie uit dezelfde tijd.
In de 17de eeuw heeft men het vloerpeil op de begane grond verlaagd en een tussenverdieping aangebracht. Bij deze verbouwing is de achtergevel vernieuwd. In de top zijn twee eenvoudige houten kruiskozijnen aangebracht. Op de begane grond zijn bij de restauratie resten gevonden van een rijk- geprofileerd drielichtkozijn.
In de tweede helft van de 18de eeuw is de huidige voorgevel gebouwd.

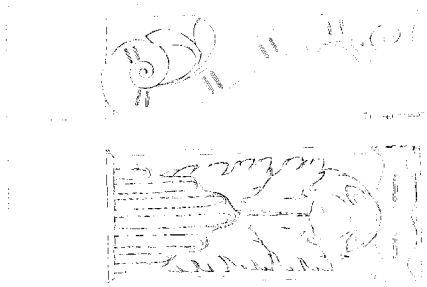

Afb. 10. Hinthamerstraat 210.
Console verdiepingsbalklaag. Eikehout.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
R. Glaudemans.

Orthenstraat 23-25

Dit grote pand, gelegen aan een van de hoofdstraten van de stad, bestaat uit een voorhuis met smaller achterhuis. Uit bouwhistorisch en archeologisch onderzoek is gebleken dat beide bouwdelen gelijktijdig zijn gebouwd in het eind van de 13de- of het begin van de 14de eeuw. Dit bakstenen huis verving een houten huis met ingegraven palen. In het midden van de 15de eeuw is het pand wederom vernieuwd en voorzien van kelders. In deze bouwcampagne zijn ook de tijdens het onderzoek nog aanwezige balklagen, het houtskelet en de kapconstructies aangebracht. Verbouwingen in de 17de eeuw (verbreding van het achterhuis) en de 19de eeuw (voorgevel en interieur) hebben de 15de- eeuwse opzet praktisch onaangetast gelaten. Bij de restauratie in 1980, die praktisch neerkwam op een algehele nieuwbouw op de oude funderingen en kelders, is onderzoek verricht door de BAD in samenwerking met architect G. Wijbrands uit Amsterdam. De kapconstructie van het achterhuis is toen gedemonteerd en opgeslagen met het oog op herplaatsing. Deze zeldzame kap heeft een zogenaamd tussenbalkjuk. Verder bezat de nog gave houtconstructie vele interessante details, die behoud wenselijk maakten. Toen de restauratie zover gevorderd was dat de spanten en sporen herplaatst konden wor-

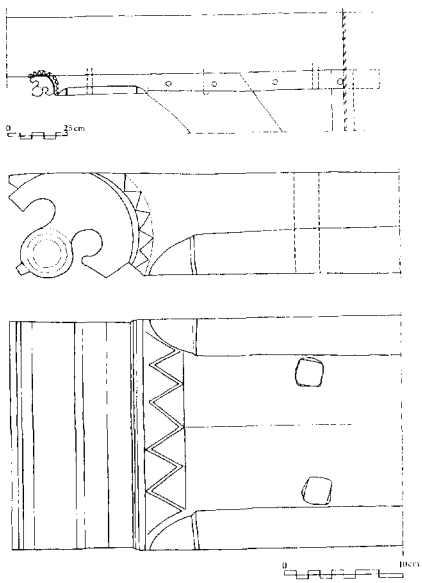

Afb. 12. Orthenstraat 23-25.
Sleutelstuk met houtskeletconstructie.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
R. Glaudemans.

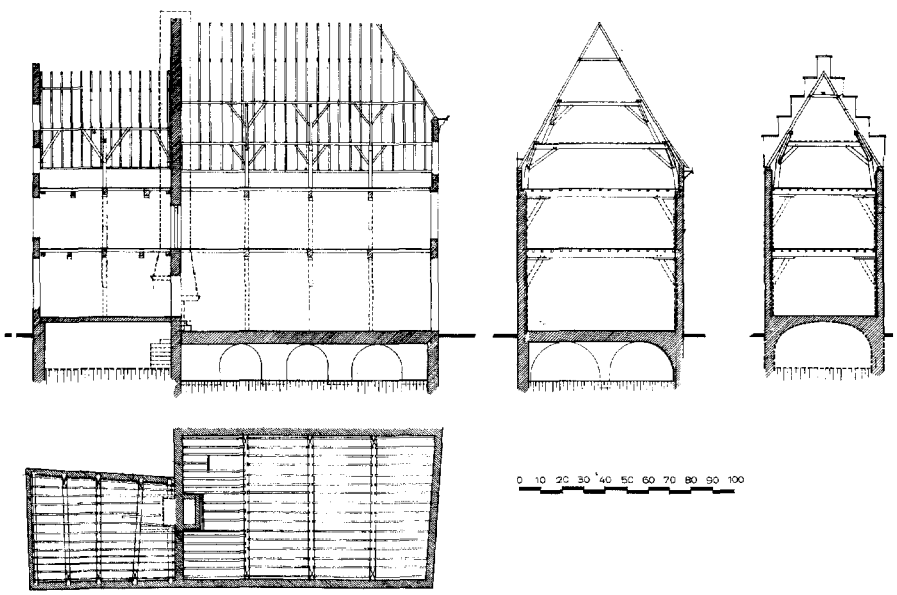

Afb. 11. Orthenstraat 23-25. Plattegrond en dwarsdoorsneden.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, I. Mulder.

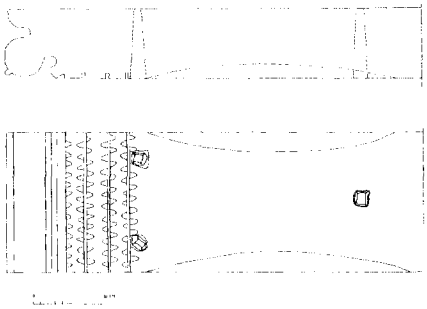

Afb. 13. Orthenstraat 23-25. Sleutelstuk. Tekening: BAD. 's-Hertgogenbosch, J. v.d. Eynden.

den, bleek dit tot onoverkoombare problemen te leiden. Er is toen een nieuwe kap aangebracht en de oude restanten kwamen vrij voor nader onderzoek. Eén spant met enkele sporen is herplaatst in de tentoonstellingsruimte van de gemeentelijke BAD. Een groot aantal houtmonsters kwam beschikbaar voor dendrochronologisch onderzoek.
Doordat het voorhuis bij aanvang van de bouw was ingestort, konden alleen houtmonsters uit het achterhuis verkregen worden. Het hout van de moerbalken van de eerste en tweede verdiepingsbalklaag is in 1463 geveld. Het achterhuis bezat een houtskeletconstructie die voorzien was van sleutelstukken met peerkraalprofilering. In het achterhuis zijn onder de twee velden met kinderbalken onderslagbalken aangebracht. Deze zijn eveneens voorzien van sleutelstukken met peerkraalprofilering. De vormgeving verschilt echter nogal, zodat we vermoeden dat de onderslagbalken later zijn aangebracht. Het bouwhistorisch onderzoek bevestigde dit vermoeden. Zowel de moerbalk als de onderslagbalken waren aan de zijkanten bekleed met eiken spreidsel, dat rood geverfd was en voorzien van geprofileerde afdeklatjes. De post quem dateringen van de sleutelstukken bevestigen dat ze onder de beide onderslagbalken uit even oud hout zijn vervaardigd. Het sleutelstuk onder de moerbalk komt uit een andere boom.
Hoewel de houtconstructies uit het voorhuis niet dendrochronologisch onderzocht konden worden, wijzen alle bouwsporen op een zelfde bouwdatum als het achterhuis. Het voorhuis bezat vier balkvakken met een houtskeletconstructie. De sleutelstukken waren hier vervangen door kleine consoles met hol-/ bol- profileringen. Het spreidsel was evenals in het achterhuis rood geverfd en deels beschilderd met 17de eeuwse motieven. De kap bezat twee eiken dekbalkjukken boven elkaar en sporenparen met één haanhout. De spanten hadden getrokken telmerken met richtingsteken in de vorm van een gebroken merkteken. De sporenparen waren echter ongemerkt. De spantbenen waren in de moerbalken gepend en met een ijzeren anker ter plekke geborgd.

Orthenstraat 41

In het begin van de 14de eeuw bouwde men dit grote stenen huis tegen de oudste stadsmuur en de aangrenzende stadspoort. Nadat het pand in de tweede helft van de 14de eeuw verlengd werd met twee balkvakken, kwam het in bezit van het Dominicanesserklooster. Kort daarna, in 1449 namen de Franciscanessen het klooster over. Zij lieten in het grote stenen huis nieuwe balklagen, houtskelet- en kapconstructies aanbrengen. De balken werden voorzien van sleutelstukken met peerkraalprofilering. Op de balken en vloerdelen zijn toen rijke schilderingen aangebracht. Gelijktijdig met deze verbouwing werd tegen de rechterzijmuur van het achterhuis een dwarshuis geplaatst. Dit pand, vermoedelijk de keuken van het klooster, bezat eiken moer- en kinderbinten met dezelfde sleutelstukken als de tweede verdiepingsbalklaag van het hoofdpand.
In 1981 is ter voorbereiding van de restauratie een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens de verbouwing stortte een gedeelte van het pand in. Dit bood de mogelijkheid tot meer diepgaand en destructief bouwhistorisch- en archeologisch onderzoek. Helaas had de instorting ook tot gevolg dat het belangrijke middeleeuwse pand practisch geheel vernieuwd moest worden. De resultaten van het onderzoek zijn gedeeltelijk uitgewerkt en gepubliceerd[21].
In 1983 is een houtmonster dendrochronologisch gedateerd tussen 1460 en 1467 met behulp van de Duitse jaarringcurves[22]. Deze datering komt goed overeen met de recente dateringen, die gebaseerd zijn op de Bossche curve. Het hout van een kinderbint van de tweede verdiepingsbalklaag is in 1463 geveld.
Twee andere houtmonsters zijn afkomstig van sleutelstukken. Deze zijn uit minder exact te dateren hout vervaardigd, aangezien spinthout bijna geheel ontbreekt. De dateringen zijn niet strijdig met eerder genoemde data.
De datum 1463 komt bij meer panden in de stad voor. Mogelijk heeft dit te maken met de stadsbrand van 1463. De verbouwing van Orthenstraat 41 moeten we echter in verband zien met de uitbreiding en vernieuwing van het Sint Geertruiklooster.

Sint Jansstraat 1

In de voorgevel van dit rijksmonument bevinden zich op de begane grond twee houten kruiskozijnen. Bij de restauratie in 1983 zijn de oude kozijnen vervangen door kopieën. De oude kozijnen zijn gedocumenteerd en er zijn houtmonsters genomen. Eén monster kon worden gedateerd op 1638. De rijk geprofileerde kozijnen waren oorspronkelijk voorzien van glas-in-lood in de bovenlichten en naar buiten draaiende luiken in de onderste openingen, die later door ramen met houten roeden zijn gedicht. De kruiskozijnen zijn in de 17de eeuw aangebracht in een oudere overkragende gevel, waarvan de geprofileerde 16de- eeuwse muurplaat nu nog aanwezig is.

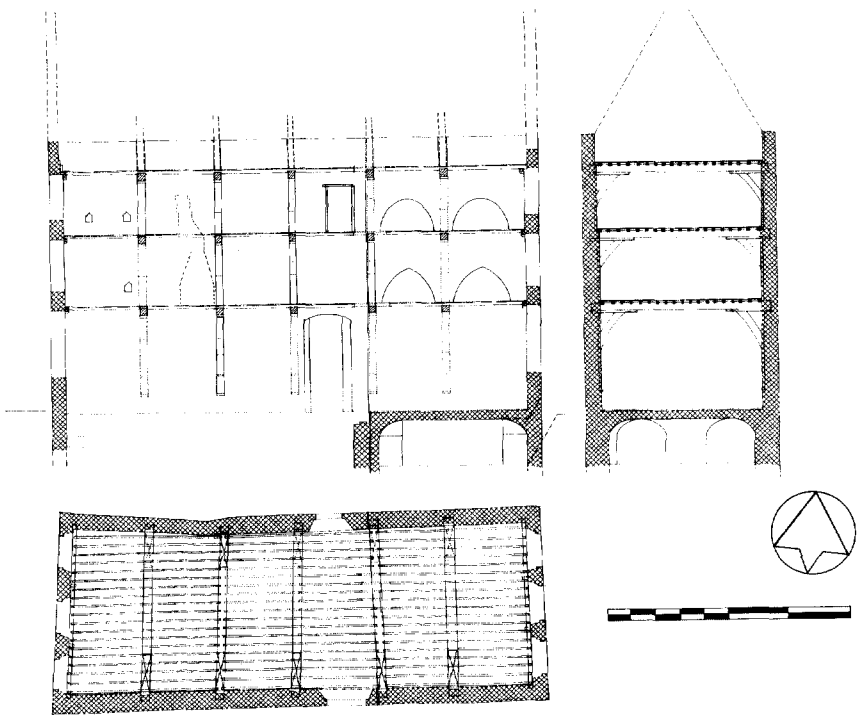

Afb. 14. Orthenstraat 41. Plattegrond en doorsneden. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. Witmer.

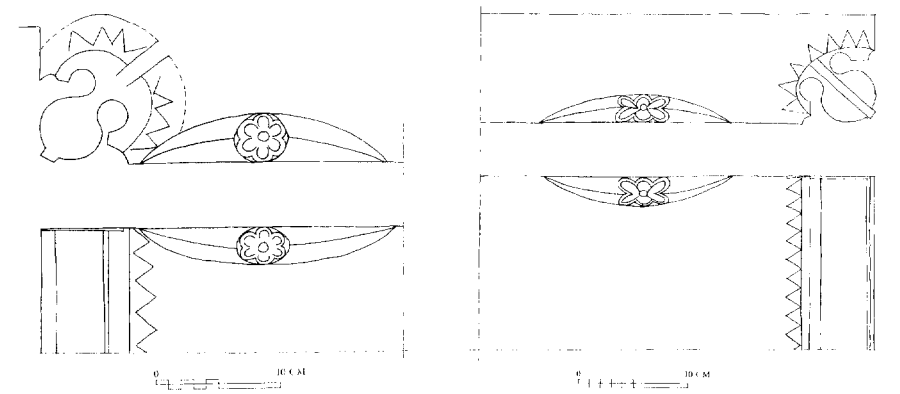

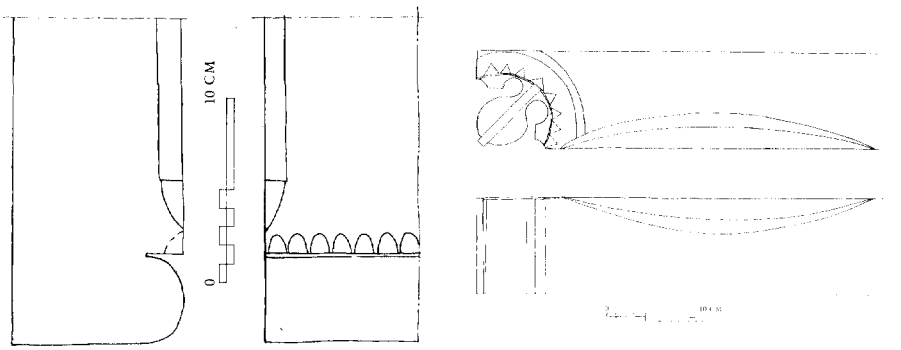

Afb. 15. Orthenstraat 41. Sleutelstukken.
Tekeningen: BAD. 's-Hertogenbosch, A. van Drunen.

Visstraat 23

Het perceel waarop dit kleine huis gebouwd is, ligt binnen de oudste stadsmuur. Het stenen onderkelderde huis is hier in de 15de eeuw gebouwd[23], waarschijnlijk ter vervanging van oudere bebouwing. De kelder was vanaf de straat en vanuit de gang in het linkerbuurhuis toegankelijk. Deze gang is vermoedelijk al in een vroeg stadium bij het pand getrokken. De rechterzijmuur is gemeenschappelijk met het buurpand. Bouwsporen wijzen op een verdeling in een voorhuis met een daaraan vastgebouwd achterhuis. Het achterhuis was oorspronkelijk hoger. De moer- en kinderbintenbalklagen bezitten sleutelstukken met peerkraalprofielen. Eén kinderbint kon dendrochronologisch worden gedateerd op – alweer – 1463.
In de 17de eeuw vindt er een verbouwing plaats. Er komt een houten spiltrap, de eerste verdiepingsbalklaag wordt vernieuwd en voorzien van een beschildering.
In 1986 zijn tijdens een verbouwing waarnemingen verricht, waarbij houtmonsters van de beide balklagen en de spiltrap konden worden geborgen. De 17de-eeuwse beschilderde houtconstructies konden helaas niet worden gedateerd.

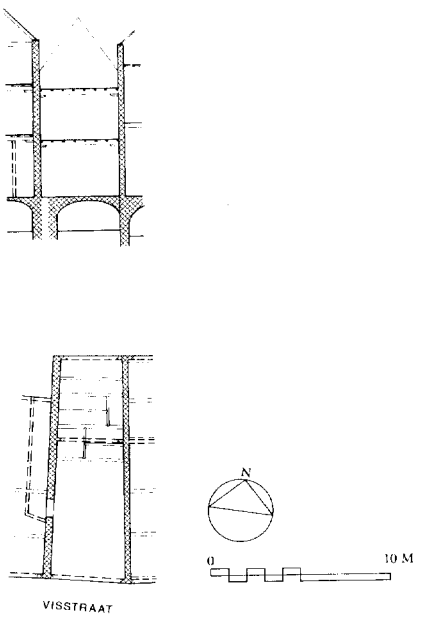

Afb. 16. Visstraat 23. Plattegrond en doorsnede.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

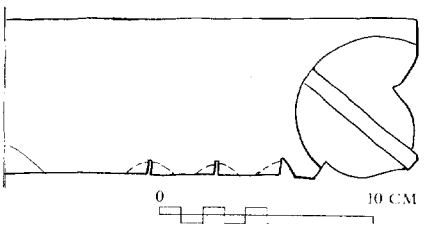

Afb. 17. Visstraat 23.
Sleutelstuk tweede verdiepingsbalklaag.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
A. van Drunen.

Samenvatting

In 's-Hertogenbosch wordt vanaf 1975 gestructureerd bouwhistorisch onderzoek verricht. Sinds enkele jaren wordt hierbij het bouwhout dendrochronologisch gedateerd. Door deze exacte dateringen krijgen we een beter beeld van de bouwgeschiedenis van de afzonderlijke gebouwen en van de totale stadsstructuur. Details zoals profileringen, constucties, houtverbindingen, telmerken en steenformaten, tot voor kort de aangewezen dateringsmogelijkheden, kunnen nu beter op hun ouderdom worden vergeleken. In dit artikel worden de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek in negen huizen in de Bossche binnenstad besproken.

's-Hertogenbosch 5/11/1992.

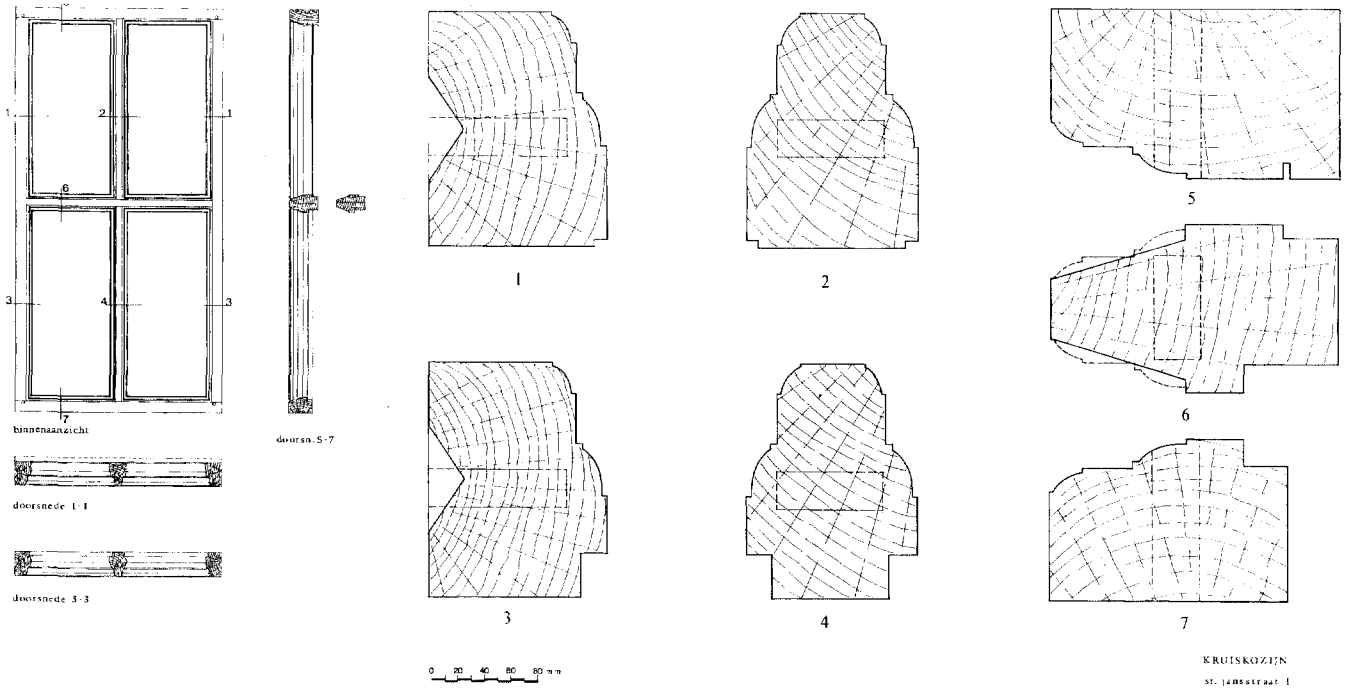

Afb. 18. Sint Jansstraat 1. Kruiskozijn voorgevel.
Reconstructietekening: BAD. 's-Hertogenbosch, H. Becks.

Noten

1 Het jaarringonderzoek is op het Instituut voor Prae- en Protohistorie verricht en gesubsidieerd door ARCHON (NWO).

2 Vries, D.J. de, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (1,2 en 3)', *Bulletin KNOB 1987, 85-89; 1988, 71-73; 1990, 19-26.*

3 Na 1991 zijn de monsters onderzocht door het Nederlands Centrum Dendrochronologie.

4 Jansma, E., *The origin of oak timber from 's-Hertogenbosch, with felling dates between 1463 and 1465 AD. : a dendrochronological case study.* In voorbereiding.

5 Vink, E., 'Bossch bouwhout onderweg', zie elders in dit nummer. Van de bijna 800 onderzochte aankopen bleek van ca. een kwart de herkomst te zijn vermeld. De helft hiervan was inlands hout. de andere helft kwam in ongeveer gelijke hoeveelheden uit de Ardennen en uit Westfalen.

6 Drunen, A. van, *De 15de- eeuwse stadsbranden in 's-Hertogenbosch*, in voorbereiding.

7 Van der Vaart, F.J., 'Het predikbroederskloosster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd', *Bulletin KNOB 1988*, 93-117.

8 Baksteenformaat 24-25 x 12 x 6 cm, 10 lagen = 72 cm.

9 Kruisverband, baksteenformaat 23 x 11 x 4,5 - 5 cm, 10 lagen = 61 cm.

10 Baksteenformaat 26 x 13 x 7 cm, 10 lagen = 72 cm.

11 Het baksteenformaat in de zijmuur van het voorhuis bedraagt 24 x 11 x 6 cm.

12 Baksteenformaten 21 x 10,5 x 4,5 - 5 cm, 10 lagen = 59 cm.

13 Baksteenformaten 22 x 10 x 4- 4,5 cm.

14 Van Heurn, J.H., *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch.* Utrecht 1776, 4 delen, deel 1, 337.

15 Baksteenformaten 23- 24 x 11- 12 x 5- 6 cm, 5 lagen = 35 cm.

16 Baksteenformaat 22 x 10 x 5 cm, 10 lagen = 61- 62 cm.

17 Baksteenformaat 25 x 12 x 6,5 cm, 10 lagen = 70 cm.

18 Baksteenformaat 24 x 12 x 5,5 cm, 10 lagen = 65 cm.

19 Baksteenformaten 24 x 12 x 5,5 - 6 cm, 10 lagen = 68 cm.

20 Baksteenformaat 23 x 10,5 x 4,5 cm, 10 lagen = 56 cm.

21 Witmer, J.W.G., '15de eeuwse schilderingen in het voormalige St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB 1988*, 200-220.

22 Datering van de strijkbalk tegen de achtergevel van de tweede verdiepingsbalklaag op basis van de curve van Holstein (1963). Onderzoek uitgevoerd door drs. E. Weiss van de vakgroep Fysische Geografie van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.

23 Baksteenformaten 25-26 x 12-12,5 x 6,5-7 cm.

Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5)

Dirk J. de Vries

Afb. 1. Geveltop van Mient 31 Alkmaar, gebouwd in of direct na 1546, foto RDMZ 1992.

In de onderstaande toelichtingen is getracht de dendrochronologische dateringen steeds te relateren aan historische informatie over de gebouwen, in samenspraak met bouw- en kunsthistorische gegevens. Zo constateerden wij eerder bij de datering van kasteel Rechteren te Dalfsen (in het najaar of de winter van 1505): 'Vooralsnog past de datering niet bij één van de historische aanknopingspunten, maar valt deze wèl in een periode van onrust en belegeringen.'[1]
Uit historische bronnen blijkt thans dat de bisschoppelijke ambtman in Drenthe, Adolf van Rechteren, in 1504 zijn funkties moest neerleggen wegens vermeend achterhouden van boetegelden.[2] Na schorsing en ontslag trok Adolf zich in 1505 terug uit het kasteel Coevorden waarna hij afwissend woonde op zijn huizen Rechteren en Almelo.[3] Het is alsof Adolf de bui zag aankomen, omdat hij in 1503 voor 600 goudgulden eikehout rond het Huis Almelo verkocht en een ander deel reserveerde voor eigen gebruik.[4] De bouw van de hoofdvleugel van kasteel Rechteren lijkt derhalve samen te hangen met de behoefte aan een nieuwe huisvesting na de gedwongen verhuizing.

Uit onderzoek in enkele 16de-eeuwse huizen te Edam bleek dat timmerlieden daar op een afwijkende, erudiete wijze hun telmerken schreven. We vonden er twee – tot nu toe onbekende – voorbeelden van gehakte telmerken in de vorm van arabische cijfers.[5] In die eeuw schreef men elders de telmerken bijna altijd als strepen voor de eenheden met symbolen voor de vijf- en tientallen.[6] Op een uit 1474 daterende kapconstructie van het Duitse huis te Utrecht werden gehakte telmerken aangetroffen. Deze vondst bevestigt een conclusie in het vorige verslag[7], namelijk dat men in Zuid-Holland en Utrecht reeds in het derde kwart van de 15de eeuw met de guts ingehakte telmerken kan verwachten.
Na het eigenhandig boren en voorbewerken werd het merendeel van de monsters door derden gemeten en gedateerd. Gelukkig beschikt de RDMZ over een (klein) budget om dit tijdrovende werk uit te besteden. Esther Jansma werkt inmiddels onder de paraplu van het 'Nederlands centrum voor daterend dendrochronologisch onderzoek' samen met Pauline van Rijn en Elsemieke Spoor. Een ander deel van de dateringen werd uitgevoerd door Hans Tisje te Neulsenburg en door Erhard Preßler te Gersten die in het Nederlands-Duitse grensgebied aktief is. In deze bijdrage komen voornamelijk woonhuizen aan bod. Een deel hiervan is eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser te Amsterdam.
De onderzoeksresultaten die betrekking hebben op deze panden zijn verwerkt in de publicatie 'Friesland en Noord-Holland' die 16 april verschijnt bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging. Het is de eerste in een reeks van vier die bedoeld is als de opvolger voor 'Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800' uit 1969 door Meischke en Zantkuijl.

Alkmaar, Mient 31

In het verlengde van de Langestraat ligt aan de Mient het pand 'De Croon'. De voorgevel vertoont kenmerken van de vroege renaissance waarachter zich een eiken kap bevindt met gesneden telmerken van het type /// en >>>. De eerste bewoner van dit huis met houtskelet was Jacob Gerritz Coren die volgens penningcohieren in 1557 en 1561 de hoogst aangeslagen eigenaar was aan de oostzijde van de Mient.[8] Hoewel de historische en bouwhistorische gegevens reeds wezen op een datering vóór 1557 was er twijfel wegens hergebruik van hout in de kap en de aanwezigheid van 17de-eeuwse vleugelstukken en beelden in de voorgevel (afb. 1).

Drie monsters ondersteunen evenwel een datering voor het kappen van het hout in de winter van 1545 op 1546[9], in dit geval gerelateerd aan de Oost-Belgische standaardkurve. Naar verwachting vond de bouw van het huis in het jaar 1546 of direct daarna plaats.

Amersfoort, Hof 11

Van dit onlangs gerestaureerde pand kwamen enkele zolderdragende moerbalken beschikbaar. Op grond van bouwhistorische kenmerken gaf de kap de indruk uit de 14de of uit de 15de eeuw te dateren. Eén monster bevatte het vrijwel volledige spinthout, waarmee de datering van de moerbalken valt in 1549 of hooguit enkele jaren daarna. Een eventueel verschil in ouderdom tussen de kap en de moerbalken kan mogelijk gelegen zijn in een verhoging van het pand omstreeks het midden van de 16de eeuw.

Borne, Ennekerdijk 11, Bussemakershuis

Volgens een jaartal in de voorgevel is het Bussemakershuis ogenschijnlijk in 1779 geheel nieuw opgetrokken. Dit geldt voor de muren maar niet voor de kapconstructie. Deze is grotendeels van eikehout en vertoont kenmerken van hergebruik. Aan de uiteinden van de haanhouten, met gesneden telmerken 1 t/m 18, is te zien dat deze bij een kap hoorden met een steilere dakhelling; de spanten met de gehakte telmerken zijn op grond van niet-funktionele verbindingsgaten duidelijk eveneens opnieuw gebruikt. Een muurplaat bij de voorgevel blijkt een hergebruikte stijl van een ankerbalkgebint te zijn, evenals de onderslagbalk in de kelder.[10] Op de vliering zagen we vensterdorpels, thans als steunbalk van een hijsrad, maar eertijds behorend bij houten kozijnen met ten minste vijf openingen naast elkaar. Uit deze vondsten blijkt dat er onderdelen van een ouder huis zijn verwerkt, waarschijnlijk van een voorganger die even diep was als het huidige pand, maar met een kleinere breedte. De hellingshoek van de kap bedraagt nu circa 43° maar zal in die eerdere fase tien graden steiler zijn geweest.
De middelkurve van van het hergebruikte materiaal leverde een datering op in het jaar 1656.

Brielle, Nobelstraat 19

Aan de Nobelstraat in Brielle staan diverse, voor Holland zeer oude woonhuizen. Eerdere pogingen om de naar verwachting 14de-eeuwse panden Nobelstraat 14 en 29 te dateren, mislukten helaas. De zolderdragende moerbalken van Nobelstraat 19 hebben schilderingen met bladranken en banderollen om stokken. Collega Don reconstrueerde dat die schilderingen omstreeks 1467 werden aangebracht.[11] De teksten wijzen op Bougondische sympatieën, hetgeen strookt met de aanname dat het pand toen eigendom was van Frank van Borssele, heer van Voorne en vertrouweling van Karel de Stoute. De moerbalken moeten echter aanzienlijk ouder zijn, evenals de bakstenen zijgevels. Helaas bevatte geen van de drie monsters van de balken spinthout, waardoor een terminus post quem datering volgt van *na* circa 1309. De kap op het pand is jonger met aan één zijde recht ingehakte merken op de spanten (type ((, II). Het hout moet omstreeks 1565 zijn gekapt.

Buren, toren N.H. Kerk

De bakstenen torenromp toont romaniserende boogvelden en heeft aan de westzijde een laat-gotisch ingangsportaal (afb. 2). In de 16de eeuw bouwde men op deze romp een achtkante lantaarn in renaissancestijl, wellicht ontworpen door Alexander Pasqualini, die hier in 1543 aan de vesting werkte. In 1665 verhoogde de stadhouderlijke architect Pieter Post het achtkant met een tweede geleding waarop een lantaarn met koepeldak kwam.
In het achtkant bevindt zich een eikehouten constructie met gehakte telmerken.[12] Op één stijl in het onderste achtkant is naam A. v. Loon ingehakt, mogelijk de timmerman die het werk uitvoerde. Uit het houtwerk van dat onderste achtkant werden vijf monsters geboord, die een datering geven van 1664 tot hooguit 1666 voor het kappen van het hout. Hieruit blijkt, dat bij de verhoging van 1665 de gehele houtconstructie werd vervangen.

Afb. 2. Buren, westelijk front van de N.H. Kerk in de toestand voor de restauratie; de bekroning dateert uit 1665, foto G.Th. Delemarre, RDMZ 1950.

Deventer, Kleine Overstraat 46-54, Heilige Geest gasthuis

Achter een rijtje 19de-eeuwse gevels met kleine onderlinge verschillen gaat een oudere bouwmassa schuil, waarvan de nok op

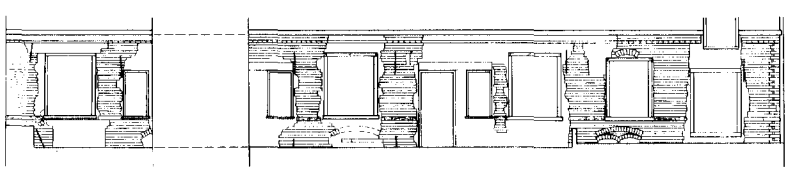

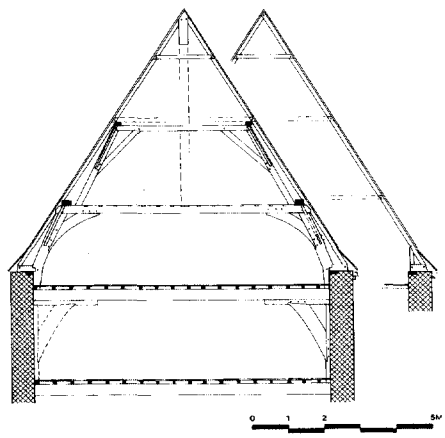

Afb. 3. Deventer, Kleine Overstraat 46-54, 1e verdieping achtergevel en dwarsdoorsnede van de gasthuisvleugel uit 1392, tek. R. Glaudemans 1991.

het zadeldak ononderbroken evenwijdig loopt aan de Kleine Overstraat. In 1988 legden J.J. van Nijendaal (medewerker van het Gemeente-archief) en J. Bonthuis (aannemer) diverse interessante bouwsporen vast[13]; in 1991 vervaardigde R. Glaudemans bijgaande tekeningen in opdracht van de RDMZ (afb. 3).
De 21,5 meter lange en 9,5 meter brede vleugel telt acht (moer)balkvakken en heeft korbeelstellen op de verdieping. Aan sporen in de recent gepleisterde achtergevel was de zien, dat zich op de begane grond eertijds bakstenen kruisvensters hebben bevonden en erboven een natuurstenen waterlijst[14] ten minste één smal venster op de verdieping was. De 70 centimeter dikke achtergevel heeft een afdekking in de vorm van een uitkragende muizetand; de linker zij(tuit)gevel wordt gedekt door een ezelsrug. De sporenkap werd oorspronkelijk door een reeks jukken met kromme benen gedragen met daarop een langsverband dat de twee bovenste haanhouten steunde. Nog in de late middeleeuwen heeft het langsverband plaats gemaakt voor een reeks tweede jukken en kwam er een vloer met kinderbalkjes op de onderste jukken te liggen, op de plaats waar de onderste haanhouten oorspronkelijk doorliepen. Andere vroege kenmerken die bij de oudste opzet horen, zijn: de spanten zijn met de sporen meegenummerd in een systeem van gesneden telmerken, de windschoren zijn boven en onder gepend en de blokkeels zijn in de spanten gepend. Ondanks jarenlange leegstand en daarmee gepaard gaande lekkages, is bij de restauratie vrij veel van deze relatief zeldzame houtconstructie bewaard gebleven.

Drie monsters ondersteunen de dendrochronologische datering. Het hout werd gekapt in de zomer of in het najaar van 1391. Vooralsnog valt deze datering niet te koppelen aan een historisch gegeven. Waarschijnlijk behoorde de vleugel tot het Heilige Geest gasthuis, waarvan de kapel aan de Brink stond en dat in de de 13de eeuw door de stad was gesticht. Over de gebouwen is weinig bekend. Na 1645, toen het gasthuis werd verplaatst[15], moet de vleugel in afzonderlijke delen aan partikulieren zijn verkocht. Uit die tijd dateren de scheidingsmuren, de kelder(ton)gewelven haaks op de straat.

Edam, Achterhaven 105

Dit hoekpand heeft een houtskelet en een bekleding van verticaal wagenschot tegen de zichtbare gevels, terwijl de achtergevel en de linker bouwmuur van baksteen zijn. De houten voorgevel heeft een overkragende top. Daaronder bevindt zich een centrale voordeur in een kozijn met bovenlicht waarbij het kalf een peerkraalversiering heeft. In de voorste vier vakken staan zogenoemde tussenbalkgebinten met daarop enkelvoudige jukken die de flieringen en sporen dragen (afb. 4). Het achterste en meest brede vak werd vermoedelijk in de 18de eeuw tot een stenen huis met lage verdieping verbouwd.[16]
De houtconstructie bevat geen laat-gotische details en er is het nodige gerepareerd en in latere tijd vernieuwd. Een extra handicap vormen hier het intensieve gebruik, laatstelijk als pakhuis van een schildersbedrijf, een forse restauratie en het (ogenschijnlijk) ontbreken van telmerken. Drie van de zes monsters bleken – met enige onzekerheid – dateerbaar maar hadden geen onderlinge correlatie, hetgeen wijst op hout van verschillende herkomst. Twee daarvan ondersteunen een globale datering omstreeks 1530; één monster geeft een veldatum in het jaar 1599.[17]

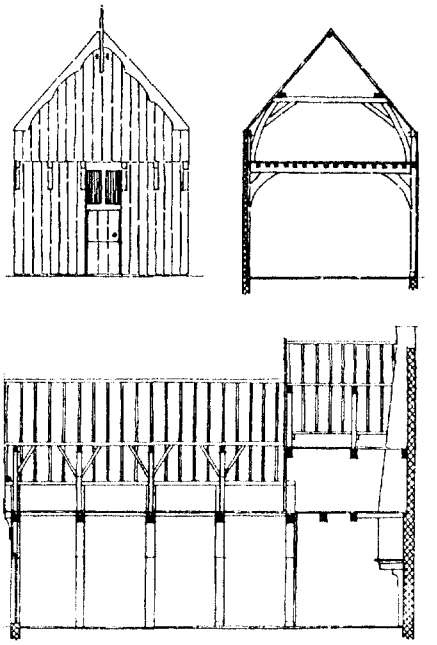

Afb. 4. Edam, Achterhaven 105, pandje met houtskelet uit ca. 1530, tek. H.J. Zantkuijl 1969.

Edam, Spui 2

Op initiatief van de eigenaar werd dit niet-beschermde gebouw met jongere voorgevel onlangs zorgvuldig uitgepeld en gerestaureerd. Op de begane grond kwam een houtskelet tevoorschijn waarvan de sleutelstukken voorzien zijn van gemenageerde peerkraal-profielen (afb. 5). Een bijzonderheid hier, is het soort telmerken dat in de driehoeken van de korbeelstellen aan het licht kwam. De nummers zijn ingehakt in de vorm van grote arabische cijfers. Van de zeven houtmonsters bleken er vier dateerbaar[18], waaruit volgt dat het vellen van het hout in de winter van 1517-'18 plaatsvond en het houtskelet derhalve in 1518 moet zijn opgetrokken.

Edam, Spui 6

Achter de deftige gevel met kroonlijst uit de vroege 19de eeuw, voorzien van een driehoekig fronton en een balustrade, gaat een éénlaags pand schuil met ankerbalkgebinten over een diepte van zes vakken. Onlangs werd door P. Rosenberg van de Vereniging Hendrick de Keyser boven een kast een sleutelstuk met een laat-gotisch profiel aangetroffen, dat evenals een gesneden telmerk met richtingsteken wijst op een hogere ouderdom dan de eerder veronderderstelde bouwdatum omstreeks 1600.[19] Het nemen van houtmonsters was hier gecompliceerd, omdat de zolderverdieping bewoond wordt. Van de vier monsters gaf er slechts één een positieve uitslag die de eerder genoemde bevinding steunt: 1514 met een marge van ± 6 jaar wegens het ontbreken van wankant. De datering van dit pand kan samenhangen met die van Spui 2 (1518); mogelijk is er omstreeks die tijd aan deze zijde van het Spui een rijtje huizen gebouwd.

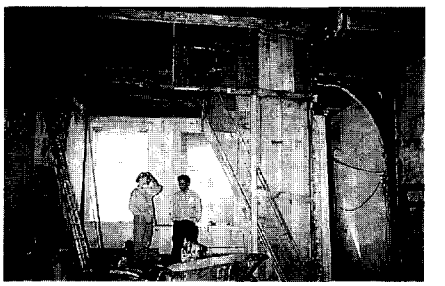

Afb. 5. Interieur uit 1518 van Spui 2 te Edam tijdens de restauratie in 1991, foto auteur 1991.

Enkhuizen, Westerstraat 76

In tegenstelling tot de onderpui behoort de topgevel van dit éénlaags pand met zolderverdieping tot de achterliggende structuur met houtskelet. De trapgevel aan de voorzijde is voorzien van spekbanden, klimmende pinakeltjes op gebeeldhouwde natuurstenen kraagstenen en een venster onder een korfboog in het midden (afb. 6A). Vanaf een tussenvloer in het achterste deel van het pand konden monsters uit de balken worden geboord en het houtwerk van dichtbij bekeken. De sleutelstukken met een gemenageerde peerkraal, roosjes, tand- en schulprandjes zijn laat-gotisch (afb. 6B); er komen zowel recht gehakte, als met de guts ingehakte telmerken op de houtconstructie voor.
Van de zeven monsters bleken er vijf dateerbaar, meest met de Westfaalse standaardkurve.[20] Dankzij de aanwezigheid van wankant bij één van de monsters valt de veldatum van het hout in het jaar 1536 of 1537.

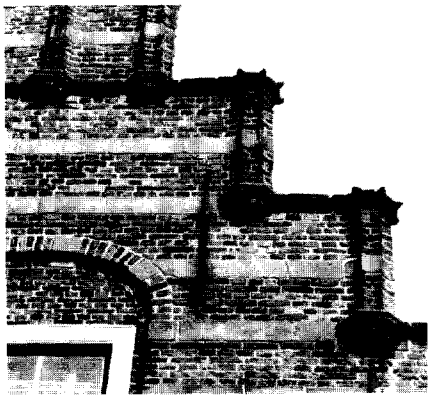

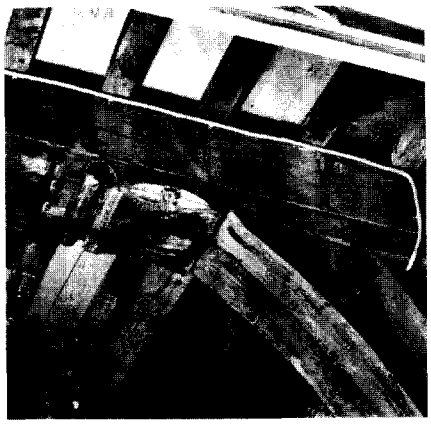

Afb. 6. Enkhuizen, Westerstraat 76, gebouwd omstreeks 1538: A. detail van de voorgevel met trappen en pinakels; B. detail van een korbeelstel met sleutelstuk, foto's RDMZ 1992.

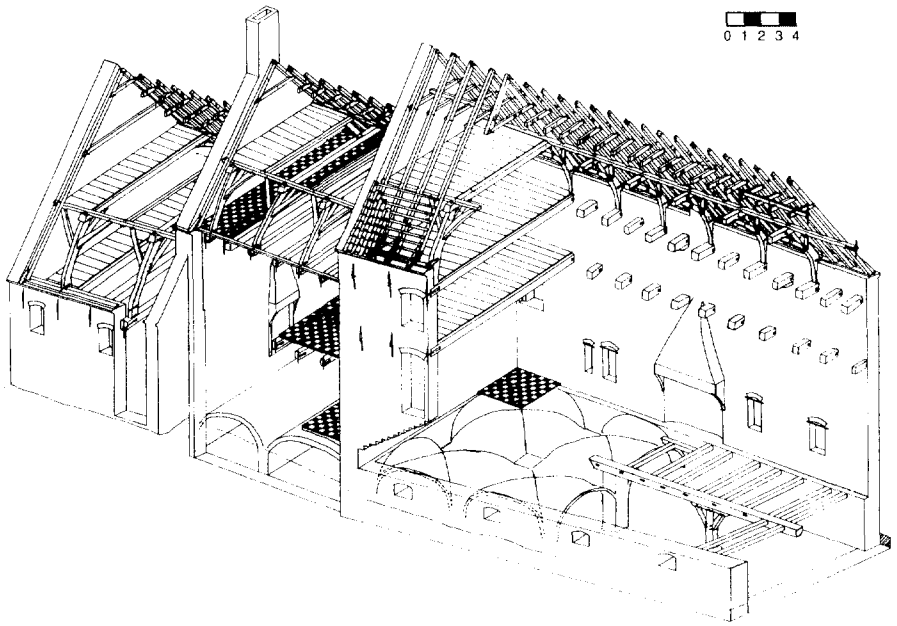

Afb. 7. Groningen, Hoge der A 14, isometrische tekening van F. van der Waard (R.U. Groningen); voorhuis met kap uit circa 1520.

Groningen, Hoge der A 14

Aan het Hoge der A stonden reeds vroeg grote, onderkelderde handelshuizen die in de loop der tijd in de hoogte en diepte werden uitgebreid. Tijdens de recente ingrijpende verbouwing heeft Frank van der Waard (R.U. Groningen) met enkele studenten een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Dit complex bestaat uit een onderkelderd voorhuis met verdieping, een iets lager tussenstuk dat in de 18de eeuw werd gewijzigd en een ondiep maar zeer breed verdiepingloos achterhuis met eiken balklaag uit de 16de eeuw (afb. 7). In het begin van de 19de eeuw werd dit achterhuis tot tuinkamer verbouwd en kwamen er in de tuingevel grote schuifvensters en een omlijste deur met bovenlicht.
De kelder van het voorhuis is ten dele overwelfd maar heeft aan de voorzijde nog een enkelvoudige balklaag met een centrale draagbalk, waarschijnlijk daterend uit de eerste helft van de 14de eeuw. Uit de kap met forse sporen en enkelvoudige jukken kwam eerder één monster beschikbaar dat niet dateerbaar bleek. Dankzij aanvullend materiaal volgde in 1992 alsnog een datering van deze constructie: 1515 plus maximaal 5 jaar.

Haarlem, Spaarne 108

De gevel van dit monument dagtekent uit 1637, evenals waarschijnlijk het lagere achterhuis. De constructie van het voorhuis deed vermoeden dat de kern ouder moet zijn. Bovenin heeft de kap van het voorhuis gehakte telmerken, maar op de onderste jukken werden die niet waargenomen. De datering van één houtmonster, een korbeel van het eerste juk, in het jaar 1377 wijst ontegenzeggenlijk op hergebruik. Dit valt verder op te maken uit de veldatum van het hout voor de dekbalk van hetzelfde spant, dat wegens het ontbreken van spinthout een terminus post quem van **na** circa 1511 gaf.

Hoorn, Korenmarkt 8

Dit forse pand aan de haven heeft een hoge begane grond, inwendig korbeelstellen onder de moerbalken, een lage verdieping en een kap met spanten waarop zowel gesneden als dun gehakte telmerken voorkomen. De sleutelstukken bevatten zowel een ojief-profief als laat-gotische roosjes en een bijzonder tandlijstje met kleine lelies (afb. 8A). Twee balken in de kap gaven een datering van respectievelijk zomer 1545 en zomer 1547. Gevoegelijk zal de bouw zich rond 1548 hebben afgespeeld. Dit monument werd reeds tot tot de oudste van Hoorn gerekend, maar ten onrechte omstreeks 1560 gedateerd.[21] In de voorgevel zijn twee kolossale kruisvensters ter weerszijden van de a-symmetrische geplaatste ingang te zien, evenals accentueringen met

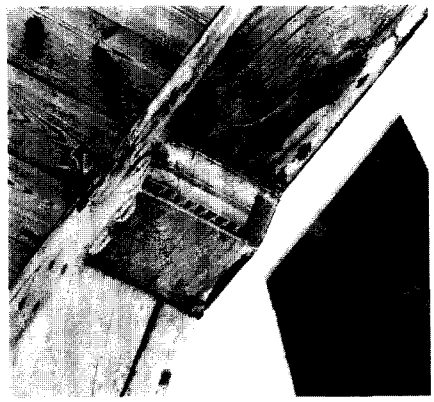

Afb. 8. Hoorn, Korenmarkt 8 uit 1548: A. sleutelstuk op de b.g., foto RDMZ 1992; B. voorgevel voor de restauratie, situatie 1949, foto G.Th. Delemarre RDMZ.

blokken natuursteen. Van de oorspronkelijke top waren tot de restauratie van 1980 alleen de aanzetten van de onderste pilastertjes aanwezig (afb. 8B); de rest heeft men aangevuld.

Kampen, Kok-panden, Oudestraat 5-11

Na jaren van leegstand en aftakeling waren de zogenoemde Kok-panden, Oudestraat 11 tot en met 5, in 1991 rijp om gesloopt te worden, ondanks hun beschermde status als monument. Er was niet meer dan een summiere omschrijving van 19de-eeuwse voorgevels bekend (afb. 9A). In 1990 verrichtte een Utrechtse groep vrijwilligers onder leiding van Bart Klück een globaal bouwhistorisch onderzoek. Hieruit bleek dat achter alle gevels van het blok tussen de Vergieten- en Meerminnensteeg aanzienlijke middeleeuwse bouwvvolumes schuil gingen en dat men er gebouwd had met gemeenschappelijke muren (afb. 9B). Gelukkig is er vlak voor en tijdens de sloop in opdracht van de gemeente Kampen en de RDMZ een uitvoerige bouwhistorische documentatie gemaakt door Dirk Spoel uit Hattem. Zijn bevindingen worden, met de resultaten van een archeologisch onderzoek van Mieke Smit, binnen afzienbare tijd gepubliceerd.

Oudestraat 5 is een zogenaamd dubbelpand met een breedte van 11 meter waarin alle balklagen en de onderste jukken van de kap nog aanwezig waren.[22] Van de daar-

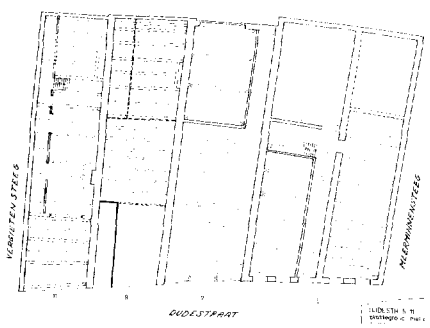

Afb. 9. Kampen, Oudestraat 11-5: A. voorgevels in december 1990, foto A.J. van der Wal RDMZ; B. plattegrond b.g. met projectie van de balken, tek. B.J.M. Klück 1990.

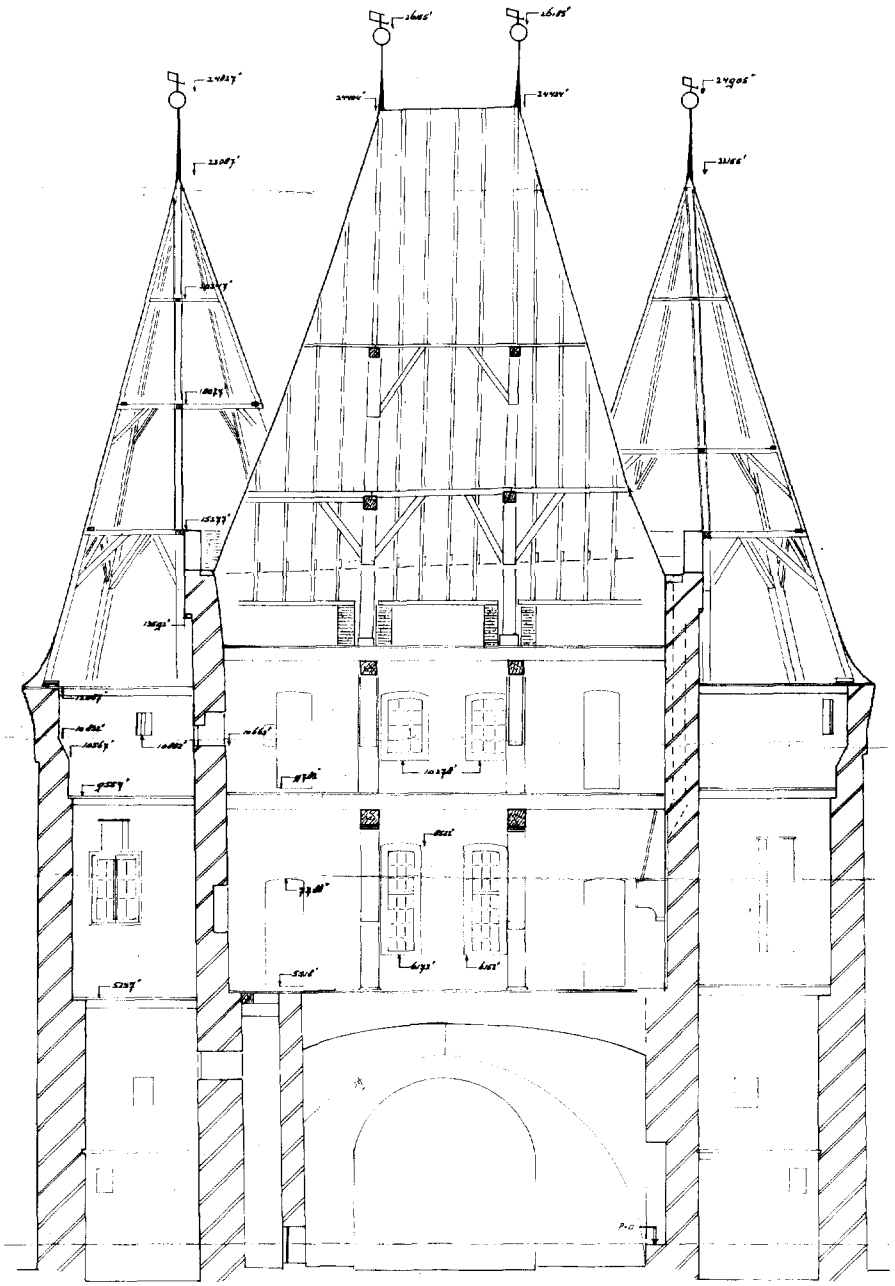

Afb. 10. Kampen, Koornmarktspoort, doorsnede over de kern uit ca. 1384 en (ten dele) de hoektorens die aan de veldzijde werden toegevoegd, tek. J. Mellendijk gem. Kampen 1988.

uit genomen zes houtmonsters droegen er vijf bij tot een datering van het vellen van het hout in de winter van 1498 op 1499.

Oudstraat 7 had een herkenbare, middeleeuwse voor- en achterindeling en balklagen met dubbele peerkraalconsoles. Van het voorste gedeelte kon één moerbalk van boven de begane grond gedateerd worden: 1455 ± 5 jaar. Monsters uit twee moerbalken in het achterste deel kwamen vroeger uit: 1425 ± 7 jaar.

Een soortgelijke indeling toonde ook **Oudestraat 9** waarvan het hout uit het voorhuis helaas niet dateerbaar bleek. Drie moerbalken boven de begane grond van het achterhuis gaven dankzij de Westfaalse standaardkurve een datering in of omstreeks het jaar 1516.

Oudestraat 11 was oorspronkelijk slechts één bouwlaag hoog en werd in de 17de eeuw verhoogd. De oudere eiken balken van het voor- en achterhuis waren boven de begane grond nog aanwezig. Slechts die van het achterhuis leverden twee dateringen op met een verschil: 1477 ± 4 jaar en 1487 ± 4 jaar. Deze balklaag zal derhalve omstreeks 1485-1490 zijn aangebracht.

Kampen, Koornmarktspoort

Er zijn verschillende meningen over de bouwdatum en over de bouwgeschiedenis van de Koornmarktspoort (afb. 10). Fehrmann suggereert dat de poort reeds in 1313 genoemd werd en omstreeks 1380 aan de IJsselzijde de ronde torens toegevoegd kreeg.[23] Janse en Van Straalen menen dat de poort tegelijk met de ommuring van de bovenstad – omstreeks 1337 – is gebouwd en dat beide ronde torens eveneens later zijn toegevoegd.[24]
In 1987 namen we in de poort een groot aantal houtmonsters. Daarbij bleek dat het hout van de ronde torenspitsen grove jaarringen had en dat de kans op een datering zeer klein was. Monsters uit de kap op de kern van de poort – volgens Janse en Van Straalen gaat het om een originele constructie – bleken evenmin dateerbaar. De datering van een aantal daar onderliggende vloerbalken tonen dat de poort in de 17de eeuw ingrijpend is verbouwd. De zuidelijke en noordelijke moerbalk boven de tweede verdieping leverden namelijk een datering omstreeks 1638 op; de oostelijke 'kinderbalk' boven de eerste verdieping gaf een datering omstreeks 1682. Slechts één korbeel aan de zuidoost-zijde op de verdieping gaf een datering die met de bouwtijd te maken kan hebben: *1383 of kort daarna.*
De bouwhistoricus D. Spoel uit Hattem legt momenteel bouwsporen en andere wetenswaardigheden vast. De ronde torens blijken grotendeels in verband te zijn gemetseld met de hogere kern van de poort; op beide delen komen vergelijkbare details aan de weergangen voor. Pas later metselde men op de ronde torens overkragingsconstructies om de huidige, veelhoekige spitsen te dragen.

Leeuwarden, Over de kelders 11

Op de verdieping van dit ten dele onderkelderde huis aan de gracht kwam in 1991 een houtskelet met acht balkvakken tevoorschijn waarvan een aantal muurstijlen en sleutelstukken bewaard was. Het belang van de ruimte kan enigermate afgelezen worden aan de versierde sleutelstukken (afb. 11) en de aanwezigheid van spreidsel dat in sleuven op de kinderbalkjes rust.[25]
Eén plak van een muurstijl leverde een datering van 1521 ± 7 jaar.

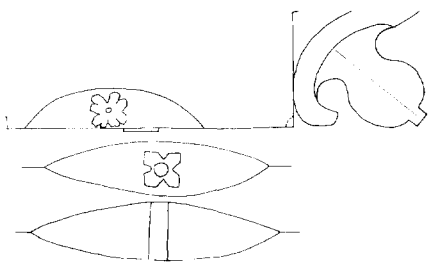

Afb. 11. Leeuwarden, Over de kelders 11, sleutelstuk met peerkraal en verschillende versieringen op de afschuiningen aan de onderzijde, tek. auteur 1991.

Losser, Denekamperdijk 50, boerderij Kraesgesberg

De geschiedenis van erve Kraesgenberg gaat ten minste terug tot 1475 toen de plaats onder 'Kragenborg' in het schattingsregister van Twente werd genoemd.[26] De landerijen grenzen voor een deel aan de rijksgrens. De karakteristieke, door bomen omgeven huisplaats maakt deel uit van een reeks oude boerderijen langs de Dinkel. Binnen de plattegrond van de met sloop bedreigde boerderij tekenen zich een stal- en een woongedeelte af. De buitenmuren en het woongedeelte dateren volgens een jaartal in de voorgevel uit 1903. De stal telt zeven balkvakken oftewel zes eiken gebinten die qua grootte en detaillering verraden aanzienlijk ouder dan de muren te zijn. Hoewel het woongedeelte iets smaller is dan de stal, horen die bouwdelen constructief gezien bij elkaar. Dit valt af te lezen uit de gesneden telmerken die niet per gebint *maar tegengesteld, per wand een oplopen*de nummering tonen. Een soortgelijke nummering komt onder de gebintplaten bij de bevestiging van de windschoren voor. De gebinten zijn van het type 'Dachbalken' die in Nederland nauwelijks, maar in Duitsland algemeen bekend zijn.[27]
Het hout voor de gebinten van de Kraesgenberg is gekapt in 1610 en 1611. Ook de eiken sporenkap hoort bij deze periode. In 1610 was het onbewoonde erve 'Craessenberg' in het bezit van de Kettelers, pandheren van het slot Lage in het graafschap Bentheim. Waarschijnlijk is het deze eigenaar geweest, die de hoeve in deze vorm nieuw leven inblies en misschien verklaart zijn Duitse achtergrond ook de aanwezigheid van de Dachbalken.

Oegstgeest, Huis Endegeest

Op de strandwal ten zuiden van het dorp verscheen in de 17de eeuw een adellijk huis ter plaatse van een middeleeuws kasteel. Uit het onderzoek van de Leidse bouwhistoricus Jan Dröge bleek al spoedig dat aan de kubische kern van het complex pas later de flankerende, achtzijdige torens met hun aansluitingen waren toegevoegd (afb. 12). De vloerbalken van de kern zijn alle van eiken; de kappen van grenen. De kromme sporen van de kunstig geconstrueerde kappen op de torens zijn eveneens van eiken; de daarop geplaatste lantaarns – die als schoorstenen dienst deden – bleken

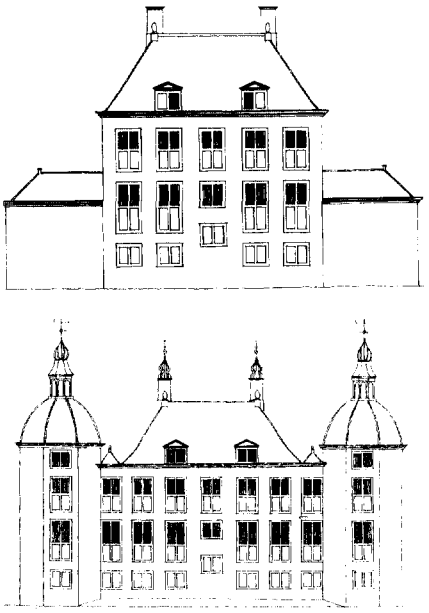

Afb. 12. Oegstgeest, huis Endegeest: A. reconstructie van de eerste opzet van 1647; B. de uitbreiding met de hoektorens die omstreeks 1652 tot stand kwam, tek. J. Dröge, Leiden 1992.

van grenen te zijn en oorspronkelijk met *lood bekleed. Boven in de westelijke toren* bevindt zich een eiken ribgewelf tegen een constructie van korbeelstellen met gehakte telmerken. De vormgeving van de gewelfribben zou in de gotiek thuis kunnen horen.
De recente, nogal ingrijpende verbouwing, die onder andere gepaard ging met doorbraken voor een liftschacht, zorgde voor een flink aantal plakken hout. Het hout voor de vloerbalken in de kern is in de winter van 1646 op 1647 geveld en naar verwachting op z'n vroegst in het voorjaar van 1647 toegepast. Het hout ten behoeve van de kap op de oosttoren werd in het najaar of de winter van 1651 geveld. Wegens het ontbreken van wankant op de monsters uit de westtoren volgt daar een datering: 1647 ± 6 jaar, waarschijnlijk evenals de oosttoren omstreeks het voorjaar van 1652 tot stand gebracht. Hieruit volgt dat de 'modernisering', dat wil zeggen de toevoeging van de hoektorens slechts vijf jaar na de oprichting van de kern plaatsvond.

Ouddorp, Bosweg 2, 't Blaeuwe Huys

Achter de bakstenen tuitgevel met jaartalankers 1659 staat in deze -onlangs gerestaureerde- boerderij een reeks eikehouten ankerbalkgebinten (afb. 13). Architect A. van der Zwan uit Middelharnis veronderstelde terecht dat de gebinten wel eens ouder dan de voorgevel konden zijn. Voor de balken gebruikte men relatief jonge bomen met dunne jaarringen, mogelijk afkomstig

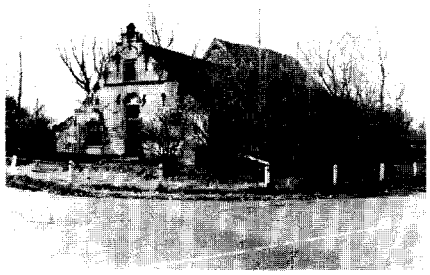

Afb. 13. Ouddorp, Bosweg 2, voorlopig de oudste boerderij in Holland uit ca. 1455, foto G. Dukker RDMZ 1969.

van de schrale zandgrond in de directe omgeving. Slechts één houtmonster gaf een verrassend vroege datering: 1454 plus eventueel maximaal 3 jaar.

Utrecht, Duitse Huis

In 1346 verkocht de Utrechtse bisschop Jan van Arkel in de Springwijk grond aan de Duitse orde die daar veilig binnen de stadmuren een nieuw convent kon bouwen.[28] Volgens een kroniek werd op woensdag 2 mei 1347 met de bouw begonnen en na elf jaar 'wast al volmaeckt binnen ende buten...'
Het ommuurde complex was tot voor kort militair hospitaal (afb. 14). In voorbereiding op de restauratie vindt momenteel een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek plaats onder auspiciën van B.J.M. Klück van de gemeente Utrecht. Aan de hand van bouwkundige details vermoedde men reeds dat het grote, centrale zaalgebouw met verdieping tot de oudste opzet behoorde. Uit het westelijke gedeelte van de kap, oorspronkelijk voorzien van een houten tongewelf, bleken vier houtmonsters een datering van najaar of winter 1347 te steunen. De bouw van deze vleugel hangt derhalve duidelijk samen met de start van de bouw, direct na de komst van de hospitaalridders aan de Springweg.

Afb. 14. Utrecht, binnenplaats van het Duitse huis. Links het zaalgebouw uit ca. 1348, in het midden de eetzaal uit 1475 en rechts de woning van de commandeur uit hetzelfde jaar, foto G.Th. Delemarre RDMZ 1950.

Haaks op en grenzend aan de Springweg staat een vleugel waarvan de kapconstructie gehakte telmerken draagt.[29] De houtmonsters uit die kapconstructie gaven een niet al te sterke indicatie voor het jaar 1474. Onder de zolderdragende moerbalken vonden de onderzoekers enkele consoles met kunstig gesneden engelen. Stilistische vergelijking van de engelen en een historische vermelding, dat in 1475 een kamer voor de commandeur werd gebouwd[30], geven aan de dendrochronologische datering echter meer zekerheid. Helaas lukte de dendrochronlogische datering van de aangrenzende, volgens historische bronnen eveneens in 1475 verbouwde eetzaal niet. Ten zuiden van de hoofdvleugel bevindt zich verder een aanbouw waarvan de kapspanten andersoortige gehakte telmerken dragen[31] en waarvan vier houtmonsters een datering ondersteunen in het najaar of de winter van 1557.

Utrecht, Mariaplaats 22, spiltrap

Eertijds hoorde dit op een binnenterrein gesitueerde claustrale huis tot de immuniteit van St. Marie. Uit een ouder conglomeraat groeide in de 16de eeuw een complex huis met een L-vormige plattegrond waarbij in de binnenhoek een traptoren verrees. Hier bouwde men een eikehouten spiltrap in een vierkante traptoren waarvan de voorgevel in (kruis)verband werd gemetseld met één vleugel van de L. Bij de traptoren kwam een representatieve ingangspartij in renaissanse-vormen tot stand en boven de vensters in de voornoemde gevel verschenen driehoekige frontons. Uit een gecombineerd historisch en bouwhistorisch onderzoek door Martin de Bruijn en Bart Klück kwam de bouwheer naar voren die hier tussen 1538 en 1550 gewoond moet hebben.[32] Het probleem van zorgvuldig afgewerkte panelen voor schilderijen, meubels, beeldhouwwerk en ook spiltrappen is, dat de maker kwaliteit wilde afleveren. Hierbij pastte de aanwezigheid van spinthout -het zachte, buitenste deel van de stam- niet. Van de vijf monsters uit de spiltrap en diens omgeving genomen, bleken er drie dateerbaar, helaas enkel in de vorm van een terminus post quem van **na** circa 1530.

Zwolle, Goudsteeg 17, Huis met de Hoofden

Dit gebouw met L-vormige plattegrond is gelegen op een terrein achter de gevelwanden van de Goudsteeg en de Praubstraat. Dankzij een aktie van de Vereniging Vrienden van de Stadskern Zwolle en een positief reageren van gemeente en rijk werd het gebouw niet gesloopt maar gerestaureerd.[33] In de enige kamer met een kruisvenster (op de begane grond) bevonden zich gebeeldhouwde consoles die helaas met de vorige eigenaar zijn vertrokken. Het houtsnijwerk, met figuren die balderollen dragen, is van uitzonderlijke kwaliteit. Enkele decennia geleden is de oorspronkelijke polychromie echter door dezelfde eigenaar grotendeels verwijderd.[33]
Het hout van de kapconstructie (afb. 15) op de hoofdvleugel werd in het jaar 1464 geveld. De naar de Goudsteeg toegekeerde poot van de L is duidelijk later tegen het pand gebouwd[34] maar de datering van hout hieruit is nog onzeker.

Afb. 15. Zwolle, Goudsteeg 17, Huis met de hoofden uit 1464 bij het begin van de restauratie in maart 1974, foto G. Berends RDMZ.

Zwolle, Oude Vismarkt 40, 'Cleyne Camer' Hof van Ittersum

Tussen Roloff van Ittersum, eigenaar van een aanzienlijk complex en het ernaast gelegen klooster Bethlehem kwam op 5 september 1397 een akte tot stand.[35] De kloosterlingen wilden op een afstand van twee en een halve voet een muur bouwen die onder de vensters van de aangrenzende 'zael' van Roloff bleef. Volgens de akte mocht Roloff zijn glasvensters aan deze zijde behouden, zelfs luchtopeningen onder de zoldering maken, maar moest hij de luikopeningen dichtmetselen. Tot op de dag van vandaag zijn in de Cleyne Camer – in het verlengde van de Zael – geheel dichtgemetselde kloostervensters te zien die aan de beschrijving voldoen (afb. 16). Hoewel de vloerniveau's verschillen, lijken de in de akte genoemde Cleyne Camer en Zael gelijktijdig te zijn gebouwd, gezien de oorspronkelijke doorgangen in de scheidingsmuur. In tegenstelling tot de 9,5 meter brede Zael, heeft de 7,5 meter brede Cleyne Camer geen korbeelstellen maar consoles. Het keldergewelf van de Cleyne Camer is enkele decennia geleden gesloopt maar van de balklagen en de kap is het nodige bewaard gebleven.[36]
Onder het vernieuwde, afgeknotte dak van de Cleyne Camer, thans achterhuis van Oude Vismarkt 40, bevinden zich nog wel de oude spantjukken. Hoewel die onafhankelijk van de sporen zijn genummerd, vertonen ze verder relatief vroege kenmerken, zoals windschoren die boven en onder zijn

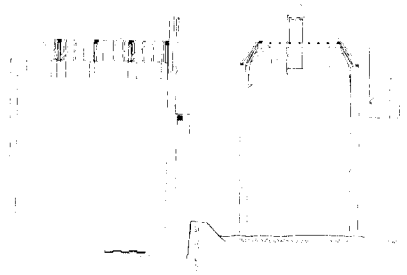

Afb. 16. Zwolle, Oude Vismarkt 40, dwars- en langsdoorsnede van de Cleyne Camer van de Hof van Ittersum, gebouwd omstreeks 1384, tek. auteur 1978.

gepend en blokkeeltjes die in de jukbenen zijn gepend. Dit laatste verschijnsel kennen we overigens ook in een andere vleugel van het complex uit 1431 ± 6 jaar.[37] Het hout voor de kap van de Cleyne Camer werd geveld in 1382 en 1383.

Samenvatting

De dendrochronologische dateringen zijn steeds gerelateerd aan bestaande historische en kunsthistorische informatie over de gebouwen. Soms worden daarvan pas later gegevens gevonden, zoals over het kasteel Rechteren te Dalfsen waarvan het hoofdhuis dendrochronologisch eerder in 1505 werd gedateerd. Deze bouwdatum lijkt nu samen te hangen met een gedwongen verhuizing van de kasteelheer. Uit dendrochronologische dateringen in de stad Utrecht kwam opnieuw naar voren dat met de guts ingehakte telmerken daar, evenals in Zuid-Holland, reeds in het derde kwart van de 15de eeuw verwacht mogen worden. Het nemen en prepareren van houtmonsters ging steeds uit van de RDMZ te Zeist; bij het meten van de ringen en het dateren waren ook andere personen en instanties betrokken. Een aantal van de dateringen vond plaats op verzoek van de Vereniging Hendrick de Keyser die dit jaar het eerste deel publiceert van het herziene boek 'Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800', in 1969 geschreven door Meischke en Zantkuijl.

Noten

1 D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', in: Bulletin KNOB 1990, nr. 5, 19. Andere dateringen van dezelfde auteur zijn te vinden in: Bulletin KNOB 1987, 85-89; Bulletin KNOB 1988, 71-73; Bulletin KNOB 1990, nr. 5, 19-26; Bulletin KNOB 1992, 27-35.
2 C.A. van Kalveen, Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520, Groningen 1974, 224; zie ook: A.J. Mensema, Kasteel Rechteren, Zwolle 1991, 59.
3 Van Kalveen (noot 2), 228.
4 G.A. Zwolle, regest 16 november 1503; zie ook R.A. Overijssel, Archief van het Huis Almelo, inv. nr. 4650.
5 Namelijk Spui 2 (1517-'18) en Grote Kerkstraat 23 te Edam (1567). In het laatstgenoemde pand heeft men de cijfers aan de straatzijde voorzien van een extra ingehakt gaatje, bij wijze van richtingsteken. Het fenomeen was in Noord-Holland al eerder bekend, zie: H. Janse, Houten kappen in Nederland 1000 - 1940, Delft 1989, 54; opmerkelijk is, dat de vroegste voorbeelden van ingehakte arabische cijfers, namelijk die op de vieringstoren van de Haarlemse St. Bavo (1519-'20) evenals onderdelen in de bekroning van de Speeltoren in Edam (XVIa) zeer waarschijnlijk door één of meer Edammer timmerlieden werden aangebracht
6 Janse (noot 5), 29-62.
7 De Vries 1992 (noot 1), 27.
8 R. Meischke en H.J. Zantkuijl, Het Nederlandse woonhuis van 1300 – 1800, Haarlem 1969, 206-207.
9 Te weten dekbalk ///, korbeel //// en spantbeen ///; voor dekbalk >>>> noteerden we een datering in het jaar 1537, hetgeen niet verbaast, omdat hier tevens een ander merk (Y/) op de onderkant staat.
10 Op twee plaatsen staat een gesneden V met daar doorheen een streep. Die streep is een type richtingsteken dat wel vaker voorkomt in Twente.
11 Peter Don, Voorne-Putten, Zwolle 1992, 323-324.
12 Zowel recht als in de vorm van C-tjes.
13 In een niet-gepubliceerd rapport.
14 Het is mogelijk dat de natuurstenen waterlijst later is aangebracht, evenals enkele natuurstenen onderdelen van de vensters op de b.g.
15 R. Schuiling, 'Deventer', in: Overijssel, Deventer 1931, 606.
16 Meischke en Zantkuijl (noot 8), 134-136.
17 Resp. de dekbalk van het eerste juk met enkel een spintgrens, de fliering aan de zijde van de Breestraat zonder spint; de dekbalk van het derde juk.
18 Moerbalk 3, moerbalk 2, stijl 4 (links) en korbeel 4 (rechts).
19 Meischke en Zantkuijl (noot 8), 136-137.
20 Te weten moerbalk ((((((, muurstijl ((((((, muurstijl ((((((, korbeel en moerbalk ((((((.
21 P. Don, Kunstreisboek Noord-Holland, 1987, 341.
22 Een doorsnede van dit pand staat reeds afgebeeld bij: D.J. de Vries, 'Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiepraktijk', Bull. KNOB 1992, 55; volgens Spoel waren hier niet twee maar drie jukken boven elkaar.
23 C.N. Fehrmann, Kampen vroeger en nu, Bussum 1972, 131.
24 H. Janse en Th. van Straalen, Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen, Zaltbommel 1974, 158.
25 De kinderbalken meten 8 x 8 cm, 15 vakken op een breedte van 5,05 meter; de moerbalken zijn 24-28 centimeter vierkant met tussen de korbeelstellen kleinere, eiken tussenbalken die mogelijk later zijn toegevoegd.
26 Ontleend aan een geschiedkundig overzicht door de Historische Kring Losser. Na de markeverdeling van 1853 was het erf 75 hectare groot, tegenwoordig nog 38 ha.
27 Dergelijke (secundair verwerkte) dachbalken vonden opnieuw toepassing als ankerbalkgebinten in een boerderij uit Beltrum, thans in het Ned. Openluchtmuseum te Arnhem, dendrochronologisch gedateerd in 1528 (zie De Vries 1990 (noot 1), 19) en een schuur op de grens in de gemeente Losser, daterend omstreeks 1509). Een tweede voorbeeld van een gaaf dachbalkengebint werd in 1973 opgemeten in een monument aan de Holtheme (destijds E 18) te Gramsbergen.
28 C.A. Rutgers, Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht, Groningen 1970, 195.
29 Gaatjes aan de ene zijde, halve maantjes aan de andere kant.
30 Kroniek Johan van Drommelen, vriendelijke mededeling van B.J.M. Klück.
31 Aan één kant met een rechte steekbeitel aangebracht, de andere zijde bevat gegutste gaatjes.
32 Zie B.J.M. Klück, 'Mariaplaats 22' in de Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1991/1992.
33 Th.G. Verlaan, Gert Oostingh, Pieter Lettinga, Op de bres voor Zwolle. De strijd van de Vrienden van de Stadskern, Zwolle 1992, 112-121.
33 Let wel, met het oog op de aanstaande sloop, het gebrek aan belangstelling door de overheid, het niet vermeld staan van het pand op de rijks-monumentenlijst en de modieuze voorkeur voor blank eikehout moet de handelwijze van de eigenaar, verffabrikant Van Wijhe, in de juiste context worden geplaatst.
34 Gelet op het doorlopen van de daksporen bij de aansluiting op de kern en de vensters van de kern die nu binnen de aanbouw liggen.
35 F.C. Berkenvelder, Zwolse Regesten I, Zwolle 1980, 340.
36 Zie ook: Meischke en Zantkuijl (noot 8), 374-378.
37 De Vries 1990 (noot 1), 26.

N. Arts (ed.) – **Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676**, Museum Kempenland Eindhoven 1992, 267 pp, ill., geb., ISBN 90 72478 18 5

Eind 1992 werd in het kader van het 60-jarig bestaan van het Museum Kempenland in Eindhoven een tentoonstelling gehouden met als titel 'Brabantse stad in de middeleeuwen. Opgravingsresultaten in Eindhoven'. Tegelijkertijd verscheen het eerste deel van een tweedelige publikatie over de op de tentoonstelling gepresenteerde opgravingsresultaten onder de titel *'Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676'*. Het gaat over de opgraving van het in Eindhoven als 'Ravensdonck' bekend staande kasteel, dat waarschijnlijk rond 1420 is gebouwd en in de stadsommuring was opgenomen. Het tweede deel, *'Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500'*, zal de opgravingsresultaten van de stedelijke nederzetting behandelen.
Met deze tentoonstelling en de bijbehorende publikaties is een opgravingsproject afgerond dat in 1989 is begonnen met een grootscheepse opgraving op het zogenaamde Heuvelterrein, waar inmiddels het Muziekcentrum Frits Philips en de prestigieuze Heuvel Galerie zijn verrezen. De opgravingen, geïnitieerd door de Universiteit van Amsterdam in het kader van het archeologisch onderzoek van de Kempen, zijn grotendeels uitgevoerd onder leiding van Nico Arts, die hiervoor als tijdelijk stadsarcheoloog van de gemeente Eindhoven werkzaam is geweest.
De tentoonstelling en de twee boeken geven voor het eerst een inzicht in de mogelijkheden die de stadsarcheologie biedt voor onze kennis van de kleine Brabantse steden in de middeleeuwse en post-middeleeuwse periode. Voor Eindhoven zijn deze resultaten in alle opzichten verbluffend te noemen. Niet alleen bleek het bodemarchief, zelfs onder allerlei recente en subrecente gebouwen, veel beter geconserveerd dan mocht worden verwacht, ook de hoeveelheid en kwaliteit van de archeologische informatie is opvallend beter dan velen zullen hebben gedacht. Met dit onderzoek is de archeologie in één klap opgeklommen tot de belangrijkste bron voor onze kennis van het middeleeuwse Eindhoven, dat door allerlei rampspoeden in het verleden vrijwel van zijn geschreven bronnen is ontdaan.
Het kasteel van Eindhoven is een dik boek geworden, 269 blz.in groot formaat, typografisch goed verzorgd en fraai uitgevoerd met zeer vele tekeningen en foto's, waaronder ook enkele in kleur. Het boek is verdeeld in 22 kleine hoofdstukjes, geschreven door Arts en acht co-auteurs. De hoofdstukjes zijn in vier delen verdeeld. Het eerste deel behandelt de geschiedenis van het kasteel op basis van de schriftelijke en iconografische bronnen (J. Melssen). Het tweede deel doet summier verslag van de belangrijkste resultaten van het archeologisch en natuurwetenschappelijk veldonderzoek (N. Arts, K. Anderson/F. Perk en T. Peters). Het derde deel behandelt het onderzoek van het vondstmateriaal, dat per materiaalgroep wordt besproken. Het neemt verreweg het grootste gedeelte van het boek in beslag. Nico Arts neemt hiervan behalve het merendeel van de keramiek ook de bouwkeramiek, het metaal, glas en leer voor zijn rekening. De beschrijvingen van de overige materiaalgroepen zijn van de hand van W. van de Loo (majolica), J. Engelen (pijpen), P. van Rijn (hout), T. de Jong (been en slachtafval), H. Luijten (zaden en vruchten) en R. Exaltus (zware mineralenanalyse). Een vierde deeltje 'Conclusies' (N. Arts) rondt het boek af.
De belangrijkste verdienste van dit boek is dat het de volledige verslaglegging bevat van de resultaten van het archeologisch onderzoek van een kasteel. Daarmee is het, afgezien van enkele kleinere publikaties , samen met het boek van H. Stoepker *'Graven naar het kasteel van Tilburg'* (Waalre 1986) het enige complete verslag van een kasteelopgraving dat gedurende de laatste vijftien jaar in Nederland is verschenen. Voor het kasteelonderzoek in Nederland is het daarom een belangrijke mijlpaal. Hetzelfde fundamentele belang heeft het boek echter voor het stadsarcheologisch onderzoek, omdat het het eerste kasteel uit een stedelijke context is, dat in Nederland is opgegraven en gepubliceerd. Het is verder verheugend te constateren dat, zowel bij het veldonderzoek als bij de uitwerking van de resultaten, nieuwe onderzoeksmethoden zijn toegepast, die bij verdere ontwikkeling interessante resultaten kunnen gaan opleveren. Bij het veldonderzoek geldt dit met name voor het onderzoek door middel van grondradar (T. Peters: 87-90). Bij de uitwerking lijkt vooral de zware mineralen-analyse (R. Exaltus: 110-114) een veelbelovende techniek voor het bepalen van de herkomst van de bakstenen.

Het is echter bij de kern van het boek: de verslaglegging van de opgravingsgegevens en de beschrijving van het vondstmateriaal, dat de lezer een licht gevoel van teleurstelling niet kan onderdrukken. Een ideaal boek is het niet geworden. Mogelijke oorzaken zijn hiervoor het verbluffende tempo, waarin het geschreven en geproduceerd werd, en misschien ook de onwennigheid van de hoofdauteur (een steentijdspecialist) in de middeleeuwse en post-middeleeuwse periode. Zo bevat het boek niet alleen in details nogal wat foutjes, maar leidt ook de onvolledige weergave van de huidige stand van zaken in de verschillende onderzoeksgebieden tot scheve voorstellingen van zaken. Ook de zakelijke, zuiver feitelijke verslaglegging van de resultaten die het boek kenmerkt, draagt niet altijd bij tot een goed begrip. Sommige aspecten moeten, zeker voor een breed publiek, meer worden toegelicht en in een ruimere context worden geplaatst. Een kleine bloemlezing kan hier volstaan.
In het eerste hoofdstuk definieert Arts het kasteel van Eindhoven als een stadskasteel, waarmee hij het kasteeltype bedoelt, dat ontworpen (of later geïncorporeerd) is in een stadsommuring. Dit is een legitieme definitie, maar ze is volledig in strijd met de algemeen gangbare omschrijving van stadskastelen, waarmee de grote stenen huizen van het patriciaat *binnen* de ommuring worden bedoeld, die hoogstens de suggestie van verdedigbaarheid wekken. Het poneren van een dergelijke definitie zonder verdere toelichting sticht onnodige verwarring. Eenzelfde gebrek aan toelichting komt tot uiting in het feit, dat Arts het Eindhovense kasteeltype als onderdeel van de stadsommuring niet plaatst in de context van ruimte en tijd. Een summiere vergelijking met bestaande parallellen elders in onze streken (bij voorbeeld Vianen, Gouda etc.) zou zeer verhelderend hebben gewerkt.
Bij de reconstructie van de plattegrond leidt de strikte beperking tot de (relatief) geringe oppervlakte van het kasteel, die goed kon worden opgegraven, tot merkwaardige uitkomsten. Volgens Arts' reconstructie bezat het kasteel op de noordwesthoek, aan de stadszijde, geen ommuring. Dit zou betekenen dat het kasteel vanaf de stadszijde onverdedigbaar was. Een dergelijke plattegrond zou een absoluut novum zijn en lijkt mij volledig uitgesloten. Wel tonen staande tanden in het metselwerk aan de noordzijde van het zogenaamde Westerkwartier (p. 74) aan dat het oorspronkelijk ontwerp niet is voltooid, zodat met een sluiting volgens een kleinere oppervlakte moet worden gerekend. Op een latere wijziging in het bouwplan wijst ook het fundament van een ronde toren, die later over het fundament van het oorspronkelijke Westerkwartier is aangelegd en die mogelijk diende ter flankering van de hiernaast aangelegde brug.
Uiterst discutabel in Arts' reconstructie lijkt mij ook de in verdedigend opzicht onmogelijke inham tussen de ronde toren op de zuidoosthoek en het oosterkwartier. De als 'aanlegsteiger' geïnterpreteerde constructie lijkt voor deze functie veel te zwaar en ziet er op de opgravingsfoto (afb. 56) anders uit dan op de reconstructie (p. 95). De mogelijk terecht veronderstelde noord-zuid lopende galerijen op het binnenplein langs het ooster- en westerkwartier, volgens Arts daterend uit 1537, zijn in de reconstructie (p. 95) veel te primitief weergegeven. Bij hoge adel van het kaliber van de heren van Eindhoven mag men eerder denken aan luxe vroeg-renaissancistische constructies, zoals we die kennen van de heren van Nassau in het kasteel van Breda. Een duidelijke omissie is het uit de weg gaan van de vraag of (en zo ja waar en in welke fase) het kasteel een voorburcht heeft gehad. Is dit het terrein van de in de zestiende eeuw (p. 30) vermelde 'Neerhof'? De door Arts gereconstrueerde 'Voorhof' (pp. 94-95) kan in elk geval niet als voorburcht worden beschouwd. Hier gaat het waarschijnlijk om een poorttoren of poorthuis, dat deel uitmaakte van de hoofdburcht.
Samenvattend kan worden gesteld dat het de opgravers niet gelukt is om een sluitende interpretatie en reconstructie van de plattegrond van het kasteel te vervaardigen. Dit is jammer, temeer omdat de opgravingsgegevens uiterst onvolledig en niet systematisch worden gepresenteerd (zo ontbreekt bij voorbeeld een consequente fasering van de bouwfasen met onder andere opgave van metselverbanden en baksteenmaten), zodat het voor de lezer onmogelijk is zelf de feiten te interpreteren.
Ook bij de bespreking van de vondsten stuiten we op inconsequenties, niet geheel juiste voorstellingen van zaken en enkele regelrechte missers. Veel hiervan had eenvoudig voorkomen kunnen worden door een wat uitgebreidere en grondiger literatuurstudie. De lijst van geraadpleegde literatuur is opmerkelijk kort en elke insider zal essentiële literatuur missen. Waarschijnlijk is juist hier de snelheid van publikatie ten koste gegaan van de kwaliteit op onderdelen. Een iets langere rijping was te prefereren geweest. Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken.
Een voorbeeld van een merkwaardige inconsequentie treedt op bij de behandeling van de vondsten die afkomstig zijn uit de grachten. Terecht stelt Arts (p. 97) dat het uitermate belangrijk is het archeologisch materiaal uit de grachten per vondstconcentratie (hier 'vondstcomplex' genoemd) te bergen, omdat dit het mogelijk maakt uitspraken te doen over de chronologie en de functionele indeling van het kasteel. Daarom is het materiaal per vondstconcentratie verzameld. Gegeven dit uitgangspunt doet het merkwaardig aan vervolgens te constateren dat het materiaal van één vondstconcentratie niet als een geheel wordt gepubliceerd. In plaats daarvan wordt al het materiaal van alle vondstconcentraties door elkaar per materiaalsoort (aardewerk, glas, metaal etc.) behandeld, waarbij de exacte vindplaats van individuele voorwerpen ook niet kan worden teruggezocht. Nadere gegevens zijn beperkt tot twee elementen, namelijk ten eerste de dateringen, die de lezer bijeen moet sprokkelen via de

bijschriften bij de afbeeldingen en ten tweede de kwantitatieve verdeling van de soorten aardewerk over de vondstcomplexen, die in een bijlage op p. 145-146 zijn weergegeven, terwijl de verschillende vondstconcentraties zelf (hier 'sporen' genoemd) op p. 8 staan opgesomd.
Bij de bespreking van het aardewerk kiest Arts (p. 115) ervoor het materiaal per functionele groep in plaats van per herkomstgebied te bespreken. Zo worden bij voorbeeld bij de rubriek voorraadpotten zowel de steengoed als de roodbakkende exemplaren besproken. Dit is verdedigbaar, maar gegeven dit uitgangspunt zou men een verdere ordening per hoofdfunctie verwachten. Het doet dan wat komisch aan te zien dat de ordening beperkt is tot een alfabetische opsomming, zodat de volstrekt atypische alambiek (helm van een distilleerkolf) vooropgaat, in alfabetische slagorde gevolgd door borden, deksels, drinkgerei, etc.
In de rubriek 'missers' verdienen enkele details nadere correctie. Grijze vorstpannen (p. 103) zijn bij mijn weten nooit gebruikt op leien daken maar horen bij tegel-, pannen-of rietgedekte daken. Het bekertje afb. 85 nr. 1 kan in het gehele Rijnland zijn vervaardigd en niet alleen in Brunssum-Schinveld. Groene borden met kamversiering (p. 129) zijn zeker niet alleen in Frechen gemaakt, maar in het gehele Nederrijnse gebied inclusief de Nederlandse provincie Limburg. De Langerwehe roompot (p. 136) is niet ondersteboven op de schijf gedraaid. In tegenstelling tot waar de auteur (W. van de Loo) vanuit gaat (p. 147), is er geen enkel stuk van de vroeg-zestiende-eeuwse Antwerpse majolicaproduktie met zekerheid geïdentificeerd. Ik neem verder aan, dat met een tiktakbord (p. 207) een trictracbord zal zijn bedoeld.
Bij de op p. 180 besproken gravering in een bak van een tinnen lepel is de tekst waarschijnlijk foutief geïnterpreteerd. De tekst luidt 'Trinckund is gotnitver gis 1582', en is vertaald als 'drinkend is God niet ver, GIS 1582', waarbij de letters GIS als initialen zijn geïnterpreteerd. Waarschijnlijk behoort de tekst geïnterpreteerd te worden als 'drinken *en eten* betekent niet dat God moet worden vergeten 1582'. Het moet een algemene stichtelijke spreuk zijn geweest, want ze komt in vrijwel identieke vorm voor op meerdere randschriften van baardmankannen, onder andere gevonden in het klooster Ter Hunnepe en gepubliceerd in *Westerheem* 27, 1978, 315.
Deze opmerkingen dienen echter gezien te worden als kanttekeningen bij wat in essentie toch een fenomenale prestatie is: de volledige publikatie van een kasteelopgraving binnen twee jaar na de opgraving. Hierdoor zijn niet alleen de opgravingsgegevens van het kasteel van Eindhoven beschikbaar gekomen voor verdere studie, maar is ook een enorme massa, gedeeltelijk uniek vondstmateriaal (zoals bij voorbeeld het boekbeslag p. 177 en de wapens p. 184-187) gepubliceerd. Voor onze kennis van de geschiedenis van Eindhoven, de Nederlandse kastelen in het algemeen en de materiële cultuur daarvan in het bijzonder zal dit boek in het vervolg dan ook niet meer weggedacht kunnen worden.

Hans L. Janssen

J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries red. – **Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid**, Z.p. (Utrecht): Uitgeverij Matrijs & Dirk van Eckstichting, 1991. 227 pp.,ISBN 90 5345 005 x

De betekenis van de textielnijverheid voor de ontwikkeling van de stad Leiden kan moeilijk worden overschat. In de dertiende eeuw kwam textielnijverheid in de meeste steden wel voor. Leiden onderscheidde zich echter al in de veertiende eeuw door de import van Engelse schapevachten, waardoor men over internationale contacten beschikte. De Leidse overheid stelde bovendien toen al kwaliteitseisen aan het te Leiden vervaardigde produkt. Daarmee waren de voorwaarden geschapen voor export op grote schaal en dat betekende werkgelegenheid. De migrantenstroom die deze aantrok noodzaakte al in de middeleeuwen verschillende malen tot verlegging van de stadsgrenzen.
Engelse concurrentie leidde in de zestiende eeuw tot een scherpe achteruitgang en daarmee tot stagnatie in de stedelijke ontwikkeling. In de zeventiende eeuw brachten echter eerst Vlaamse, later Duitse immigranten de Leidse textielnijverheid en daarmee de stad tot hernieuwde bloei. Deze 'nieuwe draperie' of 'nieuwe neringe' kenmerkte zich door lichtere wolsoorten en een grote diversiteit aan kwaliteitsstoffen. Vele van de openbare gebouwen waarmee de stad in deze jaren verrijkt werd, zoals de Lakenhal, de Baaihal, de Saaihal, stonden met de textiel in verband. Een verzesvoudiging van het aantal inwoners tussen 1582 en 1670 leidde tot nogmaals drie grote stadsuitleggingen.
Alle beschikbare ruimte binnen de stadsgrenzen werd volgebouwd. De gezinnen leefden daarin dichtopeengepakt. De zich tussen de huizen bevindende bedrijven voor de verschillende produktieprocessen die de textielnijverheid vereiste, verspreidden stank en lawaai en verontreinigden het water van de vele stadsgrachten. Het dagelijks leven van een groot deel van de gezinnen moet toen volledig door de textiel zijn bepaald gezien de grote omvang van de vrouwen- en kinderarbeid in deze nijverheid. De textielnijverheid functioneerde al in de zeventiende eeuw op basis van kapitalistische verhoudingen. Dat leidde tot een scherpe scheiding tussen arm en rijk, die in de stad zichtbaar was door het contrast tussen het Rapenburg van de grote lakenreders en bijvoorbeeld de armoedige Langegracht. De armoede werd nog ellendiger toen de nijverheid in de achttiende eeuw sterk achteruit ging, doordat de lakenreders hun heil gingen zoeken in gebieden met lagere lonen, zoals Brabant.
In de negentiende eeuw beleefde de Leidse textiel nog een derde bloeiperiode na de Belgische Afscheiding. Nu verrezen in de stad vele nieuwe grote fabrieksgebouwen voor door stoomkracht aangedreven produktie. Al vóór 1850 werden middelgrote en grote fabrieken de gangbare organisatievormen in de Leidse textielindustrie. Nog steeds lagen de meeste fabriekscomplexen in de Leidse binnenstad en ze bepaalden daar nog tot na de Tweede Wereldoorlog het stadsbeeld. Maar in de jaren vijftig van de twintigste eeuw begon, met de liquidatie en inkrimping van bedrijven en het vertrek naar elders, de laatste dramatische achteruitgang van de werkgelegenheid in de Leidse textiel. Dat is de wat schrijnende achtergrond van de ruimte voor stadsherstel die in de jaren zestig ontstond en die het aanzicht van de stad sindsdien zo aanzienlijk veranderd heeft.
Het boek waarop het bovenstaande is gebaseerd is – met als enige uitzondering een mooi hoofdstuk over Leiden in de middeleeuwen van D.E.H. de Boer – geen studie over de ruimtelijke ontwikkeling en de architectuurgeschiedenis van de stad Leiden. Het bestaat uit veertien chronologisch geordende artikelen over verschillende facetten van de economische en sociale geschiedenis van Leiden van ± 1275 tot ± 1975. Het biedt wel op een heldere en toegankelijke manier onmisbare achtergrondinformatie voor wie in die ruimtelijke ontwikkeling is geinteresseerd.
Het voert te ver om hier alle veertien bijdragen te noemen. Die van E. van der Vlist over de Weversteeg in de veertiende eeuw laat zien hoe bewaard gebleven 'Maanboeken', waarin werd opgetekend op welke panden in de stad renten ten gunste van een bepaalde instelling waren gevestigd, gebruikt kunnen worden om de bewoningsgeschiedenis van de stad te reconstrueren. B. de Vries biedt een mooi historiografisch overzicht voor de zeventiende en achttiende eeuw, waarin onder meer blijkt hoe grote betekenis N.W. Posthumus' werk over de Leidse lakenindustrie nog steeds heeft. Opmerkelijk is de tegenstelling tussen het stuk van C. Quispel, die betoogt dat de overgang van traditionele nijverheid naar moderne industrie in Leiden tengevolge van de conservatieve mentaliteit van de ondernemers slechts moeizaam verliep, en dat van C. Smit, die juist benadrukt in hoe sterke mate de gemechaniseerde fabriekmatige produktie zich in Leiden al vóór 1850 had ontwikkeld. S. Groenewegen beschreef helder en informatief het afkalvingsproces tussen 1950 en 1973 en de ruimtelijke gevolgen daarvan binnen het kader van het gemeentelijk beleid in die jaren.
Het boek is rijk geïllustreerd, niet alleen met foto's van machines en fabrieksschoorstenen, maar bijvoorbeeld ook met de mooie tekeningen van Isaac van Swanenburgh van circa 1600 van de verschillende stadia van de textielproduktie en met diens grote schilderij van de Leidse stedemaagd tezamen met 'de Oude en Nieuwe Neringe' in museum 'De Lakenhal'. Daarin wordt dan wel tevens een gemiste kans zichtbaar. Van informatie over deze kunstenaar en over de achtergronden van het ontstaan van deze tekeningen en dit schilderij blijft de lezer verstoken. Ook voor bij voorbeeld een nadere uiteenzetting over de bouw van de afgebeelde Lakenhal, Baaihal en Saaihal hebben noch het viertal zeer jonge, noch de oudere, gevestigde sociaal-economisch historici van de Leidse universiteit die deze bundel met veel enthousiasme en kundigheid gezamenlijk tot stand brachten, contact gezocht met kunsthistorici. Juist in Leiden, waar het belangijkste kunsthistorische museum is gevestigd in een voormalige Lakenhal en waar het historisch en het kunsthistorisch instituut op een steenworp afstands van elkaar gevestigd zijn, had men toch voor zo'n onderwerp eigenlijk wel op een dergelijke samenwerking mogen hopen. Maar een mooi boek – en voor een schappelijke prijs! – is het niettemin geworden.

Wantje Fritschy

Auke van der Woud – **De Bataafse hut, verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)**, Meulenhoff, Amsterdam 1990, ISBN 90 290 9879 1/CIP, *f* 39,50.

Dit boek geeft een *tour d'horizon* over 'de manier waarop de geleerden tussen 1750 en 1850 zich het oudste Nederland probeerden voor te stellen' (p. 8); in feite behandelt het zelfs de periode van 1585 tot 1860 (zie de figuur). Grote eruditie en belezenheid blijken uit het brede scala dat *De Bataafse hut* bestrijkt. Achtereenvolgens zijn dit o.a: de prehistorie en vroege geschiedenis, oudheidkundig bodemonderzoek, scheppingstheoriën en overstromingscycli, de ouderdom van de aarde, verklaringen van fossielen, aardbevingen, de aanwezigheid van de granietblokken in Drenthe en het ontstaan van venen en duinen, de studie van middeleeuwse schriftelijke stukken, vervalsingen als de *Rym-Kronyk* van Klaas Kolijn, de zangen van Ossian en *Thet Oera Linda Bok*, de vergelijkende taalkunde, de studie van het middeleeuwse Nederlands en Fries, van Germaanse goden, volksverhalen, de oude kleding, historische geografie, van de middeleeuwse stad en de romaanse en gotische architectuur, historische romans en gedichten en hun elementen als *the sublime and the beautiful*, ruïnes en kerkhoven en tenslotte de opkomst van de neogotiek. Een verwarrende hoeveelheid thema's derhalve, die echter zo elegant behandeld wordt dat de lezer zich dit nauwelijks bewust is (ook al zal hij 's schrijvers betoog niet een twee drie kunnen navertellen).
Historisch gezien is een dergelijk door en naast elkaar volstrekt juist, want tot ongeveer 1800 hield bijna iedere onderzoeker zich met een brede sector van deze thema's bezig. Een voordeel van de opzet van dit essay is ook dat waardeoordelen over het geschrevene op de achtergrond blijven, terwijl juist bij een zoeken naar de 'vooruitgang der wetenschap', zeker als dit in een internationale context geschied zou zijn, een aantal werken als al te dilettantisch broddelwerk afgedaan of ongenoemd gebleven waren. Maar het is ook een nadeel, want ieder kent het grote verschil tussen originele onderzoekers en overschrijvers en voorlichters, en zulke verschillen zijn onvoldoende aangegeven.
Over de ontwikkelingen in de vaderlandse archeologie in brede zin, een van de hoofdthema's van *De Bataafse Hut*, was een dergelijk overzicht nog niet verschenen. Veel detailstudies van voor de oorlog over dit onderwerp hebben zich bovendien geconcentreerd op hetgeen in die oude geschriften nuttig was voor de tegenwoordige tijd en alle 'minder zinvol lijkende, achterhaalde uitweidingen' weggelaten, terwijl Van der Woud de redeneringen van onze voorgangers op hun eigen inhoud in de context van hun eigen tijd wil plaatsen. Hij verwijst dan ook met instemming naar Stuart Piggotts *Ruins in a Landscape, Essays in Antiquarianism* (1976), 'een prachtige studie over de oudheidkunde in Groot-Brittannië' (p. 180). In ons land heeft H. Brunsting (1947) als eerste in die zin gewerkt. Als prehistorisch archeoloog zal ik mij in deze recensie vooral tot aspecten van deze sector in van Van der Wouds boek beperken, waartussendoor ik een aanvullend verhaal vertel over de studie van de hunebedden en ontwikkelingen in de prehistorische archeologie in ons land.

De 'Bataafse mythe'

'In de decennia rond 1800 voltrok zich in de Nederlandse wetenschap een revolutie. De traditionele kijk op het verleden sneuvelde en maakte plaats voor een radicaal andere. Archeologen ontdekten dat niet de heldhaftige Bataven maar primitieve jagers in een nevelig stenen tijdperk de vroegste Nederlanders waren. Geologen ontdekten dat de aarde miljoenen jaren oud was in plaats van de bijbelse 5600 jaar. Germanisten ontdekten de cultuur van de middeleeuwen en legden nieuwe onderzoeksgebieden open' (achterflap). 'De evenwichtige, redelijke en christelijke beschaving van de achttiende eeuw creëerde een Nederlands verleden dat dezelfde kenmerken had' (p. 7).
De rond 1500 ontstane 'Bataafse mythe', de politieke legitimatie van de eigen opstand tegen Spanje in de Batavenopstand tegen de Romeinen, domineerde in de zeventiende en achttiende eeuw het denken over het Nederlandse verleden sterk. Het oude Batavia werd van de Betuwe en de omgeving van Nijmegen in Gelderland in gedachten tenslotte – althans in S. van Leeuwens *Batavia Illustrata*, 1685 – helemaal uitgebreid over Holland en Westfriesland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Het was het symbolisch equivalent van de Nederlandse Republiek geworden, ook al vielen Friesland, Groningen, Drenthe en de Generaliteitslanden er buiten.
Hoe men in de Generaliteitslanden over de oudste bewoners dacht wordt niet door Van der Woud besproken. De Friezen hadden hun eigen, even roemruchte, door de Romeinen beschreven en met 'Friso' en andere fantasiefiguren aangevulde geschiedenis (die bij de Hollanders dikwijls verdrongen werd). Over Drenthe waren er geen Romeinse berichten, maar Johan Picardt heeft de Drenten in 1660 hun eigen geschiedenis gegeven, waarin de lacune bij de klassieke auteurs in prachtige bloemrijke taal ingevuld werd met hunebedden, grafheuvels, celtic fields en erfgeruchten en wat hij er aan verhalen over de vroegste bewoners bijvoegde. Daarbij liet hij zich leiden door de Scandinavische geschiedschrijving die het ook zonder Romeinse bronnen moest doen en uit de Bijbel, legenden, archeologische resten, middeleeuwse geschriften en romantische fantasie een eigen afstammingssysteem geconstrueerd had dat qua aard weinig verschilde van de verhalen waarmee laat-middeleeuwse geschiedschrijvers voor koningshuizen of adelsgeslachten de hoge geboorte en tegenwoordige rol legitimeerden en inhoud gegeven hadden zoals men Holland inmiddels ook de Bataafse mythe aangemeten had. Aan Picardts streven het povere, vertrapte Drenthe een eigen zelfbewuste geschiedenis te geven – in 'het enige boek dat gedurende anderhalve eeuw in Drenthe is geschreven' (Heringa 1985, 439) – danken de archeologen een zeer vroege studie met goede veldobservaties en vondstberichten.
Van der Woud is – mede onder de indruk van *die Wende* in 1989 – gefascineerd door de plotselinge totale devalutie van het Batavenconcept in de vroege negentiende eeuw, maar geeft slechts summier aan wat daarvan de oorzaken geweest kunnen zijn. De patriotten hadden het 'Batavenconcept' naar zich toegetrokkenen en elkaar in proclamaties 'Bataven' genoemd. Toen in 1813 alles wat aan revolutie, patriotten en Bataafse Republiek herinnerde politiek anathema geworden was verdween het Bataafse concept ineens volledig uit de stukken (de Göttingse antropoloog J.F. Blumenbach liep dus achter toen hij in 1828 een *Batavus genuinus* in schedels van de Zuiderzeeeilanden herkende). Wetenschappelijk had het concept zich intussen ook overleefd. Men vraagt zich trouwens af in hoeverre laat-achttiendeeeuwse populariserende werken van dominees als E.M. Engelberts (1784-1799) en (de niet door Van der Woud besproken) J.F. Martinet (1788) daarvoor nog representatief zijn. Waren er na 1750 eigenlijk nog wel originele oudheidkundige onderzoekers die het Batavenconcept verdedigden?

Onderzoek van de hunebedden: Van Lier, Camper en Westendorp

Kort na 1800 kwamen de hunebedden, grafheuvels en celtic fields als resten van de oudste bewoners van de zandgronden meer algemeen in de belangstelling te staan. Hieraan waren geheel andere oorzaken debet dan het wegvallen van het Bataafse ideaal: een betrekkelijk bloeiende wetenschappelijke publicistische en opgravingsactiviteit in Drenthe sinds het midden van de achttiende eeuw, mede gestimuleerd door de belangstelling van Hollandse wetenschappers (die de Bataven buiten beschouwing lieten; misschien niet helemaal toevallig waren zij orangist). Het was begonnen met de uitlokking van en publikatie

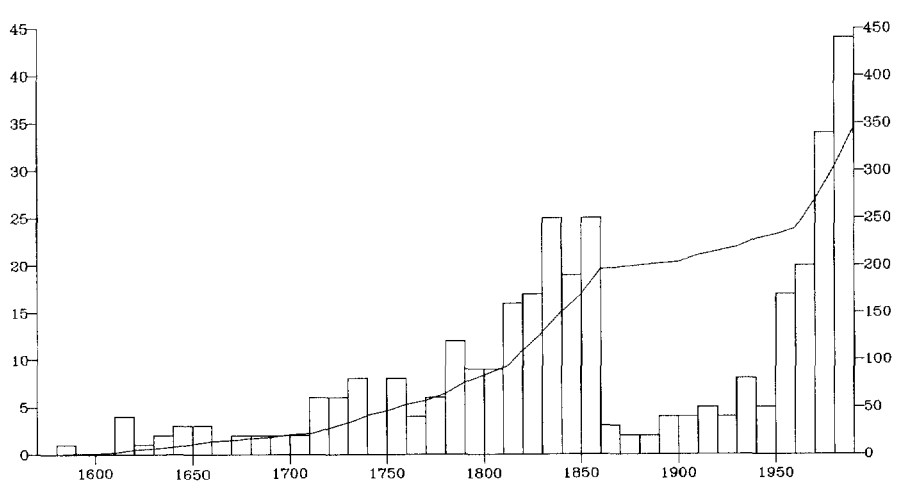

Het aantal door Van der Woud geciteerde titels (ook van herdrukken) per decennium (de schaal van het histogram staat links, van de cumulatiecurve rechts). Na de onderzochte periode (1750-1850) stopt de gestage toename grotendeels in 1860, om pas in 1960 weer op gang te komen met eigentijdse publicaties.
Computertekeningen W. Beex (IPP)

door A. Vosmaer (directeur van het Kabinet van Willem V in Den Haag) van *Oudheidkundige Brieven* (1760) van de Drentse onderzoeker J. van Lier, een uitstekend interpretatief verslag van opgravingen in een hunebed (de 'grafkelder' te Eext, met stenen artefacten) en grafheuvels (met koperen en ijzeren voorwerpen). Van Lier (p.161,194) concludeerde dat de hunebedden dateerden uit 'die eenvoudige tyden, waar in men bij gebrek aan yzere, slegts steene wapenen voerde', terwijl steenloze tumuli veel later opgericht waren, vermoedelijk door de Romeinen, althans sinds hun komst in Germanië, want die hadden geen gebrek aan ijzer. Impliciet onderscheidde hij dus een Steentijd en een Metaaltijd, maar zijn vondsten gaven hem nog geen aanleiding de laatste in een Brons- en een IJzertijd te verdelen, zoals sommige buitenlandse auteurs (Stemmermann 1934; Daniel 1981 – de termen 'Steen-, Brons- en IJzerperiode' zouden echter pas in 1813-1815 door V. Simonsen worden ingevoerd). Van Lier schonk een deel van de vondsten uit de grafkelder aan het vorstelijk kabinet in Den Haag.
De Drenten werkten niet in isolatie maar onderhielden banden met wetenschappers in Den Haag en Haarlem en werden door bestuurders als de Drentse drost en gouverneur P. Hofstede en koning Lodewijk Napoleon actief gestimuleerd. In 1809 wordt opnieuw onderzoek van hunebedden en grafheuvels verricht. Hofstede zond Drentse oudheden naar het in 1808 of 1809 gestichte Koninklijk Museum in Amsterdam, vermoedelijk het eerste openbare museum met een kleine archeologische afdeling in ons land (een reconstructie van de museum-inventaris is nog niet ondernomen).
Deze noordelijke activiteit culmineerde in 1808 in de enige prijsvraag over een prehistorisch-archeologisch onderwerp van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (Bakker 1988). Deze was opgesteld door een van haar directeuren, de Fries-Groningse A.G. Camper, die de hunebeddenhobby van zijn vader, de beroemde natuuronderzoeker P. Camper voortzette. Zijn interesse in de ethnische identificatie van de hunebedbouwers (waarvan zijn vader niets moest hebben) komt tot uitdrukking in de tekst van de prijsvraag: 'Welke volkeren hebben de zoogenoemde hunnebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?'. Hierbij werd een vergelijking verlangd van de hunebedden in Drenthe en het hertogdom Bremen met die van Groot Brittannië, Denemarken, Noorwegen, Duitsland, Frankrijk en Rusland. Voorts moest men 'de Zarken, Urnen, Wapenen, Cieraden, Offergereedschap enz.' uit de hunebedden vergelijken met die 'uit de begraafplaatsen der oude Germanen, Slaven, Hunnen en andere Noordsche Volkeren, waarover Pallas onderscheidene bijzonderheden heeft aangetekend [in Europees en Aziatisch Rusland]'.
De winnende inzending, van de Groningse dominee N. Westendorp, tot dan geen archeoloog, is beknopt gedrukt in 1815 en onbekort en bijgewerkt in 1822. Het boek werd door Wilhelm Grimm uitvoerig besproken in het *Göttingsche gelehrte Anzeigen* (1824, 689-711) en maakte langs deze weg internationaal grote indruk (o.m. op J.C. Thomsen in Kopenhagen, J.G.G. Büsching in Breslau, G.F. Klemm in Dresden en J.K. Wächter in Hannover). Van Liers waarnemingen leken algemeen geldig, alle Europese hunebedden dateerden uit de Steentijd (al werd dit woord nog niet gebruikt), er zou geen stukje koper in gevonden zijn. Er was destijds nog onvoldoende bekend over de regionale verschillen tussen de voorwerpen uit de Westeuropese steengraven (waarin later zeer verschillende 'cultuurgroepen', zo men wil volkeren, herkend zouden worden) en na een grondige literatuurstudie en een afstreepoefening besloot Westendorp – onder de indruk van de *Mémoires de l'Académie Celtique* – dat alle Westeuropese hunebedden door één volk, dat der Kelten, gebouwd waren, zeer lang voor Julius Caesar. In vrij algemene termen suggereerde hij een ouderdom van 2000 à 1200 v. Chr.
Deze stichters der hunebedden hadden stenen wapens, 'hunne potten, hoe oneindig ver beneden de oude vasen der Grieken en Etrusken, zijn toch niet minder dan ons hedendaagsch keuken-vaatwerk, het glazuur uitgezonderd', zij beheersten het bouwen van hutten en zelfs hunebedden, en vermoedelijk ook de jacht en de visvangst, de landbouw denkelijk nog niet. 'Ik gis, dat dit volk op geenen hoogeren trap van beschaving stond, dan de Hottentotten en omzwervende Amerikaansche stammen nog heden bereiken; doch er bestond bij hen meer maatschappelijke vereeniging en godsdienstige verbintenis. Zonder beiden was het immers niet mogelijk [de hunebedden] te stichten. Daartoe werd eene zeer groote ondergeschiktheid aan hoofden, en een welgevestigd gezag der aanzienlijken en Priesters vereischt; anders laat zich *dit opstapelen van dergelijke zware rotsklompen* onmogelijk verklaren. Zoo geheel nomadisch als thans nog sommige Amerikanen door hunne woestenijen zwerven, leefden ze al vast niet meer.' De godsdienst was ver ontwikkeld (lijkverbranding, *geloof in een hiernamaals, voorouderverering*). De steensoort van de strijdhamers wees op ruilhandel met andere stammen (Westendorp 1822, 99-104). In het tweede citaat had in 1815 nog gestaan: 'het welgevestigd gezag der Opperhoofden en Priesteren, even als op Otaheite' (p. 287), maar de Tahitische opperhoofden waren in 1822 blijkbaar als te onwaarschijnlijk geschrapt.

Reuvens

In 1819 begon Westendorp *Antiquiteiten* in Groningen uit te geven, een wetenschappelijk tijdschrift van hoog niveau over de archeologie van Nederland en elders. In 1818 stichtte koning Willem I het Museum van Oudheden te Leiden, als opvolger van het Kabinet van zijn vader in den Haag, waarvan de inhoud grotendeels tijdens de Bataafse Republiek geveild was, en het Koninklijk- Keizerlijk Museum in Amsterdam van Lodewijk Napoleon en diens broer. Overal in Europa stichtten de vorsten van de restauratie musea van oudheden en kunsten naar het voorbeeld van het opgeheven Musée Napoléon te Parijs, waarin alle schatten van oudheid en kunst uit de veroverde landen overzichtelijk tentoongesteld geweest waren, en bovendien ook om de uit Parijs teruggehaalde stukken te huisvesten (Brunsting 1968; in de 18e eeuw waren er al enige voor het publiek toegankelijke musea geweest: Daniel 1981, 43-48). Eerste directeur werd de zeer energieke en *wetenschappelijk uitblinkende C.J.C. Reuvens* (1793-1835), die in 1811-1814 bij zijn studie letteren en rechten in Parijs het Musée Napoléon grondig had leren kennen. Al in 1816 hoogleraar in de klassieke talen te Harderwijk geworden, *werd hij bij de opheffing van die hogeschool in* 1818 in Leiden tot buitengewoon hoogleraar in de archeologie benoemd.
Reuvens was als archeoloog in de wijdste zin werkzaam, zoals ook uit Van der Wouds boek duidelijk blijkt. In 1822 werd hij mederedacteur van *Antiquiteiten*, dat hij hoofdzakelijk zelf vol schreef, maar waarvan het derde deel (1826) al niet meer volledig verschenen is. Toen de grote opgravingen in Forum Hadriani bij Voorburg (1826-1834) door bestedingsbeperkingen tenslotte gestaakt moesten worden verlegde hij in 1833 zijn aandacht naar de celtic fields in Drenthe (Brongers 1973; 1983). Hoewel deze zog. 'Römeinsche Legerplaatsen' hem prehistorische veld- of akkerwallencomplexen bleken te zijn, ondernam Reuvens een gedetailleerde kartering en inventarisatie van alle Drentse immobiele en de schaarse mobiele archeologische resten, als onderdeel van een archeologische inventarisatie van Nederland en België. Juist begonnen met het opgraven van grafheuvels, stierf hij 42 jaar oud in 1835, maar de basis voor de moderne archeologie was gelegd en het Leidse museum was landelijk centrum van onderzoek geworden. Tot in onze eeuw zou het de enige werkgever van (een tot drie) beroeps-archeologen blijven.
Ook was hij een landelijke inventarisatie van oudheidkundige vondsten begonnen (Reuvens (†), Leemans & Janssen 1845) die sedertdien in Leiden en elders is voortgezet en nu in pricincipe uitmondt in de centrale documentatie ARCHIS van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort).

Critiek

Van der Wouds boek is een briljant geschreven inleiding op wat er indertijd in de vele genoemde onderzoeksvelden omging en zou door ieder die *zich hiervoor interesseert gelezen dienen te worden*. Helaas worden de meeste elementen slechts aangestipt en journalistiek-vlot afgehandeld, waarbij allerlei thema's en thema'tjes onbesproken blijven. Dit kan ook niet anders, nu een 340 titels op 110 tekstpagina's in krap 34000 woorden aan de orde komen. Met K. van Berkels *In het voetspoor van Simon Stevin, geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* (1985) is deze studie dan ook niet te vergelijken, en niet alleen omdat Van Berkel ernstiger schrijft, zich tot coryfeeën en hoofdlijnen beperkt en geen ruimte over heeft voor citaten, die bij Van der Woud het tekenachtige van de oorspronkelijke formuleringen juist zo mooi vasthouden. Met Van Berkel (1991) betreurt men dan ook dat Van der Wouds studie niet heel wat dikker geworden is, dat er 'geen epiloog, samenvatting of conclusie, geen poging zelfs om zijn bevindingen in een breder verband te plaatsen' aan toegevoegd zijn. Ook zou de studie waarschijnlijk gewonnen hebben als de auteur specialisten in de historie van de verschillende bestreken disciplines geraadpleegd had.
Ook detailkritiek is mogelijk. De gebruiker zou gediend geweest zijn met aan alfabetische literatuurlijst. De voetnoten, waarin nu de lange oude titels telkens weer onverkort geciteerd worden, hadden dan korter, overzichtelijker en ook meer specifiek verwijzend naar commentaar van tegenwoordige auteurs kunnen worden.

Picardts reuzen

Een voorbeeld van slecht lezen betreft Picardt (1660, in de titel staat *Antiquiteten*, niet 'Antiquiteiten'). De reuzen die de hunebedden gebouwd *zouden hebben zijn niet door de Zondvloed* verdelgd zoals Van der Woud zegt, (p. 42). Niet alleen waren deze Giganten immers afstammelingen van de 'kinderen Enakim, Emim, Nephilim, Rephaim' (Picardt 1660, 25-28, ook geciteerd door Van der Woud, p. 17), oftewel de Enakieten en andere afstammelingen van Noach die de Israëlieten bij hun terugkeer uit Egypte in het Land Kanaän aantroffen, maar Picardt legt t.a.p. duidelijk uit dat hij déze en geen reuzen van vóór de Diluvie bedoelt en geeft er voor de minder bijbelvasten de Schriftplaatsen bij (Num. 13, Deut. 3:11)! Afstammelingen van deze reuzen waren uit het Scandinavië naar Drenthe gekomen, dat zij bewoonden voordat de Friezen en hun subgroep de Drenten ook weer uit Scandinavië arriveerden. Picardt vermeldt tal van vondsten van reuzenbotten in ons land en elders ter wereld (meestal resten van grote dieren). Picardt was met deze theorie niet extreem ouderwets; ook H.C. Conring (1665) verdedigde deze opvatting, maar plaatste reuzen

en hunebedden vóór de Zondvloed (Gummel 1938, 25).
Van der Woud (p. 17-18, 42-44) blijft vaag over het tijdstip waarop men algemeen de reuzen begon te verwerpen als overtuigend antwoord op de vraag hoe die hunebedden ooit gebouwd waren zonder machines. Dit staat echter heel precies vast (Bakker 1983a-b, 1984). Ludolf Smids zond de in 1685 uit het grote hunebed te Borger opgegraven botjes aan de Duitse medicus Schlegel met de vraag of zijn indruk juist was dat ze versteend waren. Schlegel zag dat zij de resten van normaal geproportioneerde mensen, geen reuzen waren (iets wat Smids als medicus niet ontgaan kan zijn), wat algemeen bekend werd doordat J.C. Olearius (1701) deze bevinding publiceerde.
Smids publiceerde deze determinatie ook in 1688 en 1711 maar hield in 1711 toch nog aan de reuzen als hunebedbouwers vast. Kort nadien draaiden J.H. Nunningh (1713, 1714[a]) en J.H. Cohausen (1714[b]) de reuzentheorie de nek om, waarbij zij zich op Schlegels determinatie baseerden. In een spottend gedicht liet Cohausen in het hiernamaals de legendarische koning Surbold (die in het grote hunebed Surbolds Hus bij Sögel begraven zou zijn) vader Picardt neerbuigend de oren wassen over zijn reuzen-sprookje. Vroeger waren de gewone mensen toch immers erg sterk, en krachtig genoeg om met gebruikmaking van houten rollers een hunebed te kunnen bouwen? Stemmermann (1934) en Gummel (1938) hebben opgemerkt dat het reuzengeloof vooral onder de zestiende- en zeventiende-eeuwse protestanten gebloeid heeft op gezag van het Oude Testament. Vroeg-zestiende-eeuwse humanistische auteurs als N. Marschalk in Mecklenburg en T. Kantzow in Pommeren geloofden er al niet meer in (Gummel 1938, 10, 18-19; Liebers 1986). Dit klopt in dit geval: de twee contra-reformatorische katholieken uit Vreden en Bentheim waren kennelijk gebeten op de vroegere Bentheims-Drentse calvinistische dominee en papenvreter.
Maar ze hadden wel gelijk. H.G. Keysler (1720), H. van Rijn (1724, 505) en ieder na hen lieten de reuzen als hunebedbouwers dan ook geheel vallen. H. Cannegieter (Van Lier 1760, 167-171) komt daarbij met het aardige argument dat de kleine traptreden van de ingang van de Eexter grafkelder 'toch voor groote Reuzevoeten ongeschikt waren' (De Langen 1981, 49-50) [en men vraagt zich ook af hoe een reus zich door de ingang naar binnen had kunnen wringen].

Janssen

Terecht benadrukt Van der Woud het belang van de beschouwingen over de prehistorie van L.J.F. Janssen. Na Reuvens' dood aangesteld als conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (1835-1868), wijdde Janssen zich intensief aan de studie van de vaderlandse archeologie, in practische en theoretische zin. Brunstings opmerking 'Janssen's beteekenis voor de 'Vaderlandsche Oudheidkunde' is ongetwijfeld groot [...] maar toch: na Reuvens valt hij een beetje tegen' (1947, 238-239) is misschien in zijn algemeenheid wel juist, maar terwijl Reuvens weinig substantieels over onze prehistorie gepubliceerd heeft, krijgt de prehistorie in Janssens studies voor het eerst na Westendorp vastere contouren. Wie – al dan niet door Van der Wouds opmerkingen gestimuleerd, zoals recensent – de moeite neemt Janssens betreffende publikaties nauwkeurig te lezen, wordt getroffen door diens, door nauwkeurige bronvermeldingen gestaafde, steeds verdere uitbouwen van zijn gedachten over de 'voor-historische steenperiode' die hij gelijk stelde met de tijd van de hunebedden en zelfs nog even, op raad van G.O.C. von Estorff 'hunenperiode' heeft willen dopen (Janssen 1848, 180; 1852). Hoewel Janssen deze termen voor het eerst in ons land gebruikt gaat het na het Drentse voorspel iets te ver hem 'de ontdekking van de prehistorie' toe te schrijven (Van der Woud, p. 48). Wel gaf hij er veel meer inhoud aan, al berustte dit vooral op (niet door Van der Woud onderkende) misverstanden (Bakker 1990b).
Volgens Janssen (1852) diende de geschiedschrijving van ons vaderland met de stichters der hunebedden te beginnen, wat Westendorp (1822, 1-3) ook al betoogd had. Maar terwijl Westendorps nog vrij schimmige beeld van de hunebedbouwers auteurs van historische novellen als Jacob van Lennep nog niet verlokte hen in een van hun historische tafrelen tot leven te brengen, deden twee artikelen van Janssen uit 1853 dat wel bij (de niet door Van der Woud genoemde) W.J. Hofdijk, die dit in zijn tafrelen uit de vaderlandse geschiedenis (1856a; 1856b; 1859) met groot inlevingsvermogen doet, zich vooral op Janssen baserend (Bakker 1990a). Vak-historici hebben dit voorbeeld voor zover mij bekend wijselijk niet gevolgd – ieder zijn stiel! -, wel populariserende geschiedwerken en schoolboekjes, daarmee ook de lijn van E.M. Engelberts' *Aloude staat* (1784-1799) voortzettend.
Evenals verreweg de meesten van zijn collega's elders kon Janssen nog geen grondsporen lezen of losse, recent vergraven grond herkennen, zodat hij bij elkaar opgedolven voorwerpen als gelijktijdig beschouwde wanneer daar verder niets tegen pleitte. De in een hunebedrest in de Zaalhof bij Emmen door hem samen met hunebeddenaardewerk opgegraven stukjes ijzer en tufsteen wezen er z.i. op dat de laatste hunebedden tot in de Romeinse tijd gebouwd waren, want tufsteen was pas in die tijd als maalstenen uit de Eifel geïmporteerd (Janssen 1848) [thans: 'tefriet', geïmporteerd sinds 1050 v. Chr. (Van Heeringen 1989, 236); het stukje ijzer kan van de slopers van het steengraf zijn]. De indeling van de prehistorie in een Steen-, Brons- en IJzertijd door C.J. Thomsen (in 1819 effectief op de Kopenhaagse oudheidenverzameling toegepast, pas in 1836 gepubliceerd en snel in de hele wereld furore makend, positief en negatief) was Janssen bekend, maar hij schaarde zich onder zijn meer conservatieve Duitse collega's zoals Von Estorff, die het bestaan van een aan de IJzertijd voorafgaande Bronstijd betwijfelden omdat bronzen en stenen werktuigen en wapens lang samen met ijzeren gebruikt waren en vondstgroepen van uitsluitend bronzen buiten Scandinavië en Sleeswijk-Holstein en Mecklenburg nog zeer schaars waren. Men dacht in het algemeen nog aan een prehistorische tijd van betrekkelijk weinig eeuwen v. Chr.; de [Oude Steentijd-] vondsten bij Amiens en Abbeville van J. Boucher des Perthes (gepubliceerd in 1838-41 en 1847, 1858 en 1865) werden tot 1859 nog door niemand, ook Janssen niet, geaccepteerd en voor de [Jonge] Steenperiode van de hunebedbouwers werd Westendorps ouderdom van mogelijk 2000 à 1200 v. Chr. nog vrijwel unaniem als te hoog verworpen, ook door Thomsen.
In 1850 liet Janssen (1852) de Steenperiode direct volgen door het Germaans-Romeins tijdperk, waarin men metalen gebruikte. Dat de laatste hunebedden nog uit de Romeinse tijd zouden dateren was even op de achtergrond geraakt. Evenals Westendorp poogde Janssen de beschavingstrap van de hunebedbouwers in te schatten. De Steenperiode was 'de Nomadenperiode van een volk, hetwelk nog geene vaste woonplaatsen heeft, nog in hutten en holen leeft, zich van de jagt en wilde veldkruiden voedt, zich met eene beestenvacht kleedt, en aan de fetisch-godsdienst is overgegeven. Veeteelt en akkerbouw zijn nog onbekend; want zelfs de beginselen van het herders- en akkerbouwleven doen reeds eene meer gevorderde beschaving onderstellen' – erg veel verder dan Westendorps hierboven geciteerde conclusies uit 1815/1822 was hij dus nog niet gekomen.
In 1853 wordt dit beeld door Janssen uitvoerig toegelicht en bijgeschaafd. Dat de hunebedbouwers geen zwervend volk waren maar vaste woonplaatsen hadden bewezen de hunebedden. Daar de hunebedden niet door klassieke auteurs genoemd worden en er nooit metalen voorwerpen in gevonden zijn, zijn de bouwers der steengraven voor-historisch, pre-Romeins, pre-Celtisch en pre-Germaans. Hun woningen of huizen zouden 'klein, eng en laag geweest zijn, [...] om hen tegen de felste koude te beschermen', terwijl zij meestal onder de blote hemel verbleven. Zij kenden het familieleven, familiebanden en eigendomsrecht. Twee bootmodelletje van aardewerk die in hunebedden gevonden zouden zijn wezen op een gevorderde houtbewerkingstechniek, waarbij volgens Scandinavische etnografische en experimenteel-archeologisch onderzoek stenen beitels en bijlen en vuur gebruikt werden. Observaties van de Prinz von Wied bij de Mandans, Hidatsa en Arikara in de prairies van Dakota lieten zien hoe men zijn potten met hamer-en-aambeeld-techniek gemaakt heeft.
De godsdienst was iets verder onwikkeld dan de laagste trap, het fetisjisme, want de lijkverbranding wijst op vuur- of zonverering. De onverbrande skeletten uit sommige Noordeuropese steengraven zouden volgens Jakob Grimm een iets ouder ontwikkelingsstadium kunnen representeren. [Thans meent men dat de scheepsmodelletjes niet uit een hunebed komen, althans veel later zijn en dat het hunebedden-aardewerk op iets andere wijze gevormd is, maar veel doet dit niet aan Janssens verhaal af.]
De inkt van dit stuk was nauwelijks droog of Janssen deed in 1853 de vondst van zijn leven, of beter gezegd deed dit de arbeider Dirk Westbroek, die op de Bosberg, gem. Hilversum een stuk hei omspitte. Daarbij kwamen tientallen 'haardsteden' tevoorschijn, waarvan er verscheidene onder toezicht van Janssen, de notaris en oudheidkundige A. Perk, en de kunstschilder James de Rijk en zijn zoon opgegraven worden. Het waren 50-105 cm lange ovale steenvloertjes, omgeven door een muurtje van op elkaar gestapelde losse stenen, waarin een ingang uitgespaard was. Geslepen stenen werktuigen, houtskool van den, eik en els en verbrande botjes van rund, schaap/geit en hond werden erin gevonden en een potje [een zigzagbeker] en een geslepen vuurstenen bijl waren ernaast opgespit. Terecht prijst Van der Woud Janssens detectivewerk. Alle mogelijke hulpwetenschappers zijn ingeschakeld en de voorpublikatie is aan de leidende collega's in Duitsland (G.C.F. Lisch, K. Wilhelmi e.a.) en Denemarken (J.J.A. Worsaae) met verzoek om commentaar toegestuurd.
De definitieve publikatie, *Hilversumsche Oudheden, eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de vroegste Europes[ch]e volken* (1856), een voorbeeld van nauwkeurige datapresentatie, gaat weer verder op de vondstomstandigheden en trap van ontwikkeling van de makers van de haardsteden in. De meer dan vijfhonderd stenen werktuigen bewezen dat het resten uit de Steenperiode waren, dus de tijd van de hunebedden. Doorboorde stenen werktuigen ontbraken, wat er op wees dat men de – volgens een toen overtuigend lijkende theorie – daarvoor vereiste metalen boren nog niet kende. Tufstenen ballen (uit de Eifel) lieten echter zien dat de Steenperiode hier tot in de Romeinse tijd voortduurde. Dat deed ook een met een stalen bijl bekapte en gedrevelde steen, qua vorm overeenkomstig met Romeins, middeleeuws of zelfs later lijstwerk, die in een der haardsteden gevonden was.
Het na het onderzoek van de Zaalhof uitgesproken, maar later wat vergeten vermoeden dat de laatste hunebedden nog uit de Romeinse tijd

dateerden (1848) werd nu dus alsnog bevestigd. De botjes toonden aan dat de hunebedbouwers behalve jagers ook al herders geweest waren – het herderstijdperk ging vooraf aan de akkerbouwperiode en volgde op het jagerstijdperk. De haardsteden waren geen resten van woningen maar offerhaarden waar dit nomadische volk in de eerste eeuw van onze jaartelling dieroffers bracht aan de hemellichamen en het vuur (St. Jans- en Paasvuren zouden daarvan relicten kunnen zijn). Janssen liet nu opnieuw de gedachte van één hunebedbouwend volk in Europa varen en dacht dat bij Hilversum Friezen gewoond hadden, daar het Gooi aanvankelijk aan Gaasterland vast gezeten zou hebben.

Dit boek is voor Van der Woud terecht het hoogtepunt van Janssens onderzoek naar de Nederlandse prehistorie, maar het is wel vreemd dat hij niet vertelt dat Dirk Westbroek Janssen bij de neus gehad heeft: afgezien van een vijftal echte praehistorica is alles vervalst, inclusief de haardsteden (Bakker & Ypey 1964; Bakker 1979a; 1990b). De 'werktuigen' waar Westbroek per stuk voor betaald werd waren op de hei verzamelde puntige steentjes, deels door Westbroek bijgeslepen. Enige buitenlandse collega's die commentaar leverden op de toegezonden voorlopige publikatie merkten op dat zij zulke werktuigen uit hun werkgebied niet kenden, maar de meeste feliciteerden Janssen met zijn belangrijke ontderzoek, dat niet veel minder belangrijk scheen dan dat van de *Kjøkkenmøddinger* in Denemarken en de paaldorpen in Zwitserland en Zuid-Duitsland in diezelfde jaren. Alleen Lisch in Schwerin, met veel opgravingservaring, liet zijn scepsis in hoffelijke termen duidelijk blijken, wat Janssen, die ook deze reactie trots in zijn boek afdrukte, niet in de gaten had. Het gedetailleerde opgravingsverslag laat ons duidelijk zien dat de haardsteden gevuld waren met zeer losse grond en men kan zich indenken dat Westbroek en zijn zoon kort voor de komst van de heren hard aan het werk geweest zijn. Onder de vloer van een haardstede was zelfs een – licht verbrande – gedraaide en gepolijste benen knoop gevonden, 'volkomen overeenkomstig overeenkomstig met hedendaagsche knoopen, bij landlieden in gebruik en zeker uit veel later tijd dan de steenen gereedschappen. Ofschoon de haardstede ongerept was, moet men toch veronderstellen, dat de knoop, dien ik het eerst tusschen den asch ontdekte, er toevallig ingekomen is' (Janssen 1856, 6, bekort citaat).
Hoewel Janssen in hetzelfde boek een bronzen *bijl uit een grafheuvel elders in de gemeente Hilversum* publiceerde, meende hij blijkbaar dat stenen werktuigen voor dagelijks gebruik nog vervaardigd waren tot in de Romeinse tijd toe, ongeacht een enkel bronzen importstuk.
Toen Janssen in 1859 de Zwitsers-Duitse paalwoningen bezocht, kon hij ze slechts in dit licht zien. Hij geloofde niet dat de [prehistorische] woningen pre-Romeins waren en dat men zelf graan verbouwd had.
Als men verder zou zoeken, zouden heus wel Romeinse munten uit de modder komen en daar stenen bijlen van nefriet volgens experts van buiten Europa ingevoerd moesten zijn, kon men het graan zeker ook van de Romeinen betrokken hebben!

Pleyte, Boeles en Holwerda

Met Janssens overlijden in 1869 treedt onder W. Pleyte, conservator, daarna directeur in Leiden (1869-1903) een theoretische windstilte op, die pas voorbij is met de honoraire aanstelling bij het Fries Museum in 1897 van de jurist en privé-archeoloog P.C.J.A. Boeles en in 1904 de benoeming van J.H. Holwerda als conservator in Leiden (later directeur, tot 1939), die de eerste moderne opgravingen in ons land verricht. [Voor wat de archeologie betreft, had het tijdvak waaraan *De Bataafse Hut* gewijd is daarom beter tot 1870 of 1900 door kunnen lopen.] Terwijl Boeles de verzameling in Leeuwarden volgens het drie-periodensysteem ordent, gaat Holwerda voort waar Janssen gebleven was en betoogt, vooral op grond van de Hilversumse vondsten dat er in ons land geen Bronstijd geweest is. In de vakwereld staat hij daarin vrijwel alleen. Een polemiek in dit tijdschrift (1904-1906) en *De Gids* (1920) wordt met vlag en wimpel door Boeles gewonnen, maar Holwerda houdt aan zijn theorie vast tot in 1931 en de Hilversumse vervalsingen zijn pas na de oorlog van de expositie naar het depot overgebracht.

Slot

Na Janssen zou het, ondanks de veel gebruikte studies van Gordon Childe, niet of nauwelijks meer tot speculaties over het maatschappelijke ontwikkelingsstadium van de hunebedbouwers en de andere neolithische bewoners van ons land komen, voordat de Amerikaanse neo-evolutionisten M.D. Sahlins en E.R. Service e.a. met *The Evolution of Culture* (1960) deze benadering weer reçu maakten. Maar afgezien van het redelijk bekende technologische niveau is men aangaande de sociale organisatievormen met uitzondering van de Bandceramiek (Van de Velde 1979) niet heel veel verder gekomen dan enkele voor de hand liggende algemeenheden.
In H. Gummels *Forschungsgeschichte in Deutschland*, 1938, deel 1 in de serie 'Die Urgeschichtsforschung und Ihre historische Entwicklung in den Kulturstaaten der Erde', wordt op twee plaatsen naar het deel 'Niederlande' verwezen. Of daar ooit serieus aan begonnen is (door wie?) valt te betwijfelen, maar het is bij de publikatie van deel 1 gebleven. Hopelijk kan Van der Wouds boek een heldere kop verlokken een *Geschiedenis van de Nederlandse Archeologie sinds de Middeleeuwen* te schrijven van dezelfde grondigheid als Gummel en de even onmisbare studie van P.H. Stemmermann, *Die Anfänge der deutschen Vorgeschichtsforschung*, 1934. Als men behalve het archeologisch onderzoek van de prehistorie ook dat van de Romeinse tijd, de Middeleeuwen en de latere tijd meeneemt, de oude literatuurverwijzingen volledig natrekt en de landelijke en internationale wetenschappelijke context in het oog houdt, is dit een omvangrijke operatie, die niet binnen een vierjarig AIO-schap geklaard kan worden. Maar het wordt wel tijd dat zo'n *Geschiedenis* geschreven wordt.

J.A. Bakker
Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen (IPP), Universiteit van Amsterdam

Geciteerde literatuur

J.A. Bakker 1979 *The TRB West Group, Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefstich Pottery*, Amsterdam.

J.A. Bakker 1983a-b 'Titia Brongersma graaft in het grote hunebed te Borger' en 'Nunninghs opgravingen langs de oostgrenzen van de Achterhoek en Twente' in: M. Addink-Samplonius (red.) *Urnen Delven, het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren 1983, p. 16-20 en 21-26.

J.A. Bakker 1984 'De opgraving van het grote hunebed te Borger door Titia Brongersma op 11 juni 1685' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak, historisch jaarboek voor Drenthe* 101, 1984, p. 103-116.

J.A. Bakker 1988 'Petrus en Adriaan Camper en de hunebedden' in: J. Schuller tot Peursum-Meijer & W.R. Koops (red.) *Petrus Camper (1722-1789), onderzoeker van nature*, Groningen 1988, p. 89-98.

J.A. Bakker 1990a 'Prehistory visualised: hunebedden on Dutch school pictures as reflections of contemporary research and society' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 1990 (gedrukt 1992), p. 29-71.

J.A. Bakker 1990b 'Views on the Stone Age, 1848-1930: the impact of the 1853 Hilversum finds on Dutch prehistoric archaeology' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 1990 (gedrukt 1992), p. 73-99.

J.A. Bakker & J. Ypey 1964 'Vroeg-middeleeuwse vondsten in het Gooi' in: *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* 8, 1963-1964, p. 40-60.

K. van Berkel 1985 *In het voetspoor van Simon Stevin, geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*, Meppel-Amsterdam.

K. van Berkel 1991 'Einde van de Bataven-mythes' in: *NRC Handelsblad zaterdags bijvoegsel* 5 januari 1991 [recensie van De Bataafse Hut].

J.A. Brongers 1973 *1833, Reuvens in Drente, a Contribution to the History of Dutch Archaeology [...]*, Bussum.

J.A. Brongers 1983 'Impressies van de opgravingen te Arentsburg rond 1830' in: M. Addink-Samplonius (red.) *Urnen Delven, het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren 1983, p. 42-48, 53.

H. Brunsting 1947 'Het grafheuvelonderzoek' in: H.E. van Gelder e.a. (red.) *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland, gedenkboek A.E. van Giffen*, Meppel 1947, p. 223-253.

H. Brunsting 1968 'Rijksmuseum van Oudheden bestaat anderhalve eeuw' in: *NRC zaterdags bijvoegsel 9 november 1968* (herdrukt in: *Oudheden en Verleden*, Leiden 1992, p. 17-29).

J.H. Cohausen 1714 'Ossilegium historico-physicum' in: Nunningh 1714[2]

G. Daniel 1981 *Een beknopte geschiedenis van de archeologie*, Amsterdam.

E.M. Engelberts 1784-1799 *De alouden staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam.

H. Gummel 1938 *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Berlin 1938.

R.M. van Heeringen 1989 'The Iron Age in the western Netherlands, V, synthesis' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 1989 (gedrukt 1992), p. 159-267.

J. Heringa 1985 'Zelfstandig gewest in de Republiek, 1603-1748' in: J. Heringa e.a. (red.) *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel 1985, p. 373-442.

W.J. Hofdijk 1856a *Het Nederlandsche Volk geschetst in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling*, Amsterdam.

RECENT VERSCHENEN

W.J. Hofdijk 1856b *Historische Landschappen*, Haarlem.

W.J. Hofdijk 1859 *Ons voorgeslacht in zijn dagelyksch leven geschilderd*, I, Haarlem.

L.J.F. Janssen 1848 *Drenthsche Oudheden*, Utrecht.

L.J.F. Janssen 1852 'Beschouwing van den vooruitgang in den beoefening der monumentele vaderlandsche oudheidkunde gedurende de de laatste vijf en twintig jaren' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 8, Arnhem 1852, p. 2-26.

L.J.F. Janssen 1853a 'Over de beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderland, afgeleid uit gevonden overblijfselen. (Eene archaeologische voorlezing.)' in: *Oudheidkundige Verhandelingen en Medeelingen* 1, Arnhem 1853, p. 1-26 (gedateerd Januarij 1853).

L.J.F. Janssen 1853b 'Hilversumsche Oudheden' in: *Oudheidkundige Verhandelingen en Medeelingen* 1, Arnhem 1853, p. 17-160 (gedateerd Julij 1853).

L.J.F. Janssen 1856 *Hilversumsche Oudheden, eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis der vroegste Europes[ch]e volken*, Arnhem.

J.G. Keysler 1720 *Antiquitates Selectae Septentrionales et Celticae [...]*, Hannover.

G.J. de Langen 1981 'Over altaren en grafkelders: archeologie op de noordelijke zandgronden der Republiek' in: *Groniek, gronings historisch tijdschrift* 79, 1981, p. 47-53.

S. van Leeuwen 1685 *Batavia Illustrata* [...], 's-Gravenhage.

C. Liebers 1986 *Neolithische Megalithgräber in Volksglauben und Volksleben*, Frankfurt-Bern-New York.
J. van Lier 1760 *Oudheidkundige Brieven [...]* (red. A. Vosmaer), 's-Gravenhage.

J.F. Martinet 1788 *Het Vereenigd Nederland*, Amsterdam.

J.H. Nunningh 1713 *Sepulcretum Westphalico-Mimigardico gentile [...]*, Coesfeld (2e dr. Frankfurt-Leipzig 1714).

J.G. Olearius 1701 *Mausoleum in Museo [...]*, Jena.

J. Picardt 1660 *Korte beschryvinghe van eenige vergetene en verborgene Antiquiteten [...]*, Amsterdam.

S. Piggott 1976 *Ruins in a Landscape, Essays in Antiquarianism*, Edinburgh.

C.J.C. Reuvens (†), C. Leemans & L.J.F. Janssen 1845 *Alphabetische naamlijst behoorende bij de kaart van de in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen gevonden Romeinsche, Germaansche of Gallische oudheden; benevens de Romeinsche en andere oude wegen, enz.*, Leiden.

H. van Rijn 1724 [toevoegingen bij zijn vertaling uit het Latijn van] H.F. van Heussen, *Oudheden en Gestichten van Groningen en Groningerland, mitsgaders van het Land van Drent*, Leiden.

M.D. Sahlins & E.R. Service (red.) 1960 *Evolution and Culture*, Ann Arbor.

L. Smids 1688 'Doodsbeenderen, onder den grond versteend' in: S. Blankaart (red.) *Collectanea Medico-Physica [...]*, Amsterdam, 3, p. 117-118.

L. Smids 1711 *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden [...]*, Amsterdam.

P.H. Stemmermann 1934 *Die Anfänge der deutschen Vorgeschichtsforschung*, Leipzig.

P. van de Velde 1979 *On Bandkeramik Social Structure*, Leiden (ook: *Analecta Praehistorica Leidensia* 12).

N. Westendorp 1815 'Verhandeling ter beantwoording der vrage: welke volkeren hebben de zoogenoemde hunebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?' in: *Letter- en Oudheidkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* I, 1815 [verkorte versie].

N. Westendorp 18222 *Verhandeling [...]* (zelfde titel), Groningen [onverkort].

H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux: stad en sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620: vierde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis*, Delft 1992
ISBN/ISSN 90-5166-271-8

Marcel Bulte, Aad Neeven, *Garnizoensstad Haarlem*, Haarlem 1992
ISBN/ISSN 90-6076-343-2

D'laine Camp, Mariette Kamphuis, *Architectuur en stedebouw in Flevoland: Urk 1850-1940, Noordoostpolder 1942-1962*, Zwolle/Zeist 1992
ISBN/ISSN 90-6630-375-1

Gerrit van Dolderen, *Van boeren, buitenlui en schilders: Oosterbeek, Wolfheze, Doorwerth en hun kunstenaarskolonie in de 19e eeuw*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-026-4

E.M. Dolne, *Kazernegebouwen in Nederland: versteende weerspiegelingen van veranderende samenleving*, Utrecht 1992
ISBN/ISSN 0166-8064

M. Donkersloot-de Vrij, *Drie generaties Blaeu. Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw*, Zutphen 1992
ISBN/ISSN 90-6011-817-0

J. van Doorn, J.S. Bos (red.), *Fort Sabina: beknopte beschrijving van de 180-jarige geschiedenis van Fort Sabina 1811-1991*, Fijnaart (Heemkundige Kring Fijnaart en Heijningen) 1992

Dietrich Ebeling, *Der Hollaenderholzhandel in den Rheinlanden: zu den Handelsbeziehungen zwischen den Niederlanden und dem westlichen Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Stuttgart 1992
ISBN/ISSN 3-515-05972-5

Robert Elfrink e.a. (red.), *Berlage en de toekomst van Amsterdam Zuid*, Robert Elfrink, Rotterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6450-175-0

E. Elzenga e.a., *Het Witte Loo: van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962*, Apeldoorn (Rijksmuseum Paleis Het Loo) 1992

Margot Eras en Jeanne Oosterbaan (red.), *Muiderberg anno 1940*, Muiderberg (Stichting Comité Oud Muiderberg), 1992

E.J. Erpelinck, *100 jaar Cuypers-kerk 1892-1992: Parochie H. Maria Hemelvaart Sas van Gent*, Sas van Gent 1992

Leo Gommans, *Hergebruik bouwmaterialen, met name baksteen: studie naar de hergebruikmogelijkheden van bouwmaterialen, toegespitst op die van baksteen*, 2e ongew. druk - Delft (TU Delft, Faculteit Bouwkunde, Studiegroep StadsOntwerp en Milieu) 1992

Jan van 't Hof, *Veenendaal: geschiedenis en architectuur*, Zeist 1992
ISBN/ISSN 90-6720-132-4

S.W. Jager, *Havelte, rondom de Havelterberg: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) 1992
ISBN/ISSN 90-73104-09-2

Gerben Jansen, Ruud Hoogenboom, *Archeologische almanak: wie, wat en waar in de Nederlandse archeologie*, Leiden (Archeologisch Informatie Centrum) 1992
ISBN/ISSN 90-6825-115-5

Peter Karstkarel, *Volkshuisvesting in Leeuwarden: 75 jaar Vereniging voor Volkshuisvesting*, Leeuwarden 1992
ISBN/ISSN 90-330-1438-1

Andrea De Kegel e.a., *Te goed voor de sloop: ideeën voor hergebruik van industrieel erfgoed*, Gent 1992
ISBN/ISSN 90-74311-04-0

C. Koeman, J.C. Visser, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, Den IIp 1992. Map 4. Nederland.* Friesland 1992

S. Minis, *Gebeiteld & verguld: gevelstenen in Maastricht*, Maastricht 1991
ISBN/ISSN 90-70356-59-7

Wessel Meijer en Paola Pisu (red.), *Begraafplaatsen als cultuurbezit: met inventarisatiehandleiding*, Utrecht (Vereniging de Terebinth) 1992
ISBN/ISSN 90-74455-01-8

P. Nijhof, *5 jaar De Nederlandse Gemalenstichting 1987-1992*, Leiderdorp (Nederlandse Gemalenstichting) 1992
ISBN/ISSN 90-801199-1-1

Helene Oppatja, *De Amsterdamse Staatsliedenbuurt van 1900 tot nu*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-032-9

Margriet Panman, Jans Posse, *Architectuur en stedebouw in Groningen 1850-1940*, Zwolle 1992
ISBN/ISSN 9090-6630-374-3

H. Romers, *Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen naar het leven getekend door J. de Beijer*, Alphen a.d. Rijn 1991 VI. Noord-Brabant.
ISBN/ISSN 90-6471-216-6

L.M.H. Stapper, *Roermond van 1900 tot nu*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-033-7

Jan Stoof, *Den menschen een betere wooning te verschaffen: tachtig jaar Woningbouwvereniging Amersfoort 1912-1992*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-74289-01-0

M.S. Verweij, *Het Hofje van Nieuwkoop te 's-Gravenhage: een ontwerp van Pieter Post (1608-1669)*, Utrecht 1992
ISBN/ISSN 90-5345-024-6

Berichten en **publikaties** voor de rubrieken *Publikaties* en *Recent verschenen* gaarne zenden *naar:*
Vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam t.a.v. prof. dr. A. van der Woud.

MONUMENTENZORG

DOET HET MINISTERIE VAN WVC OOK DE KASTELEN DE DEUR UIT?

In Trefpunt – een uitgave van het Ministerie van WVC – van 14 augustus 1992 werd een interview met de toenmalige interim-directeur van de Rijksdienst Kastelenbeheer, drs H.J. Olthof, opgenomen.
De heer Olthof laat daarin weten dat het Ministerie van WVC deze Rijksdienst op uiterlijk 1 januari 1995 verzelfstandigd wil hebben. Hoewel geen argumenten naar voren worden gebracht voor deze verzelfstandigingsoperatie, kan men zich voorstellen dat de bij deze dienst ondergebrachte kastelen en kasteelruïnes ook buiten het directe verband van de rijksoverheid goed beheerd kunnen worden.
Zorgelijker is evenwel dat het in de bedoeling van WVC ligt de Rijksdienst Kastelenbeheer *in delen* te verzelfstandigen. Dat houdt, aldus de heer Olthof, in dat 'drie grote instellingen, de Gevangenpoort, het Muiderslot en het Slot Loevestein, afzonderlijk worden verzelfstandigd. Zij zullen als private instellingen, als stichting of N.V. verder door het leven gaan. Daarbij zal ook de verhouding van de nieuwe besturen tot de huidige vriendenstichtingen van Muiderslot en Loevestein moeten worden bezien. Voor de drie kasteelruines zal een aparte oplossing gezocht worden'. Dit voornemen ligt in de lijn van het verzelfstandigen van de rijksmusea en van diensten als de Rijksarchiefdienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

De Rijksdienst Kastelenbeheer

In 1972 besloot de toenmalige Minister van CRM het beheer van een aantal in eigendom van de Staat der Nederlanden zijnde kastelen en kasteelruïnes met een museale c.q. publieksfunctie, die op verschillende wijzen werden beheerd, in één organisatie onder te brengen, de Rijksdienst Kastelenbeheer. Het ging daarbij om de volgende objecten:

1. *Het Rijksmuseum Gevangenpoort, 's-Gravenhage*
De voormalige voorpoort van het grafelijk kasteel het Binnenhof dateert uit de veertiende eeuw. Vanaf de vijftiende eeuw tot 1827 heeft de Gevangenpoort de functie van Staatsgevangenis gehad; bij K.B. van 4 februari 1853 werd het gebouw tot historisch monument verklaard. Sinds 1882 is de Gevangenpoort als museum ingericht. Bezoekersaantal: ongeveer 30.000 per jaar.

2. *Het Rijksmuseum Muiderslot, Muiden*
Het door graaf Floris V in de tweede helft van de dertiende eeuw gestichte Muiderslot werd na diens dood in 1296 grotendeels geslecht en een eeuw later herbouwd. Het werd tot 1795 bewoond door slotvoogden, onder andere P.C. Hooft. Van 1793 tot 1805 was het Muiderslot Staatsgevangenis, kazerne en magazijn voor munitie. Vanaf 1878 heeft ook het Muiderslot een museale functie: het museum geeft een beeld van de wooncultuur ten tijde van Hooft. Het slot wordt jaarlijks door ongeveer 125.000 personen bezocht en wordt tevens gebruikt voor allerlei bijeenkomsten en partijen.

3. *Het Slot Loevestein, Brakel*
Het in de veertiende eeuw tot stand gekomen Slot Loevestein is het enige nog gave voorbeeld van een middeleeuwse Hollands kasteel met zeventiende-eeuwse en latere vestingwerken. Ook Loevestein werd door slotvoogden bewoond. In de zeventiende eeuw kreeg het de functie van Staatsgevangenis. Als zodanig maakte Hugo de Groot van 1619 tot 1621 kennis met het slot. Vanaf de achttiende eeuw was het kasteel, evenals het Muiderslot, een steunpunt in de Hollandse Waterlinie. In 1952 werd Slot Loevestein voor bezoekers opengesteld. Sinds 1985 wordt het thema van de ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Nederland in het algemeen en in Holland in het bijzonder gepresenteerd. Jaarlijks bezoeken ruim 75.000 personen het slot, dat eveneens gelegenheid biedt voor het organiseren van bijeenkomsten en partijen.

4. *Het Kasteel Radboud, Medemblik*
Kasteel Radboud is een uit het einde van de dertiende eeuw daterende waterburcht. De stichter is weer graaf Floris V, die daar een versterking nodig had in verband met zijn oorlogen tegen de Friezen. Ook dit kasteel werd bewoond door slotvoogden; het had in de loop der tijden verschillende functies. Van 1608 tot 1889 was de gemeente eigenaar. De restanten van het kasteel werden in 1889 aan het Rijk overgedragen, dat het door architect Cuypers liet restaureren. In het kasteel is een museale presentatie over de geschiedenis van het kasteel te zien. Jaarlijks bezoekersaantal ongeveer 30.000.

5. *De Ruïne van Brederode, Santpoort*
Het kasteel werd in de eerste helft van de dertiende eeuw gebouwd in opdracht van graaf Willem I van Holland. Van 1244 tot 1679 werd het bewoond door leden van het geslacht Van Brederode. Daarna verviel het tot een ruïne, die geleidelijk onder het stuifzand van de duinen verdween. Vanaf 1862 vonden opgravingswerkzaamheden en herstellingen plaats. Na de Tweede Wereldoorlog werd de schilderachtige ruïne voor het publiek opengesteld. Men kan er presentaties over de geschiedenis van het kasteel en van het geslacht Van Brederode bezichtigen. Jaarlijks bezoekersaantal ongeveer 15.000.

6. *De Ruïne van de Jacobaburcht, Oostvoorne*
De restanten van het kasteel van Voorne liggen op een heuveltje (motte). Het kasteel werd omstreeks 1200 door de heren Van Voorne gesticht; later kwam het in het bezit van de graven van Holland. Aan de burcht werd in de vijftiende eeuw de naam van gravin Jacoba van Beieren verbonden. Na 1500 werd de burcht niet meer onderhouden en verviel hij tot een ruïne. In 1934 werden de resten van de in de negentiende eeuw gesloopte woontoren en een cirkelvormige ringmuur daaromheen opgegraven. De ruïne is voor het publiek opengesteld.

7. *De Ruïne van Teylingen, Voorhout*
Het Slot Teylingen, een waterburcht, kwam tot stand in het begin van de twaalfde eeuw. Ook Teylingen werd door de eeuwen heen bewoond door slotvoogden, die de functie van houtvester vervulden. Van 1433 tot aan haar dood in 1436 bood het kasteel onderdak aan gravin Jacoba van Beieren. Ruim 2.000 personen bezoeken jaarlijks deze ruïne.

8. *De Ruïne van Strijen, Oosterhout*
Van de burcht, die eens door het leden van het geslacht Van Strijen werd bewoond, resteert alleen een gedeelte van het muurwerk van de eind dertiende eeuwse toren. De burcht ging in de veertiende eeuw over in de handen van de Nassau's. In 1795 werd de ruïne eigendom van de

Staat. Het ligt in het voornemen de ruïne, die niet openbaar toegankelijk is, aan de gemeente Oosterhout over te dragen.

Is er sprake van een gemeenschappelijk kenmerk?

De hierboven beschreven kasteelobjecten hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat zij samen een beeld geven van de ontwikkeling van het verschijnsel 'kasteel' in de contekst van het graafschap Holland. Een enkele uitzondering daargelaten trad de landsheer, de graaf van Holland, op als bouwheer. Alle objecten zijn steeds, dan wel nagenoeg steeds eigendom geweest van de staat, eerst de grafelijkheid, daarna de Republiek, daarna de Staat der Nederlanden[1]. In het graafschap Holland hebben nog vele andere kastelen gestaan. Enkele daarvan zijn bewaard gebleven zoals Duivenvoorde, maar dat waren kastelen van particulieren. De kastelen die hier boven aan de orde kwamen, werden bewoond door een kastelein, een slotvoogd of een andere functionaris in dienst van de overheid.
Van deze historische erfenis wil de overheid, die eerst deze kastelen bouwde, ze later liet vervallen en ze vervolgens in de negentiende en twintigste eeuw toen ze zich het lot van monumenten ging aantrekken, herstelde, zich thans weer ontdoen door het beheer van deze erfenis te 'verzelfstandigen'.

Bij deze monumenten van geschiedenis en kunst is meer aan de hand dan alleen de stichting en instandhouding door de Hollandse, later de Nederlandse overheid. De instandhouding had in de vorige eeuw een andere achtergrond dan die waarmede wij thans monumenten in stand houden. Koning Willem I spande zich niet in voor het behoud van het Muiderslot omdat het zo'n interessant middeleeuws kasteel was. Het ging hem en zijn medestanders om de herinnering aan de in de ogen van de vroeg-negentiende-eeuwers glorieuze Gouden Eeuw, de herinnering aan de Muiderkring en aan het middelpunt daarvan, de erudiete Pieter Corneliszn Hooft[2]. Aan de Gevangenpoort kleefden gruwelijker herinneringen, maar die betroffen dan toch wel het lot van de bewonderde raadpensionaris De Witt en zijn broer, die al evenzeer de als glorievol ervaren Gouden Eeuw symboliseerden[3]. Voor Loevestein gold hetzelfde in verband met Hugo de Groot en diens wonderbaarlijke ontsnapping in de befaamde boekenkist[4]. Teylingen en de Jacobaburcht herinneren aan de ongelukkige gravin Jacoba van Beieren en ook de ruïne van Brederode roept herinneringen op aan een roemrijk verleden[5]. Die waren de aanleiding voor de Staat der Nederlanden zich in te zetten voor het behoud ervan en geld beschikbaar te stellen voor herstel, restauratie of consolidatie. Victor de Stuers heeft in bijna alle gevallen daarbij een zeer bepalende rol gespeeld. In zijn publicatie *Holland op zijn smalst* (1873) stelde hij de veelal zeer vervallen toestand waarin deze monumenten in het midden van de vorige eeuw verkeerden, aan de kaak. Na zijn indiensttreding bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1875) zorgde De Stuers ervoor dat de meeste van deze kastelen werden veiliggesteld. Pas later kwam er aandacht voor de geschiedkundige en bouwhistorische aspecten van deze kastelen – de naam van prof. dr J.G.N. Renaud is daaraan onverbrekelijk verbonden – en werden exposities ingericht om de historische ontwikkeling van deze kastelen te belichten.
Het lag dan ook voor de hand dat het beheer van deze unieke onderdelen van het *Hollandse* erfgoed met hun eeuwenlange historie door de Staat der Nederlanden (het Ministerie van CRM) werd ondergebracht in één verband: de Rijksdienst Kastelenbeheer. Dat betekende immers dat deze kastelen en kasteelruïnes vanuit één visie, gebaseerd op het gegeven dat het hier om beschermde monumenten van vooral Hollandse geschiedenis gaat, konden worden beheerd en instandgehouden. Dat was de primaire doelstelling van de Rijksdienst Kastelenbeheer. Het maximaal uitbaten van deze kwetsbare monumenten lag niet in de bedoeling, al was geïnteresseerd publiek zeer welkom. Het gevolg van de verzelfstandiging van de Rijksdienst Kastelenbeheer *in delen* draagt nu het gevaar in zich, dat men zich – bewust dan wel onbewust – gaat richten op een maximale exploitatie omdat dat noodzakelijk is om het beheer en onderhoud te financieren. De heer Olthof laat daarover geen misverstand bestaan: 'Men zal zich meer moeten gaan toeleggen op het op de markt functioneren', al realiseert de heer Olthof zich ook, dat 'we een commerciële slag met pretparken verliezen'.

Zijn er andere mogelijkheden?

Dat het Ministerie van WVC al jaren een voorstander is van zoveel mogelijk verzelfstandiging in het algemeen en van 'verzelfstandiging in delen' van de Rijksdienst Kastelenbeheer is bekend. De onlangs vertrokken directeur van deze Dienst, de heer G. Heuff, heeft daarom al jaren geleden zijn gedachten laten gaan over de omvorming tot een stichting tot beheer van kastelen, kasteelruïnes en historische landhuizen van nationale betekenis. In een circulaire van 19 februari 1987 aan de vrienden, relaties en stichtingsbesturen van de Rijksdienst Kastelenbeheer deelde hij mee dat aan de detaillering van dit plan verder gewerkt zou worden.
Ook de Nederlandse Kastelenstichting en de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming waren niet gelukkig met het voornemen van het Ministerie van WVC de RKB in delen te verzelfstandigen. Men ontwikkelde ook daar ideeën om te komen tot een landelijke kastelenorganisatie. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkte, op ideeën in deze richting voortbordurend, een concreet voorstel uit om te komen tot de oprichting van een Nationale Stichting voor Kastelen en Landhuizen, die zou kunnen dienen als centraal aanspreekpunt met een duidelijke herkenbaarheid in de regio. De basis van een dergelijke organisatie zou gevormd moeten worden door de thans nog door de Rijksdienst Kastelenbeheer beheerde 'Hollandse' kastelen[6].
Dit plan werd door het Ministerie van WVC van tafel geveegd.
Waar men ook aan zou kunnen denken, is deze kastelen toe te vertrouwen aan de Kastelenstichting Holland en Zeeland, die nog geen beheerstaken heeft, maar die zich wel inzet voor het behoud van het Hollandse en het Zeeuwse kasteel. In zekere zin is elke oplossing beter dan opsplitsing van de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen. Beheer in één gezamenlijk verband verdient om de volgende redenen de voorkeur:

- het gaat om 'staatsmonumenten' in de meest eigenlijk zin van het woord; het gaat niet aan je eigen erfenis a.h.w. op straat te zetten; deze staatsmonumenten geven een *samenhangend* beeld van de ontwikkeling van de op het terrein van de kastelenbouw door de overheid ontwikkelde activiteiten;
- het gaat om zodanig kwetsbare en in cultuur- en architectuurhistorisch opzicht waardevolle objecten, dat het beheer ervan – (bouw)historisch onderzoek, restauratie, onderhoud, exploitatie, educatie – door één goed equipeerde en deskundige organisatie moet plaatsvinden;
- los van elkaar opererende beheersstichtingen bieden niet de garantie, dat daarvan ook in de toekomst sprake zal zijn;
- los van elkaar opererende organisaties zullen noodgedwongen er naar streven het aan hen toevertrouwde monument maximaal uit te baten; de kwetsbare aard der monumenten verzet zich daartegen; slechts in een zeer beperkte mate kan de toegankelijkheid nog worden vergroot; en dat geldt ook voor het treffen van voorzieningen in de sfeer van de horeca;
- de ruïnes zullen nimmer in staat zijn helemaal op eigen benen te staan; beheer in een groter verband maakt het mogelijk deze wat exploitatie betreft 'zwakkere' monumenten mede gedragen te laten worden door de betere exploitatie-mogelijkheden van de 'sterkere' monumenten;
- bij tal van oorspronkelijk door particuliere eigenaren beheerde kastelen, die later een commerciële bestemming kregen, moet worden vastgesteld, dat die gewijzigde beheerssituatie tot allerlei vormen van aantasting hebben geleid: ondeskundige aanbouwen, het ondeskundig verwijderen van interieur-onderdelen en het op ondeskundige wijze wijzigen van de structuur van de bouwwerken en de naaste omgeving; als de thans, dankzij de jarenlange inspanningen van de Rijksdienst Kastelenbeheer, de Rijksgebouwendienst en de steunstichtingen, in een goede staat verkeerde 'Hollandse staatskastelen-erfenis' aan dit soort ondeskundige, commercieel ingestelde beheerders worden overgelaten, moet gevreesd worden voor ontwikkelingen, zoals die zich ook hebben voorgedaan bij vele van oorsprong particuliere kastelen;
- ook vele buitenlandse voorbeelden laten zien, dat zonder een actieve betrokkenheid van de rijksoverheid een verantwoorde instandhouding gevaar loopt. Een zeer duidelijk voorbeeld is Engeland, waar de staat in 1984 de aan haar toevertrouwde monumenten met een bruidsschat van een jaarlijks teruglopende subsidie heeft overgedragen aan een geprivatiseerde stichting: English Heritage. In oktober 1992 heeft deze stichting voorgesteld het aan haar toevertrouwde nationale monumentenbestand in drie categorieen te verdelen, waarbij de 'onrendabele' derde categorie zoveel mogelijk moet worden verkocht aan particulieren of lagere overheden.

Anders gezegd: het beheer van de hier aan de orde zijnde kastelen en kasteelruïnes kan alleen vanuit één (cultuur)historische visie op een museaal-conserverende wijze plaatsvinden. Alle andere vormen van beheer door stichtingen of naamloze vennootschappen, waarop de voor de monumentenzorg verantwoordelijk minister geen of nauwelijks meer grip heeft, leidt vroeger of later tot situaties, die deze monumenten niet ten goede zullen komen. Kastelen, en zeker de hierboven genoemde, zijn zeer belangrijke elementen van onze nationale historie. Regelmatig lezen wij klachten over het steeds meer ontbreken van enig historisch besef als gevolg van de huidige inrichting van ons onderwijs[7].
Uit voornemens als waarvan het Ministerie van WVC thans blijk geeft met betrekking tot de Hollandse staatskastelen, die zo'n grote rol vervulden in onze vaderlandse geschiedenis, blijkt, dat ook van het Ministerie van WVC niet gezegd kan worden, dat men daar veel historisch besef heeft.

Het wekt dan ook geen verbazing, dat de Derde Afdeling van de Raad voor het Cultuurbeheer, de Rijkscommissie voor de Monumenten, in een brief van 12 november 1992 aan de Minister van WVC ervoor heeft gepleit nu nog geen definitief standpunt in te nemen met betrekking tot de verzelf-

standiging in delen van de RKB. De Commissie bepleit in een nauwe samenspraak met andere betrokkenen, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Rijksgebouwendienst, de Nederlandse Kastelenstichting en de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming te onderzoeken in hoeverre de door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gepresenteerde opzet voor een nationale kastelenstichting de mogelijkheid biedt om tot een verantwoord beheer van deze kastelen en kasteelruines te komen buiten het directe verband van de rijksoverheid. Andere oplossingen dienen overigens niet bij voorbaat te worden uitgesloten. De Commissie meent, dat de tijd rijp is voor een grondige bezinning op de vraag: hoe gaan wij in ons land verder om met het middeleeuwse patrimonium, voor zover dat uit kastelen en kasteelruines bestaat, en hoe zorgen wij ervoor, dat er een beheersorganisatie ontstaat, die waarborgt, dat deze monumenten op een zo verantwoord mogelijke wijze in stand worden gehouden[8].

Ook de in 1992 aan de Rijksuniversiteit Utrecht aangetreden hoogleraar in de kastelenkunde, prof. drs H.L. Janssen, liet een waarschuwend geluid horen. Hij toonde zich in zijn inaugurele rede *Het kasteel centraal*[9], zeer bezorgd over het toekomstperspectief van het kasteel in Nederland. Hij sprak de vrees uit dat de door de rijksoverheid op het terrein van de monumentenzorg doorgevoerde decentralisatie en de daarmee gepaard gaande dramatische bezuinigingen op het restauratie- en onderhoudsbudget de kastelen in Nederland de speelbal zal doen worden van ondeskundig beheer en speculatie. A fortiori geldt zijn indringende waarschuwing voor de Hollandse kastelen.

Dat het Ministerie van WVC ook verder weinig liefde koestert voor kastelen, heeft de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen moeten ervaren. Deze 22 kastelen in Gelderland beherende organisatie, die haar zorgen uitstrekt tot zulke belangrijke, met veel rijkssubsidie gerestaureerde kastelen als Ammersoyen, de Cannenburgh, Doorwerth en Roosendael, ontving in het jaar dat de organisatie haar vijftigjarig jubileum vierde (1990) van het ministerie het bericht, dat de sinds jaar en dag aan de stichting toegekende jaarlijkse functioneringssubsidie van *f* 70.000 gulden werd ingetrokken. Het ministerie was van mening dat de stichting geen landelijke functie vervult. Het is overigens als een lichtpunt te beschouwen dat de Raad van State zeer onlangs het door de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen ingestelde beroep tegen de (geleidelijke) intrekking van de subsidie heeft gehonoreerd. De Raad van State was van oordeel dat het Ministerie van WVC gehandeld had in strijd met de algemene beginselen van behoorlijk bestuur door niet te onderzoeken of in casu sprake was van bijzondere omstandigheden, die ertoe hadden moeten leiden, dat ten gunste van de stichting van door het Ministerie van WVC op het punt van het subsidiëren van het particuliere initiatief op het terrein van de monumentenzorg gehanteerde beleidsuitgangspunten was afgeweken (uitspraak van 15 december 1992).

De conclusie die uit het bovenstaande kan worden getrokken, kan geen andere zijn dan dat het Ministerie van WVC geen belangstelling heeft voor zijn eigen en andermans kastelen. Uitspraken in ministeriële nota's en stukken, zoals de onlangs verschenen Nota Cultuurbeleid 1993-1996 *Investeren in Cultuur* over het belang en de waarde van het architectonisch erfgoed – ook voor het cultuurhistorisch toerisme, dat zoveel geld in het laadje brengt – blijken holle frases te zijn. De werkelijkheid laat een beleid zien dat voor de monumentenzorg in het algemeen en de WVC-kastelen in het bijzonder weinig goeds in petto heeft.
We moeten dan ook hopen dat de in het Parlement voor de monumentenzorg opkomende Kamerleden zich tot het uiterste zullen inspannen om de Minister van WVC op dit punt op andere gedachten te brengen.

mr G.W. van Herwaarden

Noten

1 zie J.G. Smit 'De verblijfplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late middeleeuwen' *Holland*, 24, 1992, 113-129, en de aldaar vermelde literatuur.
2 zie Ton Koot, *'Dat was te Muden'*, Amsterdam 1976, 43 en het aan het Muiderslot gewijde deeltje XLII uit de serie 'Nederlandse Kastelen', uitgegeven door de Nederlandse Kastelenstichting en de ANWB, 1980.
3 zie deeltje XLVII uit de hierboven genoemde serie, 1983.
4 zie deeltje 13 in de nieuwe reeks van deze serie, 1986.
5 zie de deeltjes XXVI, Teylingen, 1976 IL, de Burcht te Oostvoorne, 1983, XLVIII, de Ruïne van Brederode, 1983.
6 'Enige gedachten over de mogelijkheden voor een opzet van een Nationale Stichting voor Kastelen en Landhuizen'. RDMZ-notitie van mei 1992.
7 zie b.v. prof. dr J.C.H. Blom in *NRC/Handelsblad* van 14 december 1992 'Toekomstige elite kent historie niet'.
8 Nuttige en eigenlijk verplichte lectuur in dit verband zou het hoofdstuk moeten zijn, dat ir J.A.C. Tillema in zijn *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (1975) aan de kastelen wijdde (blz. 357-377).
9 H.L. Janssen, *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*, Utrecht 1992 (Oratie Rijksuniversiteit Utrecht 20 februari 1992).

Onderzoek industrieel erfgoed

Het Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE) wil de komende periode veel tijd gaan besteden aan het begeleiden van onderzoek naar de geschiedenis en de waarde van het Nederlands industrieel erfgoed. Vooral op het terrein van de industriebranches is nog erg veel werk te doen.
Het PIE zou een deel van dit onderzoek willen laten verrichten door vrijwilligers. Een onderzoeksplan en methodiek zijn reeds beschikbaar: de Stichting Historie der Techniek heeft twee voorbeeld-onderzoeken voltooid (bier en baksteen) die als uitgangspunt kunnen dienen voor onderzoek naar andere branches.
Het onderzoek zou de volgende onderdelen moeten omvatten:
- geschiedenis van de bedrijfstak (technisch, sociaal-economisch);
- inventarisatie van de voornaamste roerende en onroerende objecten;
- ordening en typologie van deze objecten;
- waardestelling per categorie.

Dergelijk onderzoek zal de basis zijn voor adviezen tot selektie die we moeten gaan uitbrengen in het kader van het MSP.

Belangstellenden kunnen zich wenden tot het PIE. De begeleiding van dit onderzoek is in handen van Erik Nijhof, die part-time verbonden is aan het PIE. Vanuit zijn andere functie, universitair docent aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, heeft hij veel ervaring met het opzetten en begeleiden van onderzoek. Voor de onderzoekers is een werkplek beschikbaar met een bibliotheek op het terrein van het Nederlands industrieel erfgoed; reis- en andere onkosten worden vanzelfsprekend vergoed.

Inlichtingen: Erik Nijhof, tel. 03404-32999 (maandagen); 030-536472 (universiteit); 030-623161 (thuis) of schriftelijk via het PIE, Postbus 948, 3700 AX Zeist.

Cursus bouwhistorie

De bouwhistorie richt zich op de geschiedenis van het bouwen, het bouwvak, de constructies en de bouwmaterialen.
In de afgelopen veertig jaar heeft de bouwhistorie zich ontwikkeld tot een volwaardige tak van wetenschap, waarin thans enkele tientallen onderzoekers werkzaam zijn. Die hebben zich verenigd in de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN), die in 1991 werd opgericht. Tot op zekere hoogte kan gesteld worden, dat de bouwhistorische discipline in Nederland in het stadium van volwassenheid is geraakt (M. Dolfin in het Bulletin van de KNOB 1992, p. 49). Ook de KNOB geeft door publicaties in het Bulletin en door het organiseren van studiedagen vele impulsen, die ertoe bijdragen dat de bouwhistorie een duidelijker plaats krijgt in de Nederlandse monumentenwereld.
Er is echter een probleem: er zijn nog maar weinig samenvattende standaardwerken verschenen en er is geen opleidingsinstituut, waar het vak als een zelfstandige discipline wordt onderwezen. Daardoor zijn alle beoefenaren van de bouwhistorie aangewezen op zelfstudie, hetgeen tot gevolg heeft, dat vrijwel niemand een volledig overzicht heeft van het hele terrein en de kennis hoofdzakelijk wordt verspreid tijdens bijeenkomsten en door (soms zeer verborgen) artikelen in tijdschriften.
Er wordt thans gedacht aan de mogelijkheid een studierichting op academisch niveau op te zetten, maar de tijd is daarvoor helaas nog niet rijp. Om inmiddels de tijd niet onbenut te laten verstrijken, organiseert de SBN in samenwerking met de Academie van Bouwkunst te Amsterdam een cursus *Inleiding tot de bouwhistorie*. Deze cursus is bedoeld voor hen, die al in de monumentenzorg werkzaam zijn en de behoefte voelen om meer te weten van de historische achtergronden van het bouwen.

De cursus wordt gegeven op acht woensdagmiddagen tussen 13 oktober en 8 december 1993 van 13.00 tot 17.00 uur in de Academie van Bouwkunst te Amsterdam. Iedere middag worden steeds twee onderwerpen behandeld. Verschillende thema's worden aan de hand van onderdelen van het gebouw geïllustreerd.
Na een aantal inleidingen over het onderwerp in het algemeen en over het bouwbedrijf in het verleden komen de volgende onderwerpen aan de orde;
historisch gebruik van de bouwmaterialen hout, natuursteen, baksteen en glas; historische constructies in hout, steen en ijzer, dakbedekking; woonhuizen en landelijke gebouwen; vensters en trappen; afwerkingen in kleur; uitvoering van het bouwhistorisch onderzoek.
Op de laatste middag wordt een wandeling door

Amsterdam gemaakt, waarop de behandelde onderwerpen aan de hand van praktijkvoorbeelden worden getoond.
Als docenten treden onder meer op: A. van Drunen, W. Haakma Wagenaar, H. Janse, B. Klück, Chr. Kolman, E. van Olst, A. den Ouden, D.J. de Vries en D. Zweers.
De begeleidende syllabus zal geen handleiding of leerboek zijn. De bijdragen geven vingerwijzingen en richtingen, voornamelijk uitgaande van bouwkundige en historische gegevens, die de basis van het vak vormen.
Het jonge vak bouwhistorie kan nog niet putten uit een omvangrijke literatuur. De syllabus bevat daarom een overzicht van de meest relevante boeken en artikelen.

De kosten voor deze cursus bedragen f 800.–. Aanmelding kan geschieden bij de SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VV Utrecht.

H. Janse / D.J. de Vries

ARCHEOLOGIE

Opgraving Sphinx-Céramique te Maastricht[1]

Inleiding

Het terrein van de voormalige Sphinx-Céramiquefabriek ligt op de oostelijke oever van de Maas aan de zuidkant van het stadsdeel Wyck. Vanaf de zomer van 1990 tot in de herfst van 1992 vonden op het terrein van ca. 23 ha opgravingen plaats, voorafgaande aan de bouw van een nieuwe stadswijk waaraan befaamde architecten onder aanvoering van Jo Coenen hun naam verbinden. De archeologische onderzoekingen concentreerden zich op het 6 ha grote noordelijke gedeelte van het terrein, waar overblijfselen van de middeleeuwse vestingwerken onder het maaiveld aanwezig moesten zijn. Deze waren pas in 1869 gesloopt. Ook konden gegevens worden verwacht betreffende de vroege middeleeuwen en het proces van verstedelijking vanaf de 13de eeuw.

Toestand van het terrein

De ondergrond van het terrein was in hoge mate verstoord door fabrieksfunderingen en kuilen met fabrieksafval van de 19de-en 20ste-eeuwse aardewerkindustrie ter plaatse. Gelukkig bleken de verdedigingswerken in de vorige eeuw niet helemaal gesloopt te zijn. Hun bovenkant lag onmiddellijk onder het fabrieksmaaiveld en sommige delen ervan waren gebruikt als fundering van fabrieksgebouwen. Met name de veldzijde van de stadsmuren en bastions is metershoog intact gebleven. Het nieuwe maaiveld zal echter ongeveer anderhalve meter hoger komen te liggen, zodat alle monumentale resten, voorzover behouden en niet zichtbaar, in de toekomst diep in de bodem verzonken zullen zijn.

Romeinse bewoningssporen

Ten noorden van het terrein waren in het stadsdeel Wyck in de buurt van de Maas in het verleden al heel wat vondsten gedaan uit de Romeinse tijd. Een strook van ca. 50 meter breedte langs de Maas leverde ook nu Romeins materiaal op. Duidelijke bewoningssporen werden niet gevonden, wel de resten van een waterput uit de 2de eeuw. De sporen betreffen afvalkuilen en een paar restanten van ondiepe, natuurlijke greppeltjes. Zij bevatten vaak een hoog percentage fosfaten en bevonden zich op een natuurlijke verhoging langs de Maasoever. Het drassige terrein werd destijds waarschijnlijk benut als weidegrond. Het gevonden aardewerk stamt voornamelijk uit de 2de eeuw. Het werd meestal in verspoelde toestand gevonden samen met laat-Romeins en Merovingisch materiaal.

Merovingische pottenbakkersovens (afb.2)

Iets ten noorden van een bewaard gebleven fabriekshal, de zogenaamde 'Bordenfabriek' (zie afb.1), kwamen onder de laat-middeleeuwse stadswal vier goed bewaarde Merovingische pottenbakkersovens tevoorschijn. Het zijn de eerste pottenbakkersovens uit deze periode die in Nederland zijn opgegraven. Houtskoolresten hebben C14-dateringen opgeleverd die variëren van 540 tot 660 na Chr. De ovens zijn van het liggende type met een door een tong in tweeën gedeelde peervormige ovenkamer. Vóór de ovenmond lag de stookkuil. De ovens zijn ingegraven in de lemige riviersedimenten; één oven is inwendig geheel versterkt met stenen. De mond van de ovens is

Afb. 1. Maastricht, luchtopname Céramiqueterrein met vestingwerken vanuit het zuidoosten. Foto Gemeente Maastricht.

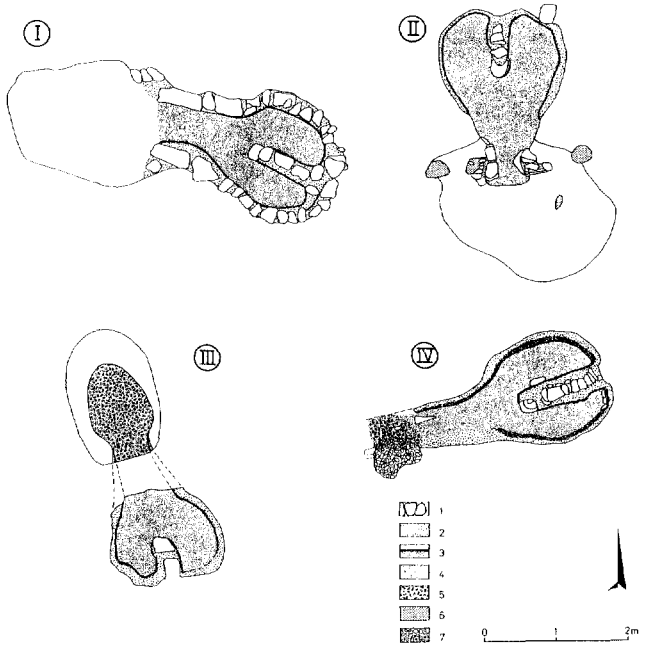

Afb. 2. Maastricht, Céramique. Plattegrond van de vier Merovingische pottenbakkersovens. Tekening G. Veldman (GOBM).
Legenda: 1 = ovenwand; 2 = verbrande leem van de ovenwand; 3 = harde verkorsting ovenwand;
4 = verbrande ovenbodem; 5 = houtskool; 6 = grof grind; 7 = paalkuil

heel verschillend op de windrichting georiënteerd (west, zuid, noord, west). De ovens en de stookkuilen zaten vol met scherven en brokken verbrande leem van de ingestorte koepels. Het schervenmateriaal bevat veel volledig vervormde misbaksels en oververhitte, gebarsten en gescheurde fragmenten; complete potten werden nauwelijks aangetroffen. Het onderzoek van dit materiaal is nog niet afgerond. Tenminste één van de ovens zal worden geconserveerd en bewaard blijven.

Middeleeuwse verdedigingswerken

De Merovingische ovens waren afgedekt door een verspoelingslaag. Boven deze laag bevond zich het restant van een aarden wal, die loodrecht op de Maas staat in het tracé van de latere stadsmuur. Volgens het aardewerk in de wal moet hij tegen het einde van de 13de eeuw zijn opgeworpen. De bijhorende gracht was vergraven door een laatmiddeleeuwse vernieuwing van de gracht. Een schriftelijke vermelding die kan slaan op deze vroege versterking is te vinden in de Rijmkroniek van Jan van Heelu. Hij verhaalt over een aanval op Wyck tijdens de Limburgse successie-oorlog (1283-1288) en noemt 'de planken ende grachte, die niet waren alsoe vast'. Maastricht, aan de overkant van de Maas, had reeds een eeuw eerder, vanaf 1229, een stenen stadsmuur gebouwd als opvolger van een laat-12de-eeuwse, versterkte wal.
In 1318 liet hertog Jan van Brabant 'Wyck vuer Tricht oemmueren'. Van deze muur zijn op het Céramiqueterrein vrijwel alle poeren (fundamentblokken waarop de spaarbogen rustten), over een lengte van meer dan 230 meter teruggevonden. Zij waren ingegraven in het oudere wallichaam, zodat duidelijk is dat wal en muur hetzelfde tracé volgden. Onder één van deze poeren werd een vroeg-14de eeuwse Siegburg scherf gevonden. De muur liep vanaf de Maaspunttoren op de Maasoever (op de foto boven de 'Bordenfabriek') over een afstand van meer dan 200 meter naar het oosten en boog dan met een stompe hoek naar het noordoosten af. In het tracé werden op ca. 70 meter afstand vanaf de zuidoosthoek twee verzwaarde L-vormige poeren vrijgelegd met een vierkant fundament aan de veldzijde, buiten de loop van de muur. Het kunnen resten zijn van een toren, wellicht met een kleine poort. Op kaarten uit de 16de eeuw zijn in het zuidelijke stadsfront twee muurtorens getekend. Hoewel niets bekend is van een doorgang op deze plaats, is het opmerkelijk dat zij precies in het verlengde zou hebben gelegen van een oude landweg uit de richting van Heugem en Gronsveld. Ook op de zuidoosthoek van het muurtracé werd een zware vooruitspringende fundering aangetroffen. Volgens oude afbeeldingen moet hier een ronde hoektoren hebben gestaan. In de stadsrekeningen van 1399-1400 wordt hier het rondeel 'Bloemendael' genoemd. De in het begin van onze eeuw gerestaureerde Maaspunttoren op de zuidwesthoek, op de rivieroever, duikt voor het eerst in 1333 als 'Lambrechtsrondeel' in de bronnen op.
In de late 15de eeuw werd de verdediging van Wijck sterk verbeterd. De gracht werd verbreed en uitgediept; met de uitkomende grond werd aan de veldzijde een nieuwe wal opgeworpen. Ook vóór deze wal werd een gracht gegraven. De veldzijde van de nieuwe wal werd met een muur bekleed; de mergelfundering hiervan werd aangetroffen in het aarden lichaam van de wal. Vóór het rondeel Bloemendael werd het nieuwe bolwerk 'aen de Locht' aangelegd. Op de foto zijn de mergelfunderingen van de toegang tot dit bolwerk te zien; het bolwerk zelf was ten tijde van de opname nog niet blootgelegd. Het betreft een ronde, uitspringende mergelstenen toren van 15 meter doorsnede. In zijn binnenste waren resten te zien van een kazemat. Vanaf Bloemendael was het nieuwe bolwerk te bereiken door middel van een stenen boogbrug over de gracht. De diep gefundeerde pijlers van de brug zijn nog aanwezig. De zuidwesthoek van het verdedigingswerk bij de Maas werd versterkt met een ander bolwerk, de massief gemetselde mergelstenen Recentoren die een doorsnede heeft van 10 meter (linksboven op de foto).
De oude stadsmuur bleef voorlopig als secundaire verdedigingslinie gehandhaafd.
Omstreeks het midden van de 16de eeuw, in de jaren 1551-1559, werden de zeventig jaar oude wallen aangepast aan de ontwikkelingen van de geschutstechnieken. Zo werden enkele torens verlaagd tot het niveau van de wal en geschikt gemaakt voor geschutsopstellingen. Aan de stadszijde van de wal werd een keermuur van mergelblokken gebouwd. De keermuur werd dwars door de muren van de toegang tot het bolwerk 'aen de Locht' gebouwd. Tegelijkertijd werd de veldzijde van de stadswal voorzien van een zeer zware en tot op het maasgrind gefundeerde muur, waarvoor de oude mergelstenen bekleding bijna geheel moest wijken. Deze muur is onderaan ca. 3 meter dik en verjongt naar boven toe. Hij bestaat grotendeels uit zware blokken mergel, maar is tot boven de waterlijn bekleed met Naamse hardsteen. In totaal is de walmuur, bestaande uit buitenmuur, aardlichaam en keermuur, 16 meter dik. Op de foto loopt de muur vanaf de Recentoren linksboven tot aan het grote bastion in het midden. Wellicht werd ook al in samenhang met deze werken of niet lang daarna een begin gemaakt met de demping van de oude stadsgracht en de sloop van de 14e-eeuwse stadsmuur. Stukken van de muur, poeren met delen van de grondbogen, werden inderdaad in de vulling van de gracht gevonden. Later, vermoedelijk in de loop van de 17de eeuw, is de keermuur aan de stadszijde van de wal weggebroken en vervangen door een ca. 30 meter brede aanaarding. Aannemelijk is dat hierbij de wal ook hoger werd gemaakt.
In verband met de Spaanse dreiging in 1578 werd vóór het bolwerk 'aen de Locht' een aarden platform met een gemetselde bekleding aangelegd. Omdat op deze plaats een brede avenue is geprojecteerd, kon er slechts een beperkt archeologisch onderzoek plaatsvinden. De aanwezigheid van het platform kon niet worden vastgesteld. In 1598 werd het platform uitgebouwd tot een groot bastion met teruggetrokken flanken: het 'Parmabastion'.
De dikke muren van dit bastion, waarvan de saillant 65 meter uitsteekt vanaf de hoek van de stadswal, bestaan uit een kern van mergelblokken en een buitenschil van bakstenen. De onderste delen tot boven de waterlijn zijn wederom bekleed met Naamse steen. Vermoedelijk werden delen van het bolwerk 'aen de Locht' opgenomen in de kazematten van het bastion.

De walmuur ten noorden van het bastion, in de richting van de voormalige Duitse Poort, is anders van opbouw dan het zuidelijke tracé; de veldzijde is boven de hardstenen waterlijst geheel bekleed met baksteen en aan de binnenzijde zijn steunberen toegepast. Volgens de schriftelijke gegevens stamt deze vernieuwing uit 1722. Restanten van de laat-15de-eeuwse mergelstenen bemuring werden hier alleen aangetroffen nabij de oostelijke teruggetrokken flank van het Parmabastion.
In 1869 werd een begin gemaakt met de ontmanteling van de vestingwerken. Op het latere Céramiqueterrein werden de wallen geslecht tot op het nieuwe niveau voor het fabrieksterrein. De dieper gelegen grachten werden onder andere gedempt met het sloopmateriaal van de walmuren.

De vestingwerken en het stedebouwkundig plan

De resten van de Recentoren nabij de Maasoever met aansluitende delen van de walmuur worden in het huidige bebouwingsplan opgenomen; ze zullen zichtbaar blijven en waar nodig gerestaureerd worden. Andere delen van de teruggevonden vestingwerken, zoals het Parmabastion, liggen te ongunstig om ze een zinvolle bestemming te geven in de nieuwe stedelijke omgeving. Hun resten worden weer aan de bodem toevertrouwd en zullen zo min mogelijk door funderingen, garages en riolen worden aangetast. Bovengronds zullen markeringen in pleinen en plaveisel, en de naamgeving van sommige straten een blijvende herinnering zijn.

Gemeente Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken, taakgroep archeologie (R.A. Hulst & T.A.S.M. Panhuysen).

Noot

1 De schriftelijke gegevens zijn ontleend aan het werk van L.J. Morreau, Bolwerk der Nederlanden; de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw. Assen 1979.
Voor een uitgebreidere behandeling van de archeologische gegevens betreffende de vestingwerken op het Céramiqueterrein en de Merovingische ovens wordt verwezen naar de Archeologische Kroniek van Limburg in de Publications de la Société historique et Archéologique dans le Limbourg 127/129, 1991/1993.

Bezinning op de archeologie onder water

Vlak uit de Vlissingse kust liepen op 3 februari 1735 de door Zeeland uitgezonden oostindiëvaarders *'t Vliegend Hert* en de *Anna Catherina* in zware storm op een zandbank. De schepen zonken vrijwel direct naar de bodem van de zee, compleet met een schat aan VOC-geld, contanten met een totale waarde van zo'n 133.000 toenmalige guldens. Het was de kerstvloot van de Zeelandse Kamer van de VOC, met aan boord een deel van het jaarlijkse bedrag aan contanten dat de Compagnie in 1734 naar Indië moest zenden. Later zou blijken dat de schepen ook een grote hoeveelheid smokkelgeld vervoerden. Deze geldschat, de praktijk van verpakken en verzenden van muntgeld en vooral ook het smokkelgeld: dat zijn de thema's van een nieuwe tentoonstelling in het Koninklijk Penningkabinet in Leiden.
Met een oude VOC-kaart werd het wrak van 't Vliegend Hert in 1976 gelokaliseerd. Sinds 1981 duikt een particulier met een concessie van de Dienst der Domeinen (het Ministerie van Financiën) op het schip. Zo kwamen de ongeschonden geldkisten van de Compagnie vol gouden dukaten en zilveren realen naar boven. Tot ieders verrassing werden er ook nog zo'n 20 kleinere kistjes met zilveren 'ducatons' uit de hut van de kapitein opgehaald. Deze geldstukken hoorden niet tot de officiële lading van het schip en komen ook niet in de pakbrieven voor. Het ging hier om smokkelwaar: geld dat door VOC'ers naar Batavia werd gebracht en daar in de kas van de Compagnie werd gestort. Met dit ontvangstbewijs kon men in Nederland het bedrag weer met een aardige

koerswinst terugkrijgen.
Het 'schat'-gehalte van de expositie is groot: bergen geld, stapels 17de- en 18de-eeuwse gouden dukaten en zakken zilveren realen. Ook de gesmokkelde geldstukken ontbreken niet. In een replica van een compagnieskist kan men de zakken geld verpakt zien. Een vitrine toont opgedoken resten van het schip, originele geldkisten, flessen en voorraadkisten, en er is ook een model van het schip. Daarnaast wordt de gang van zaken rond de verscheping van het geld goed gedocumenteerd. Na het besluit van de Kamer van Zeeland zorgde thesaurier Samuel Radermacher voor een agent die 'speciebriefjes' kocht op de Koopmansbeurs in Amsterdam. Tegen deze briefjes konden bij de Amsterdamse Wisselbank goudstukken worden ingeslagen, die vervolgens werden verpakt en in etappes naar Zeeland gebracht. De dukaten werden pas op het laatste moment aan boord gebracht, waar de kapitein van het schip verder verantwoordelijk was voor de aankomst in Batavia.

'De schat van het Vliegend Hert. Compagniesgeld en smokkelgeld uit een VOC-schip', t/m januari 1994, Rijksmuseum het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28, Leiden, 071-12 07 48; di-za 10-17, zo 12-17 uur. A. Pol, 'De schat van het Vliegend Hert: compagniesgeld en smokkelgeld uit een VOC-schip', verkrijgbaar in het museum, ongeveer f 25,-

Zutphens middeleeuwen

Het begrip van de vroeg-stedelijke ontwikkeling van Zutphen, met Deventer de spannendste proto-steden van Nederland, is door recent archeologisch onderzoek aangescherpt. Twee monumentale complexen in de Zutphense binnenstad, Hotel 's-Gravenhof en Huize van de Kasteele, werden onlangs door de Rijks Gebouwen Dienst ontmandeld en gerestaureerd. Bij de grondwerkzaamheden die daarbij worden uitgevoerd is gedurende heel 1993 de gemeentelijke project-archeoloog M. Groothedde nauw betrokken, aangezien het terrein, dat lang in gebruik was als hof van de graven van Zutphen, bijzonder waardevolle archeologische aanwijzingen kan bevatten.
Al vanaf de 7de eeuw kan bewoning worden afgeleid uit een naburig grafveld, terwijl in de 9de en 10de eeuw sporen zijn gedocumenteerd van een domeinhof. Een tufstenen 'palts', rond 1100 door graaf Otto van Zutphen gebouwd, werd al in 1946 aangetroffen door Van Giffen en Renaud. Sporen van de dienst- en bijgebouwen van het hoofdgebouw worden nu bij het te restaureren complex vermoed. In februari werd vanuit een 15de-eeuwse kelder van een huis aan de Kuiperstraat dat grenst aan het grafelijk terrein gezocht naar de omgrachting van de palts. Die werd nog niet vastgesteld, ofschoon de bodemvondsten op lagen uit de 10de en 11de eeuw wezen. Wel werd de volledige laat-middeleeuwse geschiedenis van het houten huis in kwestie gedocumenteerd van de 10de tot de 14de eeuw. Opvallend was het talrijke, voor deze streek a-typische Belgische aardewerk en grote hoeveelheden leistenen speelschijven. Op het binnenterrein van Huize van Kasteele werden verder bij de aanleg van een nieuwe kelder de resten van een 13de-eeuws, klein bakstenen huis aangetroffen.
Wat in het verloop van het onderzoek naar het middeleeuwse Zutphen opvalt is dat de gemeente wel een project-archeoloog in dienst heeft voor onderzoek van het stadsontwikkelingsgebied Ooyerhoek, dat een boerennederzettingsgeschiedenis blijkt te hebben uit de IJzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen, maar dat archeologisch onderzoek in de historische kern van de stad zelf nog maar incidenteel plaats vindt. Om maar te zwijgen van Deventer, dat qua archeologische zorg een woestijn is.

Een volledige evaluatie van de vroege geschiedenis van Zutphen schreef stadsarcheoloog M. Groothedde in het tijdschrift 'Zutphen' jrg. 8 (1990) en 11 (1992) nr. 1.

Esdekken en landschappen in Overijssel

De archeologische schatkamers van oude akkers worden vaak gedachteloos verwoest. Esdekken, eeuwenlang met plaggen bemeste landbouwgrond, zijn daar een voorbeeld van. In het zuiden en oosten van ons land 'groeiden' die vanaf de middeleeuwen op hooggelegen gronden en flanken van stuwwallen. Vanwege hun hoge vruchtbaarheid en hun ligging waren ze uitermate geschikt voor akkerbouw. Fossiele bodems konden onder de gemiddeld één meter dikke essen goed bewaard blijven, vaak inclusief verborgen archeologische schatten. Resten van zeer vroege culturen, die elders vrijwel of geheel verdwenen, bevinden zich hier onder een goed afgesloten pakket. Zo kwam onlangs nog onder een esdek langs de Vecht een kampement en een grafveldje van jagers uit het 6de millennium v.Chr. vrijwel onverstoord te voorschijn.
Esdekken staan in toenemende mate bloot aan vernietiging. Ze liggen direct buiten de oude dorpskernen, op terreinen waar nu nieuwe wijken worden gepland. Ook de veranderde situatie in de agrarische sector heeft grote invloed op het behoud van de pakketten. Sinds de *switch* van akkerbouw naar veeteelt is de Nederlandse boer niet meer bijzonder geïnteresseerd in de vruchtbaarheid van zijn akker en daarmee het behoud van zijn es: gras groeit overal. Ook het diepploegen van de akkers en het afschuiven van esdekken naar minder vruchtbare percelen vormen een grote bedreiging voor de waardevolle ondergrond. De provincie Overijssel en de ROB doen er wat aan. Deze lente en zomer reist een tentoonstelling over esgronden langs de gemeentehuizen en scholen van Overijssel. Doel is het verschaffen van basisinformatie om de essen uiteindelijk landschappelijk en archeologisch te beschermen. Documentatie over de ontstaansgeschiedenis en verspreiding van essen en een vitrine met bodemvondsten moet een breed publiek, waaronder planologen en gemeenteraadsleden, op de hoogte brengen van de dramatische essensituatie in Overijssel.

'Essen, bedreigde cultuurgronden', vanaf 11 maart in Overijssel. Inlichtingen: Tentoonstellingsdienst Overijssel, 038-54 70 30.

ROB-nieuwe stijl

Met het uitbrengen van het eerste deel van de nieuwe serie Archeologische Routes in Nederland kondigt zich een nieuw soort communicatie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) aan. De ROB-route 'Schagerkogge - op zoek naar de geschiedenis van het landschap' is uitgezet langs drieëntwintig cultuur-historische bezienswaardigheden in de Kop van Noord-Holland rondom Schagen. De kogge uit de titel is de middeleeuwse naam voor een juridisch district.
De ROB herstelde een aantal archeologische monumenten, verzorgde er informatie bij en zette de route uit. Niets nieuws, want sinds 1971 deed de Rijksdienst al dertien keer eerder iets dergelijks. De monumenten/streekbeschrijvingen annex routes staan bekend onder de naam Toeristisch-Recreatief Archeologisch Project (TRAP), met een bijbehorende reeks uitgaven op A5-formaat.
Nieuw is dat de auteurs dit keer geen medewerker van de ROB zijn maar journalist. Ook is de streekbeschrijving niet een geleerd betoog maar een toelichting op en beschrijving van echte fietstocht van 37 km, dat moet te doen zijn. Een verantwoorde in- en uitleiding leert de gebruiker het oude landschap herkennen en maakt hem vertrouwd met bodemsoorten en verkavelingspatronen. Bovendien kan het gidsje (21 x 11,5 cm, 2 mm dik) nu ook in broek- of binnenzak. Een verademing, en dat kenschetst vermoedelijk de ROB-nieuwe stijl, is dat nu ook wordt stilgestaan bij niet-archeologische elementen, zoals bouwkundige en landschappelijke monumenten. Daarmee wordt goed aangesloten bij de nieuwe trend van herwaardering van oude landschappen. In de loop van dit jaar en volgend moet een zestal volgende routes verschijnen.

Frans Diederik/Evert van Ginkel, 'Schagerkogge' (Archeologische Routes in Nederland, 1), 30 pp's, geïll., met routekaart, ISBN 90 73 104 10 6, bij de ROB (033 - 63 42 33) en lokale VVV's, f 6.

Nieuwe historische afdeling Utrecht

Na zeventien jaar is de historische collectie van Utrecht in een nieuw jasje gestoken. In het Centraal Museum worden de historisch-archeologische voorwerpen nu per materiaalsoort en op aantrekkelijke wijze getoond. De vondsten komen uit het eigen museumdepot, uit de collectie van Utrechts Genootschap en uit het gemeentelijk Archeologisch Bouwhistorisch Centrum. Deze verzameling is de eerste stap om alle archeologische, historische en kunsthistorische gegevens over de stad uiteindelijk onder één dak te brengen. Leidraad bij de inrichting was de gedachte dat de geschiedenis op talloze manieren kan worden verteld en dat de voorwerpen vooral voor zichzelf moeten spreken.
Voor de Romeinse periode zijn onder meer godenbeeldjes en een militaire uitrusting opgesteld. Nieuwe getuigen uit de vroege middeleeuwen zijn een 5de-eeuws kindergraf en het deksel van een Merovingische sarcofaag die al voor de oorlog op het Domplein werd gevonden. Een verbazend trefwoordengidsje biedt historische achtergronden, van Armenzorg tot Vredenburg. De liefhebber kan van het trefwoord, dat in de vitrines is aangegeven, terecht bij de overeenkomstige *entry*

in het gidsje, waar op een piepklein paginaatje het betreffende lemma wordt behandeld, vergezeld van een althans voor de archeologie soms hilarische zwart-wit foto uit de oude doos. Ook wordt in een fonkelnieuwe audiovisuele presentatie de stedebouwkundige geschiedenis van Utrecht nog eens uit de doeken gedaan.

Nieuwe historische afdeling, Centraal Museum Utrecht, Agnietenstraat 1, Utrecht, 030-36 23 62; di-za 10-17, zo 13-17 uur.

Romeins Aardenburg

Het voortbestaan van het Archeologisch Museum in Aardenburg stond enige tijd ter discussie. In oktober 1992 besloot de gemeente substantieel te bezuinigen op de exploitatie van het plaatselijke archeologische museum, het enige in heel Zeeuws- Vlaanderen. Onder publieke druk eiste de gemeenteraad echter een museumnota waarin in elk geval een vaste beheerder gegarandeerd was. In Mei wordt de nota gepresenteerd. Ondertussen werkt een commissie aan een plan de collectie opnieuw in te richten. Ook zal het archeologische produkt worden uitgebreid met historische onderwerpen. Het bezoekersaantal, thans 5000 in de vijf maanden dat het museum jaarlijks geopend is, moet daarmee wezenlijk stijgen.
De archeologische vondsten in Aardenburg zijn van meer dan lokaal belang. In 1975/1976 werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een in natuursteen opgetrokken Romeins castellum blootgelegd, althans een hoektoren, een tussentoren en een van de hoofdpoorten. Uit de regelmatige opzet was met zekerheid een omvang van het castellum te reconstrueren van 240 bij 150 meter. Combinatie van stratigrafie en historische gegevens leert dat met de bouw van de vesting rond 175 na Chr. moet zijn begonnen. Nu stond Aardenburg niet op zichzelf. De Zeeuwse kustlijn verliep vóór de grote marine transgressies vanaf de vierde eeuw die met de naam Duinkerken worden aangeduid, vrijwel kaarsrecht noordoost-zuidwest van Scheveningen over Domburg naar Boulogne. In een systeem van diepteverdediging tegen de invallende Germaanse Chauken was even uit de kust, achter het moerassige voorland en langs de belangrijkste waterlopen, een serie forten gelegen, waarvan Aardenburg er een was. Politieke en natuurlijke oorzaken leiden er in 276 na Chr. toe dat de streek geleidelijk werd verlaten.
Al in 1962 werden er binnen het voormalige castellum de resten van een Gallo-Romeins tempeltje van 6 bij 6 m aangetroffen. Nu is een heiligdom in een militair gebied vrij uitzonderlijk, zodat deskundigen aannemen dat het castellum in de 3de eeuw in een burgerlijke nederzetting was overgegaan. Hoe dat ook zij, samen met de resten van de poorten beschikt Aardenburg over een voor de regio uniek bestand aan Romeinse monumenten. De poorten van het castellum zijn sinds eind januari zichtbaar door contrastklinkers in de bestrating bij de plaatselijke Baafskerk. De fundering van de tempel is in de tuin van het museum gereconstrueerd met de originele natuurstenen blokken. De Romeinse vondsten en documentatie zijn samen met een unieke collectie Aardenburgs middeleeuws aardewerk in het museum te zien. Een bijzondere collectie dus, geheel op haar plaats, maar met een te smal draagvlak. In december al sprong provinciaal (!) gedeputeerde De Vries op de bres voor het behoud van de collectie en kreeg de Vriendenvereniging van het museum financiële steun van de provincie voor de restauratie van een 14de-eeuwse grafkelder in de stad.
De opening van de Europese binnengrenzen geeft de Zeeuwse Vlaming weer moed. De toegang tot het dichtbevolkte en economisch krachtige Vlaamse achterland, met Gent en Antwerpen als metropolen, opent nieuwe, vooral toeristisch-recreatieve perspectieven. In westelijk Zeeuws-Vlaanderen, dat een landelijke bestemming zal houden, is dan ook een fiks aantal cultuur-historische routes gepland. Ook op de eilanden gist het: daar worden plannen uitgewerkt voor een toeristisch project 'Karolingische burchten' (brochures, wandel- en fietsroutes, informatieborden en lesbrieven), dat al dit jaar tot resultaat moet leiden.

Gemeentelijk Archeologisch Museum Aardenburg, april t/m september, Marktstraat 18, 01177-19 10; di-vr 10-12, 13-17, zo-ma 13-17 uur. Juni vorig jaar schreef voormalig Zeeuws provinciaal-archeoloog J.A. Trimpe Burger een aardig boekje 'Romeins Aardenburg'.

Delft anders

Delfts ontstaansgeschiedenis blijkt iets anders te zijn gelopen dan tot nog toe werd aangenomen. De nederzetting ontstond weliswaar na 1150 op een strook grond tussen de riviertjes de Oude en de Nieuwe Delft, maar is vermoedelijk niet op initiatief van de graaf als geheel gepland en ingericht. Dat concludeert de stadsarcheoloog van Delft naar aanleiding van onderzoek dat in een pand aan de Wijnhaven in het centrum van de stad in het najaar van 1992 werd uitgevoerd.
Bij opgraving werden de resten van twee huizen aangetroffen, waarvan het oudste uit het tweede kwart van de 13de eeuw stamt. De vondsten wijzen in de richting van een smederij. Het tweede huis is een houten woning, gebouwd op een huisterp, en stond met andere in een rij langs het water. De huizen zijn zonder meer stadshuizen en werden vermoedelijk bewoond door ambachtslieden. Uit het feit dat de lang-gerekte terp is ontstaan uit individuele huisterpjes van verschillende ouderdom kan worden afgeleid dat de handelsnederzetting niet centraal werd ontwikkeld, maar dat de bewoning op deze strook grond zich langzaam uitbreidde. Het 'spontaan' ontstane gehucht, vlakbij waar het grafelijk hof wordt vermoed, groeide geleidelijk uit tot een handelsnederzetting.
Dat stadsarcheologie per plaats sterk kan verschillen blijkt uit de eerste publikatie van de Delftse gemeentelijke archeoloog. Zijn aanstelling, in 1991, was het directe gevolg van de aanleg van een parkeergarage op het terrein van het IHE (International Institute for Infrastructural, Hydraulic and Environmental Engeneering) aan de Oude Delft 91-95. Bij de opgravingen die daaraan voorafgingen en die slechts twee weken (!) duurden, kwamen de resten van 16de-eeuwse bierbrouwerijen en tal van water- en beerputten te voorschijn. De verslaggeving van het onderzoek, nu in boekvorm verschenen, is uitzonderlijk. In de tweetalige, rijk geïllustreerde uitgave wordt de opgraving op het terrein, dat maar 13 bij 23 m mat, geplaatst tegen de achtergrond van de hele ontwikkeling van de regio en de stad. Ook worden thema's belicht als historisch milieubeheer, drinkwatervoorziening en de conclusies over sociaal-economische verhoudingen die daaruit kunnen worden getrokken. Een catalogus van vondsten uit Romeinse tijd en middeleeuwen, waaronder leer, hout en bot, wordt elegant geïntegreerd in het grotere verhaal, wat in de archeologie eerder uitzondering dan regel is. En wat wij nog nooit zagen: de uitgave oogt niet als een archeologisch-historische studie maar doet meer denken aan een heldere, no-nonsense en klantgerichte bedrijfsuitgave. In vitrines in het IHE-gebouw zijn de vondsten permanent te zien. De gemeente Delft besloot begin maart, na aanvankelijke grote aarzelingen, om de functie van stadsarcheoloog ook na 1993 te continueren.

E.J. Bult e.a., 'Delft bloeit op een beerput: archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest', ISBN 90 73445 02 7, verkrijgbaar door overmaking van ƒ 49,50 op Rabobank Delft, rek.nr. 31.34.62.380 (giro Rabo: 44.11.31) t.n.v. Stichting Bevordering Archeologisch Onderzoek Delft.

Hunebedden in negatief

Eind vorig jaar werden in het Valtherbos bij Emmen door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) de resten gevonden van een klein, gesloopt hunebed. De vondst werd pas deze winter bekend gemaakt om de ROB in staat te stellen de restanten van het hunebed met gaas, grond en plaggen te beschermen tegen schatgravers. Het pas ontdekte hunebedje, met de weinig romantische naam D39a, ligt in de onmiddellijke nabijheid van drie grote 'stenen' hunebedden. Alle waren ooit met aarden heuvels bedekt. De walletjes van het gesloopte hunebed zijn daar de povere restanten van, de stenen zijn verdwenen. Hunebed D39a is in zijn huidige staat zo weinig opvallend dat het al jaren op foto's van zijn grote broers gefigureerd blijkt te hebben zonder dat het ooit is ontdekt.
Al eerder werden bij Anloo, ook in Drenthe, bij toeval twee kleine gesloopte hunebedjes gevonden. Deze waren in het landschap te zien als kuilen, omgeven door een aarden wal. Zowel in het walletje als in de kuil werden stenen en steengruis gevonden, een aanwijzing dat het moest gaan om de restanten van hunebedden, zij het dat de zo karakteristieke grote stenen verdwenen waren. Toen duidelijk werd dat een degelijke constructie het negatief van een gesloopt hunebed kon zijn werd er meer gericht gezocht, met als resultaat de vondst van hunebed D39a.
Een aantal kleine hunebedden blijkt in de 17de of 18de eeuw te zijn gesloopt omdat de stenen uitstekend als dijkverzwaring waren te gebruiken. De stenen leverden goed geld op zodat menigeen met zijn kruiwagen de velden in trok om losse stenen te zoeken of daarvoor kleine hunebedden te ontmantelen. Mede omdat vorig jaar in de Drentse bossen bij toeval ook een tiental grafheuvels werd gevonden, waarvan sommige heel groot, overweegt regionaal archeoloog Jager een project te starten om de bossen uit te kammen op gemiste archeologische monumenten.

Jubileummummies in Leiden

Egyptische mummies zijn nog altijd de grote publiekstrekkers van het Rijksmuseum van Oudheden. Ter ere van zijn 175-jarig bestaan wijdt het RMO dan ook een grote tentoonstelling aan alles wat met mummies te maken heeft, rond het thema 'vier eeuwen mummieonderzoek'. De eerste mummie kwam al in 1621 compleet met lijkkist naar Leiden, was lange tijd de grote trekpleister van het Theatrum Anatomicum en vormde de basis voor de mummiecollectie van het RMO, die nu tot de grootste ter wereld behoort. In de 17de eeuw begon ook het serieuze mummie-onderzoek. Mummies werden ontdaan van wikkels en gingen onder het mes, waarna de menselijke resten veelal werden weggegooid. In Leiden werd slechts één mummie geopend, door de eerste directeur C.J.C. Reuvens. De tekeningen die hij bij die gelegenheid maakte zijn op de expositie te zien. Röntgenstralen maakten opening overbodig, en ook dankzij de verdere ontwikkeling van natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden kan veel informatie aan de mummies worden onttrokken. Zo leveren biochemisch onderzoek en computeranalyses van röntgenfoto's gegevens over leeftijd, gezondheid, erfelijke eigenschappen, voedingspatronen en leefwijze van de oude Egyptenaar. Zelfs reconstructie van de gelaatstrekken is tegenwoordig mogelijk.
Naast het mummie-onderzoek wordt aandacht besteed aan de achtergronden van mummificatie. De oud-Egyptische religieuze wereld worden belicht aan de hand van voorstellingen op kisten en van de voorwerpen die in en op de windsels zijn aangetroffen, zoals amuletten, scarabeeën, guirlandes, maskers en lijkwaden. Verder komen mummificatietechnieken aan de orde. Als bron voor de interpretatie dienen teksten van Herodotus en Heliodorus en scènes op wandschilderingen en mummiekisten. Waar het eigenlijk om gaat ontbreekt natuurlijk niet: de tentoonstelling wordt opgeluisterd door negen hele mummies, veertien fragmenten en 21 dieremummies. Verder is er aandacht voor mummies als griezelobject in rariteitenkabinetten.
Er staan nog meer RMO-jubileumactiviteiten op stapel. In het najaar wordt de verbouwing en herinrichting van de Nederlandse afdeling opgeleverd. Over een zaaloppervlak van 1200 m² zal de Nederlandse archeologie dan met afdelingen Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen na bijna twee jaar ook weer in Leiden vertegenwoordigd zijn.

'Mummies onder het Mes', t/m 5 september, Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, 071-16 31 63; di-za 10-17, zo 12-17 uur. Catalogus: M.J. Raven, 'Mummies onder het Mes' (Bataafsche Leeuw, Amsterdam) f 35 (gebonden f 46, ook in de boekhandel).

Mummies nu ook in Groningen

In Volkenkundig Museum Gerardus van der Leeuw loopt tot eind 1994 een semi-permanente tentoonstelling *De horizon van het westen: de oud-Egyptische dodencultus*. Centraal staat ook hier de mummie. Met materiaal uit de eigen collectie, aangevuld met permanente bruiklenen uit het RMO, richtten studenten van de Rijksuniversiteit Groningen een thematentoonstelling in rond de relatie van de Egyptenaar met de dood. De rol van mummies in de dodencultus wordt uit de doeken gedaan aan de hand van een mummie, drie beschilderde grafkisten, vier steles, scarabeeën, sieraden en een beeld van Osiris, in totaal 136 voorwerpen uit de laat-Egyptische periode.

'De horizon van het Westen: de oud-Egyptische dodencultus', t/m 6 augustus 1994; Volkenkundig Museum Gerardus van der Leeuw, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, Groningen, 050-63 57 91, di-vr 10-16, za-zo 13-17 uur. Catalogus H. ter Velde en M.J. Zwaving (red.), deels in kleur, ca. f 20.

Om de tuinpot geleid in Haarlem

Tuinpotten staan centraal in het Archeologisch Museum in Haarlem: grote aardewerken potten voor exotische planten in 17de-eeuwse stijltuinen. Enige jaren geleden werd in het Haarlemse Burgwal-gebied, een wijk waar in de 17de eeuw veel pottenbakkers waren gevestigd, een beerput vol misbaksels en een afvalplaats van het pottenbakkersatelier aangetroffen. Daaronder was ook een aantal tuinpotten met reliëfdecoratie, die eigenlijk alleen bekend waren van 17de- en 18de-eeuwse schilderijen. De potten, vaak gedecoreerd met een familiewapen, werden in Haarlem gebakken om de stijltuinen van gefortuneerde burgers in en rond de stad op te sieren. Rond 1650 werden bijzonder fraaie exemplaren met het stadswapen zelfs in opdracht van het stadsbestuur vervaardigd, wellicht ter gelegenheid van de feesten die Haarlem vierde in verband met de Vrede van Münster.
Op de expositie is niet alleen een aantal van deze potten te zien, tevens komt het fabricageproces aan de orde. Dat er nogal wat vakmanschap nodig was om een goede tuinvaas te maken blijkt uit de talloze misbaksels die zijn opgegraven. Zelfs bij het vervaardigen van moderne replica's, die gedurende de expositie in het museum te koop zijn, ging er van alles mis. Vooral de variërende wanddikte op verschillende plaatsen van een pot speelde de afgieters parten. Interessant is verder de documentatie van de belangstelling voor stijltuinen en lusthoven in de 17de eeuw.

'Om de tuinpot geleid', 2 april t/m 17 oktober, Archeologisch Museum, Grote Markt 18, Haarlem, 023-42 08 88; wo-zo 13-17 uur.

Museum Hoogovens naar Beeckestijn

De rijke bodemvondsten die bij de laatste grote verbouwing, in de jaren zestig, op het Velsense Hoogoventerrein werden aangetroffen en sindsdien in het bedrijfsmuseum te zien waren, verhuizen naar landgoed Beeckestijn in Velsen-Zuid. Dat moet, ofschoon het een gemeentelijke museum is, met zijn samenhangende provinciale presentatie gaan functioneren als het centrale archeologisch museum in Noord-Holland. Het omvangrijke Hoogovens-vondstcomplex, dat een discontinue bewoningsgeschiedenis documenteert van de 3de eeuw v.Chr. tot de 18de eeuw, wordt nu gevoegd bij de presentatie van de Noordhollandse archeologie in Beeckestijn. Daar zal de relatie tussen de ontwikkeling van het landschap en menselijke bewoning in Noord-Holland centraal staan. De provincie stelde f 160.000 ter beschikking voor de inrichting.
Met de verhuizing komt een eind aan een unicum in Nederland. De opgravingen op het Hoogoventerrein werden door bedrijfsmedewerkers uitgevoerd terwijl opslag en expositie in de bedrijfsruimten plaatsvonden. Toen de nationale staalindustrie de wind nog in de zeilen had ondersteunde de directie het archeologisch initiatief ruim met fondsen en faciliteiten. Recentere nieuwbouw werd echter op archeologisch maagdelijk terrein uitgevoerd: de laatste opgraving dateert uit 1972. Ook was de expositieruimte niet goed toegankelijk, wat verergerde toen die enige jaren terug werd ondergebracht in het directierestaurant. De verhuizing naar Beeckestijn en samenvoeging met de Velsense collectie lost dat nu op, mede dankzij een afscheidsbonus van een ton. Het provinciaal depot in Haarlem neemt een deel van de zeer omvangrijke opslag op zich.

Inlichtingen Museum Beeckestijn: 02550-1 38 30, 6 15 05.

Conservare 1993

Een groot, intereuropees cultuur-historisch initiatief lijkt de manifestatie Conservare 1993 te worden, die van 13 tot 15 oktober in Oostende zal worden gehouden. Deze groots opgezette beurs van professionals en liefhebbers in de cultuur-historische sector (monumenten, restauratie, archeologie, cultuurmanagement) wordt georganiseerd rond drie thema's: Europees erfgoed in het Europa zonder grenzen, preventieve cultuurzorg en de rol van lokaal bestuur in de bescherming van het erfgoed. Speciale onderwerpen zijn nog: industriële archeologie, 'Public Archaeology' en restauratie-opleidingen. Tevens wordt de Europese 'Conservare Award' uitgereikt voor de beste korte film/video op het gebied van behoud, beheer, restauratie en/of ontsluiting van het cultureel erfgoed in de breedste zin.

'Conservare '93 - Europees Forum voor het Erfgoed', 13-15 oktober in het Media Center, Oostende (België). Inlichtingen: 09/32/59-55 66 11.

Keltisch Nederland

Niet alleen in Frankrijk, Engeland en Ierland wordt de Keltische taalkunde intensief bestudeerd. Ook in Nederland bestaat een relatief nog onbekende traditie op dit vakgebied. Het Keltenjaar 1993 moet verandering brengen in deze onwetendheid. In Amsterdam zijn twee Keltententoonstellingen te bezoeken. De tentoonstelling 'Kelten en keltologen', in het Amsterdamse universiteitsbibliotheek, toont naast een boekenlegaat van de Nederlandse keltoloog Th.M. Kozen middeleeuwse handschriften uit Leiden, nu in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Het universitaire Allard Pierson Museum toont in vier vitrines onder de gereserveerde titel 'Kelten in Nederland?' een bescheiden selectie van Nederlands archeologische materiaal dat met Kelten in verband kan worden gebracht. Een probleem bij de archeologische benadering van de Keltische cultuur is dat de schriftelijke bronnen niet eerder zijn de late Oudheid, en dat materiaal uit de IJzertijd en Romeinse Tijd cultureel niet eenduidig aan het literaire begrip 'Kelten' kan worden gekoppeld. Getoond worden in ieder geval vondsten en reconstructies van de recente opgravingen door het Amsterdamse IPP van de inheems-Romeinse tempel van Empel nabij Den Bosch en zwaarden, fibula's en sieraden, onder meer uit Oss.
Met het Keltenjaar viert de in 1990 opgerichte

Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies het 70-jarige jubileum van de leerstoel voor Keltische Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Na Van Hamel bezetten Maartje Draak en Doris Edel dit ordinariaat. Vanaf eind november is er tevens een expositie over de 'Kunst en cultuur van de Kelten' in het Utrechtse Universiteitsmuseum te zien. In december wordt in Utrecht nog een internationaal congres georganiseerd, 'Cultural Integration and Cultural Identity: Ireland and Europe in the Early Middle Ages'.

'Kelten en keltologen', t/m 11 juni, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Singel 425, 020-525 2054, ma-vr 11-16 uur. 'Kelten in Nederland?', t/m 11 juni, Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, 020-525 25 56, di-vr 10-17, za-zo 13-17 uur. Stichting A.G. van Hamel, 030-51 24 11.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedebouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:
H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:
Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:
G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Algemeen Bestuur:
Ir. R. Apell
Prof. dr. G.J. Borger
Ir. C.O. Bouwstra
Mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel
Prof. dr. A.J.J. Mekking
W.F.J. Mörzer Bruyns
Drs. T.A.S.M. Panhuysen
Mr. T.N. Schelhaas

Agenda

10/11 juni: Symposium 'Het Schilderachtige' te Leiden
20 november: studiedag Pieter Post en de 17e eeuwse architectuur, alsook algemene ledenvergadering, Teylers Museum Haarlem

Surinaamse onderscheiding prof. dr ir C.L. Temminck Groll

Op 17 maart jl. zijn ons oud-bestuurslid prof. dr ir C.L. Temminck Groll door de ambassadeur van Suriname de versierselen, behorende bij het officiersschap in de Ere-Orde van de Palm, uitgereikt.
Deze hoge onderscheiding is hem ten deel gevallen vanwege de betekenis die Temminck Groll voor de Monumentenzorg aldaar in de afgelopen 30 jaar heeft gehad en nog steeds heeft.
Naast betrokkenheid bij verschillende restauraties zijn van zijn hand adviezen ten behoeve van het Monumentenbeleid en voorstellen voor een landelijke Monumentenlijst verschenen.

Symposium 'Het Schilderachtige' op 10 en 11 juni 1993

In samenwerking met het Cuypersgenootschap en het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden organiseert de KNOB te Leiden een tweedaags symposium over 'het Schilderachtige'.
In tegenstelling tot de ons omringende landen is 'het Schilderachtige' als esthetisch criterium binnen de Nederlandse context nog onvoldoende onderzocht. Het belang van dit symposium is gelegen in het feit, dat getracht wordt een duidelijker beeld te krijgen van concepten, waarmee architecten, kunstcritici, beleidsmakers en publiek in de vorige eeuw contemporaine alsmede historische architectuur als kunstvorm presenteerden en beleefden.
Toegepast op de actualiteit van de Monumentenzorg kan een dergelijk inzicht in belangrijke mate bijdragen aan het verantwoord selecteren van beschermenswaardige jongere bouwkunst en stedebouwkundige ensembles ten behoeve van het landelijk Monumenten Selectie Project.

REFERENTEN

Archeologische berichten (en tentoonstellingen):
Dr. Riemer R. Knoop, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

SUMMARIES

'Dendrochronological dating of buildings in 's-Hertogenbosch'

A. van Drunen

In 's-Hertogenbosch structured building-historical research has been executed since 1975. For this purpose dendrochronological dating of building timber has been executed for a few years now. By means of these exact dates we have acquired a better insight into the building history of the separate buildings and into the town structure as a whole. Details such as the setting up of profiles, constructions, timber connections, counting marks and stone formats - which were the dating possibilities until recently - can now be compared better as regards age. In this article the results are discussed of building-historical research in nine houses in the town centre of 's-Hertogenbosch.

'Dendrochronological dating of monuments (5)'

Dirk J. de Vries

The dendrochronological dates have invariably been related to existing historical and art-historical information on the buildings in question. In some cases the data on this were only discovered later, such as on the castle of Rechteren in Dalfsen, the main building of which had been dated dendrochronologically before, in 1505. This building date now seems to be connected with the enforced removal of the lord of the castle. From dendrochronological dates established in the town of Utrecht it became apparent once again that gouged out counting marks are to be expected there, as well as in South Holland, as early as in the third quarter of the fifteenth century. The taking and preparing of wood samples was invariably executed by the RDMZ in Zeist; other persons and institutions were also involved in measuring the tree-rings and dating them. A number of datings took place at the request of the 'Vereniging Hendrick de Keyser' (Hendrick de Keyser Association), which is to publish the first part of the revised book 'Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800' (The Dutch private house from 1300-1800), written in 1969 by Meischke and Zantkuijl.

AUTEURS

A. van Drunen studeerde weg- en waterbouw aan de HTS te 's-Hertogenbosch en bouwkunde aan de TU te Delft. Hij is werkzaam als gemeentelijk bouwhistoricus te 's-Hertogenbosch.

Dirk J. de Vries studeerde bouwkunde aan de H.T.S. te Zwolle en architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. In 1981 ontwikkelde hij een computerprogramma om hout te dateren aan de hand van jaarringen. Sinds 1984 werkt hij bij de RDMZ als bouwhistoricus en restauratie-adviseur. Behalve als redacteur van het Bulletin KNOB is hij actief als docent en als bestuurslid van de Stichting Bouwhistorie Nederland en de *Arbeitskreis für Hausforschung.*

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie **renovatie** **nieuwbouw**

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

Foto: Peter Wit, Vianen

Hollands Spoor te 's-Gravenhage

De restauratie en herinrichting van perrongebouw B hebben wij na de brand gerestaureerd.
De restauratie had een sterk ambachtelijk karakter.
Er werd weer 'op het oog' en 'voor de hand' gemetseld.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600

aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

In 1609 kam Pieter Cornelisz. Hooft als slotvoogd op het Muiderslot wonen. Uit brieven blijkt dat er in die tijd een boomgaard en een kruidhof bij het slot lagen. Hoe deze er precies uitzagen is niet bekend. Na zijn dood raakten boomgaard en kruidhof in verval en verdwenen geheel bij de Franse inval in 1672, door de aanleg van nieuwe vestingwerken rond het slot. In de periode 1956-1960 is opnieuw een kruidentuin aangelegd, zoals die er in de tijd van Hooft zou hebben uitgezien. In 1984 is de tuin veranderd volgens de nieuwste inzichten over historische tuinen.
De meeste kruiden die nu in de tuin aanwezig zijn, werden al in de 17e eeuw gekweekt. Ze zijn gerangschikt naar hun gebruik.
Er is een indeling gemaakt in genees-, verf-, sier- en keukenkruiden. De uitgave is voorzien van een plattegrond.

24 pagina's; geïllustreerd; formaat 20 x 24 cm; genaaid gebrocheerd; ISBN 906011.754.9; prijs *f* 7,50;
uitgave onder auspiciën van de Rijksdienst Kastelenbeheer.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers.

DE KRUIDHOF VAN HET MUIDERSLOT

HENK BOERS

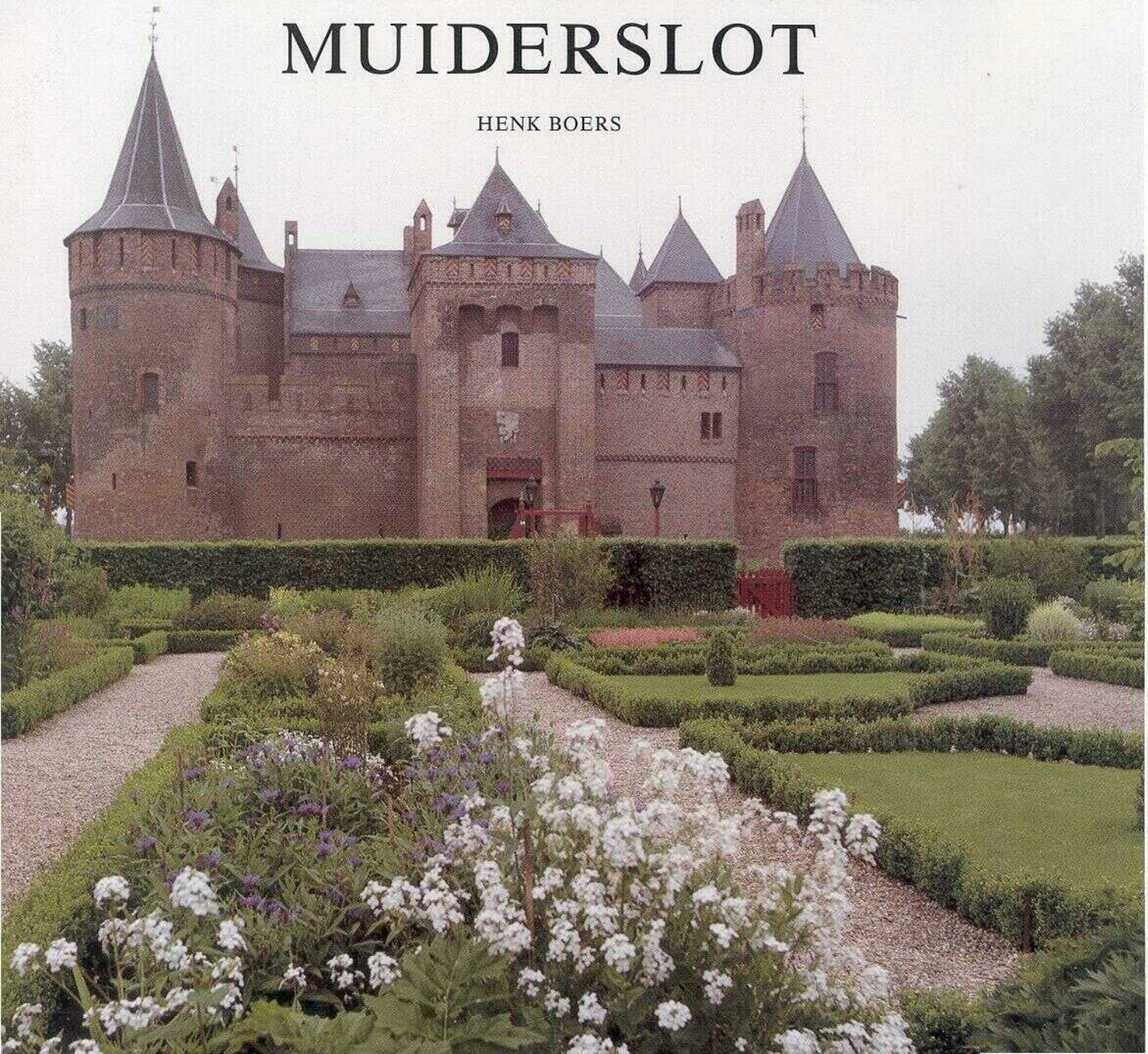

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg, architectuurgeschiedenis, archeologie, cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers
1993 - 4

INHOUD

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin
Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie
Prof. dr. ir. F.W. van Voorden (hoofdredacteur).
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad
Bij besluit van het Algemeen Bestuur van 17 juni 1993 is de Redactieraad opgeheven.

Lay-out en vormgeving
Walburg Pers.

Summaries
Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen
Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB: *f* 75,—; *f* 50,— (tot 27 jr); *f* 125,— (instelling etc.). Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Losse nummers en druk
Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers *f* 15,—.

ISSN 0166-0470

89
Klazien Brummel
'Natuur, met kunst vereent' Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-eeuwse situatie van de terrastuin van kasteel Neercanne

114
Publikaties
E.L. van Olst, Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek (recensie: *Elle de Wijs*);
Peter Don, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Voorne-Putten (recensie: *Elle de Wijs*);
C.D.H. Moes, Architectuur als Sieraad van de Natuur (recensie: *Freek Schmidt*);
A.J.J. Mekking (ed.), De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer (recensie: *Sible de Blaauw*).

117
Recent verschenen

118
Signalementen

119
Berichten
Monumentenzorg: 'Hausforschung' in Vlaanderen, In memoriam drs. Y.P.W. van der Werff, Eerste Kamer: WVC mag de kastelen nog niet de deur uitdoen.
Archeologie: Stad van Traianus, Archeologisch Europa, Klooster Vrouwenpolder, Romanisering Sint-Michielsgestel, Materiële cultuur in Kampen, Middeleeuws Den Haag.

127
KNOB
Notulen Algemene ledenvergadering Den Haag, 27 maart 1993.

128
Summaries, auteurs en referenten

Omslag: Kasteel Neercanne (foto TU Delft, Werkgroep Restauratie, 1991).

'Natuur, met kunst vereent'

Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-eeuwse situatie van de terrastuin van kasteel Neercanne

Klazien Brummel

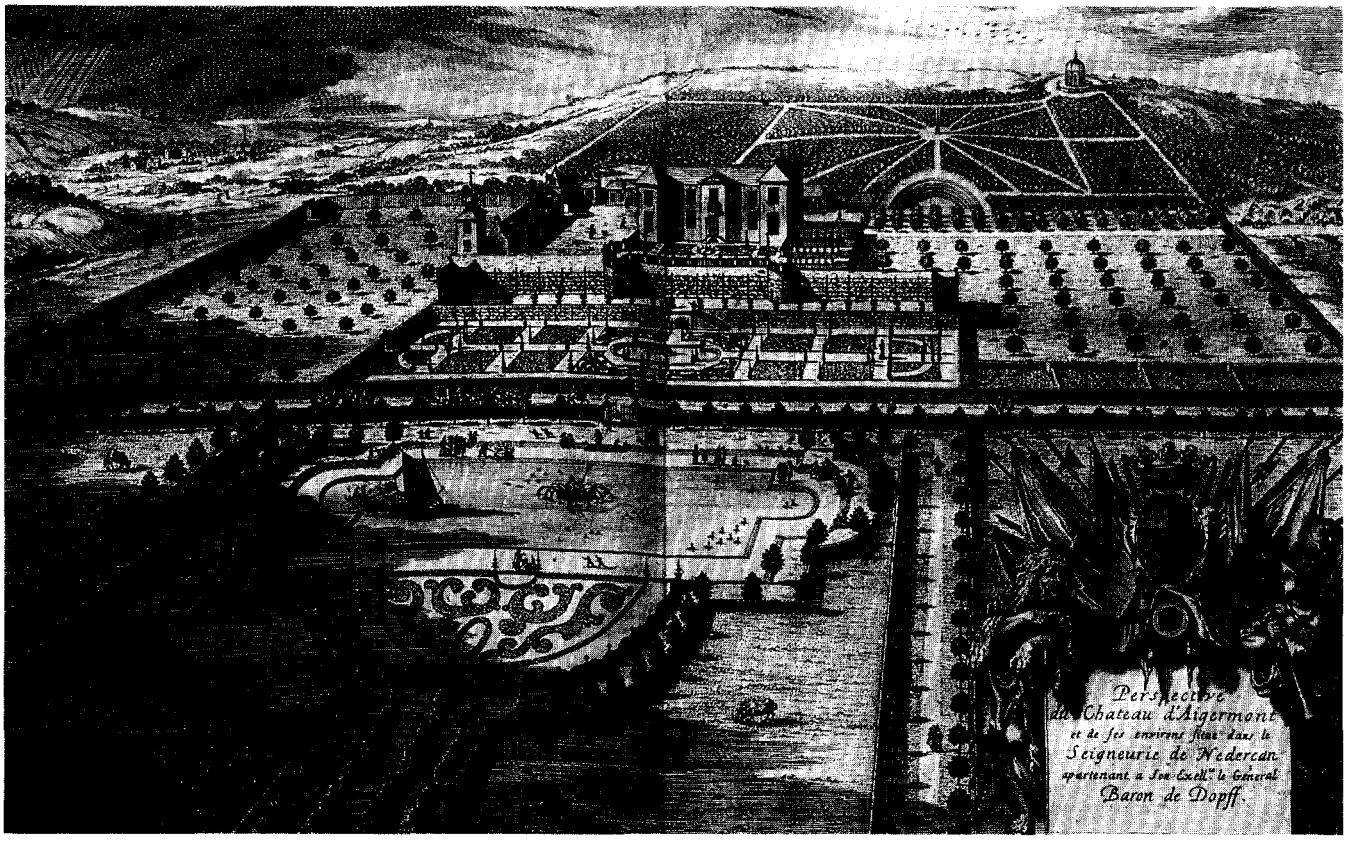

Afb. 1. 'Perspective du Chateau d'Aigermont et de ses environs situe dans le Seigneurie de Nedercan apartenant a son exell. le general Baron de Dopff'. Door Guill. le Bruyn, 1715. Afkomstig uit Halma, F., Het kasteel van Aigermont en d'omleggende lantstreeken in de heerlykheit van Nederkan etc.

Inleiding

Maastricht en de omliggende landgoederenzone waren het onderwerp van onderzoek dat vanaf 1987 werd uitgevoerd onder auspiciën van de Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde (Werkgroep Restauratie) en de gemeente Maastricht. Dit onderzoek maakte deel uit van het *Historische Structuuranalyse Maastricht*, waarin naast genoemde instanties ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksuniversiteit Groningen participeerden. De voormalige heerlijkheid Neercanne maakt deel uit van de zogenaamde landgoederenzone rondom Maastricht: het kasteel met de siertuin ligt op Nederlands grondgebied en het dorpje Neercanne is na de onafhankelijkheidstrijd in 1839 toegewezen aan België.

In 1989 werd onder leiding van ir H. C. Knook en drs T. Panhuysen een archeologisch veldonderzoek uitgevoerd onder meer vanwege het voornemen van C. Oostwegel, de huidige gebruiker van het kasteel, de volledige terrastuin te laten restaureren. De resultaten van het archeologische onderzoek zijn zonder meer verrassend.

Ter completering van het onderzoek werd besloten dat de gegevens over de tuin aangevuld zouden moeten worden door middel van een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het kasteel en de tuin. Hiervoor werd een beroep gedaan op de vakgroep architectuurgeschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Het was drs E. de Jong die de methode voor het historisch onderzoek aandroeg en schrijver dezes begeleid heeft.

Het archiefonderzoek ter plaatse werd begeleid door drs S. E. Minis die nauw betrokken is geweest bij de *Historische Structuuranalyse Maastricht* en drs R. Hakking en drs H. Th. Roosenboom die werkzaam zijn op het Gemeentearchief en het Rijksarchief te Maastricht.

Deze tekst is tot stand gekomen op basis van het verslag dat geschreven werd na een stageperiode van juli tot en met september 1991.

Methode van het historisch onderzoek
De meest bekende informatiebron voor het kasteel en de tuin, is het hofdicht van Halma en de daarin opgenomen gravure van De Bruyn.[1]
Het huisarchief van Kasteel Neercanne is na een brand en onzorgvuldige behandeling zeer incompleet achtergebleven. Slechts een tweetal portefeuilles bleek betrekking te hebben op de laat 17e en vroeg 18e-eeuwse periode.[2] Gelukkig is wel een groot gedeelte van het archief van de rentmeester Johan Overhoff bewaard gebleven.[3] Dit archief bood de mogelijkheid om via een indirecte weg meer te weten te komen over de bouw van het kasteel en de aanleg van de tuinen. Het Rijksarchief te Hasselt kwam eveneens in aanmerking als mogelijke vindplaats van archivalia. Hier bleken uiteindelijk nog een aantal stukken betreffende Neercanne te berusten.[4]
Het 18e-eeuwse *Les Delices du Pais de Liège* bevat een beschrijving van het kasteel dat tot op zekere hoogte een aanvulling is op de informatie uit Halmas hofdicht.[5]

De bovenstaande opsomming van bronnen laat zien dat deze tekst is gebaseerd op nogal heterogeen materiaal: een gedicht met gravure en verschillende archivalia. Bovendien bleek het topografische kaartmateriaal weinig licht te werpen op de details van de organisatie van de siertuin. De oudste weergave van het kasteel en de tuin is de gravure van De Bruyn. Op het kadaster te Hasselt worden nog een aantal minuutplans uit circa 1840 bewaard. Hierop is het gehele dorp Neercanne te zien, inclusief het kasteel met de tuinen. Deze kaarten geven een beduidend gedetailleerder beeld van de 19e-eeuwse situatie dan de Nederlandse kadastrale kaart die in dezelfde tijd opgetekend werd. De wegen en weidegronden zijn op het Belgische kaartmateriaal niet alleen in kaart gebracht, maar worden eveneens met name genoemd. Dit kan van pas komen als bepaald moet worden naar welke onderdelen van de heerlijkheid verwezen wordt in de rekeningen uit het rentmeestersarchief.
Het mag dan zo zijn dat iedere bron afzonderlijk te weinig informatie bevat om harde uitspraken te doen over de vroeg 18e-eeuwse situatie van de siertuin, echter wanneer alles bij elkaar gevoegd wordt, inclusief de opgravingsresultaten, levert dit een completer beeld op dan op voorhand verwacht werd.

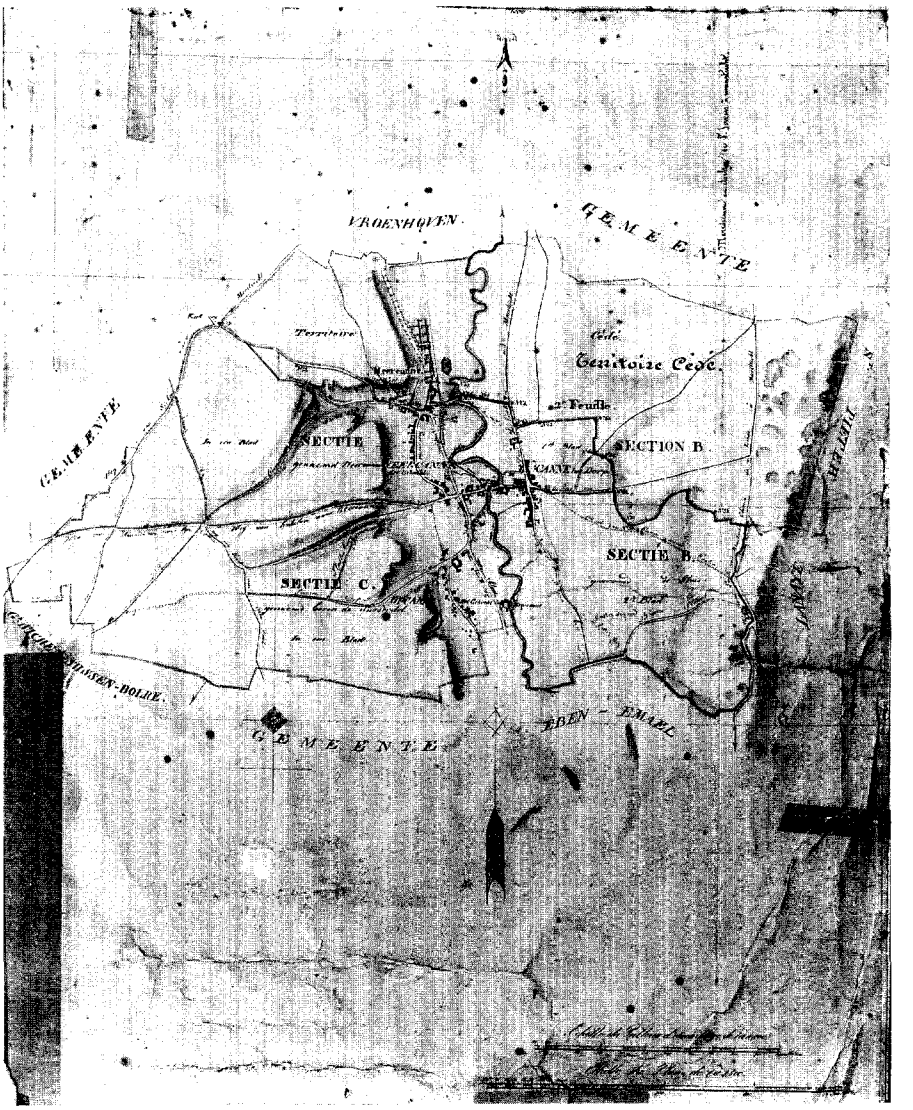

Afb. 2. Kadastrale minuutplan nr. 2 grenskaart van de 'commune de Canne, section A dite Neercanne' en 'section B dite Canne', gesigneerd door Jolly, l'ingenieur verifuateur de cadastre. Afkomstig uit het kadaster te Hasselt. Schaal 1:10.000.

Van Dopff

Kennismaking met Van Dopff en zijn tijd
In de bekende overzichtswerken van de geschiedenis van Limburg (Alberts[6] en Batta[7]) wordt Daniël Wolff van Dopff (ca. 1655-1718) maar enige malen ten tonele gevoerd. Meestal is dat naar aanleiding van zijn militair gouverneurschap. Maar zijn naam is ook verbonden aan de theatergeschiedenis van Maastricht en aan de belangrijke versterking van Maastricht: het St. Pietersfort, en aan het lusthof te Neercanne. De indruk die achterblijft is dat hij weliswaar deelnam aan het leven van de stedelijke en militaire elite, maar in de historische overzichtswerken niet wordt gerekend tot de kring van de meer belangrijke families.[8]
Wie was deze man die door zijn verdiensten op militair gebied wist op te klimmen tot de hoogste gelederen van het maatschappelijke leven in de late 17e en vroege 18e eeuw? Met welke middelen onderscheidde de toplaag van de samenleving zich zodat duidelijk werd op welke sport van de maatschappelijke ladder men zich bevond?
Dat Van Dopff een adellijke positie begeerde moge duidelijk zijn uit het feit dat hij de titel Baron voerde hoewel hij daartoe eigenlijk niet gerechtigd was.[9] Uit een aantal rekeningen van boekleveranties blijkt ondermeer dat hij zich boeken aanschafte die de Europese adel en hun etiquette als onderwerp hadden.[10]
De militaire gouverneur van Maastricht behoorde natuurlijk tot de kern van de bovenlaag, maar al voor dat Van Dopff deze functie mocht vervullen, kocht hij de heerlijkheid Neercanne en identificeerde hij zich met een aristocratische levensstijl. Daarbij kwam dat hij door zijn staat van dienst in aanraking kwam met de Koning-stadhouder, Willem III, en zijn kring.
Omdat Maastricht een brandpunt was in het Europese strijdgewoel verzamelden zich hier in korte tijd veel leden van de Europese adel met hun garnizoenen. Het is bijna ondenkbaar dat hieruit geen invloed op het culturele leven is voortgekomen. Daarnaast bleven de regionale gebruiken evenwel gehandhaafd waarbij de feodale traditie een

eigen omgang met de regio dicteerde. Het land rond de steden werd door zowel de nieuwe als de oude adel bewoond en bewerkt en aan het eind van de 17e, begin 18e eeuw werden in perioden van rust kastelen verbouwd en het landbezit uitgebreid.
De organisatie van de samenleving op het land bleef in betrekkelijk oude doen, maar de wijze waarop verbouwingen en uitbreidingen van landgoederen plaatsvonden, verraden schaalvergroting en smaakbeïnvloeding van buitenaf.
Het is een bekend gegeven dat gedurende de 17e en 18e eeuw in toenemende mate geïnvesteerd werd in landbezit.[11] De nieuwbouw van lustoorden en verbouwingen aan reeds bestaande buitenplaatsen vertonen onderling verwantschap in de wijze waarop het landschap werd getransformeerd. Hierbij zal wel een zekere hiërarchische orde waarneembaar zijn geweest. Door de grootte en het gebruik van het landgoed is er een onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld een buitenplaats aan de Vecht van een stedelijke patriciër, een kasteel in een heerlijkheid en een koninklijke residentie.
Van Dopff heeft zich als kind van zijn tijd een landgoed aangemeten en veel geld en moeite besteed aan de bouw van het landhuis en de transformatie van het omliggende landschap. Omdat het een kasteel binnen een heerlijkheid met diverse privileges betrof, plaatste Van Dopff zich binnen een elite waarvan sommige leden op het land een mini-staatje voerden. Zijn buitenplaats werd zodanig vormgegeven dat het tevens een geschikte residentie kon zijn om de stedelijke elite, en mogelijk koninklijk bezoek, te ontvangen. Zo werd visueel duidelijk gemaakt welke positie Van Dopff innam en in welke kringen hij verkeerde.

Spiegeling

Voor een tastbaar bewijs van de verworven status, het landgoed, zal Van Dopff zich automatisch hebben gericht op voorbeelden uit het verleden die een bepaalde traditie bevestigen. Hij zal daarbij ook aansluiting hebben gezocht bij de meest eigentijdse vertaling van deze traditie. Zo kende het zogenaamde 'ideale buitenleven' al een lange geschiedenis.[12] Het bezit van een villa, een kasteel of een buitenhuis temidden van landerijen is terug te voeren op zowel de middeleeuwse organisatie van het land als ook op het antieke landleven als cultuurideaal.

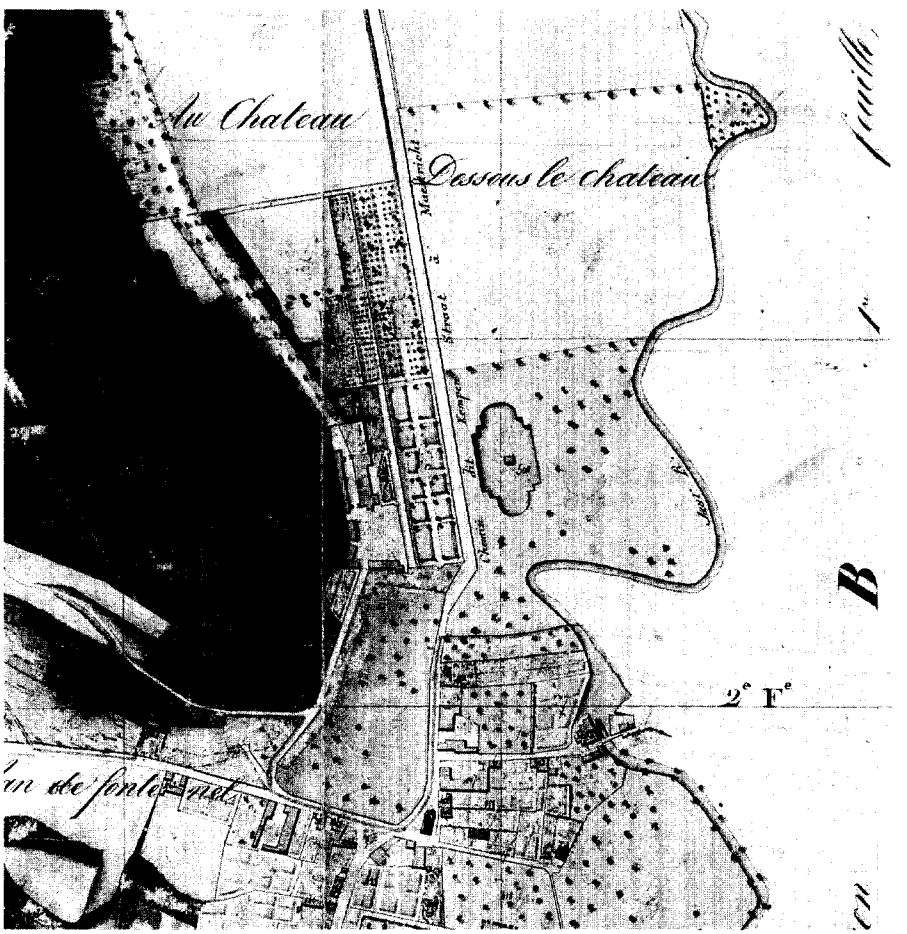

Afb. 3. Kadastrale minuutplan Canne, 1843, opgemeten door Hansen. Afkomstig uit het kadaster te Hasselt. Schaal 1:2500 (détail).

Zoals eerder opgemerkt, werd gedurende de 17e en 18e eeuw het land rond de steden in toenemende mate in bezit genomen. Nieuw daarbij was een bewuste grootschalige aanwending van de natuur om een lustoord te creëren waar de bezoeker van esthetische en zintuiglijke ervaringen kon genieten.
Er bestonden vele manieren om aan inspirerende voorbeelden te komen als een potentiële bouwheer geïnteresseerd geraakt was in de aanleg van buitenplaatsen en siertuinen. In veel architectuurtraktaten werden buitenplaatsen behandeld, maar er bestonden eveneens gespecialiseerde handboeken voor de aanleg en het onderhoud van sier- en nutstuinen. Veelal gaf de eigenaar van een landgoed opdracht om de, bij uitstek vergankelijke, tuincreatie vast te leggen in vogelvlucht en liet haar bezingen in een hofdicht.[13] Meermalen kwam het voor dat dit soort hofdichten en gravures onder een groter publiek bekend raakten doordat zij werden verhandeld.
In reisverslagen behoorde een goed aangelegde tuin of ordelijk vormgegeven stad niet alleen ter sprake te komen, maar tevens vergeleken te worden met de situatie in het thuisland. Om de laatsgenoemde gewoonte te illustreren, staat ons een verslag van C. Hop ter beschikking.[14] Hop had in de vroege 18e eeuw samen met Van Dopff een reis met diplomatieke doeleinden ondernomen. Deze reis voerde hen door Duitsland en daar waar Hop het waard vond, werden de geografische situatie, de burchten, de lanenstelsels, de tuinen en de feesten aan verschillende hoven beschreven.[15] Uit de neerslag van zijn reiservaringen valt op te maken dat goedverzorgde lanen en tuinen, evenals fonteinen, golden als bezienswaardigheden. Aangezien Hop ook beschrijvingen gemaakt heeft van officiële ontvangsten en feesten waar hij al dan niet in het gezelschap van Van Dopff aanwezig was geweest, biedt zijn verslag de mogelijkheid om iets te proeven van de sfeer aan de vroeg 18e-eeuwse hoven.
Welke regio men in het Europa uit die dagen ook bereisde, overal sierden kastelen en buitenhuizen het landschap. Elke streek bezat een geografische eigenheid en had zo zijn specifieke kenmerken in de wijze waarop men de bouwkunst uitoefende.
De belangrijkste regionale invloed op Maastricht kwam uit het naburige Duitsland en het land rond Luik. Niet alleen vertoont het landschap grote overeenkomsten, ook werden veel handwerkslieden, architecten en beeldhouwers uit deze streken onderling uitgewisseld.[16]
Tussen 1738-1744 werden de vijf delen van *Les Delices du Pais de Liège* uitgegeven.[17] Dit is weliswaar bijna 40 jaar nadat Van Dopff Neercanne liet verbouwen, toch is de verzameling gravures en beschrijvingen een waardevolle momentopname van verschillende kastelen en buitenplaatsen in de nabijheid van Neercanne. De rijkdom van verschillende landstreken werd vastgelegd in talloze reeksen die verschenen onder de

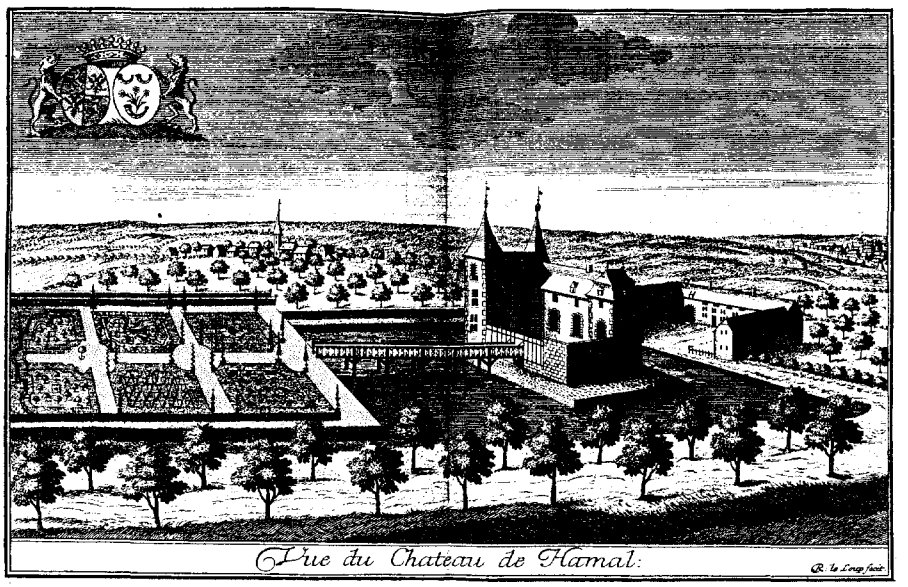

Afb. 4. Chateau Hamal (omg. Tongeren), gravure van R. le Loup, afkomstig uit Les Delices du Pais de Liege et de la Comte de Namur, Luik, 1738-1744, Tome IV, part. I.

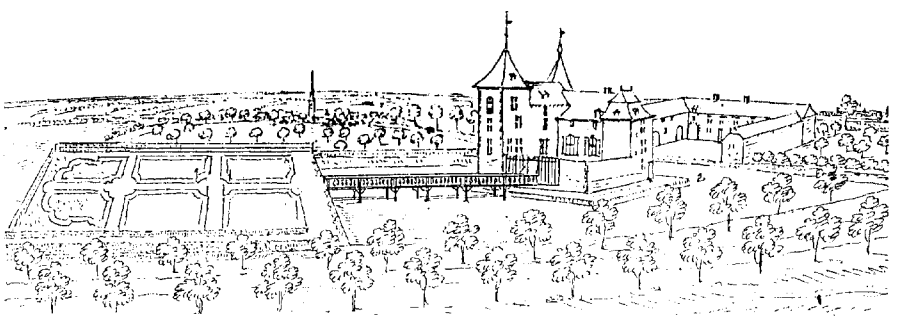

Afb. 5. Schets van Chateau Hamal door R. le Loup, afkomstig uit Inventaris van het cultuurbezit in België, arch. deel 6n2, HE-2.

titel '*Les Delices ...*'. Een ander bekend voorbeeld hiervan is *Castella et praetoria nobilium Brabantiae* uit 1696.[18] Hierin komen gravures voor die naar alle waarschijnlijkheid gemaakt zijn door dezelfde De Bruyn die de gravure van Neercanne gemaakt heeft.

Het is niet zo dat men beoogde met deze publicaties alle landhuizen, met of zonder tuin, zo correct mogelijk in beeld te brengen, maar de hierin opgenomen gravures en beschrijvingen waren een wezenlijke bijdrage aan de beeldvorming van een bepaalde landstreek.

De heerlijkheid Neercanne maakte vanzelfsprekend ook deel uit van een bepaalde landstreek en de regionale invloeden zijn zeker niet onbelangrijk geweest. Maar gezien de positie van Van Dopff mag men aannemen dat hij zich voor de bouw van Neercanne boven-regionaal georiënteerd zal hebben. Alleen al uit het reisverslag van Hop blijkt dat hij bekend moet zijn geweest met belangrijke hofkringen in Europa. Zonder direct de grote voorbeelden te kopiëren, en met bescheiden middelen, kon Van Dopff zich in de eigen regio groots presenteren.

In verband met kasteel Neercanne is een bepaalde traditie het vermelden waard. Deze houdt in dat personen die excelleerden in de krijgskunst vaak in vredestijd grote buitenplaatsen met formele tuinen lieten aanleggen. Deze traditie laat zich dan ook sterk verbinden met een thematiek die alles te maken heeft met het verschil tussen oorlogstijd en vredestijd.[19] Ten tijde van oorlog en strijd werd het land meer dan eens door troepen verwoest en geplunderd en in vredestijd moest dit alles weer opgebouwd worden. De behaalde zege van een succesvolle verdedigingsoorlog werd onderstreept door middel van prachtige buitenplaatsen en rijk begroeide landerijen. Van een aantal grote strategen is het bekend dat zij op één of andere manier in de iconografie van hun buitenplaatsen de thematiek van oorlog en vrede tot uiting hebben laten komen. Voorbeelden hiervan vinden we bij personen als Johann Maurits graaf van Nassau-Siegen, Koning-stadhouder Willem III, John Churchill, hertog van Marlborough en koning Lodewijk XIV. De geschiedenis in die dagen werd nu eenmaal voor een groot gedeelte bepaald door de krijgsgeschiedenis en ongetwijfeld zullen er veel meer strategen zijn geweest die in vredestijd grote buitenplaatsen lieten aanleggen en de '*trofee aan de muur hingen*'.[20] Kasteel Neercanne is hiervan een kleinschalig, maar zeker niet onbeduidend voorbeeld. Met de bouw van het kasteel en de aanleg van een nieuwe tuin die klassicistische geometrische stijlkenmerken vertoonde, schaarde Van Dopff zich in de trits strategen die zich een adellijke titel hadden verworven en als blijk van hun succes en status een landgoed hadden aangeschaft. Met de middelen die hem ter beschikking stonden, presenteerde de bouwheer zijn positie op regionaal en nationaal niveau. Dit gebeurde evenwel zoals gezegd zelden door een voorbeeld direct te kopiëren. Het ontwerp moest immers aangepast worden aan de landschappelijke eigenaardigheden, zodat veel afhing van de inventiviteit van ontwerper, bouwmeester en opdrachtgever.

Navolging; de aankoop van Neercanne

In 1679 kocht Van Dopff de heerlijkheid Neercanne met de bijbehorende rechten en plichten. Neercanne behoorde tot het allodiaal Hof van Luik en Van Dopff moest dan ook een eed afleggen bij de prinsbisschop van Luik waarbij hij beloofde het katholieke geloof van de inwoners te respecteren.[21]

Het dorpje telde ongeveer 280 tot 300 inwoners en had een eigen schepenbank dat Luiks recht sprak. In de eerste helft van de 17e eeuw werd in het dorpje een Heilig *grafkapel en een kruisweg gebouwd die* beiden onder beheer stonden van de kanunniken van het H. Graf van Hoogcruts. Zij richtten eveneens een latijns college op en beheerden de kapel die tot een regionaal bedevaartsoord was geworden.[22]

De omgeving van Neercanne had tijdens de belegeringen van Maastricht veel materiële schade opgelopen en het voormalige kasteel was in de loop van de 17e eeuw nagenoeg tot ruïne vervallen. Dit heeft Van Dopff de mogelijkheid gegeven een bijna compleet nieuw kasteel te laten bouwen. In de

nieuwbouw bleef evenwel enig muurwerk van het vorige kasteel bewaard en ook de toegangspoort en de neerhoeve ten zuiden van het kasteel zijn van vroeger datum.
Direct na de aankoop werd een start gemaakt met de bouwwerkzaamheden aan het huis evenals aan de tuinen en de landerijen. De architect van het kasteel en de tuin is niet bekend, hoewel in één van de rekeningen uit 1698 sprake is van een inspectie en 'het maken van plans tot den bouw van Cann' dat werd uitgevoerd door ene mr. Schwaben.[23] Het is heel goed mogelijk dat de grote lijnen van het kasteel en de tuin gelijktijdig, als eenheid, ontworpen zijn en dat de invulling van de perken en dergelijke werd overgelaten aan de hovenier.

Het kasteel en de drie bovenste terassen moeten in 1699 voor het grootste gedeelte gebouwd en aangelegd zijn geweest. De muren van de terrassen en het huis evenals het leien dak van het huis, etc. werden in dat jaar opgemeten.[24] Tevens was men toe aan het opstellen van de onderhoudscontracten en Van Dopff bestelde de inrichting van het interieur.[25]
Uit het rentmeestersarchief is een vrij compleet beeld te verkrijgen van het uitgavepatroon van Van Dopff. In de rekeningen vanaf 1700 komen regelmatig betalingen voor aan de Hollandse hovenier Creyn Jannes van Dunk die, na de hofmeester, van de vaste werknemers het hoogste loon ontving.[26] Sporadisch zijn er rekeningen te vinden van de betaling van gereedschap voor de hovenier en het gaat dan om gieters en plantenborstels. Wat ook blijkt uit de rekeningen, is dat er op Neercanne wijn en bier werd geproduceerd.[27] Er werden bijenkorven aangeschaft, en Van Dopff kocht tevens jachtartikelen en betaalde regelmatig zijn valkeniers. De heerlijkheid Neercanne functioneerde kortom als een economische eenheid. Hiervoor was een goede infrastructuur van groot belang ten einde het kasteel en de landerijen goed bereikbaar te houden. Van Dopff stelde bijvoorbeeld met de eigenaren van de omliggende landerijen een overeenkomst op waarin men tot een regeling voor het onderhoud van de wegen trachtte te komen.[28]
Vanuit Maastricht was de heerlijkheid Neercanne goed bereikbaar via de Cannerweg en de weg ten oosten van Jeker: de weg naar (Maas)Tricht. Deze laatst genoemde weg vormde een rechtstreekse verbinding van het dorpje Kanne, ten zuiden van Neercanne, met het St. Pietersfort. Het is niet ondenkbaar dat deze route vanuit Maastricht voor Van Dopff van grote betekenis is geweest. Het bood hem de mogelijkheid om op theatrale wijze zijn kasteel en landgoed te benaderen. Gedurende de rit door het dal tussen het Maastrichtse St. Pietersfort en Kanne werd immers een mooi uitzicht geboden op het landschap aan de westzijde van de Jeker waarin het lustoord de belangrijkste blikvanger moet zijn geweest.

De aanleg van de siertuin en de boomgaarden geschiedde in etappes. Zo verkreeg Van Dopff pas in 1705 de weidegrond tussen de Cannerweg en de Jeker. Deze drassige grond was voorheen gemeenschappelijke weidegrond waar het vee kon grazen. Om de kasteeltuin uit te kunnen breiden, stond de gemeente Neercanne het gebruiksrecht af aan Van Dopff, op voorwaarde dat de weide ten oosten van de Jeker als graasland in gebruik mocht blijven.[29]
Het was niet de eerste keer dat Van Dopff het recht kreeg om moeilijk te bebouwen gemeentegrond te ommuren en te bebouwen.[30] Vanaf de datum van de aankoop van Neercanne ging Van Dopff gestaag door met de aanschaf van landerijen en langzaam werd het landschap getransformeerd naar een geordend geheel, met als apotheose het kasteel en de siertuin. Toen de heerlijkheid Neercanne een zekere staat van vervolmaking had bereikt, werd het geheel naar goede gewoonte in kaart gebracht, bezongen in een hofdicht en in een vogelvlucht vastgelegd.
De grote opmetingen van het kasteel en de landerijen begonnen in 1713. Deze onderneming kan heel goed onder leiding van een militair ingenieur tot stand zijn gekomen.[31] De opmeting van het gehele bezit van Van Dopff was niet alleen belangrijk voor het onderhoud en andere bedrijfsmatige doeleinden, maar werd hoogstwaarschijnlijk ook gebruikt voor een representatieve weergave van de heerlijkheid. Zo'n landkaart werd dan op een evenzo representatieve plaats opgehangen, mogelijk in de hal, zodat bezoekers van het kasteel in één oogopslag een overzicht van het landgoed werd gepresenteerd.
In 1714 nodigde Van Dopff vervolgens F.

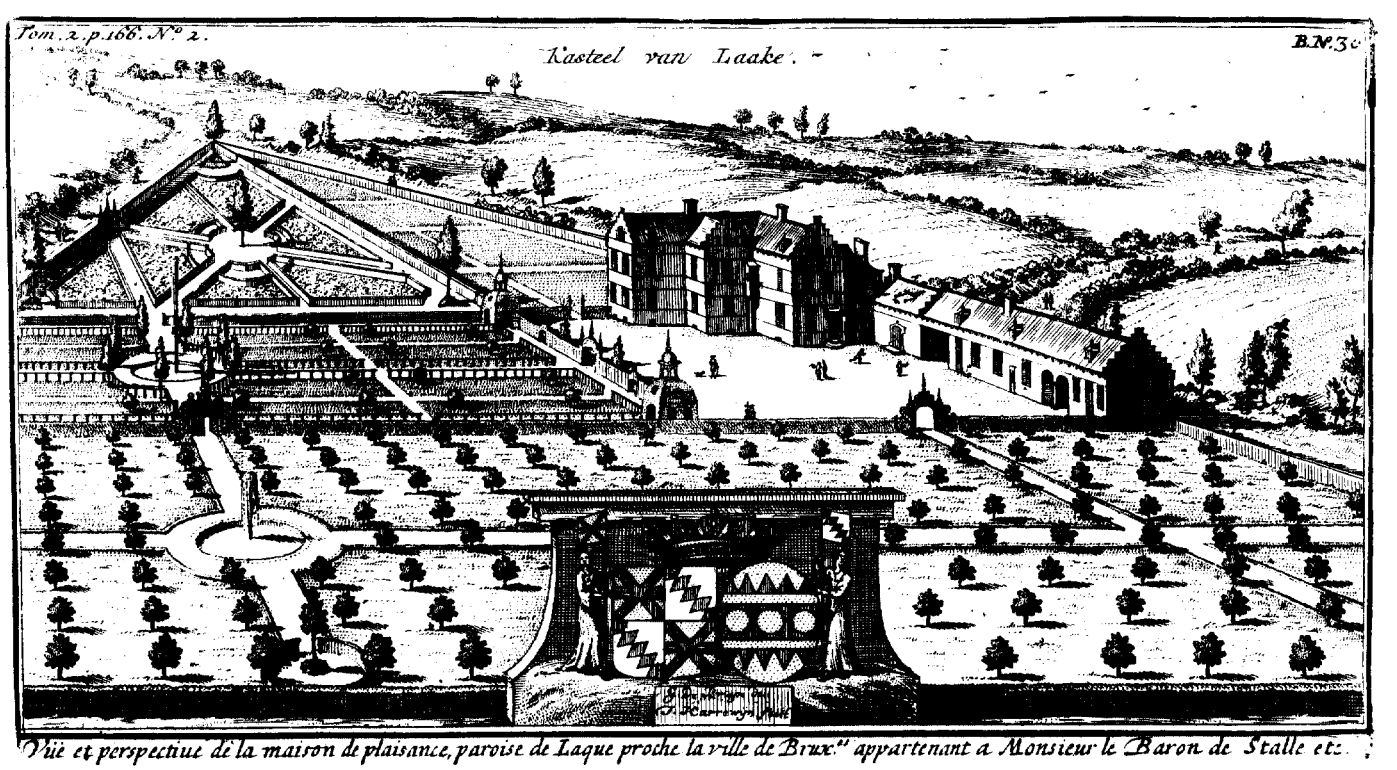

Afb. 6. Kasteel van Laake, G. d. Bruyn deli., Harrewijn fecit., afkomstig uit: Roy, J. le, Castella et praetoria nobilum Brabantiae Antwerpen, 1696.

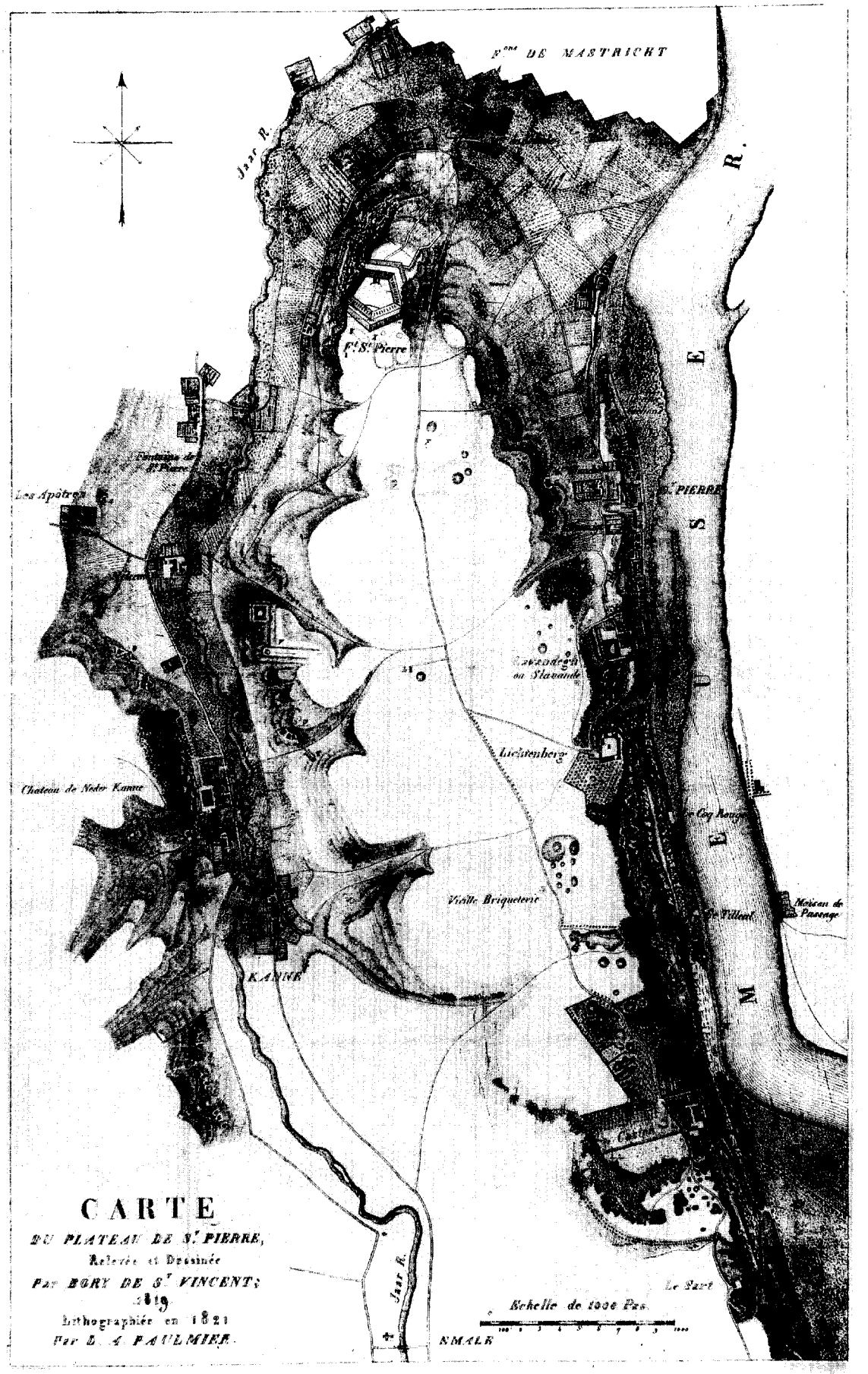

Afb. 7. Kaart met daarop de routes van het Pietersfort naar Kanne. Lithografie van L.A. Paulmier, 1821. Afkomstig uit het Gemeente Archief Maastricht, inv. kaart 1210.
Deze kaart geeft niet de juiste positie van het kasteel weer, maar is wel illustratief voor de routes van Maastricht naar Neercanne en Kanne en voor de landschappelijke situatie.

Halma uit om in dichtvorm hulde te brengen aan de streek, het kasteel, en de daden van de kasteelheer. Halmas eindprodukt bevat dan ook ingrediënten van zowel een hofdicht als een heldendicht. Het is wellicht een niet onbelangrijk detail dat Halma tevens de uitgever was van het heldendicht op de Koning-stadhouder dat geschreven was door L. J. Rotgans.[32] Dit kan erop wijzen dat Van Dopff door middel van zijn mecenaat de aansluiting van Maastricht bij de Republiek wilde bevestigen. Hij was per slot van rekening de eerste militair gouverneur van Maastricht geweest die bij het betreden van dit ambt geweigerd had de eed van trouw af te leggen aan de prins-bisschop van Luik.[33]

Verder werd de officieuze benoeming van Van Dopff, in 1707, tot militair gouverneur van Maastricht in 1713 omgezet in een officiële aanstelling. Het jaar 1713 was dus een memorabel jaar voor Van Dopff, waarin hij zowel de top van zijn carrière bereikte als zijn landgoed had vervolmaakt.

Een beeld van de tuin op basis van de diverse bonnen

Op basis van het diverse bronnenmateriaal, zoals genoemd in de inleiding, volgt nu een bespreking van de verschillende terrassen, de omliggende boomgaarden en het sterrebos. De doorsnede uit de Geïllustreerde Beschrijving (1946) toont de drie bovenste terrassen en hierop is tevens de toegang tot de tuin via een trap in de rondelen te zien. Hoewel Halma in zijn beschrijving van de tuin het onderste, het vierde, terras als uitgangspunt heeft genomen, is het raadzaam om dichter bij huis te beginnen. Dit omwille van de chronologie in de aanleg van de tuin, maar ook om vanuit de nucleus, het kasteel en het eerste terras, het landgoed te overzien.

Het bovenste terras

Direct aansluitend op de façade van het huis lag de zogenaamde buitenkamer. In het woord buitenkamer ligt al besloten dat het hier een terras betrof waar men het idee had zowel buiten als binnen te zijn. Dit terras is vanwege het intieme karakter als het ware een voortzetting van het kasteel. Deze beslotenheid was een gevolg van de relatief kleine afmetingen en het feit dat dit terras tussen de twee rondelen van de keermuur en de twee hoekpaviljoens van het kasteel gelegen heeft.

Naast de informatie die Halma in zijn hofdicht gegeven heeft, zijn er niet veel gegevens over dit bovenste terras beschikbaar. Halma vermeldde de hoge fonteinstraal die uit het overigens kleine bassin omhoog spoot. Vanaf dit hoogste terras kon men genieten van het uitzicht over het landgoed en dat werd vanzelfsprekend ook door Halma genoemd. Hij besteedde eveneens aandacht aan de voormalige weerbare functie van de keermuur. Het was Van Dopff zelf die hem hierop gewezen had, zodat we mogen aannemen dat deze keermuur een betekenisvol onderdeel van het geheel was.

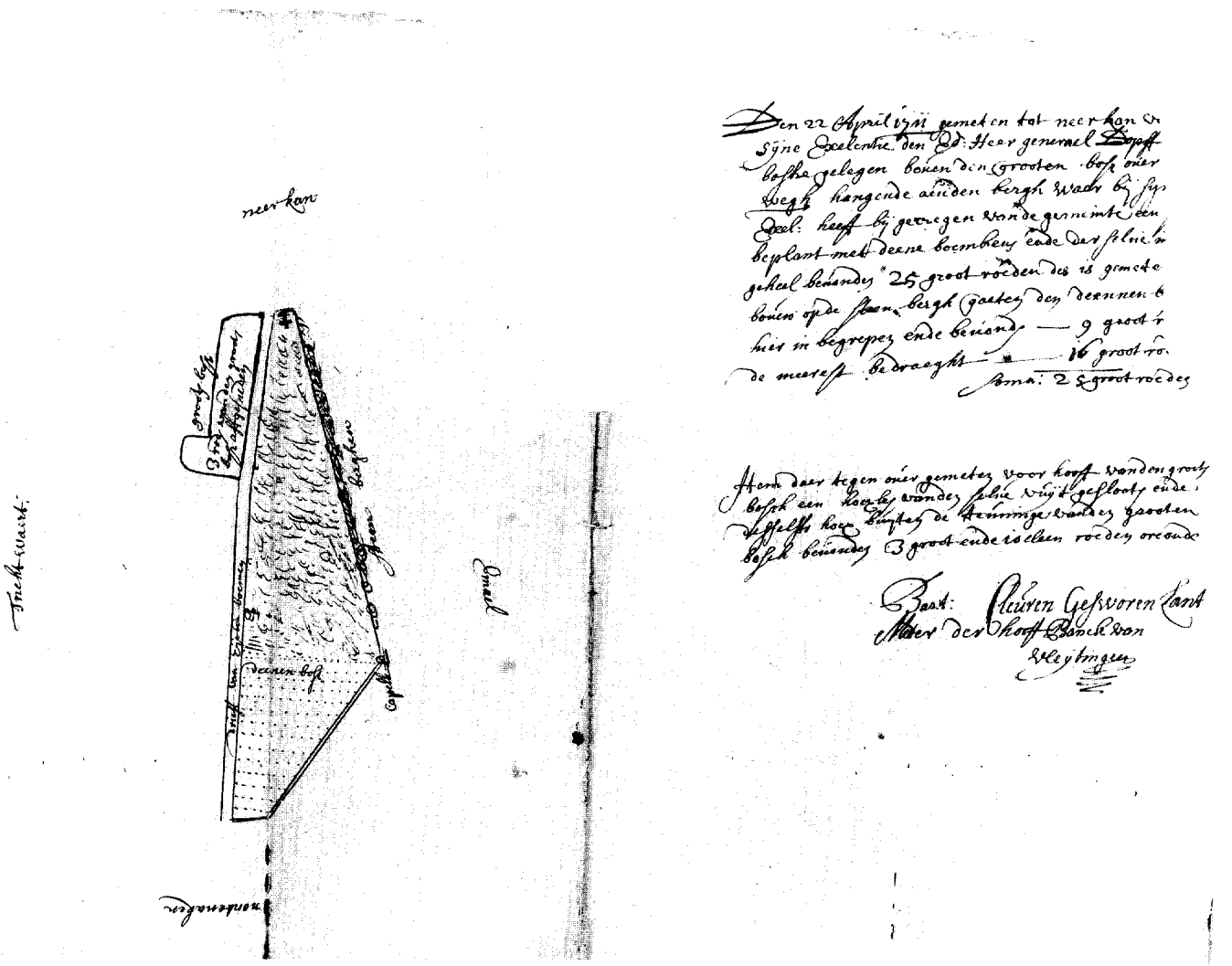

Afb. 8. Landmeting april 1711, door B. Cleuven. Afkomstig uit het archief Poswick, port. I, Gemeente Archief Maastricht.

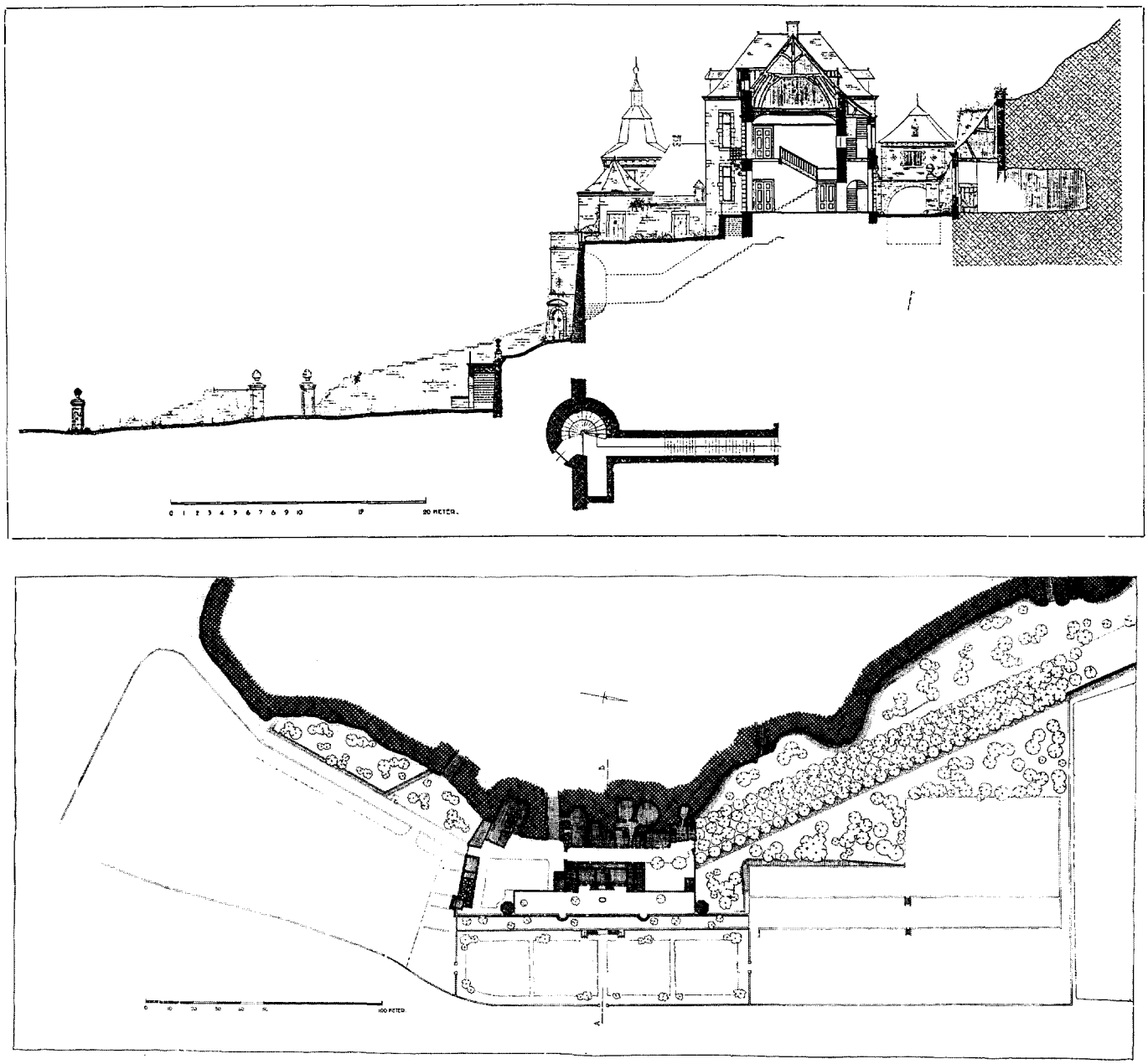

Afb. 9. Plattegrond van het kasteel Neercanne en doorsnede van de terrassen (1 t/m 3) en plattegrond van één van de hoektorens, opgemeten door H. van Beveren, 1946 en 1947. Afkomstig uit Nispen tot Sevenaer, E. O. M. van, De monumenten van geschiedenis en kust, in de provincie Limburg, Deel V, 1e stuk: 'De monumenten in de gemeente Maastricht', 5e aflevering, vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 'De provincie Limburg', Maastricht, 1953, plaat XXXI.

Op de gravure is te zien dat rond de fontein broderieperken waren aangelegd. Op de hoeken van dit bloemperk stonden boompjes opgesteld die in een aantal geometrische vormen waren gesnoeid.
Tijdens een wandeling door de tuin kon men zich via de rondelen in de keermuur naar boven of naar beneden, naar het tweede terras, vervoegen.

Het tweede, ondiepe terras voor de keermuur

Vrij diep onder het bovenste terras, aan de voet van de keermuur, ligt het tweede terras. Halma geeft in het hofdicht een beschrijving van het latwerk dat begroeid zou zijn geweest met abrikoos, perzik, rode en witte roos en druiven. De gravure geeft tegen de keermuur inderdaad latwerk te zien. De diverse fruitsoorten gaven Halma aanleiding om de prikkeling van de zintuigen te beschrijven, want het rijpe fruit verspreidde zoete geuren en de combinatie van de kleuren rood en geel streelden het oog. Veel meer dan het latwerk en de fruitsoorten heeft Halma in zijn hofdicht niet genoemd. De gravure geeft echter meer te zien. Aan weerszijden stonden twee kabinetjes en op de rand van het terras waren potten met boompjes neergezet.
De beschrijving van het kasteel in *Les Delices du Pais de Liège* biedt hierover aanvullende informatie, hoewel deze enigzins onduidelijk is ten aanzien van de positionering van de diverse tuinornamenten. Volgens de beschrijving stonden op de keermuur -misschien op de rand van het tweede terras- vazen en ornamenten. Deze worden 'ornemens de stuc' genoemd wat kan betekenen dat het hier beschilderde decoratie van steen betrof. Het smalle terras zou tevens plaats hebben geboden aan twee volières

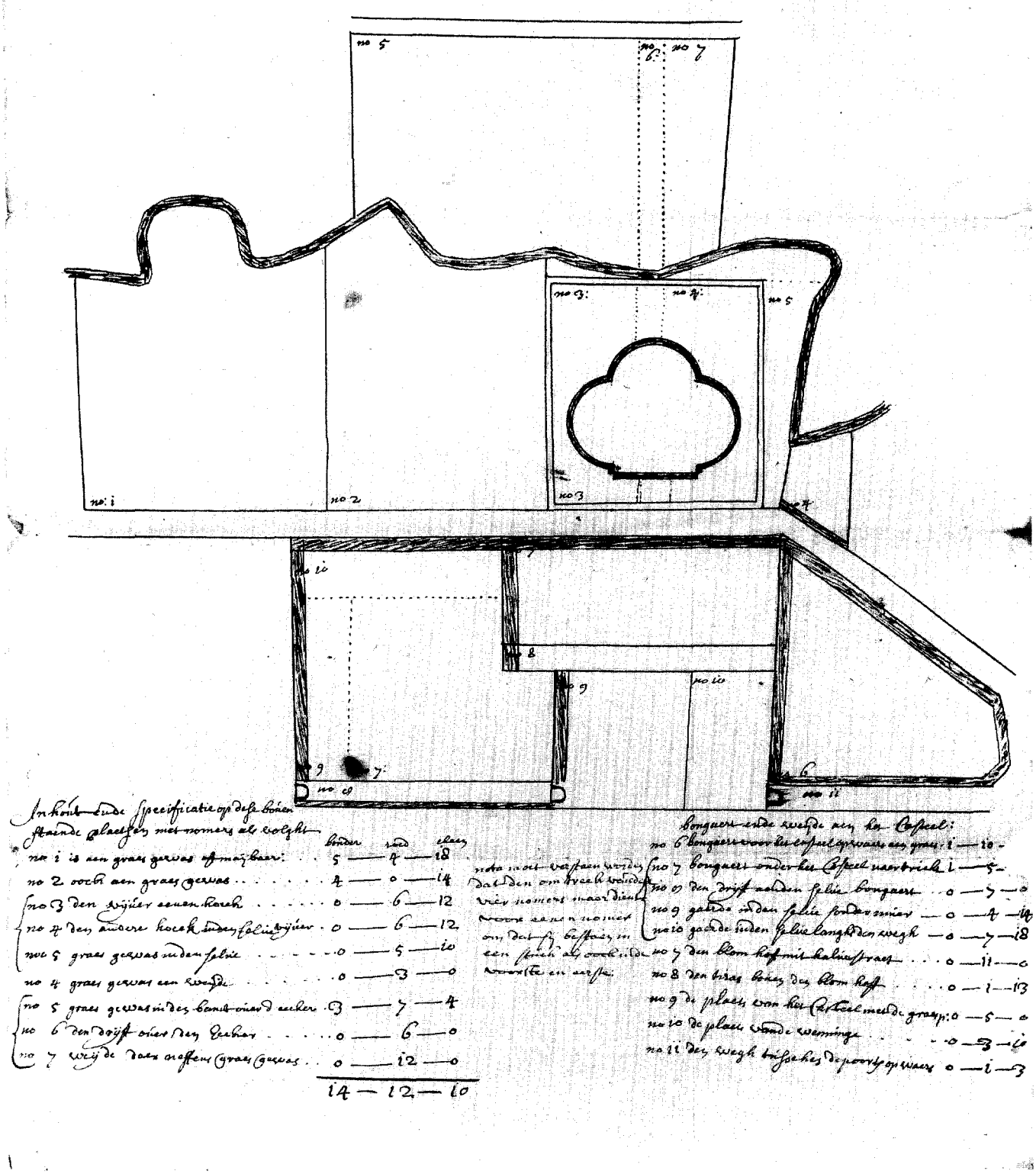

Afb. 10. Landmeting naar alle waarschijnlijkheid behorend tot het geschreven rapport uit april 1710, afkomstig uit het archief Poswick, port. I, Gemeente Archief Maastricht. Meting van 'de gesworen lantmeter der heerlichheyt van vleytingen (...) de beemden ende landerijen gelegen tot neerkan toebehoorende Sijne Exelentie Den Heer Generaell Dopff (...)', 23 april 1710.
Afkomstig uit het archief Poswick, port. I, Gemeente Archief Maastricht. De vermelde nummers corresponderen niet altijd met de nummers die op de kaart voorkomen.

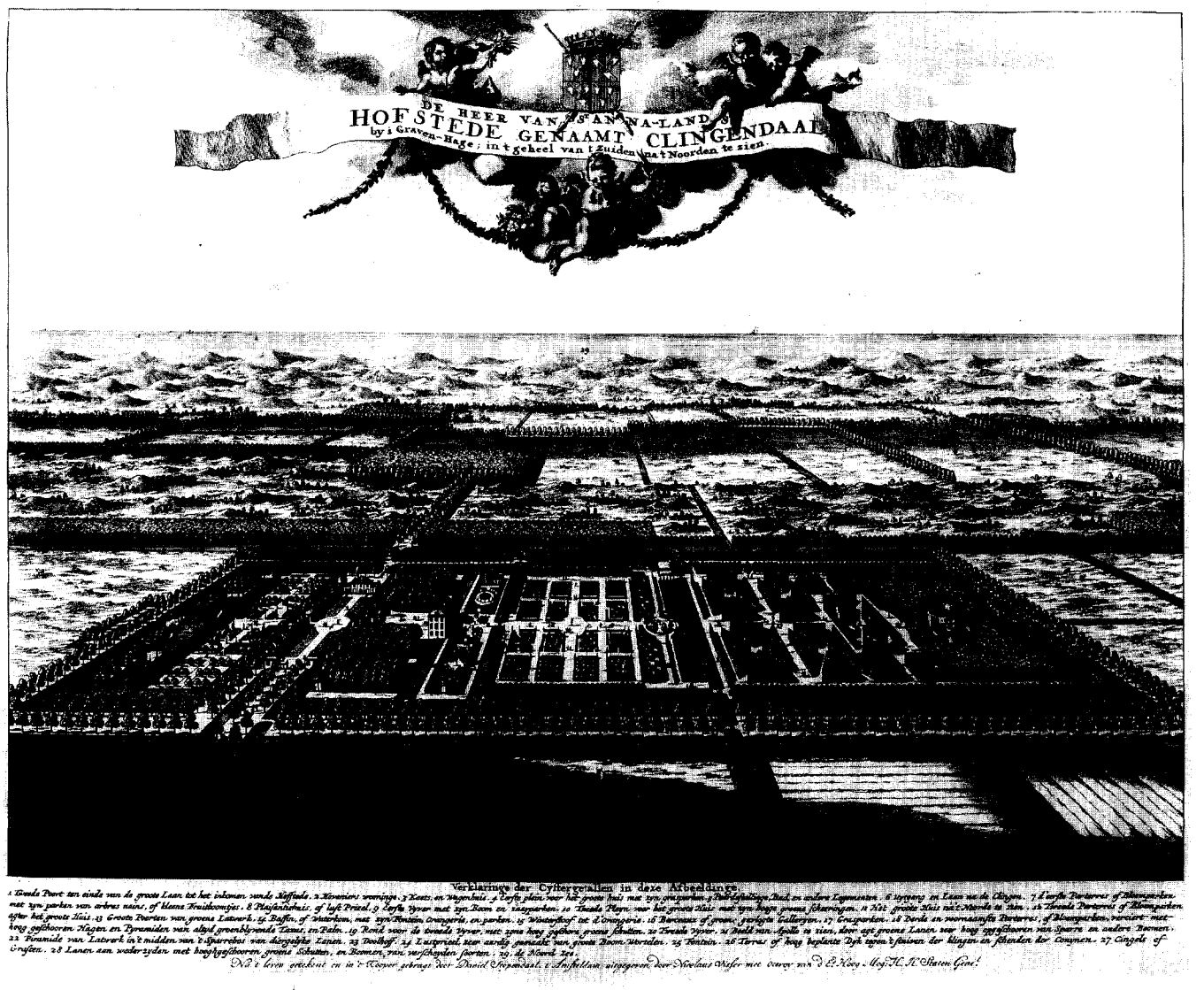

Afb. 11. Plattegrond van Clingendael, gegraveerd door D. Stopendaal ca. 1690. Afkomstig uit: Hunt, J.D., Jong, E. de, 'The Ango-Dutch garden in the age of William and Mary', Journal of Garden History, nrs. 2 & 3, 1988, cat.nr. 52a (2) (blz. 181).

die elk een klein fonteintje herbergden. Deze volières zouden bijvoorbeeld de twee kabinetjes van de gravure kunnen zijn geweest.

In 1710 werden de landerijen van Van Dopff opgemeten, inclusief de gronden in de nabijheid van het kasteel.[34] In de legenda bij de tekening werd het tweede terras omschreven als het terras met de 'plezier huisjes' die tussen het kasteel en de 'blomhof' inlag. Hiermee wordt het bestaan van de kabinetjes of volières, met of zonder fonteintjes, nogmaals bevestigd. Binnen het lijnenspel van het ontwerp vervulden de kabinetjes de functie van een hoekoplossing. Zij markeerden zowel de beëindiging van het tweede terras als de voortzetting van de tuin, omdat zij aansloten op de breedte van het derde en vierde terras. De rondelen van de keermuur vervulden een soortgelijke functie in het lijnenspel van het ontwerp, want deze markeerden de beëindiging van het eerste terras en liggen in het verlengde van de hoekpaviljoens van het huis.

Aangaande de versiering van het tweede terras met voornoemde vazen en stuc-ornamenten zou het heel goed mogelijk kunnen zijn dat hier de versiering van de onderste muur van het tweede terras bedoeld werd. De gravure van De Bruyn toont hier immers een twintigtal potten met planten. Aan weerszijden van de trap die naar het derde terras leidt zijn op de gravure ook nog twee putti te zien. Een rekening uit 1715 kan ter ondersteuning dienen voor de aanname dat op de rand van het tweede terras tuindecoratie heeft gestaan, want hierin werden precies twintig bloempotten en negentien 'postuerkens' vermeld.[35] De verleiding is dus groot te denken dat de rand van het smalle terras opgesierd is geweest met bloempotten, afgewisseld door beeldjes. Uit weer een andere rekening blijkt dat dit ornament, wanneer dat nodig was, opgeschilderd werd.[36]

In de potten hebben hoogstwaarschijnlijk kuipplanten gestaan, wat ook te zien is op de gravure. De laurier- en de oranjeboom waren bijvoorbeeld veelvoorkomende boomsoorten in een siertuin. Uit enkele rekeningen blijkt dat in elk geval deze twee boomsoorten voorkwamen in de collectie kuipplanten van Van Dopff.[37] Gedurende de winterperiode moesten de boompjes beschermd worden in een daarvoor bestemde ruimte: de oranjerie. Hier werden niet alleen planten en boompjes beschermd bij slechte weersomstandigheden, maar de oranjerie functioneerde tevens als kweekplaats voor diverse boompjes, planten en bloemen, voordat zij een plaats in de tuin kregen. Hoewel de gravure en de beschikbare beschrijvingen hierover geen uitsluitsel geven,

moet ook bij het kasteel Neercanne een oranjerie gelegen hebben.[38]

Het derde terras, de parterre

Dit terras wordt in zijn geheel omsloten door een manshoge muur waarin drie toegangshekken zijn aangebracht: één in de oostelijke muur, dit is aan de zijde van de Cannerweg, en één in de zuidelijke en noordelijke muur.

Halma schonk verhoudingsgewijs veel aandacht aan dit derde terras waaruit blijkt dat het bloemtapijt, ofwel de parterre, een belangrijk onderdeel van de tuin moet zijn geweest. Volgens zijn beschrijving groeiden tegen de muren muskadellewijn (druif), perzik, abrikoos en kers. Net zoals op het tweede terras was deze combinatie van zoete geuren en de kleuren rood en geel het vermelden waard. Het is bijna ondenkbaar dat er geen gewassen tegen de hoge muur omhoog groeiden. Net als op het tweede terras is op de gravure te zien dat er latwerk tegen de westelijke muur van het derde terras was aangebracht. De informatie van de gravure wordt ondersteund door een aantal rekeningen waarin zowel het werk aan 'espalier' als aan 'palm' vermeld werd.[39] Dit betekent dat er in de tuin leibomen en buxushaagjes te vinden moeten zijn geweest.

Op de gravure is te zien dat aan weerszijden van de fontein, op het brede middenpad, twee beelden stonden opgesteld. Halma heeft echter niet vermeld welke mythologische figuren zij voorstelden. Het enige wat hij opschreef was dat de blikken van de beelden gericht waren naar het midden, de fontein, en dat ze omringd werden door taxus. Eén van de twee beelden is op de gravure te identificeren als een Mercuriusbeeld. Over het andere beeld kan slechts opgemerkt worden dat het een vrouwelijk personage betreft, misschien Flora. De nis die is aangebracht in de trap tussen het tweede en derde terras, is waarschijnlijk bedoeld voor een derde beeld.

In *Les Delices du Pais de Liège* wordt slechts de verdeling van de parterre in vierkanten genoemd. De gravure bevestigt deze omschrijving van de indeling, die wat betreft de structuur overeenkomsten vertoont met andere bekende geometrische tuinen. Ook is te zien dat op alle hoekpunten van de compartimenten gesnoeide taxus-piramideboompjes stonden opgesteld. Rondom het bassin lagen compartimenten met broderieperken en op de hoekpunten hiervan stonden boompjes die ingewikkelder vormen vertoonden. Bij de opgraving is het bassin met een piramidevormig spuitstuk teruggevonden, evenals de fundering van een achthoekig muurtje rondom de fontein, dat ook op de gravure te zien is.

Dit derde terras was in tegenstelling tot de vorige twee terrassen van diverse zijden benaderbaar. Via de trap kon men van bovenaf de parterre betreden en in de noordelijke, de zuidelijke en de oostelijke muur waren toegangen gemaakt met vermoedelijk sierhekwerk. Deze hekwerken werden volgens de gravure geflankeerd door postamenten waarop vazen stonden. Het is mogelijk dat de vuurpotten die er nu nog staan de authentieke ornamenten zijn.

Helaas is er in het beschikbare bronnenmateriaal geen enkele aanwijzing omtrent het beplantingsschema te vinden. Het derde terras werd weliswaar aangeduid als blomhof, maar welke bloemen hier gestaan hebben blijft onbekend. Wat wel ter sprake kwam in diverse rekeningen was de bemesting van taxus en het werk aan taxus bij een gele plaats.[40] Wellicht doelde men met het laatste op een broderieperk waarin gele steenslag of zand tussen de haagjes neergelegd was. Dit zou kunnen duiden op een consequent gebruik van de kleur geel. Tijdens de bouwjaren van het huis werden immers gele verf en gele oker aangeschaft. Het is niet ondenkbaar dat deze kleur elders in de tuin terugkwam. Bovendien mag aangenomen worden dat het huis tot op vandaag in de originele kleur is gesausd.[41]

Naar aanleiding van de opgravingen zijn verschillende pollen onderzocht op mogelijke aanwijzingen ten aanzien van de beplanting, maar deze proeven hebben een onbevredigend resultaat opgeleverd. Tijdens de opgravingen werden wel de omtrekken van de compartimenten van parterre zichtbaar gemaakt, zodat de gravure in deze een betrouwbare weergave blijkt te zijn.

Zoals vele tuinen, werd de tuin van Neercanne in tweeën gedeeld door een openbare weg, in dit geval de Cannerweg. De ambitie van Van Dopff om de tuin voor, naast, en achter het oorspronkelijke grondgebied van het kasteel uit te breiden, stuitte meermalen op dit soort barrières. De bestaande routes, wegen of rivieren, konden nu eenmaal niet worden opgeheven en werden dus in de tuin geïncorporeerd. Van Dopff had pas in 1705 de weidegrond van de Cannerweg tot aan de Jeker verworven en waarschijnlijk kreeg hij toen ook beschikking over de grond aan de overkant van de Jeker tot aan de weg naar Maastricht. Dit werd de plaats voor het vierde terras. De toegang bevond zich aan de overzijde van de Cannerweg. Via een sierhekwerk was het mogelijk dit terras op de middenas binnen te wandelen.

Het vierde terras

Zoals eerder gezegd, nam Halma het vierde terras als het beginpunt voor zijn beschrijving van de tuin. Hij volgde naar zijn zeggen de blik van Neptunus naar boven en maakte het kasteel en het daarachter gelegen bos tot einddoel van de wandeling. De zeegod Neptunus was een belangrijke blikvanger voor het vierde terras. Midden in de vijver troonde hij op een 'walvisch' en hield daarbij een drietand in de rechterhand. Het beeld werd omgeven door fonteinstralen die uit de vis kwamen. Halma noemde deze weliswaar een walvis, maar het ligt meer voor de hand dat het een dolfijn betrof.[42]

Verder beschreef Halma hoge lindebomen en hagen, maar dit had niet zonder meer betrekking op het vierde terras. Toch moeten we aannemen dat hij hiermee doelde op de lanenstelsels die naar de Jeker voerden.

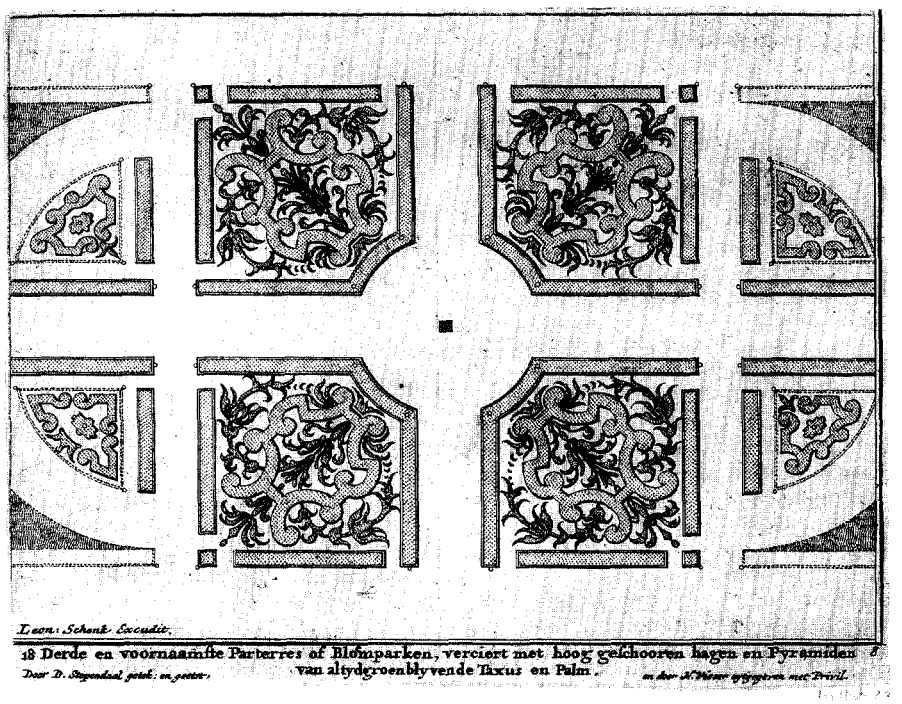

Afb. 12. Detail van de parterre van Clingendael uit de afbeeldingenreeks van Stopendaal (zie afb. 11).

Afb. 13. Jachtkoepel voor de stadhouder-koning op Roosendael, Marot D., 'Oeuvres', 1712. Afkomstig uit: Hunt, J.D., Jong, E. de, 'The Ango-Dutch garden in the age of William and Mary', Journal of Garden History, nrs. 2 & 3, 1988, cat.nr. 57 (blz. 190).

De gravure toont immers aan weerszijden van het terras twee lanen die in de richting van de Jeker uitliepen en een derde laan op de middenas. Wederom is Halmas beschrijving op zichzelf genomen te beknopt om een beeld van het terras te vormen en moet de gravure uitkomst bieden.
De grote spiegelvijver met de Neptunus was het centrale onderdeel van het vierde terras en deze was verdiept aangelegd en omgeven door een walkant. Naast de Neptunus lag er volgens de gravure een scheepje in de vijver. Het schip zou kunnen doorgaan voor een tekenvrijheid van de graveur, dit om bijvoorbeeld aan te geven dat het hier een grote vijver betrof die met de zee geassocieerd diende te worden. Ware het niet dat er een scheepstimmerman aan te pas moest komen om reparaties uit te voeren aan een schuitje in de vijver.[43] Er schijnt dus wel degelijk een scheepje gelegen te hebben in dit bassin.
Op de gravure is te zien dat op de middenas een aantal treden zijn gemaakt die naar de lager gelegen walkant leidden. Wat evenwel niet goed te zien is op de gravure, maar wel is teruggevonden bij de opgravingen, zijn de acht treden die het water inleidden. Deze treden kunnen bestemd zijn geweest voor een cascade, maar het is tevens mogelijk dat deze treden bedoeld waren om makkelijk in een schuitje te stappen.
De oostelijke zijde van de vijver werd afgesloten met een halfrond perk. In deze hemicycle was een broderiepatroon aangebracht door middel van geschoren hagen en dito boompjes. Op de hoofdas liep deze in de richting van de Jeker uit in een dubbele laan. In tegenstelling tot het hofdicht van Halma vinden we in *Les Delices du Pais de Liège* wel aandacht voor het grote bassin 'acompagne de plusieurs Boulingrins'. Deze omschrijving wijst op een lager gelegen grasparterre die volgens de gravure met een broderiepatroon gedecoreerd was. Het hele ensemble: de vijver, de walkanten, de hemicycle en de lanen, werd volgens de gravure omheind door middel van heggen of houten hekken.
De twee lanen aan weerszijden van het vierde terras konden aan de kant van de Cannerweg ingewandeld worden. Misschien stonden aan het eind van deze twee lanen beelden opgesteld; deze gedachte komt op als in een rekening twee 'postueren in de allees' van de vijver genoemd worden.[44]
Het is op de gravure niet te zien op welke wijze de tuin beëindiging werd, maar de uitsnede is suggestief genoeg om de voortzetting van in elk geval de middelste laan in het landschap te verwachten. Deze verleidelijke gedachte, dat de dubbele laan op de middenas zich voortzet in het landschap, lijkt door de opmeting uit 1710 gerechtvaardigd te worden. Volgens de tekening en de begeleidende legenda wordt de dreef doorgetrokken, mogelijk tot aan de weg naar (Maas)Tricht.
In *Les Delices du Pais de Liège* wordt de omzoming van het vierde terras met avenues genoemd en de laan op de middenas wordt in verband gebracht met een aangename uitloop in het landschap. Helaas, de gravure van De Bruyn geeft geen uitzicht op de rug van de Sint Pietersberg. Daarentegen wel op het meest onzekere gedeelte van de gravure, het sterrebos.

Het sterrebos

Direct achter het kasteel rijst de beboste heuvelrug op. Het is moeilijk voor te stellen dat, zoals de gravure laat zien, het sterrebos zich direct achter het kasteel bevonden heeft. Uit de beschrijving van Halma blijkt namelijk dat eerst een gedeelte van de berg beklommen moest worden voordat het lanenstelsel van het sterrebos zichtbaar werd. Pas na de beschrijving van de grote natuurlijkheid van het bos waarin iepen, beuken en elzen groeiden, kwam de stersgewijze indeling van het bos ter sprake. Zoals Halma al aangaf, liepen de wegen van het sterrebos nu eens vlak en dan weer omhoog. De eventuele onregelmatigheid van het terrein zal de bouwheer echter niet hebben verhinderd om zo goed en kwaad als het ging een lanenstelsel aan te leggen, want een sterrebos behoorde tot de standaard ingrediënten van een lustoord. Op de kruin van de heuvel bevond zich een speelhuisje dat, zoals het er op de gravure uitziet, verwantschap vertoonde met de jachtkoepel op Roosendael. Eenmaal op deze plek aanbeland, kon men weer genieten van het uitzicht over weide- en korenlanden.
Halma beschreef tevens de afdaling die via dezelfde laan geschiedde als bij de beklimming. Deze laan zou met lindebomen beplant zijn geweest en het kan de laan zijn die op de gravure ten noorden van het kasteel gelegen heeft.

Tijdens de beklimming van de heuvelrug kwam Halma de hoefbron tegen die volgens zijn beschrijving de fonteinen in de tuin voedde. Halma bracht naar voren dat het water door middel van pompen of persen, door een buizenstelsel van beneden naar boven werd vervoerd en daar in een reservoir werd opgeslagen. De kennelijk artificiële bron was natuurlijk vermeldenswaardig, gezien de grote moeite die ook elders genomen werd om mooie fonteinen en waterpartijen aan te leggen.[45] Uit een aantal rekeningen blijkt dat Van Dopff voor enige jaren iemand in dienst genomen had om in het buitenland een 'pomp en machine' aan te schaffen. In 1707 werd deze machine met behulp van de hovenier op de berg geïnstalleerd.[46] Dat het systeem voor de fonteinen niet gelijk naar wens functioneerde, blijkt uit de rekeningen van 1704 tot 1707. Regelmatig kwam hierin het werk aan de waterpomp voor, evenals het werk aan de fonteinen en reparaties aan de waterleidingen.
In 1715 schafte men loden en koperen pijpen aan. De koperen pijpjes waren bedoeld voor de spuitstukken van bijvoorbeeld het Neptunusbeeld en de dolfijn. De loden pijpen waren bestemd voor de leidingen die regelmatig opnieuw gesoldeerd moesten worden.[47]
Hoe de watervoorziening technisch precies geregeld werd, is noch uit de rekeningen, noch uit de beschrijving van Halma op te maken. Maar dat er een druk- of perssysteem en een machine aan te pas zijn gekomen om water in een reservoir op de berg te krijgen is duidelijk.

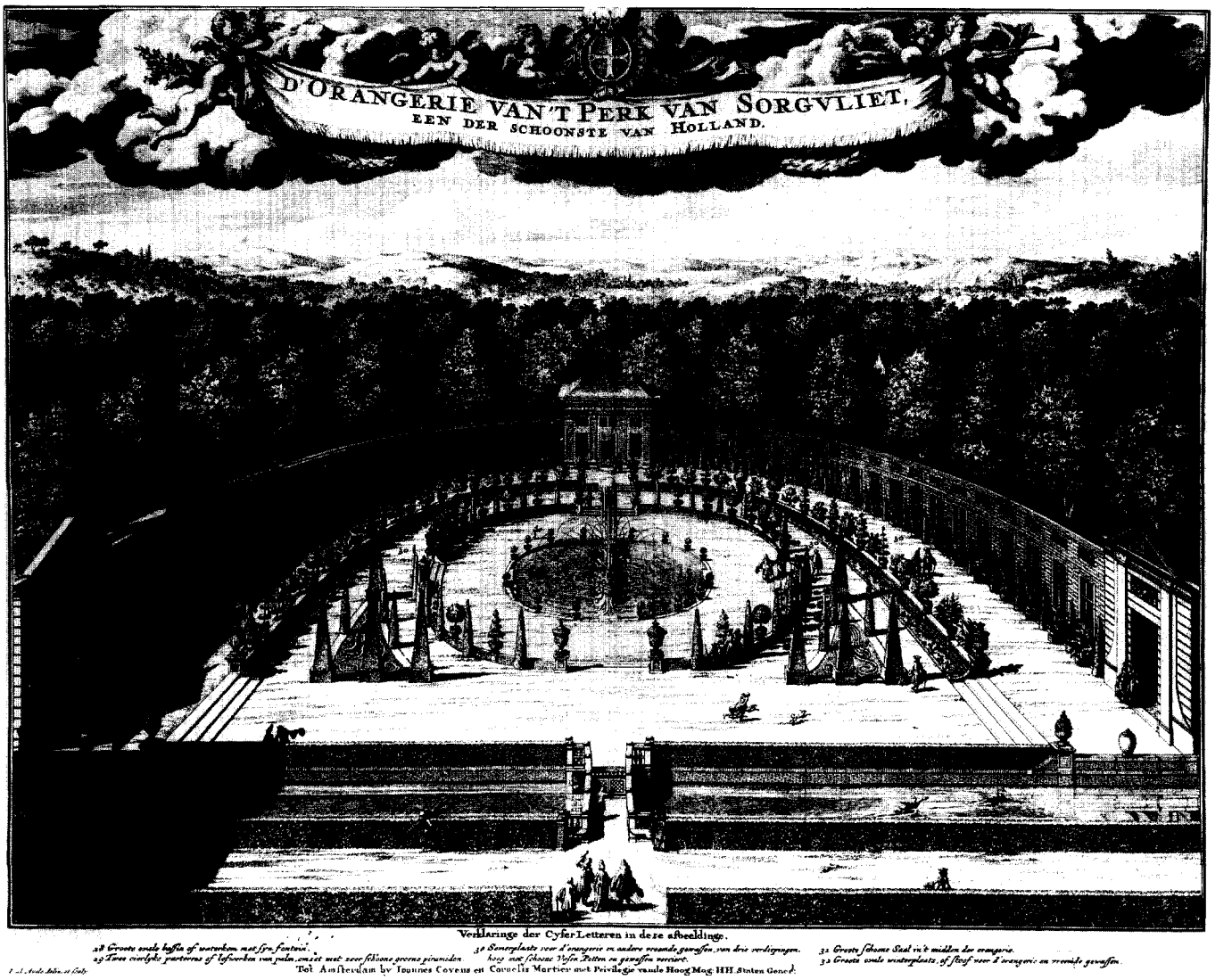

Afb. 14. De oranjerie van Sorgvliet, gravure van J. van de Avelen en N. Visscher.
Afkomstig uit: Hunt, J.D., Jong, E. de, 'The Ango-Dutch garden in the age of William and Mary', Journal of Garden History, nrs. 2 & 3, 1988, cat.nr. 47 (blz. 175).

In het rentmeestersarchief komen veel rekeningen voor die betrekking hebben op werk in 'het bos'. We weten dat Van Dopff gestaag grond bleef aankopen om zijn landerijen uit te breiden. In ieder geval één keer komt de koop van grond achter het bos ter sprake. In 1706 kocht Van Dopff bijvoorbeeld grond op de 'kleine heide' achter het bos.[48] Volgens de landmeting uit 1710 bezat Van Dopff behoorlijk wat grond boven het bos tot en met de Susterweg en de landmeter maakte zelfs melding van de aanleg van een nieuwe hof. In 1710 moet het speelhuisje in het bos eveneens afgebouwd zijn geweest want hiervoor werden 224 'ruiten van fijn glas' geleverd.[49]
Regelmatig werden de wegen in het bos schoongeveegd en in 1711 werden langs de wegen in het bos ook nog hagen aangeplant.[50] In een rekening lijkt er zelfs sprake te zijn van een Herculesbeeld dat ergens in het bos opgesteld heeft moeten gestaan.[51]
De activiteiten ten aanzien van de aanplant van het sterrebos zullen ongetwijfeld enige tijd in beslag genomen hebben, want nog in 1714 werden tien dagen besteed aan de aanleg van een grote allée in het bos.[52]
Echte twijfel over het bestaan van een sterrebos is met al deze gegevens overbodig, maar over de precieze situering en grootte bestaat nog geen duidelijkheid.
Zowel de centraal opgestelde obelisk als het amphitheater, die beide op de gravure voorkomen, worden nergens genoemd en komen niet voor in de rekeningen uit het rentmeestersarchief. Op zich ligt het voor de hand dat in het midden, daar waar de lanen samenkomen, een architectonisch accent te vinden is geweest. Dit kan een obelisk, maar eventueel ook een Herculesbeeld zijn geweest.
Een amphitheater is eveneens een bekend onderdeel van een formele tuin dat uit de Italiaanse tuintraditie is overgenomen. De bergwand achter het kasteel leende zich hier uitstekend voor en aangezien Van Dopff te boek staat als groot theaterliefhebber, is het niet ondenkbaar dat een uit de heuvelwand gehakt amphitheater dienst deed als openluchttheater.
Helaas is op het beschikbare topografisch kaartmateriaal geen spoor te zien van de aanleg van een sterrebos en een amphitheater achter het kasteel. De enige nog bestaande opvallende halfronde uit de berg gehakte ruimte ligt ten zuiden van het kasteel, direct aangrenzend op het oude poortgebouw. Gezien de zuidelijke situering kan dit ook de plaats van de oranjerie zijn geweest.

Tegenover deze halfronde uitsnede ligt de zuidelijke toegangsweg tot het kasteel. De weide daaraan grenzend is waarschijnlijk een voormalige boomgaarde. De siertuin geniet weliswaar de grootste belangstelling, maar de omliggende boomgaarden zijn eveneens een wezenlijk onderdeel van de historische aanleg. Niet alleen vormden zij de overgang van het meest artificiële gedeelte van de tuin naar de meer natuurlijke landerijen. Zij waren tevens het toonbeeld van de vruchtbaarheid van het platteland.

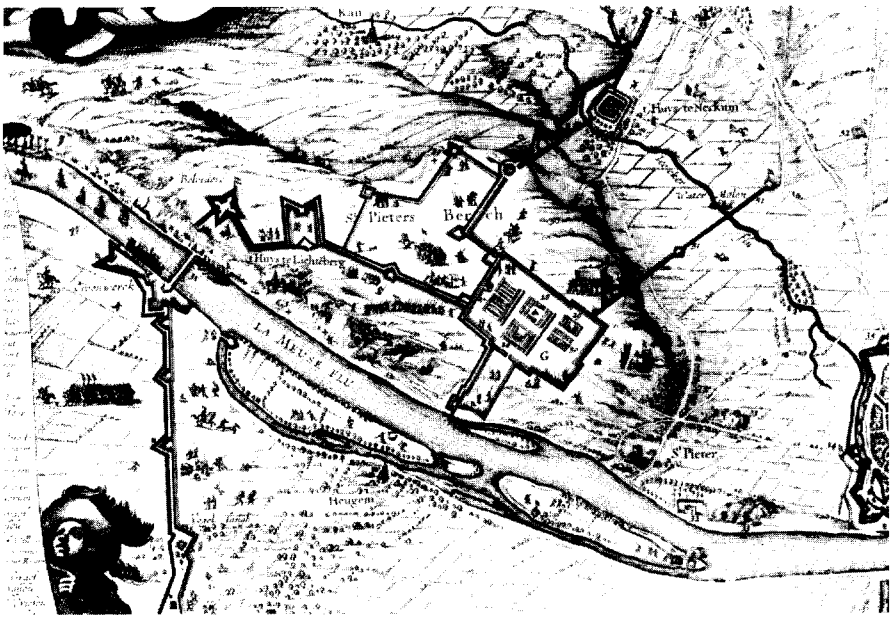

Afb. 15. Fragment van de kaart 'Maastricht belegerd [door Frederik Hendrik] in het jaar 1632', gemeentearchief Maastricht (neg. nr. HISA-project 2733-14-1; opname TU Delft). Op de kaart zijn de tijdelijke en meer permanente linies en kampementen getekend ten zuiden van de stad. Het dorp Neercanne (Kan) is te vinden midden boven in de afbeelding. Het kasteel is niet weergegeven.

De nutstuinen

Het komt niet vaak voor dat de nutstuinen of de boomgaarden direct op de as van het huis aangelegd werden, maar de aanwezigheid in de nabijheid completeerde het beeld van het ideale buitenleven. Vandaar dat zowel Halma als de schrijver van *Les Delices du pais de Liège* aandacht hebben besteed aan de 'in net verband' aangelegde boomgaarden. Het bedrijven van landbouw en de daaraan verbonden nijverheid gold als wezenlijk onderdeel van het landleven. De apotheose van het domein werd evenwel gevormd door het kasteel met de siertuin. In Neercanne lag deze architectonische eenheid op het oosten georiënteerd en was louter bedoeld voor een esthetische ervaring en genieting van het geordende landschap. Naar dit centrum werd in gradaties toegewerkt. In de verte waren de landerijen te zien, dichter bij het huis de boomgaarden en de potager, en dan pas de nucleus die dus bestond uit de eenheid van het huis en de siertuin.

Halma vermeldde in zijn hofdicht de boomgaarden aan weerszijden van het huis. Aan de ene kant lag een boomgaarde die omschreven werd als een stuk grond 'in net verband met Pomona's gaven' en zal daarom wel een appelboomgaard zijn geweest. Aan de andere zijde van het huis zouden vruchtbomen gestaan hebben. Wat nu de situering was, noord of zuid, wordt niet duidelijk uit de woorden van Halma. Volgens *Les Delices du Pais de Liège* lag links van het huis de potager en rechts een ommuurd hof waar volgens de beschrijving 'verschillende soorten wilde dieren' werden gehouden. Op de gravure is rechts, ten noorden van het huis een ommuurd terras te zien dat aan de straatzijde is onderverdeeld in een aantal vakken.

Er is op de gravure direct aansluitend op de noordelijke gevel van het huis ook nog een aantal kleine terrassen te zien waarover Halma ons niet nader ingelicht heeft. Hoewel deze kleine terrassen op het noorden waren gericht en dus niet op de meest ideale plaats lagen, zou dit op een privétuin kunnen duiden. In een onderhoudscontract uit 1700 worden deze kleine terrassen wel genoemd.

De indeling van de boomgaarden ten noorden van het huis is op het verschillende kaartmateriaal goed te herkennen en komt overeen met de gravure. Ten aanzien van de gaarde die ten zuiden van het huis heeft gelegen, is de gravure echter volstrekt onbetrouwbaar. Op de gravure zien we een grote lap grond met een rechthoekige plattegrond wat niet in overeenstemming kon zijn geweest met de reële situatie. De omtrek van deze boomgaarde moest geschikt worden naar de loop van de omliggende wegen en deze was onregelmatig. Dit soort orthogonale verdeling van het land, zoals de gravure weergeeft, bleek dus een niet altijd haalbaar ideaal. Men was evenwel voortdurend bezig met de perfectionering en uitbreiding van het grondgebied. Niet alleen de siertuin was belangrijk, maar de nutstuinen en het bos achter het kasteel kregen evenveel aandacht. Nog tot ver in 1715 blijkt uit diverse rekeningen dat er nieuwe activiteiten ontplooid werden. Zo werd nog een extra terras aangelegd voor een nieuwe hof, groef men kuilen voor een nieuwe allée en werden er nieuwe muren om enige weiden gebouwd.[53] De heerlijkheid Neercanne functioneerde immers als een economische eenheid en dientengevolge werden ook grote investeringen gedaan in de aanleg en het onderhoud van de boomgaarden en andere landbouwgronden.

Conclusie

De verschillende bronnen: de gravure, het kaartmateriaal, de archieven, het hofdicht en *Les Delices du Pais de Liège*, leveren elk afzonderlijk een incompleet beeld op van de geschiedenis van de tuinaanleg. Alleen het huisarchief en met name het rentmeestersarchief bieden vanwege het zakelijke karakter redelijk betrouwbare informatie. De literaire bronnen en de artistieke weergaven kennen zo hun traditie om het een en ander weer te geven en zijn onderhevig aan idealisering van de situatie.

De opgravingsresultaten geven, hoewel incompleet, een goed beeld van de structuur van de tuin en bovendien blijkt hieruit dat onder andere de bassins niet moeilijk zijn te restaureren.

Naar aanleiding van de opgraving kan tevens aangenomen worden dat de gravure voor wat betreft de siertuin een redelijk getrouwe weergave biedt. De hier geboden integratie van verschillende bronnen ondersteunt dit beeld van de tuin in grote lijnen. Er is tevens meer bekend geworden over de geschiedenis van de aanleg van de tuin en hoewel het archiefonderzoek nieuwe kennis opleverde omtrent de invulling en de detaillering van de tuin, blijft deze enigszins omsluierd door vaagheden. Dit omdat de meeste rekeningen slechts een opsomming blijken te zijn van verschillende elementen van de tuin, zonder een preciese omschrijving van de situering van ornamenten en hun eigenlijke vormen te geven.

Een van de kenmerken van een 17e/18e-eeuws domein is het doorgaande proces van vergroting, verandering en verbetering. Het beeld van de tuin veranderde, als de seizoenen, constant. Als de tijden verslechterden en het land buiten de steden onveilig werd, stopten de investeringen en ging het proces van verandering onverminderd voort, zij het dan in destructieve zin. Als de kasteelheer kwam te overlijden had dat veelal grote gevolgen voor de tuin in zijn geheel. Slechts zelden werden het beleid en de ambities van de stichter na zijn dood voortgezet.

Door alle beschikbare bronnen samen te voegen is er een duidelijker beeld van de vroeg 18e-eeuwse situatie voor de geest te halen. De kennis uit deze diverse, veelal tot nu toe ongebruikte historische bronnen, kan wezenlijk bijdragen aan verantwoorde restauratieuitgangspunten.

De afzonderlijke onderdelen van de siertuin, de vormen en de iconografie

Het huis

Het kasteel werd weliswaar met gebruik van de oude muren gebouwd, het geeft de indruk een totaal nieuw gebouw te zijn. Men heeft gestreefd naar een klassieke regelmaat in de opbouw van de gevel en deze is vergelijkbaar met Franse kastelen en hôtels uit de 17e en 18e eeuw. De Franse invloeden zijn ondermeer ook af te lezen uit de schuifframen, de balkons aan de voorgevel en het feit dat men het kasteel in een kleur heeft gesausd.

Het is duidelijk dat dit huis niet meer de functie van een versterkte woning vervulde, maar bedoeld was om tegen de bergwand te fungeren als blikvanger en als uitgangspunt voor de siertuin.

De gevel is op het eerste gezicht aan weerszijden van de middenlijn symmetrisch opgebouwd met een middenrisaliet en twee hoekpaviljoens. Er bestaat echter een maatverschil in de breedte van de hoekpaviljoens en bovendien blijkt de middenrisaliet in werkelijkheid niet naar voren te springen. Het risalerende effect werd gerealiseerd door middel van sleuven in het muurvlak. Verder beantwoordde de opbouw van de middenrisaliet aan klassieke voorbeelden. Het fronton, de dubbele trap en het balkon versterken bovendien het risalerende effect. Er is slechts één balkon over, maar oorspronkelijk zijn er meer balkons aan de gevel bevestigd geweest. De decoratie van het fronton met wijnranken is wel bewaard gebleven.

De achtergevel van het kasteel is in vergelijking met de façade eenvoudig gehouden en nauwelijks gedecoreerd. Boven de entree is een gebogen fonton aangebracht dat versierd is met het wapen van Van Dopff en palmtakken.[54] Dit zal elders in dit hoofdstuk uitgelegd worden in verband met de militaire iconografie.

De combinatie van het lusthuis met in de nabijheid een neerhoeve hangt nauw samen met het gebruik van het landgoed als bedrijf. Het poortgebouw en de annexen ten zuiden van het kasteel zijn ouder dan het kasteel zelf en zij vormen een entree met een voorplein. De klassieke 18e-eeuwse situering van de neerhoeve aan de zijkant van het kasteel heeft zo zijn reden. Op deze manier werd het zicht op het kasteel en de axiale en perspectivische samenhang van het huis met de tuin niet verstoord.[55]

De tuinzaal of buitenzaal

In aansluiting op de façade was een intieme tuin aangelegd met een klein bassin en broderieperken. Vanaf deze plaats genoot men zoals gezegd van het uitzicht over de siertuin en was de middenas met de daarop geplaatste blikvangers goed zichtbaar. Zoals de benaming buitenzaal al deed vermoeden, is dit terras op te vatten als een voortzetting van het huis. De breedte van het terras komt overeen met de breedte van de gevel en de diepte wordt bepaald door de afstand tot de keermuur met de rondelen. Deze compositorische maateenheid werd voortgezet op de middenas en is bepalend geweest voor de breedte van de broderieperken rond de fontein op het derde terras, evenals voor de breedte van de vijverrand op het vierde terras. De hemicycle ten oosten van de vijver vormde de letterlijke afronding van deze brede middenbaan en trok de blik via een voortgezette middenas naar het landschap aan de overzijde van het vierde terras.

De achthoekige tuinhuisjes op de keermuur zijn waarschijnlijk van een latere datum. Hierdoor werd het bovenste terras verbreed en is een gedeelte afgenomen van het plein ten zuiden evenals van de terrassen ten noorden van het kasteel. Bovendien werd hierdoor de nauwe betrokkenheid van het bovenste terras met het huis opgeheven.

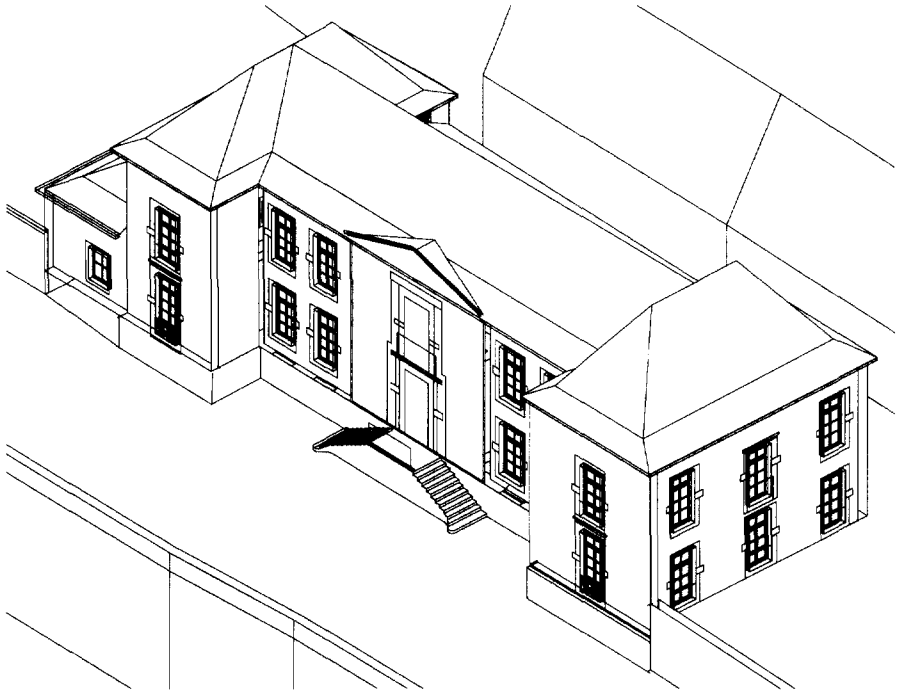

Afb. 16. Het architectonisch schema van het kasteel. Computertekening TU Delft, Werkgroep Restauratie.

Afb. 17. Het kasteel Neercanne vanuit het Jekerdal. Foto TU Delft, Werkgroep Restauratie, 1991.

Het tweede terras

De kabinetjes of volières op de hoeken van het tweede terras markeerden de begrenzing van de volle breedte van de rest van de tuin. Van hier werden zichtassen getrokken tot de beëindiging van de lanen aan weerszijden van het vierde terras. Het zeer ondiepe tweede terras fungeerde waarschijnlijk als wandelgang boven de grote parterre. Vanaf dit hoger gelegen punt kon men op de parterre neerzien, zodat de patronen van de broderie goed gezien en bewonderd konden worden.

De parterre

De noord-zuid oriëntatie van deze parterre is een logisch gevolg van de gegeven situatie. Ook het derde terras is veel breder dan het diep is en hierdoor valt de dwingende werking van de middenas minder in het oog ten gunste van de noord-zuid as. Zowel langs de lengte- als langs de breedte-as zijn symmetrisch rechthoekige bloembedden gerangschikt. Net als op het bovenste terras werd het midden gemarkeerd door een bassin met een fontein. De fonteinstralen, evenals de sculptuur en de taxus-

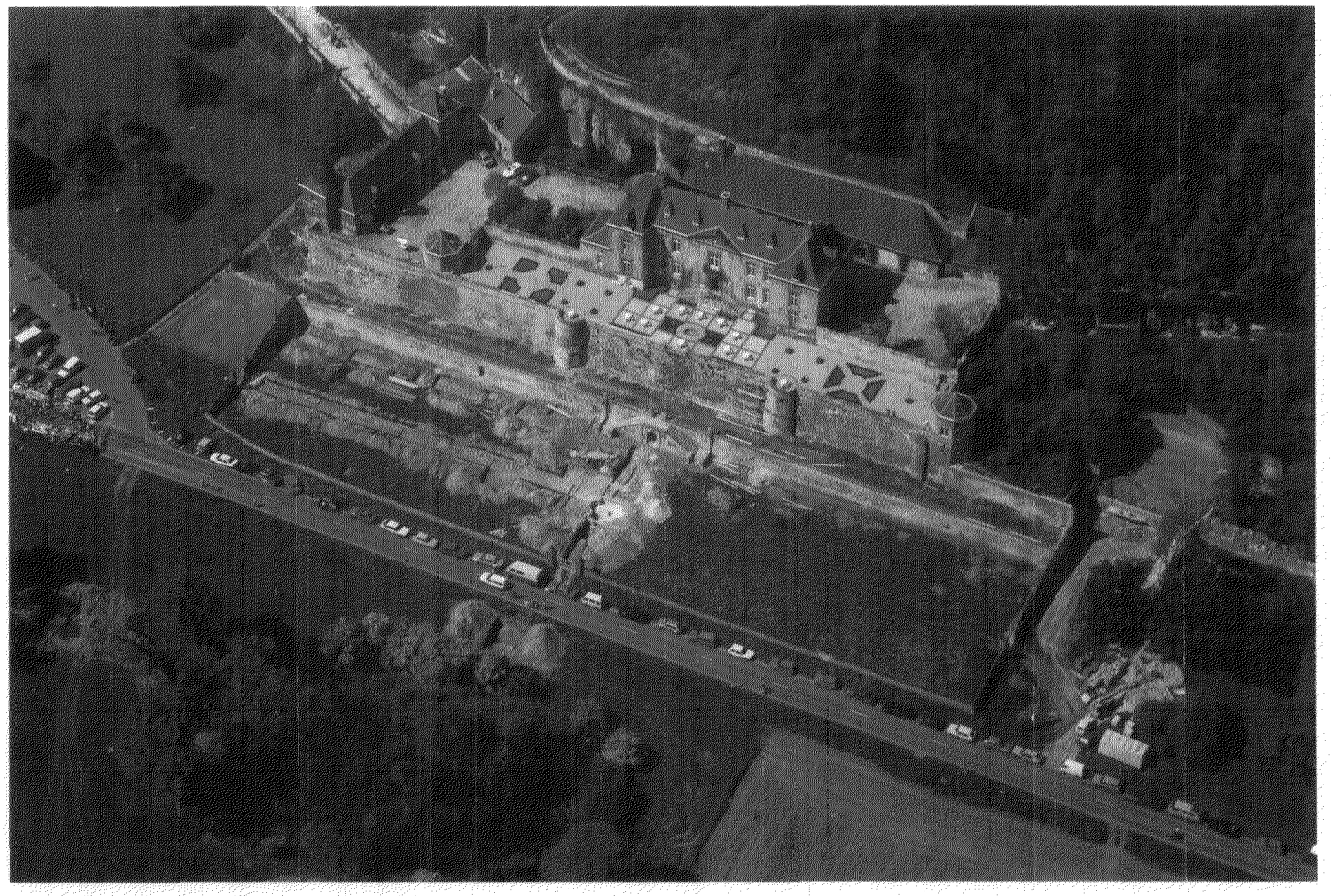

Afb. 18. Het kasteel Neercanne en de terrastuinen tijdens het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in 1989. Foto TU Delft, Werkgroep Restauratie.

boompjes vormden de verticale elementen van de tuin en ontbraken niet op het derde terras.
Het bassin en de omliggende broderieperken vormden samen de middenpartij waarvan de breedte overeen kwam met de afmeting van de eenheid van het kasteel en het bovenste terras. Daarom is dit op te vatten als een nadrukkelijke voortzetting van het uitgangspunt van deze tuin: het kasteel.

De afsluiting, het vierde terras
De grote vijver en de daaraan gelegen hemicycle vormden de beëindiging van de siertuin. De halfronde vorm van een hemicycle kon in formele geometrische tuinen voorkomen als entree maar kon tevens als de beëindiging worden toegepast. In het geval van Neercanne voldoet de situering van deze vorm aan beide mogelijkheden. Immers, vanuit het landschap tegenover het kasteel lijkt het een mogelijke entree tot de siertuin en vanuit het kasteel gezien is het duidelijk de afsluiting van het geheel. Waarschijnlijk werd alleen de middenas, die getrokken werd vanaf het kasteel tot aan de dubbele laan, aansluitend op de hemicycle, voortgezet in landschap. Het is aannemelijk dat de lanen aan weerszijden van het vierde terras werden afgesloten door middel van een verticaal element, waarschijnlijk met beelden.
Vooralsnog lijkt er geen streng maatsysteem ten grondslag gelegen te hebben aan het ontwerp van de tuin van Neercanne. De lijnen die werden uitgezet in de siertuin hadden een duidelijk begin- en eindpunt en werden onderling verbonden door middel van architectonische elementen. De eenheid van het huis en de siertuin werd met andere woorden vooral visueel waargenomen door het lijnenspel en de markeringspunten. Er lag een duidelijke middenas die vanaf het huis tot in het landschap doorgetrokken kon worden. Tevens blijkt de breedte van het huis in de vier terrassen benadrukt te zijn en hiermee is het huis als het uitgangspunt voor de brede middenas op te vatten.
Op papier bestaat er wel een opvallende maatverhouding tussen de afstanden van de bassins onderling. Als de afstanden tussen de bassins vanuit het hart worden gemeten, blijkt dat de afstand tussen het eerste fonteintje en het bassin van het derde terras bij benadering 28m bedraagt, en de afstand tussen het tweede bassin en de vijver van het vierde terras 56m is, en tenslotte is de afstand tussen de vijver en de Jeker 110 m. Deze onderlinge afstanden verhouden zich als 1:2:3. Er is dus wel een zekere logica in het ontwerp te ontwaren. Daardoor vormen het huis en de vier terrassen een meetkundige eenheid. Ondanks het feit dat de tuin tot stand kwam in etappes en men gedwongen was tot een pragmatische omgang met de gegeven landschappelijke situatie, is gepoogd de essentiële en de ideale ingrediënten van een geometrisch formele tuin bij elkaar en met elkaar in verband te brengen.

De oranjerie
Meestal lag een oranjerie vanwege de benodigde temperatuur en beschutting op het zuiden georiënteerd. Zoals al ter sprake kwam, is de halfronde vorm van een amphitheater vaker in aanmerking gekomen voor een oranjerie. Het is mogelijk dat de half ronde uitsnede uit de berg, ten zuiden van het kasteel, een oranjerie is geweest. Dit zou dan wel betekenen dat dit onderdeel van de tuin niet opgenomen was in het lijnen- en assenspel van het ontwerp.

Het sterrebos en bosquet
Vooralsnog is niets bekend over een eventuele aanleg van bosquetten en loofgangen. De twijfel die in eerste instantie bestond over het al dan niet bestaan van een sterrebos is weggenomen. Uit de rekeningen van het rentmeesterarchief bleek dat er voldoende aanwijzingen zijn om de beschrij-

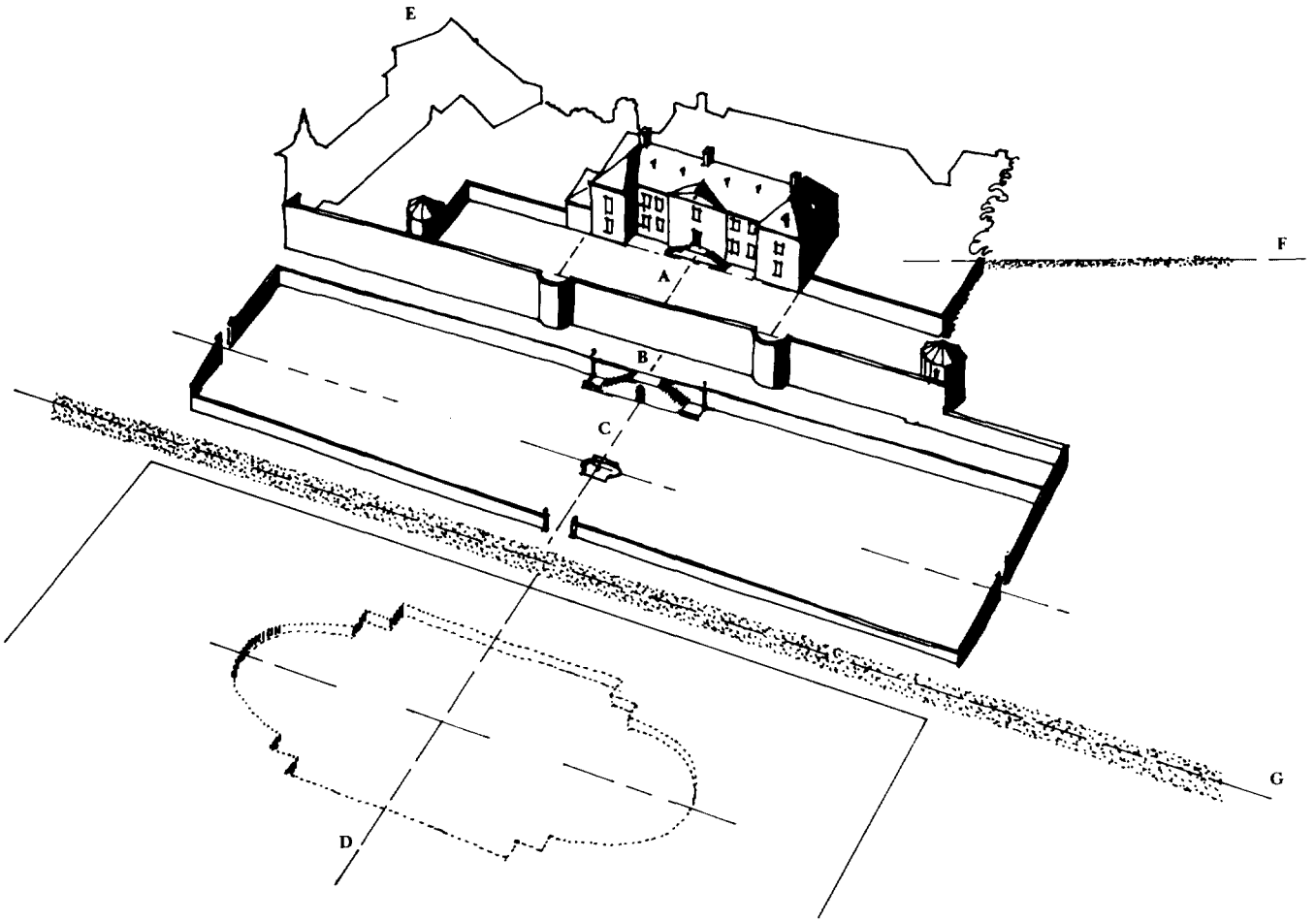

Afb. 19. Verklarend schema van de luchtfoto (afb. 18). Tekening F.W. van Voorden.
A - eerste terras met tuinzaal; B - tweede terras; C - derde terras; D - vierde terras; E - locatie oranjerie; F - entree westgevel; G - Cannerweg.

ving van Halma voor waar aan te nemen. Het sterrebos maakte evenwel geen deel uit van de visuele eenheid die het kasteel en siertuin samen vormden en heeft bovendien uit het zicht gelegen. Dit afgelegen onderdeel van het domein kende een eigen geometrische ordening, waarbij het midden werd gemarkeerd door een obelisk, zoals de gravure laat zien, of bijvoorbeeld door een Herculesbeeld. Zoals gebruikelijk, werd op de plaats waar men van het uitzicht kon genieten, een belvédère gemaakt.

De toegangswegen

De ontsluiting van het kasteel en de tuin geeft een driedeling te zien. De drie toegangswegen zijn niet speciaal aangelegd, maar maakten deel uit van de gegeven situatie waar men zoals vermeld pragmatisch mee om moest gaan. Aan de zuidelijke kant van het kasteel passeerde men eerst de ommuurde boomgaard en het oude poortgebouw om uiteindelijk uit te komen op een voorplein. Als het kasteel vanuit het noorden benaderd werd, was men van de Cannerweg afgeslagen. Via de heuvelrug bereikte men dan de laan die naar de noordelijke toegangspoort leidt. Het is mogelijk dat deze laatstgenoemde route bedoeld was voor officiële ontvangsten en dat de zuidelijke entree werd gebruikt als diensttoegang.
De openbare Cannerweg doorsnijdt de siertuin en door middel van hekwerken op de middenas had men toegang tot het derde en vierde terras. Tijdens een wandeling was het dus mogelijk om vanaf de Cannerweg via de terrassen het kasteel te bereiken.
De Cannerweg was en is ook nu nog de belangrijkste verbinding van Maastricht met het dorpje Neercanne. Parallel hieraan, ten oosten van de Jeker, lag een minder belangrijke route die waarschijnlijk, in tegenstelling tot de Cannerweg, nooit bestraat is geweest. Dit pad verbond Maastricht met Kanne en functioneerde als ontsluiting van de daaraangelegen landbouwkavels en veegronden. Het is zoals gezegd verleidelijk om te denken dat de dubbele laan vanaf de hemicycle tot aan dit pad doorgetrokken is geweest. Hiermee werd dan een een entree van de siertuin vanuit het oosten gesuggereerd, waarvan het dan nog maar de vraag is of deze ook werkelijk als zodanig gefunctioneerd heeft.

De iconografie van de tuin

Het domein in zijn geheel genomen deed dienst als landbouwbedrijf en tegelijk als lustoord. Het kasteel was samen met de siertuin de nucleus van de heerlijkheid en vormde het feestelijke decor voor de ontvangst van gasten en feesten. Op het eerste gezicht wordt in de tuin geen uitgebreid iconografisch programma gepresenteerd. Toch zijn er, hoewel subtiel en niet overdadig, aanwijzingen te vinden om aan te nemen dat in de samenstelling van de lusthof niet enkel de eigentijdse stijlelementen van belang zijn geweest, maar dat er tevens bewust betekenisvolle details zijn aangebracht.

Ten eerste liet de lokatie zich verbinden met een geschiedenis. Volgens de overlevering had de omgeving van het oude kasteel een rol gespeeld bij de afweer van de Spanjaarden in 1632. Het welslagen van deze operatie resulteerde in de aansluiting van Maastricht bij de Republiek, onder Frederik Hendrik.[56] De keermuur in de tuin van het kasteel was weliswaar onderdeel van de gegeven situatie, maar hij werd niet voor niets in het ontwerp opgenomen. De aanwezigheid van deze keermuur legde immers getuigenis af van dit verleden. Gezien de persoonlijke geschiedenis en belangstelling van de bouwheer is het niet verwonderlijk dat het militaire karakter van de keermuur een waardevolle bijdrage leverde in de betekenis van de tuin. Aangemoedigd

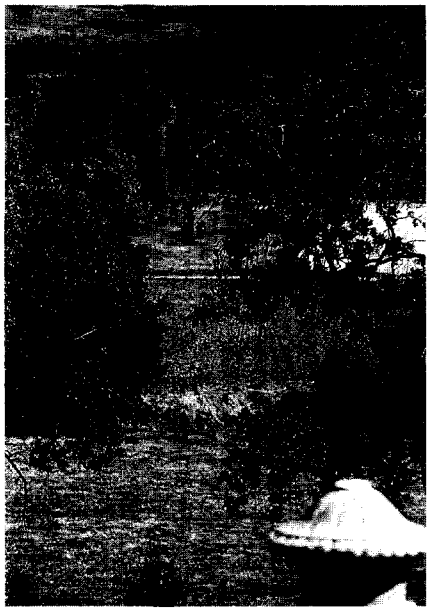

Afb. 20. Het uitzicht vanaf het tweede terras in het Jekerdal. Foto TU Delft, Werkgroep Restauratie.

door Van Dopff, heeft Halma dan ook expliciet aandacht geschonken aan de voormalige weerbare functie van het kasteel. Er zijn ook *elders tuinen bekend waarin bastions* speciaal gebouwd werden om het geheel een militaristische betekenis te geven. Een aantal voorbeelden hiervan zijn de bastions in de tuin van Blenheim die in 1705 onder Marlborough is aangelegd en te Windsor, de Maestricht Garden van Charles II uit ongeveer 1674.[57]
Andere en meer kleine verwijzingen naar een militaire iconografie zijn bijvoorbeeld de palmtakken boven de westelijke ingang van het kasteel en de trofee op het plafond in de hal. De palmtak is een bekend embleem voor de zege en de triomf. De trofee op het plafond van de hal is niet alleen op te vatten als verwijzing naar de staat van dienst van Van Dopff, maar ook als letterlijke uitbeelding van de woorden uit het heldendicht van Rotgans: '(...) Laat uw gescheurde vaanen met heldenbloed geverft, de blinkende oorlogszaal versieren, met helmet en pluimen, tot praal gehangen aan de muur (...), (...) dan zal de welvaart groeyen en wortels schieten door 't verwoeste Europe heen (...)'.[58]

De vazen in de vorm van vlammende potten zijn op te vatten als vreugdetekens. Zulke vazen komen ondermeer voor in het vierde boek van Rotgans' heldendicht op Willem III. Op de titelpagina van dit vierde boek is een gravure te zien waarop twee wierookpotten voorkomen. In de bijgevoegde verklaring van de gravure werden de rokende wierookpotten uitgelegd als tekenen van vreugde.[59] In de tuin van Blenheim kwamen eveneens vlammende urnen voor die in verband gebracht kunnen worden met een militaire iconografie. Het ligt voor de hand om in de keuze voor bepaalde sculpturen een bedoeling of betekenis te verwachten. Zo was het Neptunusbeeld een veelvoorkomende figuur in 17e en 18e-eeuwse tuinen en met betrekking op de tuin van Neercanne kan de aanwezigheid van een Neptunus in verband gebracht worden met een eerbetoon van Van Dopff aan Willem III. Deze Koning-stadhouder behaalde zijn grote successen overzee en de zeegod werd onder andere door Rotgans gebruikt als verwijzing naar de sterke vloot van Willem III.[60]

In Hampton Court, Herefordshire, bestond een concreet voorbeeld van zo'n eerbetoon aan de Hollandse Koning-stadhouder. Zijn persoon werd hier verheerlijkt en gesymboliseerd door middel van een Neptunus met tritons. De bouwheer, Th. Coningsby, was een trouwe aanhanger van Willem III en had in 1690 meegevochten in de slag bij de Boyne, waarvoor hij twee jaar later een Ierse adellijke titel ontving.[61] In dit voorbeeld ligt er een duidelijk verband tussen de persoonlijke geschiedenis van de bouwheer en de iconografie van de tuin. Ook kasteel Neercanne gold niet alleen als bekroning van een succesvolle carrière, maar gaf tevens uitdrukking aan de rust van de vredestijd. In verband met het laatste is bijvoorbeeld ook het beeldenpaar op het derde terras van Neercanne te interpreteren als *uitdrukking van de voorspoed in vredestijd.* Het is niet ondenkbaar dat Mercurius en eventueel Flora, temidden van de bloemperken uitgelegd moeten worden als zogenaamde 'vredes goden' die de welvaart, de handel en het bloemenrijk vertegenwoordigden. Het lustoord Neercanne functioneerde per slot van rekening ook als bedrijf. Zo spreekt het beeldhouwwerk in het fronton van de wijnbouw. Halma heeft dan ook aandacht besteed aan de keur van wijnen die hem aangeboden werd gedurende zijn bezoek aan de heerlijkheid. Dit uiteraard niet zonder vermanende woorden te besteden aan een eventueel overmatig gebruik van het Bacchusvocht.
In zijn geheel genomen was de heerlijkheid Neercanne op te vatten als een ode aan de 'Santa Agricoltura' en de 'Pia Rusticitas'. Van Dopff had bewust of onbewust met zijn lustoord, temidden van boomgaarden en landerijen, uitdrukking gegeven aan het concept van het ideale buitenleven. Het kasteel lag als een sieraad en blikvanger tegen de rug van de 'Bacchusheuvel' en werd omringd door de weelde van de velden van 'Ceres'.[62]

Conclusie

De samenstelling van het lustoord bestond uit de buitenzaal, de parterre, een waterspiegel, de hemicycle, diverse lanenstelsels, het sterrebos, een oranjerie en de boomgaarden. Er zijn talloze voorbeelden van dit soort onderdelen vastgelegd in gravures en kaartmateriaal van 17e en 18e-eeuwse tuinen. Eveneens bestonden er handboeken voor alle mogelijke stofferingen van een tuin, zoals fonteinen, beelden, hekwerk, kabinetten, etc. Toch is het niet direct mogelijk een eenduidig prototype te vinden voor het ontwerp van de tuin. Zoals gezegd ging de transformatie van het landschap in alle gevallen gepaard met een pragmatische en inventieve omgang met het ontwerp in samenhang met de gegeven situatie. Deze bestond uit de morfologie van het landschap, de bestaande infrastructuur en de bodemgesteldheid.
Ondanks dat het niet mogelijk is gebleken om een eenduidig voorbeeld voor de tuin van Neercanne vast te stellen, kan men zich aan de hand van diverse handboeken en gravures een idee vormen van de toenmalige smaak en stijlkenmerken. Zo valt te denken aan de mogelijke overeenkomsten tussen de opzet van de parterre van Clingendaal en die van Neercanne. Voor die tijd golden de ontwerpen van bijvoorbeeld Daniël Marot en André le Nôtre nog steeds als smaakbepalend en aangezien de eerstgenoemde in dienst was geweest van Koning-stadhouder Willem III, is het niet ondenkbaar dat het ontwerp voor Neercanne overeenkomsten heeft vertoond met zijn stijl.

Men mag er vanuit gaan dat de gravure van Neercanne uit 1713-1714 een weerspiegeling is van de toenmalige smaak, de mogelijkheden en de idealen. Voor wat betreft de ligging van het kasteel, tegen de heuvelrug, *golden de Italiaanse buitenverblijven als* grote voorbeelden. Hierbij vormde het huis veelal het uitgangspunt voor de aanleg van de tuin en gold het tevens als het meest representatieve standpunt voor de bezoeker om overzicht over de zicht-as te verkrijgen. De verregaande abstrahering van het landschap door middel van symmetrische ontwerpen en lanenstelsels die ver het landschap ingrepen, kwam tot bloei gedurende de 16e en 17e eeuw en hierbij heeft Frankrijk een voortrekkersrol vervuld.[63]
Aangezien Van Dopff de mogelijkheid heeft gehad om een nagenoeg nieuw kasteel te bouwen, kon hij het eigentijds klassicistische ideaal proberen te benaderen. Het huis en de tuin moeten tezamen als één ontwerp gezien worden, want ondanks het feit dat de tuin in etappes gereed kwam, is gebleken dat een meetkundige en visuele eenheid werden nagestreefd.

In het eindresultaat zijn eveneens details te vinden die wijzen op een specifieke militaire iconografie en in zijn geheel genomen was de heerlijkheid een uitdrukking van het ideale buitenleven waar men tijdens de vredestijd in alle rust van kon genieten. Hoewel het kasteel en de tuin in de eerste plaats een representatief lustoord vormden, werden er bewust of onbewust vormen gebruikt die in een traditie pasten waarbinnen tuinen een ideële en maatschappelijke betekenis hadden.

Restauratie van de tuin

Op basis van het historisch onderzoek en de analyse van de samenstelling van de tuin kunnen een aantal gedachten ten aanzien van de voorgenomen restauratie geformuleerd worden.
Het komt niet als verrassing, maar het moet toch gezegd dat een 20e-eeuwse restauratie van een geometrisch formele tuin uit de vroege 18e eeuw altijd een 20e-eeuwse oplossing zal laten zien en nooit de vroeg 18e-eeuwse situatie. Tevens is het voornemen om de tuin te restaureren, teneinde de geometrische tuin in samenhang met het omliggende landschap weer visueel te maken, op zichzelf onderdeel van geschiedenis.
De verbondenheid van het kasteel Neercanne met de stad Maastricht en het omliggende landschap, evenals met de omliggende infrastructuur, is nog steeds goed zichtbaar. Deze tamelijk ongeschonden staat van de omgeving is tevens te danken aan het feit dat het landschap en het kasteel afzonderlijk al geruime tijd onder de hoede vallen van respectievelijk de monumentenzorg en de Stichting Limburgs Landschap. Het landschap tussen Maastricht en Neercanne, het Jekerdal, bezit met andere woorden een monumentaal karakter.
De doelstelling om de tuin nauwkeurig te reconstrueren naar een authentieke staat is onhaalbaar omdat er geen oorspronkelijke ontwerpplannen en beplantingschema's voor handen blijken te zijn. De nog aanwezige onderdelen van de tuin als het muurwerk, de teruggevonden bassins en de padenstructuur kunnen evenwel vrij makkelijk gerestaureerd worden. De aanvullende gegevens uit de gravure van 1714-15, de beschrijving van Halma en het archiefonderzoek zijn goed te gebruiken bij het maken van een ontwerp voor de restauratie of reconstructie van de tuin. Hier en daar zouden de gegevens namelijk aanleiding kunnen geven om tot reconstructie van diverse onderdelen van de tuin over te gaan. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de plaatsing van beeldengroepen of de aanleg van een sterrebos en de plaatsing van kuipplanten. Een sobere aanpak is hier echter op zijn plaats vanwege het grote gebrek aan kennis van de details.

De tuin in grote lijnen, de structuur
Over de organisatie van de siertuin bestaan weinig onduidelijkheden, er is immers nog genoeg te zien van de grote lijnen van het ontwerp. Veel van het muurwerk staat nog overeind en naar aanleiding van de opgravingen en het archiefonderzoek bleek dat de gravure van De Bruyn de voormalige tuin tamelijk betrouwbaar weergeeft. Het omliggende landschap is bovendien nauwelijks verstoord door industrie, wegen of spoorbanen, zodat eveneens het verband tussen de stad, het landschap en de siertuin zichtbaar is gebleven.
De geometrische patronen van de siertuin tezamen met het klassicistische kasteel leverden ooit een contrast op met het omliggende landschap dat verder bestemd was voor de landbouw en veeteelt. Zo zou het één van de doelstellingen kunnen zijn om door restauratie dit contrast weer zichtbaar te maken.
Ondanks dat het hier om een contrast gaat, werd voor de bewerking en de vormgeving van het landschap, ofwel voor nutsdoelstellingen, ofwel voor esthetische doelstellingen, gebruik gemaakt van dezelfde methoden en technieken. De verregaande beheersing van het landschap door middel van steeds geavanceerder technieken is een bekend gegeven in de 17e en 18e eeuw en werd gethematiseerd in siertuinen. Eén van de kenmerken van de beleving van een siertuin was dan ook dat men bewondering koesterde voor het toegepaste vernuft, zoals dit bijvoorbeeld te zien was bij de waterwerken en de werking van het perspectief.
Het bovenste terras is helaas in de huidige vorm niet meer een afgeleide van het beeldmateriaal. De eenheid die de façade van het huis en de keermuur vormden, is door de verbreding van het eerste terras verloren gegaan. Hiermee verdween de maateenheid die essentieel was voor de opbouw van de tuin. Deze maateenheid werd immers voortgezet op de midden-as en is op het derde en vierde terras zichtbaar geweest.
Het padenverloop van het derde terras, zoals weergegeven op de gravure, werd door de opgraving grotendeels bevestigd en is dus niet moeilijk terug te brengen. Het bassin in het midden van het derde terras is nagenoeg in in ongeschonden staat opgegraven. Behalve dat de afmetingen van dit bassin veel kleiner zijn dan men verwachten zou naar aanleiding van de gravure, blijkt dat de vorm en situering wel overeenkomen met hetgeen op de gravure is weergegeven.

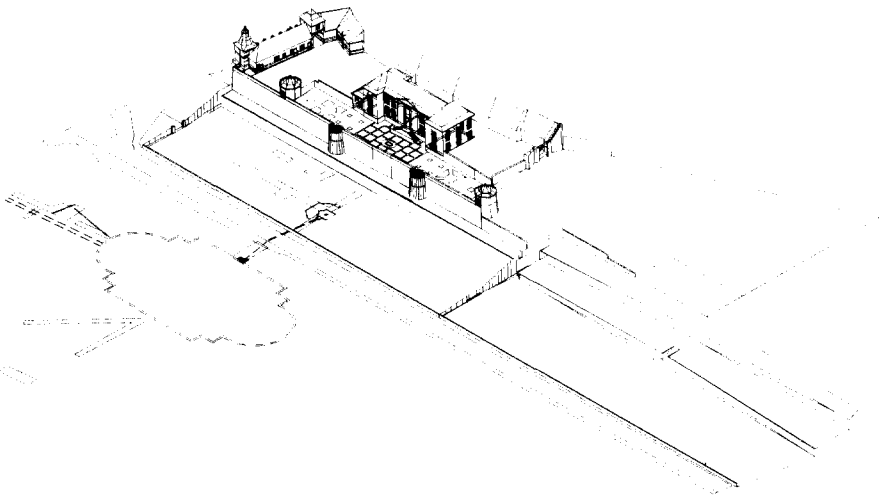

Afb. 21. Gedigitaliseerde meting van kasteel, terrastuinen en de opgravingsputten en -sleuven. Tekening TU Delft, Werkgroep Restauratie.

De structuur van het vierde terras is moeilijker te herleiden uit de opgravingsresultaten. Van het bassin, dat in deze dagen is begroeid met struiken en bomen, zijn grote delen van de stenen omwalling teruggevonden. Ook zijn delen van deze rand in de huidige situatie nog zichtbaar, wat maakt dat het geheel nog goed te restaureren en reconstrueren is. Wellicht is het mogelijk om met behulp van de landmeting uit 1710 de afmetingen van de omliggende bewalling te reconstrueren, evenals de uitloop van de dubbele laan tot aan de Trichterweg.

De invulling van de structuur
De plaats van de compartimenten voor broderie, bloemen en gras is dan wel enigzins te reconstrueren met behulp van de opgravingsresultaten en de gravure, maar ten aanzien van de invulling hiervan is niets of nauwelijks iets teruggevonden. De gravure laat drie keer broderieperken zien: op het eerste terras rondom de fontein, eveneens rondom het bassin van het derde terras en op het vierde terras in de halfronde afsluiting. De broderiepatronen vertonen op de gravure weliswaar kenmerken van de zwierige stijl uit de periode van het einde van de 17e en het begin 18e eeuw, maar of dit de weergave was van het oorspronkelijke ontwerp is hiermee nog niet bewezen. Een idee hieromtrent zal dus gevormd moeten worden aan de hand van contemporaine handboeken en plaatmateriaal. Deze werkwijze betekent dat er een reconstructie tot stand zal komen door middel van de toepassing van laat 17e en vroeg 18e-eeuwse ontwerpprincipes.
In *Les Delices du Pais de Liège* komen, in verband met het vierde terras, 'Boulingrinsparterres' aan de orde. Dit kan duiden op een verdiept gelegen perk waarin een broderiepatroon van gras was aangelegd.
Uit Halmas hofdicht en het rentmeestersarchief kan opgemaakt worden dat er taxus,

buxus, perzik, abrikoos, kers, druif, rode en witte rozen voorkwamen op het tweede en derde terras. Deze beplanting heeft voornamelijk betrekking op de leibomen en de perken.
Naar aanleiding van het fruit dat op het tweede en derde terras groeide, bracht Halma onder andere de kleur geel onder de aandacht. Er zijn meer aanwijzingen te vinden om aan te nemen dat deze kleur een belangrijke rol speelde in de lusthof van Neercanne. Niet alleen is het huis in de kleur geel gesausd, de kleur kwam tevens ter sprake in één van de rekeningen uit het rentmeestersarchief, waarschijnlijk met betrekking tot een parterre. Geel was een veel gebruikte kleur, evenals wit, zwart en rood. Aangezien het kasteel in een okergele kleur werd gesausd, is het niet onwaarschijnlijk dat voor de parterres geel zand of gele kiezels gebruikt werd.

Eveneens zijn er nauwelijks gegevens naar boven gekomen over de verticale elementen op de diverse zichtassen en verbindingspunten. Op de gravure is wel te zien dat er gesnoeide taxusboompjes, beelden, kabinetjes, fonteinstralen, etc. in de tuin voorkwamen. Slechts een aantal rekeningen uit het rentmeestersarchief bevestigen het bestaan van een aantal ornamenten en beelden, maar lichten ons niet in over de details. Er zal dus een keuze gemaakt moeten worden welke verticale elementen gereconstrueerd gaan worden. Niet alle mogelijkheden zullen even gemakkelijk te realiseren zijn en daarbij zullen de keuzes ook in samenspraak moeten zijn met de vooropgestelde doelstelling van de reconstructie. Uit ervaring elders blijkt namelijk dat juist ten aanzien van reconstructies van niet meer bestaande ornamenten makkelijk zogenaamde stijlfouten en iconografische vergissingen zijn te begaan.[64]
Het beeld van de details, ofwel de inrichting, is tevens moeilijk te fixeren vanwege het veranderlijke karakter van een tuin. Elk seizoen bracht een andere situatie met zich mee en aangezien men voortdurend bezig bleef met de inrichting van de tuin, wordt het moeilijk gemaakt om over een definitieve samenstelling te kunnen spreken. Het is echter voor de beleving van een tuin van belang dat hij zich zowel op een afstand als van dichtbij laat bewonderen. Hiervoor zijn het grote overzicht en de details van even-groot belang. Daarom is het zeker geen onbelangrijk gegeven dat uit de analyse van het ontwerp voor de terrastuin van Neercanne gebleken is dat een duidelijk lijnenspel en een meetkundige eenheid aan het ontwerp ten grondslag heeft gelegen.

Thematiek en beleving van de tuin
Over het algemeen werd in een 17e en vroeg 18e-eeuwse siertuin de esthetiek van de geordende natuur en van de toegepaste wetenschappen gethematiseerd. Het was ondermeer de bedoeling dat het verschil tussen natuur en kunst aanschouwelijk gemaakt werd, bijvoorbeeld door middel van een geometrisch patroon van perken die aan de randen gevuld waren met bijzondere bloemen en door perspectivische vergezichten, maar ook door middel van fonteinen en cascades. Men kon zich tijdens de wandeling verwonderen over, en genieten van de keur aan zintuigelijke ervaringen die de tuin te bieden had. De geluiden van de diverse waterlopen, de kleuren en geuren van het fruit en de bloemen, evenals de betekenis van een iconografisch programma, waren allen essentieel voor de beleving van een siertuin.
Naast de vrij algemeen geldende thematiek binnen een tuin werd aan de betekenis van het lusthof te Neercanne nog een specifiek thema toegevoegd. Diverse onderdelen in deze tuin spreken van een thema dat betrekking heeft op de oorlog en de vrede. Gezien de militaire carrière van de bouwheer is het niet verwonderlijk dat hij datgene wat hem gemaakt had tot wat hij was tot uitdrukking liet komen in zijn lustoord. Van Dopff had immers eveneens het St. Pietersfort ontworpen en zoals eerder opgemerkt, bezat de route van het fort naar de heerlijkheid Neercanne, zeker voor Van Dopff, theatrale kwaliteiten. Bovendien had de hele omgeving van Maastricht recentelijk onder invloed gestaan van het oorlogsgeweld. De keermuur met de rondelen sprak nog van de rol die de omgeving van Maastricht had gespeeld in de 17e-eeuwse oorlog met Spanje en het nabij gelegen St. Pietersfort getuigde van de toenmalige strijd van de Republiek tegen Frankrijk.
Het kasteel met de siertuin en de boomgaarden zijn op te vatten als tekenen van voorspoed, rust en orde die heersen gedurende de vredestijd.

Lijst van boom- en plantsoorten

Afkomstig uit het rentmeestersarchief:[65]
- Abeelbomen (witbomen, witte populier), (inv.nr. 82, 1715: 'abeelboemen langs den straat en de wey geplant').
- Beuk (inv.nr. 82, 1707).
- Dennen (inv.nr. 82, 1707: inv.nr. 82, 1709).
- Eik (inv.nr. 79, 1699: '202 kuilen voor de eicke bomen gemaakt', inv.nr. 79, 1699: 'planten van de eyckebomen', inv.nr. 9, 1700: '424 kuilen voor eikebomen').
- Els (inv.nr. 5, 1700: 4500 'else planten').
- Hopplanten (Hasselt [66], ongenventariseerde stukken, Kanne, 1716, 2000 stuks aangekocht).
- Iep (inv.nr. 5, 1700: 225 'ypebooms').
- Laurierboompjes (inv.nr. 82, 1715: 'Lauriercuypen').
- Linde (inv.nr. 9, 1700: 'lindekens in den hof').
- Meloen (inv.nr. 82, 1711: '5 meloenkastjes geleverd').
- Notenbomen (inv.nr. 82, 1707, inv.nr. 79, 1699: 'gelevert 112 nootebomen')
- Oranjeboompjes (inv.nr. 48, 1706: aankoop 2 kuipen voor oranjebomen voor hof van 't kasteel).
- Palm (inv.nr. 81, 1705: 'uitgraven van pallum', inv.nr. 82, 1710: 'palm schoonmaken') (buxus).
- Perebomen (inv.nr. 82, 1707).
- Perzikbomen (inv.nr. 5, 1700: '12 persyekbomen').
- Taxusheggen (inv.nr. 82, 1714: 'in den hoff an di geele plaetse', 'mest ondergraven aan de taxisheggen in den blommenhof').
- Wilg (inv.nr. 79, 1699: 'planten van willegehout ende het plenieren van de aerde in de weide').

Afkomstig uit Halma:[67]
- Abrikoos.
- Appel.
- Druif.
- Hagen (else).
- Kers.
- Linde.
- Perzik.
- Rode en witte roos.

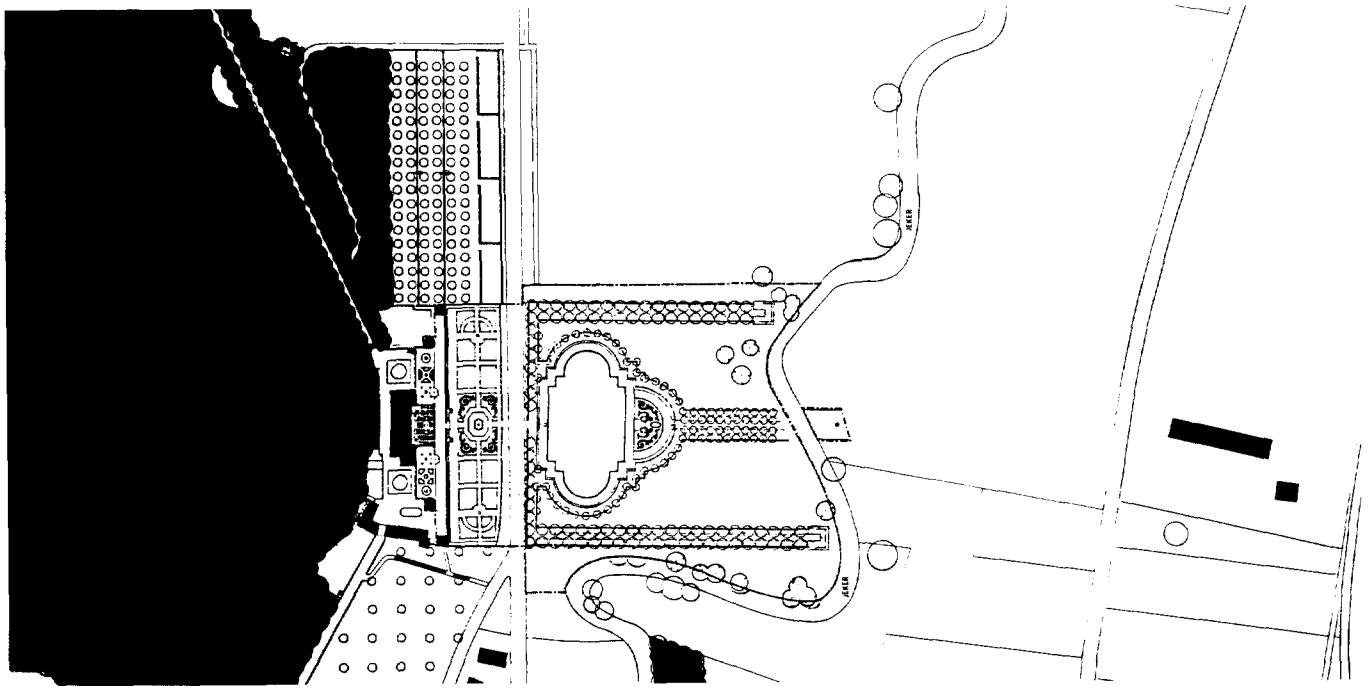

Afb. 22. Voorlopig restauratie-ontwerp van de tuinen van kasteel Neercanne. Ontwerp van tuin- en landschapsarchitect Wil J.A. Snelder in opdracht van C. Oostwegel.

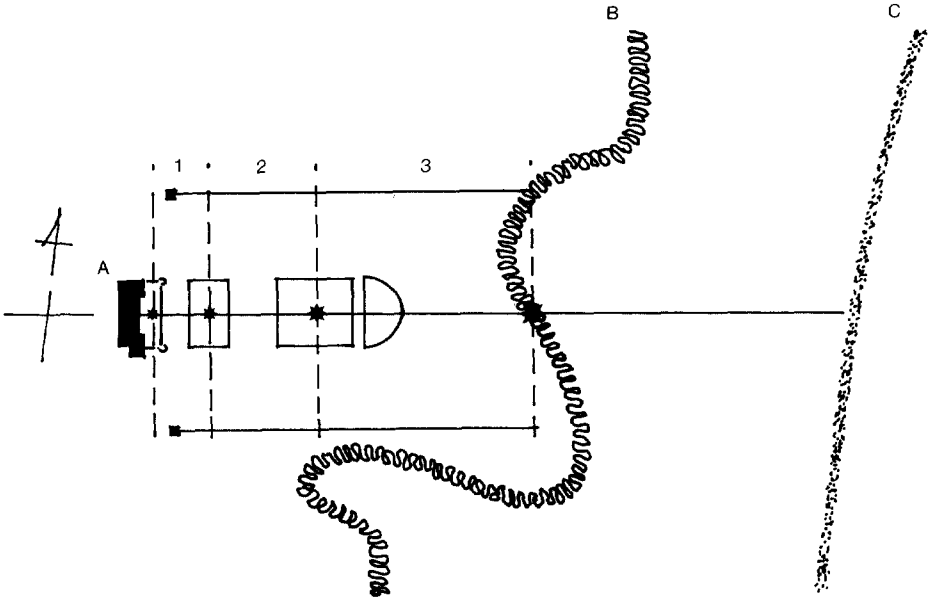

Afb. 23. Geometrisch schema van huis en tuinen zoals geanalyseerd en beschreven door de auteur (tek. F.W. van Voorden).
A - huis; B - Jeker; C - Trichterweg. In de tekening zijn de centrale as (oost-west) en de noord-zuidassen van de tuinzaal (eerste terras), het derde terras en het vierde terras aangegeven en de fictieve beëindiging ter hoogte van het snijpunt van de Jeker en de centrale as. De verhoudingen in afstand tussen de gemarkeerde snijpunten zijn 1:2:3.

Noten

1 Halma, F., *Het kasteel van Aigermont en d'omleggende landtstreeken in de heerlykheit van Nederkan, nevens de stadt Maastricht; in heldendicht afgeschetst*, Leeuwarden, 1715.
2 Gemeente Archief Maastricht, Familie Archief Poswick, IV portefeuilles.
3 Rijksarchief Maastricht, Loontjes, R. A. M., *Inventaris van het archief van Johan Overdoff*, rentmeester van Von Dopff, Maastricht, 1976, nr. 16.1113.
4 Rijksarchief Hasselt: Archief 'Kanne Schepenbank', nr. 78 en losse stukken betreffende Neercanne.
5 *Les Delices du Pais de Liege ou description historique, geographique, topographique et chorographique*, Liege, 1738-44, V Dln., 'Le chateau de Nedercanne': Tome III, Part. II, 409-410.
6 Alberts, W. J., *Geschiedenis van de beide Limburgen*, II Dln., Assen 1974, deel II.
7 Batta, E. C. M. A., e.a., *Limburgs verleden*, uitgave van L.G.O.G., Maastricht, z.j., deel II, 1967.
8 Alberts, op. cit. noot 6, 23-30. Alberts geeft hier een opsomming van families die door middel van de verdiensten uit krijgsdienst landgoederen opkochten en tot grote bouwactiviteiten overgingen. In dit lijstje namen komt Van Dopff niet voor. Wel moet hij tot de bovenlaag van de Maastrichtse bevolking behoord hebben, vooral gezien zijn ambt als gouverneur.
9 Eversen, J. M. H., 'De militaire Gouverneurs van Maastricht, 1567-1794', uit: *Publications de la Societé Historique et Archeologique dans le Limbourg*, 1912, nr. 48, 173. Van Dopff werd door Leopold I in 1863 benoemd tot Reichsritter. Op eigen gezag liet hij zich baron Van Dopff noemen en pas in de 19e eeuw werd het de familie officieel toegestaan deze titel te voeren.
10 Op. cit. noot 3, inv. 41, juni en oct. 1699 en inv. 48, 1706.
11 Schmidt, K., 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw', uit: *Amsterdams Sociologisch tijdschrift*, nr. 4, 1978, 434-447. 1. De opkomst van de buitenplaatsen.
12 Zie hiervoor onder andere: Steenbergen, C. M., *De stap over de horizon*, Delft, 1990. En: Franck, C . L., *The Villas of Frascatie* 1550-1750, London, 1966.
13 Veen, P. A. F. van, *De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met de boucken*, Utrecht, 1985. Van Veen schetst hierin de ontstaansgeschiedenis van het literaire genre 'hofdicht', maar biedt tevens een geschiedenis van het buitenleven.
14 *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap*, Utrecht, 1887, deel 10, 227-336.
15 ibid., pag. 244: De lanenstelsels in Darmstadt, in de vorm van een paviljoen met een zichtas op de prinselijke residentie.
Pag. 245: Beschrijving van het kasteel te Heidelberg gelegen op een heuvelrug boven de Nekkar.
Pag. 251: Vergelijking van lanen met Hollandse lanen op snoeiwijze.
Pag. 263: Beschrijving van het kasteel Neuenstein, de vijvers, de fonteinen en de tuinen. Vooral de parterres worden vergeleken met de Hollandse omdat ook hier kabinetjes voorkwamen waarin men wijn kon drinken.
Pag. 271-72: Bewondering van de kastelen en lusthuizen rond Neurenberg.
Pag. 307: Beschrijving van een feest aan het keizerlijk hof, waarbij alle gasten meespeelden in de beklimming van de Parnassusberg, met Apollo en herders, etc.
Pag. 311: Van Dopff bezocht het fort te Wenen waar hij succesvol de aanval van Turkse legers afsloeg.
Pag. 313: Beschrijving van de jacht en het sterrebos bij de Donau.
Pag. 314: Bezoek aan het 'Neugebaude' bij Wenen, dat een imitatie was van de tent van Sultan Soliman.
16 Puters, A., 'Parallèlle des architectures mosanes de Liège et de Maestricht', uit: *Maasgouw*, nr. 69, 1950, 98-109.
17 Op. cit., noot 4.
18 Roy, J., le, *Castella et praetoria Nobilium Brabantiae*, Antwerpen, 1669. En van dezelfde auteur: *Le grand theatre profane du duche de Brabant*, Den Haag, 1730.
19 Jong, E. de, 'Een Teyken van den soeten vreed', zur Interpretation des 'Eisernen Mannes' am Springenberg', in: *Soweit der Erdkreis reicht, Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679*, uitgave van Städtisches Museum Haus Koekkoek Kleve, 20 sept. - 11 nov. onder red. van G. de Werd, Kleve, 1979, 195-204.
20 Citaat uit: Rotgans, L., *Aan zijn koninklyke mayesteit, Wilhem III koning van Engeland, Schotland, Vrankryk en Ierland*, Utrecht, 1691, 107.
21 Loontjes, op. cit., noot 3, inv. 78; Kanne, 1699-1737, boeknr. 7, a, pag. 2-3.
22 Hasquin, H., *Gemeenten van België*, IV Dln., deel I, 456.
23 Op. cit., noot 3, inv. 3, 16 febr. 1698.
24 Op. cit., noot 2, port. I.
25 Op. cit., noot 3, Inv. 89. Besteld werden: '9 kruisramen, lambrisering tot borsthoogte voor 14 kamers, 12 deuren met lijstwerk enkel paneel, 8 dubbele deuren met lijstwerk. 8 dubbele deuren meest balcondeuren onder een glas borstwering met schuifraam. 12 schoorsteenmantels tot bijna aan de zolder, alles moet van eikenhout gemaakt, voor de somma 1300 Hollandse guldens, klaar zijn maart-april 1699', de bestelling werd gedaan bij Routters te 's Hertogenbos 9 juli 1998.
Inv. 3, 1698, october: Meester Jan de beeldhouwer werd betaald voor 4 marmeren lijsten voor de schouwen.
26 Ibid., Inv. 55, 1715. Hofmeester 80 rijksdaalders, de hovernier 40 en zijn zoon 25 rijksdaalders. Van Dopff had ook een hovenier te Hartelstyn en aan de Vrouwenpoort, zij ontvingen elk 2 rijksdaalders.Inv. 48, 1706. Noyer de hofmeester ontving 50, Creyn de hovernier 40 rijksdaalders.
27 Ibid., vanaf 1699 komen betalingen voor aan de bottelier, Jacobus Sleypen. Hij bottelde wijn, champagne, hoegaarden, moeselwijnen, etc.
28 Ibid., Inv. 97.
29 Op. cit., noot 2, Port. I, 1705.
30 Ibid., 1699.
31 Op. cit., noot 3. Volgens het stuk in Inv. 82, gedateerd maart 1713, werd er tien dagen gewerkt aan het opmeten van alle grond van 'de heer van Nedercann' door F. Coquart en vier assistenten. Helaas heb ik deze kaart niet kunnen vinden.
32 Rotgans, op. cit., noot 20.
33 Eversen, op. cit., noot 9, 177-178.
34 Op. cit., noot 2, Port. I.
35 Op. cit., noot 3, Inv. 82, mei, 1715.
36 Ibid., 1708, juli. Hierin werd vermeld dat 2 knechten alle bloempotten en 'postueren' geschilderd hadden.
37 Op. cit., noot 3, Inv. 48, mei 1706: Aankoop van twee kuipen voor oranjebomen voor het hof van het kasteel Neercanne. Inv. 82, mei 1715: Vermelding van vijf laurierkuipen.
38 Ibid., Inv. 5: Jan Jansen werd betaald voor zijn werk aan de oranjerie.
39 Ibid., Inv. 81, 1705-6: 'Espalier in de hof', schoonmaak van palm en bomen met borstels.
40 Ibid., Inv. 82, 1714. Het bemesten van taxusheggen in de blommenhof werd hier in rekening gebracht, en uit een andere rekening van het zelfde jaar blijkt dat er werd gewerkt aan de 'taxusheggen in den hof an di geele plaetse'.
41 Ibid., Inv. 79, 1699.
42 Ibid., Inv. 82, aug. 1712. Men had gewerkt aan 'den dolfin' in de vijver, en in mei 1715 werden eveneens de 'dolfins aen de fonteijne' genoemd.
43 Ibid., Inv. 82, april 1708. De naam van de scheepstimmerman Wassingh werd hier genoemd.
44 Ibid., Inv. 82. Deze rekening is hier al vaker aangehaald en behelst: schoonmaak en reparatie aan: 2 postueren in de allees van den viver, reparatie aen den Atunus (Neptunus ?), 3 postueren in den hof, de dolfins aen de fonteijne, 19 cleyne postuerkes, 20 bloompotten, 2 artisocken geverft aen de barriere, 2 waese (vazen ?) aen de voorbarriere, 2 waese aen de barriere van den bos, Erkelis (Hercules ?) in den bos, 5 lauriercuypen, eenige steenwerk in 't opgaan van den bloemhoff, reparatie andere artisocken, ramen van eenig lamoen kasten.
45 Op. cit., noot 5: 'Door de Kunst'.
46 Op. cit., noot 3, Inv. 82. Vanaf 1704 werd Beranger betaald voor zijn ondernomen reizen teneinde een watermachine aan te schaffen. Dit gebeurde in 1707 toen de 'machine vanuit Dalhem' betaald werd. Uit één van de rekeningen uit inv. nr. 82 blijkt dat in 1711 water in een bak werd gepompt en dat er water gepompt werd voor de fonteinen.
47 Op. cit., noot 4, niet geïnventariseerd archief, betreffende kasteel Neercanne. Waarschijnlijk betreft het hier een gedeelte van het rentmeestersarchief uit maart, 1715.
48 Ibid., gichten 1699-1737, boeknr. 18, pag. 38.
49 Op. cit. noot 3, Inv. 82, maart 1710.
50 Ibid., Inv. 82, maart 1711.
51 Op. cit., noot 44.
52 Op. cit., noot 3, Inv. 82, aug. 1714. 'Mons. Soubsignee en de jardenier' met twee knechten.
53 Ibid., noot 3, Inv. 82, 1712.
54 Nispen tot Sevenaer, E. O. M. van, *De monumenten van geschiedenis en kunst, in de provincie Limburg,* Deel V, 1e stuk: 'De monumenten in de gemeente Maastricht', 5e aflevering, vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, De provincie Limburg", Maastricht, 1853, 749.
55 Genicot, L. F., ed., *Het groot kastelenboek van België, kastelen en buitenplaatsen*, Brussel, 1977.
56 Nispen tot Sevenaar, op. cit., noot 21, 746.
57 Hunt, J. D., Jong, E. de, 'The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary', in: *Journal of Garden History*, nrs. 2 & 3, 1988, 225.
58 Rotgans, op. cit., noot 20, 107.
59 Ibid, gravure nr. 9. pag. 132.
60 Ibid., pag. 44, verklaring van de gravure voor het 11e boek.
61 Hunt, J. D., Jong, E. de, op. cit., noot 57, 237.
62 Bentmann, R., Mueller, M., *Die Villa als Herschaftsarchitectuur*, Frankfurt am Main, 1981, 51-116.
63 Steenbergen, C. M., *De stap over de horizon*, Delft, 1990.
64 Hennebo, D., *Garten Denkmalpflege, grundlagen der Erhaltung Historischer Garten und*

Grünanlagen, Stuttgart, 1985. Jong, E. de, 'Het Loo, van paleis tot museum', uit: *Bulletin KNOB*, nr. 5, 1985, 235-247. Themanummer *Groen*, 1983; 'De lusthof het Loo herwonnen, via restauratie tot educatie'.

65 Op. cit., noot 3.

66 Op. cit., noot 4.

67 Op. cit., noot 1.

Bronnen

Veel gebruikte bronnen waarin standaardelementen voor een formeel geometrische tuin aangetroffen kunnen worden:

Boyceau, J., *Traite du jardinage selon les raisons de la nature et de l'art*, 1638.

Cause, H., *De koninglijke hovenier, aanwijzende de middelen om boomen bloemen en kruyden te zaayen, planten, aen queeken en voortteele*, Amsterdam, 1676.

Court, P. de la, *Byzondere aenmerkingen over het aanleggen van prachtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aanklevende cieraden*, II delen, Leiden, 1737.

Dezallier D'argenville, A. J., *Theorie et pratique du jardinage*, Paris, 1709.

Groen, J. van der, *Den Nederlandtsen Hovenier, zijnde het 1e deel van het vermackelijk landtleven, Beschrijvende allerhande Princelijke en Heerlijcke lust-hoven en Hofsteden (...)*, Amsterdam, 1669.

M., I. v. d., *Cieraad der lusthoven*, Leiden, 1730.

M., I. v. d., *Tractaat der lusthoff*, 1720.

Marot, D., *Oeuvres de Sieur Daniel Marot architect de Guillaume III Roy de la Grande Bretagne*, 's-Gravenhage, 1703.

Mollet, A., *Le jardin de plaisir*, 1651.

Naschrift van de redactie

Tijdens de produktie van dit Bulletin is de begeleider van Klazien Brummel, Eric de Jong, gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *Natuur en kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (uitgeverij Thoth, Amsterdam 1993). Promotor was prof. dr. E.R.M. Taverne.
'Natuur en Kunst' is hét overzichtswerk van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de periode 1650-1740, en mag dan ook als bron niet bij dit artikel over Neercanne ontbreken.
Inmiddels is ook bekend gemaakt dat voor de restauratie van de kasteeltuin subsidie zal worden gegeven door de Europese Gemeenschap. Hierdoor zal het voorlopige restauratieplan van architect Wil J.A. Snelder op korte termijn worden uitgewerkt tot een definitief plan. Parallel hieraan zullen onderzoekers en ontwerpers trachten nadere uitgangspunten op te stellen voor het restauratieplan. Over de te volgen werkwijze vindt overleg plaats tussen de betrokken instellingen.
Mede ten behoeve van de voorgenomen bijeenkomsten van deskundigen is het afbeeldingenmateriaal bij het artikel uitgebreid met tekeningen en plattegronden van het project Historische structuuranalyse Maastricht. De tekeningen zijn na overleg met de auteur vervaardigd door de Werkgroep Restauratie van de TU Delft (Faculteit der Bouwkunde).

F.W. van Voorden

Verantwoording van de bezochte instituten

Gemeente-archief Maastricht:
Poswick archief, foto Atlas. Er is hier geen topografisch kaartmateriaal beschikbaar. De kaarten van Ferraris en Tranchot zijn niet gedetailleerd genoeg om van pas te komen.

Rijksarchief Maastricht:
Rentmeestersarchief, geïnventariseerd door Loontjes. Een aantal jaargangen zijn vanwege de kwetsbaarheid van het materiaal niet te raadplegen. De legger op de kadastrale kaart vermeldt de overblijfselen van de tuin in de 19e eeuw, maar de bijbehorende kadastrale kaart van Neercanne is niet zo gedetailleerd. Het kaartmateriaal dat tijdelijk is overgebracht naar het archief te Heerlen leverde slechts één tekening op van de Cannerweg. Deze stamt uit de late 17e eeuw en werd gemaakt ten behoeve van het onderhoud. Hierop is noch het kasteel, noch de tuinen te zien.

Staatsarchief Hasselt:
Hier moet gezocht worden in de zogenaamde 'Gichten en Rollen' van de jurisdictie Neecanne. Enige transacties van Van Dopff en leden van de gemeente worden in dit archief bewaard. Er is tevens een ongeïnventariseerd onderdeel van het rentmeesterarchief gevonden.

Kadaster Hasselt:
Hier is een kadastrale minuutplan uit ongeveer 1840 aanwezig waarop het gehele dorp Neercanne en omliggende land in kaart is gebracht. Het kaartmateriaal is tamelijk gedetailleerd en de plaatsen die ook voorkomen in de rekeningen uit het rentmeestersarchief worden met name genoemd.

Rijksarchief Brussel:
Naar aanleiding van telefonisch contact zou het de moeite waard kunnen zijn hier te zoeken naar extra beeldmateriaal van de graveur De Bruyn. Wellicht zijn er nog originele tekeningen te vinden, zodat gravures en tekeningen met elkaar vergeleken kunnen worden. Dit is bijvoorbeeld wel mogelijk bij de bekende graveur van buitenplaatsen Remancle le Loup. In de stadsbibliotheek van Maastricht zijn schetsen van zijn hand aanwezig en de uiteindelijke gravures hiervan werden opgenomen in *Les Delices du Pais de Liège*.

Rijksdienst Monumentenzorg Zeist, bibliotheek:
De Groene Reeks en diverse naslagwerken op het gebied van historische tuinen werden hier geraadpleegd.

Rijksmuseum Amsterdam, prentenkabinet, bibliotheek:
Hier is één tekening van De Bruyn aanwezig, maar verder zijn er geen gegevens naar boven gekomen op de ingang 'Maastricht' en 'Neercanne'.

Bodel Nijhuis Collectie, Universiteit Bibliotheek Leiden:
Na raadpleging van de prentencollectie en het kaartmateriaal, bleek zich hier geen nieuw beeldmateriaal te bevinden.

Wageningen Landbouwhogeschool:
De Springercollectie en ander bronnenmateriaal worden hier bewaard en zijn geraadpleegd.

Udenhout, kasteel de Strijdhoef, freule Le Mire:
Dit kasteel is gesticht in 1760 door luitenant generaal Willem Jacob Frederik Baron van Dopff, de kleinzoon van Daniel Wolff. Hij verkocht Neercanne om zich hier te vestigen.

Den Haag:
Algemeen Rijksarchief, Centraal bureau voor de genealogie. Het O.P.V. of O.P.S.V. te raadplegen was overbodig. Veel materiaal was reeds in bezit van J. van Haaften die in Maastricht onderzoek deed in het kader van de Historische Structuuranalyse Maastricht.

Staatsarchief Luik:
Hier bleek slechts het persoonlijk archief van Wansoulle, één van de bewoners van het kasteel Neercanne uit de 17e eeuw, aanwezig te zijn. De prentencollectie van de Universiteit van Luik lijkt de moeite waard voor wat betreft beeldmateriaal van tuinen en buitenplaatsen in het Maasgebied.

Haarlem:
Raadpleging van de bibliotheek van E. A. de Jong.

Bijlage I
Situering van de terrastuin van Neercanne in het landschap

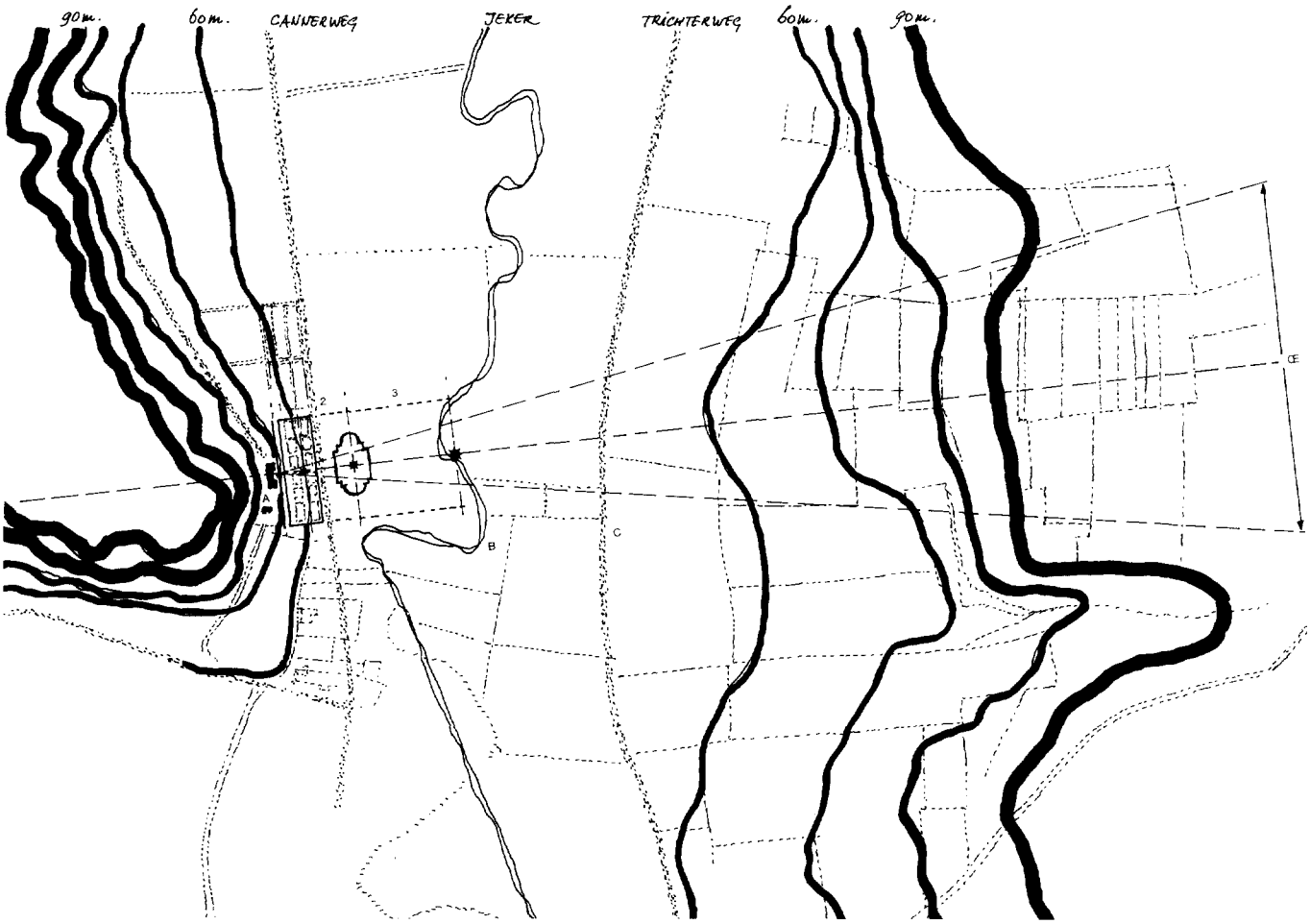

Afb. 24. Inpassing van kasteel Neercanne en de terrastuinen in het landschap. Hoogtelijnen, Jeker, Cannerweg en Trichterweg zijn overeenkomstig de huidige toestand (bron Topografische kaart 1:25.000, 1979). De intekening van de verkavelingen en de terrastuinen ten westen van de Cannerweg en het kasteel zijn afkomstig van het kadastrale minuutplan (zie afb. 3). Het geometrisch schema met de verhouding 1:2:3 komt overeen met de analyse van de auteur (zie afb. 23). Om de perspectivische werking van het artificiële tuinencomplex in het natuurlijke landschap te verduidelijken is de centrale (zicht-) as (Œ) tot in het oostelijke plateau doorgetrokken en is het blikveld (20°) vanuit het centrum van het eerste terras ingetekend.
A - huis/kasteel; B - Jeker; C - Trichterweg. (Analyse en tekening F.W. van Voorden).

Bijlage II
Landgoederen en buitenplaatsen in de gemeente Maastricht

Afb. 25. In de plattegrond zijn de bestaande landgoederen en buitenplaatsen binnen de huidige gemeentegrenzen van Maastricht aangegeven. In de uitsnede links onder kasteel Neercanne (nr. 27; zie voor de uitsnede afb. 24). In het overzicht zijn de volgende categorieën onderscheiden:
- *landgoederen en buitenplaatsen uit de 17de en 18de eeuw,*
- *idem, ontstaan na verbouwing en/of uitbreiding van een middeleeuws gebouw,*
- *overige landgoederen en buitenplaatsen (hoofdzakelijk 19de eeuws).*

Het overzicht is gebaseerd op de scriptie M.C.H. Regout, De landgoederenzône in de gemeente Maastricht, inventarisatie en ruimtelijke analyse *(Maastricht 1991; stagerapport Dienst Stadsontwikkeling).*

Opvallend in de plattegrond is de geïsoleerde ligging van Neercanne in de westelijke helft van de gemeente. De zône van 2400 m tussen de vestingwerken van de stad en de rijksgrens met België (in 1839 op kanonschotafstand van de vestingplaatsen bepaald) is vrijwel leeg. De landgoederen en buitenplaatsen presenteren zich als een culturele pendant in de vorm van een cirkelvormige linie in de oostelijke helft van het gemeentelijk grondgebied.
Ter ondersteuning van deze constatering zijn de contouren van de westelijke militaire ringzône als halve cirkels in de oostelijke helft doorgetrokken. Het torentje van het middeleeuwse stadhuis (het Dinghuis) fungeert als middelpunt.
(Analyse en tekening F.W. van Voorden).

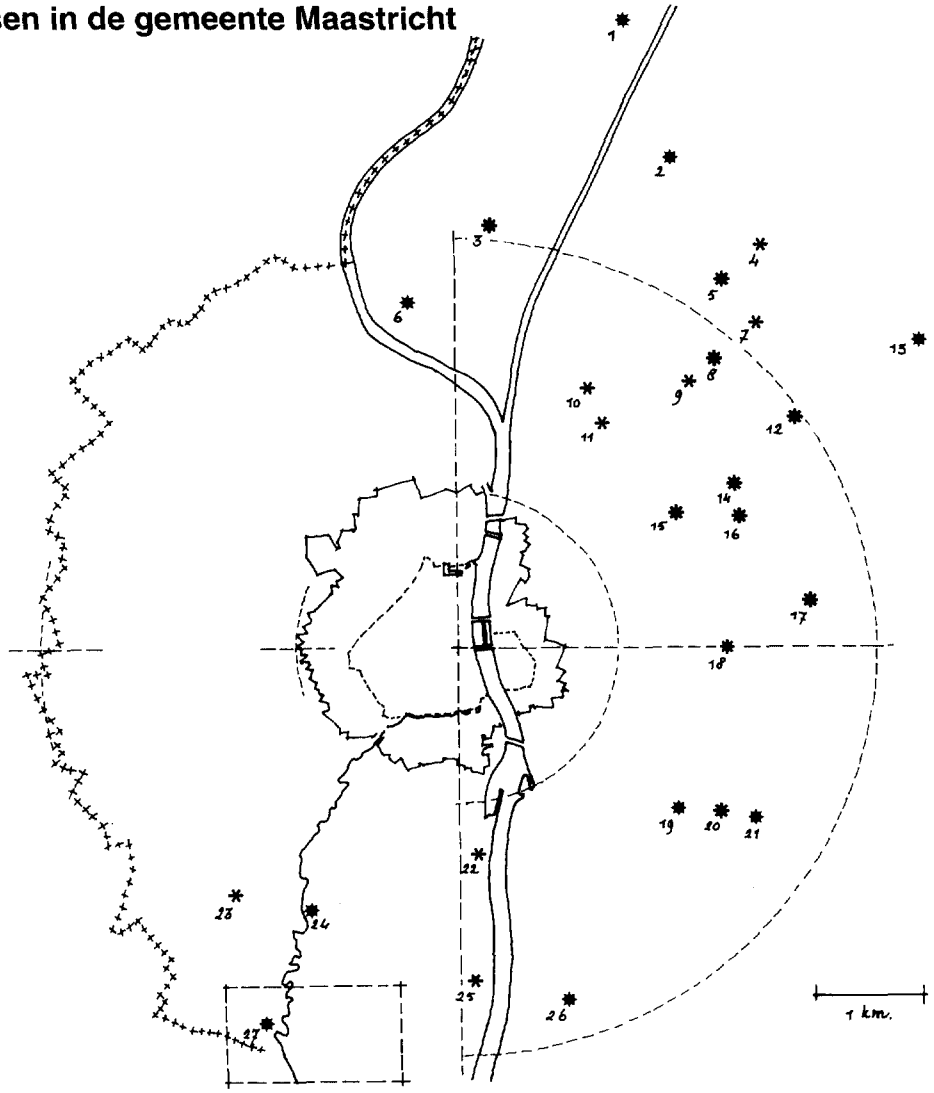

Legenda
- landgoederen/buitenplaatsen 17de en 18de eeuw
- idem, met middeleeuwse kern
- overige landgoederen/buitenplaatsen
- rijksgrens met België
- grens van de Maastrichtse vestingwerken
- hoofdwal vesting, tevens grens bebouwde kom (tot 1867)

Landgoederen en buitenplaatsen uit de 17de en 18de eeuw
(de nummers verwijzen naar de plattegrond)
Wiegershof (3)
Groot Vaeshartelt (5)
Mariënwaard (8)
Hagenhof (12)
Severen (14)
Geusselt (15)
Gravenhof (16)
Withuishof (17)
Antoniushof (18)
Huis Eyll (20)

Idem, ontstaan na verbouwing en/of uitbreiding van een middeleeuws gebouw
Hartelstein (1)
Meerssenhoven (2)
Borgharen (6)
Heihof (13)
De Burgh (19)
Opveld (21)
Neckum (24)
Hoge Weert (26)
Neercanne (27)

Overige landgoederen en buitenplaatsen
Klein Vaeshartelt (4)
Kruisdonk (7)
Petite Suisse (9)
Jerusalem (10)
Bethlehem (11)
De Torentjes (22)
Apostelhoeve (23)
Lichtenberg (25)

De landgoederen en buitenplaatsen in de kaart:
1 Hartelstein, 2 Meerssenhoven, 3 Wiegershof, 4 Klein Vaeshartelt, 5 Groot Vaeshartelt, 6 Borgharen, 7 Kruisdonk, 8 Mariënwaard, 9 Petite Suisse, 10 Jerusalem, 11 Bethlehem, 12 Hagenhof, 13 Heihof, 14 Severen, 15 Geusselt, 16 Gravenhof, 17 Withuishof, 18 Antoniushof, 19 De Burgh, 20 Huis Eyll, 21 Opveld, 22 De Torentjes, 23 Apostelhoeve, 24 Neckum, 25 Lichtenberg, 26 Hoge Weert, 27 **Neercanne**.

E.L. van Olst, **Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934.** Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem 1991, ISBN 90-70103-13-3, 2 delen, 680 en 821 blz., geb., *f* 240,–

Overzichtswerken over boerderijbouw in Nederland zijn op de vingers van één hand te tellen. Het zijn er welgeteld drie, samenvattingen en fotoboeken daargelaten. In verschijningstijd liggen ze ver uiteen. Het standaardwerk van J.H. Gallée *Het Boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* verscheen in 1908 (reprint 1978); het overzicht van R.C. Hekker, 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland', in *Duizend jaar bouwen in Nederland* dateert uit 1954. De imposante dissertatie van E.L. van Olst is het derde.
Hekker bouwde voor een belangrijk deel voort op het onderzoek van K. Uilkema (1873-1944), die zijn resultaten in de loop van 1933 gebrekkig en incompleet had gepubliceerd. Deze publikatie bestond uit een getypte en in beperkte kring verspreide inleiding en drie hoofdstukken aangaande de provincies Zuid-Holland, Noord-Brabant en Zuid-Limburg. Het was het begin van wat hèt boerderijboek had moeten worden, met de titel 'Het ontstaan der huistypen in Nederland'.
De grote hoeveelheid werkgegevens werden door Uilkema echter in verzegelde kisten opgeslagen, hij publiceerde deze verder niet. Na zijn dood raakte het materiaal over verschillende adressen verspreid en kwam het uiteindelijk bij de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek terecht. Het is nu door de dissertatie van Van Olst, werkzaam bij deze Stichting, toegankelijk gemaakt.
De publikatie bestaat uit twee delen. Deel een bevat een biografische schets van Uilkema's leven waarbij de opzet en de uitvoering van zijn onderzoek aan de orde komt. De belangrijkste passages uit de omvangrijke briefwisseling tussen Uilkema en Van Blom zijn hierin verwerkt. D. van Blom, hoogleraar te Leiden, was initiatiefnemer van het boerderijonderzoek dat Uilkema uitvoerde. Het uitzonderlijk karakter van dit projekt, want zo kunnen de werkzaamheden in de periode tussen het instellen van de boerderijcommissie in 1918/1919 en het einde der activiteiten in 1934 wel aangeduid worden, én het uiteindelijk falen ervan, komen hierin aan de orde. Van Olst verklaart dat falen overwegend op grond van Uilkema's 'moeilijke' karakter. Ook neemt zij aan dat acceptatie van de resultaten bemoeilijkt werd door de onconventionele werkwijze van deze onderzoeker die niet tot het akademische milieu behoorde. Het onderzoek dat aanvankelijk nogal optimistisch op twee jaar begroot was, liep fors uit en dat zal de irritatie vergroot hebben; de financiering was van het begin af aan een probleem.
In dit eerste deel is verder provinciegewijs een overzicht opgenomen van het boerderijonderzoek van de voorgangers van Uilkema, van Uilkema zelf en van latere onderzoekers, waarbij vooral het aandeel van Hekker genoemd moet worden. Het geschrift van Uilkema uit 1933 is in zijn geheel opgenomen, helaas met uitzondering van het voorwoord. Zo blijven er zelfs bij deze uitvoerige bronnenpublikatie nog wensen mogelijk!
Het eerste deel wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk. De verschillen tussen de onderzoeksresultaten van Uilkema, voor zover die te reconstrueren zijn, en de bevindingen van latere onderzoekers komen hier scherp tot uiting.
Deel twee bevat de gegevens die Uilkema verzamelde, gerangschikt volgens de nummering die hij zelf aan de boerderijen, bijgebouwen en dergelijke, gegeven heeft. Er zijn 388 objekten of ensembles gedocumenteerd, meestal met een werktekening, een lijntekening en één of meer foto's. Daarnaast is de tekst van Van Olst afgedrukt waarin ook de aantekeningen die Uilkema kris kras op de werktekening maakte worden beschreven. Eventuele andere publikaties over het object worden vermeld.
Zoals blijkt uit een vroegere publikatie *Het Friesche boerenhuis* (1916) ging Uilkema steeds uit van het functioneren van het boerenbedrijf en dat betekende dat hij zich concentreerde op de inrichting van stal en schuur. Als boerenzoon en landbouwonderwijzer was hij op dit terrein zeer ter zake kundig. Een zwakker punt was zijn analyse van het woongedeelte. Een voorbeeld: bij de beschrijving van de Brabantse boerderij gaf Uilkema verschillende benamingen voor het gat in de brandmuur waarin een lamp werd geplaatst tijdens de stalarbeid in de winter (I, 563). De meest voorkomende benaming voor dat gat was 'fuster'. Dit betekende volgens een Brabantse boer die hij hierover raadpleegde 'vuurvenster' (563, 589). Volgens Uilkema was de functie ervan zeer waarschijnlijk een rookuitlaat. Bij onderzoek naar daggelderswoningen en keuterboerderijen dat momenteel door ondergetekende wordt uitgevoerd, is gebleken dat een ovenmond die niet meer als zodanig dienst deed wel eens werd dichtgezet maar veel gebruikelijker was het inzetten van een klein raampje. Het is heel goed mogelijk dat ook bij grotere boerderijen zo een lampegat ontstond. Uilkema woonde in Friesland. Noord-Brabant was ver weg, wat bij dit soort onderzoek met veel veldwerk een enorme handicap betekende. Het meeste onderzoeksmateriaal komt inderdaad uit zijn naaste omgeving. De verwondering van Van Olst dat het aantal opmetingen in Groningen gering is, en dan nog vooral geconcentreerd op Westerwolde en het Westerkwartier, lijkt dan ook in eerste instantie terecht. Toch is haar veronderstelling dat het hier een psychologische barrière betrof, niet relevant. De intensivering van de bedrijfsvoering was op de kleigronden in Groningen nog sterker geweest dan in de rest van Nederland. De sterk vergrote opbrengst bracht consequenties met zich mee voor de bedrijfsgebouwen. De kleine boerderijen uit de achttiende eeuw, die we overigens wel kennen uit beschrijvingen, boden niet voldoende ruimte en moesten plaats maken voor veel grotere exemplaren. Uilkema's opzet om uit iedere periode de kenmerkende typen te documenteren, leidde hier (bij gebrek aan oudere exemplaren) vanzelfsprekend tot een gering aantal documentaties.
Het recente landbouwhistorisch onderzoek laat een dynamisch beeld zien van de negentiende eeuw. Een aanzienlijke vergroting van de produktie vond plaats tussen 1850 en 1870-1880. Veel keuterboerderijen groeiden uit tot boerderijen van respectabele omvang. Ook de woonomstandigheden veranderden ingrijpend, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw. In de landbouwliteratuur van die periode ligt nog veel materiaal dat nog niet onderzocht is. Dat geldt met name voor (deel)beschrijvingen van boerderijen, en daarvan zijn er veel meer dan Van Olst aangeeft. Architectuurhistorici hebben hier steeds te weinig belang aan gehecht, vrijwel al hun aandacht ging uit naar de periode vóór de negentiende eeuw.
De publikatie van Van Olst kan echter een enorme stimulans vormen voor de voortzetting van het onderzoek. Er is een schat aan materiaal ontsloten.

Elle de Wijs

Peter Don, **De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Voorne-Putten.** Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Waanders Zwolle 1992. ISBN 90-6630-346-8, geb., 461 blz., *f* 95,–

Het landelijk karakter van *Voorne-Putten* is redelijk behouden gebleven, ondanks de ligging vlakbij het haven- en industriegebied van Rotterdam.
In het voorwoord spreekt Peter Don zelfs van een verrassende, tot heden nog maar zeer ten dele bestudeerde rijkdom aan historische monumenten en structuren. Het onderzoeksmateriaal was dus overvloedig en kon, gezien de omvang, maar ten dele gepubliceerd worden. Voor de beschrijvingen die al wel gereed zijn, maar niet worden opgenomen, wordt door de Rijksdienst elders publikatiemogelijkheid gezocht. De beschrijvingen zijn opgezet volgens de typologische indeling die in deze reeks sinds 1983 gebruikelijk is, toen de leidraad voor de beschrijving werd herzien. Voor de eerste maal ontbreekt een topografisch gedeelte met objectbeschrijvingen. De opzet is dus een vereenvoudiging in die zin dat alleen de grote lijnen zijn aangegeven; een benadering die tot een brede lezerskring zou kunnen leiden.
In de opzet komt nu, meer dan voorheen, tot uiting dat sommige soorten monumenten bij uitstek karakteristiek zijn voor het onderzochte gebied. Voor het karakter van het eiland Voorne-Putten zijn dat de boerderijen. Blijkens de publikatie zijn verreweg de meeste na 1800 gebouwd; zeer oude boerderijen zijn zeldzaam. Volgens de historisch-geografische inleiding is er meestal wel sprake van een continuïteit wat vestigingslocatie betreft. De combinatie van gegevens uit deze inleiding en de beschrijving van de boerderijen als object vormt hier een boeiende combinatie die inzicht geeft in het ontstaansproces.
Dezelfde combinatie van gegevens laat de ontstaansgeschiedenis van de vijf nederzettingen langs de verzande Bernisse herleven. Deze rivier had in de middeleeuwen een handelsfunktie. De opzet van de plattegrond van alle bewoningskernen langs de Bernisse heeft een gelijkvormig planmatig karakter; de ontwikkeling naar een grotere stedelijkheid is als het ware onderbroken. Als gevolg daarvan lijkt de aard van de bebouwing met een open, landelijk karakter in tegenspraak met de opzet en de stedelijke elementen die er eveneens voorkomen. Geervliet, Heenvliet, Abbenbroek, Zuidland en Simonshaven kregen daardoor een geheel eigen belevingswaarde. Ook in dit voorbeeld geeft de beschrijving van de objecten in combinatie met de analyse van de plattegrond een meerwaarde.
De werkelijke stedelijke kernen van het eiland zijn de vestingsteden Brielle en Hellevoetsluis. De omwalling alleen al, die bij deze beide steden nagenoeg compleet is, is van hoge kwaliteit. Het woonhuisonderzoek werd geconcentreerd op Brielle, omdat in deze stad de ontwikkeling vanaf de veertiende eeuw kan worden geschetst. Dank zij deze beperking was er een grote diepgang mogelijk en werden nieuwe onderzoeksfeiten toegevoegd. Het woonhuisoverzicht werd overigens niet beperkt tot de oude objecten: ook late objecten, verbouwingen en restauraties krijgen ruime

aandacht.
Deze nieuwe publikatie kan beschouwd worden als het standaardwerk over het eiland. Het enige andere overzichtswerk betreft de dissertatie van J. Klok, *Voorne en Putten* uit 1939. Het zou toe te juichen zijn als dit onderzoek waarin de monumenten geplaatst zijn in een breed kader tot meer belangstelling zou leiden. Vergeleken met bijvoorbeeld landbouwgebieden als Friesland en Groningen waarover de laatste jaren een aantal belangwekkende agronomisch-historische studies zijn verschenen, heeft Voorne-Putten tot nu toe erg wenig aandacht getrokken. Toch hebben ook hier de negentiende-eeuwse ontwikkelingen op landbouwgebied ingrijpende veranderingen met zich meegebracht. Alleen al het vrijwel ontbreken van boerderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw wijst daarop.
De geïsoleerde ligging die door eilandbewoners graag benadrukt wordt en die ook in het boek enige malen naar voren wordt gebracht, is zeer betrekkelijk geweest. Na 1872, het jaar dat de Nieuwe Waterweg in gebruik genomen werd, zal het eiland zeker geïsoleerd zijn geweest. Maar men kan zich afvragen in hoeverre dat het geval was in de periode daarvoor. Vervoer over water was sneller en efficiënter dan over land. Er zijn aanwijzingen dat in het begin van de negentiende eeuw de ligging van het eiland niet ongunstig was: Hellevoetsluis valt als exporthaven te vergelijken met Harlingen; tweemaal per week voer er een boot op Harwich.
Ten gevolge van de gunstige omstandigheden op landbouwgebied was Voorne-Putten een ontginningsgebied zowel wat betreft grotere ontginningen als het 'Wintgat' als kleine ontginningen in de duinen die vergezeld gingen van de bouw van hutten en huizen. De beginfase van de (her)ontginningen ligt wat vroeger dan door Schoorl en Don wordt aangegeven, namelijk het einde van de achttiende eeuw en niet het begin van de negentiende (artikelen van J. Kops, *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw* 1805/1807). Vanaf die periode zijn er spaarzame gegevens over de duinboerderijen. Het is verheugend dat aan het verschijnsel duinboerderij in de publikatie zo ruime aandacht is geschonken; de kennis over arbeiderswoningen op het platteland is immers nog steeds minimaal.
Bij de analyse staat het pand aan de Vleerdamsedijk, als museumboerderij herbouwd aan de Duinstraat 18, centraal. De geschiedenis ervan is curieus. Het pand werd rond 1864 aan de Vleerdamsedijk gebouwd, maar het stond voorheen in de duinen. De mondelinge overlevering is in dit geval ook volgens Don zo stellig dat dit voor waar mag worden aangenomen. Het betreft hier dus een laat voorbeeld van een pand als roerend goed. Juist omdat er zo weinig over deze kleine objecten gepubliceerd is, valt het te betreuren dat niet vermeld is dat het jaartal 1848 in het dakbeschot staat: dit zou immers zeer goed de eerste bouwdatum kunnen zijn.
Onze kennis van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen is paradoxaal genoeg nog steeds minder dan van vroegere perioden. Belangstelling is er wel, maar er is een achterstand. Bij beschrijvingen van bijvoorbeeld boerderijen is het heel gebruikelijk dat de verschillende onderdelen, ook de negentiende-eeuwse, vermeld worden. Maar de negen korenmolens in deze publikatie zijn nog beschreven als waren ze solitaire objecten, terwijl er toch een aantal is dat met de negentiende-eeuwse bedrijfsgebouwen en molenaarswoning een geheel vormt. De magnifiek gelegen molen van Oostvoorne is er een voorbeeld van dat ook de latere toevoegingen grote waarde hebben.
Voorne-Putten komt op een moment dat ook hier het bouwen van villaatjes voor 'forensen' aanmerkelijk toeneemt. De beschrijvingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kunnen toegespitste argumenten verschaffen in het beschermingsbeleid dat daar nodig is.

Elle de Wijs

Constance D.H. Moes, [J.P. Baeten, Tj. Boersma en E. de Jong (red.)], **Architectuur als Sieraad van de Natuur. De Architectuurtekeningen uit het Archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915),** Rotterdam [Nederlands Architectuurinstituut] 1991, ISBN 90-72469-29-1

Jan David Zocher jr. (1791-1870) is vooral bekend als de tuinarchitect die in de loop van de negentiende eeuw voor tal van opdrachtgevers ontwerpen voor landschapstuinen en -parken leverde. Zijn werkzaamheid als architect is echter tot nu toe slechts sporadisch belicht en vaak ernstig bekritiseerd. Zijn bekendste bouwwerk, de Koopmansbeurs van Amsterdam (1840-1845) was zowel voor veel tijdgenoten als ook voor verschillende architectuurhistorici van onze eeuw het toonbeeld van een slaafse navolging van Frans academisme. Toch moet, getuige het grote aantal opdrachten dat Zocher in zijn lange loopbaan ontving, de belangrijke post die hij verwierf bij de Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen en Letterkunde te Amsterdam (1835) en zijn benoeming tot lid van het prestigieuze Royal Institute of British Architects (1838), ook grote waardering voor zijn architectuur hebben bestaan. Een reconstructie van zijn activiteit als architect wordt echter bemoeilijkt doordat veel van zijn uitgevoerde werken en de daaraan ten grondslag liggende tekeningen zijn verdwenen. Door de vondst in 1972 van 53 architectuurtekeningen van Zocher, tegenwoordig in de verzameling van het Nederlands Architectuurinstituut, werd de mogelijkheid geboden Zochers werkzaamheid als architect nader te belichten en de verschillende invloeden die hij onderging, in zijn werk zijn terug te vinden.
Het resultaat van dit onderzoek is een bijzonder fraai boek geworden. Alle tekeningen zijn in kleur gereproduceerd. Aan de eigenlijke catalogus gaan enkele interessante inleidingen met grondige verantwoording vooraf. De volgorde van deze inleidingen is enigszins verwarrend, want pas in de twee inleidingen die direct aan de catalogus voorafgaan, wordt de functie van de serie tekeningen verklaard. Op de catalogus volgen een Voorlopige lijst van uitgevoerde ontwerpen, een literatuurlijst, een lijst van termen en een register.
Door middel van de inleidingen en de aanvullende informatie die bij de tekeningen afzonderlijk wordt gegeven is Moes erin geslaagd Zocher jr. als belangrijk bouwmeester en landschapsarchitect van de negentiende eeuw naar voren te halen. De meeste teruggevonden tekeningen worden door haar in Zochers meest actieve periode gedateerd, de jaren 1830-1850. Op grond van de tekenstijl schrijft zij de tekeningen deels aan Zochers zoon Louis Paul (1820-1915) toe, die zijn vader vanaf 1840 regelmatig assisteerde. Zijn aandeel bestond hoofdzakelijk in de losse, schetsmatige invullingen van de landschappen. Enkele tekeningen worden vanwege de Schinkeleske detaillering tussen 1860 en 1870 gedateerd, en kunnen ook geheel, inclusief het architectuurgedeelte, door Louis Paul zijn vervaardigd. Dit geldt met name voor de twee tekeningen die de catalogus afsluiten, die door Moes zonder sluitende argumentatie als openbare gebouwen worden beschouwd. De tekeningen worden in het algemeen gekenmerkt door een samenvatting van het bouwwerk met het omringende landschap tot één geheel, een presentatievorm die toen in Nederland ongebruikelijk was. Zocher lijkt dat ontleend te hebben aan laat achttiende-eeuwse en vroeg negentiende-eeuwse Engelse 'patternbooks', voorbeeldenboeken voor landelijke woonhuizen en tuingebouwen, die met name door John Plaw werden gepubliceerd en sterk beïnvloed lijken door de 'picturesque'-beweging. Moes maakt aannemelijk dat de tekeningen als voorbeeldenalbum of presentatiemap werden gebruikt, die Zocher aan zijn potentiële opdrachtgevers kon tonen.
Vervolgens wordt getracht de verschillende buitenlandse invloeden in het oeuvre van Zocher aan te wijzen. De Franse academische invloed spreekt vooral uit zijn tekenstijl en zijn voorkeur voor sobere classicistische gevels. De Engelse invloed lijkt echter het duidelijkst vertegenwoordigd, vooral die van het 'picturesque'. Deze beweging streefde naar een landschappelijke omgeving van glooiende natuurlijk ogende terreinen waarin verschillende landhuizen en tuingebouwen een schilderachtig effect opleverden door de contrastwerking van de natuur met de architectuur, die zowel in neoclassicistische, neogotische als rustieke of landelijke vorm gestalte kon krijgen. Van de voorkeur die bij het 'picturesque' voor de neogotische decoratie aan de dag werd gelegd, getuigen Zochers tekeningen ook, meer dan zijn uitgevoerde werken. De Duitse invloeden in het werk van Zocher bleven volgens Moes beperkt. Ondanks dat er in Nederland rond 1840 grote belangstelling voor het werk van Schinkel bestond, bleek het niet mogelijk diens invloed op het werk van Zocher in meer dan enkele details aan te wijzen.

De catalogus behandelt alleen de 53 architectuurtekeningen. De overige tekeningen die in 1972 werden aangetroffen, 46 reisschetsen, boom- en figuurstudies, zijn niet opgenomen. Hoewel de catalogus helder is opgezet en door de aparte behandeling per tekening zeker recht doet aan hun schoonheid, is hierdoor wel opvallend dat bij sommige tekeningen, mede door de uitgebreide inleidingen, nog maar weinig valt mee te delen. Er is een verdeling gemaakt naar grote en kleine landhuizen of villa's, tuingebouwen, interieurs, een plattegrond en enkele impressies van villaparken. Slechts bij twee gevelontwerpen van tuingebouwen zijn plattegronden bewaard gebleven, wat een meer intensieve interpretatie van de bouwtypes verhindert. De ontwerpen worden daarom door Moes met enkele uitgevoerde ontwerpen in verband gebracht om aldus Zochers mogelijke werkwijze te reconstrueren. Toch blijft het moeilijk om meer van de prachtige tekeningen af te leiden dan een typologische en morfologische rangschikking van de gevels en hun onderdelen. Zocher gebruikte zijn stijlen louter decoratief, zoals het neoclassicisme, de neogotiek, of 'cottage'- 'Zwitserse chalet'- of 'castle-stijl'. Daarbij lijkt het enigszins overbodig om voor elk nieuw type of elke nieuwe vorm of ornament die in de tekeningen kunnen worden aangewezen, een zo exact mogelijke herkomst te geven. Ondanks de dikwijls overtuigende argumentatie van Moes schaadt de overdaad aan toeschrijvingen. De lezer krijgt de

indruk alsof het genie van Zocher volledig wordt ontrafeld, een onmogelijk werk, want alle invloeden kunnen nooit gekend en herkend worden, zeker niet in het geval van Zocher, van wie slechts mondjesmaat notities over de architectuur zijn overgeleverd. Concentratie op de meest belangrijke invloeden zou overtuigender zijn geweest.
Juist op dit punt treden echter enkele lacunes op die deels te wijten zijn aan het feit dat de nadruk in het onderzoek meer gelegen heeft op het gebied van de – met name Engelse – landschapsarchitectuur en de rol van de bouwkunst daarin in de zin van landelijke architectuur, dan in een studie van de architectuur van Zocher op zichzelf.
Het zou interessant geweest zijn als meer aandacht was geschonken aan Zochers leerperiode, eerst te Parijs, als kwekeling bij Hippolyte Lebas en onder toezicht van Charles Percier, en zijn daaropvolgende studiereis naar Rome, die ook nog eens twee jaar in beslag nam. Al in 1798 had Percier namelijk samen met Pierre Fontaine zijn *Palais, Maisons et Autres Édifices Modernes Dessinés à Rome* gepubliceerd, dat een beschouwing in samenhang met Zochers werk zeker verdient, en dat ook bij Zochers mede-kwekelingen, waaronder Jan de Greef en Zeger Reyers en zijn tijdgenoot Johannes van Straaten niet onbekend zal zijn geweest. Stellig ook zal zijn tweejarig verblijf te Rome tot een grondige kennis van de Romeinse bouwkunst hebben geleid, waaraan meer aandacht had kunnen worden besteed.
Het belangrijkste doel is echter ruimschoots gehaald, en Moes heeft het tot voor kort in de kunsthistorische literatuur bestaande beeld van Zocher als slaafse navolger van het Franse academisme verruild voor een visie op Zocher als individueel en in hoge mate origineel kunstenaar.

Freek Schmidt

A.J.J. Mekking ed., **De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken.** (Clavis Kunsthistorische Monografieën XI), Utrecht - Zutphen 1992. 288 pp., 241 zwart-wit afb., 22 kleurenafb.

Met een ondubbelzinnige titel, een kloek formaat en een degelijke uitvoering kondigt dit boek zich aan als een standaardwerk over één van de meest belangwekkende monumenten van kerkelijke bouwkunst in oostelijk Nederland. Hoewel de bibliografie over de Lebuinuskerk van Deventer relatief niet gering is, was er na de meest recente restauratie- en onderzoekscampagne alle reden voor een herwaardering. Er werd gekozen voor een collectieve aanpak: het boek bestaat uit bijdragen van twaalf uit verschillende disciplines afkomstige auteurs. Op deze wijze komen vele aspecten van architectuur, decoratie en inventaris aan de orde, over een periode die de traditionele grenzen van de 'Middeleeuwse kunst', waarop de Clavis-reeks zich in eerste instantie richt, royaal overschrijdt. De redactie heeft, blijkens het Ten Geleide, gestreefd naar een systematische en alomvattende behandeling, hoewel ze zich moet verontschuldigen voor het ontbreken van een 'grotere, synthetiserende inleiding'.
Een collectieve en multi-disciplinaire uitgave stelt hoge redactionele eisen, waaraan – het zij direct gezegd – in dit boek niet in alle opzichten is voldaan. Het vertoont de typische complicaties van een verzamelbundel: enerzijds de charme van de diversiteit, anderzijds het gebrek aan inhoudelijke en kwalitatieve eenheid. Dat het ene hoofdstuk minder wetenschappelijke originaliteit uitstraalt dan het andere, hoeft op zichzelf niet te storen. Storend is de afwezigheid van een consequent uitgewerkt redactioneel concept. Enkele elementaire vragen met betrekking tot de doelstelling, als de spanning tussen de lokale en niet-lokale doelgroep, tussen een 'compleet' boek en een specialistische herinterpretatie van de oudere literatuur, lijken niet bevredigend te zijn opgelost. Gevolg is dat menige lezer toch naar vroegere publikaties als Ter Kuile's deel *Zuid Salland* uit de reeks *Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst* (1964), zal moeten grijpen om een samenhangend overzicht van de topografie van het gebouw en zijn omgeving te krijgen. Een generaal referentiekader voor het hele boek, met plattegronden, kaarten en benamingen die voor alle hoofdstukken gelden, is voor een uitgave van deze omvang en opzet eigenlijk onontbeerlijk, evenals natuurlijk een register. Twijfel rijst bovendien over de organisatie van de stof en de taakverdeling tussen de schrijvers. Niet-onbelangrijke punten als in- en uitgangen, nevengebouwen (behoudens de bisschopshof) en de aangrenzende Mariakerk worden nergens stelselmatig besproken. Een systematische reconstructie van de middeleeuwse liturgische dispositie wordt pijnlijk gemist. Omdat diverse auteurs er niettemin over schrijven, zullen de reconstructie-tekeningen van architect Te Riele uit 1906 (in het nieuwe boek niet afgedrukt) voorlopig nog uitkomst moeten bieden.
Het onderwerp van de functies en gebruiksvormen van de kerk in de middeleeuwen heeft geen afzonderlijk hoofdstuk toebedeeld gekregen, maar komt verrassenderwijs aan bod in de bijdrage over de interieur-schilderingen, die overigens ook op menig architectuurhistorisch punt helderheid verschaft waar andere hoofdstukken het wel eens laten afweten. Tenslotte: de volgorde van de hoofdstukken is zodanig dat zaken bekend verondersteld worden die pas later in het boek worden geïntroduceerd, terwijl ook doublures niet zeldzaam zijn.
Wat er ook aan de redactionele eenheid en afwerking mag mankeren, het gaat hier om een belangrijk boek. Een groot deel van de hoofdstukken is gebaseerd op origineel archiefonderzoek en op nieuwe observaties. De illustrering is rijk en doorgaans van behoorlijke kwaliteit. Tegenover de genoemde lacunes staan hoofdstukken over welkome thema's als het begrafeniswezen in de kerk (Nalis en Van Nijendaal) en de post-reformatorische inrichting (Koldewijn). Desondanks is het lot van een verzamelbundel in een recensie bij voorbaat bekend: nooit wordt recht gedaan aan elke bijdrage afzonderlijk. De recensent blijft geen andere keus dan zich te beperken tot enkele thema's die zijn bijzondere aandacht trokken.
De befaamde elfde-eeuwse basiliek, die nog steeds 'de kerk van Bernold' wordt genoemd (p. 43), staat centraal in het hoofdstuk van J.W. Bloemink, 'De bouwgeschiedenis van de kerk tot ca. 1450'. Het bestaat voor een substantieel deel uit een bouwkundige analyse van de bewaarde elfde-eeuwse noordgevels van de beide transepten, die aanspraak maken op de titel 'oudste gevels van Nederland' (verg. p. 121). Daaruit ontspruit de reconstruerende beschrijving van het gehele bouwwerk, die een aantal – mijns inziens overtuigende – correcties op Ter Kuile bevat. De belangrijkste betreffen het middenschip, dat zich met zes in plaats van negen bogen naar de zijbeuken opende, en de westpartij. Het westelijke transept had volgens Bloemink aan de oostelijke flanken twee uitstekende kapellen, waar Ter Kuile torens dacht, terwijl aan de westzijde geen centrale toren stond, maar een torenpaar. De enorme bisschoppelijke palts, waarvan de ontwikkeling in een apart hoofdstuk door Spitzers in kaart wordt gebracht, blijkt niet contemporain met de noordgevel van het transept te zijn, maar later te zijn aangebouwd. Bloeminks bevindingen zijn uitstekend weergegeven in de tekeningen van R. Glaudemans, aan wie evenveel eer als service aan de lezer wordt onthouden doordat de cruciale plattegronden op p. 44 en 45 op micro-formaat zijn afgedrukt. Het is opvallend dat de nieuwe reconstructie in menig opzicht Ter Kuile passeert en weer dichter aansluit bij de reconstructies van Te Riele, die niet minder op intuïtie waren gebaseerd dan op bouwkundig onderzoek.
De radicale gedaanteverandering in de vijftiende eeuw wordt besproken door D.J. de Vries in 'De bouwgeschiedenis van de Lebuinus tussen circa 1450 en de reformatie'. Het hoofdstuk geeft een goed inzicht in de technische verwikkelingen die de verbouwing van een basiliek tot hallenkerk met zich meebrengt. De Vries heeft veel werk gemaakt van de inventarisatie van steenhouwersmerken, maar ik vermoed dat zijn vondsten nog heel wat nadere historische interpretatie toelaten.
De kort na 1500 voltooide hallenkerk is in de volgende eeuwen in architecturaal opzicht wonderlijk gaaf bewaard gebleven. Ingrijpende restauraties vonden pas plaats in de negentiende en twintigste eeuw en worden in dit boek beschreven door H.F.A. Rademaker: 'Anderhalve eeuw steigers rond de kerk (1846-1990)'. Het hoofdstuk levert een schat aan gegevens, maar komt niet toe aan een kritische evaluatie van de restauratie-opvattingen. We horen bijvoorbeeld dat Te Riele tussen 1905 en 1910 de 'gotische tulpen' (fleurons) op de balustrade langs de schipdaken liet vervallen, maar de vraag naar zijn motieven wordt niet gesteld. Was er twijfel aan de authenticiteit van deze elementen of deed de negatieve appreciatie van de laatste periode van de gotiek als een vervaltijd zich gelden? Soms klinkt het cliché door van de neogotische bouwmeester die het hem toevertrouwde monument herschept tot een gotische kerk naar eigen maat (p. 114), maar terloops blijkt dit type architect ook veel later nog actief te zijn. We vernemen dat het originele maaswerk in de raamkoppen nog rond 1950 blijkbaar zonder enige historische verantwoording kon worden vervangen door nieuw-bedachte traceringen.
Een belangwekkend onderdeel van de Lebuinuskerk is de plavuizenvloer in het hoofdkoor. Bloemink dateert hem in ieder geval vóór 1200 (p. 47), maar – met een beroep op B. Dubbe (n. 58) – niet in de bouwtijd. Dubbe komt in zijn hoofdstuk 'Interieur en inventaris tot 1800' echter wel degelijk tot een datering tijdens of direct na de bouw van de kerk (p. 262). In ieder geval wordt de vloer in dit boek vroeger geplaatst dan de Duitse specialiste Kier voorstelde. Des te meer valt het te betreuren dat nergens de implicaties van deze vondst voor de liturgische inrichting van de kerk zijn onderzocht. Een eerste blik wekt de indruk dat het hoofdaltaar niet voor de koorde van de absis stond, zoals Te Riele nog dacht, maar binnen het halfrond.
Het boek maakt duidelijk dat er alle aanleiding is voor een nadere confrontatie van deze en andere archeologische gegevens over de middeleeuwse inrichting met de schriftelijke bronnen, waaronder een zeer kostbare (zij het betrekkelijk late): de ordinarius van het kapittel, die slechts in excerpten

van Dumbar uit 1732 is overgeleverd. Verschillende auteurs verwijzen veelvuldig naar dit liturgische regie-boek, maar laten zelfs de datering in het midden. Niettemin geeft W. Haakma Wagenaar in het wat heterogene hoofdstuk 'De schilderingen en hun plaats in het gebouw' enkele fraaie specimina van het gebruik van dit bronnengenre voor het begrip van architectuur en uitmonstering. Zo demonstreert hij aan de hand van de liturgie van de Goede Week dat de crypte in de late middeleeuwen functioneerde als Heilig Graf, waardoor de beschilderingen met scènes en symbolen van de passie volkomen op hun plaats vallen. De generaties van Calvinistische Deventenaren die tijdens het horen van het Woord hun ogen wel eens langs de luiken in het gewelf hebben laten gaan, zouden in dit hoofdstuk met verbazing lezen over die laatmiddeleeuwse vorm van verkondiging, waarbij tijdens het officie van Hemelvaartsdag een beeld van de Zaligmaker onder het gezang van de antifoon 'Ik stijg op naar de Vader' aan een touw omhooggehesen werd en via het door geschilderde engelen geflankeerde 'hemelgat' boven het gewelf verdween.
Volgens een inmiddels stevig gewortelde traditie in de Clavis-reeks is ook in dit boek de iconologische benadering van de bouwkunst uitdrukkelijk aanwezig. Kennelijk geïnspireerd door Mekkings Leidse oratie van 1992 beproeft De Vries in zijn hoofdstuk een ideologische en politieke verklaring van het uitzonderlijke tweetorenfront dat in de vijftiende eeuw voor de Lebuinus werd gepland. Hoe het geprojecteerde torenpaar als 'symbool van het kapittel' (p. 93) tegelijkertijd als 'navolging' van de (solitaire!) Utrechtse domtoren de bisschoppelijke autoriteit kon verbeelden en tenslotte op instigatie van de stad voor de zuidelijke helft kon worden gerealiseerd als demonstratie van samenwerking met de bisschoppelijke landsheer in Utrecht, is mij echter raadselachtig gebleven. Omdat dit aspect recentelijk in dit tijdschrift al uitvoerig is besproken (Van der Ploeg, *BKNOB* 1992 nr. 3/4, 121-127) laat ik het hier rusten.
De meeste discussie zal ongetwijfeld worden uitgelokt door de bijdrage van A.J.J. Mekking: 'Herkomst en betekenis van het concept en de hoofdvormen van de elfde-eeuwse kerk'. Overeenkomstig zijn veronderstelling over het Utrechtse kerkenkruis, meent Mekking dat niet bisschop Bernold, maar keizer Hendrik III de bepalende hand heeft gehad in de bouw van de Lebuinuskerk. Nieuw argument hiervoor is dat de westpartij van Deventer een 'kopie' zou zijn van die van de rond 1000 gebouwde kathedraal van Verdun. Deze kerk was in 1044 door hertog Godfried-met-de-Baard van Lotharingen zwaar geschonden in een oorlog met de keizer. Hendrik zou nu de kerkbouwplannen in Deventer hebben aangegrepen om 'de gevolgen van de catastrofe van Verdun op symbolische wijze te neutraliseren' (p. 54).
Evenals in het geval van de torenbouw worden hier actuele en zelfs zeer tijdelijke politieke omstandigheden gezien als bepalende factoren voor architectonische vormen. Wellicht is het ook een al te prozaïsche waarheid dat bouwkunstige formules en concepten soms bewust, maar meestal onbewust worden ontleend aan een beschikbaar repertoire en dat mode daarbij een belangrijke rol speelt. Elke poging om een stap verder te komen is vanzelfsprekend legitiem. Mijn aarzelingen betreffen dan ook primair de gevolgde procedure. De auteur lijkt soms zelf te zijn vergeten dat het om een hypothese gaat, waarvoor expliciete bronnen ontbreken en de *circumstantial evidence* van chronologie, patrocinia en opdrachtsituaties mager is. Mekking spreekt herhaaldelijk over het 'feit' dat de Lebuinus werd gebouwd naar het voorbeeld van Verdun (p. 53/59), maar het enige aangetoonde feit lijkt mij een zekere overeenkomst tussen de beide westpartijen; of die ook betrekking had op het bouwdeel tussen en vóór de twee torens moet bij ontstentenis van de Deventer variant open blijven. Om de plausibiliteit van de hypothese te kunnen beoordelen, zou bovendien meer duidelijkheid nodig zijn omtrent de vraag hoe specifiek en exclusief de overeenkomst was; met andere woorden: het staat nog te bezien hoe 'moeiteloos' (p. 59) tijdgenoten in Deventer Verdun hebben herkend.
Vragen blijven ook aangaande Mekkings hypothese over de merkwaardig bewerkte zuilen in de Deventer crypte en twee contemporaine crypten in Utrecht: zij zouden refereren aan het uit de overlevering bekende motief van de bewerkte zuilen van de tempel van Jeruzalem. Een zekere traditie in deze richting is niet uitgesloten, maar ook hier blijkt weinig van een specifieke relatie tussen vorm en symbool, terwijl de veel evidenter betekenissen van de krocht in verband met graf- en heiligencultus op zijn minst concurreren met de typologie van de crypte als een doelbewuste 'afbeelding' van de tempel van het oude verbond, dat door het sanctuarium van het nieuwe verbond (het hoogkoor bovengronds) is overwonnen (p. 67-68, vgl. de boven vermelde functie van de crypte in de late middeleeuwen). Mekking zorgt voor een verrassende wending wanneer hij de eerder wat op de achtergrond gedrongen Bernold laat optreden als directe regisseur bij de kerkstichtingen, door hem als hogepriester van het nieuwe verbond juist 'zijn' kerken in Utrecht en Deventer van 'tempelzuilen' te laten voorzien. Iconologische interpretaties blijken snel wortel te schieten en over een forse groeikracht te beschikken. Reden te meer voor de wetenschappelijke hovenier om de mogelijke wilde scheuten met kracht in bedwang te houden. Ik moest denken aan Richard Krautheimer, die met een toonaangevend artikel over de 'Iconography of Mediaeval Architecture' (1942) een voorbeeld voor veel architectuur-iconologisch onderzoek is geworden. Kennelijk in een vorm van schuldgevoel over de geest die hij uit de fles had laten ontsnappen, merkte de vierennegentig-jarige in 1991 tijdens een conferentie in Rome op: 'It may sound strange coming from me, but I don't like the iconography of architecture'. Men hoeft echter niet van de architectuur-iconografie te houden om open te staan voor de kracht van Mekkings ideeën. Na lezing van dit boek ontdekt de lezer dan waarom het eigenlijk is gegaan: hij of zij is gaan houden van die indrukwekkende kerk in Deventer.

Sible de Blaauw

RECENT VERSCHENEN

J.H.F. Bloemers e.a. (red.), *Een kennismaking met de moderne Nederlandse archeologie*, Amsterdam 1993
(Feestbundel Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie, Albert Egges van Giffen, IPP)
ISBN/ISSN 90-5356-011-4

Simon van Blokland, Robert Proost, *Van Polder tot stadsdeel. Driehonderdvijftig jaar De Baarsjes*, Amsterdam, Stadsdeel De Baarsjes, 1992
ISBN/ISSN 90-9005-208-9

G. Boerma e.d. (red.), *Boerderijen in het Halfambt*, Groningen 1992
ISBN/ISSN 90-6243-117-8

Marcel Bulte, *Bosch en Vaart. Van Heemsteedse buitenplaats naar Haarlems stadskwartier*, Haarlem 1992
ISBN/ISSN 90-6076-348-3

Henk van Doremalen, *Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel*, Tilburg, Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 1993
ISBN/ISSN 90-74418-02-3

Eerste Rotterdamse monumentenatlas, Rotterdam, Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting Rotterdam, 1993

J.J. Havelaar, H.P.R. Rosenberg (red.), *Weldadigheid gewijd: weeshuizen in Den Haag en het Hervormde Diaconieweeshuis aan de Hooftskade*, Den Haag, Gemeente Den Haag, 1992
ISBN/ISSN 90-73166-15-2

Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitektuur 1650-1740*, Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-90-68680-45-5

Kees van der Ploeg, *Art, architecture and liturgy. Siena cathedral in the middle ages*, Groningen 1993

Hugo Priemus, Gerard Metselaar, *Stadsvernieuwingsbeleid in Europees perspectief. Een internationaal vergelijkende analyse*, Delft 1992
ISBN/ISSN 90-6275-758-8

Kees Ribbens, *Verleden tijd. Nederland tijdens de wederopbouw*, Weesp 1992.
ISBN/ISSN 90-72770-31-5

Ben Speet, Marcel Bulte, *Haarlem in de jaren dertig*, Zaltbommel 1992
ISBN/ISSN 90-288-5448-7

Paul H.M. Thissen, *Heideontginning en modernisering, in het bijzonder in drie Brabantse leefgemeenten 1850-1940*, Utrecht 1993
ISBN/ISSN 90-5345-027-0

Noud de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993
ISBN/ISSN 90-5009-138-5

Johannes van der Wolk, *De Kröllers en hun architecten. H.E.L.J. Kröller-Müller, A.G. Kröller, L.J. Falkenburg, P. Behrens, L. Mies van der Rohe, H.P. Berlage, A.J. Kropholler, H. van de Velde*, Otterlo 1992
(Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Rijksmuseum Kröller-Müller)
ISBN/ISSN 90-73313-05-8

SIGNALEMENTEN

De stichting Matrijs is met haar gelijknamige uitgeverij nu al heel wat jaren bezig een stroom van beknopte en zeer betaalbare publikaties over lokale geschiedenis te doen verschijnen. Ze begon met de Historische Reeks Utrecht maar heeft inmiddels haar werkterrein naar andere plaatsen in Nederland verlegd. *Arnhem, Haagje van het Oosten*, geschreven door W.M.M. Huetink, is nummer een van de **Historische Reeks Arnhem**, die naar vorm en inhoud te oordelen een ongestoorde voortzetting van de gebruikelijke Matrijsformule is. Huetinks boek verscheen niet lang na de studie van Wim Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem. De Stedebouwkundige ontwikkeling van de stad* (Zutphen 1990, besproken in *BKNOB* 1991-2). Ondanks het feit dat beide boeken de ruimtelijke ontwikkeling van de stad als hoofdthema behandelen, is er echter nauwelijks sprake van verdubbelingen. Huetink beperkt zich tot de negentiende eeuw en besteedt, anders dan Lavooij, veel aandacht aan de sociaal-culturele context: die van de welgestelden die door middel van een aangename architectuur- en stedebouwpolitiek naar Arnhem werden gelokt om de stad welvaart te brengen. Huetink brengt heel wat interessante feiten in dat verband bij elkaar, zoals de nadruk die van gemeentewege op parken en andere groenvoorzieningen werd gelegd, de plaatselijke belastingen, de bevordering van het toerisme (ook hier gericht op het welvarende deel der natie) en de culturele voorzieningen. Hij constateert dat kort na 1900 Arnhem zijn aantrekkingskracht als woonplaats voor welgestelden kwijtraakte, de villabuurten gaven voor het eerst leegstand te zien. Arnhem was met 65.000 inwoners een 'gewone' grote stad geworden, en in de Randstad waren nieuwe villadorpen tot ontwikkeling gekomen die de concurrentie om de gunsten van de welgestelden gemakkelijk van Arnhem wonen. De Arnhemse politiek die een eeuw lang de gefortuneerden had weten te binden, werd, zo schrijft de ondertitel, een wensdroom die niet meer bij de nieuwe werkelijkheid paste.

De stad **Groningen** was in die periode met totaal andere problemen bezig. Ze groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw in economische zin (profiterend van de stijgende welvaart in de agrarische ommelanden) maar was vanwege haar status van vestingstad niet in staat die economische expansie ook in ruimtelijke zin gestalte te geven. Pas de ontmanteling ingevolge de Vestingwet (1874) opende de mogelijkheid de architectuur, de stedebouw en de infrastructuur aan de nieuwe eisen en mogelijkheden van de tijd aan te passen. Corien Ligtenberg en Caroline Smook beschrijven in *Groningen 1850-1900, een veranderend stadsbeeld* een belangrijk onderdeel van die verandering. Ze onderzoeken het singelgebied aan de zuidkant van de voormalige vesting. Dat dit spoedig werd ingericht voor de bouw van villa's en herenhuizen in rijbebouwing was wel bekend, maar hun onderzoek laat zien dat de ruimtelijke ingrepen die hier werden gedaan een veel groter bereik hadden. Het einde van de militaire functie van de singel betekende het begin van de constructie van een grootschalig infrastructureel netwerk van waterwegen waarin de stad haar oude positie van knooppunt niet handhaafde maar verbeterde.

Voor de liefhebbers van **vestingwerken** verschenen onder auspiciën van de immer actieve Stichting Menno van Coehoorn (Den Haag) twee informatieve overzichten, *Vestingbouw stap voor stap* van J.D. Lepage en *Kustverdediging*, een bundel vestingbouwkundige bijdragen onder redactie van P.J.J. van Dijk e.a. De publikatie van Lepage is een voortreffelijke inleiding in de vestingbouw vanaf de middeleeuwen tot en met de Tweede Wereldoorlog, waarbij de schrijver zich voornamelijk beperkt tot het bastion en het daarop gebaseerde gebastioneerde stelsel. Het doel van het boek is, aldus Lepage, de lezer een zekere elementaire kennis bij te brengen. Met de glasheldere teksten en tekeningen die erin staan, zal dat wel geen problemen opleveren, maar hoewel *Vestingbouw stap voor stap* vergeleken met de bekende *Vestingbouwkundige termen* van A.H. Mohr (1983) een forse schrede vooruit betekent, moeten we de schrijver hier letterlijk nemen: de hier gepresenteerde kennis is inderdaad elementair, niet meer en niet minder. *Kustverdediging* heeft een ander doel en is van een ander kaliber. Het ten geleide spreekt bescheiden van een essaybundel, maar zowel de deskundigheid van de auteurs als de vorm waarin ze hun bijdragen hebben geleverd bewijzen de wetenschappelijke status van deze publikatie. Aan de orde komen onder andere drie eeuwen kustverdediging bij Soerabaja, de kustdefensie in Nederland rond 1800, de Atlantikwall en de kustbatterijen van Aruba en Curaçao. De Stichting Menno van Coehoorn opent hiermee een reeks waarin de studies die traditiegetrouw in de Jaarboeken van de stichting werden opgenomen, voortaan zelfstandig zullen worden gepubliceerd.

W.M.M. Huetink, *Arnhem, Haagje van het oosten. Wensdroom en werkelijkheid*, Utrecht 1991, 96 blz.
ISBN 90-5345-010-6

Corien Ligtenberg, Caroline Smook, *Groningen 1850-1900, een veranderend stadsbeeld*, Groningen 1992, 90 blz.
ISBN90-5028-025-0

J.D. Lepage, *Vestingbouw stap voor stap. Het bastion, hoekpunt in oude stadsomwallingen*, Den Haag/Zutphen 1992, 119 blz.
ISBN 90-6011-782-4

Kustverdediging (Vestingbouwkundige bijdragen 1992), **P.J.J. van Dijk e.a., red.**, Den Haag/Zutphen 1992, 123 blz.
ISBN 90-6011-793-X

Berichten, signalementen en **publikaties** voor de rubrieken *Publikaties* en *Recent verschenen* gaarne zenden naar:
Vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam t.a.v. prof. dr. A. van der Woud.

MONUMENTENZORG

'*Hausforschung*' in Vlaanderen

Afb. 1. Leden van de Arbeitskreis für Hausforschung tijdens een rondgang in de Jan Breydelstraat te Gent (foto D.J. de Vries).

Van 7 t/m 11 juni j.l. hield de in Duitsland gevestigde maar internationaal georiënteerde *Arbeitskreis für Hausforschung* zijn jaarlijkse *Tagung* in Blankenberge, aan de Belgische kust. In de ongeveer 130 deelnemers waren negen nationaliteiten vertegenwoordigd; er waren 12 Nederlanders en drie Nederlandse bezoekers voor één dag. Van de vijf dagen werden er twee besteed aan lezingen en drie aan excursies, naar Gent, Brugge/Damme/Ter Doest en St.-Niklaas/Antwerpen (afb. 1). In Gent, Damme en Antwerpen werd het gezelschap in de respectievelijke historische stadhuizen door de gemeentelijke overheid ontvangen, wat met de gebruikelijke toespraken gepaard ging. Daarbij pleitte de tweede ondergetekende, als vice-voorzitter van het bestuur van de Arbeitskreis, voor voortzetting en uitbreiding van het bouwhistorische onderzoek, dat de basis is voor verantwoorde restauratie en dat in deze tijd van bezuiniging met inkrimping wordt bedreigd, terwijl de onderzoekscapaciteit toch al ver achter blijft bij de gewenste.

Monumentenzorgers uit Gent, Brugge en Antwerpen lichtten op de eerste dagen diverse aspecten en objecten uit hun stad toe. Ook andere onderwerpen kwamen echter aan de orde.

Mevrouw M.C. Laleman uit Gent sprak over de vroeg-middeleeuwse (XII-XIVa) stenen huizen in die stad. Er zijn nu 190 stenen gebouwen geregistreerd, van vierkante, rechthoekige of samengesteld vorm. In de 13de eeuw heeft een straatverhoging van verscheidene meters plaats gevonden, waarvan het doel onzeker is. Er is op grote schaal gebruik gemaakt van Doornikse kalksteen; baksteen doet in het midden van de 13de eeuw aarzelend zijn intrede. De kelders hebben een houten overdekking of een stenen overwelving; in de vorm van de kapitelen van de kelderzuilen is nog geen chronologische volgorde aan te wijzen. De beletage is vrij hoog, terwijl de verdiepingen vrij laag zijn. Deze dienden voor bepaalde fasen van de lakenindustrie, voor de opslag van graan, e.d. Vanaf ongeveer 1300 leidde het gebruik van baksteen tot een nieuwe vormgeving.

G. Everaert uit Gent toonde de laatste houten gevel in die stad, de achtergevel van het huis Jan Breydelstraat 36, die aan de Leie staat en waarschijnlijk ca 1478 op deze plaats werd gebouwd (afb. 2). Aanvankelijk was het huis minder diep en een verdieping lager. Alleen de gevel is een beschermd monument. De overkragingen van de gevel zijn niet alle gelijk. De eerste wordt gerealiseerd door langsbalken, de volgende door uitstekende kinderbalken. Na 10 jaar voorbereiding en strijd is het gelukt de gevel op een conserverende manier te restaureren. De houtconstructie is daarbij overeind gebleven; van de oorspronkelijke beplanking is 70% herplaatst. De makelaar in de top is nieuw. De oorspronkelijke kleur van de gevel was wit; om utilitaire redenen is gekozen voor de vijfde kleur, oker. De stenen voorgevel, die waarschijnlijk uit de eerste helft van de 17de eeuw dateert, moest bij de restauratie vernieuwd worden vanaf de vensterdorpels van de tweede verdieping. De restauratie van het huis is door de stad Gent bekostigd.

G. van Doorne uit Gent besprak de reconstructie van het Metselaarsgildehuis aldaar. De achter- en een zijgevel van dit huis dateren nog uit de 13de eeuw. In 1526-'27 werd de voorgevel vervangen door een praal-gevel in witte Belgische kalksteen; in 1852 werd de geveltop afgebroken en de rest afgevlakt. In de 60-jaren van deze eeuw kwam het huis leeg te staan; in 1976 volgde een bevel tot sloop wegens gevaar van vallende steen. Bij een onderzoek werd decoratie op de voorgevel teruggevonden; het huis werd alsnog op de lijst van beschermde monumenten geplaatst en de sloop – het dak was er al af – gestopt. Na 1985 werd de gevel op verantwoorde wijze gereconstrueerd en ook de top herbouwd, waarop grote draaibare figuren van brons werden geplaatst. De vrijstaande linker zijgevel werd van een modernistische ijzer- en glasconstructie voorzien, waaraan spreker geen woorden vuil maakte. Kennelijk beoogde men een bewust konstrast tussen de oude voorgevel en de nieuwe invulling waarin fel blauwe, metalen dragers zijn opgenomen (afb. 3).

P. Devos uit Gent sprak over 18de-eeuwse woonhuizen. Omstreeks 1715 verscheen het stedelijke herenhuis naar Frans voorbeeld, maar aangepast aan de plaatselijke situatie: een dwars huis met een doorrit naar het achterterrein, waar het koetshuis en de stallen waren. De vertrekken waren onderling door deuren verbonden en nog niet langs een gang gesitueerd. Aan het eind van die eeuw ontstond een strenge symmetrie. Van de landelijke bouwkunst behoorden de oudste voorbeelden oorspronkelijk aan abdijen of kloosters, de meeste dateren echter uit de 18de en 19de eeuw. Vakwerk kwam voor, maar baksteen, hoewel vaak van slechte kwaliteit, werd op een gegeven moment goedkoper. In de tweede helft van de 18de eeuw vond in vrij korte tijd een tamelijk radicale verstening plaats.

J. Lefebure uit Gent stelde, dat in die stad door alle eeuwen heen tegelijkertijd zowel in progressieve als in traditionele vorm is gebouwd. Zo is het ook nu nog. Gent is een stad van alle tijden; zonder verandering is een stad geen stad. In onze tijd bestaat er geen eenduidig maatschappijbeeld; als de architectuur daarvan een reflectie is, kent die dus ook vele verschijningsvormen. Zijn lezing was een visuele presentatie van 150 dia's gedurende drie kwartier.

L. Devliegher uit Brugge vertelde over de huizen in zijn stad. Anders dan in Gent zijn in Brugge maar 4 à 5 kelders uit de 13de eeuw bewaard. De meeste huizen dateren uit het eind van de 14de eeuw en later. Twee huizen met een houten gevel zijn bewaard, één met een topgevel en één met een dwarsdak. Verscheidene grote en belangrijke huizen dateren uit de 15de eeuw. Zijn voordracht was tevens een inleiding op de gebouwen die wij donderdag zouden bezoeken.

J. Victoir uit Brussel sprak over de bekendste Belgische architect uit de 19de eeuw, Hendrik Beyaert (1823-1894), afgebeeld op de biljetten van 100 francs, die opgeleid werd op de Acade-

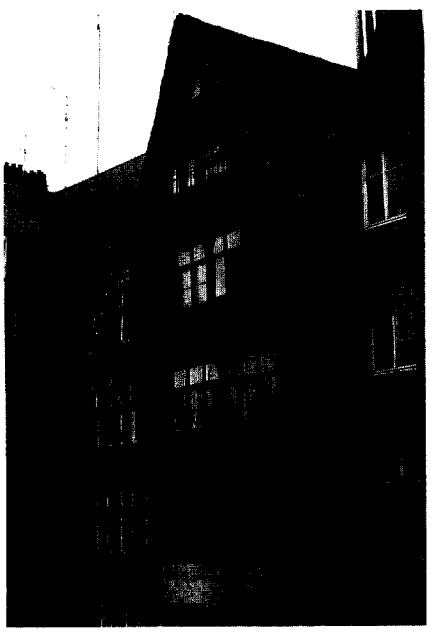

Afb. 2. Gent, Jan Breydelstraat 36; de houten achtergevel vóór de recente restauratie (foto G. Berends 1971).

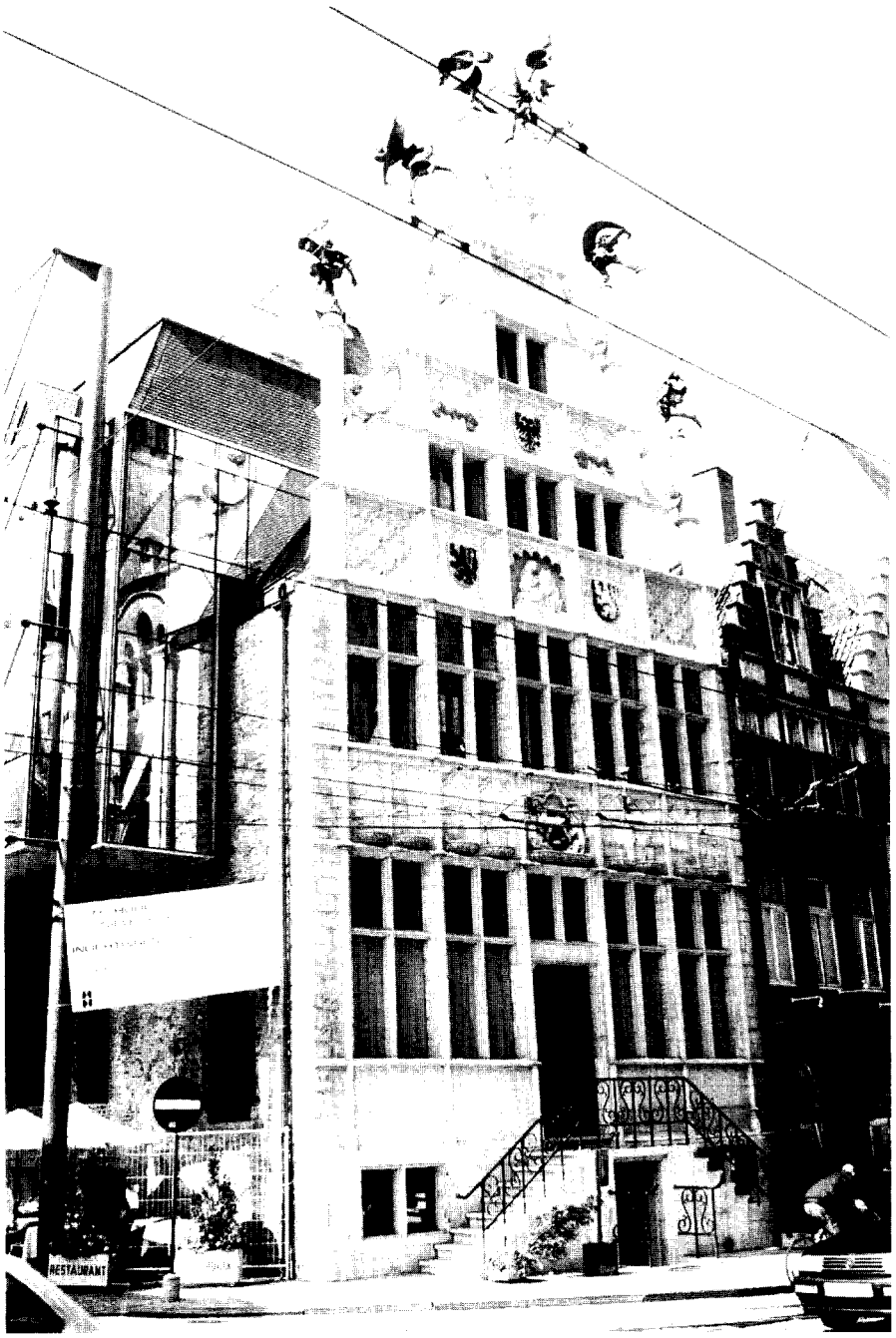

Afb. 3. Metselaarsgildehuis te Gent met voorgevel uit 1526-'27 en nieuwe invulling uit 1985 (foto D.J. de Vries).

mie in Brussel, waar het neo-klassicisme overheerste maar ook de neo-gotiek ontlook. Hij bouwde veel woonhuizen, werd een voorloper van de Art Nouveau en ontwikkelde een eigen stijl, die enigszins aan de latere Engelse architect Lutjens doet denken. De spreker toonde dat Beyaert architectonische concepten ontwikkelde die later door zijn leerling, de meer bekende architect Horta met succes toepassing vonden.
Mevrouw P. Maclot uit Antwerpen introduceerde ons in huizen met kleurige binnenafwerking. De meeste dateren uit de tweede helft van de 16de eeuw. Over de gotische beschilderingen is weinig bekend. De renaissance bracht niet direct een nieuwe typologie, maar kwam tot uiting in de decoratie. De kleur van de oudste perioden is vaak het best bewaard gebleven. De kleuren zijn aanvankelijk vooral rood en blauw, later ook geel en wit. Van moer- en kinderbalken zijn de onderkanten vaak rood en de zijkanten wit geschilderd; op de velden daartussen zien we een houtimitatie. Op muren wordt marmerimitatie aangetroffen, diamantkoppen of andere geometrische figuren, friezen en ook arabesken, cartouches, portretkoppen en architectuur-elementen. Later worden de plafonds ook wel geheel met beschilderd papier beplakt.
P. Hoffsummer uit Luik vertelde over zijn onderzoek van ongeveer 400 kapconstructies uit de 11de tot de 19de eeuw, waarvan hij er 140 dendrochronologisch dateerde. Terecht stelde hij, dat voortzetting van die arbeid gewenst is, omdat gebieden, typen van gebouwen en perioden nog erg ongelijk vertegenwoordigd zijn. In de telmerken, die aan het eind van de 12de eeuw verschijnen, is een ontwikkeling te constateren, die echter vanaf de 15de eeuw nauwelijks meer verandert. De dakhelling wordt vooral door het dekkingsmateriaal bepaald, de kapconstructie door technische en economische ontwikkelingen. Aanvankelijk is er het sporendak, aan het eind van de 12de eeuw wordt de langsconstructie geïntroduceerd, in de 13de eeuw verschijnen de (dwars geplaatste) jukspanten, aan het eind van de 14de eeuw komen de gordingen en de nokgording, terwijl in de 17de eeuw spanten met benen tot in de nok met makelaar en hanebalk opgeld doen. Al vrij vroeg in de middeleeuwen werd Vlaanderen ontbost, waardoor hout uit de Ardennen geïmporteerd moest worden. Een bos had voor de middeleeuwers de betekenis die de olieveld nu voor ons heeft.
Z. Dragoun en J. Skabrada uit Praag spraken over 13de-eeuwse huizen in Praag en Tjechische dorpshuizen. Enkele Praagse huizen dateren nog uit de tweede helft van de 12de eeuw, andere uit de 13de. De muren van een mergel-achtige steen vertonen zelden details die een datering mogelijk maken; de datering kan dus alleen op archeologische gronden geschieden. In de tweede helft van de 13de eeuw is leisteen het meest gebruikte bouwmateriaal. Dorpshuizen waren in de late middeleeuwen al van steen, maar daarnaast kwam blokbouw voor. De wanden van de blokbouw zetten zich soms voort in de vorm van een tongewelf ter overdekking van de binnenruimte. Zelfs schoorstenen werden opgetrokken uit houten balken in de vorm van blokbouw. Ook komen stenen huizen voor met houten topgevels.
M. Kamp en mevrouw C. Joist vertelden op kritische wijze over het stadje Rothenburg o.d. Tauber, een middeleeuwse fiktie. Al een eeuw lang wordt daar een schijnbare authenticiteit nagestreefd, die nooit bestaan heeft. Behoud van het origineel staat dus niet voorop. Er wordt ge-, verén herbouwd in historische stijl, maar ook gecopiëerd met alle bijbehorende scheefheden.
In 1945 is een gedeelte van de stad verwoest. In de voorstad zijn belangrijke jongere monumenten 'verouderd'. De stad telt ongeveer 13.000 inwoners, waarvan 3.000 in de oude stadskern; jaarlijks komen er meer dan 2.000.000 bezoekers.
C. Meckseper uit Hannover sprak over het Leibnitzhaus in die stad. Het dankte zijn naam aan de filosoof Leibnitz, die er woonde en er in 1716 stierf. De rijke renaissance-gevel dateerde uit 1652, al was het huis zelf ouder. Het was inwendig historiserend gerestaureerd en ook de top van de voorgevel was aangepast. Op 9 oktober 1943 werd het huis bij een luchtaanval verwoest. De natuurstenen resten van de uitgebouwde erker werden opgeslagen, maar gingen in 1944 verloren; de bewaarde kelder moest in 1964 wijken voor een parkeergarage. In 1983 werd een copie van de voorgevel op een andere plaats in de stad gebouwd, naast een 19de-eeuws monument, dat men aanvankelijk voor die nieuwbouw had willen slopen!
Naar aanleiding van enkele hierboven wel en niet genoemde voordrachten vond de tweede dag een forumdiscussie plaats over nieuwbouw en de restauratie, de na-bouw, de reconstructie en het copiëren van monumenten (afb. 4). Algemeen werd onderschreven dat de authentieke of later aangepaste bouwmassa prevaleert boven die van een kopie of verzinsel, zowel in een historische omgeving als bij een museale opstelling.

Tijdens de excursie in Gent werd het huis 't Toreken, eens het huis van de leerbewerkers, bezocht, daterend uit het midden van de 15de eeuw. Het werd in 1983 gerestaureerd, waarbij een aangrenzend huis vervangen werd door een zeer ge-

Afb. 4. Gent, Zuivelbrugstraat 2 (rechts) en 4;
A. toestand vóór de restauratie in 1968; B. het vernieuwde uiterlijk van de panden na restauratie in 1971 (foto's G. Berends).

slaagde moderne nieuwbouw, waarin trappen, lift en andere voorzieningen werden ondergebracht. De lunch werd aangeboden in de tuin van het 'Rijhovesteen', het gebouw waarin de stedelijke dienst voor monumentenzorg en archeologie is gehuisvest. Het oudste deel van dit gebouw dateert uit de 13de eeuw en is nog in het bezit van zijn oorspronkelijke sporenkap (bestaande uit zware sporenparen met elk twee haanhouten en ooit vier standzonen), waaraan in later tijd jukspanten met flieringen werden toegevoegd.
De middagwandeling voerde langs meest 19de-eeuwse winkelhuizen, burgermanswoningen, fabrikanten-paleizen, arbeiderswoningen, godshuizen en wevershuisjes naar het (nog niet officiëel geopende) Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, dat gevestigd is in een oude fabriek. Tenslotte werd een bezoek gebracht aan de imposante Bijloke-ziekenzaal, waarvan de indrukwekkende open kap dendrochronologisch 1251-'56 gedateerd is. Dit is momenteel de oudst bekende kapconstructie met jukspanten in België. De muren zijn van Doornikse steen; aan de binnenzijde komt echter al baksteen voor.
In Brugge werd de Jeruzalemkapel bezocht, het huis Bladelin (met neo-klassicistische kapel) en het Hof van Watervliet, terwijl vele andere objecten uitwendig werden bezien. In Damme werd een korte wandeling gemaakt naar de kerk, terwijl het voormalige stadhuis bij de ontvangst inwendig geheel bezichtigd kon worden. Tenslotte werd een bezoek gebracht aan de imposante schuur van de voormalige Abdij Ter Doest, een 'kathedraal in hout', op grond van de gevelarchitectuur gedateerd 1270 à 1280, waarvan de dendrochronologische datering helaas (nog) niet is gelukt.
Op weg naar Antwerpen werd eerst een bezoek gebracht aan St.-Niklaas, waar het carillon van het raadhuis om kwart voor tien 'Hoor wie klopt daar kind'ren' speelde. In een sterk verbouwde voormalige fabriek (ca 1927) gaf A. Demey een toelichting op twee nabijgelegen villa's van de directeuren, in 1927 ontworpen door Jan Albert de Bondt in Art Deco-stijl, die vervolgens werden bezocht. Een daarvan, die nu te koop staat, bevat zelfs nog grotendeels het oorspronkelijke meubilair.
In Antwerpen werd de lunch gebruikt in en achter het huis Angelot, aan de noordoostzijde tegen de kathedraal gebouwd, waar het moer- en kinderbalkenplafond in 1990 voorzien is van een nieuwe papierbekleding in renaissance-stijl, wat een interessante indruk geeft van het effect, dat dergelijke uitmonsteringen oorspronkelijk bezaten. Vervolgens werden in kleine groepen de overblijfselen van de uitmonstering op muren en/of plafonds in diverse huizen in ogenschouw genomen.
Voor wie wilde, bestond op zaterdag de gelegenheid om onder leiding van R. de Saeger het Horta-huis in Brussel te bezoeken. Uw verslaggevers begaven zich echter op vrijdagavond en zaterdagmorgen 'opgepept' en voldaan richting huis. Behalve de 'geestelijke bagage' namen zij diverse interessante publicaties voor de bibliotheek van de RDMZ en een set hulpmiddelen voor dendrochronologisch onderzoek mee naar Zeist.

G. Berends
D.J. de Vries

In Memoriam drs Y.P.W. van der Werff

Op 18 juni 1993 overleed op 75-jarige leeftijd drs Y.P.W. van der Werff, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, zoals in de pers stond vermeld. Correct natuurlijk. Maar de heer Van der Werff was naast de vele andere functies, die hij vervulde, ook jarenlang het in sterke mate bepalende 'gezicht' van de archeologie en de monumentenzorg in ons land. Al toen hij Gedeputeerde in de provincie Noord-Brabant was, gaf hij er blijk van, dat de oudheidkunde voor hem als historicus méér was dan een interessant onderwerp voor de studeerkamer. Hij zag het als zijn opdracht als bestuurder mee richting te geven aan het overheidsbeleid, dat zich richtte op de bescherming en het behoud van oudheidkundige waarden. Het lag dan ook zeer voor de hand, dat de historicus-bestuurder, al enkele jaren voorzitter van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, in 1980 werd benoemd tot voorzitter van de Monumentenraad. Tijdens de periode van zijn voorzitterschap (tot eind 1987) werd met name de monumentenzorg in organisatorische zin op zijn kop gezet: na het rapport Van de Bunt en het Voorlopig Standpunt van Staatssecretaris De Boer zag in 1984 de Monumentennota van Minister Brinkman het licht, die leidde tot een nieuwe Monumentenwet, tal van daaruit voortvloeiende regelingen en de voorbereiding van de samenvoeging van de Monumentenraad met de Archiefraad tot de Raad voor het Cultuurbeheer. Als voorzitter van het belangrijkste adviesorgaan van de Minister van WVC speelde de heer Van der Werff in dit gecompliceerde proces een zeer belangrijke rol. Grote bestuurlijke vaardigheden bleken nodig om dit proces in zo goed mogelijke banen te leiden.
Wie vertrouwd wil raken met het gedachtengoed van de heer Van der Werff op het terrein van de oudheidkunde, leze wat hij daarover heeft geschreven in het Jaarboek 1987 van de Monumentenraad. Hij was er ten diepste van overtuigd, dat 'de rijksoverheid de verantwoordelijkheid van ons nationaal cultureel verleden nimmer uitsluitend aan andere overheden of particuliere organisaties mag overlaten'. Het verdwijnen van 'het kastje van De Stuers' uit de departementale burelen achtte hij een 'mene tekel'. 'Bestaat de kans, dat u belangrijke delen van uw arbeid met betrekking tot ons culturele erfgoed zult moeten prijsgeven?' zo vroeg hij aan minister Brinkman en hij vervolgde: 'het zou nalatig zijn de grote risico's van kwetsbaarheid en achterstand nu niet te signaleren. Mijn noodkreet in algemene zin is vooral bedoeld om een ieder ervan te doordringen dat voortdurende aandacht en oprechte belangstelling onmisbaar zijn: zonder een dergelijke koesterende betrokkenheid verkommert en verdwijnt het erfgoed'. Voor de heer Van der Werff waren 'koesterende betrokkenheid', 'aandacht' en 'belangstelling', naast kennis van zaken sleutelbegrippen als het culturele erfgoed in het beding kwam. Zelf gaf hij daarvan steeds blijk, niet alleen als voorzitter van de Monumentenraad, maar ook als lid van de Eerste Kamer. Zijn visie is natuurlijk de juiste, maar het zal hem teleur hebben gesteld, dat hij niet degene, die hij daarop als eerste aansprak, de rijksoverheid, heeft kunnen overtuigen van zijn gelijk. In de heer Van der Werff verliezen de archeologie en de monumentenzorg een onvermoeibaar pleitbezorger en vriend, aan wie al degenen, die zich met dit soort zaken bezighouden, met warmte en respect zullen terugdenken.
Zijn nagedachtenis zal in de wereld van de oudheidkunde in hoge ere worden gehouden.

mr G.W. van Herwaarden,
secretaris van Rijkscommissies voor de Archeologie en voor de Monumenten

Eerste Kamer: WVC mag de kastelen nog niet de deur uitdoen

In het Bulletin 1993, nr. 3 schreef ik een artikeltje over het voornemen van de Minister van WVC de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen te verzelfstandigen.
Voorts maakte ik melding van het tegen dat voornemen door de Rijkscommissie voor de Monumenten in haar brief van 12 november 1992 aangetekende bezwaar. "Het gevolg van de verzelfstandiging van de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen draagt, aldus de Commissie, het gevaar in zich, dat men zich – bewust dan wel onbewust – gaat richten op een maximale uitbating, eenvoudigweg omdat dat noodzakelijk is om het beheer te financieren". De Commissie bepleitte in een nauwe samenspraak met andere betrokkenen te onderzoeken in hoeverre de eerder door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gepresenteerde opzet voor een nationale kastelenstichting de mogelijkheid zou bieden om tot een verantwoord beheer buiten het directe verband van de rijksoverheid van de bij de Rijksdienst Kastelenbeheer in beheer zijnde kastelen en kasteelruïnes te komen.

Het lijkt mij voor de lezers van het Bulletin interessant te vernemen hoe het verder met deze zaak is gelopen.

De Minister van WVC reageerde op 24 februari j.l. op de brief van de Rijkscommissie. In haar brief schrijft de minister onder meer:

"Anders dan u veronderstelt is de beslissing dat de monumenten welke nu aan de zorgen van de Rijksdienst Kastelenbeheer zijn toevertrouwd in de toekomst afzonderlijk zullen worden verzelfstandigd in beginsel genomen.
Voor de apart te verzelfstandigen onderdelen van de Rijksdienst Kastelenbeheer gelden exact dezelfde verzelfstandigingsvoorwaarden als voor de overige te verzelfstandigen Rijksmusea. Uw opmerkingen over het gevaar van maximale uitbating van de monumenten en de "sterken" die de "zwakken" kunnen ondersteunen begrijp ik daarom niet: met elke afzonderlijke monumentenbeheerder zullen afspraken op maat worden gemaakt.
Het fysieke voortbestaan van de monumenten is onbedreigd. Ik deel daarom uw opvatting niet dat het beheer vanuit één visie van deze "Hollandse" erfenis tot een onderbrenging in één instelling noodzaakt."

In het kader van de behandeling van de WVC-begroting voor 1993 door de Eerste Kamer plaatste het lid mevr. Tiesinga-Autsema, tevens lid van de Raad voor het Cultuurbeheer, vraagtekens bij de voorgenomen verzelfstandiging in delen van de RKB "Is de minister bereid, alvorens definitieve beslissingen te nemen, mogelijke alternatieven te onderzoeken, zoals door de Rijkscommissie voor de Monumenten bepleit ?" vroeg zij.

Het antwoord van de minister luidde:

"In het verleden is reeds een aantal onderzoeken gedaan naar de nieuwe gewenste organisatie van de Rijksdienst Kastelenbeheer. De oplossing om de RKB in delen te verzelfstandigen heeft tot voordeel dat de zelfstandigheid van de kastelen/ruïnes maximaal is, terwijl de problematiek van de centrale bedrijfsvoering binnen de verspreide rijksdienst tot het verleden behoort.
De vrees dat vervolgens (te) kleine, onhanteerbare eenheden ontstaan, is voor een belangrijk deel weggenomen door belangstelling die vanwege burgemeesters van de gemeenten waarbinnen of waarbij die belangrijke kastelen liggen werd getoond, om intensief te participeren in het beheer van deze objecten.
Oprichting van een Nationale stichting voor kastelen en landhuizen of een organisatie á la National Trust in Engeland, zoals de Rijkscommissie voor de monumenten bepleit, sluit ik voor de toekomst zeker niet uit. Echter, dat zal nog wel wat voeten in aarde hebben. De verzelfstandiging van de kastelen en ruïnes van de RKB wil ik daarop niet laten wachten. Zij kunnen immers altijd nog toetreden tot een dergelijke organisatie".

En voorts: *"Het grote aantal cultuurhistorisch waardevolle kastelen en buitenplaatsen in Nederland is inderdaad zeer bijzonder te nomen. Dat de kastelen en buitenplaatsen bouwtechnisch gezien ook erg kwetsbaar zijn, zoals u stelt, kan ik niet zonder meer onderschrijven. Feit is wel dat een aantal monumentale kastelen en buitenplaatsen met bouwtechnische problemen kampt. De Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen heeft in 1990 een onderzoek verricht naar de bouwtechnische staat van de bij die stichting aangesloten buitenplaatsen en geconcludeerd dat er bij de eigenaren een grotere restauratiebehoefte bestaat dan verwacht. Het is mede daarom ook dat ik uit een ander budget – de zgn. knelpuntenpot – onlangs een aanzienlijk subsidie heb verleend voor de restauratie van het landgoed Houthem/Sint Gerlach. De mogelijkheden t.a.v. de financiering van onderhoud worden bepaald door de budgettaire kaders, zoals aangegeven in mijn Nota cultuurbeleid 1993-1996. Het "onderzoek monumentenzorg" dat momenteel wordt uitgevoerd, zou kunnen leiden tot nieuwe inzichten op basis waarvan een begrotingswijziging op termijn niet uitgesloten hoeft te zijn."*

Mevr. Tiesinga nam met deze antwoorden geen genoegen. Tijdens het mondelinge debat in eerste termijn op 6 april j.l. betoogde zij onder meer:

"Het ministerie is nu voornemens de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB) te verzelfstandigen per 1 januari 1995. Dat is op zichzelf niet verontrustend; het is zeer wel denkbaar dat bij deze dienst ondergebrachte kastelen en ruïnes door anderen dan de rijksdienst goed kunnen worden beheerd. We verzelfstandigen de rijksmusea immers ook en dat heeft in principe de instemming van mijn fractie.
Van belang is de manier waarop en de vorm waarin dat gebeurt. WVC wil het rijkskastelenbezit overdoen aan de gemeenten waarin zij liggen of aan private instellingen in de vorm van een stichting of een naamloze vennootschap. En de vraag is dan, of de verzelfstandiging van deze dienst op deze manier, in delen, een wijs besluit is. Of dat deze monumenten, net zoals bijvoorbeeld in Engeland, niet beter kunnen worden ondergebracht in één verzelfstandigde organisatie, zoals de Minister ook van meer kanten is geadviseerd".

Na inhoudelijk op de problematiek te zijn ingegaan stelde mevr. Tiesinga:

"Wij vragen de Minister dringend deze voornemens te heroverwegen en ook in het algemeen wat meer affectie te tonen voor deze monumenten van geschiedenis en kunst. De Raad van State moest haar nog onlangs op de vingers tikken wegens strijd met de algemene beginselen van behoorlijk bestuur voor het intrekken van een subsidie aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. In antwoord op onze vraag 124 zegt de Minister dat ze een Nationale Stichting voor de toekomst niet uitsluit maar dat ze de verzelfstandiging van de kastelen en ruïnes daarop niet wil laten wachten. Ze kunnen immers altijd nog toetreden tot een dergelijke organisatie. Dat vinden wij nu juist de omgekeerde weg. Dat is pennywise, maar pound foolish. Wij denken dat als de rijksoverheid haar kastelenbeheer wil privatiseren het in het belang van het erfgoed is dat dit als een geheel gebeurt in een organisatie à la de National Trust in het Verenigd Koninkrijk of in een Vereniging van Cultuurmonumenten naar analogie van de Vereniging van Natuurmonumenten. Waarin naast de Hollandse kastelen ook in overleg met de beheerders, andere kastelen in Nederland voor beheer en behoud zouden kunnen worden ondergebracht.
In antwoord op vraag 125 spreekt de Minister haar twijfel uit over de kwetsbaarheid. Zij moet echter wel bedenken dar er hier sprake is van selfsupporting objecten, zoals het Muiderslot, maar dat voor anderen, zoals de ruïnes, het verkrijgen van een sluitende begroting een tour de force is. Beheer in één hand verdient ook daarom de voorkeur omdat alleen op die wijze de "sterken" de "zwakkeren" kunnen dragen, waardoor het beheer van de ruïnes met minder potentie wordt gewaarborgd.
Wij pleiten voor meer ruimte om deze optie met alle betrokken kastelenbeherende organisaties nader te onderzoeken. Haastige spoed is zelden goed.
Is de Minister zich er overigens van bewust dat zij op grond van de tekst van wetsvoorstel 22771 Verzelfstandiging van de rijksmuseale diensten, dat een bijlage bevat met een overzicht van de 21 te verzelfstandigen rijksmuseale diensten, slechts de Rijksdienst kan verzelfstandigen en niet elk van de kastelen en ruïnes die er deel van uitmaken ?"

Minister d'Ancona: *Ik houd het wel even op.*

Toen op 22 juni j.l. de Eerste Kamer debatteerde over het wetsontwerp Verzelfstandiging rijksmuseale diensten, kwam mevr. Tiesinga op de Rijksdienst Kastelenbeheer terug. Zij betoogde:

"Blijf ik nog zitten, en dat is toch een schaduw op het wetsvoorstel van vandaag die wij nog even moeten wegpoetsen, met het kastelenbeheer.
Een van de vijf rijksmuseale instellingen die krachtens dit wetsvoorstel wordt verzelfstandigd is de Rijksdienst Kastelenbeheer.
En over de wijze van verzelfstandiging daarvan verschillen de minister en de Kamer van inzicht. Tijdens de behandeling van de WVC-begroting op 6 april j.l. heb ik al de vraag gesteld of het wijs was deze dienst, niet zoals het wetsvoorstel aangeeft, als geheel te verzelfstandigen, maar over te doen aan de gemeenten waar ze in liggen of aan private instellingen in de vorm van een stichting of naamloze vennootschap. De acht kastelen en ruïnes in kwestie geven tezamen een beeld van de ontwikkeling van het verschijnsel "kasteel" in de contekst van het Graafschap Holland en vormen daardoor een samenhangende historische erfenis. Bovendien werden deze objecten vanuit een oogpunt van een monumentenzorg verantwoord beheer in 1972 door het ministerie van CRM in één verband, de RKB, ondergebracht, omdat deze beschermde monumenten van vooral Hollandse geschiedenis vanuit één visie worden beheerd en in stand gehouden. Niet alleen vanwege deze samenhangen, maar ook omwille van de exploitatie – immers de "sterkeren" ondersteunen de "zwakkeren" – dienen zij naar onze mening in één

hand te blijven.
Daarom verzoek ik, ook na overleg met de voorzitter van de vaste Kamercommissie aan de overzijde, de minister de beslissing uit te stellen en ruimte te laten om in nauw overleg met het veld nieuwe initiatieven te onderzoeken, zoals het voorstel tot oprichting van een Vereniging van Cultuurmonumenten van de Stichting NCM en de Stichting Open Monumentendag maar wellicht ook de mogelijkheid tot oprichting van een Hollandse Kastelen Stichting naar het voorbeeld van die in andere provincies. Dat het deze Kamer ernst is, moge blijken uit het feit dat wij bereid zijn op dit punt een kamerbrede uitspraak te doen. Met belangstelling wachten wij de reactie van de Minister af."

De minister bleek niet bereid aan het verzoek van mevr. Tiesinga tegemoet te komen, wat tot gevolg had, dat mevr. Tiesinga de volgende motie, ondersteund door PVDA, CDA, VVD, Groen Links, SGP, RPF en GPV, indiende:

"De Kamer,
gehoord de beraadslaging;
vaststellend dat, op basis van dit wetsvoorstel, de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB) waarin een achttal kastelen en ruïnes zijn ondergebracht, een van de 21 rijksmuseale instellingen is die per 1 januari 1995 worden verzelfstandigd;
ervan kennisgenomen hebbend, dat WVC deze dienst niet, zoals de Rijksarchiefdienst en de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en die voor het Bodemonderzoek, als geheel wil verzelfstandigen maar voornemens is het rijkskastelenbezit in delen over te doen aan de gemeenten waarin zij liggen of aan private instellingen in de vorm van een stichting of een naamloze vennootschap;
overwegende, dat deze kastelen samen een beeld geven van het verschijnsel "kasteel" in de context van het Graafschap Holland en daardoor een samenhangende en historische erfenis vormen;
overwegende, dat zij vanuit een oogpunt van monumentenzorg verantwoord beheer in 1972 door het ministerie van CRM in één verband zijn ondergebracht, de RKB, omdat het van historisch belang is dat deze beschermde monumenten van vooral Hollandse geschiedenis vanuit één visie worden beheerd en in stand gehouden;
tenslotte overwegende, dat het beheer ervan niet allen vanwege deze samenhangen, maar ook omwille van de exploitatie – de "sterkere" objecten dragen in deze immers de "zwakkere" – in één hand zou moeten blijven;
stelt vast, dat de verzelfstandiging van de RKB als geheel op basis van het onderhavige wetsvoorstel de instemming van deze Kamer heeft, maar de verzelfstandiging in delen op voorhand niet;
verzoekt de minister de beslissing daartoe uit te stellen en ruimte te laten om in nauw overleg met het veld nieuwe initiatieven te onderzoeken, zoals bijvoorbeeld het voorstel tot oprichting van een Vereniging van Cultuurmonumenten zoals wordt voorgesteld door de Stichting Nationaal Monumenten Contact (NCM) en de Stichting Open Monumenten Dag, maar wellicht ook de mogelijkheid tot oprichting van een Hollandse Kastelen Stichting naar het voorbeeld van die in de andere provincies,
en gaat over tot de orde van de dag".

De minister verklaarde zich bereid uitvoering aan deze motie te geven – zij kon ook moeilijk anders doen, omdat de motie "Kamerbreed" was ondersteund – maar Het Rijksmuseum Gevangenpoort te 't-Gravenhage zou niet bij het onderzoek kunnen worden betrokken, omdat de onderhandelingen met de gemeente 's-Gravenhage over de overdracht van dit rijksmonument al in een té ver gevorderd stadium zouden zijn.
Bovendien was De Gevangenpoort, zoals de minister nadien schriftelijk aan de Eerste Kamer berichtte, geen kasteel.
Beide argumenten maakten op de Eerste Kamer geen indruk en de motie werd aanvaard.
"Indien de minister op korte termijn het beheer van De Gevangenpoort aan de gemeente 's-Gravenhage wenst over te dragen, dient zij daarover overleg te voeren met de Tweede Kamer, die eerder niet op de hoogte was gebracht van het voornemen de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen te verzelfstandigen", aldus mevr. Tiesinga.

En zo ziet het er naar uit, dat De Gevangenpoort na 120 jaar weer eens ter sprake komt in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Op 26 november 1873 nl. discussieerde de Kamer over de vraag, of De Gevangenpoort, waarvan bij Koninklijk Besluit van 4 februari 1853 was bepaald, dat het "met de gebouwen daartoe behoorende, zal worden overgedragen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken om door hetzelve als historisch gedenkteeken te worden beheerd en onderhouden", gesloopt zou moeten worden. Met 43 tegen 21 stemmen sprak de Kamer zich toen uit voor het voorstel van minister J.H. Geertsema daartoe niet over te gaan. "Uit de monumentale geschiedenis van een land mag men evenmin als uit de geschreven historie, een bladzijde scheuren omdat er soms iets opstaat wat niet mooi is", zo werd door de tegenstanders van sloop betoogd. En bij de spotprent, die in 1873 in de Nederlandsche Spectator verscheen, luidde de tekst: "Wanneer een volk zijn geschiedkundige gedenkteekenen minacht, komt het er licht toe zijne geschiedenis te vergeten en dan zou het gevaar loopen zijn recht op zelfstandig bestaan te verliezen".

Naar mijn mening wordt hier de kern genoemd, wanneer wij het hebben over de rijksmonumenten, die door de Rijksdienst Kastelenbeheer worden beheerd.
Het gaat in ieder geval bij zowel De Gevangenpoort, als bij het Muiderslot, Loevestein, en Brederode om geschiedkundige gedenktekenen, die de herinnering levend houden aan onze nationale geschiedenis. Zij zijn geen gedenktekenen van de geschiedenis van de gemeenten "s-Gravenhage, Muiden, Brakel of Santpoort. Terecht dan ook zorgde tot nu toe de rijksoverheid voor deze gedenktekenen en naar mijn mening zou dat ook zo moeten blijven. Maar als dat werkelijk niet meer "van deze tijd is", laat dan één organisatie verantwoordelijk zijn voor hun beheer, opdat het zijn van gedenktekenen van onze nationale geschiedenis niet uit het oog wordt verloren.
En tenslotte: De Gevangenpoort geen kasteel ?
De Gevangenpoort is de enige van de zes buitenpoorten van het Binnenhofcomplex, die nog bestaat. Een poort is m.i. een essentieel onderdeel van een kasteel(complex). Ik kan mij geen verdedigingswerk voorstellen zonder een toegangspoort. Graag zou ik de mening van meer terzake kundigen over de opvatting van de minister, dat De Gevangenpoort geen kasteel is, vernemen.
Het zou interessanter en vruchtbaarder zijn energie en geld te besteden aan het tot
stand brengen van een goede, wetenschappelijke publicatie over de geschiedenis van De Gevangenpoort dan te discussiëren over de vraag welke instantie dit monument moet beheren.
Niettemin zien wij de eventuele discussie met de Tweede Kamer over de overdracht van het beheer van De Gevangenpoort aan de gemeente 's-Gravenhage met belangstelling tegemoet.

mr G.W. van Herwaarden,
juli 1993

ARCHEOLOGIE

Stad van Traianus

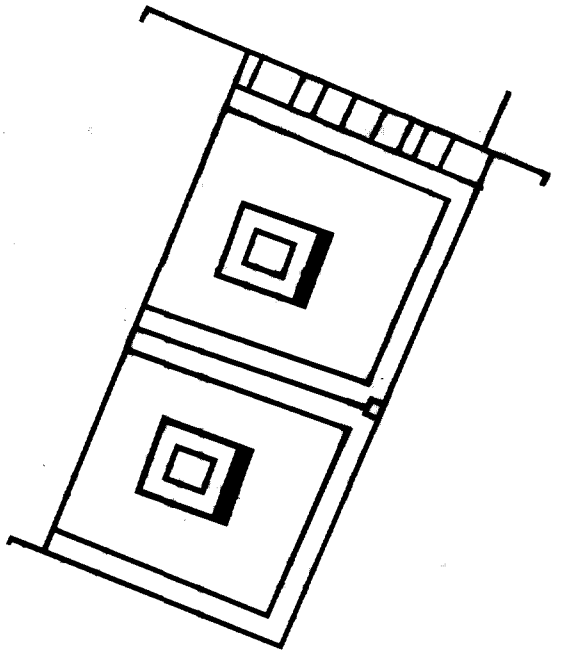

Afb. 2. Gereconstrueerde plattegrond Gallo-Romeinse tempels Nijmegen-West (M. Daniëls, 1920-1921).

Nijmegen is verreweg de belangrijkste Nederlandse vindplaats voor de Romeinse tijd, dat weet zo langzamerhand iedereen. Minder bekend is dat er maar liefst drie onderzoeksgroepen in drie verschillende stadsdelen werkzaam zijn. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) onderzoekt vanaf 1958 de militaire sporen in de stad, onder leiding van provinciaal-archeologen. Dat waren achtereenvolgens J.E. Bogaers, die later hoogleraar archeologie in Nijmegen werd, J.H.F. Bloemers, thans hoogleraar prehistorie in Amsterdam, en W.J.H. Willems, de huidige directeur van de ROB en buitengewoon hoogleraar Romeinse archeologie in Leiden. Bogaers zette zijn onderzoek met de vakgroep provinciaal-Romeinse archeologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) ten westen van de Huygensweg voort, een demarcatie die dwars door Nijmegen loopt. De vakgroep werkt daar na Bogaers' emeritaat nog steeds, onder leiding van universitair medewerker J.K. Haalebos. Een derde onderzoeksgroep wordt gevormd door de gemeentelijke archeologische dienst onder J.R.A.M. Thijssen. Nadat in de jaren tachtig door de ROB grootschalig onderzoek naar middeleeuws Nijmegen was gedaan, richtte Thijssen zich in 1987 op stadskernonderzoek, dat in Nijmegen nu eenmaal een grote Romeinse component heeft. De rollen zijn thans in goed overleg zo verdeeld dat Willems voor de ROB het Romeinse militaire complex op *de Kopse Hof onderzoekt, de KUN zich toelegt op* het terrein van het voormalige Canisiuscollege, waar belangrijke sporen van de burgerlijke nederzetting zijn aangetoond, en de stadsarcheoloog de integrale verantwoordelijkheid heeft voor het oudheidkundig beleid in de hele stad.
Terwijl er al vanaf de 17de eeuw archeologisch onderzoek wordt verricht naar de Romeinse **militaire** resten, vinden er pas sinds 1990 voor het eerst grote opgravingen van de **burgerlijke** nederzetting. In omvang en bewonersaantal moet *Ulpia Noviomagus*, zoals de Romeinen Nijmegen noemden, de grootste stad van Nederland zijn geweest. Delen daarvan, waaronder een tweetal tempels, werden al in de jaren twintig gelokaliseerd maar zonder voorafgaand onderzoek overbouwd. Nu stadsvernieuwing en sanering weer mogelijkheden tot onderzoek bieden, is de Nijmeegse gemeentelijk archeoloog in 1990 een project gestart dat zeker tot 1996 zal duren. In het *hele stadsdeel Nijmegen-West heeft de gemeen*telijke archeoloog gelegenheid opgravingen te verrichten. Daarbij werden in grote bouwputten onder meer de resten van badhuizen, heiligdommen (die anders van opzet, plaats en conservering bleken dan uit waarnemingen in de jaren twintig was afgeleid), grachten en zelfs belangrijke houtcomplexen uit de Romeinse periode gedocumenteerd.
Museum Kam houdt de bezoeker tussentijds op de hoogte van de stadsarcheologische bevindingen: een kleine expositie toont wat in de laatste drie jaar is opgegraven en doet verslag van de stand van zaken van het onderzoek. Tekeningen documenteren de opgraving van twee Gallo-Romeinse tempels, een badgebouw en een pottenbakkerij, en geven zicht op de indeling van het Romeinse stadsgebied en de begrenzing van de stad. De vondsten zijn nooit eerder tentoongesteld: er is een voor Nederland uiterst zeldzaam *bronzen beeldje van Venus te zien, fraai bronzen* vaatwerk en veel gereedschap en afval dat duidt op ambachtelijke activiteiten in de stad, waaronder pottenbakkersgereedschap en voorwerpen die gebruikt zijn bij het bewerken van metaal, leer en bot.
De opgravingen die de universiteit in de jaren 1987-1989 uitvoerde op het terrein van het voormalige Canisiuscollege, in Nijmegen Oost, zijn onlangs voor een breder publiek toegankelijk gemaakt in een handzaam boekje. In 1987 kwam midden op de Hunerberg op een terrein achter Museum Kam, na de sloop van het Canisiuscollege, een groot stenen gebouw te voorschijn. Dit bleek een met de Romeinse legerplaats verbonden *horreum* (magazijn) of *mansio* (een soort hotel) te zijn, met daaromheen houten gebouwen en afvalkuilen. Later werden op het enorme terrein ook nog een pottenbakkersoven, muurschilderingen en stukken van kalkstenen monumenten gevonden. De opgravingen op het terrein gaan nog geruime tijd door, alvorens in 1995 het laatste woningcomplex zal worden opgeleverd.

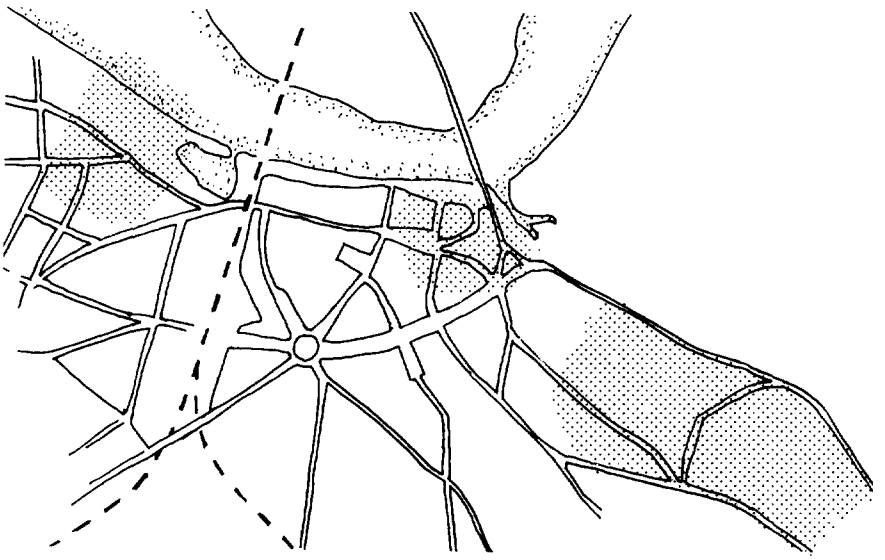

*Afb. 1. Overzicht Nijmegen in de Romeinse tijd. Van links naar rechts: Nijmegen-West/*Ulpia Noviomagus, Oppidum Batavorum *en het Kops Plateau/Hunerberg met het Canisiuscollege (uit: Ulpia Noviomagus 1, 1992).*

Tentoonstelling: 'Stad van Traianus; opgravingen in Nijmegen-West 1990-1992', t/m 31 oktober, Provinciaal Museum G.M. Kam, Museum Kamstraat 45, Nijmegen, 080-22 06 19; di-vr 10-17, za-zo 13-17 uur. Toegankelijke informatie: J.E. Bogaers, J.K. Haalebos e.a., 'Opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege 1987-1989' (gebundelde overdrukken), op het opgravingen zelf ƒ 10; ƒ 12,50 via Postbank 187461 t.n.v. J.K. Haalebos, Nijmegen, o.v.v. 'Verslag CC'. Voortreffelijk algemeen overzicht maar helaas uitverkocht: W.J.H. Willems, 'Romeins Nijmegen: vier eeuwen stad en centrum aan de Waal', 1990. De gemeente geeft periodiek infokranten uit: 'Ulpia Noviomagus - gemeentelijke archeologisch onderzoek in Nijmegen-West' (1. maart 1992; 2 juni 1992; 3 april 1993), te verkijgen bij de stadsarcheoloog, 080-29 27 30.

Archeologisch Europa

Ook op archeologisch gebied lijken zich de contouren af te tekenen van een Europese beweging. De professionele archeologen kunnen zich althans sinds kort organiseren in de vorig jaar opgerichte *European Association of Archaeologists*.
Het particuliere veld van Europese archeologische en erfgoedverenigingen kunnen sinds 1989 terecht bij het *European FORUM of Heritage Associations* ('Europees FORUM van archeologische, bouw- en cultuurhistorische verenigingen').
Diens eerste voorzitter, Henry Cleere, president van de *Council for British Archaeology*, werd dit voorjaar opgevolgd door Riemer Knoop, hoofd van het Archeologisch Informatie Centrum. Veel ouder dan FORUM is Europa Nostra (1963), dat samen met zijn fusie-partner het Internationaal Kasteleninstituut IBI (1949), voorvechter van het Europees bouwkundig en ecologisch erfgoed wil zijn. Alle drie de organisaties willen vooral internationale koepels zijn. Bij FORUM zijn 26 organisaties met in totaal 150.000 leden aangesloten; Europa Nostra telt 300 organisaties, 200 *supporting bodies*, en een duizendtal individuele leden. Beide koepels willen complete sectoren vertegenwoordigen en onderling laten communiceren. Hoofddoel van externe communicatie is de verhoging van het algemeen draagvlak voor het behoud en de bescherming van het archeologisch en bouwhistorisch erfgoed, en de vorming van een kritische gesprekspartner van en tegenkracht tegen internationale overheden zoals de EG en Raad van Europa. De achtergronden, doelstellingen en programma's van de drie genoemde organisaties lopen in detail overigens nogal uiteen.
De begin vorig jaar door de Raad van Europa aangenomen Herziene Conventie voor de bescherming van het archeologisch erfgoed en de daarbij behorende resoluties lijken resultaat te krijgen. Voor 1994 staat althans een internationale campagne, het *European Archaeological Plan* in de stijgers, dat voorziet in een serie wetenschappelijke congressen én publieksmanifestaties rond het thema 'de Europese Bronstijd'. Dat is een politiek 'veilige' periode, waar bovendien alle Europese landen, naties en regio's aan mee kunnen doen. Ook moet er een populair-wetenschappelijke uitgave komen rond de archeologie en bouwhistorie van Europese steden. ROB-medewerker H. Sarfatij's *Verborgen steden, stadsarcheologie in Nederland* (Meulenhoff, 1990) levert de analogie. Daarnaast lijkt er een 'netwerk' van Romeinse amfitheaters in de maak, en een Europees lexicon van archeologische termen en begrippen.

European Association of Archaeologists, secretariaat: c/o Oivind Lunde, Riksantikvaren, Antershus Festning, 0015 Oslo 1, Noorwegen; European FORUM of Heritage Associations, secretariaat: Gruppi Archeologici del Veneto, 7 via Paolo Rolli, 35125 Padua, Italië; Europa Nostra/IBI, secretariaat Lange Voorhout 35, 2514 EC Den Haag.

Klooster Vrouwenpolder

Bij een korte noodopgraving in maart van dit jaar werden in het Zeeuwse Vrouwenpolder de fundamenten ontdekt van een groot middeleeuws plattelandsklooster. Het onderzoek dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) samen met de stadsarchivaris van Veere en leden van de lokale archeologische werkgroep uitvoerde, was nodig vanwege de aanleg van een parkeerterrein achter de NH-kerk aan de Fort den Haakweg in Vrouwenpolder. De archeologen troffen aanvankelijk de fundamenten aan van een L-vormig gebouw, bestaande uit een 30 meter lang kerkgebouw met daartegenaan een vierkant woonkwartier van 20 bij 20 meter. Later konden ook de funderingen van een kloostergang en van het enorme koor van de kerk worden getraceerd. Van het woongebouw waren ook de kelders, uitgevoerd met een tongewelf, bewaard, evenals van de kapel, waarvan de vloer uit plavuizen bestond. Naast aardewerk, glas, wat munten en een pijpaarden heiligenbeeld zijn er door de archeologen in en rond de fundamenten van het klooster vooral veel voedselresten gevonden, waaronder enorme hoeveelheden 15de-eeuwse mossel- en oesterschelpen. De stad Vrouwenpolder ontleent haar naam overigens niet aan het nu gevonden klooster, maar aan een kapel die in 1314 in het toen net bedijkte poldergebied was gesticht en later een zelfstandige parochiekerk van Onze Lieve Vrouwe werd. Onduidelijk is of in de nu gevonden resten ook de 14de-eeuwse voorganger schuilgaat.
Uit archiefonderzoek in Veere is bekend dat het klooster niet langer dan een eeuw heeft gefunctioneerd. Het was in 1452 gesticht door de kanunniken van St. Agustinus die eerder het klooster van het Heilig Graf te Arnemuiden bewoonden, vanwaar ze echter wegens overstromingsgevaar waren weggetrokken. Honderd jaar later was het klooster door de algemene economische en religieuze malaise al niet meer rendabel, ondanks een spectaculair mirakel dat kort na de bouw van de eerste kerk plaatsvond. Het schilderij van Onze Lieve Vrouwe in den Polder in de kerk zou al in de 14de eeuw waarachtige tranen hebben gestort, waardoor het klooster tevens een belangrijk bedevaartsoord was. Na het vertrek van de drie laatste kloosterlingen, in 1552, die zich met een lijfrente van Maximiliaan van Bourgondië in Delft terugtrokken, raakte het klooster in verval. Met het dorp werd het klooster in 1573 door Spaanse troepen volledig verwoest. In de volksmond leefde de herinnering echter voort: het weiland bleef altijd als 'het Klôôster' bekend staan.

De gemeentelijke archiefdienst van Veere bereidt met de Zeeuwse provinciaal-archeoloog een brochure over het complex voor. Inlichtingen: archief Veere, 01181-12 53 (P. Blom). Literatuur: 'Onze Lieve Vrouwe van de Polder' door K.J. Derks S.J., 1947.

Materiële cultuur in Kampen

Met een tentoonstelling, een boek en een symposium besteedt Kampen aandacht aan zijn materiële cultuur uit de periode 1450-1800. Multidisciplinair onderzoek naar het hebben en houwen van de Kampenaar vormde hiertoe de aanzet. Bij gebrek aan boedelinventarissen in de archieven van Kampen zijn testamenten en andere schriftelijke bronnen gebruikt, naast objecten uit het gemeentelijk museum en archeologische vondsten. Met economie geleidelijk plaats voor geldeconomie. Veel innovaties hebben ook het aanzien van het Brabantse platteland veranderd en het dagelijks leven van de bewoners sterk beïnvloed. De introductie van de 'industreel' gebakken dakpan bracht bijvoorbeeld de behoefte aan een zwaardere dakconstructie en een goed georganiseerd transport van de pannen met zich mee, terwijl de vraag naar geavanceerd gebruiksaardewerk leidde tot de vestiging van gespecialiseerde werkplaatsen, met snelle draaischijf en heteluchtovens.
In het kersverse museum wordt het proces van culturele verandering belicht aan de hand van archeologische vondsten uit Halder. In het buurtschap Halder, tussen Vught en Sint-Michielsgestel, zijn door amateurarcheologen resten van een Romeinse nederzetting aangetroffen, waaronder een pottenbakkersoven, twee kleikuilen en een zestal waterputten. De vondsten uit deze noodopgravingen, waaronder een grote hoeveelheid lokaal vervaardigd aardewerk en *terra sigillata* uit Frankrijk en Duitsland, hebben nu permanent een plaats gekregen in het museum. Te zien zijn onder meer Romeinse munten en sieraden, veel gebruiksaardewerk en misbaksels uit de Halderse pottenbakkersoven, Romeins glaswerk en een geloftesteen uit het dorp Ruimel gewijd aan Hercules Magusanus. Daarnaast heeft het museum een aantal maquettes en reconstructies in huis die het proces van romanisering concreet moeten maken. Getoond worden een maquette van de inheems-Romeinse villa bij Hoogeloon, die in de tweede eeuw na Chr. in de plaats kwam van een inheemse boerderij uit de IJzertijd; twee reconstructies van Romeinse heteluchtovens; een model van een prehistorische *kuiloven*, en een reconstructie op ware grootte van een dubbelwandige waterput uit Halder. Als *hands on*-installatie kunnen de bezoekers zelf de put afbreken en weer opbouwen. De pottenbakkersovens vormen de grootste attractie. Die uit Halder is weer opgebouwd met het materiaal dat is opgegraven, en ook is er een volledig gereconstrueerd exemplaar. De Halderse pottenbakkersoven is een goed voorbeeld van de technische nieuwigheden die de Romeinen introduceerden: het model van de *kuiloven* waarin in de pre-Romeinse tijd gebruiksaardewerk voor keuken en boerderij werd gebakken dient als vergelijkingsmateriaal. In het museum is ook nog een heuse Romeinse pottenbakkerswerkplaats en een reconstructie van een graf uit Esch. Fotocollages geven een impressie van vindplaatsen rond Halder, zoals Empel, Vught, Ruimel, Hoogeloon en Esch. Aan de hand van de opgravingen in Halder zelf wordt uitgelegd hoe archeologisch onderzoek in het werk gaat.

Oudheidkundig Museum Sint-Michielsgestel, vanaf 29 juni, Theerestraat 42, Sint-Michielsgestel, 04105-1 79 03; di 9-12, do 13.30-16.30 uur en elke eerste za van de maand 13-16 uur. Inl.: Stichting Oudheidkundig Museum Sint-Michielsgestel, 04105-1 46 04.

Romanisering in Sint-Michielsgestel

Nederland is een archeologisch museum rijker. Eind juni stelde het nieuwe Oudheidkundig Museum in Sint-Michielsgestel, onder de rook van Den Bosch, zijn zalen met Romeinse vondsten uit de provincie Brabant open voor publiek. Het museum, ondergebracht in twee kapellen van het voormalige monumentale Instituut voor Doven, biedt de bezoeker een kennismaking met de romanisering van het Brabantse platteland. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de archeologie van het stroomgebied van de rivier de Dommel.
De komst van de Romeinen in het zuiden van het land bracht enorme veranderingen met zich mee. Zo ontstonden de eerste stedelijke nederzettingen, en maakte een op ruilhandel gebaseerde

name het materiaal uit opgravingen zorgt ervoor dat gewone, dagelijkse gebruiksvoorwerpen voor het voetlicht komen, waardoor het leven van de rijke, maar vooral ook dat van de arme Kampenaren reliëf krijgt.
De tentoonstelling is thematisch ingericht. Belicht worden aspecten als woninginrichting, leefgewoonten, lichaamsverzorging, en eet- en kleedcultuur van de vroege Kampenaren. Zo is te constateren dat het meubilair een trend van sober naar rijk volgt, en dat meubels tot de 17de eeuw over het algemeen multifunctioneel waren. Tevens wordt aandacht besteed aan de veranderingen in vorm en functie van bepaalde meubelstukken en gebruiksvoorwerpen. De ontwikkeling van kruk tot zetel en die van olielamp en kandelaar tot luxueuze lichtkroon zijn daar voorbeelden van. Archeologische vondsten spelen hierbij een belangrijke rol. Zo blijkt in tegenstelling tot de kandelaar, die vaak in schriftelijke bronnen wordt vermeld, de olielamp alleen bekend te zijn van opgravingen. Dat het museum in een eeuwenoud pand is gevestigd kwam goed uit: de nog in oorspronkelijke staat verkerende 17de-eeuwse keuken werd van haar kantoorvermomming ontdaan, en er werden tafels gedekt: één uit de 16de en één uit de 17de eeuw. De verschillen illustreren de veranderingen die de eetcultuur in de tussenliggende periode onderging, waarin onder andere de vork zijn intrede deed. Ook het merendeel van het keukengerei is alleen van archeologische vondsten bekend, aangezien potten en pannen nu eenmaal niet in testamenten of andere schriftelijke bronnen werden vermeld. Met behulp van vondsten als spinklosjes, stofresten en knopen, en ook schriftelijke bronnen en afbeeldingen op schilderijen, konden kledingstukken uit de 16de en 17de eeuw worden gereconstrueerd. Uit later tijd zijn nog voldoende originele kledingstukken bewaard gebleven. Het boek dat de tentoonstelling vergezelt is een overdruk uit het eerste deel van een verzamelwerk over de geschiedenis van de stad. Naast de materiële cultuur komt hierin tevens de ontwikkeling van het stadsbeeld aan bod, de inrichting van het stadsbestuur en de kerkelijke geschiedenis. In september zal er ook nog een symposium worden gehouden over dit onderwerp.

'Wooncultuur van een stad. Materiële cultuur van Kampenaren 1450 - 1800', t/m 25 september 1993, Stedelijk Museum Kampen, Oudestraat 158, Kampen, 05202 - 1 73 61; di-za 11-17, zo 13-17 uur. Begeleidend boekje ca. ƒ 15, verkrijgbaar in het museum. H.J.J. Lenferink (red.), 'Geschiedenis van Kampen I: maer het is hier te Campen' (uitgave Stichting IJsselacademie), ISBN 06-6697-065-0, ƒ 49,95. Symposium 'Materiële cultuur', 18 september 1993, Stadsgehoorzaal, Burgwal 82, Kampen. Inlichtingen: Stedelijk Museum Kampen.

Middeleeuws Den Haag

Een publieksboek, een tentoonstelling en een permanent rondleidingscircus op een opgraving, dat is het totaalprodukt dat archeologisch Den Haag deze zomer presenteert.
In de serie 'De archeologie van Den Haag', waarin een breed publiek een chronologische presentatie wordt gegeven van de ontwikkeling van Den Haag vanaf de prehistorie tot de Nieuwe Tijd, is dit voorjaar het derde en laatste deel verschenen, dat de middeleeuwen tot onderwerp heeft. Freelance archeologisch publicisten Arnold Carmiggelt en Evert van Ginkel voltooien daarmee een opmerkelijke *tour de force*. Het hoogstandje waar wij op doelen bestaat eruit dat het verhaal in de drie deeltjes (prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen) doorlopend verteld wordt zonder belerend of al te geconstrueerd te zijn, gebaseerd is op in omvang en resultaat bescheiden onderzoek -het archeologisch bestand in de hofstad is nu eenmaal niet bijzonder spectaculair- en een zelden aangetroffen mix vormt van informatie over Haagse details en eigen opgravingen met algemene inzichten die van elders komen. Het 'verhaal' in het middeleeuwse boekje is eigenlijk een vierluik. Na twee hoofdstukken over de vroege middeleeuwen (500-1000 na Chr.) en de ontstaansfase van het kleine dorpje bij het grafelijke hof tot ca. 1300, zoemen de auteurs in op vers archeologisch onderzoek rond het Binnenhof en het Spui, waar de groei van de vroege stad zich vooral recent in geïsoleerde sporen heeft laten vervolgen. Het boekje sluit met een hoofdstuk over wat tot voor kort het stiefkind van de stadsarcheologie was, de periode na 1500. Wat dat betreft heeft Den Haag bijzonder veel te bieden dat onontbeerlijk is voor een beter begrip van de moderne stad. De Nieuwe Tijd is overigens niet alleen archeologisch te onderzoeken, maar vanuit een veelheid van disciplines: archieven, topografie, cartografie en kerkgeschiedenis. Juist de combinatie met primaire bronnen die de archeologie levert maakt de postmiddeleeuwse geschiedenis ook voor een breed publiek buitengewoon boeiend. De gang van zaken in vele andere steden waar gemeentelijke archeologen werkzaam zijn leert dat de toekomst bij uitstek in deze hoek te vinden is. Zoals in Den Haag gebruikelijk, is het boekje zeer leesbaar en uitzonderlijk rijk geïllustreerd.
De mooiste en leukste vondsten uit het boekje zijn tot volgende zomer nog te bewonderen in het Haags Historisch Museum, waar in een grote vitrine al het middeleeuwse materiaal, voorzien van tekst en uitleg ligt uitgestald. Het museum wil uiteindelijk een volwaardige archeologische presentatie verzorgen in een grote ruimte die zal vrij komen door overkapping van de binnenplaats.
De gemeentelijke archeologische dienst gunt het publiek ook nog een kijkje in archeologische keuken. Iedereen, kampeerder of niet, is elke donderdag van de week welkom op de opgraving die nu in volle gang is op het terrein van de camping Ockenburgh. Daar graven Haagse archeologen naar een militaire Romeinse nederzetting uit de periode 150-250 na Chr. De resten van dit Romeinse dorp, na gedeeltelijke opgraving begin deze eeuw weer toegedekt, worden nu ernstig bedreigd door de geplande modernisering van het campingcomplex. De opgraving zal zeker tot in het najaar duren. Geschat wordt dat er daarna nog voor vier à vijf jaar werk is. In de receptieruimte van de camping zijn wat vondsten en een informatiepaneel met foto's te zien. Elke week verzorgt archeoloog A. Waasdorp op donderdag een rondleiding over het terrein met uitleg van wat er te zien is en hoe sporen in het zand archeologische informatie opleveren.

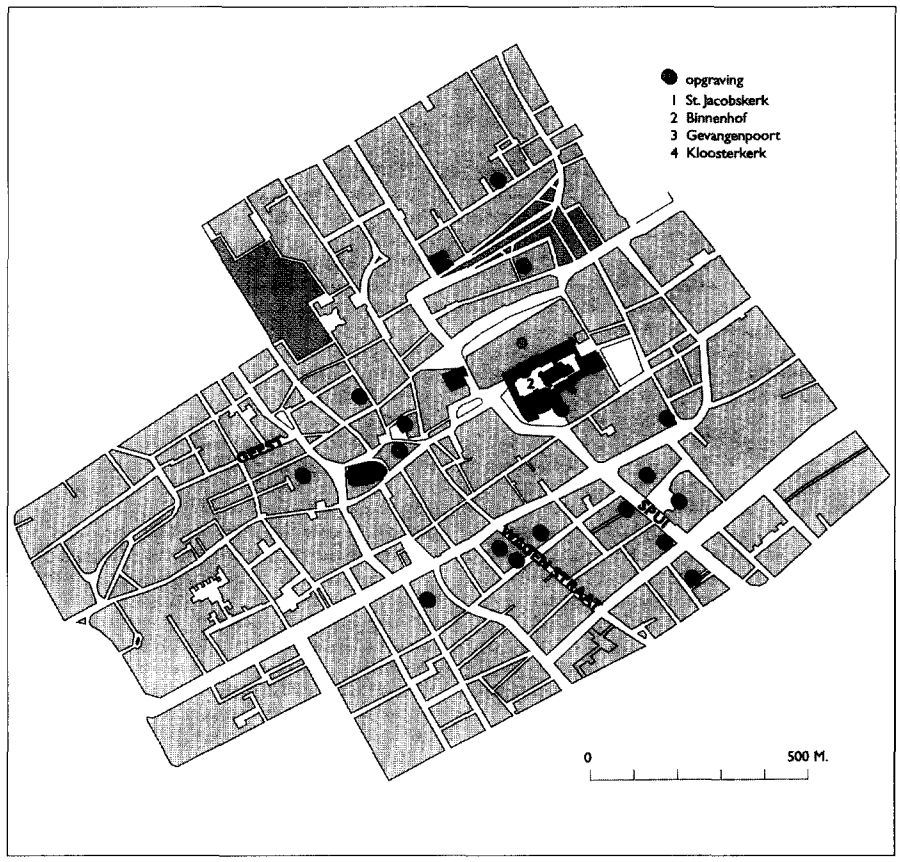

Afb. 3. Opgravingsplaatsen binnenstad Den Haag (uit: A. Carmiggelt en E. van Ginkel, De archeologie van Den Haag, deel 3).

'De archeologie van Den Haag, deel 3: de middeleeuwen' (VOM-reeks 1993-1) door Evert van Ginkel en Arnold Carmiggelt, onder redactie van V.C.L. Kersting; ISBN 90-73166-16-0; 52 pp's, 69 afb., ƒ 18,- (bij Gemeentelijk Informatiecentrum en Haags Historisch Museum). Presentatie middeleeuwse vondsten Den Haag, Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, Den Haag, 070-364 69 40; di-vr 11-17, za-zo 12-17 uur. Rondleiding opgraving Ockenburgh elke do, 15 uur, Camping Ockenburgh, Wijndaelerweg, Den Haag.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedebouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:
H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:
Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:
G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

NOTULEN ALGEMENE LEDENVERGADERING 27 MAART 1993 IN DE SOCIETEIT DE WITTE IN DEN HAAG

De presentielijst is door 73 leden getekend.
Namens het bestuur zijn aanwezig: J.F. van Regteren Altena (vice-voorz), W.B.J. Polman,(secr) E.G.M. van Zijl,(penn) A.J.J. Mekking en mevr. A. Mazzola. De overige bestuursleden hebben bericht van verhindering gestuurd.
Van de leden is een bericht van verhindering binnengekomen van mevr.E.Bosch-van de Kolk en G.D. van der Heide.

1. Opening
De dag- voorzitter, drs J.F. van Regteren Altena, opent de vergadering en vraagt een moment stilte om de overledenen te herdenken. In het afgelopen jaar zijn ons ontvallen: P.J.G. Vos, J. Das, W. Bontkes, Mw. Buschkes-Dijkgraaf, P.C.E. Sprangers, A.P.H. de Vries, H.W. Warreman, A.J. van Dissel, E.W. Berg van Middelburgh.

2. Ingekomen stukken en mededelingen
Mevr. de Haas deelt de berichten van verhindering mede.
Er zijn geen ingekomen stukken.

3. Notulen ledenvergadering Haarlem 20/6/1992
Omdat op het laatste moment bleek dat het Bulletin met daarin de notulen te laat zal verschijnen, waren voor de vergadering copieën uitgereikt. De voorzitter vraagt of men accoord kan gaan met de behandeling an de notulen , hoewel men ze nu pas onder ogen heeft gehad. De vergadering stemt hiermee in en de notulen worden vervolgens goedgekeurd.-

4. Jaarverslag 1992
Dit verslag is ook ter inzage gelegd bij de start van de dag. Het jaarverslag wordt goedgekeurd. Naar aanleiding van het verslag worden wel enkele opmerkingen gemaakt. De heer Molhuysen vindt het jammer dat de heer Heuff niet aanwezig kan zijn, omdat hij het nieuwe elan van de Bond vertegenwoordigt. Verder vraagt spreker welke standpunten de KNOB inneemt op nationaal- en internationaal gebied tegen alle bedreigingen in de Monumentenzorg en welke activiteiten ontplooid worden op dit gebied. De voorzitter is het met spreker eens dat actie nodig is, maar de KNOB is een kleine vereniging met een eenmans bureau en een bestuur bestaande uit vrijwilligers en dit geeft zo zijn beperkingen. Het bestuur is momenteel druk doende het elan te vergroten en de Bond weer levenskrachtig te maken. Hierbij vormen op dit ogenblik het Bulletin en de bijeenkomsten het zwaartepunt; voor andere zaken is de capaciteit van de Bond minder toereikend; dit is aanleiding tot een oproep onder de leden om mee te werken aan KNOB-activiteiten.
Secretaris Polman voegt hier nog aan toe dat de Bond wel degelijk zich aan het profileren is door het organiseren van dagen zoals de Landschapsdag, de Jaardag (waar de band met de wetenschap weer verstevigd wordt). In de komende tijd zal een evaluatie van de Monumentenwet plaatsvinden. Gestreefd wordt ook naar een grotere samenwerking met andere verenigingen.

5.Financiën
Penningmeester Van Zijl krijgt het woord. Op financieel terrein heeft de KNOB een moeilijke tijd achter de rug. Gelukkig zijn de grootste obstakels uit de weg geruimd doordat er overeenstemming is bereikt met de Walburg Pers: er was een verschil van mening over het bedrag van een ton, maar uiteindelijk hoeven wij maar ƒ 45.000,- te betalen, verspreid over enkele jaren. Penningmeester spreekt zijn dank uit aan de Walburg Pers voor de soepele afhandeling van deze zaak. Voor de jaren 1992 en 1993 zijn goede en sluitende afspraken gemaakt.
Voorts bestond er een forse debiteurenachterstand, doordat vele leden hun contributie niet hadden betaald. Na drie aanmaningen zijn deze personen van de ledenlijst geschrapt.
Ook op de kosten van het Bulletin is bezuinigd door in 1992 twee maal een dubbelnummer uit te brengen. In 1993 zal eenmaal een dubbelnummer verschijnen (1/2).
In 1991 is een verlies geleden van ƒ 56.000,-, hierin zijn ook de kosten van het vertrek van de heer Elsing verwerkt. Het jaar 1992 heeft een positief saldo opgeleverd van ƒ 52.000. Desalnietemin is de reserve van de Bond onacceptabel en zal versterkt moeten worden.
De registeraccountant heeft zich voor 1991 van een oordeel onthouden, maar voor 1992 goedkeuring verleend.
Na de penningmeester krijgt de zaal het woord. De heer Jansen uit zijn tevredenheid dat deze mensen achter de bestuurstafel zitten. De bijdrage van de leden aan de excursies/vergaderingen komt aan de orde. De vergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur om bij deelname aan activiteiten van de KNOB de echtgenotes (n) en andere introducé(é)'s het bedrag van een niet-lid te laten betalen.
De heer Molhuysen stelt voor in de vergadering een bedrag vast te stellen als lustrumbijdrage. De voorzitter is in principe eens met het voorstel van een lustrumbijdrage, maar over de hoogte hiervan wil hij graag eerst overleg plegen in het bestuur.
De heer Valk vraagt om meer aandacht te besteden aan de verspreiding van de folder. De secretaris antwoordt dat momenteel gewerkt wordt aan een nieuwe folder, maar dat het wachten is op een sponsor. Zodra de folder verschenen is, zal voor een ruime verspreiding gezorgd worden. De heer van Gemmert verzoekt hierbij ook te denken aan de architecten-branche.
Vervolgens is het woord aan de kascommissie in de persoon van de heer van Dorsser Keus. Gezien de oordeelsonthouding van de RA over 1991 heeft de kascommissie zich over deze cijfers gebogen en in orde bevonden. Voor wat betreft 1992 heeft de kascommissie zich geheel aangesloten bij de conclusies van de RA. De kascommissie stelt de vergadering voor het bestuur i.c de penningmeester te dechargeren voor het gevoerde beleid in 1991 en 1992. De vergadering sluit zich aan bij dit voorstel. De voorzitter dankt de penningmeester voor het vele werk dat hij in de afgelopen maanden aan de financiën heeft besteed.
De heer Scheltema heeft twee termijnen deel uitgemaakt van de kascommissie en verlaat nu de kascommissie onder dankzegging voor de nauwgezetheid waarmee hij zijn taak vervuld heeft. In zijn plaats wordt benoemd de heer T.W. Mulder, architect te Leiden. De heer van Dorsser Keus blijft nog een termijn aan.

6. Bestuursmutaties
Er zijn geen tegenkandidaten bij het bestuur binnengekomen, zodat mr.T.N. Schelhaas herbenoemd wordt en ir.C.O. Bouwstra in het bestuur benoemd wordt als opvolger van mevr.ir.A. Mazzola. Voorzitter dankt mevr. Mazzola voor de trouw waarmee zij de bestuursvergaderingen heeft bezocht, waarin zij altijd een bron van rustgevendheid was. Tevens heeft zij de KNOB vertegenwoordigd in het bestuur van de NCM.
Mr. G.A.A. Conyn was al afgetreden als penningmeester op de vergadering van 20 juni 1992, maar is nu ook als lid van het bestuur afgetreden.

7. Bulletin*
De vergadering gaat accoord met de wisseling van hoofdredacteur. Per 1 september zal prof. dr. K.A. Ottenheym prof. dr. ir. F.W. van Voorden in deze functie opvolgen. De heer van Voorden krijgt grote dank toegezwaaid voor zijn vele inspanningen voor het Bulletin, dat nog altijd het visitekaartje en boegbeeld van de Bond is.

8. Programma 1993
10/11 juni: Het Schilderachtige te Leiden, i.s.m. het Cuypersgenootschap.
In september zal een studiedag plaatsvinden over het veranderend beeld van de vissersplaats langs de Hollandse kust.
28 november: studiedag Pieter Post en omgeving in Teylers museum Haarlem. Hierbij zullen nieuwe ideeën aan het licht komen over de 17e eeuwse Hollandse architectuur. Tevens ledenvergadering.
24 november (voorlopige datum): Maastricht, structuuranalyse i.s.m. de RDMZ en de gemeente Maastricht. De binnenstad zal worden vergeleken met andere steden.
In januari 1994 zal weer een jaardag georganiseerd worden i.s.m. een Universiteit.

9. Rondvraag
De heer Penders zou graag zien dat bij volgende studiedagen meer tijd ingeruimd wordt voor het stellen van vragen. Voorts benadrukt hij nog eens dat de KNOB zich meer moet laten zien en zich actief moet bezig houden met de gang van zaken in de Monumentenzorg op dit moment en meer de publiciteit moet zoeken.
De voorzitter antwoordt dat het bestuur zich hierover zal beraden.
De heer Valk merkt op dat er al vele bijeenkomsten in september georganiseerd worden en of het dan wel verstandig is dan die studiedag over de vissersplaatsen te houden.
De heer Molhuysen heeft tot zijn genoegen geconstateerd dat het bestuur bereid blijkt te zijn naar buiten te treden en actief aan de weg te willen timmeren. Na deze positieve opmerking sluit de voorzitter de vergadering onder dankzegging aan alle aanwezigen.

* Met ingang van 1 september zal het redactielid drs. ing. D.J. de Vries de eindredactie van het Bulletin verzorgen.

SUMMARIES

The Gardens of Neercanne Castle (Maastricht)

The article is the result of a practical-training research executed within the framework of the scientific project 'Historical structural analysis Maastricht'. Neercanne Castle is situated in the south-western quadrant of Maastricht and environs; the castle lies in the Jekerdal, along the western range of hills, directed towards the east.
At some time, general and later military governor of Maastricht, D.W. van Dopff (circa 1655-1718) crowned his career by having this pleasure mansion built and thus giving expression, at a regional, national and perhaps also international level, to the status acquired by him.
As the present owner of the castle intends to have the garden around the castle restored to an early 18th-century situation, it was not only archaeological, but also historical research into the layout and design of the garden that took place.
So far, the greater part of the information with respect to the castle (1699) and the garden (completed circa 1713) was based on F. Halma's court poem 'The castle of Aigermont and the surrounding regions in the Domain of Nederkan, adjacent to the town of Maastricht; sketched in the form of an epic poem' (1713-14). This poem also includes the sole, historical depiction of the castle available.
The historical research was aimed at collecting as much source material as possible – in itself often incomplete. This has resulted in a synthesis giving shape to the origins of the 18th-century garden.
The assumption that, apart from the perspective distortion, the engraving accompanying the court poem presents an accurate reproduction of the pleasure mansion, is confirmed by both the excavation results and the various archives. Furthermore, it was evident from the archive material that, in accordance with the taste current at that time, the central axis of the garden was extended farther into the landscape. Although little has come to the surface with respect to the planting scheme, there is much more certainty on the details, ornament, colour combination, line pattern and dimensions of the garden. All of them relevant data for a restoration plan.
As hardly anything is known about the planting scheme, a sober reconstruction is advisable on the basis of designs of gardens from the same period and historical prints. A few French and English stylistic features point to the international slant Van Dopff's approach had.
Since the castle as an economic entity was part of the Domain of Neercanne, it was situated amidst utility gardens and orchards. Visually, this fact caused a gradual, but clear transition from farming land to the apotheosis: the castle and the ornamental garden.
Irrespective of the general iconographic meaning of the ornamental garden, there are indications that Van Dopff's personal history and record of service have also been expressed in the garden. These are dominated by the themes of war and peace.
The trip through the landscape from Van Dopff's St. Pietersfort to his pleasure castle had a dramatic value that is not to be underestimated. The castle, together with the garden, can be regarded as a compositional unity entering into a relationship with the land surrounding it. They are contrasted, but on the other hand, they are so closely linked that they cannot be seen as separate.

AUTEURS

Klazien Brummel studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam met specialisatie moderne architectuurgeschiedenis.

REFERENTEN

Archeologische berichten: **Dr. Riemer R. Knoop**, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie **renovatie** **nieuwbouw**

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

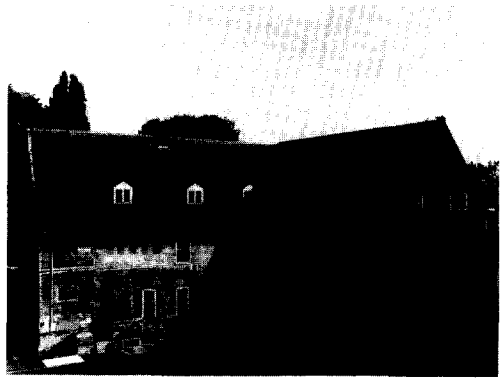

foto: Aeroview-Dick Sellenraad, Rotterdam

Het 'Huis van Brecht' te Breda

De restauratie van het 'Huis van Brecht' – het oudste stenen huis van Breda – op het complex van de Koninklijke Militaire Academie te Breda wordt momenteel door ons bedrijf uitgevoerd.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600

aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

In 1609 kam Pieter Cornelisz. Hooft als slotvoogd op het Muiderslot wonen. Uit brieven blijkt dat er in die tijd een boomgaard en een kruidhof bij het slot lagen. Hoe deze er precies uitzagen is niet bekend. Na zijn dood raakten boomgaard en kruidhof in verval en verdwenen geheel bij de Franse inval in 1672, door de aanleg van nieuwe vestingwerken rond het slot. In de periode 1956-1960 is opnieuw een kruidentuin aangelegd, zoals die er in de tijd van Hooft zou hebben uitgezien. In 1984 is de tuin veranderd volgens de nieuwste inzichten over historische tuinen. De meeste kruiden die nu in de tuin aanwezig zijn, werden al in de 17e eeuw gekweekt. Ze zijn gerangschikt naar hun gebruik. Er is een indeling gemaakt in genees-, verf-, sier- en keukenkruiden. De uitgave is voorzien van een plattegrond.

24 pagina's; geïllustreerd; formaat 20 x 24 cm; genaaid gebrocheerd; ISBN 906011.754.9; prijs ƒ 7,50;
uitgave onder auspiciën van de Rijksdienst Kastelenbeheer.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers.

DE KRUIDHOF VAN HET MUIDERSLOT

HENK BOERS

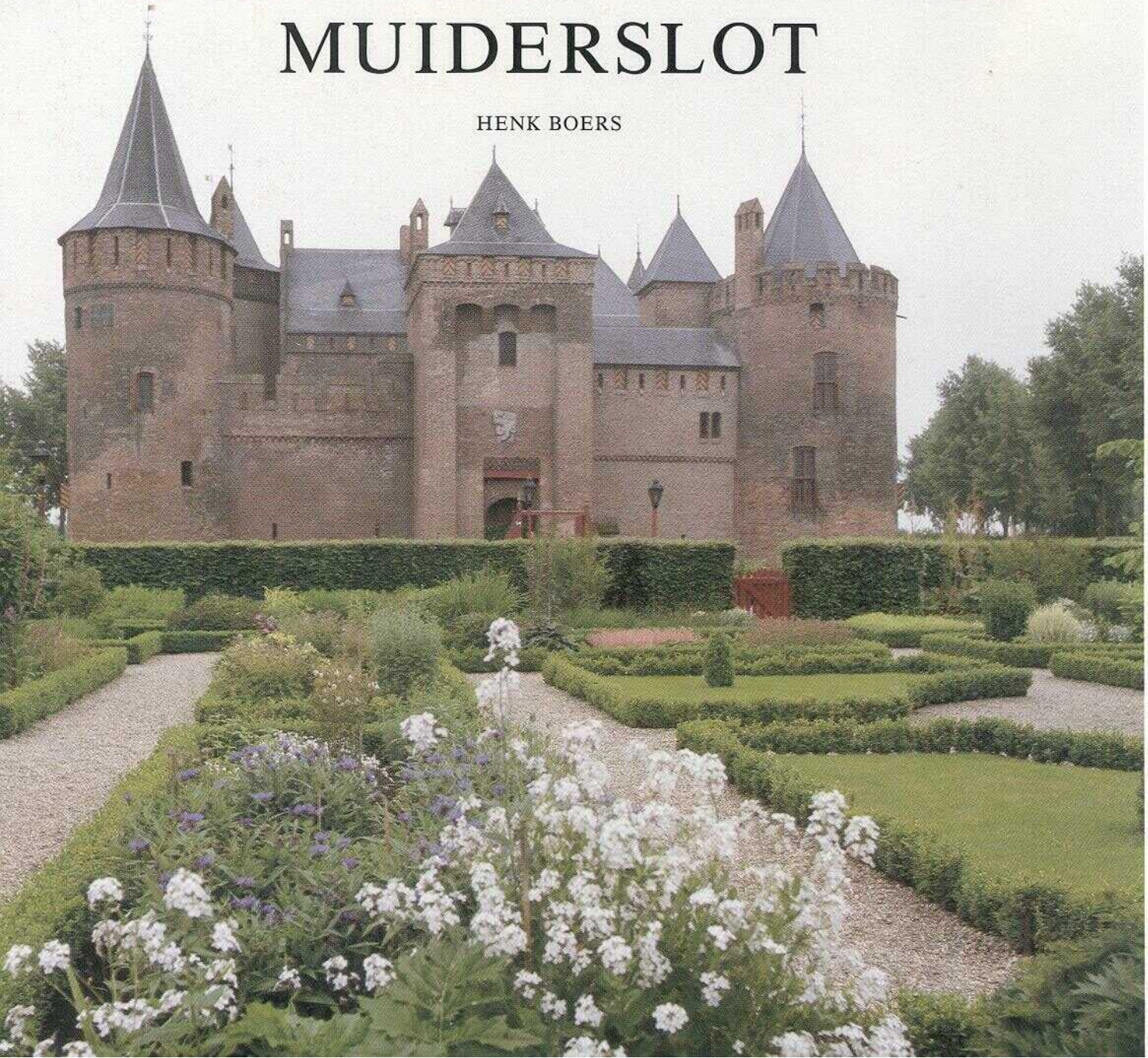

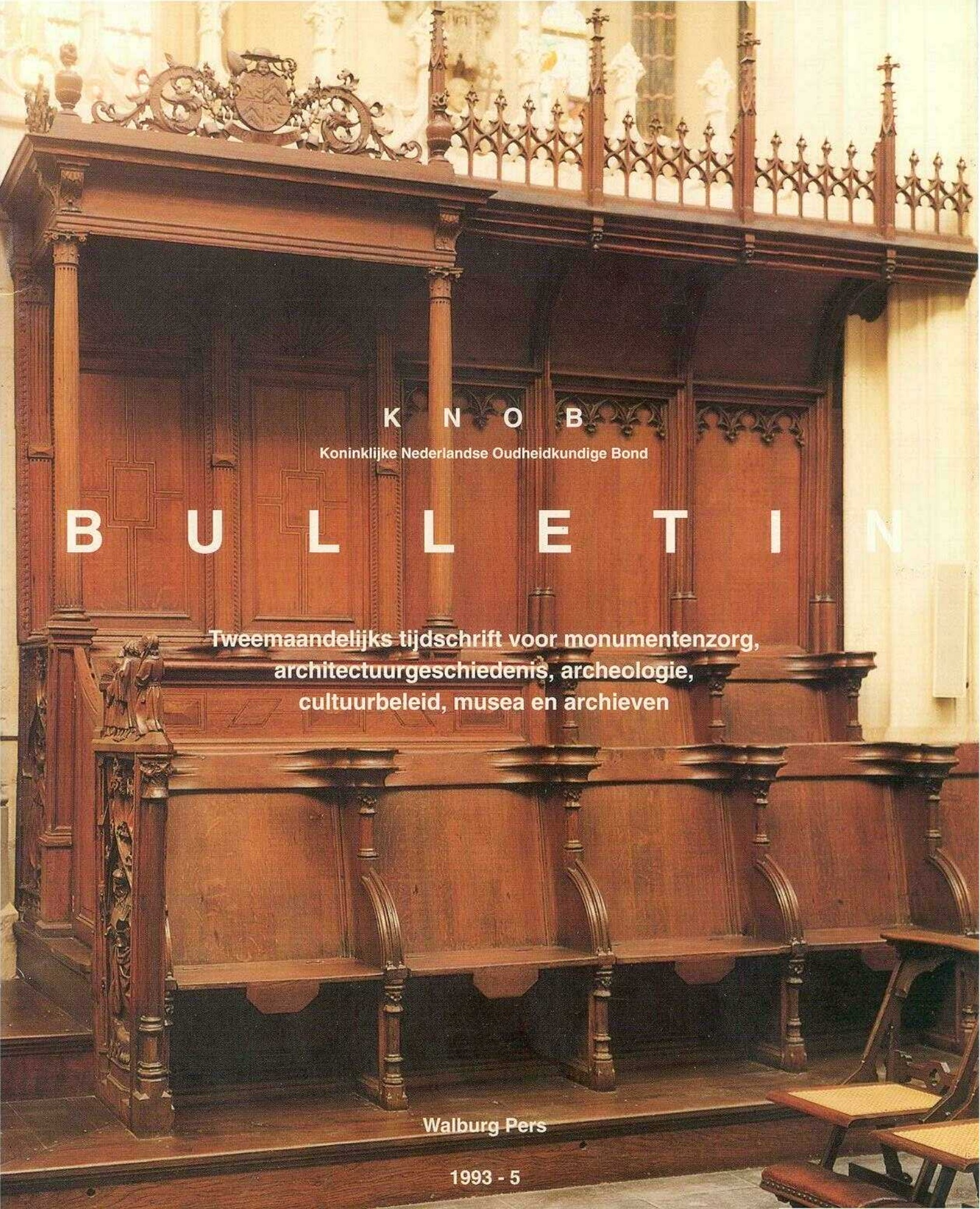

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1993 - 5

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin
Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
(hoofdredacteur)
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden
drs. ing. D.J. de Vries,
(eindredacteur)
prof. dr. A. van der Woud.

Kopij voor het Bulletin:
Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum
Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving
Walburg Pers.

Summaries
Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen
Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; *f* 50,— (tot 27 jr); *f* 125,— (instelling etc.). Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Losse nummers en druk
Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers *f* 15,—.

ISSN 0166-0470

INHOUD

129
Ester Vink
Bosch bouwhout onderweg
Een historisch onderzoek naar de herkomst van Bosch bouwhout in de vijftiende en zestiende eeuw

141
Victor M. Schmidt
Een verdwenen priestergestoelte uit de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch

145
R.F. van Dijk en H.J. van Nieuwenhoven
De klokken van Giessen-Oudekerk en Oosterwijk

147
Publikaties
A.A.J. Mekking, Torenhoge misverstanden (reactie op de recensie van K. van der Ploeg); C. Boschma-Aarnoudse, Renaissance-raadhuizen boven het IJ: 'Een huijs om te vergaderen ende tgerecht te houden' (recensie: *Ronald Stenvert*);

157
Berichten
Monumentenzorg:
M.S. Verweij, Een plan tot overkapping van de eerste binnenplaats in het Prinsenhof te Delft; J. Oosterhoff, Nederlandse bruggen stichting; Carlo Huijts directeur Vereniging Hendrick de Keyser.
Archeologie:
Bescherming op maat: Akmarijp, Bouwhistorisch onderzoek Norbertinessenklooster Houthem, Nieuw museum Westland, Klooster Vrouwenpolder, Vlaanderen heeft een monumentenwet..., Europese archeologen verenigt u!, Vroeg-middeleeuws Noord-Nederland, Bouwkundig onderzoek Pompeii.

164
KNOB
Mededelingen en berichten

164
Summaries

164
Referenten en auteurs

Omslag: Bisschopszetel Sint-Janskathedraal 's-Hertogenbosch, 16de eeuw (foto Ernst v. Mackelenbergh, Rosmalen)

Bosch bouwhout onderweg

een historisch onderzoek naar de herkomst van Bosch bouwhout in de vijftiende en zestiende eeuw

Ester Vink

Afb. 1. Miniatuur voorstellende bomen plantende mensen, afkomstig van een waarschijnlijk in Sint Truiden vervaardigd getijdenboek, 1540-1550. De miniatuur hoort bij de maand maart.

Inleiding

Omstreeks 1185 stichtte de hertog van Brabant op een strategisch gelegen plaats binnen zijn hertogdom een stad, die zou uitgroeien tot een van de aanzienlijkste steden in de middeleeuwse Nederlanden. Vanuit 's-Hertogenbosch kon hij zijn positie versterken in het rivierengebied ten noorden van het hertogdom. Niet toevallig vond de stichting van 's-Hertogenbosch plaats in een periode waarin de grote rivieren een steeds belangrijker functie als door- en aanvoerroute van handelswaren kregen. Het was voor territoriale machthebbers zeer aantrekkelijk dergelijke routes in hun invloedssfeer op te nemen. Zij deden er vaak alles aan om de opkomst van handel en nijverheid op locaties in de nabijheid aan te moedigen.
's-Hertogenbosch was tot en met het eerste kwart van de zestiende eeuw een over het algemeen welvarende stad. Dankzij haar gunstige ligging kon zij profiteren van het steeds intensiever wordende handelsverkeer over land en over water. De rest van de zestiende eeuw gaf een veel ongunstiger beeld te zien als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog. De welvaart in de middeleeuwen was de voedingsbodem voor omvangrijke bouwactiviteiten binnen de stad. De burgerij, het stadsbestuur, de Kerk, de kloosters en andere instellingen lieten het ene na het andere bouwwerk verrijzen. Zodoende besloeg al in de tweede helft van de veertiende eeuw de bebouwing ongeveer het oppervlak van de huidige Bossche binnenstad.
Zoals overal elders gold in 's-Hertogenbosch eikehout als verreweg de belangrijkste houtsoort die in bouwwerken verwerkt werd. Duurzaam als het is, kan het vaak nog in de oorspronkelijke middeleeuwse toepassingen gesignaleerd worden. Het onderzoek naar deze toepassingen is één van de taken van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch. De dienst beschikt in het kader daarvan over een grote hoeveelheid monsters van middeleeuws eiken bouwhout. De houtmonsters vormden de aanleiding tot een gecombineerd historisch en dendrochronologisch onderzoek.[1] De resultaten van het historisch onderzoek worden in dit artikel weergegeven.
Het doel van het historisch onderzoek is inzicht te verkrijgen in de aanvoerroutes van het Bossche bouwhout, en aan te geven waar de gebieden van herkomst lagen. Daarnaast krijgt de fase tussen de aanvoer en de verwerking van het hout aandacht. Het gaat met andere woorden om een reconstructie van het traject dat het bouwhout volgde vanaf de productiegebieden tot het stadium van toepassing. Behalve over bouwhout is een grote hoeveelheid gegevens over gerief- en brandhout aanwezig. Deze zullen zijdelings aan de orde komen.

Bronnen

Historische gegevens over hout in de late middeleeuwen en de vroeg-moderne periode zijn vooral te vinden in de rekeningen die door verschillende instellingen en bestuurslichamen bijgehouden werden. Omdat het onderzoek tot 's-Hertogenbosch beperkt blijft, is een keuze gemaakt uit relevante rekeningen van het stadsbestuur en van Bossche instellingen die zich binnen of nabij de stadsmuren bevonden. Er is een uitzondering op deze afbakening, namelijk de Rentmeestersrekeningen van Herlaar, een heerlijkheid in de buurt van Vught.[2] De Bossche instellingen worden vertegenwoordigd door enkele Godshuizen en het Clarakloosters. De Godshuizen waren liefdadigheidsinstellingen die zorg droegen voor de behoeftigen, zieken en bejaarden. Zij waren daartoe in staat dankzij de inkomsten uit hun bezittingen en vermogens.[3] Tot de Godshuizen behoorden het Gasthuis, het Leprozenhuis en de Tafel van de Heilige Geest. Het Clarakloosters was één van de vele rijke kloosters die 's-Hertogenbosch voor de Reformatie telde. De rekeningen van al deze instellingen geven inzicht in de wijze waarop hun goederen beheerd werden.

Om praktische redenen was het niet mogelijk de complete reeksen rekeningen uit de zestiende eeuw door te nemen. Daarom is volstaan met het steekproefsgewijs raadplegen van deze bronnen uit een aantal opeenvolgende jaren van de periode rond het midden en ten dele in de tweede helft van de zestiende eeuw, en van de periode aan het begin van de zestiende eeuw. De aanwezige rekeningen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw zijn wel volledig doorgenomen.[4]

Afb. 2. Getijdenboek van de hertog van Bourgondië, Zuidelijke Nederlanden, 16de eeuws. De miniatuur hoort bij de maand februari. Afgebeeld is een houthakkende man. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 76 F 2 fol. 11.

Over het hout dat particuliere personen in hun woonhuizen verwerkten is in het algemeen weinig bekend, omdat zij geen rekeningen nalieten waarin de uitgaven aan bouwhout waren opgetekend. Alleen werkzaamheden aan de huizen die waren gehuurd of gepacht van de Bossche instellingen komen voor in de rekeningen van deze instellingen. Voor zover bekend was hun huizenbezit niet omvangrijk. Meer dan enkele tientallen, hoofdzakelijk kleine, huizen omvatte dit niet.

De rekeningen geven vooral opening van zaken over de verkoop en aankoop van hout in allerlei variëteiten. Verder vermelden zij de uitgaven aan loon van de werklieden die het hout bewerkten en verwerkten in diverse constructies. Ook kosten in verband met het vervoer van het hout komen in de rekeningen voor. Het aantal beschikbare gegevens verschilt sterk, zowel van jaar tot jaar als per instelling.

In de rekeningen zijn per boekjaar (doorgaans de periode van midzomer tot midzomer beslaand) de uitgaven en de inkomsten in afzonderlijke delen geordend. Onder hoofdjes als 'Uutgeven van alderhande saken', 'Uutgeven van tymmeren ende reparacien', of, aan de inkomstenzijde, 'Ontfanck vanden vercoften haut', duiken vaak posten op die op hout betrekking hebben. De Stadsrekeningen laten de meeste uitgaven aan hout zien. Inkomsten uit verkocht hout verwierf de stad niet of nauwelijks, evenmin als het Leprozenhuis. Instellingen met eigen grondbezittingen, zoals het Clarakloosters, het Gasthuis en de Tafel van de Heilige Geest, noteerden meer hout aan inkomstenzijde.

De rekeningen leveren over het algemeen vrij concrete en objectieve gegevens. Toch zijn hierbij enkele kanttekeningen te plaatsen. Uit sommige aanwijzingen blijkt dat zij de transacties niet volledig weergeven. Verder zijn de prijzen een enkele keer wat twijfelachtig. Een aardig voorbeeld is een aantal posten uit de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest. De inkomsten die deze rekeningen opsommen zijn eveneens opgetekend in de zogenaamde manualen van ontvangsten. Dat zijn staten die als voorstadia van de rekeningen werden bijgehouden door de rentmeester. Eén van de rentmeesters, Goessen vanden Heezeacker, blijkt in de rekeningen posten te hebben weggelaten die hij wel in zijn manualen had verwerkt. Hier en daar wijken tevens de prijzen die hem volgens de rekeningen voor het hout betaald waren af ten opzichte van de manualen, zowel naar boven als naar beneden.[5]

Het is mogelijk dat meer transacties buiten de boeken om werden afgehandeld. Voor constructiehout dat afkomstig was van de verspreide bezittingen van de instellingen gold wellicht hetzelfde als voor het brand- en geriefhout. Dat werd door de instellingen zelf verwerkt, zonder veel sporen na te laten in het bronnenmateriaal.

Locaal hout

Het hout dat genoemd wordt, was ten dele afkomstig van bomen en struiken die in de omgeving van 's-Hertogenbosch groeiden.

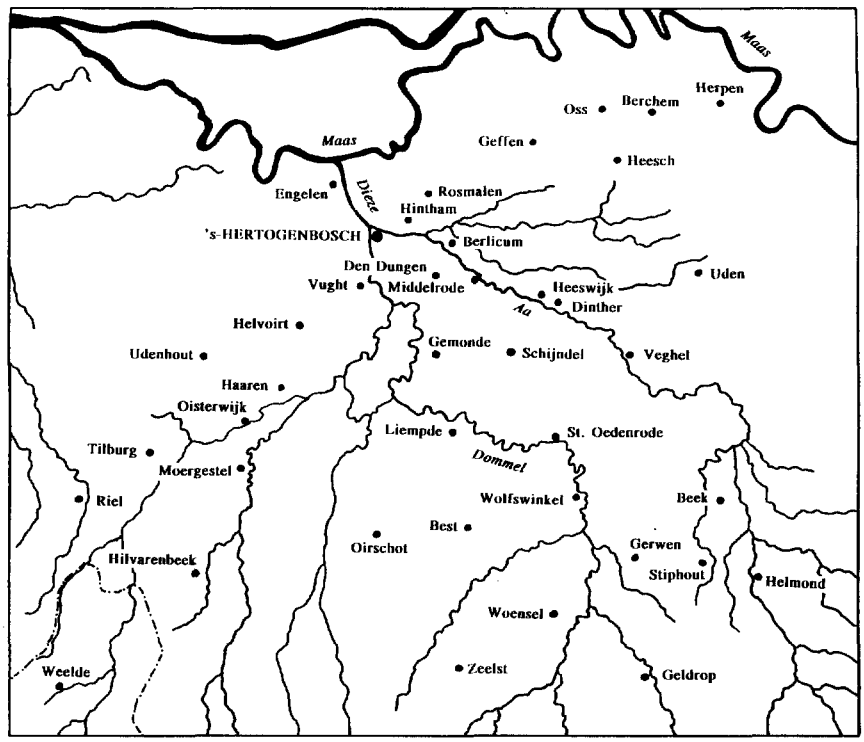

Afb. 3. Kaartje van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Tekening: R. Glaudemans Overzicht van plaatsen waarvan de verkochte en aangekochte houtsoorten afkomstig waren.

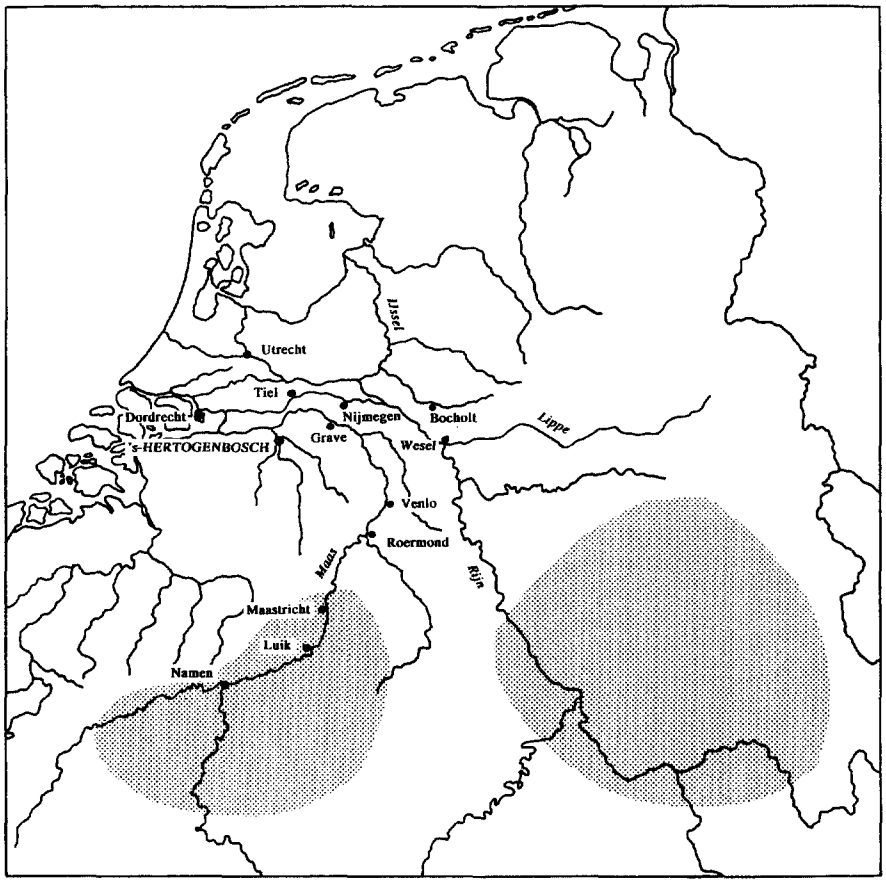

Afb. 4. De plaatsen die een rol speelden in de aanvoer van het eikehout. Gearceerd zijn – globaal weergegeven – de gebieden van herkomst van dit hout.
Tekening: R. Glaudemans.

Al naar gelang de kwaliteit werd het gebruikt als constructie-, gerief- of brandhout. Eikehout behoorde tot beide categorieën: in volgroeide gedaante deed het dienst als timmerhout; eiken rijshout en eiken hakhout of schaarhout was voor overige doeleinden in gebruik. Hoewel in de rekeningen ook andere houtsoorten genoemd worden, staat in dit artikel het eikehout, en dan met name het eiken constructiehout, centraal. Het gebruik en de exploitatie van eiken paste echter binnen een veelomvattender geheel, waarin ook de andere houtsoorten een plaats hadden.
De meeste van deze houtsoorten waren afkomstig van de grondbezittingen van de instellingen. Men bestemde ze hoofdzakelijk voor eigen gebruik. De hardere soorten, zoals essen, noten en beuken werden doorgaans in min of meer duurzame constructies toegepast. Opvallend is het verschijnsel dat mispelhout, tegenwoordig toch zeker geen gangbare houtsoort, vrij vaak als constructiehout werd gebruikt, met name in molens. Zacht hout als berken, elzen, wilgen, populieren en abelen vond hoogstens toepassing in hulpconstructies, of in speciale onderdelen van bouwwerken, maar werd bij voorkeur in tijdelijke bouwsels als omheiningen verwerkt. Een groot deel verdween bovendien als brandhout in ovens en haarden.
Ondanks de afwezigheid van enige soorten die bruikbaar hout leveren, zoals linde, haagbeuk, zelaar en esdoorn, tonen de bronnen een behoorlijke veelzijdigheid aan in de verwerking van hout. Men krijgt bovendien een indruk van het exploitabele bomenbestand in de omgeving van 's-Hertogenbosch, waar de meeste goederen van de instellingen lagen. Daarin kwam naaldhout niet voor. In de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd waren dennen en sparren in de Nederlandse bossen zeldzame verschijningen. Alleen de grove den schijnt op enkele plaatsen inheems te zijn geweest. Elders werd hij vanaf het begin van de zestiende eeuw aangeplant, aanvankelijk nog op kleine schaal.[6]

Dat men reeds in de periode die hier behandeld wordt hout op een min of meer doordachte wijze exploiteerde, staat vast. In het volgende hoofdstuk, dat dieper op de Bossche bronnen ingaat, is een aantal aanwijzingen voor het bestaan van een dergelijke praktijk bijeengebracht. Daarnaast is uit andere bronnen bekend dat in Brabant doelbewust hout aangeplant en geoogst werd. Van hogerhand werd dit door de hertog van Brabant aangemoedigd. De houtaanplanten waren voor hem een behoorlijke bron van inkomsten. Zijn onderdanen, meestal de gebruikers van de 'gemeynten', de gemene gronden die in handen van de hertog waren, dienden voor zekere rechten van aanplant te betalen. Deze rechten waren vastgelegd in de zogenaamde 'pootkaarten'. Tevens was men de hertog een belasting over het gekapte hout verschuldigd, de 'houtschat'. De machthebbers die de hertog opvolgden handhaafden deze situatie. Soms hielden zij zich rechtstreeks met bebossing bezig, zoals in de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom.
In andere delen van Nederland werd eveneens aandacht besteed aan een zo verantwoord mogelijk gebruik van bos. Selectief kappen, heraanplant en het zoveel mogelijk beperken van schade aan bestaande aanplanten stonden hierbij voorop. Het middeleeuwse recht verstrekte op dit punt vaak gedetailleerde richtlijnen. Evenals de hertog van Brabant stimuleerden ook elders de landsheren de aanplant en consolidatie van bos. Alle inspanningen ten spijt kromp het bosareaal in de late middeleeuwen en de daarop volgende periode drastisch in. Het feit dat dezelfde landsheren wat het gekapte hout betreft een kortzichtige verkooppolitiek voerden, gericht op onmiddellijk financiëel gewin, was hier in belangrijke mate schuldig aan.[7]
Niettemin dekte het locale hout tot het einde van de middeleeuwen en daarna een groot deel van de behoeften. Het ging daarbij om hout van verschillende boomsoorten, in gebruik als gerief-, brand- of constructiehout. Een deel van het hout werd door de eigenaren van of de rechthebbenden op de houtopstanden bestemd voor eigen gebruik, de rest werd verkocht.[8] Ook de Bossche instellingen namen aan deze handel deel. Zij kochten en verkochten een redelijke verscheidenheid aan houtsoorten.

Verkocht hout

goederen

De door de instellingen verkochte houtsoorten waren hoofdzakelijk afkomstig van de hoeven en landerijen die zij bezaten. Deze lagen op enkele uitzonderingen na in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Het goederenbezit van de Tafel van de Heilige Geest was het omvangrijkst. Het Gasthuis en het Clarakloster beschikten over veel minder goederen. De hoeven en overige bezittingen konden zich op ruime afstand van 's-Hertogenbosch bevinden, bijvoorbeeld in Zeelst (bij Veldhoven) en in Weelde (onder Turnhout in België). Het merendeel echter is in de wijde omgeving van 's-Hertogenbosch te localiseren. Het Leprozenhuis bezat slechts enkele percelen (geen hoeven) in de onmiddellijke nabijheid van de stad. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch liet zekere rechten gelden op terreinen in Vught, die waarschijnlijk tot de gemene gronden behoorden of daar voorheen toe behoord hadden. Gezien de verdeling van het grondbezit over de instellingen, ligt het voor de hand dat de Tafel van de Heilige

Geest het grootste deel van de verkopen voor haar rekening nam. Van deze instelling zijn ook de meeste rekeningen in doorlopende reeksen bestudeerd.

exploitatie

Het eiken pootgoed dat op de bezittingen werd ingeplant wordt meestal aangeduid als 'heesters'. Heesters werden uitgestoken op de eigen 'heestervelden', waar zij uit zaad waren opgekweekt, of aangekocht.[9] Een post in de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest verwijst hiernaar wanneer melding wordt gemaakt van het 'brecken' (scheuren) van een heideveld door een pachter, die dit vervolgens inzaaide met eikels.[10] Soms is expliciet sprake van een vervanging van een (volgroeide) aanplant, die verkocht was, door heesters. Begonnen werd dan met het uitgraven van de wortels van de oude bomen, naar blijkt uit een passage in de rekeningen van het Clarakloster. De aanwezigheid van een rentmeester die toezicht hield is een indicatie dat aan het karwei een zeker belang werd toegekend.[11] Uit dezelfde rekeningen blijkt dat men wel plantte op wallen die zich in één geval aan beide zijden van een 'graeff' (sloot) bevonden. Op deze wijze werd een bepaald bebossingssysteem toegepast, dat volgens Buis onder andere in de vijftiende eeuw in het Markiezaat van Bergen op Zoom bekend was.[12]

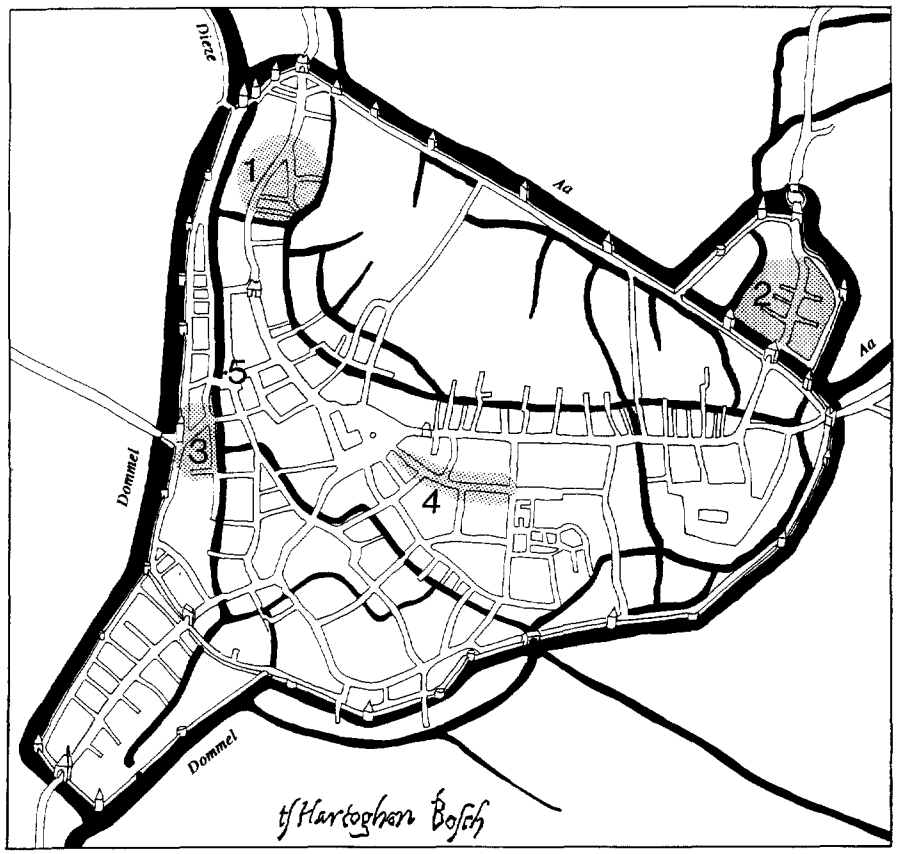

Afb. 5. Plattegrond van 's-Hertogenbosch naar de kaart van Jacob van Deventer uit 1545.
1: de houttuin op het Ortheneinde naast de kapel van Sint Pieter. 2: de houttuin op het Hinthamereinde. 3: de houttuin bij de Coepoort (Sint Janspoort). 4: de houttuin in de Kerkstraat. Aangezien de exacte locaties van de houttuinen niet bekend zijn, zijn de gebieden waar zij zich bij benadering bevonden hebben geheel gearceerd. 5: de boom aan de Vismarkt. De binnen de stadsmuren gelegen waterwegen worden alle Binnendieze genoemd.
Tekening: R. Glaudemans.

Grote delen van de rekeningen zijn gewijd aan de exploitatie van de zachte houtsoorten els, wilg, populier en berk. 'Poten' (stekken of jonge boompjes) werden aangekocht of van de eigen aanplanten betrokken, veelal met honderden tegelijk.[13] Zij werden uitgeplant op de diverse bezittingen.[14] Het gewas werd regelmatig ingekort: geknot, 'gehouwen' of gehakt, en dat leverde weer het nodige op aan rijshout en het zwaardere hakhout of 'schaerhout'. Of men bij het hakken uitging van regelmatige kapregimes, en zo ja van welke, wordt niet duidelijk.

De werkzaamheden werden in de regel uitgevoerd door arbeiders die waren aangetrokken om de aanplanten te onderhouden. Ook de pachters waren in deze opzichten actief, doorgaans eveneens tegen betaling. Zij velden eiken, hakten het schaarhout en bonden rijshout bij elkaar tot 'mutsaerts' (takkebossen). De stammen van gevelde eiken werden door hen bekapt ('beslagen') en van takken ontdaan. Soms werden de eiken ontschorst ('geblect'). De hierbij gewonnen run (eikebast) deed in de leerlooierij dienst. Dood en aangetast hout werd verwijderd.

De werklieden hielden zich eveneens bezig met de bescherming van aanplanten. Meestal ging het daarbij om kwetsbare zachte boomsoorten als populier en wilg, die onder andere voor vee een aantrekkelijke voedselbron waren.[15] De stad 's-Hertogenbosch en de instellingen hebben verschillende keren maatregelen tegen verwoestende invloeden genomen. Vraatzuchtig vee werd op een afstand gehouden door omheiningen.[16] De stad belastte zelfs een tijdlang iemand met de nachtelijke bewaking van een wilgenaanplant.[17] Werklieden in dienst van het Leprozenhuis omwonden jonge wilge- en populierepoten afkomstig uit Schijndel met brem en dorens '...tegen het schellen vanden beesten'.[18] Hoewel minder kwetsbaar dan wilgen en populieren, konden eiken aanplanten eveneens van externe invloeden te lijden krijgen, vooral in het prille stadium. Hoog water, geen ongebruikelijk fenomeen in de lager gelegen delen van de Meierij, vormde bijvoorbeeld een gevaar voor deze aanplanten. Het Clarakloster kampte in de jaren 1561/1562 met schade aan heesters die bij de Engelandse molen 'omgedreven' waren. Zij werden rechtgezet en soms in aangepaste plantkuilen geplaatst.[19]

In de tweede helft van de zestiende eeuw werden de houtaanplanten bedreigd door de strijdende partijen die tijdens de Tachtigjarige Oorlog de gehele Meierij onveilig maakten. Het Leprozenhuis poogde door het plaatsen van omheiningen en het aanstellen van bewakers de schade beperkt te houden, maar slaagde daar niet geheel in.[20]

terminologie eikehout

Het verkochte eikehout werd hoofdzakelijk aangeduid als 'houters' (enkelvoud 'hout'), opgaand eiken, (eiken) bomen, blokken of simpelweg als eikehout. Deze begrippen zijn alle nogal vaag. Alleen wanneer het houters, bomen of blokken betreft wordt een indruk van de verhandelde hoeveelheden gegeven. **Opgaand eikehout** was geen stuksaanduiding, maar een algemene term voor eiken die men, in tegenstelling tot hakhout, had laten doorgroeien. De term is overigens vrijwel uitsluitend gebruikt door de Tafel van de Heilige Geest.[21] Gezien de over het algemeen hoge prijzen die deze kwaliteit hout opbracht, moet daarbij gedacht worden aan (kleine) opstanden van eiken. Zo betaalde Lambrecht Jan Pouwelss de Becker voor zeker opgaand eikehout dat te Helvoirt gegroeid was op een stuk grond van de Tafel van de Heilige Geest een bedrag van 118 Rijnsgulden en 15 stuiver.[22]

Houters zijn waarschijnlijk synoniem aan eikebomen. Zij komen zelden voor in de afdeling ontvangsten van de rekeningen. Daarentegen werden zij wel op grote schaal aangekocht, maar dan ging het om bewerkt

hout (van een bepaalde lengte, waarschijnlijk gekantrecht, geschild en dergelijke).
Hoe groot de transacties waren, wordt vooral duidelijk wanneer **bomen** verhandeld werden. Meestal wordt dan het aantal vermeld; soms zijn er aanwijzingen over de omvang van de bomen, en wordt gesproken over dikke eiken of grote eiken. Het aantal variëerde sterk, van één eik tot 120 eiken per transactie. Andere houtsoorten die nogal eens verkocht werden waren **blokken**, eveneens gekantrechte eiken stammen.[23]
Met name in de tweede helft van de vijftiende eeuw (in de jaren 1460 tot 1480) werden door de Tafel van de Heilige Geest partijen dood en ziek eikehout verkocht. Een zekere Jacob van Hall bijvoorbeeld kocht oud, verdord eikehout uit Helvoirt.[24] In Vught werd volgens de stadsrekeningen in het jaar 1503/1504 verdord eikehout dat zich in het 'gericht' bevond, gehakt en verder verwerkt.[25] Dergelijke vermeldingen worden voor latere jaren niet meer gevonden. Wellicht hebben extreme weersomstandigheden in de betreffende perioden hun tol geëist.[26]

overig hout

Meer nog dan voor eikehout gold voor het overige, door de instellingen geproduceerde hout dat het voor eigen gebruik bestemd was. Dat wil zeggen dat het verwerkt werd in de pachthoeven of in de centrale vestigingen. Met name poten en rijshout werden zelden verkocht.[27] In de overige houtsoorten werd nog wel op kleine schaal gehandeld. Het ging daarbij vooral om wilgen, populieren en berken. Eerstgenoemde houtsoort werd nogal eens door klompenmakers aangekocht. Zo betaalde Pauwels 'plattynmeker' (maker van 'plattynen', een type schoeisel dat bestond uit hout en leer) voor oude wilgen 1 Rijnsgulden en 7 stuiver.[28] Afnemers van het zachte hout waren verder schrijnwerkers, rademakers en vervaardigers van molenonderdelen.[29] Het hakhout, dat van diverse boomsoorten afkomstig was, belandde voornamelijk bij de pachters. Hardere houtsoorten als beuken, noten en essen vonden eveneens aftrek, zij het op kleine schaal. Het onderste blok van een grote noteboom die tijdens de grote storm van 11 maart 1562 was omgewaaid binnen het Clarakloster, werd bijvoorbeeld verkocht aan een vleeshouwer, die er een vleesbank van vervaardigde.[30]

prijzen

Zoals gezegd verschilden de prijzen die voor eikehout betaald moesten worden aanzienlijk. Zij waren afhankelijk van de kwaliteit en de hoeveelheid van het hout. Het bronnenmateriaal is jammer genoeg vaak onduidelijk over deze beide factoren. De algehele prijsontwikkelingen die zich in de loop van ruim anderhalve eeuw voordeden zullen als bijkomende factor van invloed geweest zijn op de prijzen van eikehout.[31]
Over het geheel genomen kan vastgesteld worden dat de prijzen die voor het locale eikehout betaald werden zeker niet gering waren als men ze vergelijkt met de prijzen van overige houtsoorten, of van de door de instellingen en de stad aangekochte (verzaagde) houtsoorten. Doorgaans liggen zij in de orde vanaf enkele (Rijns)guldens, geen onaanzienlijk bedrag wanneer bedacht wordt dat bijvoorbeeld een timmerman, om in dezelfde sfeer te blijven, meestal slechts zo'n 2 à 5 stuivers per dag verdiende. Eén Rijnsgulden was 20, soms 22 stuivers waard.
Zacht hout was in het algemeen veel goedkoper dan eikehout. Toch werden voor opgaande bomen soms relatief flinke bedragen ontvangen. Zo betaalde een rademaker 30 stuiver en twee oirt voor één wilgen 'houte'.[32] Vergelijkingen tussen de prijzen van harde houtsoorten en die van eiken leveren weinig op. Zodoende wordt het moeilijk een indruk te krijgen van de waardering van hard hout anders dan eiken.

kopers

De rekeningen noemen zelden herhaalde aankopen door één en dezelfde persoon. Regelmatige houtleveranties aan grote houthandelaren door de instellingen liggen om die reden niet voor de hand. Dit soort leveranciers kocht wel hout van deze instellingen aan, maar dat gebeurde op beperkte schaal. Indien vermeld staan de beroepsmatige activiteiten van de kopers meestal in verband met hun houtaankopen. Zij waren houthandelaar, rademaker, timmerman, wagenmaker of schrijnwerker. Een enkele maal wordt zelfs een 'beeltsnyder' gesignaleerd.
Een deel van het eikehout is wellicht niet aan derden verkocht, maar werd door de instellingen gebruikt voor de eigen gebouwencomplexen en de verhuurde huizen die in de stad stonden, of voor hun pachthoeven buiten de stad. De Tafel van de Heilige Geest, die vele hoeven bezat waar bomen groeiden, heeft in haar rekeningen een groot aantal posten opgenomen met betrekking tot het zagen en snijden van hout door houtzagers op deze hoeven. Het is onwaarschijnlijk dat bij deze werkzaamheden uitsluitend aangekocht hout gebruikt werd. De arbeiders zullen een deel van de eigen houtproductie van de Tafel verwerkt hebben. In deze richting wijst onder andere een post in de rekeningen van het Gasthuis, waarin het beslaan van eikehout op de hoeve te Haren genoemd wordt. Van dit hout werden de kruisvensters van het Pesthuis vervaardigd.[33] Op het landgoed Herlaar was de houtvoorziening op soortgelijke wijze geregeld. In de rentmeestersrekeningen wordt herhaaldelijk gerefereerd aan bouwwerkzaamheden met gebruikmaking van eikehout dat op het landgoed gekapt was.[34]

Afb. 6. Houtsnede uit het 'Boek vanden houte' (gedrukt te Culemborg 1483), voorstellende werklieden die onder andere met balken en een katrol bezig zijn.
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 150 C 24 fol. 61.

herkomst
Het eikehout, dus zowel het bouwhout als het gerief- en brandhout, was voor het merendeel afkomstig uit plaatsen die in een ruime cirkel rond 's-Hertogenbosch liggen.[35] Uit enkele van deze plaatsen kwamen ook overige houtsoorten; sommige locaties produceerden uitsluitend andere houtsoorten.[36] Van enkele locaties die hout leverden zijn perceelsnamen gegeven, zoals de 'Koycamp', 'Kreyenspot', het 'Nonnenbosch' (van het Clarakloosterr). Deze locaties zijn zonder nadere plaatsaanduiding niet te traceren, maar kunnen niettemin van belang zijn wanneer zij aanwijzingen geven over milieu- en groeiomstandigheden. Deze waren vaak van invloed op de kwaliteit van het hout. Zo blijken de eiken soms in weiden of hooilanden gegroeid te hebben.[37] Doorgaans bevonden deze zich op vochtige plaatsen, wat bij de daar staande eiken een snelle en veelal onregelmatige groei veroorzaakt zal hebben. Elders wordt volstaan met het noemen van de pachthoeven waarvan het hout afkomstig was.[38]

De situatie op het gebied van de houtverkoop bleef in de loop van de ruim anderhalve eeuw die de bronnen beslaan niet ongewijzigd. In sommige duurzame houtsoorten werd alleen voor een beperkt aantal jaren gehandeld. Notehout bijvoorbeeld werd op één uitzondering na uitsluitend rond het midden van de zestiende eeuw door het Clarakloosterr verkocht. De meeste verkopen van volgroeid eiken (opgaand eiken, houters, bomen) vonden plaats rond het midden en in de tweede helft van de zestiende eeuw. Deze ontwikkeling is duidelijk te herkennen, ook wanneer wordt uitgegaan van de rekeningen van één enkele instelling die eiken verkocht, zoals met name de Tafel van de Heilige Geest. Mogelijk hield dit verband met de uitbreiding van de bezittingen in de loop van deze periode.[39] Minder waarschijnlijk is dat een substantiële stijging van de vraag naar hout in dit deel van de zestiende eeuw de oorzaak was. De bevolking van de Meierij nam in deze periode namelijk af als gevolg van de oorlogshandelingen.[40]

Aangekocht hout
Over het algemeen wordt van aangekocht bouwhout zelden expliciet vermeld dat het van locale herkomst was. De stad 's-Hertogenbosch betrok het op één uitzondering na (Oss), uit haar onmiddellijke omgeving.[41] De aankopen van de instellingen beantwoordden grotendeels aan hetzelfde beeld. De enige op ruimere afstand gelegen plaats die voorkomt is Zeelst, waar het Clarakloosterr hout had aangekocht. Dat gebeurde echter ten behoeve van haar hoeve bij Veldhoven.[42] Verder betrokken de Clarissen via een timmerman 11 houts die uit het niet nader gelocaliseerde bos ('hout') van Jan Huijstens afkomstig waren.[43] In de rekeningen van het Leprozenhuis komen enkele aankopen van eikehout voor uit Schijndel en Den Dungen. De Tafel van de Heilige Geest kocht geen locaal eiken, maar uitsluitend andere locale houtsoorten.[44] Het Gasthuis kocht in de tweede helft van de vijftiende eeuw mispelhout uit Liempde en eikehout uit Schijndel, Oisterwijk en mogelijk Rode.[45] De aankopen zijn over het algemeen vrij gelijkmatig over de jaren verspreid.
Het aangeschafte locale eikehout bestond uit ruw hout dat werd betiteld als houters, stukken daarvan of (opgaand) eiken. Uit enkele passages blijkt dat het hout eerst gekeurd werd voordat men tot aankoop overging. Timmerlieden of andere ter zake kundige personen begaven zich naar uiteenlopende plaatsen waar zij het hout, waarschijnlijk nog op stam, bekeken en eventueel kochten. De onkosten die zij op dergelijke tochten maakten werden vergoed. Zo ondernam Andries van Poppel tegen betaling reizen naar een aantal dorpen om hout 'voer dese stadt te besiene ende te coopen'.[46]

Hout uit verder weg gelegen gebieden

Afgezien van locaal hout deed in de late middeleeuwen ook hout dat over grotere afstanden werd aangevoerd als bouwhout dienst. De aanvoerroutes liepen gedeeltelijk over land, maar omvatten voornamelijk de grote rivieren en hun zijrivieren. Voor deze streken was het houttransport over Rijn, Waal en Maas van belang. Dat vond plaats per schip of per vlot. De voornaamste houtsoorten die op deze wijze de Nederlanden bereikten waren eike- en naaldhout.

eikehout
Het over de Rijn en Waal aangevoerde eikehout kwam eind vijftiende, begin zestiende eeuw uit verschillende gebieden. Algemeen wordt aangenomen dat het hoofdzakelijk uit het beneden-Rijngebied stamde, met name uit Westfalen. Hout afkomstig van de bovenloop van de Rijn verscheen slechts in kleine hoeveelheden op de markt. De grootste aanvoer van dit hout, dat merendeels uit het Zwarte Woud afkomstig was, zou pas goed op gang komen na afloop van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), en valt dus buiten het bestek van deze studie. Verder werd ook eikehout vanuit Noord-Duitsland en het Baltische gebied verhandeld. Dit hout was gegroeid in Pruisen, Polen en de Scandinavische landen. Het werd gewoonlijk via de Oostzee, Zuiderzee en IJssel aangevoerd. Plaatsen langs of in de nabijheid van de Rijn waren niet primair bij deze aanvoer betrokken.[47]
In de Nederlanden verschenen veelal kooplieden uit Wezel en omgeving om Duits hout te verkopen. Hun hout werd Wezels hout genoemd, naar de plaats waar eikehout vanuit de gebieden van herkomst in het midden-Rijnland werd aangevoerd. De Rijn en haar zijrivier de Lippe waren voor deze aanvoer de hoofdtransportaders. Vanuit Wezel ging het hout verder over de Rijn naar de Nederlanden. Het Wezelse hout werd doorgaans in de vorm van blokken en planken verhandeld.[48]

Een groot deel van het hout dat via de Maas getransporteerd werd kwam over de zijrivieren uit de Ardennen. Daarnaast leverden de streken rond Namen, Luik en het hertogdom Limburg hout. Namen en Luik waren belangrijke handelscentra voor hout van de bovenloop van de Maas.[49] Mogelijk had een deel van het hout een nog meer zuidelijk gelegen herkomst. Venlo, Roermond en Maastricht stonden bekend om hun bloeiende houthandel over de Maas.Deze steden bezaten alle een houtmarkt.[50] Zij onderhielden ook handelsbetrekkingen met het Rijnland.[51] Zowel het maas- als het rijnhout[52] werd verzameld in Dordrecht, in de middeleeuwen de voornaamste stapelplaats voor hout in het Nederlandse rivierengebied.

Binnen de Zuidelijke Nederlanden nam 's-Hertogenbosch in de veertiende en vijftiende eeuw als handelscentrum een belangrijke positie in. De stad lag weliswaar, in tegenstelling tot de meeste belangrijke handelssteden in Nederland, niet onmiddellijk aan één van de grote rivieren, maar had onder andere via locale waterwegen gunstige verbindingen met de Maas en de Waal en daarmee met het Duitse en Belgische achterland.[53] Diezelfde locale waterwegen, de Dommel, de Dieze en de Aa, zorgden voor een efficiënt transport van producten van en naar het omliggende Brabantse platteland. Zij waren ten dele verantwoordelijk voor het functioneren van 's-Hertogenbosch als feitelijk het enige economische centrum van het gebied dat het grootste deel van het huidige Noord-Brabant omvat.
Dankzij de positie die hun stad innam konden de Bossche houthandelaren putten uit een geregelde aanvoer van hout over de Rijn en Maas. Uit de geraadpleegde bronnen blijkt dat zij dit hout in 's-Hertogenbosch distribueerden. In hoeverre kooplieden uit 's-Hertogenbosch of omgeving aangevoerd hout afzetten in de Meierij komt uit het bronnenmateriaal daarentegen niet duidelijk naar voren. De rekeningen vermelden veelal aankopen van aangevoerd hout door de directe gebruikers ervan. In de meeste gevallen ging het daarbij om de stad 's-Hertogenbosch.

hout uit het Rijnland
Van het eikehout dat over de Rijn werd aangevoerd wordt in de Bossche rekeningen vooral Wezels hout aangetroffen. De vroegst vermelde aankoop van Wezels hout is er één van het Gasthuis, dat in 1493/1494 aan een zekere Arnt vanden Brunck uit Wezel 1 Rijnsgulden en 4 stuivers betaalde voor eiken planken. Over de toepassing van dit hout wordt niets vermeld.[54] De aankopen van het overige Wezels hout vonden op één uitzondering na plaats rond het midden van de zestiende eeuw.[55]

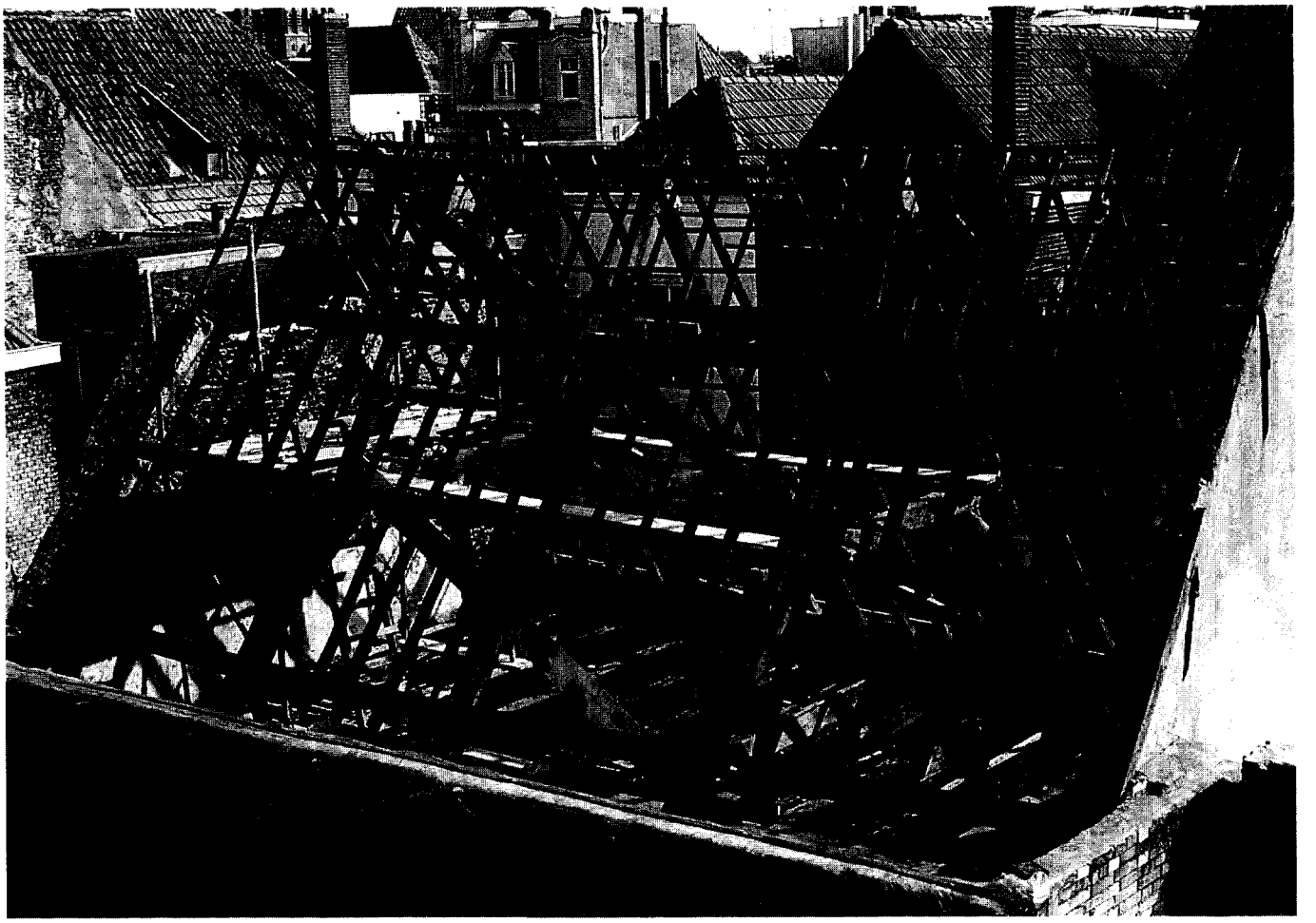

Afb. 7. Gezicht op een laat-middeleeuwse kap in een huis in de Visstraat, 's-Hertogenbosch (Visstraat 17). Dia: Afdeling Bouwhistorie Gemeente 's-Hertogenbosch

Slechts één maal in deze periode trad een anoniem gebleven Wezelse koopman als leverancier van het hout op[56], het overige hout werd grotendeels betrokken van de handelaren Otto en Aelbrecht die Zwart uit Tiel.[57] Het hout dat deze kooplieden leverden werd in 's-Hertogenbosch vrijwel uitsluitend door het stadsbestuur aangekocht. Dat kocht verder Wezels hout aan van bekende handelaren, die haar ook van ander hout voorzagen. De stad paste de Wezelse planken en tot planken verzaagde blokken toe in diverse waterwerken van de stad, vooral in bruggen. Ook het Leprozenhuis verwerkte de door haar aangekochte Wezelse planken in een waterwerk.[58]

De Bossche aankopen van Wezels hout zijn te plaatsen in een periode van sterk toegenomen handelsbetrekkingen met Wezel. Het hout werd niet rechtstreeks vanuit Wezel aan de afnemers in 's-Hertogenbosch verkocht. De verkopers waren tussenpersonen. In Tiel, de woonplaats van de belangrijkste handelaren in Wezels hout, werd van oudsher deze vorm van transitohandel bedreven.[59] Het feit dat 's-Hertogenbosch niet onmiddellijk aan de handelsroute over de grote rivieren lag, kan een reden zijn dat in de rekeningen zelden Duitse kooplieden opduiken. Daarnaast vormt de sterke positie die de tussenhandel in deze streken had verworven een verklaring voor het geringe aantal directe handelscontacten met deze kooplieden.

hout uit het Maasgebied

Uit de benamingen die aan het over de Maas vervoerde eiken werden gegeven blijkt vrijwel niets over de herkomst. De bronnen beperken zich tot de informatie dat het hout gekocht werd van kooplieden afkomstig uit plaatsen die aan de Maas gelegen waren, zoals Venlo, Roermond en Grave. Dit hout werd veelal ontscheept in Grave, Lith, Maren of Voorne (bij Heerewaarden), en over land of via de Dieze naar de plaats van bestemming vervoerd. In of nabij de drie laatstgenoemde, dicht bij elkaar gelegen, plaatsen bijvoorbeeld werden de partijen hout die van koopman Goyart van Wisschem uit Roermond waren gekocht aan land gebracht.[58]

Wat ander hout betreft wordt veelal niet in de rekeningen aangegeven dat het door kooplieden afkomstig uit plaatsen aan de Maas verkocht was. Zo vermeldt de Tafel van de Heilige Geest in haar rekening van 1466/1467 slechts dat van Henrick Otten drie 'knyeden drachhouts myn 18 houter' aangekocht waren ten behoeve van de nieuwe schuur. Peter die Frater bracht deze van de Maas naar 's-Hertogenbosch.[59] Het is aannemelijk dat het hier maashout betrof. 'Knyede houts' was namelijk naast 'torbosen' een term die met name in de tweede helft van de 15de eeuw was gerelateerd aan het hout dat over de Maas naar 's-Hertogenbosch kwam. Deze benamingen worden voor het over de Rijn en Waal aangevoerde hout niet aangetroffen. Hier zou een terminologisch onderscheid in de bronnen kunnen wijzen op een verschil in herkomst. Overigens lijkt 'knyede' niet te zijn gebruikt in de gebruikelijke betekenis van krom, gebogen, maar eerder als een stuksaanduiding, een maat.[60] Het hout werd meestal uit het water gehaald voordat het verder over land vervoerd werd.

Tussen het hout dat koopman Goyart van Wisschem leverde bevond zich in twee gevallen hout dat uit het Lange Bosch kwam. Ook elders in de rekeningen komt hout uit het Lange Bosch voor, hoewel niet in verband met handelaren die vanuit plaatsen aan de Maas opereerden. Het ging om groot hout (grote 'balkoenen' -zware balken-, houters). Als locatie van het Lange

Bosch is ooit gesuggereerd het Rijkswoud ten zuiden van Nijmegen, een bosgebied dat aan de Rijn en Maas grenst, en hemelsbreed niet al te ver verwijderd is van bekende centra in de houthandel als Wezel en Bocholt.[61] Daarbij ging het echter om hout dat in Nijmegen was aangekocht. Of het Rijkswoud ook elders als het Lange Bosch bekend stond, is niet met zekerheid te zeggen.

Een wat dubieuze categorie is het scheepshout, dat hoofdzakelijk door de stad werd afgenomen. Scheepshout was sloophout afkomstig van oude rivierschepen, die in sommige rekeningen nader gepreciseerd zijn als maasschepen.[62] Tevens zijn aankopen van losse scheepsplanken te vinden. Zo schafte de stad in 1509/1510 bij Arnt van Brueckem 'een zijdel scipplanck van een maeschip', een maasschip en een 'gebroken' maasschip aan voor een bedrag van 24 Rijnsgulden.[63] Uit onderzoek naar opgegraven scheepshout afkomstig uit de late middeleeuwen en vroeg-moderne periode blijkt dat dit hoofdzakelijk bestond uit eiken dat niet in onze streken was gegroeid. Ook de in de rekeningen vermelde toepassingen van scheepshout wijzen op een duurzame, eiken kwaliteit.[64] Het werd secundair vertimmerd aan allerlei waterwerken en bruggen.

aangevoerd hout anders dan eiken

Het over de rivieren aangevoerde hout was grotendeels uit eikehout samengesteld. Een klein deel bestond uit ander loofhout. In het boekjaar 1550/1551 bijvoorbeeld kocht de Tafel van de Heilige Geest hout van een koopman uit Bocholt. De aankoop omvatte behalve een partij eiken planken een hoeveelheid mispelhout en 'mispelen tamp' om in de molen van de Tafel van de Heilige Geest 'te steken'.[65] Het Gasthuis schafte aangevoerd beuken aan om er doodskisten van te laten vervaardigen. Tijdens een pestepidemie in 1471 en 1472 waren deze hard nodig.[66] Het beukehout was waarschijnlijk verscheept of gevlot vanuit het Maasgebied, waar het samen met eikehout in uitgestrekte bossen geproduceerd werd.[67] Via de Rijn werden grote hoeveelheden naaldhout aangevoerd. In de vijftiende en zestiende eeuw kwam dit hout voornamelijk uit Midden-Duitsland. De oorsprong van het hout lag echter verder weg, namelijk in hoger gelegen streken in Zuid-Duitsland of Midden-Europa. Daarnaast werd naaldhout dat in de noordelijke gebieden rond de Oostzee was gekapt via de Oostzee getransporteerd. Aanvoer uit Scandinavië is eveneens denkbaar, maar deze kwam eigenlijk pas in de zeventiende eeuw op grote schaal op gang. De naamgeving van naaldhout heeft in de loop van de tijd veel verwarring gezaaid. In de praktijk werden en worden de termen 'dennen' en 'vuren' veelvuldig door elkaar gebruikt als benamingen voor het hout van de fijnspar, zilverspar en van de grove den.

Het naaldhout wordt in de bronnen aangeduid als hetzij 'dennen', hetzij 'delen' in combinatie met een geografisch begrip.[68] Van de laatste categorie zijn slechts twee voorbeelden te geven: een aankoop van acht 'noordtsche deylen' à 7 stuiver, en een leverantie van 60 'delen plancken Meyenborger', in beide gevallen ten behoeve van het Claraklooster.[69] 'Delen' werd als aanduiding vrijwel uitsluitend voor naaldhout gebruikt.[70] 'Meyenborg', ofwel Maagdenburg, was de plaats van waaruit dit (noordelijke) hout werd verhandeld. De delen waren bestemd voor verwerking aan de zolders en aan de nieuwe poort van het klooster.

'Dennen' is als begrip alleen in de rekeningen uit de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw aan te treffen. Voor de eerstgenoemde periode ging het om dennen 'sparren' die van een aantal handelaren werden betrokken. Deze waren in drie gevallen (van de vijf) bestemd voor molens. Een post in de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest uit 1458/1459. noemt de aankoop van 'dennen masten' die Beernt Quekel, omschreven als meester van de Tafel van de Heilige Geest te Dordrecht, naar 's-Hertogenbosch had gezonden. De masten zouden worden verwerkt tot 'leren' (ladders) en vertegenwoordigden een waarde van 9 gulden.[71] De betreffende post bevat de enige verwijzing naar een rechtstreekse handelsbetrekking met de stapelplaats Dordrecht.[72] Voor het overige zijn in de tweede helft van de zestiende eeuw behalve één dennen spar, dennen planken en dennen houters aan te treffen.[73] Volgens De Vries werd de benaming 'dennen' in de late middeleeuwen uitsluitend gebruikt voor het hout van de zilverspar. Geografisch gezien komt de term uitsluitend voor in het stroomgebied van de Rijn, wat zou kunnen wijzen op een middeneuropese herkomst van het naaldhout.[74] Een locale herkomst lijkt in ieder geval wat de Meierij betreft onwaarschijnlijk. Pas in het eerste decennium van de zestiende eeuw vond in deze contreien, in de Baronie van Breda, een experimentele uitzaai van grove den plaats.[75] De zilverspar verscheen hier nog later.

Tussen de eiken stammen van de houtvlotten die over de Rijn aangevoerd werden waren veelal stammen naaldhout geschoven, die met hun geringere soortelijke gewicht het drijfvermogen van de vlotten vergrootten.[76] Nadat de vlotten uit elkaar waren genomen, werd ook dit 'vlothout' verkocht, tegen prijzen die lager waren dan die van eikehout. Een rekeningpost vermeldt dat vlothout vanuit Voorne (nabij Herewaarden), waar het was gekocht, over de Dieze naar 's-Hertogenbosch vervoerd werd.[77]

chronologie van de aanvoer van hout

Binnen het totale assortiment van aangevoerd hout treden steeds andere soorten op de voorgrond. Dat is het duidelijkst te illustreren aan de hand van het eikehout, aangezien dit hout tijdens de gehele periode in relatief grote hoeveelheden werd aangevoerd. Voor de overige houtsoorten was dit in veel mindere mate het geval. Het scheepshout begint in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de rekeningen te verschijnen, maar het overgrote deel van de vermeldingen wordt aangetroffen in de rekeningen uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Voor het resterende gedeelte van de zestiende eeuw is scheepshout slechts één keer vermeld. De beide andere houtsoorten die met aanvoer over de Maas in verband gebracht kunnen worden, namelijk kniehout en 'torbosen', komen het meest voor aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Het vlothout werd in de gehele periode in beperkte mate aangevoerd. Het hout uit het Lange Bosch is weer een meer zestiende eeuws verschijnsel.

Zowel vlothout als het hout uit het Lange Bosch werd mogelijk niet (altijd) over de Maas, maar over de Rijn aangevoerd. Even voorbijgaand aan deze beide houtsoorten, valt te concluderen dat de aanvoer van maashout het omvangrijkst was in de tweede helft van de vijftiende en de eerste decennia van de zestiende eeuw. Het feit dat in de Bossche bronnen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw een groter aantal kooplieden genoemd wordt die vanuit plaatsen aan de Maas handel dreven, bevestigt deze gevolgtrekking.

Zoals al uit het voorafgaande bleek, beantwoordt het voorkomen van Wezels hout niet aan het zoëven geschetste beeld. Dit over de Rijn aangevoerde hout werd vrijwel uitsluitend rond het midden van de zestiende eeuw gekocht. Voor zover het om eiken ging, heeft het transport via de Maas mogelijk plaats moeten maken voor aanvoer over de Rijn (Waal). Dat zou betekenen dat de nadruk meer kwam te liggen op gezaagd hout (Wezelse planken), nadat in de voorafgaande periode vooral groot en grof hout werd geleverd.[78]

De oververtegenwoordiging van een houtsoort gedurende een tijdvak kan worden verklaard door een zekere eenzijdigheid in de gegevens uit die periode. Dit geldt met name voor de tweede helft van de vijftiende eeuw, waarover de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest het meeste te melden hebben. Elders is een duidelijk verband te leggen tussen de aanschaf van aangevoerd hout en bepaalde bouwprojecten. Het Gasthuis bijvoorbeeld kocht voor de bouw van het Pesthuis relatief veel hout van kooplieden die vanuit plaatsen langs de Maas opereerden. De aankoop van Wezels hout en hout van de koopman Goyart van Wisschem rond het midden van de zestiende eeuw door de stad hing waarschijnlijk samen met een grootschalige uitvoering van allerlei openbare werken in deze periode.

Hout van niet nader te localiseren herkomst

Van het meeste aangekochte hout is niet duidelijk of het nu uit aangevoerd of locaal

Afb. 8. Laat-middeleeuws houten huis dat op een onbekende locatie in 's-Hertogenbosch gestaan heeft. Aquarel J. Jelgershuis (1770-1836). Foto: voormalige Bibliotheek en Prentenkabinet van het Noordbrabants Genootschap.

hout was samengesteld.[79] Dit hout werd meestal verkocht door handelaren die aan de instellingen of de stad regelmatig hele partijen timmerhout van variable aard leverden. Het ging om min of meer voorbewerkt constructiehout, dat hoofdzakelijk uit eiken bestond. Verder maakte beuken een klein deel van het geleverde hout uit. Ruwe en grove houtsoorten waren in de minderheid. De bewerking van het hout gebeurde mogelijk in de plaatsen waar aangevoerd ruw hout werd aangeland. Uit enkele rekeningposten blijkt bijvoorbeeld dat uit Dordrecht en Amsterdam wagenschot afkomstig was.[80] Deze plaatsen leverden bewerkt hout dat over grote afstand was getransporteerd. Het merendeel van het hout staat bekend onder vrij technische benamingen als uitdragers, leidaksplanken en stijlen, termen die veel over de toepassingen, maar weinig of niets over de plaats van oorsprong meedelen. Getracht is indirecte aanwijzingen over de herkomst van het hout uit de rekeningen te destilleren. De prijzen, de soorten hout en tenslotte de personen van de verkopers vormden daarvoor belangrijke aanknopingspunten. Het resultaat van deze werkwijze is, dat de globale herkomst van een klein deel van het aangeschafte, niet gelocaliseerde hout alsnog kan worden vastgesteld.

verkopers

Soms ontmoet men de verkopers van hout van onbekende herkomst elders in de rekeningen als kopers van hout waarvan de herkomst bekend is. In de Bossche rekeningen blijken 16 van dergelijke houtverkopers tevens als kopers van locaal, ruw eikehout voor te komen. Deze personen hebben dus in ieder geval ooit dergelijk hout gekocht van een instelling. Het voorbewerkte of gezaagde hout dat zij als verkopers leverden zal daarom althans ten dele uit locaal hout hebben bestaan. De houthandel was voor het merendeel van hen niet de enige bron van inkomsten, maar een nevenactiviteit van een beroep dat doorgaans met hout te maken had.[81] Vermoedelijk had dit consequenties voor de reikwijdte en intensiteit van hun activiteiten.

prijzen en hoeveelheden

Als iedere topografische aanduiding van de herkomst van het hout ontbreekt, kan in tweede instantie een vergelijking tussen de prijzen van hout waarvan de oorsprong bekend is en die van hout van onbekende herkomst duidelijkheid scheppen. Een deel van het niet traceerbare hout zou op grond van de prijzen in de categorie locaal dan wel aangevoerd ondergebracht kunnen worden. Een zelfde benadering kan gevolgd worden ten aanzien van de hoeveelheden waarin de diverse houtsoorten werden geleverd. Als prijs en kwantiteit van geleverd hout van onbekende herkomst overeenstemmen met die van **aangevoerd hout**, zou dit erop kunnen wijzen dat ook dit hout van elders afkomstig was.[82] Afgaande op de variatie in de gebruikte terminologie zal het gebied van herkomst zich eerder nabij de bovenloop van de Maas bevonden hebben dan in het Duitse Rijnland.

Nog moeilijker is het verkocht hout zonder topografische aanduiding te identificeren als **locaal hout**. Daarvoor kan alleen worden uitgegaan van de gehanteerde benamingen. Eikehout van duidelijk locale herkomst wordt met een beperkt aantal begrippen aangeduid. Deze hebben meestal betrekking op ruw hout. Het voorkomen van deze begrippen maakt het mogelijk verschillende, aanvankelijk niet thuis te brengen, ruwe houtsoorten als locaal hout te identificeren, als tenminste tevens de prijzen van dat hout in aanmerking worden genomen.[83]

Ontwikkelingen in vraag en aanbod

In de periode waaruit de onderzochte bronnen stammen, wijzigde de situatie op het gebied van de houtverkopen en -aankopen zich voortdurend. Hiervoor is reeds ingegaan op de ontwikkelingen aan de aanbodszijde. Wat het locale hout betreft kwamen deze neer op een toename in de verkopen van eiken vanaf het midden van de zestiende eeuw. Binnen de categorie aangekocht hout dat over langere afstand was aangevoerd volgden bepaalde houtsoorten elkaar op. Zo wordt het Wezels hout pas voor de periode rond het midden van de zestiende eeuw frequent vermeld in de bronnen. Het hout afkomstig uit het Maasgebied lijkt dan wat op zijn retour te zijn.

Een en ander kan samenhangen met de veranderende structuur van de houthandel. In de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw werd een groot deel van het timmerhout betrokken van grote handelaren. Deze verkochten maar zo nu en dan hout waarvan vastgesteld kan worden dat het was aangevoerd. Duidelijk als locaal te herkennen hout behoorde evenmin tot het gangbare assortiment van de grote houtverkopers. De verkoop van het locale hout was grotendeels in handen van lieden die slechts incidenteel hout verkochten, en hun inkomsten dus voornamelijk met andere bezigheden verworven zullen hebben.

Dit soort kleine houtverkopers domineerde de handel in de tweede helft van de zestiende eeuw. Tot hun assortiment behoorde weer zelden expliciet aangevoerd hout. Toch is het heel goed mogelijk dat zij dergelijk hout verkocht hebben. Aantoonbaar is dit vaak niet, omdat in de tweede helft van de zestiende eeuw topografische verwijzingen vrijwel niet worden aangetroffen, vooral wanneer het om gebruiksklaar timmerhout ging.[84]

In de latere periode raakte het aanbod kennelijk versnipperd ten opzichte van het eerdere tijdvak. Het lijkt erop dat een toenemend aantal personen zich op kleine schaal bezighield met het verhandelen van constructiehout. Kwantitatief gezien werd in de tweede helft van de zestiende eeuw minder hout verkocht dan in de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. De kleinere handelaren verkochten mogelijk hout van een meer variabele herkomst (zowel locaal als aangevoerd) dan de grote houtverkopers. Wellicht hebben zij hout van andere groeiplaatsen dan de voorheen gebruikelijke betrokken. Factoren als de uitputting van bepaalde productiegebieden, waardoor het hout elders vandaan aangevoerd moest worden, kunnen voor deze ontwikkelingen verantwoordelijk geweest zijn. Wijzigingen in de vraag naar houtsoorten, samenhangend met de uitvoering van bepaalde projecten, speelden eveneens een rol.

De uitkomsten van het dendrochronologische onderzoek vullen die van het historisch onderzoek aan. Ook op grond van de fysieke eigenschappen van het bemonsterde Bossche bouwhout is een tweeledige herkomst waarschijnlijk. Er is voor een groot deel van de monsters een duidelijk onderscheid te maken tussen locaal en aangevoerd eiken. Het aangevoerde eiken kon aan de hand van de jaarringgegevens worden geïdentificeerd als voornamelijk uit het Maasdal afkomstig. Een kleiner deel bestond uit Duits eiken uit het stroomgebied van de Rijn. De herkomst van een deel van de monsters kon echter niet worden vastgesteld.[85]

Opslag en bewerking van het aangekochte hout

opslag

's-Hertogenbosch telde binnen haar muren een aantal opslagplaatsen van hout, de zogenaamde 'houttuinen'. Deze bevonden zich meestal nabij de punten waar de belangrijkste verkeersroutes die voor de aanvoer van het hout gebruikt werden de stad bereikten. Vandaar dat zij aangetroffen werden in de buurt van verschillende poorten van de stad.[86] De houttuin bij de Coepoort of Sint Janspoort lag bovendien in de nabijheid van de plaats waar hout uit de Dieze aan de wal gebracht werd met behulp van de 'boom' (hijsinrichting) van de Vismarkt. Het stadsbestuur beschikte voor het door haar aangekochte hout over een eigen 'stadstuin'. Waar deze zich bevond vermelden de rekeningen niet. Vanuit de houttuinen vervolgde het hout zijn weg naar de uiteindelijke afnemers.

Het hout dat in de houttuinen werd opgeslagen was zowel van locale herkomst als over langere afstand aangevoerd. De eigenaren van de houttuinen stonden doorgaans bekend als timmerlieden en/of houthandelaren. Zij verkochten vaak gesneden of verzaagd hout. Een enkele keer liet een koper hout dat van ver was aangevoerd in een houttuin opslaan.[87] In de rekeningen uit

de tweede helft van de vijftiende eeuw worden geen houttuinen vermeld. Dit betekent wellicht dat in die tijd de opslag van hout nog over de stad verspreid was. De opslag aan de rand van de stad nabij de belangrijkste toevoerwegen werd mogelijk later door het stadsbestuur aangemoedigd, om brandgevaar en overlast in de smalle straten die men met het hout moest passeren te verkleinen.

wateren en drogen

Aangevoerd hout had onderweg vaak voortdurend in het water gelegen. Door de wijze van transport was het volledig 'gewaterd', een behandeling die de kwaliteit van het hout zeer ten goede kwam. Of tevens hout dat niet over water vervoerd was nog eens werd gewaterd, wordt niet duidelijk. Op grote schaal kwam het in ieder geval niet voor. Slechts één post uit de Bossche stadsrekeningen heeft specifiek betrekking op het wateren van hout. Daarin wordt vermeld dat twee werklieden in dienst van de stad hout in het water hadden gelegd en hadden 'uutgevonden'. De herkomst van dit hout blijft duister.[88]

Hout dat werd opgeslagen in een houttuin zal daar de tijd hebben gekregen te drogen. Dit was evenwel niet de reden dat tot opslag werd overgegaan. Eerder zullen economische motieven een rol hebben gespeeld. Over het algemeen lijkt althans het eikehout niet uitputtend te zijn gedroogd. Nat eikehout is namelijk beter te bewerken dan het keiharde droge hout. Het meeste eikehout werd daarom vrij snel na de veldatum van de boom verwerkt.[89] De formaten van dit 'groen' verwerkte hout vertonen meestal een zekere vervorming, onstaan doordat het na verzaagd te zijn indroogde, zo blijkt uit het dendrochronologische onderzoek.[90] Vervormd of niet, voor sommige werkzaamheden stelde men droog hout kennelijk op prijs. Zo kocht het Clarakloosters voor de nieuwe poort van het kloostergebouw zelfs zolderplanken die meer dan drie jaar tevoren gezaagd waren.[91]

bewerking

De voorkeur voor vers hout wordt wel eens verklaard door het feit dat men in het verleden niet zou beschikken over het geëigende gereedschap om gedroogd hout te bewerken. Het gereedschap dat daarvoor bij uitstek geschikt was, de zaag, kwam pas vrij laat in zwang.[92] Zelfs met behulp van het geschikte gereedschap zal het veel inspanning gekost hebben om droge loofhoutsoorten te zagen. De talrijk aanwezige posten waarin zaagloon is opgenomen hebben daarom waarschijnlijk grotendeels betrekking op vers hout.

In deze posten wordt op de fase tussen de leverantie van het hout en de uiteindelijke toepassing ingegaan. Wanneer groot en onbewerkt hout was ingeslagen werden vaklieden ingeschakeld om het hout tot handzame formaten te verkleinen. Sommig hout, met name het in de tweede helft van de zestiende eeuw aangekochte, was reeds voor gebruik gereed, en hoefde deze bewerkingen niet te ondergaan. De aanduidingen 'snijden' en 'zagen' worden zonder onderscheid voor de verschillende categorieën hout door elkaar gebruikt. Zij duiden niet op het gebruik van uiteenlopende werktuigen. Daarnaast wordt het 'houwen' van hout vermeld.[93] Grote stukken hout werden gekloofd.[94]

De werklieden aan wie deze taken toevertrouwd werden waren soms als timmerman in dienst van de stad of van een instelling. Dergelijke personen duiken gedurende een aantal jaren steeds opnieuw op als ontvangers van arbeidsloon. Losse arbeidskrachten, die als dagloner voor bepaalde karweien uitbetaald werden, komen eveneens voor. Vaak waren dat pachters, die werkzaam waren in de omgeving van hun pachthoeven.

De houtformaten die op maat gesneden, gezaagd of gehakt werden, vertoonden geen grote diversiteit. Meestal werden planken en wagenschot gesneden of gezaagd. Enkele malen is sprake van gezaagde of gesneden stijlen, latten en 'claphout'.[95] Hout dat werd gehakt of gehouwen verwerkte men meestal tot latten. Welke bewerkingen de overige aangeschafte houtsoorten ondergaan hadden, wordt niet duidelijk, omdat deze meestal als eindproduct van handelaren waren gekocht.

Samenvatting

De organisatie van de houthandel lijkt rond het midden van de zestiende eeuw zodanig te zijn geëvolueerd, dat de afnemers voornamelijk voorbewerkte houtsoorten kon worden aangeboden. Deze bestonden uit zowel locaal hout als uit hout dat over langere afstand was aangevoerd. Het aangevoerde hout kwam voornamelijk uit het Duitse Midden-Rijn gebied en uit het stroomgebied van de Maas en zijrivieren in het huidige Zuid-België en Luxemburg. Het lokale hout was voor het merendeel afkomstig uit de Meierij van 's-Hertogenbosch. Van een deel van het voorbewerkte hout dat omstreeks het midden en in de tweede helft van de zestiende eeuw aangekocht werd is de herkomst niet te achterhalen.

Over het algemeen liet men tussen het kappen en het bewerken van het hout weinig tijd verstrijken. Ook dit wijst op een goed ontwikkelde structuur van de houthandel in deze periode. De locale houtproductie op de verschillende goederen van de Bossche instellingen vormde een onderdeel van deze structuur.

Noten

1 Het dendrochronologische onderzoek werd uitgevoerd door E. Jansma.

2 Rentmeestersrekeningen van Herlaar, aanwezig op het Rijksarchief Noord-Brabant, hierna aan te duiden als RA RH. Dit zijn de enige mij bekende rentmeestersrekeningen uit die periode in Brabant, voor zover toegankelijk op het Rijksarchief.

3 A.C.M. Kappelhof,'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch 1450-1810', in: Varia Historia Brabantica 10, 1981, p. 1-54, aldaar p. 2, 3.

4 Het betreft de Stadsrekeningen (1500-1517; 1545-1557), de rekeningen van het Clarakloosters (1544-1565, uit de vroege periode is geen materiaal aanwezig), en de rekeningen van het Leprozenhuis (1569-1575, idem). Deze rekeningen zijn afgekort als respectievelijk SR, ACl en AL.
Van de Tafel van de Heilige Geest en het Gasthuis zijn als enige rekeningen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw bewaard gebleven (Gasthuis: 1471-1502, geen latere rekeningen; Tafel van de Heilige Geest 1453-1515; 1545-1557, met enkele hiaten). Deze rekeningen zijn afgekort als THG en AG.
De verschillende rekeningen zijn alle op het Bossche Stadsarchief -hier aan te duiden als SA- aanwezig.

5 SA THG rekeningen, bijvoorbeeld voor 1496/1497, vergeleken met de manualen van ontvangsten voor die jaren.

6 E.J. Weeda, R. Westra, Ch. Westra en T. Westra, Nederlandse oecologische flora I, (z.j., 1985), p. 55, 56; J. Buis Historia forestis: Nederlandse bosgeschiedenis (diss. 2 dln, Utrecht 1985) I, p. 336.

7 Buis, Historia forestis I, p. 294-302, en hoofdstuk 2, met name p. 166-173; hoofdstuk 3, met name p. 336-339; J.C.G.M. Jansen en W. van de Weteringh, 'Dat ging over zijn hout', Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (28, 1983), p. 19-63, aldaar p. 27-33.

8 Buis, 'Historia forestis' II, p. 487, 488.

9 SA ACl 76 1564/1565; ACl 76 1561/1562.

10 SA THG 415 1501/1502.

11 SA ACl 76 1561/1562; ACl 74 1556/1557.

12 SA ACl 74 1556/1557; Buis 'Historia forestis' I, p. 338.

13 SA AG 602 1473/1474: sprake van het 'plucken' en planten van jonge berken op de hoeve te Gemonde.

14 In één geval voor de deur van de pachter: SA THG 408 1469/1470.

15 SA ACl 74 1556/1557; SR B12 1502/1503; AL 1169 1570/1571.

16 SA ACl 74 1556/1557.

17 SA SR B12 1502/1503. Hierbij moet bedacht worden, dat de stad veelal met strategische oogmerken bomen en struiken aanplantte: een reden te meer om er zuinig op te zijn.

18 SA AL 1169 1570/1571.

19 SA ACl 76 1561/1562.

20 SA AL 1170 1572/1573, 1573/1574: in 1572/1573 hadden de Holsteiners bomen op de bezitting te Hintham omgehakt en de juist geplaatste heiningen opgestookt.

21 Opgaand eikehout komt slechts vier maal voor in de stadsrekeningen en één maal in de rentmeestersrekeningen van Herlaar.

22 SA THG 412 1482/1483.

23 Normaal gesproken is er een onderscheid tussen blokken en schalen. Schalen zijn stukken hout die zodanig van een boomstam gezaagd zijn dat de ronding van de stam zichtbaar is gebleven, blokken zijn gekantrechte

stammen of delen daarvan, en grover dan schalen. SA THG 418 1512/1513 vermeldt echter 'hout blocken' en andere schalen en stelt ze daarmee aan elkaar gelijk.

24 SA THG 407 1466/1467; zie ook THG 407 1467/1468, THG 406 1458/1459.

25 SA SR B13 1503/1504. Het 'gericht' was de plaats waar de Bossche terechtstellingen plaatsvonden.

26 Inderdaad kwamen volgens Buisman in de jaren tussen 1460 en 1480 waarschijnlijk enkele strenge winters voor, die de oorzaak van sterfte onder de eiken zouden kunnen zijn. De winters onmiddellijk voorafgaande aan het jaar 1503/1504 waren echter niet streng; wel was sprake van warme en droge zomers, die mogelijk eveneens een ongunstige invloed uitgeoefend hebben.
J. Buisman, Bar en boos, zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen (Baarn 1984), p. 31-37.

27 Bijvoorbeeld SA AG 606 1477/1478.

28 SA THG 407 1467/1468.

29 AG 614 1496/1497; RH 0411 1451/1452; THG 417 1507/1508.

30 SA ACI 76 1561/1562.

31 De vijftiende en zestiende eeuw waren een periode van algehele prijsstijgingen.

32 SA AG 614 1496/1497.

33 SA AG 605 1476/1477.

34 AR RH 0411 1451/1452; RH 0416 1501/1502.

35 Het betreft de volgende locaties: 1) Beek, 2) Best, 3) Coelwijck (bij Herpen), 4) Dinther, 5) Engelandse molen, 6) Geffen, 7) Geldrop, 8) Gemonde, 9) Gerwen, 10) Gestel (bij Oisterwijk), 11) Haren, 12) Hees, 13) Heeswijk, 14) Helmond, 15) Helvoirt, 16) Herpen, 17) Hilvarenbeek, 18) Hommelheze, 19) Middelrode, 20) Oirschot, 21) Oisterwijk, 22) Oss, 23) Rosmalen, 24) Riel, 25) Schijndel, 26) Sint Oedenrode, 27) Stiphout, 28) Tilburg, 29) Uden, 30) Udenhout, 31) Veghel, 32) Vught, 33) Weelde, 34) Woensel, 35) Wolfswinkel.

36 Het verkochte hout anders dan eiken kwam uit de volgende plaatsen: 1) Bergem, 2) Berlikem, 3) 's-Hertogenbosch, 4) Hintham, 5) Oss, 6) Schijndel, 7) Stiphout, 8) Tilburg, 9) Udenhout, 10) Woensel. In een veel groter aantal plaatsen werd gerief- en rijshout voor eigen gebruik geëxploiteerd.

37 Bijvoorbeeld SA THG 426 1547/1548: opgaand eiken uit de wei van Jan Peeters; THG 417 1508/1509: schaarhout uit 'Brants beempt'.

38 Bijvoorbeeld SA ACI 74 1556/1557: verkoop van eiken van de hoeve van Willem Tyssen te Schijndel.

39 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', p. 25: Van 1494/1495 tot 1514/1515 een sterke uitbreiding; na die tijd nam de expansie minder sterk toe, om zelfs geheel tot stilstand te komen vanaf 1560.

40 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', p. 27, 28; Buis, 'Historia forestis' II, p. 477, 478.

41 Namelijk uit Gestel, Haenwyck, Den Dungen, Veghel en Vught.

42 SA ACI 76 1561/1562.

43 SA ACI 76 1561/1562. Jan Huijstens blijkt door het Clarakloster ook als timmerman uitbetaald te zijn.

44 SA THG 427 1550/1551: mispelhout uit Liempde.

45 SA AG 602 1473/1474: mispel; verder AG 606 1477/1478; AG 601 1491/1492.

46 SA SR B62 1555/1556; verder B60 1553/1554; AL 1169 1569/1570; AG 605 1476/1477.

47 Buis, 'Historia forestis' II p. 505, 506; D. Ebeling, 'Rohstofferschliessung im europäischen Handelssystems der frühen Neuzeit am Beispiel des rheinisch-niederländischen Holzhandels im 17./18. Jahrhundert', Rheinische Vierteljahrsblätter 52, 1988, p. 150-170, aldaar p. 152, 160, 161; W. Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter (Bonn 1981), p. 44.

48 Ebeling, 'Rohtofferschliessung', p. 150, 151, 160, 161; H. Janse, Bouwen en bouwers in het verleden (Zaltbommel 1965), p. 37, 38; D. de Vries, De handel en wandel van bouwmaterialen (doct. scriptie, Utrecht 1984), p. 21, 22

49 M. L. Fanchamps, Transport et commerce du bois sur la Meuse au Moyen Âge, 'Le Moyen Âge', 72, 1966, p. 59-81, aldaar p. 76-79.

50 W. Jappe Alberts, Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen (Den Haag 1966), p. 161-163.

51 J-P Sosson, Les travaux publics de la ville de Bruges XVIe-XVe siècles (z.p. 1977), p. 102

52 Maashout was in de late middeleeuwen en vroeg-moderne periode de aanduiding voor hout dat over langere afstand via de Maas werd aangevoerd. In die betekenis wordt de term hier gebruikt. Zie bijvoorbeeld ed. H.D.J. Schevichaven en J.C.J. Kleintjens, 'Stadsrekeningen van Nijmegen 1382-1543' (5 dln, Nijmegen 1912), III, p. 251: Brabants 'maesholt'. De term 'rijnhout' is een analoog begrip, dat modern schijnt te zijn.

53 Jappe Alberts, 'Overzicht', p. 189; B. Blondé, De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch (Tilburg 1987), p. 95-140.

54 SA AG 602 1473/1474.

55 Deze uitzondering is te vinden in SA AG 602 1473/1474: aankoop van eiken planken door het Gasthuis van Arnt vanden Brunck uit Wezel voor 1 Rijnsgulden en 4 stuiver.

56 SA SR B57 1550/1551.

57 SA SR B52 1545/1546; SR B 60 1553/1554; SR B61 1545/1546; SR B63 1556/1557.

58 SA AL 1170, 1574/1575.

59 Jappe Alberts, 'Gelderland', p. 148.

58 SA SR B57 1550/1551; B60 1553/1554.

59 SA THG 407 1466/1467.

60 Deze betekenis komt ook voor in het Middelnederlands Woordenboek onder 'cnie'.

61 De Vries, 'Handel en wandel', p. 11.

62 Zie ook: K. Vlierman, 'Scheepshout als oeverbeschoeiïng uit een 13e-eeuwse sloot aan de Postelstraat in 's-Hertogenbosch', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (eds.), Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1988, 97-101.

63 SA SR B19 1509/1510.

64 W. A. Casparie, Bijlage A, Drie middeleeuwse rivierschepen, opgravingsverslagen 5, 6 en 7, 'Flevobericht' nr 221 (Lelystad 1983), p. 53, 54. A. Viaene, 'Namen van ingevoerd timmerhout in middelnederlandse teksten', Biekorf 65 (1964), p. 79-84, aldaar p. 83, vermeldt schipplanken 'van der Zuuder Zee': aangevoerd hout dat via de Hanzesteden verhandeld werd. De Vries, mondelinge mededeling.

65 SA THG 427 1550/1551.

66 Vergelijk Fanchamps, 'Transport', p. 60, 61: de bossen in de Ardennen leverden ook beuken. SA AG 611 1492/1493; AG 605 1476/1477; AG 603 1474/1475.

67 Fanchamps, 'Transport', p. 60-62.

68 Janse, 'Bouwers en bouwen', p. 45 kent het begrip dennen in verband met naaldhout niet, in tegenstelling tot de Vries, 'Handel en wandel', p. 15

69 SA ACI 75 1559/1560; ACI 75 1560/1561.

70 De Vries, mondelinge mededeling.

71 SA THG 406 1458/1459.

72 SA THG 406 1458/1459 Een indirecte verwijzing naar Dordrecht is mogelijk de koop van 25 wagenschot van Joest Jan Hillebrant van Dordrecht door het Gasthuis. Het is evenwel de vraag of hier met de plaatsnaam 's mans woonplaats is bedoeld of zijn achternaam: AG 608 1479/1480.

73 SA SR B15 1505/1506; B17 1507/1508; B18 1508/1509; B20 1510/1511.

74 De Vries, 'Handel en wandel', p. 15.

75 Buis I, p. 336, namelijk in opdracht van de baron van Breda, in het Mastbos.

76 L.A. van Prooije, De invoer van Rijns hout per vlot, 1650-1795, in: Economisch en sociaalhistorisch Jaarboek, (1990), p. 30-79, aldaar, p. 36; Jappe Alberts, 'Rheinzoll', p. 44.

77 SA SR B18, 1508/1509.

78 Wat het naaldhout betreft komt een ander beeld naar voren. Gedurende de gehele periode vond de aanvoer van dit hout over de Rijn plaats: eind vijftiende, begin zestiende eeuw van dennen, later van noordse delen en delen planken Meyenborger. Deze laatste houtsoorten komen echter slechts een enkele maal voor.

79 De getalsverhoudingen zijn als volgt: van de bijna 800 kooptransacties gaat het in ongeveer 600 gevallen om aankopen van hout zonder duidelijk aangegeven herkomst.

80 SA THG 410 1477/1478; AG 608 1479/1480.

81 Henrick Willemss bijvoorbeeld was timmerman, woonachtig bij de Coepoort: SA SR B15 1505/1506, B16 1506/1507.

82 Namelijk balken, balkoenen, marken, uitdragers, talyhout, stijlen, bouten, middelhouters, houters van dertig voeten, torboesen en kniehout.

83 Bijvoorbeeld balken: SA SR B62 1555/1556; stijlen: SR B17 1507/1508.

84 Viaene, 'Namen', p. 84: in de vijftiende eeuw is de herkomst van het hout, in tegenstelling tot de voorgaande eeuwen, niet terug te vinden in de benamingen van de houtsoorten.

85 E. Jansma, nog te verschijnen.

86 Namelijk bij de Coepoort of Sint Janspoort, aan het Ortheneinde en aan het Hinthamereinde.

87 SA SR B60, 1553/1554: maashout in de houttuin bij de Sint Janspoort.

88 SA SR B16 1506/1507.

89 Vergelijk de eerder genoemde posten met betrekking tot de verwerking van hout dat op de eigen goederen gegroeid was.

90 E. Jansma, nog te verschijnen.

91 SA ACI 76 1560/1561, zie verder THG 427 1550/1551; ACI 73 1553/1554.

92 E. Hollstein, Mitteleuropäische Eichenchronologie (Mainz 1980), p. 35, 36.

93 SA ACI 76 1561/1562.

94 SA ACI 76 1564/1565: van notehouten 'struycken' en blokken.

95 SA ACI 76 1560/1561; ACI 76 1561/1562; ACI 74 1555/1556.

Een verdwenen priestergestoelte uit de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch

Victor M. Schmidt

De Sint-Janskathedraal in Den Bosch moet in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw een rijke en belangwekkende inrichting hebben gehad. Toen in 1629 de kerk na de verovering van de stad door de Staatse troepen in de handen van de Hervormden overging, zijn vele onderdelen in de loop der tijd verdwenen. Sommige, zoals de sacramentstoren uit 1614-1616, die naar beschrijvingen te oordelen bijzonder fraai moet zijn geweest, werden al in de zeventiende eeuw gesloopt. Andere, zoals het hoofdaltaar van Hans van Mildert en het grote, vroeg zeventiende-eeuwse oksaal, zijn in de vorige eeuw alsnog verwijderd, toen de kerk weer aan de katholieken was toegevallen. Gelukkig is de kennis omtrent de oorspronkelijke inrichting van voor 1629 de laatste jaren zeer verrijkt. Na het betreffende deel van de *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* uit 1985 waarin C. Peeters de geschiedenis van bouw, restauratie en inventaris van de kerk heeft beschreven en geëvalueerd, kon A.M. Koldeweij nieuwe gegevens aandragen over het oksaal, dat nu één van de pronkstukken is van het Victoria & Albert Museum in Londen, en de gotische koorbanken; aan laatstgenoemde meubelstukken werd in 1991 bovendien nog een aparte publicatie gewijd.[1] Tenslotte is naar aanleiding van de tentoonstelling plus symposium *In Buscoducis* in 1990 meer bekend geworden over onderdelen als het met beeldhouwwerk versierde hoofdaltaar en de sacramentstoren.[2]

De belangrijkste bron voor de inrichting van het koor is een reeks tekeningen die Pieter Jansz. Saenredam in de zomer van 1632 ter plaatse maakte. Eén tekening geeft een mooi zicht op de oostzijde (Afb. 1).[3] Links en rechts zijn de nog steeds aanwezige gotische koorbanken getekend en op de pijlers staan nog de vroeg zeventiende-eeuwse apostelbeelden, die in 1634 werden verwijderd. Aan de noordzijde ziet men nog net het grafmonument van bisschop Ghisbertus Masius (gest. 1614), dat tegenwoordig in een zijkoor staat opgesteld. In het monumentale hoofdaltaar van Hans van Mildert is het altaarstuk van Abraham Bloemaert vervangen door een gordijn. In tegenstelling tot het altaar is het altaarstuk wel bewaard gebleven; het hangt tegenwoordig naast de doopkapel. Niet alle details op de tekening zijn echter even duidelijk. Een onopgelost probleem is het bouwsel in de tweede intercolumnie rechts van het hoofdaltaar. In het volgende hoop ik een bevredigende interpretatie te geven van dit inrichtingsstuk, dat op een onbekend tijdstip, vermoedelijk in de loop van de zeventiende eeuw, is verwijderd.

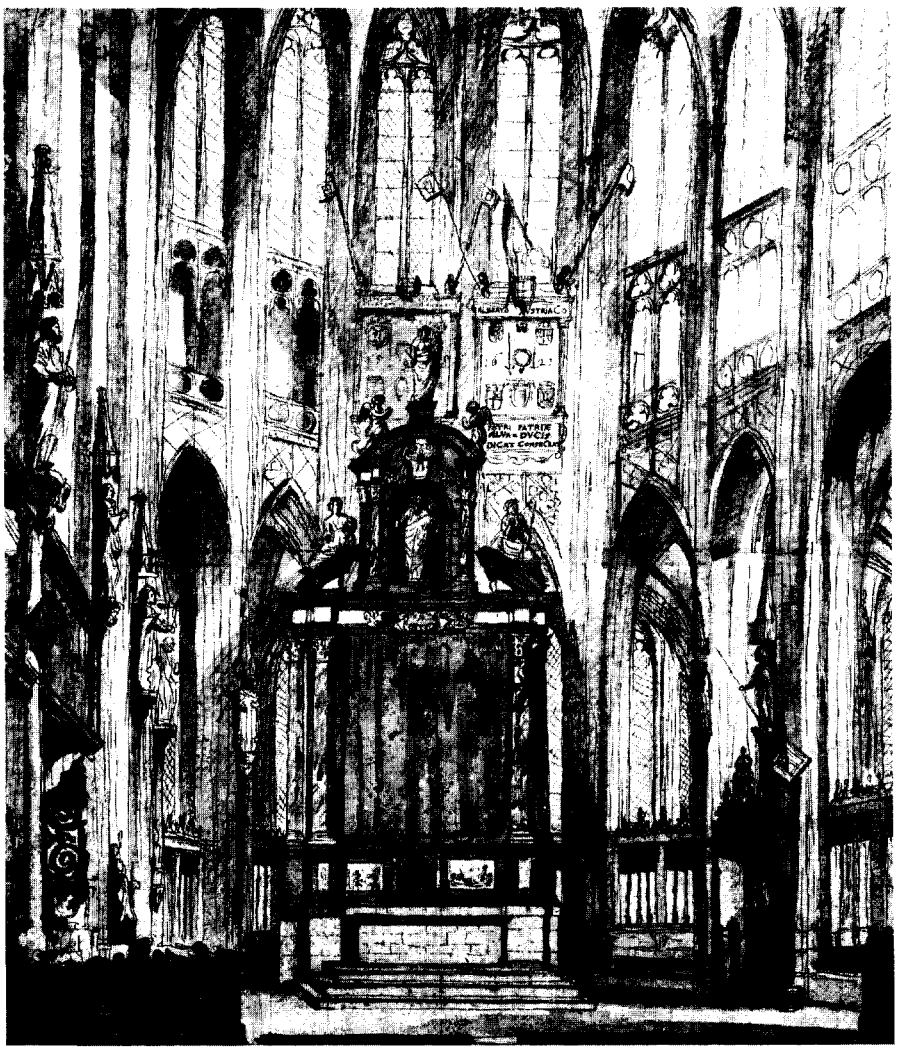

Afb. 1. Pieter Jansz. Saenredam, Gezicht op het koor van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. Tekening, 40,8 x 32 cm (Londen, British Museum, Department of Prints and Drawings).

Afgebeeld is een ongetwijfeld houten bouwsel, dat in hoofdzaak bestaat uit een baldakijn op twee zuilen met naar verhouding hoge postamenten. Daartussen staan twee rechtopstaande onderdelen, die even hoog zijn als de postamenten. Het bouwsel staat op een podium met een vooruitspringend gedeelte, dat even breed is als de ruimte tussen de twee rechtopstaande onderdelen. Het baldakijn heeft een opengewerkte torenachtige bekroning en is vermoedelijk met enkele beelden versierd. Aan de achterzijde, dat wil zeggen naar de kooromgang toe, bevindt zich een schot, waarvan het bovendeel met spijlen is opengewerkt. Peeters interpreteerde dit geheel als een portaal van een kooringang, waarover hij zich terecht verbaasde.[4] De tegenwoordige zuidelijke kooringang bevindt zich namelijk

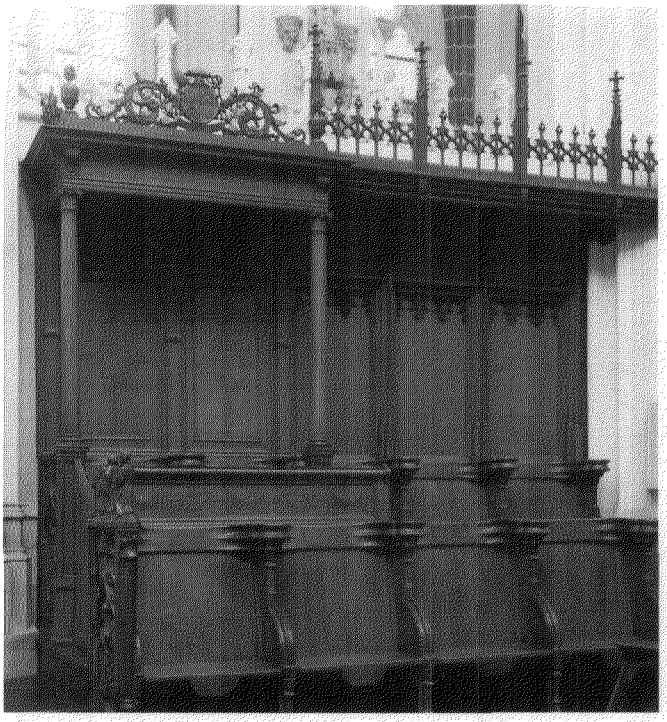

Afb. 2. Bisschopszetel, jaren '60 van de zestiende eeuw ('s-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal; foto Ernst van Macklenbergh, Rosmalen).

Afb. 4. Cunerakerk, Rhenen. Gezicht op het koor. Foto uit 1892 (Verz. H.P. Deys, Rhenen).

één travee verder naar het westen en die tekende Saenredam juist als gesloten. Ter verklaring suggereerde Peeters dat het 'portaal' in feite de bisschopszetel is, waarmee Saenredam omwille van de compositie van zijn tekening is gaan schuiven. Het eigenlijke bisschopsgestoelte is evenwel niets meer dan een aanpassing van de gotische koorbanken aan de zuidzijde. Nadat de kerk bij de herverdeling van de bisdommen in de Nederlanden in 1559 tot kathedraal was verheven, verving men aan de oostzijde van de bovenste rij koorbanken een gedeelte door een dubbele zetel met baldakijn voor de nieuwe bisschop (Afb. 2). Het lijkt mij geforceerd te veronderstellen dat Saenredam dit onderdeel van de koorbanken heeft losgemaakt, vervolgens tot portaal heeft verbouwd en tenslotte richting absis heeft verplaatst. Daar komt bij dat de twee rechtstandige onderdelen zo niet kunnen worden verklaard. De vastgelegde situatie is echter moeiteloos te begrijpen door ervan uit te gaan dat de constructie geen portaal is, noch een bisschopszetel, maar een priestergestoelte.

Een priestergestoelte (Lat. sedilia) is bestemd voor de geestelijken die de mis opdragen. Het werd gebruikt tijdens die gedeelten van de mis gedurende welke de geestelijken mochten zitten, zoals het Kyrie, Gloria en Credo. Een dergelijk gestoelte heeft doorgaans drie zitplaatsen, één voor de priester, één voor de diaken en één voor de subdiaken. Normaal gesproken zit de officiërende priester in het midden, met de diaken en subdiaken respectievelijk ter rechter- en ter linkerzijde. De gebruikelijke plaats voor een dergelijke gestoelte is aan de epistelzijde (rechterzijde) in het koor en dicht bij het hoofdaltaar.[5] De kerk van het voormalige Kruisherenklooster van Ter Apel is één van de weinige kerken in Nederland waar de liturgische dispositie van het koor, inclusief sedilia en koorbanken, in haar oorspronkelijke toestand bewaard is gebleven (Afb. 3).[6] Wat Saenredam heeft weergegeven kan met dit alles goed worden verenigd. Het bouwsel staat op de liturgisch juiste plaats in het koor; de driedeling in de constructie suggereert dat de drie zitplaatsen van elkaar zijn gescheiden; de trede in het midden geeft ongetwijfeld de plaats van de priester aan. Het baldakijn is eveneens een gebruikelijk onderdeel van sedilia.

Tegenwoordig zijn er nog maar weinig sedilia van voor de Reformatie in Nederland over. Behalve de sedilia in Ter Apel, die uit het begin van de zestiende eeuw dateren, vindt men stenen exemplaren in de Sint-Plechelmusbasiliek in Oldenzaal en de Bo-

Afb. 3. Kloosterkerk, Ter Apel. Kijk op de zuidzijde van het koor en de koorsluiting (foto Instituut voor Liturgiewetenschap, Groningen).

Afb. 5. Cunerakerk, Rhenen. Gezicht op het koor. Naar een prentbriefkaart uit het begin van deze eeuw (Verz. H.P. Deys, Rhenen).

venkerk in Kampen.[7] Houten sedilia zijn tegenwoordig nog zeldzamer dan die van steen. Het grote meubelstuk, dat nu in de zuiderkruisarm van de Cunerakerk in Rhenen staat, is vrijwel zeker het enige houten priestergestoelte van voor de Reformatie dat in een Nederlandse kerk bewaard is gebleven. Het eenvoudige, maar elegante meubel hoort zonder twijfel bij de koorbanken uit 1570, die nog wel op hun oorspronkelijke plaats in de kerk staan. Enkele oude foto's, die na de publicatie over dit meubelstuk in een eerder nummer van dit *Bulletin* aan het licht zijn gekomen, laten duidelijk zien dat het priestergestoelte inderdaad in het koor heeft gestaan, ook al is de vastgelegde opstelling niet de oorspronkelijke.[8] Een foto uit 1892 toont het gestoelte tegen het midden van de koorsluiting met houten banken ter weerszijden (Afb. 4). Blijkens een prentbriefkaart uit het begin van deze eeuw zijn deze banken later verwijderd. Interessant op deze foto zijn verder de nissen (sacramentsnis en piscina?) in de koorsluiting, die inmiddels ook zijn verdwenen (Afb. 5).

Het gestoelte in Rhenen heeft geen afgescheiden zitplaatsen, maar qua opbouw doet het aan het rijker versierde exemplaar in Den Bosch denken: ook hier wordt de overhuiving gedragen door zuilen op hoge postamenten. De zittingen van dit gestoelte zaten echter vast, terwijl die in Den Bosch verwijderd lijken te zijn of, wat waarschijnlijker is, opgeklapt waren toen Saenredam het geheel tekende.

Door de constructie die Saenredam heeft vastgelegd op te vatten als een priestergestoelte kunnen tevens enkele vermeldingen in de kerkrekeningen beter worden verklaard dan voorheen. De tekening toont een Renaissance meubel met een rijk versierd baldakijn dat goed vergelijkbaar is met dat van de preekstoel, die nog steeds in het schip van de kerk staat; zo worden beide baldakijnen bekroond door een open lantaarn (Afb. 6). Aangezien men tegenwoordig algemeen aanneemt dat het baldakijn van de preekstoel in de jaren vlak na de beeldenstorm van 1566 is vervaardigd, ligt het voor de hand te veronderstellen dat ook het priestergestoelte in die tijd tot stand is gekomen. Het blijkt uit de kerkrekeningen dat er toen veel schrijn- en houtsnijwerk in opdracht is gegeven. Helaas valt uit de posten niet altijd even eenduidig op te maken aan welke inrichtingsstukken is gewerkt. Zo is er een paar keer sprake van een gestoelte. Op 27 maart 1567 wordt Joachim Dincx, een 'screynwerker oft kistemaecker', uitbetaald voor 'zekere willigen plancken ende verbesicht aen het nyeuwe gestoelte'.[9] Op 29 november van dat jaar zijn drie stuivers gespendeerd 'aen bier dat men dronck doen [toen] men den stoel richtten [oprichte]'.[10] Tot op heden zijn er twee kandidaten voor dit gestoelte genoemd: de bisschopszetel en de preekstoel. In beide gevallen levert dat een moeizame verklaring op.

De preekstoel dateert van na 1541 en van voor 1566 (Afb. 6). In 1541 werd er bij legaat geld geschonken voor de vervaardiging ervan en in de processen-verbaal van de beeldenstorm staat vermeld dat het meubel gespaard is gebleven. Aangezien men een stijlverschil kan vaststellen tussen de kuip en het overdadig versierde baldakijn, is het aannemelijk dat dit laatste onderdeel pas na de beeldenstorm, in de jaren 1567 en volgende, is toegevoegd.[11] Mosmans' veronderstelling dat de reeds geciteerde mededeling 'doen men den stoel richtten' alleen op dit baldakijn betrekking zou hebben is echter geforceerd: het hoofddeel van de preekstoel stond er immers al.[12] Op gezag van Mosmans heeft men tot nu altijd aangenomen, dat ook de bisschopszetel gedurende de jaren 1567-1569 is vervaardigd (Afb. 2).[13] Het is echter ook mogelijk dat dit al in 1563 was gebeurd, het jaar waarin Franciscus Sonnius, de eerste bisschop van Den Bosch, zijn plechtige intrede deed. Het is zelfs denkbaar dat de bisschop zijn zetel in de koorbanken zelf heeft moeten bekostigen. Het Bossche kapittel, beducht voor het verlies van privileges, was namelijk in het geheel niet gecharmeerd van de verheffing van de Sint-Jan tot kathedraal en heeft de bisschop op allerlei manieren tegengewerkt. Hoe dit ook dit zij, zoals hierboven al is aangestipt was de bisschopszetel eerder een aanpassing aan het koorgestoelte dan een meubel dat moest worden opgericht.

De interpretatie van de documenten wordt echter makkelijker door te veronderstellen dat het meubel uit de rekeningen het door Saenredam getekende priestergestoelte is. Gezien de overeenkomsten met het preekstoelbaldakijn kan dit 'gestoelte' in 1567 heel goed 'nieuw' zijn geweest en bovendien kan men zich moeiteloos voorstellen dat dit grote meubel moest worden opgericht.

De maker van het gestoelte is naar alle waarschijnlijkheid Jan Schalcken geweest. Deze Bossche schrijnwerker is van 1567 tot in 1570 met een groep medewerkers in de kerk actief geweest. Hij zal verantwoordelijk zijn geweest voor het timmermanswerk; voor de gesneden ornamentele en figuratieve onderdelen zal men één of meer beeldsnijders hebben gecontracteerd. In de kerkrekeningen is sprake van verscheidene 'antyxsnijders', onder wie Cornelis Bloemaert, de vader van de schilder Abraham Bloemaert.[14] Uit het hoge honorarium dat hij toucheerde zou men kunnen afleiden dat hij belangrijk werk heeft geleverd, maar helaas kan het bewaard gebleven snijwerk niet met zekerheid aan wie dan ook worden toegeschreven. Wel kan men veronderstellen dat het figuratieve snijwerk van het preekstoelbaldakijn overeenkwam met dat van het priestergestoelte. Als ook de kwaliteit navenant was, dan is het verlies van de sedilia eens te meer te betreuren.

Het voorafgaande kan nu als volgt worden samengevat. Het bouwsel rechts van het hoofdaltaar in de Sint-Jan, dat in 1632 door Saenredam werd getekend, is een priestergestoelte, naar alle waarschijnlijkheid het 'nyeuwe gestoelte' dat in de kerkrekeningen over 1567 wordt genoemd. Het is uitgevoerd in het kader van de herstel- en verfraaiingswerkzaamheden na de beeldenstorm, vermoedelijk door de schrijnwerker Jan Schalcken. Aldus is een belangrijk onderdeel van de oorspronkelijke inrichting van de Sint-Jan nader bepaald.

Noten

1 C. Peeters, De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch (Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), 's-Gravenhage 1985; A.M. Koldeweij, 'Pieter Saenredam had al getekend wat Matthieu Brouerius de Nidek beschreef: het doxaal en de koorbanken in de Sint Jan te 's-Hertogenbosch', Nederlands kunsthistorisch jaarboek 38 (1987), 185-200; De koorbanken in de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1991.

2 W. Bergé, 'Het voormalige hoogaltaar in de Sint Jan', in: A.M. Koldeweij (ed.), In Buscoducis. Bijdragen, Maarssen - 's-Gravenhage 1990, 439-463; idem, 'Nieuwe gegevens betreffende de meubilering van het koor der Sint Jan te 's-Hertogenbosch tussen 1610 en 1620', Jaarboek Monumentenzorg (1991), 96-113.

3 A.M. Koldeweij (ed.), In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance, Maarssen - 's-Gravenhage 1990, 44-45 (met oudere literatuur).

4 Peeters, op. cit., 351.

5 The Oxford dictionary of the Christian church, Londen 1957, 1236 s.v. 'Sedilia'; E.J. Haslinghuis, Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis, herz. druk, Utrecht - Antwerpen 1986, 327 s.v. 'Sedilia'; A. Reinle, Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter, Darmstadt 1988, 60-61.

6 Voor deze sedilia, Munsterse import van rond 1500, zie nu R. Karrenbrock, Evert van Roden, der Meister des Hochalters der Osnabrücker Johanniskirche. Ein Beitrag zur westfälischen Skulptur der Spätgotik (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen, 31), Osnabrück 1992, 45, 319-320.

7 E.H. ter Kuile, Twente (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, IV/1), 's-Gravenhage 1934, 98; D.P.R.A. Bouvy, Middeleeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden, Amsterdam 1947, 181-182; E.H. ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis van de St.-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen', Bulletin KNOB 71 (1972), 72-86, spec. 81-82.

8 V.M. Schmidt en M. Gudwin, 'De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen', Bulletin KNOB 90 (1991), 175-179. Ik ben dr. H.P. Deys, Rhenen, zeer erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de foto's.

9 Peeters, op. cit., 350. Cf. J. Mosmans, De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch 's-Hertogenbosch 1931, 381 noot 3. Ik ben prof. Peeters zeer erkentelijk voor zijn commentaar op een eerste versie van dit artikel en de toezending van zijn uittreksels uit de kerkrekeningen. Het archief van de Sint-Jan is op dit moment (najaar 1992) niet raadpleegbaar vanwege een grootscheepse reorganisatie.

10 Mosmans, op. cit., 403 noot 7; Peeters, op. cit., 358.

11 Mosmans, op. cit., 403; J.S. Witsen Elias, Koorbanken, koorhekken en kansels (De schoonheid van ons land, 1), Amsterdam 1946, 64-66; Peeters, op. cit., 358-359.

12 Mosmans, op. cit., 403 en 430. Zo ook Peeters, op. cit., 358.

13 Mosmans, op. cit., 381; Peeters, op. cit., 337, 351; De koorbanken in de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1991, 67.

14 Mosmans, op. cit., 427-431; Peeters, op. cit., 337; M.J. Bok, 'Bloemaert en 's-Hertogenbosch', in: In Buscoducis 1450-1629, 551-554, spec. 551-552.

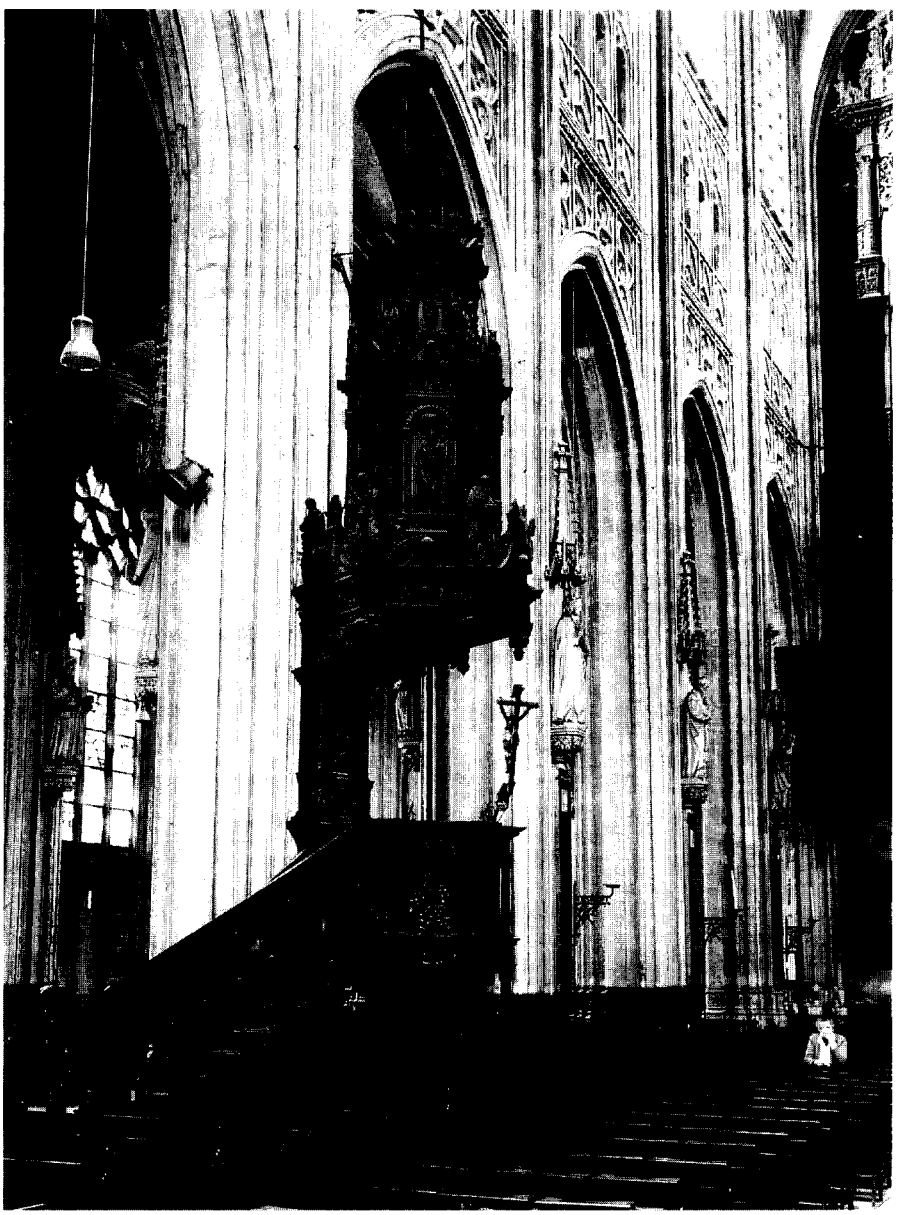

Afb. 6. Preekstoel, tussen 1541-1566, 1567-1569 ('s-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal; foto RDMZ).

De klokken van Giessen-Oudekerk en Oosterwijk

door R.F. van Dijk en H.J. van Nieuwenhoven

Archiefonderzoek kan de herkomst van oude klokken verklaren. Door twee toevalsvondsten (niet altijd is systematisch te zoeken) kwam er meer licht op de geschiedenis van de klokken van twee dorpen in Zuid-Holland.

Giessen-Oudekerk

Op 26 maart 1542 sloten de kerkmeesters van Giessen-Oudekerk (nu deel van Giessenburg) ten overstaan van schepenen van Gorinchem een overeenkomst met Jan Jaspers, meester-klokkengieter te 's-Hertogenbosch. Men vond namelijk de bestaande klok te klein. De klokken van de naburige dorpen Goudriaan en Hoornaar overstemden het geluid van het Oudekerkse exemplaar van ongeveer 25 h... (de rest van het woord is onleesbaar). Met toestemming van de pastoor, de ambachtsheer en de schout kreeg Jaspers de opdracht deze klok te vergieten en verzwaren tot een gladde, gave, ongekuilde en ongebuilde klok, zonder scheuren of reten en vooral groter dan enige andere klok in de Alblasserwaard.
Daartoe brachten de kerkmeesters de oude klok naar 's-Hertogenbosch en betaalden reeds een derde van de kosten voor het vergieten (*f* 4 per honderd pond) en het verzwaren "omtrent 400 of 500 van zijn spijs" (*f* 14 per honderd pond). Het werk moest klaar zijn op 24 juni, waarna de kerkmeesters de nieuwe klok konden ophalen. Het kraangeld kwam voor hun rekening, terwijl Jaspers de waag en de tol betaalde. Met de knechten verdronken ze een gulden, op kosten van de kerkmeesters. Jaspers draaide op voor zes weken proefluiden, waarna hem nog een derde werd uitbetaald. Een half jaar later ontving hij het laatste derde. Sebastiaan Adriaans, waard in de Engel aan de Grote Markt te Gorinchem, stelde zich borg voor de kerkmeesters. De Gorinchemse tollenaarsknecht Willem Dirks stelde zich borg voor Jaspers.[1]
Thans valt deze klok niet meer te bewonderen. Volgens een legende vorderden de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog de klok, maar trachtten de Oudekerkers hem voor een roemloos einde te behoeden. Ze haalden hem uit de toren en rolden hem op palen de weg over, richting het Oudekerkse bos. Daarbij moesten ze over het riviertje de Giessen, maar de daarin liggende laag ijs kon het gewicht niet dragen. Onder

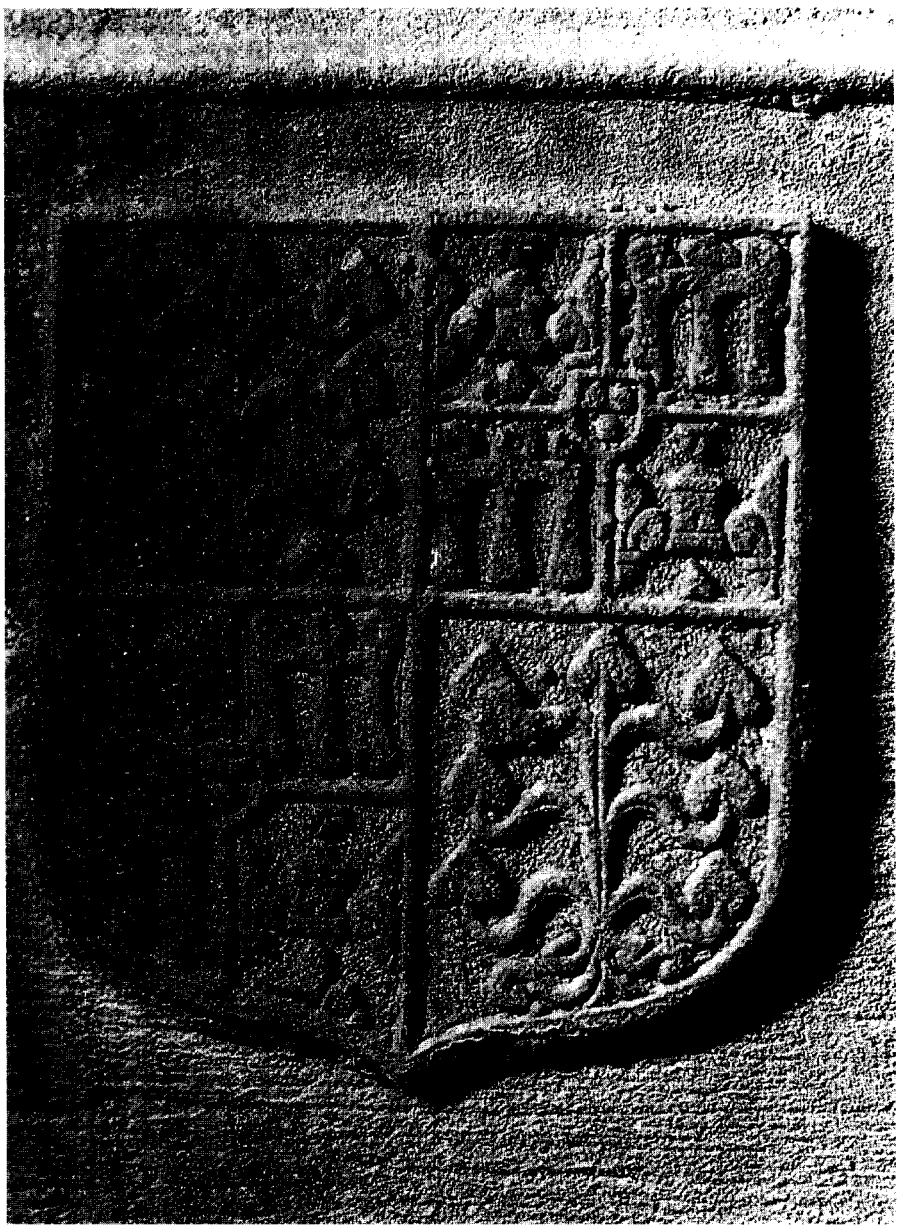

Wapen op de klok van Oosterwijk (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, G. Dukker 1991).

onheilspellend gekraak verdween de klok naar een onpeilbare diepte bij het gat van Jan Baan, d.w.z. bij de Kaloeve. Nog lange tijd hoorde men bij stormachtig weer de klok luiden...[2]

Een kern van waarheid kan hierin wel zitten. Vóór de restauratie van de kerk was de klokkestoel aanzienlijk groter en kon meer belasting hebben dan voor de nu nog aanwezige luidklok uit 1446 nodig was. Ook is uit de stadsrekening van Gorinchem over de periode mei 1572 - april 1573 bekend, dat in de zeven dorpen van het Land van Arkel, waar Giessen-Oudekerk net buitenviel, klokken werden opgehaald.[3] Gorinchem werd op 26 juni 1572 ingenomen door de Watergeuzen. Dezen komen meer dan de Spanjaarden in aanmerking voor klokkenroof, want laatstgenoemden hadden toch alle belang bij een goed geoutilleerde Rooms-Katholieke kerk. Nu zijn de bewoners van deze streek reformatorisch gezind en leggen de verantwoordelijkheid voor de roof liever bij de Spanjaarden.

Eerdergenoemde klok uit 1446[4] heeft niet altijd in Giessen-Oudekerk gehangen, want eind zestiende eeuw was daar helemaal geen klok. Giessen-Oudekerk eiste toen een klok op die hing in de Nieuwkerk te Dordrecht en waarvan men beweerde dat die uit Giessen-Oudekerk afkomstig was.[5]

Oosterwijk

Op 21 november 1548 loste de Gorinchemse herbergier en zilversmid Peter van Grootvelt twee erfrenten af. Deze renten kwamen ten goede aan de kerkmeesters van Oosterwijk, berustten op een stuk griend in het Bakkersweer en op een stuk land in de Breehoef (beide te Oosterwijk) en bedroegen resp. 5 en 4,5 stuiver per jaar.

In 1545 had Van Grootvelt zich verbonden jaarlijks aan enkele particulieren *f* 6 dan wel *f* 7 te betalen, beide af te lossen met *f* 100, ofwel met ongeveer een vijftienvoud van de jaarlijkse last.[6] Een rekensom leert dat de kerkmeesters van Oosterwijk ruim *f* 7 ineens ontvingen, althans als de aflossing hier ook op de penning vijftien gesteld was. Dat geld, en waarschijnlijk nog heel wat meer, gebruikten de kerkmeesters voor de aanschaf van een klok, die geleverd werd door de graaf van Buren.[7] Dat was toen Maximiliaan van Egmond; zijn dochter Anna huwde later met prins Willem van Oranje.

Genoemde luid- en slagklok is vermoedelijk afkomstig uit Frankrijk en gegoten in 1502 met een diameter van 85,7 cm. De naam van een gieter is niet meer leesbaar, aangezien de klok door corrosie is aangetast. In de tekstband staat: FRANCHOISE EST MON NON GHIER (?) TENUD (?) L'AN MDII DEUS MI FONDUE.[8]

Maximiliaan van Egmond was in 1531 gehuwd met Françoise de Lannoy.[9] Haar geboortejaar is niet bekend, maar zou eventueel 1502 kunnen zijn. Toch is het onwaarschijnlijk dat de klok naar haar verwijst. Er komt namelijk een wapen op voor, dat niet van Françoise de Lannoy is, noch van haar man.[10] Gezien de vermoedelijk Franse herkomst van de klok lijkt het meer voor de hand te liggen dat Maximiliaan hem als oorlogsbuit meenam van een veldtocht in Frankrijk. In dienst van Karel V nam hij daar in 1537 twee steden in, nl. Saint-Pol in Artois en Montreuil-sur-Mer in Picardië. Mogelijk was de klok in 1502 door een vooraanstaand persoon geschonken aan de kerk van een van die steden.

Het wapen op de klok kan als volgt worden beschreven:

gevierendeeld:

1 en 4 een uitgerukte linde

2 en 3 nogmaals gevierendeeld:
1 en 4 een puntig gedekte burcht met boven, onder, links en rechts een gespleten lelie
2 en 3 drie figuren (?)
hartschild: drie bezanten

Dit wapen komt niet voor bij Rietstap. Het hartschild zou echter kunnen wijzen op de Picardische familie Des Rotours. In de tijd dat de klok gemaakt werd, was écuyer Jean III heer van Les Rotours, Le Sacq, Fumesson, L'Eveillerie enz.. Hij was een zoon van Robert des Rotours en Jeanne de Raveton en was getrouwd met Denise de Fallais.[11]

De in het wapen voorkomende linde kan ook gezien worden als een kriekelaar. Dit wapenfiguur wordt bijna uitsluitend gevoerd door families in Picardië en Artesië,[12] zoals de zeer vooraanstaande familie Créquy.

Samenvatting

In 1542 kreeg de kerk van Giessen-Oudekerk een nieuwe klok, die vermoedelijk in 1572 door de watergeuzen werd omgesmolten. In 1548 kreeg de kerk van Oosterwijk een klok uit 1502, die vermoedelijk in 1537 als oorlogsbuit uit Noord-Frankrijk was meegenomen.

Noten

1 Gemeentelijk Archief Gorinchem, Rechterlijke Archieven van Gorinchem en het Land van Arkel, inv.nr. 127, f. 81; inv.nr. 68, f. 45v.

2 Wetenswaardigheden over de kerk te Giessen-Oudekerk / Dick van den Dool. - Giessenburg : [s.n.], 1983. - p. 9-12.

3 GAG, Archief Stadsbestuur, inv.nr. 1416, f. 68v, 91, 111v, 116, 118v.

4 Beschreven in:
Klokken en klokkengieters : Bijdragen tot de campanologie / door de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging. - [S.l.] : NKV, 1963. - p. 253.
Ook beschreven in:
De Alblasserwaard / door Catharina L. van Groningen. - Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg ; Zwolle : Waanders, 1992. - (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst). - p. 199.
Zie verder:
De Giessen-Oudekerkse torenklok / Janny Oubelkas-Lock.
In:
De kroniek : Kwartaalblad van de Geschiedkundige Vereniging Giessenburg en Schelluinen, 11e jaargang, nr. 3 (sep. 1990), p. 67-68.

5 Classicale acta 1573-1620 : Particuliere Synode Zuid-Holland : Classis Dordrecht 1573-1600 / bewerkt door dr. J.P. van Dooren. - 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff, 1980. - (Rijks Geschiedkundige Publicatiën ; kleine serie ; 49). - p. 316, 448, 517.

6 RA 71, f. 63 en 75

7 RA 127, f. 555.

8 De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk / door Catharina L. van Groningen. - 's-Gravenhage : SDU ; Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1989. - (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst). - p. 301.

9 Genealogie der heren en graven van Egmond / door dr. A.W.E. Dek. - 's-Gravenhage : [s.n.], 1958. - p. 67.

10 Prins Willem van Oranje 1533-1933. - Haarlem : H.D. Tjeenk Willink, 1933. - p. 104-105.

11 Nobiliaires généraux de France, ou recueil des jugements souverains de noblesse : Picardie : Généralité d'Amiens. - Paris : Béthune, 1829. - (Archives généalogiques et historiques de la noblesse de France).

12 Rietstap's handboek der wapenkunde. - 4e druk / door C. Pama. - Leiden : E.J. Brill, 1961. - p. 167.

Torenhoge misverstanden?

Een reactie op K. van der Ploeg 'Wat kan architectuur in de Middeleeuwen betekenen? Naar aanleiding van A.J.J. Mekking, Het Spel met toren en Kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht, Zutphen 1992.'

Toen Kees Van der Ploeg mij liet weten dat hem gevraagd was mijn inaugurele rede voor het Bulletin te bespreken, was ik blij met deze belangstelling. Omdat ik uit ervaring weet hoeveel zaken niet, of anders geformuleerd, in een recensie terecht komen als er vooraf een gesprek heeft plaats gehad tussen betrokkenen, stelde ik hem voor op korte termijn bij elkaar te komen. Van der Ploeg gaf er echter de voorkeur aan de traditionele scheiding tussen auteur en recensent te handhaven, zodat er eerst een bespreking zijnerzijds zou worden afgedrukt waarop ik dan weer zou kunnen reageren. Toen ik niet lang daarna de kopij van hem ter lezing ontving, werd mij al direct *duidelijk dat een reactie mijnerzijds niet achterwege* mocht blijven. Zodra de recensie in aflevering 3/4 van de jaargang 1992 was verschenen, ging ik aan het werk. Ik moet eerlijk bekennen dat het mij niet is meegevallen: het niveau van de bespreking niet en ook niet de tijd die het formuleren van deze reactie mij heeft gekost. Mijn aanvankelijke wrevel sloeg na enige tijd echter om in enthousiasme. Van der Ploeg dwong mij ertoe mijn theorie over het allegorische gebruik van architectuur in de Middeleeuwen op een aantal wezenlijke punten nader uit te werken en opnieuw te formuleren. Ik merkte dat ik verder dan ooit doordrong in wat ik als het wezen beschouw van de middeleeuwse architectuur-copie. Het resultaat is de meest complete, en naar ik hoop ook de meest bevattelijke beschrijving die ik tot nogtoe van dit verschijnsel heb gegeven. En dit alles dank zij mijn recensent!

1. Over de Middeleeuwen

In ons land, waar de belangstelling voor de Middeleeuwen zich al zo'n vijftien jaar in een hoogconjunctuur mag verheugen, verwondert het dat iemand als Van der Ploeg nog van mening is '(...) dat de middeleeuwer een logische standvastigheid wordt opgedrongen, die mij te modern aandoet voor deze periode (p. 129, k.2)'. Het cliché van de 'duistere Middeleeuwen' is blijkbaar heel hardnekkig! Ook de zin die mijn recensent op de voorafgaande doet volgen geeft te denken: 'Huizinga heeft er indertijd op gewezen dat in de Middeleeuwen het concrete gedrag zonder verband met de aangehangen denkbeelden kan zijn, ja zelfs ermee in tegenspraak (...)'. Waren de 'middeleeuwers' nu modern of niet? Ofschoon hij het niet schijnt te beseffen, snijdt Van der Ploeg hier een thema aan uit de discussie over de wordingsgeschiedenis van het menselijk brein dat door het veel verkochte en omstreden boek 'De tranen van de krokodil' (1989) van prof. dr. P. Vroon nog onlangs een breed publiek heeft bereikt. De auteur stelt hierin dat de discrepantie tussen leer en leven uit de archeologie van onze, nog deels reptileuze, hersenen moet worden verklaard.
Tenslotte lijkt het mij onnodig dat Van der Ploeg zich zorgen maakt over het abstractievermogen van de 'middeleeuwse mens' (p. 122, k,3). Niets wijst er immers op dat dat minder was dan het onze.

2. Over de betekenis van de uitmonstering van het kerkgebouw

Relatief onbelangrijk voor het verloop van zijn betoog, maar toch wel erg storend als weergave van de geschiedenis van de decoratie van het middeleeuwse kerkgebouw is de passage die Van der Ploeg aan dit aspect wijdt in het eerste tekstblok van de tweede kolom van p. 122. Hij stelt daar dat 'Wat in de vroege middeleeuwen door het gebouw zelf kon worden uitgedrukt, (...) nu [lijkt] te zijn verschoven naar de decoratieprogramma's in beeldhouwwerk, gebrandschilderd glas en muurschilderingen(...). Men zou, ietwat schematiserend, kunnen zeggen dat de ikonografie van de architectuur (buiten de angelsaksische wereld ikonologie van de architectuur genaamd, AJM) meer en meer wijkt voor die van de beeldende kunst. *Natuurlijk komen er ook in het romaans decoratie*programma's voor aan portalen en kapitelen, maar deze zijn vooral in Frankrijk te vinden (...)'. Van der Ploeg probeert hier, tegen de algemene overtuiging in, een parallel te construeren tussen het vermeende verlies aan symbolische betekenis van de architectuur, na de zogenaamde romaanse periode, en de door hem veronderstelde toename van betekenisrijke voorstellingen aan het kerkgebouw. Op het vermeende verlies aan symbolische betekenis kom ik terug in paragraaf 4. Hier wil ik een samenvatting geven van de, door niemand in essentie betwiste, communis opinio onder vakgenoten op dit punt.
De doorgaans aanzienlijke muur- en gewelfvlakken van het 'vroege' kerkgebouw werden als regel benut voor beschildering, iets dat Van der Ploeg tot mijn verbazing onvermeld laat. Niets wijst erop dat de iconografische programma's van deze twee-dimensionale decoratie minder sterk gerelateerd waren aan de structuur, de functie en de betekenis van het gebouw, dan de, doorgaans latere, sculpturale. Als de muur- en gewelfvlakken van het kerkgebouw, door de sterkere geleding ervan – iets dat reeds aanvangt rond 1100 met de introductie van het zogenaamde gebonden systeem – en door de vergroting van het vensteroppervlak vanaf het midden van de twaalfde eeuw, minder geschikt worden voor grote picturale programma's, nemen deze in aantal en omvang af. Als ze tenminste niet juist op de ramen terugkeren, zoals in de 'hoog gotische' Sainte-Chapelle te Parijs, waarvan de wanden in de bovenkerk voor het overgrote gedeelte uit glas bestaan. Dat de uitbeelding van verhalende of allegorische voorstellingen in steen aan portalen en elders aan het kerkgebouw zich vooral in Frankrijk zou hebben voorgedaan moet sterk worden gerelativeerd. De inhoudelijke implicatie van deze bewering, dat de symbolische betekenis van de architectuur van het Franse kerkgebouw daarom zwakker zou zijn geweest dan in andere landen van Europa, moet als volledig ongegrond van de hand worden gewezen.
Veel ernstiger voor de strekking van het betoog van Van der Ploeg is het feit dat dit wordt ontsierd door fouten en slordigheden waar het fundamentele kwesties van methodische aard betreft.

3. Over de relatie tussen concept, stijl en betekenis

Uit alles blijkt dat Van der Ploeg zich niet heeft afgevraagd met welke aspecten van de architectuur een mogelijke symbolische betekenis was verbonden en door welke instanties, die bij het tot stand komen van een gebouw waren betrokken, deze betekenis eventueel werd geïntroduceerd. Dit is vooral een gevolg van het feit dat de auteur zich, ook al lijkt bij oppervlakkige lezing het tegendeel het geval, geen rekenschap heeft gegeven van zijn eigen standpunt inzake architectuurhistorische methodiek. Hij gaat uit van een verabsoluteerde stijlhistorische benadering en de bijbehorende misverstanden omtrent de rol van de bouwmeester en het ontstaan van bouw- en siervormen. Deze benadering is niet alleen reeds lang achterhaald, maar sluit bovendien het bestaan van politiek getinte architectuur-symboliek, zoals die door mij bijvoorbeeld wordt herkend in het gebruik van het concept van de Domtoren, categorisch uit. Van der Ploeg zou een helder betoog hebben kunnen schrijven als hij zich van deze consequentie bewust was geweest. Hij verwerpt het voorkomen van politiek-historische symboliek echter niet, waardoor hem niets anders rest dan, wanneer hij dat nodig acht, deze op grond van methodisch niet onderbouwde gelegenheids-argumenten te bestrijden.
Wellicht is ditzelfde gebrek aan methodisch bewustzijn er de oorzaak dat hij zo nonchalant omspringt met een cruciaal adjectief als 'stilistisch'. Op een en dezelfde pagina zegt hij namelijk het volgende: '(...) ik ben daar niet zo zeker van, want het zou betekenen dat ook stilistische kenmerken betekenisdragers kunnen zijn' (p. 124, kolom 2), en verder: 'Men kan weliswaar aanvoeren dat de historische omstandigheden veeleer naar Utrecht dan naar Naarden wijzen, maar daarmee wordt een vermeende stilistische verwantschap er nog niet waarschijnlijker op' (kolom 3). In het eerste citaat vraagt Van der Ploeg zich af of een bouwtrant of stijl kan verwijzen naar een niet-kunstzinnige betekenis. In het tweede citaat gaat hij ervan uit dat dit inderdaad mogelijk is, maar volgens hem is dat in het bewuste geval niet aan de orde. Het probleem dat Van der Ploeg in het eerste citaat aansnijdt, is al enige decennia onderwerp van discussie onder kunsthistorici die zich bezig houden met de beeldende kunsten. Het is een zeer interessant probleem, ook voor de geschiedschrijving

Afb. 1. De 'Toren van David' wordt door engelen met vuurmonden tegen het kwaad verdedigd. Titelprent van 'Supplementum Celifodine' (Supplement op de hemelse 'Fundgrube') (1490-1502) van Johannes von Paltz.

van de architectuur, maar – en hier stuit men op een volgende slordigheid van de auteur – het werd door mij nergens, direct noch indirect, ter sprake gebracht. Ik heb de kwestie van de stijl namelijk bewust buiten beschouwing gelaten omdat deze hooguit in negatieve zin van belang is voor mijn betoog. Voor alle duidelijkheid: onder stijl wordt hier, zoals gebruikelijk, de manier ('maniera' It.) verstaan waarop een bepaalde groep van bouwlieden uitvoering heeft gegeven aan het architectonische concept. De niet-artistieke betekenis van de torens die ik heb onderzocht wordt daarentegen zichtbaar gemaakt door middel van het concept. Dat wil zeggen: door middel van de hoofdvormen van het bouwlichaam en de geleding van de wanden. Dit blijkt onder andere uit het feit dat de stijl waarin de torens zijn uitgevoerd het concept niet heeft beïnvloed. Dat Van der Ploeg dit niet heeft opgemerkt leest men in hetgeen hij met betrekking tot de Cunerakerk te Rhenen beweert: 'Bij een nauwkeurige beschouwing vallen er echter ook Nederrijnse kenmerken aan de toren van Rhenen te ontdekken. Zo wordt het portaal, dat door een middenstijl in tweeën is gedeeld, met het venster daarboven in een diepe nis gevat. Van deze en de meeste andere nissen hebben de dagkanten een typisch Nederrijns hol profiel. De benedenverdieping wordt verder begeleid door overhoekse steunberen, weliswaar niet zo prominent als in Zaltbommel, maar onmiskenbaar verwant aan het Nederrijnse schema. Het lijkt mij daarom dat er niet zozeer sprake is van een bewuste verwijzing met politieke oogmerken, maar dat het veeleer gaat om een versmelting van het oudere Utrechtse type met het vormenrepertoire dat rond 1500 in de Nederrijnse gotiek in zwang was. Met andere woorden: in de eerste plaats zal de architect verantwoordelijk zijn geweest voor het uiterlijk.' (p. 125, kolom 1 en 2). Bij mijn recensent lopen concept en vormgeving kris kras door elkaar. Daarom ziet hij er ook geen been in een type bouwwerk met de vormgeving ervan te laten 'versmelten', ofschoon het hier om grootheden van een geheel andere orde gaat die nooit gelijktijdig maar steeds na elkaar werden vastgesteld. De hoge en diepe nis die het portaal en het venster van de onderste geleding omvat wordt door Van der Ploeg evenmin herkend als een van de meest gereproduceerde onderdelen van het concept van de Domtoren. Hij doet het daarentegen voorkomen alsof dit een kenmerk zou zijn van de zogenaamde Nederrijnse bouwstijl. Dit gaat hooguit op voor het holle profiel.In principe zou een constructief element als de overhoeks geplaatste steunberen tot het concept van een bouwwerk kunnen behoren. Zoals Van der Ploeg al suggereerde spelen deze echter nauwelijks een rol in het 'Erscheinungsbild' van de Cuneratoren en kunnen daarom tot het persoonlijke 'vocabulaire' van de meester-steenhouwer worden gerekend die de leiding had over de uitvoering van het concept dat door de opdrachtgever was goedgekeurd. Het is weinig consequent dat hij vervolgens zwijgt over het vóórkomen van haaks geplaatste steunberen aan de onderste geleding van de Onze-Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort en aan die van de toren van bisschop David te Wijk-bij-Duurstede, ofschoon het voorbeeld van beide, de Domtoren, geen steunberen heeft.
Zoals steeds weer opnieuw blijkt uit tal van schriftelijke bronnen had ook in de (late) Middeleeuwen de opdrachtgever het laatste woord en hield hij er soms uitgesproken opvattingen op na als het om het concept ging. Daarbij werd hij niet in het minst gehinderd door de complicaties van het bouwbedrijf, anders dan Van der Ploeg stelt, omdat deze blijkbaar ook op dit punt concept en uitvoering met elkaar verwart. Voor de verwezenlijking van de plannen werd immers, zoals nog steeds, een min of meer bekwame vakman ingehuurd? Nieuwe en zeer overtuigende aanwijzingen voor deze gang van zaken zal men kunnen aantreffen in de monografie van Dr. Leonhard Helten over meester Rutger van Keulen, en de bouw van de twee grote parochiekerken van Kampen, een boek dat in de Clavis Reeks voor 1994 is gepland.

Aan het begin van deze paragraaf wees ik er al op dat Van der Ploeg uitgaat van een verkeerd beeld van de rol van de leider van een bouwéquippe – door hem anachronistisch architect genoemd – en van een minstens even betwistbare visie op de receptie en de verandering van bouwen siervormen. Beide misverstanden hebben zich in de loop van de negentiende eeuw stevig genesteld in de kunsthistorische literatuur, en zijn daar, ondanks het feit dat zij steeds weer opnieuw worden bestreden, blijkbaar niet uit weg te branden.
Mijn criticus koestert kennelijk nog de romantische fictie van de vrij-scheppende bouwmeester, anders begrijp ik niet hoe hij tot de volgende uitspraak is gekomen: '(...) in de eerste plaats zal de architect verantwoordelijk zijn geweest voor het uiterlijk (p. 125, kolom 2)'. Dat de keuze voor bepaalde bouwvormen in eerste instantie de zaak was van de opdrachtgever, heb ik hier en elders reeds bij herhaling betoogd en beargumenteerd. Dat ook siervormen het onderwerp van bewuste, tevoren gemaakte menselijke keuzes konden zijn, of tenminste hun ontstaan te danken hebben aan de bewuste handeling van een werkman die, al of niet variërend, weergaf wat hij elders had gezien en geleerd, heeft Van der Ploeg onvoldoende tot zich laten doordringen. Vandaar dat hij zich in zijn benadering een klakkeloze(?) aanhanger toont van versleten evolutionistische theorieën, die wellicht in sommige takken van de natuurwetenschappen hun nut hebben bewezen, maar die in de geschiedschrijving van de kunst slechts onheil hebben gesticht: 'Verder lijkt het zo te zijn dat er zich door de eigen dynamiek van het bouwbedrijf een rijk vormenrepertoire ontwikkelt, dat in elk geval beduidend minder dan in de vroege middeleeuwen zinnebeeldig kan worden geduid, maar veeleer puur architectonisch middel is'(p. 122, k. 1 en 2 en p. 125, k 2). De hogere, nog door niemand waargenomen macht van de 'eigen dynamiek van het bouwbedrijf' die als een immanente kracht de mens tot het willoze werktuig zou hebben gemaakt van een eveneens nimmer geconstateerd autonoom ontwikkelingsproces van vormen speelt zich af tegen de achtergrond van het misverstand waarover ik het in de volgende paragraaf wil hebben.

4. Over het zogenaamde verschil in 'symbolisch gehalte' tussen Romaans en Gotiek

Wellicht de grootste beoordelingsfout die de grondlegger van de architectuur-ikonologie Günter Bandmann ooit maakte, is dat hij niet heeft onderkend dat architectuur en symboliek onlosmakelijk en voor alle tijden met elkaar zijn verbonden. In het korte laatste hoofdstuk van zijn 'magnum opus', 'Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger' (Berlin 1951) betoogt hij dat de gedeeltelijke bevrijding van de kloosterordes uit de greep van de grondheren en de opkomst van de burgerlijke samenleving het einde betekenden van de historisch-symbolische betekenis van de kerkelijke architectuur. Dat de beide verschijnselen hooguit een verschuiving in de historisch-symbolische betekenis teweeg hebben gebracht, is sindsdien door tal van auteurs, waaronder ikzelf, met kracht van argumenten aangetoond. Hoe hardnekkig een eenmaal toegekende betekenis juist verbonden kan blijven met een bepaald type gebouw, bleek nog maar kort geleden op verrassende wijze uit het verslag dat Kees van der Linden in Oud-Holland (1990) deed van zijn onderzoek naar de symboliek van het gedeelte van de Nieuwe Kerk te Haarlem, dat door Jacob van Campen werd verzorgd. Alsof het hier een Middeleeuws kerkgebouw betrof had de Haarlemse vroedschap bepaald dat het bedehuis voor de aanhangers van de nieuwe religie moest worden geconcipieerd als een nabootsing van de Tempel te Jerusalem.
De Tempel was al sinds vroeg-christelijke tijden een van de belangrijkste metaforen van de Hemelse Stad. Deze kosmische verblijfplaats van God en zijn Heiligen werd op een speciale wijze verbeeld door een aantal kathedrale kerken die sedert het midden van de twaalfde eeuw in de hoofdplaatsen van de zogenaamde koninklijke bisdommen van Frankrijk verrezen in een trant die wij gewend zijn gotisch te noemen. De bekende Duitse kunsthistoricus Hans Sedlmayr was een van eersten die hierop heeft gewezen, en wel in zijn boek 'Die Entstehung der Kathedrale'(Zürich, 1950). In datzelfde boek beweert hij dat het gotische gebouw, meestal niet zoals het romaanse in afzonderlijke hoofddelen kan worden ontleed, zodat de betekenis-aspecten ook minder gemakkelijk aan een wel omschrijfbaar bouwdeel konden worden gehecht, en daardoor noodzakelijkerwijze globaler werden. Van der Ploeg neemt niet alleen deze uiterst aanvechtbare these van Sedlmayr over maar combineert haar bovendien met de reeds hiervoor bestreden 'eigen dynamiek van het bouwbedrijf' tot een eigen verklaring voor de vermeende vermindering van de symbolische betekenis van de architectuur van de Gotiek (p. 121, k.2 en 122, k. 1 en 2). Het is niet moeilijk Sedlmayr's these te ontkrachten. Men hoeft daarvoor alleen maar te denken aan de grote massa niet-overwelfde Romaanse kerken, waarvan de elfde-eeuwse Pieterskerk te Utrecht een goed bewaarde representant is. Het schip en de zijbeuken van deze kerkgebouwen zijn op geen enkele wijze in overzichtelijke traveeën ingedeeld. Indien men via het concept van het eigen kerkschip de betekenis wilde incorporeren die was verbonden met het overeenkomstige bouwdeel in een andere kerk, dan was men gedwongen dat andere schip in zijn geheel te copiëren. In een gotische kerk kon men zich, omdat het schip doorgaans is opgebouwd uit een herhaling van duidelijk van elkaar gescheiden identieke traveeën, die telkens samenvallen met een gewelf-eenheid, beperken tot de 'reproductie' van een of meerdere traveëen. Een sterk vergelijkbare situatie kan men echter ook al aantreffen in Romaanse kerkschepen die zijn overwelfd volgens het zogenaamde gebonden stelsel. Ook hier is het schip opgedeeld in duidelijk van elkaar te onderscheiden gewelf-eenheden, zij het dat deze telkens twee openingen van de schiparcade omvatten omdat de gewelfvakken op vierkante grondslag zijn gebouwd, en niet op een rechthoekige zoals meestal het geval is in een gotische kerk. Ook voor de copieerbaarheid – want daarom gaat het in feite als we spreken over het symbolische gebruik van architectuur – van de overige bouwdelen van een kerk maakt het volstrekt niet uit of deze romaans of gotisch is. In beide gevallen zijn belangrijke gedeelten als het transept, het koor en de westpartij moeiteloos te onderscheiden, en niet alleen door de structuur van de plattegrond en de opstand maar ook door de – vaak geheel verschillende – bouwvormen en decoratie die per bouwdeel werden toegepast. Wat de bouwvormen, en soms ook de decoratie betreft, mag men dan weer verwachten dat deze welbewust op gezag van de opdrachtgever aan een ander gebouw werden ontleend omdat men deze om uiteenlopende redenen van historische aard in het eigen gebouw opgenomen wilde zien. Dit alles is geen ontdekking van mijzelf, maar een consta-

Afb. 2. Allegorie op de magister operum (meester steenhouwer /bouwmeester) (rechts) en de magister fabricae(?) (toezichthouder op organisatie en financiën van de bouw) (links) als 'levende stenen' omdat zij zich met hart en ziel hebben ingezet voor de bouw van de kathedraal van Basel. Dit reliëf uit de tweede helft van de twaalfde eeuw werd ingemetseld in de binnenzijde van de noordwestelijke muur van de kerk (foto van de auteur naar het afgietsel in het Stadt- und Münstermuseum te Basel).

tering die al enige decennia geleden werd gedaan en die een belangrijke impuls heeft gegeven aan het onderzoek naar de symbolische betekenis van gotische architectuur (p. 121, k. 1, p. 122, k. 2). Hieruit is in Duitsland een belangrijke nieuwe school van architectuur-ikonologen voortgekomen met als nestor Prof. Dr. Hans-Joachim Kunst, hoogleraar aan het Kunsthistorisch Instituut van de Philipps-Universität te Marburg. Geestverwanten en leeringen van hem zoals Dieter Kimpel, Robert Suckale en Wolfgang Schenckluhn geven op het ogenblik, zelfs in Frankrijk, de toon aan als het gaat om onderzoek naar gotische bouwkunst. Ik heb mij er zeer over verbaasd dat Van der Ploeg van dit alles geen weet lijkt te hebben, hoewel hij Kunst wel citeert (p. 125, k.3).

5. Over het gebruik en het karakter van architectonische elementen als symbolische vormen

5.1. Architectuur als historische bron

Wij kunsthistorici lijden aan een levensgroot minderwaardigheidscomplex ten opzichte van de wetenschappen die met teksten werken. Wij deinzen er meestal voor terug om onze eigen bronnen, de objecten en voorstellingen die wij bestuderen, direct te interpreteren. Wij voelen ons pas 'veilig' als wij er een tekst naast kunnen leggen. Volgens mij is dat een gevolg van de fixatie van onze cultuur op het geschreven woord, het visuele is al zeer vroeg als minderwaardig beschouwd. God is het woord ('logos') en het beeld leidt maar tot 'afgoderij' en andere 'ondeugden'. In de inleiding op mijn proefschrift (De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200, Zutphen 1986), heb ik reeds de nodige aandacht besteed aan het object als historische bron. Daar wordt onder andere de volgende, behartenswaardige uitspraak van Bandmann geciteerd die ook hier zeer op zijn plaats is: 'Der Historiker sieht die Kunstwerke als Illustrationen zur politischen Geschichte, der Liturgiegeschichtler sieht im kirchlichen Bauwerk ein zweckhaft und endlich perfekt durchorganisiertes Gebilde für die liturgischen Handlungen (...). Bei dieser Überbetonung der eigenen Quellen wird vergessen, dass sowohl das Kunstwerk wie die Rechtsurkunde, wie die liturgische Form verschiedene, aber gleichartige Äusserungen eines Gemeinsamen sind und alle als Quelle zu diesem Gemeinsamen dienen können'. Omdat deze media zich zowel van een eigen 'taal' bedienen als een eigen functie hebben is het van primair belang beide zo precies mogelijk te analyseren. Het analyseren van de architectuur als tekensysteem was tot nogtoe het hoofddoel van elke architectuur-ikonoloog. Of het gebruik van architectuur als drager van symbolen altijd voortkwam uit de behoefte te communiceren met de beschouwer is echter zeer de vraag en zal hierna nog aan de orde worden gesteld. Voorzover dit wel het geval was, valt op dat deze gebouwde 'mededelingen' vaak krachtiger zijn dan de gelijktijdige schriftelijke formulering ervan. Dit heeft zeker te maken met het 'statement'-achtige karakter van architectuur-symboliek die immers uit 'citaten' en niet uit losse 'woorden' is opgebouwd welke, naar believen, tot steeds weer andere 'zinnen' kunnen worden gegroepeerd. Een voorbeeld: de discussie die werd en wordt gevoerd naar aanleiding van mijn publicaties over de Domtoren en zijn 'copieën' (In: 'Annus Quadriga Mundi', Zutphen 1989 en het onderhavige 'Het spel met Toren en Kapel') draait telkens om de vraag wie de opdrachtgever was. Terwijl uit de schriftelijke overlevering moet worden opgemaakt dat primair het Utrechtse Domkapittel was betrokken bij de realisering van het bouwwerk, wijst niets in de vormgeving ervan op het grote aandeel van het kapittel. Integendeel: het concept van de Domtoren is ontleend aan dat van de seigneurale eigenkerk. In plaats van het dubbeltorenfront, dat in het eerste kwart van de veertiende eeuw juist in de stad Utrecht al gedurende bijna drie eeuwen het kenmerk bij uitstek was van de kapittelkerk, koos men voor de enkele, monumentale toren met op de verdieping een kapel voor de landsheer van Sticht en Oversticht: de bisschop van Utrecht. Om te benadrukken dat het hier ging om het machtssymbool van de vorstbisschop werden zijn voorgangers afgebeeld ter weerszijden van de grote doorgang op de begane grond van de toren. Dit is bepaald geen iconografisch cliché: men zal het zelden aantreffen aan een kathedraal. Minstens zo zeldzaam is de monumentale poort, die als de 'gotische' vertaling moet worden gezien van een veel oudere voorganger, een poortgebouw dat ook al bisschoppelijke vertrekken herbergde waaronder een aan Michaël gewijde seigneurale kapel. Het 'statement' van de Domtoren is dat de bisschop van Utrecht een zeer aanzienlijke en machtige landsheer was. Of hijzelf de drijvende kracht achter deze onderneming was, of hij de financiering ervan voor zijn rekening heeft genomen en of hij wel zo machtig was als de toren doet vermoeden, is van geen enkele invloed op de strekking van de stenen 'boodschap'. De bisschop was de belichaming van de hoogste legitieme bestuurlijke instantie in het Over- en het Neder-Sticht. Een treffende parallel voor de beelden die vroeger de doorgang onder de Domtoren flankeerden vormden de, eveneens verdwenen, afbeeldingen van de bisschoppen van Utrecht in de context van, wellicht alle, raadhuizen

in zijn territorium. Een nog ongepubliceerd bericht uit 1479 vermeldt dat afbeeldingen van de Utrechtse bisschoppen in de 'raadkamer' van het Zwolse raadhuis waren opgehangen. Bekend was reeds dat de afbeeldingen van de Utrechtse bisschoppen in 1537 bij de machtsovername door Karel V uit het stadhuis van zijn 'hoofdstad' werden verwijderd, om plaats te maken voor het effigies van de nieuwe landsheer. Deze gegevens zal men kunnen aantreffen in de dissertatie van drs.ing. D.J. de Vries die nog dit kalenderjaar zal worden afgerond. Zij illustreren op niet mis te verstane wijze hoe diep het legitimiteitsbeginsel verankerd was in het (laat)-middeleeuwse denken. Het wellicht meest bekende voorbeeld hiervan is het feit dat Prins Willem van Oranje tot het einde toe de koning van Spanje als zijn souverein is blijven beschouwen. De door Van der Ploeg en anderen terecht gesignaleerde vijandschap die sommige groeperingen en bestuurderen ten opzichte van de bisschop koesterden kan dan ook niet tot de conclusie voeren dat dezen zijn legitime machtsaanspraken zouden hebben ontkend, en er dus niet meer naar konden of wilden verwijzen in afbeelding en architectonisch teken. Dat geldt dus ook niet voor de stedelijke overheid van Amersfoort, voor die van Groningen en al evenmin voor die van Rhenen. Integendeel, zoals ik aangetoond meen te hebben bestaat er een duidelijke relatie tussen de strijd die deze steden te voeren hadden tegen een concurrent of een andere, nog veel minder gewenste heer dan de bisschop, en de stichting van een Domtorencopie.
Een aantal historici heeft als reactie op mijn ikonologische analyse van de Domtoren en zijn navolgingen precies datgene gedaan dat door Bandmann in het hierboven gegeven citaat van de hand wordt gewezen. Zij hebben, hoewel het hier om een anderssoortige bron gaat, de primaire informatie die er door wordt geleverd genegeerd of ondergeschikt gemaakt aan hetgeen zij menen te kunnen afleiden uit schriftelijke mededelingen omtrent de Domtoren en de veronderstelde opdrachtgevers (M. de Bruin, 'Circa turrim Trajectensem', In: Mbl. Oud-Utrecht, Jrg 64, 5 (1991), A.J.J. Mekking, 'Super loco Turris nove (...)', In: Mbl. Oud-Utrecht, Jrg. 65,1 (1992), Reactie: M. de Bruin, 'Circa Turrim Trajectensem II' in Mbl. Oud-Utrecht Jrg. 65,3 (1992); A.J. van den Hoven van Genderen, Een toren van achteren en van voren. Over de Domtoren en Aart Mekkings 'Spel met toren en kapel', in: Jaarboek Oud-Utrecht 1992). Zeker, die schriftelijke informatie is van het allergrootste belang, de materiële echter ook. Het feit dat de bisschop als een machtige heerser wordt voorgesteld, moet allen te denken geven die op grond van schriftelijke gegevens reeds de conclusie hebben getrokken dat deze, al bij het begin van de bouw van de Domtoren, tot een tweederangs figuur was gedegradeerd. In hoeverre het feit dat het domkapittel de bouwplannen voor de nieuwe kathedraal tijdelijk stillegde en ingrijpend wijzigde om de 'hoge en nutteloze toren' (Geert Grote) op te kunnen trekken, in hoofdzaak te danken was aan bisschoppelijke bemoeienis of aan een beslissing van het kanunnikencollege, kan hier in het midden worden gelaten. De bisschop, of tenminste zijn positie legde kennelijk nog steeds een zodanig gewicht in de schaal dat proost en kapittel er de voorkeur aan gaven in het kader van de herbouw van hun kathedraal met de nodige nadruk naar hem te verwijzen.
De Domtoren was een dusdanig ondubbelzinnig symbool van bisschoppelijke macht dat, iedereen die een 'copie' van dit indrukwekkende gebouw deed verrijzen de bedoeling moet hebben gehad om welke reden dan ook aan het landsheerlijke gezag over de beide Stichten te refereren. Dat men daarbij vaak méér op het oog had dan deze ene betekenis, kan uit de historische context van menige stichting worden afgeleid. Zo zal de neven-betekenis van stedelijk symbool zonder twijfel een grote rol hebben gespeeld. Dit valt bijvoorbeeld op te maken uit het feit dat de octogonale geleding van de Domtoren, behalve aan de kerk van het Over-Betuwse Elst, die zeer oude banden had met de Utrechtse Dom, juist in steden wordt herhaald. Hoofdzaak blijft echter dat het navolgen van de Domtoren in de tijd dat de bisschop nog formeel de belichaming was van de landsheerlijke macht aan de kant van de opdrachtgever een stellingname impliceert inzake dit gegeven. Of deze positie-keuze positief of negatief was doet in principe niet ter zake. Daarmee raak ik aan een probleem dat Van der Ploeg heeft met mijn interpretatie. Dit probleem laat zich het beste illustreren aan de toren van de Sint-Janskerk te Maastricht. Hij redeneert als volgt: 'Op zichzelf is het plausibel dat de lantaarn op deze toren is afgeleid van de Dom in Utrecht – de formele overeenkomsten zijn sterk genoeg – maar het is naar mijn gevoel wel een bocht van honderdtachtig graden in de argumentatie om het achtkant dat in alle voorgaande gevallen even Utrechts was als de bisschop zelf, nu opeens tot een anti-Utrechts teken te maken (p 126, kolom 3)'. In de eerste plaats moet ik iets recht zetten: er wordt nergens beweerd dat er hier sprake is van een anti-Utrechts teken, het was nota bene de Domproost zèlf die opdracht zou hebben gegeven tot de bouw van het Maastrichtse octogoon. Hij was de bisschopelect van Utrecht en kon op deze wijze zijn legitieme aanspraken onderstrepen.
Het teken was dus anti David, anti-Bourgondisch zo men wil.
Dat twee verschillende partijen zich bedienden van dezelfde symbolen is eerder een gemeenplaats dan iets merkwaardigs. En dit geldt zeker niet alleen voor het gebied van de architectuur. Allerlei legitimerende objecten zoals regalia werden eveneens gecopieerd om aanspraken op bepaalde titels en territoria kracht bij te zetten. Percy-Ernst Schramm heeft daar zeer boeiend over geschreven. Omdat Van der Ploeg mijn hypothese omtrent de toren van de Sint-Jan zo ongerijmd vindt, en de morfologische overeenkomst met de Domtoren zo onmiskenbaar, betwijfelt hij of er wel een politieke verwijzing in schuilt. In reactie hierop wil ik graag wijzen op een gegeven dat ik, omwille van de compositie en de lengte van mijn oratie buiten beschouwing heb gelaten, maar dat hier zeer op zijn plaats is en dat ik in de nabije toekomst nader wil uitwerken. De torens van de parochierken die ressorteerden onder het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe te Maastricht, dat onder de opperhoogheid van de Luikse bisschop stond, waren qua type ten nauwste verwant aan de grote klokketoren van de Sint-Lambertuskathedraal te Luik. Toeval? Neen natuurlijk. En niet omdat Luik zo dichtbij was, want waarom wijkt het concept van de toren van de Sint-Jan dan in al zijn geledingen hiervan af? Ook als men oorspronkelijk een ander ontwerp voor de derde geleding op het oog had – hetgeen zeer waarschijnlijk is – dan zou de complete toren nooit meer op de Luikse hebben kunnen lijken. Het concept deed er blijkbaar toe, was een onderwerp van bewuste en doelgerichte keuze. Dat men, nog tijdens de bouw, het bestaande concept voor de hoogste geleding moet hebben ingeruild tegen een ander, versterkt deze stelling. Dat het de Utrechtse lantaarn werd, is de ultieme bevestiging daarvan omdat een octogonale bekroning, dus ook deze, destijds volstrekt ongebruikelijk was in elke regio waartoe men Maastricht ook maar zou kunnen rekenen.
Voor het concept van de toren van de Groningse Martinikerk geldt hetzelfde. Van der Ploeg stelt: '(...)dat men in Groningen, op zoek naar een voorbeeld voor de reusachtige toren die men zich(!) in gedachten had, min of meer als vanzelf in Utrecht terecht kwam; er was immers geen ander voorbeeld dat in aanmerking kwam'(p. 125, k3). Er waren, zoals overal, natuurlijk torens genoeg in de meer of minder directe omgeving die men als voorbeeld had kunnen nemen. Als men in Groningen elke associatie met de eeuwenoude onderhorigheid aan Utrecht had willen vermijden, hetgeen mijn recensent waarschijnlijk acht, dan had men zonder twijfel een ander voorbeeld gekozen. Daartoe zouden zich bijvoorbeeld de imposante toren van de Dom van Paderborn, die ook in Soest werd nagevolgd, of het type toren van de hoofdparochiale kerk van een van de grote bloeiende en onafhankelijke steden in het aangrenzende oostelijke gebied hebben geleend. Dat dit niet gebeurde, kan alleen maar betekenen dat een verwijzing naar de formele band met de Utrechtse bisschop goed uitkwam. Waarom dit zo was heb ik in mijn oratie uiteengezet; dat een enkele gebeurtenis of korte episode blijkbaar voldoende aanleiding was om de keuze op een specifiek concept te doen vallen, komt hierna nog aan de orde. Het is nog nimmer aangetoond dat in de 'Middeleeuwen' bij het vaststellen van de hoofdopzet voor een ook maar enigszins representatief gebouw geen ideeële, vrijwel altijd sterk politiek gekleurde motieven op de voorgrond stonden, integendeel. De gedachte dat hier de persoonlijke, esthetisch bepaalde voorkeur van een opdrachtgever of bouwmeester de doorslag zou hebben gegeven is een misverstand dat zijn wortels heeft in een negentiende-eeuwse l'art pour l'art-achtige ontkenning van de ideologische zijde van het kunstwerk. Men kan zich zelfs afvragen of dit laatste niet altijd de concept-keuze voor welk representatief bedoeld artefact dan ook heeft bepaald en bepalen zal. Gelukkig heeft de moderne kunstgeschiedschrijving daarvoor weer de nodige aandacht, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het belangwekkende boek Art and Architecture in the Service of Politics (Cambridge (Mass.)\London 1978) dat werd samengesteld door Henry A. Milton en Linda Nochlin.

5.2. De rol van het wereldbeeld

Maar al te vaak wordt in een verhandeling over het symbolische gebruik van architectonische elementen het wereldbeeld van de opdrachtgever buiten beschouwing gelaten, terwijl dit – als er wel de nodige aandacht aan wordt geschonken – steeds weer opnieuw verhelderend blijkt te zijn voor het begrip van de inhoud van de hoofdlijnen van de symboliek. Een fraai en recent voorbeeld hiervan vormt het boek van Juliëtte Roding 'Christiaan IV van Denemarken (1588-1648) Architectuur en stedebouw van een Luthers vorst'(Alkmaar 1991). Omdat dit aspect van primair belang is, heb ik daar zelf ook de nodige aandacht aan besteed in het theoretische, inleidende gedeelte van mijn monografie over de Maastrichtse Sint-Servaaskerk. Zoals Van der Ploeg terecht opmerkt '(...) onderscheidde Mekking [daar] tussen verschillende soorten van symbolische werking die de middeleeuwse architectuur kon hebben' (p. 126, k3). Of dit met voorzichtigheid te maken heeft, zoals de auteur aansluitend beweert, betwijfel ik. Feit is echter dat ik van precies hetzelfde onderscheid ben uitgegaan tijdens het werk aan mijn oratie omdat ik zowel toen als thans overtuigd ben van de bruikbaarheid van deze benadering. Deze komt in grote trekken neer op een kwalificatie van de middeleeuwse architectuur-symboliek als een allegorisch gebruik van bouwkunstige elementen. Het allegorische of verwijzende karakter heeft betrekking op de 'hogere werkelijkheid' die volgens de christelijke levensbeschouwing in die tijd, en in zekere zin ook nog in onze dagen, schuil gaat achter al het geschapene en zijn ge-

schiedenis. De beste korte karakteristiek voor deze 'hogere werkelijkheid' lijkt het begrip 'het goddelijke heilsplan' zoals dat in de Heilige Schrift, de exegese en in andere geautoriseerde teksten, zoals die van de kerkvaders, zou zijn geopenbaard. Hieruit werd onder andere afgeleid dat de mens de opdracht had het Rijk Gods op aarde gestalte te geven. De ordening van dit aardse rijk diende een afspiegeling te zijn van de door God ingestelde hiërarchische structuur van de Hemelse Stad. Alle gezagsdragers, van hoog tot laag, hadden daarom in principe een actief aandeel in de opbouw van de 'Civitas Dei'. Het doen bouwen van een kerk, die per definitie een afbeelding was van het Hemelse Jerusalem, was daarom de meest geijkte wijze om uiting te geven aan de wil dit aandeel te leveren. Welk aandeel dat zou zijn stond vaak niet bij voorbaat vast, maar was dan de uitkomst van machtsstrijd. De behoefte aan legitimatie die zich hierbij deed gevoelen, leidde tot een ononderbroken stroom van architectonische ontwerpen die als geheel of ten dele waren bedoeld om te verwijzen naar een ander gebouw of bouwdeel dat kon fungeren als een symbool van de bereikte of beoogde machtspositie van de opdrachtgever. Daarom bevat met name de kerkelijke architectuur van de Middeleeuwen zoveel uiteenlopende verwijzingen naar steeds weer andere feodo-vazallistische verhoudingen en seigneurale rechten. Deze positionering in ruimte en tijd door middel van architectuur heb ik de 'politieke allegorie' genoemd. Daarnaast kan men ook nog een anderssoortige verwijzing met behulp van architectonische elementen naar de heilsgeschiedenis onderscheiden, die geen directe politieke lading had. Deze heb ik – naar het milieu waarin deze werd gecultiveerd – de 'clericale allegorie' genoemd. Beide worden behandeld in de desbetreffende paragrafen in mijn boek over de Sint-Servaaskerk. Een derde vorm van symboliek, namelijk de duiding van architectonische vormen door het grootste, nauwelijks ontwikkelde deel van de bevolking, heb ik tot nogtoe buiten beschouwing gelaten. Mijn voornaamste motieven daarvoor waren dat ik bij mijn onderzoek steeds ben uitgegaan van de opdrachtgever en dat het bewuste materiaal nog niet of nauwelijks is ontsloten. Omdat de opdrachtgever, wilde het door hem gestichte gebouw, bijvoorbeeld een kerk, tenminste als zodanig herkenbaar zijn en ook nog van betekenis voor hemzelf, dan moest hij zich conformeren aan de conventies die daarvoor golden binnen het heersende wereldbeeld. Dit was onvermijdelijk de wereld van de ontwikkelde bovenlaag, van de 'litterati'. Hiermee wordt niet geïmpliceerd dat elke opdrachtgever het lezen en schrijven machtig was, maar wel dat hij of zij zich in een omgeving bewoog waarin de bewuste conventies en de omgang met architectuur als allegorie bekend waren en, indien nodig, een of meer geletterde personen konden worden geraadpleegd. Ofschoon het wereldbeeld van de 'illitterati' zich sinds enige tijd in een grote belangstelling mag verheugen valt nauwelijks te verwachten dat wij ooit goed geïnformeerd zullen zijn over de interpretatie die het 'gewone volk' gaf aan deze bouwvormen. Dit werd immers zelden of nooit opgetekend. Door de thematiek van mijn oratie werd mij echter de kans geboden deze 'volkse' soort van symbolische architecuur-interpretatie op functionele wijze te verwerken in mijn analyse. Ik doel hier natuurlijk op de passage die gewijd is aan de Onze-Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort, en waarvan de strekking door Van der Ploeg grondig werd misverstaan (p.123 k.3 en p. 124 k 1 en 2). In een poging dit misverstand uit de weg te ruimen zal ik hier ingaan op de methodische grondslag van mijn analyse, iets waarvoor in letterlijke en in overdrachtelijke zin geen plaats was in mijn openbare les. Het concept van de toren, mijn inschatting van de opdrachtsituatie en de volksoverlevering waren voor mij aanleiding drie soorten van symbolische interpretatie van de toren te onderscheiden die elk met een specifieke groep personen in verband kan worden gebracht. Voorop moet worden gesteld dat het hier in wezen om een voornamelijk theoretische exercitie gaat die lang niet op alle punten door de directe materiële en schriftelijke bronnen wordt geschraagd. Men zou het in zeker opzicht als een soort van intellectuele 'Spielerei' kunnen beschouwen, die – naar ik meen – als verdienste heeft dat de allegoriserende zienswijze van de 'litterati' en de associatief-devotionele wijze van interpreteren van de 'illiterati' er haarscherp in naar voren komen. Wat de allegorese betreft lijkt er alle aanleiding onderscheid te maken tussen de 'clericale' en de 'politieke' variant. Wat bracht mij op de eerste, bij uitstek litteraire interpretatie-wijze van de zichtbare wereld in het licht van Gods heilsplan? Dat was de constatering dat David van Bourgondië munten liet slaan waarop de Oud-testamentische koning David als beeldenaar prijkt, en niet het enkele feit dat hij David heette, zoals Van der Ploeg stelt (p. 123, k.3). Uit het eerste blijkt dat, geheel in overeenstemming met het heersende wereldbeeld, de bisschop en zijn omgeving de aardse werkelijkheid zagen als een allegorie op de hemelse. Met andere woorden: de ware zin van het David-zijn van een vorst in het laatste tijdperk van de geschiedenis dat was aangebroken met de verlossing van de mensheid, was gelegen in de impliciete opdracht de door God uitverkoren heerser David na te volgen in het licht van de leer van de kerk van Christus. Het is daarom hoogst onwaarschijnlijk dat een kerktoren die zeker qua concept, en naar ik aanneem ook qua opdrachtsituatie, nauw verbonden was met bisschop David van Bourgondië, in diens omgeving niet als een nieuwe 'Turris Davidica' zal zijn gezien (afb. 1). De allegorieën van Durandus en vergelijkbare auteurs wijzen ons daar nog ten overvloede op. En niet op een vage, terloopse wijze zoals Van der Ploeg meent, maar duidelijk en direct: als wij een toren zien, die deel uitmaakt van een kerkgebouw, dan moeten wij aan de leraren der kerk, zoals de bisschoppen, denken en aan de toren die David liet oprichten in Jerusalem. En waarschijnlijk ook aan Maria, die in de religieuze beeldspraak van bisschop David's dagen meer en meer onder de naam 'Toren van David' werd aangeroepen. In dit verband is de consequentie die Van der Ploeg aan de, bij mij veronderstelde neiging tot overinterpretatie meent te kunnen verbinden, namelijk 'dat, om maar een voorbeeld te geven, de Grote Kerk in Culemborg een toren heeft omdat Sint-Barbara, die een toren als attribuut heeft, de titelheilige is, of dat juist iedere toren een verwijzing naar deze heilige be-

Afb. 3. Allegorische voorstelling van de steenhouwers van de Sint-Servaas en hun assistenten. Dezen ('operarii') hebben zichzelf uitgebeeld als de bouwers aan Gods rijk die de hoeksteen ('lapis' = Christus) bewerken. Dit kapiteel, dat rond 1165 moet zijn gemaakt, bevindt zich in de zuidwestelijke hoek van de westbouw (foto naar Mekking, De Sint-Servaaskerk, 1986, p. 75).

vat', zo ongeloofwaardig nog niet als hijzelf meent (p. 126, k2). In de eerste plaats zou hij moeten weten dat wat hij 'over-interpretatie' noemt de norm was voor allegoristen van het kerkgebouw als de reeds genoemde Durandus. Verder heeft mijn recensent er geen rekening mee gehouden dat de clericale allegorie in verreweg de meeste gevallen 'post factum' tot stand is gekomen, zoals ik in het door hem aangehaalde hoofdstuk in mijn boek over de Sint-Servaas, heb betoogd. Een gevolg van een interpretatie-achteraf is dat deze geen invloed kan hebben gehad op het ontstaan, en pas in een later stadium op de vormgeving en de configuratie van bepaalde architectonisch elementen. Het is dan ook absurd om te veronderstellen dat de Barbarakerk een toren heeft omdat dit het attribuut was van de patroonheilige. Zo zou het ook niet bij mij zijn opgekomen te beweren dat de Lieve-Vrouwe-kapel te Amersfoort een toren kreeg omdat koning David er een liet oprichten. Torens als vaste component van christelijke kerkgebouwen zijn immers al veel ouder dan de bewuste clericaal-allegorische teksten. Dat de Culemborgse toren al van stond af aan werd vereenzelvigd met het hoofd-attribuut van Barbara, is daarentegen uiterst waarschijnlijk. In een wereld die doordrenkt was van de voorstellingen van heiligen, die de jaarkring beheersten en waarover bovendien ook nog werd gepreekt, zal zeker de ikonografie van de locale kerkpatroon een meer dan ruime bekendheid hebben genoten. De associatie van de uitbeelding van de in Amersfoort vereerde moeder God's met de toren van de kapel waar haar beeld werd vereerd, en waarop ik hierna nog zal ingaan, is hiervan een goed voorbeeld. Tot zover is de duiding van de Amersfoortse toren in strikte zin niet-politiek en geheel in lijn met de allegorese die in clericale kring werd ontwikkeld als zingeving van het christelijke kerkgebouw. Deze krijgt echter een politieke lading zodra ze in verband wordt gebracht met de omstandigheden waaronder de Domtoren-copie te Amersfoort werd gesticht. Zoals het door mij in de oratie genoemde voorbeeld van Thietmar von Merseburg laat zien, werden reeds veel eerder politieke gebeurtenissen die zich afspeelden in onze streken geallegoriseerd in het licht van de heilsgeschiedenis. Ook dit is geheel conform het wereldbeeld dat nog in alle opzichten de norm was in Davids tijd. Het zou ons dus eerder moeten verwonderen indien bleek dat de oprichting van de Amersfoortse toren destijds in geletterde, vooral clericale kringen niet als een gebeurtenis was gezien die haar voor-afbeelding in de geschiedenis van het godsvolk vóór de verlossing, zou hebben gehad. Dat was volgens mij de strijd van het goddeloze Damascus (=Utrecht) tegen het rechtvaardige Jerusalem (=Amersfoort). De formulering die ik vervolgens heb gebruikt om de situatie te schetsen waarin de stichting van een Domtorencopie te Amersfoort tot stand kwam behoeft kennelijk enige toelichting. In zijn reactie op de passage 'zoals hij [David] in 1457 Utrecht haar toren had afgenomen en Amersfoort haar toren had geschonken (...)', is Van der Ploeg òf opzettelijk flauw, òf geeft hij er wederom blijk van niet veel te hebben begrepen van symbolisch handelen en bouwen in politiek perspectief. De context waarin hij meent te moeten constateren dat de Domtoren gewoon in Utrecht bleef staan, doet het laatste vermoeden (p.124, k1). Het lijkt niet onlogisch ervan uit te gaan dat de eerste maal dat de Domtoren schijnt te zijn gecopieerd, en nog wel op zo'n preciese wijze en met inbegrip van de bisschopsloge, dit veel indruk zal hebben gemaakt. Als David deze daad heeft gesanctioneerd en bewerkstelligd, zoals ik meen te hebben aangetoond, dan werd de legitimerende betekenis die de Utrechtse toren had voor het wereldlijk gezag van de bisschop daardoor aanzienlijk versterkt, en niet verzwakt zoals mijn recensent beweert. Het ontrouwe Utrechtse kapittel en de stad werden immers gestraft met het verlies van de exclusiviteit van dit symbool, terwijl de bisschop bij machte bleek het naar eigen goeddunken aan anderen te kunnen verlenen.

Uit methodisch oogpunt is de interpretatie van de Lieve-Vrouwe-toren als Maria met het kind op de arm volstrekt onvergelijkbaar met zowel de clericale als de politieke manier van allegorisch duiden. Deze laatste zijn typisch intellectualistisch van karakter terwijl de eerste volstrekt associatief is.

Daartoe al of niet op het idee gebracht door de plaatselijke clerus die zich, juist in het midden van de vijftiende eeuw, inspande om de devotie tot het wonderdadige Mariabeeld van Amersfoort te bevorderen, 'herkende' het 'volk', volgens de schriftelijke overlevering, in de contouren van de toren Maria met het kind op de arm. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat deze wijze van interpreteren dezelfde is als die van de mens die het godenbeeld nog niet heeft 'bedacht', en zuilvormige objecten associeert met de anthropomorfe materialisatie van bovenaardse machten en krachten. Nader onderzoek, met name door anthropologen, is hier gewenst.

Als ik in mijn opzet ben geslaagd, moet het nu niet meer zo moeilijk zijn om de verschillende soorten van allegorisering van de Domtoren en zijn copieën uit elkaar te houden en ten opzichte van elkaar te dateren. Zoals ik in mijn studie over de symbolische betekenis van het concept van de Domtoren ('Pro Turri Trajectensi', 1989) heb geprobeerd aan te tonen, omvat dit een clericale en een politieke allegorie. Deze eerste wordt op onnavolgbare wijze getoond op het middenpaneel van de 'Aanbidding van het Lam God's' door de gebroeders Van Eyck in de Gentse kathedraal. De toren, die oprijst uit een paradijselijk landschap, verbeeldt hier, naar oude gewoonte, het Hemelse Jerusalem. Dat slechts de tweede en de derde geleding van de toren worden getoond, is beslist geen toeval. Deze bevatten immers de duidelijkste verwijzingen naar de Hemelse Stad. Dat doet in de eerste plaats de lantaarn met zijn naar de opstanding en het eeuwige leven verwijzende, want op het getal acht gebaseerde, concept. Zoals ik in mijn studie over de Domtoren heb geschreven kan men naast de octogoon op de toren te Freiburg i. Br. bazuin-blazende engelen aantreffen die de nederdaling van de Hemelse Stad lijken aan te kondigen. Waarom Van der Ploeg zich zo opwindt over deze onschuldige parallel blijft voor mij, ook na herlezing van mijn eigen tekst, een raadsel (p. 123, k.2). Verder is het blijkbaar nodig hier nogmaals duidelijk te stellen dat een opengewerkt achtkant zeker geen gebruikelijke afsluiting was voor een grote toren in het Heilige Romeinse Rijk, de kerkelijke en politieke context van de torenbouw te Utrecht (p. 123, k. 2 en 3). In het eigen bisdom en ook ver ten zuiden daarvan moet het Utrechtse octogoon bovendien decennia lang een unicum zijn geweest; daarna bleef het een relatief schaars verschijnsel. Maar nu terug naar de toren op het Gentse altaar. Van der Ploeg heeft gelijk als hij opmerkt dat ik stilzwijgend voorbij ben gegaan aan de mogelijke betekenis van de tweede geleding (p. 123, k.1). De reden dat ik dit heb gedaan, is dat ik naar mijn smaak onvoldoende aanwijzingen kon vinden voor de interpretatie van deze geleding als een zelfstandige betekenis-drager. Misschien had ik toch moeten opschrijven wat ik wèl heb gevonden: de klokken, die de naam van Christus of van een van zijn heiligen dragen, en die werden geduid als de bewoners van de Hemelse Stad. De geleding die deze klokken herbergt zou men bijgevolg als een onderdeel van de architectonische allegorie op het Hemelse Jerusalem kunnen beschouwen. Daarom ook zal deze door Van Eyck zijn afgebeeld. Er is tot nogtoe niet gebleken dat men een specifieke politieke bedoeling heeft gehad met deze verwijzing naar het Hemelse Jerusalem in het concept van de toren van de Utrechtse kathedraal. Men kan hoogstens constateren dat hier op zeer monumentale en dus nadrukkelijke wijze wordt verwezen naar aardse structuren, die van het bisdom en het Sticht, als afbeelding van de Hemelse Stadsstaat. Meer dan de pretentieuze verbeelding van een reeds lang gevestigd wereldbeeld is dit echter niet. De basis waarop dit alles in letterlijke en ook in figuurlijke zin rust, is de onderste torengeleding waarin de kapel van de bisschop, het symbool-bij-uitstek van diens wereldlijke macht, is ondergebracht. Het wordt al moeilijker deze architectonische formule als niet-politiek te beschouwen. Vooral als we bedenken dat deze kapel op uitdrukkelijke wens van een individuele bisschop juist op deze plaats werd gerealiseerd waardoor een wijziging van het bouwplan van de Dom zelf niet kon uitblijven. Zoals hiervoor al is verteld, moest de meest belanghebbende partij en feitelijke bouwheer, het Domkapittel, hier buigen voor de bisschop. Voor de uitwerking en de argumentatie van dit alles verwijs ik weer naar mijn studie uit 1989. Van der Ploeg heeft er moeite mee dat in het concept van de Domtoren verwijzingen van verschillende aard, zoals de voornoemde, zouden zijn gecombineerd (p. 122, k3 en p. 124, k1). Dit geldt echter voor tal van gebouwen waarin met betekenis geladen elementen van uiteenlopende herkomst voor het eerst bij elkaar zijn gebracht. De paleiskapel van Karel de Grote te Aken vormt daarvan een fraai voorbeeld. Mijn recensent weet nog veel minder wat hij met deze ongelijksoortige verwijzingen aan moet, zodra de vormen waaraan ze oorspronkelijk waren gekoppeld, terugkeren in de copieën van de Domtoren. Oorspronkelijk waren gekoppeld, schreef ik, later, in gecopieerde vorm dus, niet meer. Dit is het gevolg van het proces dat volgens mij vooraf ging, en in feite nog steeds vooraf gaat, aan de receptie van het concept van het ene gebouw in dat van een ander. Ik heb dit uitvoerig beschreven in de tekst waarnaar mijn recensent bij herhaling verwijst, namelijk in de inleiding en het eerste hoofdstuk van mijn proefschrift uit 1986; daarom verbaast het mij dat hij de bewuste passage niet schijnt te kennen. De elementen uit het proces waar het hier om gaat zijn de symboolvorming en de selecterende receptie. Onder het eerste moet die fase van het proces worden verstaan waarin het gebouw of een bepaald gedeelte daarvan – in dit geval de Domtoren als geheel – zeker in de beleving van het publiek dat vertrouwd was met het denken in allegorieën, een min of meer coherente en stabiele verwijzende betekenis kreeg. Min of meer coherent en stabiel, want de inhoud van een dergelijke symbolische betekenis bleef en blijft onderhevig aan een continu veranderingsproces. Enerzijds omdat de inhoud ervan vrijwel nooit in teksten werd vastgelegd en anderzijds omdat zowel de positie ('Stellenwert') van het waargenomene als de beleving van de waarnemer eveneens in beweging blijven. Wat de Domtoren betreft zou men de verandering in betekenis vanaf het ontstaan tot op de dag van vandaag, zeer grof, als volgt kunnen schetsen: van hoogheidsteken van de bisschop als landsheer veranderde het bouwwerk in het 'embleem' van de stad Utrecht om – onder invloed van de natuurgetrouwe copie in 'Holland-Village' bij Nagasaki – tenminste in de beleving van de Japanner uit te groeien tot een hevige concurrent van tulpen en klompen als symbool van ons land. Met het tweede element, de selecterende receptie, is het meer of minder bewuste proces van het kiezen en herdefiniëren van de, in de copie weer te geven, aspecten van het voorbeeld bedoeld. De omvang

en de hoedanigheid van de gerecipieerde elementen kunnen van geval tot geval sterk verschillen. Wat de Domtoren betreft varieert dit van een copie waarin alle wezenlijke punten van het concept zijn opgenomen, zoals de toren te Amersfoort, via de weergave van de karakteristieke opeenstapeling van doosvormige elementen, hetgeen buiten de steden vrijwel altijd het geval is, tot de overname van slechts één karakteristiek element als de octogonale lantaarn, hetgeen bij de voltooiing van de toren van de Sint-Janskerk te Maastricht is gebeurd. Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat voor deze bekroning werd gekozen omdat men naar het Hemelse Jerusalem wilde verwijzen, zoals aanvankelijk in Utrecht. Dat zou ook niet meer hebben gekund omdat de lantaarn reeds herhaalde malen, als onderdeel van een Domtoren-copie, en dus als verwijzing naar de landsheerlijke macht van de bisschop, was gebruikt (p. 123, k.2 en 3). De octogonale, derde geleding was zó karakteristiek van vorm, dat deze, zonder kans op verwarring, door de bisschop-elect van Utrecht, Gijsbrecht van Brederode in zijn hoedanigheid van proost van Sint-Servaas als teken van de legitimiteit van zijn aanspraken op de Utrechtse zetel, kon worden gehanteerd.
De hiervoor geschetste variatie in vorm-ontleningen is er de oorzaak van dat het achteraf niet altijd even gemakkelijk is om uit te maken of men met een copie van een bepaald gebouw van doen heeft. Dit probleem speelt zeer zeker ook bij de herkenning van de navolgingen van de Domtoren, zoals onder andere van der Ploeg terecht heeft gesignaleerd. Hoe langer ik mij bezig houdt met architectuursymboliek des te meer raak ik ervan overtuigd dat herkenning door de beschouwer van verwijzingen naar andere gebouwen of met betekenis geladen architectonische vormen en schema's vaak niet per se werd beoogd. Wat dan wel de bedoeling was komt in de laatste paragraaf van deze reactie aan de orde.
Het is opmerkelijk hoezeer de bestudering van de middeleeuwse bouwkunst is beïnvloed door de puur op vorm en constructie gerichte benadering die een grote rol heeft gespeeld bij de opkomst van de monumentenzorg in de vorige eeuw. Hierdoor is een grote discrepantie ontstaan tussen de interpretatie van beeldende kunst en architectuur uit die periode. Terwijl de eerste categorie, al was het maar vanwege haar direct afbeeldende karakter, meestal in haar culturele context wordt bestudeerd, gebeurt dit met de gebouwen nog veel te weinig. Daardoor is, ook in ons land waar de bestudering van de oude architectuur altijd sterk onder invloed heeft gestaan van de monumentenzorg, de middeleeuwse bouwkunst grotendeels ontdaan van haar ideële dimensie. Zo komt het dat soms de indruk wordt gewekt dat een middeleeuwse kerk niet veel meer is dan een weinig functionele zaal met veel overbodigs die – vrijwel los van tijd en ruimte – zou zijn ontworpen in een primitieve voorganger van onze huidige architectenbureaus. Uiteraard zonder dat te beogen, illustreert Van der Ploeg deze opvatting met een aantal significante uitspraken. Zo schrijft hij mij de neiging toe 'gedragingen [van opdrachtgevers bij het bepalen van het bouwconcept] met elkaar in overeenstemming te brengen' (p. 125, k.3), en lijk ik in zijn ogen 'de Middeleeuwen op te vatten als een grote verzameling symbolische tekens'(p. 125, k.2). Ik ben inderdaad van mening dat de – ontwikkelde – westerse mens eeuwenlang, onder andere gedurende de Middeleeuwen, de zichtbare en dus ook de gebouwde wereld, heeft beschouwd als een consistent systeem van verwijzingen naar een andere, hogere werkelijkheid. Dat Van der Ploeg dit voor een vorm van overschatting van de middeleeuwse cultuur houdt en beschouwt als over-interpretatie van de voortbrengselen van deze beschaving geeft aan hoezeer hij is beïnvloed door een eenzijdig-materialistische visie op die periode en haar bouwkunst. Gelukkig bestaat er ook een groot terrein van mediëvistisch onderzoek dat onberoerd is gebleven door deze vorm van geschiedvervalsing. Het gaat hier om de 'Bedeutungsforschung' die poogt te achterhalen welk beeld de middeleeuwse mens had van zichzelf, de overige schepping en zijn geschiedenis en hoe hij daar, via alle hem ter beschikking staande media, naar verwees. In de loop der jaren is, met name door Friedrich Ohly en zijn leerlingen aangetoond hoe dicht en systematisch het netwerk wel was dat de spirituele interpretatie volgens de allegorische methode had geweven tussen alle componenten van de waarneembare werkelijkheid, uiteraard met inbegrip van de architectuur. Een van de mooiste opstellen van Ohly heet dan ook 'Die Kathedrale als Zeitenraum. Zum Dom von Siena' (Frühmittelalterliche Studien 6, 1972). Men hoeft de bundel 'Mittelalterliche Hemeneutik' (Darmstadt 1980) van Hennig Brinkmann, die aan de universiteit van Münster i.W. met Ohly samenwerkte, er maar op na te slaan om tot de ontdekking te komen dat de exegese van een tekst en het bouwen in steen reeds in vroeg-christelijke tijd met elkaar werden vergeleken en dat het kerkgebouw de gemeenschap der gelovigen die er samenkomt verbeeldt. Op grond van de eerste metafoor kon een bijbelexegeet zichzelf vergelijken met een bouwmeester, en kan het vermetele verband dat Erwin Panofsky in 1951 legde tussen gotische architectuur en het scholastieke denken worden gerechtvaardigd. Op grond van het tweede beeld mochten de bouwlieden van de Dom van Basel zichzelf 'levende stenen' ('lapides vivi') noemen omdat zij immers deel uitmaakten van de geloofsgemeenschap waarvoor zij een zo waardige plaats van samenkomst en rijke metafoor hadden gebouwd (afb. 2). Het beeld van Christus als hoeksteen van de kerk bracht de bouwlieden ('operarii') van de Sint-Servaas te Maastricht ertoe zichzelf eveneens in steen te vereeuwigen, en wel op een hoekkapiteel terwijl zij bezig zijn deze symbolische steen ('lapis') te leggen (afb. 3). Door de aard van de bronnen die meestal het object vormen van de 'Bedeutungsforschung' werd de politiek getinte allegorie in dit kader nog niet of nauwelijks onderzocht. Deze werd beoefend door, meestal theologisch geschoolde, historiografen. Zoals Hans-Werner Goetz in zijn bijdrage aan 'Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung' van Franz-Joseph Schmale (Darmstadt 1985) betoogt, was de allegorische uitleg van het geschiedverhaal, het eigenlijke doel van de historiografie. Deze exegese van de na-bijbelse geschiedenis lijkt de belangrijkste geschreven parallel van de politiek getinte architectuur-allegorie uit de middeleeuwen. De belangrijkste non-verbale parallel wordt gevormd door de beeldformules en vormschema's waarmee langs visuele weg een exegese wordt gegeven van de door God geopenbaarde werkelijkheid. Deze is in ons land uitvoerig onderzocht door de kunsthistorica Anna C. Esmeijer in haar boek 'Divina Quaternitas. A preliminary study in the method and application of visual exegesis'(Assen 1978). Alle drie, de historische, de visuele en de architectonische allegorese kunnen, precies zoals de bijbel-exegese, betrekking hebben op verschillende interpretatieniveaus. Meestal zijn dit de navolgende: het verhalende of stellende (de 'historia'), het vergelijkende (de 'allegoria' strictu sensu), het moraliserende niveau (de 'tropologia') en als laatste de interpretatie van het thema in eschatologische zin, dus met het oog op het einde der dingen, wanneer de aardse en de Hemelse Stad in elkaar zullen opgaan. Het is mij gebleken dat de allegorisering van architectuur een zekere gelaagdheid gaat vertonen, volgens het hiervoor gegeven schema of varianten daarop, als het concept van het bouwwerk betrekking heeft op kernbegrippen van de Christelijke heilsleer en het daaraan verwante wereldbeeld. Dat blijkt bijvoorbeeld het geval te zijn als het kruis de grondslag vormt voor kerkelijke topografie of wanneer het bouw-concept een beeld moet oproepen van het Rijk Gods. Zoals bekend werkte ik het eerst genoemde uit in mijn opstel 'een Kruis van Kerken rond Koenraads hart' (1988) en werd het tweede zeer uitvoerig aan de orde gesteld in het laatste hoofdstuk van mijn studie over de Sint-Servaas te Maastricht (1986). Het spreekt haast vanzelf dat mij in beide gevallen, door traditioneel denkende kunst-, architectuur- en andere historici over-interpretatie werd verweten. Waarom? Zou het bouwen zich dan, als enige levensuiting, buiten het heersende wereldbeeld hebben afgespeeld? Dat lijkt niet logisch. Buiten het wereldbeeld van bedoelde critici dan? Mogelijk, maar daar is iets aan te doen.

6. Over architectuur als middel tot communicatie en representatie

In de Vita Eigilis uit ca. 840(M.G.H. Poet. lat. Aevi Carol. II, 96-117) legt Bruun/Candidus uit wat, volgens hem, de symbolische betekenis is van de nieuwe, aan Christus, de aartsengel Michaël en de overige engelen gewijde kapel die sedert 822 het kerkhof voor de monniken van de rijksabdij te Fulda siert. 'Dit gebouw hebben deze eerbiedwaardige abt [Eigil] en de voornoemde Magister [Hrabanus Maurus] als iets dat buitengewoon rijk is aan betekenissen, uitgedacht, daarbij door God geïnstrueerd (...). Het kerkgebouw, dat tezamen gevoegd is uit stenen die de levende heiligen zelf zijn, heeft als sluitsteen [van het centrale koepelgewelf op de begane grond] Christus, die tevens het fundament is van het gebouw en de sterke, dragende zuil [die in het midden van de crypte is opgericht en aldaar het gewelf schraagt]. De acht zuilen [die deel uitmaken van de arcade die de lantaarn van de kerk op het begane grond niveau dragen] staan voor de acht zaligheden. De cirkelvormige grondslag van de kerk echter, die door geen einde wordt begrensd (...) schijnt, niet ontoepasselijk, te betekenen: het rijk van de eeuwige majesteit en de hoop op het eeuwige leven en op de beloning, waarvan vaststaat dat daarmee de rechtvaardigen, terecht en voor eeuwig, gekroond zullen worden (...).' Het is meteen al duidelijk dat wij hier te maken hebben met een zogenaamde clericale architectuur-allegorie, die – zoals vaak – achteraf werd geformuleerd en die elke politieke strekking mist. Hiermee hebben wij tevens vastgesteld dat de symbolische betekenis van deze centraalbouw, mocht zij al als signaal zijn bedoeld, niet gericht is op het politieke krachtenveld waarin deze belangrijke rijksabdij ten tijde van Lodewijk de Vrome moest opereren.
Dat was beslist wel het geval bij het vaststellen van het concept van de paleiskapel te Aken. Notker Balbulus doet daaromtrent twee interessante mededelingen in zijn 'Gesta Karoli' (eind negende eeuw). Volgens hem zou Karel de Paltskapel 'propria dispositione', dus volgens een door hemzèlf opgesteld plan, hebben laten bouwen (L.I, cap.28). Het voorbeeld dat hij daarbij op het oog had zou de tempel van Salomo zijn geweest: 'luxta sapientissimi Salomonis exemplum' (L.I, cap.27). Alkuin, een van Karels grootste vertrouwelingen, verwijst hiernaar in een brief uit 798. Hij schrijft daarin dat hij zijn vorst in Aken hoopt te ontmoeten 'alwaar de tempel van de zeer wijze Salomo op kunstvaardige wijze en met God's hulp wordt gebouwd' ('ubi templum sapientissimi Salomonis arte deo construitur', M.G.Ep.Car.Aevi, 4, p. 235 nr. 145). Dat we hier niet met een zoge-

naamde topos van doen hebben, maar dat Karel door het concept van de tempel van Salomo te recipiëren als pretendent-keizer van het (west)Romeinse rijk bewust in het voetspoor van zijn meest illustere voorgangers trad, heb ik in juni 1991 in een samenvattende publicatie in 'Spiegel Historiael' gesteld, en hoop ik elders op grond van een uitvoerige argumentatie nader aan te tonen.
De vraag die ons in deze paragraaf vooral interesseert is of het de bedoeling was van de stichters-auctores intellectuales dat de architectuur van deze kerkhof- en deze paleis-kapel een bepaalde boodschap overbracht aan de beschouwer. Het antwoord hierop zal ik pas in tweede instantie trachten te formuleren; eerst wil ik stilstaan bij het feit dat zowel Eigil en Hrabanus als Karel en zijn adviseurs alles in het werk lijken te hebben gesteld om een passend concept te ontwikkelen voor de respectievelijke, naar functie en opdrachtgever zo verschillende, kapellen. Hoewel Eigil en Hrabanus hun bedoelingen niet op schrift stelden, twijfelt Bruun er niet aan dat het volgens de regelen der kunst is geconcipieerd en daarom rijk aan passende verwijzingen. Dit is geheel conform de richtlijnen die de, ook toen reeds gezaghebbende en veel gelezen Vitruvius in zijn 'De Architectura Decem Libri' geeft. Aan het aspect van het passende concept besteedt de bouwmeester van keizer Augustus relatief veel aandacht als nadere uitwerking van het begrip 'Decor'. Hieronder wordt door hem, kort gezegd, verstaan dat het architectonische ontwerp in overeenstemming behoort te zijn met de functie van het gebouw en met de status van de opdrachtgever, waarbij zoveel mogelijk met elementen moet worden gewerkt die door de traditie zijn geijkt. De Keulse architectuurhistoricus Günther Binding heeft in zijn 'Städtebau und Heilsordnung' (Düsseldorf 1986), tot nogtoe als een van de weinigen, laten zien dat deze en andere Vitruviaanse categorieën ook al in de middeleeuwen een voorname rol speelden in de ontwikkeling van het concept voor een kerk. De toonaangevende historiografie van de rol van 'Decor' in de geschiedenis van de architectuur van het westen draagt de titel 'Über das Schickliche. Studien zur Geschichte der Architekturtheorie I' (Göttingen 1967), en werd opgesteld door Alste Horn-Oncken.
Als een opdrachtgever, al of niet bijgestaan door adviseurs, het concept voor een representatief gebouw laat ontwikkelen zal hij zich, naast veel praktische zaken, niet alleen afvragen wat het meest 'passend' is in zijn specifieke geval, maar ook of het wenselijk is dat er een bepaald, gericht 'signaal' uitgaat van het bouwplan. Ik schrijf hier opzettelijk 'bepaald en gericht' omdat er van vrijwel elke bouwactiviteit, zeker als die van enige omvang of anderszins afwijkend is, een zekere signaalwerking uitgaat. Zo moet het bouwen in steen in een omgeving waarin meestal in andere, minder duurzame materialen werd gebouwd, hetgeen in de Middeleeuwen in onze streken het geval was, altijd weer opnieuw de aandacht hebben getrokken en als teken hebben gegolden voor de macht en het aanzien van de opdrachtgever. Dat de 'adspirant'-keizer en zijn omgeving met het concept van de Paleiskapel te Aken een specifieke boodschap hebben willen overbrengen, daaraan kan niet de minste twijfel bestaan. Daarvoor immers was de hele onderneming te kostbaar, de gekozen architectuur te zeldzaam, de technische prestatie te uitzonderlijk, en de presentatie van de naar inhoud aanmatigende, welhaast provocerende vormen, te nadrukkelijk. Door het vermeende concept van de tempel van Salomo te kiezen als hoofdmotief voor het nieuwe gebouw, moest één persoon zich wel in het bijzonder aangesproken voelen: de Oost-Romeinse keizer. Had Justinianus zich immers niet door de herbouw van de hoofdkerk van het rijk, de Hagia Sophia op te vatten als de herbouw van de Tempel van Jerusalem, nadrukkelijk als een nieuwe Salomo gepresenteerd? Karel's concept-keuze is zonder twijfel het meest tot de verbeelding sprekende argument voor de juistheid van de, in de moderne historiografie wijd verbreide opvatting dat er een grote mate van rivaliteit heerstte tussen hem en de 'oude' keizer en dat dit de nodige bezorgdheid en irritatie aan Oost-Romeinse zijde heeft opgewekt.
Het feit dat, zoals in het geval van de Paltskapel, de inhoud van het 'signaal' en de beoogde ontvanger zo nauw omschreven kunnen worden, neemt niet weg dat de 'bandbreedte' ervan vele malen groter moet zijn geweest. De voorstelling van Karel als nieuwe Salomo, en dus als het gepretendeerde hoofd van de Christenheid, was niet alleen effectief in de richting van Constantinopel maar zal minstens zoveel indruk hebben gemaakt op andere, Westeuropese vorsten en op de paus. Men kan zich alleen afvragen of Karel c.s., indien zij slechts dit tweede hadden beoogd, niet voor een andere metafoor zouden hebben gekozen, omdat de vergelijking met Salomo de priester-koning en tempelbouwer door traditie nauw verbonden was met het oostelijke deel van het keizerrijk. Zoals ik elders nog nader hoop aan te tonen is de verwijzing naar de tempel van Salomo weliswaar het hoofdmotief van het concept van de Akense Kapel, maar zijn er nog een aantal neven-motieven die evenzeer te maken hebben met de pretenties van de bouwheer en zijn omgeving. Zij kunnen ten dele als bewust ingebouwde 'signalen' worden beschouwd die primair weer voor bepaalde maatschappelijke groepen bedoeld waren, maar het gaat evenzeer om elementen die men, met het oog op het aspect 'Decor' in het concept opnam omdat ze als 'passend' werden ervaren aan de voornaamste paleiskapel van de naar het Romeinse keizerschap strevende koning der Franken. Het zal duidelijk zijn dat de mate waarin een en ander werd begrepen, of het nu om een bewust gegeven 'signaal' ging of om een omwille van het decorum verwerkte verwijzing, volstrekt afhankelijk moet zijn geweest van opleiding en achtergrond van de beschouwer. Dat is nu natuurlijk nog zo, zij het dat wij er, vanwege ons andere wereldbeeld, nauwelijks op zijn ingesteld dingen te zien als verwijzingen naar een hogere, ideële werkelijkheid.
In het verlengde van het voorafgaande ligt het voor de hand te veronderstellen dat de middeleeuwse bouwheer zich steeds weer opnieuw zal hebben afgevraagd of de beoogde 'formulering' van de architectonische 'mededeling' waarmee hij een specifieke 'ontvanger' wilde bereiken, ook wel door deze zou worden begrepen, precies zoals een hedendaagse opdrachtgever en zijn architect dat zouden doen. Niets wijst er echter op dat dit in de Middeleeuwen met een dergelijke alertheid en preciesie gebeurde. Dat was ook niet te verwachten omdat communicatie in onze huidige samenleving een onvergelijkelijk veel grotere rol speelt en volgens processen verloopt die alle door meer of minder complexe theorieëen worden gestuurd. De veelheid en effectiviteit van onze communicatie-middelen komt natuurlijk voort uit een achterliggende behoefte die eveneens wezenlijk verschilt van de middeleeuwse. Tenslotte dient men nog te bedenken dat het tempo waarin tegenwoordig wordt gebouwd in geen enkele verhouding staat tot dat van enige eeuwen geleden. Het was toen onmogelijk architectuur te benutten als een snel en effectief middel tot communicatie: het reageren door middel van het ene bouwconcept op het andere binnen een paar jaar. In de Middeleeuwen was de 'reactiesnelheid' veelal die van een paar generaties. En tòch moet van het voornemen om een gebouw met een enigszins representatief, of – meer algemeen – met een openbaar karakter te stichten, en van de eerste werkzaamheden daartoe verricht, meteen al een bepaalde signaalwerking zijn uitgegaan. Dat komt in de eerste plaats omdat het verlenen van een dergelijke bouwopdracht in de Middeleeuwen in zeer hoog aanzien stond. Natuurlijk heeft dit alles te maken met het feit dat het een van de grootste investeringen was van private of publieke middelen die men kende. Vorsten en steden zijn eronder bezweken. Zeker niet minder belangrijk is echter dat het bouwen de meest gebruikte metafoor was voor het werken aan de verwezenlijking van het Rijk Gods, zoals we hiervoor al hebben gezien. Talloos zijn de teksten waaruit blijkt dat autoriteiten van allerlei slag dachten de hemel te verdienen met hun bouwopdrachten, of dat anderen hen daartoe aanspoorden terwijl zij de eeuwige zaligheid in het vooruitzicht stelden. Het ging daarbij meestal om kerkelijke stichtingen, omdat men immers van mening was dat in deze gebouwen de hemelse en de aardse delen van het Rijk Gods elkaar in het perspectief van de heilsgeschiedenis ontmoetten. Zo vroeg bisschop Bernward van Hildesheim, toen hij in 1019 zijn testament opstelde, zich af door welk verdienstelijk bouwwerk hij de hemel kon kopen. Hij kwam tot de conclusie dat dit het beste kon gebeuren door de bouw van een nieuwe kloosterkerk (Binding 1986). Martin Warnke vestigt in zijn bekende boek 'Bau und Überbau' (Frankfurt a/M. 1976) de aandacht op de navolgende, in dit verband zeer interessante passage uit het vroeg twaalfde-eeuwse Speculum Ecclesiae van Honorius Augustodunensis. Daarin richt deze zich aldus tot alle machtige en vermogende personen: 'Daar u uw rijkdommen toch aan anderen moet nalaten, haast u door de handen der armen schatten te verzamelen (...) Vernieuwt beschadigde en verwoeste kerken (...) Bouwt bruggen en straten, en bereidt u zelf zodoende de weg naar de hemel'. Met infrastructurele werken, die bevorderlijk waren voor handel en verkeer, konden gezaghebbende personen blijkbaar ook de hemel verdienen. Omdat het doen bouwen van kerken en van openbare voorzieningen als bruggen en wegen in een adem worden genoemd, werd dit laatste blijkbaar ook beschouwd als bouwen aan het Christelijke gemenbest. De beslissing om een bouwwerk van enige importantie op te richten werd doorgaans bepaald niet in stilte, of zelfs in het geheim, genomen. Daarvoor gaat de vermelding van een dergelijke beslissing veel te vaak gepaard met de opmerking dat de plaatselijke gemeenschap of andere betrokkenen zich daar zeer over verheug- den. Ook het voornemen van Bernward om in zijn residentie Hildesheim een nieuwe kloosterkerk te stichten werd volgens de hierboven geciteerde bron, door de gelovigen – lees: de plaatselijke bevolking – met vreugdevolle instemming begroet. Kort na het begin van de werkzaamheden aan een openbaar of anderszins representatief gebouw werd de zogenaamde eerste steen gelegd. Dit werd, zeker bij kerkelijke gebouwen, beschouwd als een kosmologische rite. Deze nabootsing van het werk van God als opperbouwmeester van het heelal werd dan ook met de nodige, soms zeer rijke en beeldende ceremoniën omgeven. Ik wil hier slechts verwijzen naar het leggen van de symbolische eerste-funderingsstenen van het koor van de abdijkerk van Saint-Denis ten tijde van abt Suger, en naar beschrijvingen van vergelijkbare plechtigheden die ik in een aantal noten bij mijn studie over het Utrechtse kerkenkruis heb vermeld.
Keren wij terug naar het materiaal dat centraal stond in mijn oratie. In het verlengde van het voorafgaande moet men aannemen dat een plan als dat voor de stichting van een nieuwe toren bij de hoofdparochiële kerk van Sint-Maarten te Groningen evenmin onopgemerkt zal zijn gebleven. Men zou zich kunnen voorstellen dat het enig ceremonieel den volke werd kond gedaan en dat dit

er, zeker in het licht van de door mij geschetste benarde tijdsomstandigheden, met vreugde en het nodige lokaal-patriotisme op reageerde. Zo zal er in de Stad en Ommelanden, in het Sticht en ook daarbuiten, op verschillende niveaus, en op grond van meer en minder gedetailleerde informatie, gesproken zijn over de prestigieuze onderneming en over het concept dat men ten uitvoer wilde laten brengen. Het is jammer dat er geen brief bewaard bleef, zoals de hierboven aangehaalde van Alkuin aan Karel de Grote, waarin een ontwikkelde tijdgenoot meedeelt dat men in Groningen bezig is een toren naar het voorbeeld van die van de Utrechtse Dom te bouwen. Een volgend moment waarop de torenbouw al weer vroeg en volop in de belangstelling zal hebben gestaan was natuurlijk de plechtige eerste steenlegging. Daarna werd langzaam, in het verloop van bijna honderd jaar, het oorspronkelijke torenontwerp gerealiseerd, dat als reactie op een specifieke situatie die hooguit tien jaar actueel was, werd geconcipieerd. Deze schijnbare ongerijmdheid van de tijdelijke 'geldigheid' van het ontwerp en de duurzaamheid van het object heeft in het verleden menigeen doen twijfelen aan de politieke strekking van de symboliek van architectuur, en zo ook Van der Ploeg als het gaat om de betekenis van de Martinitoren (p. 125, k3). De vraag: hoe komt een opdrachtgever erbij om zich bij de keuze van het concept voor zo'n langdurig en kostbaar karwei te baseren op zo'n vluchtige aanleiding, die al snel haar geldigheid moet verliezen, en dan ook nog te verwachten dat er een signaal-werking van uit gaat? Alvorens op de vraag zelf in te gaan zou ik de aandacht willen vestigen op een verschijnsel dat mijns inziens van wezenlijke betekenis is voor een goed begrip van het hiervoor geschetste mechanisme. Dat is is het relatief open karakter van de westerse samenleving die, ook al in de Middeleeuwen, ondanks de hiërarchische kaders waarbinnen zich de maatschappelijke processen voltrokken, op allerlei cruciale punten een grote mate van pluriformiteit en dynamiek vertoonde. Speciaal in dit verband is van wezenlijk belang dat de bouw van kerken nooit in handen is gekomen van een starre priesterkaste die, onder bescherming van een sterke centrale autoriteit, eeuwenlang en op grote schaal als dogma gehanteerde bouwvoorschriften kon doen toepassen. Iets van dit beeld kan men aantreffen in sommige, niet voor niets als statisch gekarakteriseerde, voortbrengselen van de Byzantijnse kunst. In de westerse samenleving kon iedereen die iets betekende, en over de nodige middelen beschikte, wel ergens een kerk of kapel laten bouwen. Omdat de architectuur in de Middeleeuwen immers een opdrachtgevers-kunst was en geen aangelegenheid van vrij-scheppende architecten, is elk concept voor een representatief bouwwerk in wezen de architectonische codering voor de rëele of de geambieerde maatschappelijke positie van de bouwheer ten tijde van de opdracht. Friedrich Ohly heeft in het hierboven aangehaalde opstel over de Dom van Siena deze fixatie in steen van het standpunt dat de bouwheer innam op de tijdbalk van de geschiedenis, in de volgende treffende formulering vervat: 'Das Hereinholen der Vergangenheit und Zukunft in ein vor Augen stehend Ganzes macht die fliessende Geschichte durch Vergegenwärtigung zum stehenden Besitz'. Het feit dat verwijzingen naar maatschappelijke posities en ambities slechts uitgedrukt kunnen worden in schema's en vormen die al een bepaalde betekenis hebben resulteerde in tal van gevallen in een intrigerende paradox. Een opdrachtsituatie die van tijdelijke aard was werd uitgedrukt in een oud bouwconcept dat, door zijn herhaling, een tijdloos karakter kreeg. De traditionele kunstgeschiedenis die werkt met de concepten van de vrij-scheppende kunstenaar en de autonome evolutie der vormen kwalificeert een dergelijk teruggrijpen op het verleden doorgaans als 'achterlijk', tenzij het om ontleningen aan de kunst van de oudheid gaat. Ziet men een dergelijk gebouw echter primair als 'statement' van de opdrachtgever, dan is het daarentegen, tenminste in concept, een hoogst actuele uiting die bovendien wensen en verwachtingen ten aanzien van de toekomst bevat. Deze beschouwing is volgens mij zeer verhelderend voor een goed begrip van het copiëren van gebouwen. Ik wil dat demonstreren aan het voorbeeld van de Groningse Martinitoren. Toen de stedelijke overheid van Groningen de belangrijkste kerk van de stad van een nieuwe toren moest voorzien werd, uiteraard, gekozen voor een concept dat paste bij de toenmalige situatie. Onder de druk van de annexatie-pogingen van Karel de Stoute vonden de stadsbestuurders en de landsheer, de Utrechtse bisschop, die eeuwen van ruzies achter de rug hadden, elkaar in een formele erkenning van de wederzijdse posities. In eerste instantie is het concept van de Martinitoren niets anders dan dat: een verwijzing naar de toren van de bisschop door de toren van een stad die van de bisschop als landsheer afhangt. Tot zover lijkt er niets bijzonders aan de hand, het is de zichtbare bevestiging van een eeuwenoude hiërarchische verhouding door middel van een geijkt concept. Vitruvius zou tevreden zijn: de 'Decor' werd gerespecteerd. Het tijdstip van conceptie maakt dit nauwelijks tijdgebonden 'statement' tegelijkertijd tot een zeer tijdbepaalde aangelegenheid. Dit blijkt niet alleen uit de politieke context maar ook uit het feit dat de vorige stadstoren helemaal niet op die van Utrechtse Dom kan hebben geleken, hoewel deze eerste ruim na de voltooiing van de bisschopstoren werd ontworpen. Het feit dat men een zo kostbare en uit militair oogpunt volstrekt nutteloze onderneming begon op het ogenblik dat ook de vestingwerken moesten worden uitgebouwd geeft duidelijk aan dat het gebaar blijkbaar evenzeer van belang was als het 'statement'. Nu was het bouwen van grote torens door de plaatselijke overheid een van de meest vóórkomende en prominente uitingen van stedelijk zelfbewustzijn. Dit hing vaak samen met de verlening of bevestiging van stedelijke rechten door de landsheer zoals ik heb opgemerkt in een artikel uit 1973 over het zogenaamde eedsreliëf van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, alwaar naar een aantal interessante voorbeelden wordt verwezen. Toen de Groningse magistraat de bouw van een indrukwekkende toren ter hand nam, zal dit zeker zijn opgevat als een teken dat deze vast van plan was de relatief grote onafhankelijkheid die men de bisschop al lang geleden de facto had weten af te dwingen, met alle kracht te verdedigen. In hoeverre toen reeds duidelijk werd gemaakt dat de Domtoren nagebouwd zou worden, is onbekend. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat men moeite deed om 'het volk' op dit punt voor te lichten. Dat zal niet alleen de nodige kennis en ontwikkeling hebben ontbeerd om zich een voorstelling te kunnen maken van het concept en de symbolische strekking ervan, maar behoorde zonder twijfel ook niet tot de groep waarvoor het 'statement' en het 'signaal' waren bedoeld. Men moet daarentegen aannemen dat de magistraat deze informatie, al of niet vergezeld van een nadere toelichting, wel zal hebben doorgesluisd naar die personen en instellingen waarvan men in deze benarde tijden ofwel in positieve ofwel in negatieve zin iets te wachten had. Daartoe zullen tenminste Karel de Stoute, de bisschop en de steden van het Over- en Nedersticht hebben behoord. Deze informatie lijkt nimmer op schrift te zijn gesteld, zij is althans – in tegenstelling tot enkele vergelijkbare voorbeelden die men in het aangehaalde boek van Warnke kan aantreffen – nooit gesignaleerd.

In een kloostergemeenschap als die te Fulda ging dat heel anders. Zoals we aan het begin van de paragraaf hebben gezien legde Bruun in zijn biografie van abt Eigil zijn mede-monniken haarfijn uit hoe zij de architectuur van hun nieuwe kerkhof-kapel moesten interpreteren. Dat hier een uitvoerige schriftelijke toelichting wordt gegeven op de symbolische betekenis van een gebouw is geheel milieu-bepaald. Hier treedt een exegeet op voor zijn gelijken om hun uit te leggen hoe de samenstellende delen van de liturgische omgeving moeten worden geïnterpreteerd. In deze omgeving worden, zo nam en neemt de kerk immers aan, tijdens de viering van de eucharistie, als de grenzen tussen hemel en aarde en tussen tijd en eeuwigheid zijn opgeheven, leven, dood en opstanding van Christus telkens opnieuw tot actualiteit. Daarom beschouwt men alles dat tot de viering van de geloofsmysterieën behoort als een onderdeel van de openbaring. Het kerkgebouw, de inventaris en de liturgische gewaden en gebruiksvoorwerpen zijn daarom evenzeer voorwerp van exegese als de Heilige Schrift zelf. Het zal duidelijk zijn dat de literatuur die hieruit voortkwam de clericale architectuur-allegorese omvat waarvan hiervoor al meerdere malen sprake was.

In 1942 verscheen in het Journal of the Warburg and Courtauld Institutes een baanbrekend opstel van de architectuurhistoricus Richard Krautheimer getiteld: Introduction to an 'Iconography of Medieval Architecture'. Hierin wordt voor het eerst het verschijnsel van de architectuurcopie in de Middeleeuwen als zodanig aan de orde gesteld. De belangrijkste conclusie die Krautheimer aan zijn onderzoek verbond, was dat de opdrachtgever in de Middeleeuwen blijkbaar in een aantal gevallen niet was geïnteresseerd in de herkenbaarheid van de copie en dat degenen die met de uitvoering werden belast veelal niet in staat waren een dergelijke copie te vervaardigen, onder andere omdat hun ruimtelijk voorstellingvermogen tekort zou zijn geschoten. Het eerste lijkt mij correct, zij het om andere redenen dan de door Krautheimer aangehaalde, het tweede lijkt mij onhoudbaar omdat in eenzelfde periode en cultuurgebied zowel precieze en complexe copieën als 'onherkenbare' verwijzingen naar specifieke gebouwen naast elkaar voorkomen.
Als mij één ding met betrekking tot het copiëren van architectuur in de onderhavige periode duidelijk is geworden dan is het wel dat men absoluut in staat was een zeer goed gelijkende copie te vervaardigen. Of het dan ook de bedoeling was dat deze door bepaalde groepen werd herkend is een andere zaak. Soms is de copie volkomen herkenbaar maar het voorbeeld zó ver weg dat hooguit een selecte groep van zeer ontwikkelden en/of bereisden het architectonische statement kan hebben begrepen. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de muren en de torens van het kasteel dat koning Edward I van Engeland vanaf 1282 te Caernarfon, de hoofdstad van het door hem veroverde Wales, liet bouwen. Deze lijken sprekend op de beroemde landmuur die keizer Theodosius in Constantinopel liet optrekken. De koning legitimeerde en documenteerde met het concept van deze bouwopdracht zijn historische positie, het ging hier om een eigen invulling van de 'Decor', om een zeer pretentieus statement, en niet om een signaal aan zijn onderdanen. Als zodanig zal het feit dàt hij een nieuwe burcht op de plaats van de oude liet optrekken, zijn opgevat. Over deze complexe en steeds wisselende verhouding tussen decorum en signaal, de relatieve traagheid van het medium architectuur en de geheel andere kijk op communicatie in die tijd, is hiervoor al het nodige gezegd.
Een vraag die in dit verband nog moet worden gesteld is die naar de signaalwerking die kan zijn uitgegaan van een gereduceerde copie van een be-

kend bouwwerk uit de omgeving. Deze kwestie snijdt Van der Ploeg (p. 124, k.3) aan als hij zich afvraagt waarom een toren als die te Eemnes-Binnen tot de Domtoren-copieën moet worden gerekend en niet tot 'het Noord-Hollandse torentype'. Afgezien van de vraag of er zoiets bestaat als een Noord-Hollands torentype is Van der Ploegs twijfel zeer begrijpelijk. Van alle door mij genoemde torens die aan de grens tussen het Nedersticht en het Gooi werden opgericht, lijkt deze wel het minst op die van de Dom. Ook ik ben er niet zeker van of deze wel tot de bewuste groep mag worden gerekend waarvan ik nog steeds aanneem dat het de bedoeling was dat de gelijkenis met de Utrechtse bisschopstoren de gemiddelde streekbewoner en de regionale overheden niet zou ontgaan. Ondanks het feit dat de karakteristieke octogoon in alle gevallen ontbreekt, herinneren de structuur, de grote rijzigheid, de geleding van de wanden en in sommige gevallen ook de doorluchtigheid van het bovenste gedeelte, onmiddellijk aan de Domtoren. Waarom men af zag van de octogoon kan een kwestie van decorum zijn geweest, zoals hiervoor al werd gesuggereerd met de opmerking dat dit element – op een enkele, zeer voor de hand liggende uitzondering na – uitsluitend in steden voorkomt, maar kan ook het gevolg zijn geweest van financiële overwegingen. Het torenlichaam kon immers in de inheemse baksteen worden opgetrokken, terwijl de octogoon in de veel duurdere natuursteen moest worden uitgevoerd.
Naast deze en dergelijke groepen van gereduceerde, maar niettemin goed herkenbare copieën zijn er ook tal van gebouwen die verwijzingen naar andere bevatten die nooit als herkenbaar bedoeld kunnen zijn. Het feit dat wij deze verwijzingen nu als zodanig herkennen is nagenoeg geheel te danken aan de weergaloze beelddocumentatie waarover wij tegenwoordig kunnen beschikken en de ongeëvenaarde mogelijkheden de objecten van onderzoek in situ te bestuderen. Dat vele toehoorders bij de lezing van Dr. Leonhard Helten over het koor van de Dom van Utrecht, die in het kader van het congres 'Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk' in augustus 1988 werd gehouden, blijk gaven van hun ongeloof toen hij stelde dat bepaalde pijlers en venstervormen van het Utrechtse kathedraalkoor naar die van Westminster Abbey verwezen, was voornamelijk te wijten aan het misverstand dat het hier architectuur-citaten betrof die herkend moesten worden. Dit misverstand is sterk in de hand gewerkt door Krautheimer in zijn artikel uit 1942. De formulering waarom het gaat wordt door Van der Ploeg geparafraseerd (p. 124 kolom 2). Ook ik was, eveneens in navolging van Krautheimer, lange tijd van mening dat men het middeleeuwse copie-begrip niet ruim en vaag genoeg kon interpreteren. Ik ben daar op teruggekomen zodra mij duidelijk werd dat de bewuste architectuur-citaten en anderssoortige deel-verwijzingen als die door maten en aantallen – waarover hieronder meer – niet als statement of signaal maar als een vorm van incorporatie moeten worden gezien. Deze heeft doorgaans tot doel de symbolische betekenis van het nieuw te stichten gebouw zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de status en de pretenties van de bouwheer. In mijn bijdrage 'De zogenoemde Bernold-kerken in het Sticht Utrecht' in de bundel 'Utrecht tussen kerk en Staat' uit 1991 heb ik een afzonderlijke paragraaf gewijd aan dit fenomeen. Ik kom daar onder andere tot de conclusie dat een dergelijk gebruik van architectuur nog het beste vergeleken kan worden met de toepassing van relieken in het kerkgebouw. Door het inmetselen van de stoffelijke resten van de hemelbewoners in altaren, kapitelen en muren wordt de kerk immers één met de Stad Gods. Door de gebouwde statussymbolen van zekere

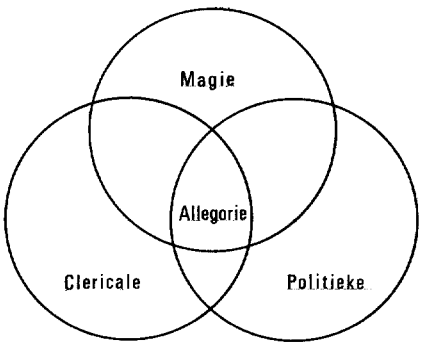

Afb. 4. Schematische voorstelling van de drie belangrijkste betekenis-sferen van architectuur in de Middeleeuwen en hun interferentie (volgens de theorie van de auteur).

personen die om een of andere reden van belang waren voor de bouwheer in de vorm van citaten te incorporeren in diens met relieken verzadigde kerkgebouw, worden hijzelf en zijn gepretendeerde positie gelegitimeerd en eveneens deel van Gods Rijk en zijn geschiedenis. Hiermee zijn we terug bij de architectuur van het kerkgebouw als uiting van het geallegoriseerde wereldbeeld van de Middeleeuwen, waarover hiervoor al werd gesproken. Er is echter een nieuw aspect aan toegevoegd: de magische dimensie van het architectuur-citaat (afb. 4). Dit is immers de implicatie van de vergelijking met de heiligen-reliek. De heilige is door zijn reliek werkelijk aanwezig, de geciteerde gebouwen en hun connotaties ook, de kracht en de waardigheid van al het gerepresenteerde gaat over op het nieuwe gebouw. Een aanwijzing dat deze magische interpretatie correct is, vormt het gebruik van aantallen, maten en patrocinia bij de stichting van kerken. Krautheimer heeft in zijn artikel laten zien dat de ene kerk met de andere werd gelijkgesteld omdat ze aan dezelfde heilige waren gewijd, of omdat het aantal pijlers overeenkwam, of omdat een bepaalde maat van het ene in het andere gebouw was verwerkt. Vooral het eerste en het laatste zijn bekende en wijdverbreide vormen van magie. Door iets of iemand te benoemen naar iets of iemand anders meende men dat de eigenschappen ervan vanzelf over gingen op die persoon of dat object. Het overnemen van maten van heilige personen of voorwerpen werd eveneens gezien als een magische vorm van zich toeeigenen. Talloze mannen en vrouwen droegen een koord of lint om het lijf ter lengte van het lichaam van Christus of Maria, om zich tegen onheil te beschermen. Ook de maten van het Heilige Graf te Jerusalem waren geliefd, en dat niet alleen omdat men ze bij zich kon dragen. Ze werden ook in gebouwen verwerkt zoals in het concept van de Busdorfkirche te Paderborn; de schriftelijke bronnen zijn daarover zeer stellig. Maar ze werden zodanig verwerkt dat niemand ze nog heeft kunnen traceren. Een wel zeer impliciete verwijzing, die alleen zin heeft als men haar opvat als een vorm van magie.
Voor deze wijze van omgaan met architectuur had men in de Middeleeuwen eigen termen: typice en figuraliter. Men kan ze aantreffen bij Krautheimer. In het licht van het voorafgaande lijkt het mij echter geboden zijn interpretatie van de betekenis ervan geheel te herzien.

Aart J.J.Mekking

C. Boschma-Aarnoudse - Renaissance-raadhuizen boven het IJ: 'Een huijs om te vergaderen ende tgerecht te houden', Zutphen (De Walburg Pers) 1992, 103 blz., prijs: *f* 29,50. ISBN 90-6011-779-4.

Economische bloei wordt doorgaans op gepaste afstand gevolgd door verstening. De welvarende jaren zestig van deze eeuw hebben in de jaren zeventig geleid tot de bouw, verbouw en uitbreiding van vele stadhuizen en stadskantoren, zoals in Terneuzen (1970), Almelo (1973) en Ede (1976). Drie-en-een-halve eeuw eerder speelde op kleinere schaal een vergelijkbaar fenomeen. Aan het begin van de zeventiende eeuw leidden verbeterde bemalingstechnieken en hoge landbouwprijzen in Noord-Holland tot een aantal droogmakerijen, met die van de Beemster (1612), Purmer (1622), Wormer (1624) en Schermer (1635) als belangrijkste. Na 1650 daalden de landbouwprijzen echter weer scherp en werden andere beleggingsmogelijkheden populairder. De tussenliggende bloeiperiode resulteerde in de bouw van in totaal vierentwintig raadhuisjes in de dorpen benoorden het IJ, waarvan er nog tien resteren. Vooral de jongste voorbeelden – Jisp (1650), Noordschermer (1652) en Ransdorp (1652) – vormen een illustratie van dit verlate versteningsproces. Verreweg het beste voorbeeld is het nabij gelegen stadhuis van Enkhuizen (1686). Tien raad- en rechthuizen in negen dorpen vormen de kern van het boek van Corrie Boschma-Aarnoudse over *Renaissance-raadhuizen boven het IJ.* Het betreft de raadhuizen van: Spanbroek (1598, rest. 1931/32), Schoorl (1601, rest. 1931), Graft (1613, rest. 1909/10), Barsingerhorn (1622, rest. 1964), Groet (1622, rest. 1947), De Rijp (1630, rest. 1917/19), Jisp (1650, rest. 1904) en Ransdorp (1652, rest. 1923). Het rechthuis van Noordschermer (1652) werd in 1937/38 opnieuw opgebouwd achter het gelijktijdig gerestaureerde raadhuis van Zuidschermer (1639) en beide staan nu in de gemeente Grootschermer.
Over de architectuur uit de vroege zeventiende eeuw in het algemeen en over stadhuizen/raadhuizen als gebouwtype in het bijzonder is nog steeds beschamend weinig gepubliceerd. Dit nieuwe boek vult deze grote lacune slechts zeer ten dele op. Een op zich zelf informatieve beschrijvende catalogus van de nog aanwezige raadhuizen wordt gevolgd door een summier beschreven opsomming van gesloopte raadhuizen en/of rechthuizen. Dit catalogusdeel wordt vooraf gegaan door zeven hoofdstukken met wetenswaardigheden over ligging, bestuursgeschiedenis, architectuur, functie, bouwpraktijk, bouwhistorie en restauratie van de raadhuisjes.
Jammer genoeg stopt het boek daar wanneer het interessant wordt en stopt de tekst bij een aantal algemene opmerkingen die soms aan het onjuiste grenzen. De mededeling (p. 11) dat de Hollandse Renaissance globaal de periode 1550-1650 (in de woordenlijst: 1530-1650) bestrijkt is op zijn zachtst gezegd te globaal. De besproken raadhuizen zijn bijna zonder uitzondering een representant van de latere fase van wat begin deze eeuw nog Hollandse Renaissance heette, maar nu met (Noordelijk) Maniërisme aangeduid wordt (1590-1630). Dat in dit verband wel de ordeboeken van Palladio, Vignola en nota bene Scamozzi (waar-

van de eerste Nederlandse vertaling pas in 1640 verscheen) genoemd worden (p. 27), maar Serlio ontbreekt, toont één van de rafelige kanten van het boek.
Dit is des te meer jammer, omdat ook blijkt dat met name over lokale geschiedenis en restauraties veel materiaal is verzameld, waaronder minder bekende kronieken. De lijst van bronnen (lees: archieven) en literatuur is uitgebreid, maar komt niet altijd even goed in de tekst tot uitdrukking. Tevens draagt de opdringerige vormgeving van het boek niet bij aan het leesplezier en is het spijtig dat er geen plattegronden van de raadhuizen afgebeeld zijn.
Het boek smaakt naar meer, maar stopt bij het voorgerecht. In de catalogus wordt materiaal gepresenteerd dat vraagt om nadere interpretatie. Wanneer het mogelijk was geweest de materie nader uit te werken, zou het boek zeer gewonnen hebben. Waarom geen overzicht van alle raadhuisplattegronden op één schaal, of een preciezere en overzichtelijker vergelijking van functies en functieveranderingen? Een vergelijking met andere contemporaine raadhuisjes zou verhelderend zijn geweest, bijvoorbeeld dat van Appingedam (1630) of Klundert (1621). Het laatste is weliswaar net één slag groter dan dat van De Rijp, maar stilistisch zeer vergelijkbaar en eveneens voorzien van een derde topgevel aan de langszijde boven de ingang (Vlaamse gevel). Het twee maten grotere stadhuis van Bolsward (1613/17) heeft enkel een topgevel boven de ingang, maar biedt evenals in De Rijp en in Jisp ook onderdak aan een waag. Dat de twee deugdenbeelden in Jisp (Caritas en Justitia), net als de bij de restauratie in Graft herplaatste beelden, exponenten zijn van een specifieke raadhuistraditie, zou een eenvoudig uit te diepen onderwerp zijn geweest. Zij waren immers bedoeld om de goede intenties van de bestuurderen te verbeelden, zoals naastenliefde en rechtvaardigheid; vergelijk bijvoorbeeld de stadhuizen van Leiden (1598, Justitia en Pax), Naarden (1601, Justitia, Spes, Fides) en opnieuw Bolsward (Justitia, Fides, Spes, Caritas en Fortitudo).
Puur architectuurhistorisch worden de raadhuizen in een verband geplaatst dat niet verder reikt dan obligate verwijzingen (p. 27) naar de 'Hollandse bouwmeesters' Lieven de Key (in Gent geboren) en Hendrick de Keyser (in Utrecht geboren) of hun inspiratiebron de uit Leeuwarden afkomstige 'Vlaming' Hans Vredeman de Vries. Nauwkeurige vergelijking van gebruikte architectonische elementen had echter tot interessante resultaten kunnen leiden. Zo is van de aan het begin genoemde groep van drie jongere raadhuizen dat van Noordschermer (1652) nog volledig maniëristisch. Daarentegen is de Vlaamse gevel van het raadhuis te Jisp (1650) gebouwd in de toendertijd populaire vorm van de verhoogde halsgevel met klauwstukken, en moet deze gezien worden als een vereenvoudigde overname van de classicistische gevelontwerpen van Philips Vingboons. Alleen bij het raadhuis van Ransdorp (1652) werd de gedurfde stap gezet om de Vlaamse gevel geheel weg te laten en te vervangen door een simpele pilasterstelling die in de verte iets weg heeft van Jacob van Campens ontwerp voor het Coymanshuis in Amsterdam (1625).
Ook de topgevels van het raadhuis van Noordschermer, de zijgevel van dat van Zuidschermer (1639), maar vooral dat van Schoorl (1601) zouden een aanleiding gevormd kunnen hebben voor een beschouwing over het typisch maniëristisch fenomeen van de in- en uitgezwenkte topgevel. Deze natuursteenarme bouwwijze met S-vormige gevelafdekkingen, pinakels/pilasters en lijsten wordt ook wel Gelders-Overijsselse gevel genoemd vanwege zijn veelvuldig voorkomen in de steden Zutphen en Deventer. Het betreft echter een architectonische onderstroom met veel groter verspreidingsgebied, waaronder woonhuisvoorbeelden op Ameland (1626) en in Alkmaar. Andere Noordhollandse voorbeelden zijn te vinden in Edam, Monnickendam en Enkhuizen (zie het ondergewaardeerde boekje van A.A. Kok, *Amsterdamse woonhuizen*, Amsterdam 1943 (3de dr), 60). De in het boek van Boschma-Aarnoudse genoemde, maar gesloopte, raadhuizen van Beverwijk (XVIIa) en Landsmeer (1621) passen eveneens in deze traditie.
Samenvattend kan gezegd worden dat de waarde van deze publicatie met name schuilt in het klaarleggen van nuttig basismateriaal over een interessant onderwerp, maar dat het boek nogal blijft steken in een opsomming van wetenswaardigheden. Het is dan ook te hopen dat het boek aanleiding geeft tot een toekomstige uitgebreidere studie naar maniëristische raad- en rechthuizen.

Ronald Stenvert

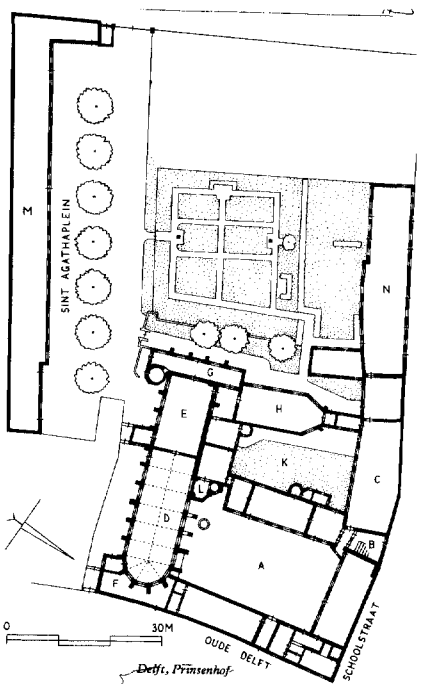

Afb. 1. Delft, het Prinsenhof, plattegrond.
A: Eerste binnenplaats. B: Historische trap.
C: Historische zaal. D: Waalse kerk. E: Museumzaal. F: Sacristie. G: Restant van de kruisgang.
H: Kapittelzaal. K: Tweede binnenplaats. L: Kapel van de abdis. M: Volkenkundig museum.
N: Kamer van Charitaten.
Herkomst plattegrond: Peter Don, Kunstreisboek voor Nederland - Zuid-Holland, *1986, pag. 77.*
Tekening van T. Brouwer.
Fotoreproductie: J.P. de Koning, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

MONUMENTENZORG

Een plan tot overkapping van de eerste binnenplaats in het Prinsenhof te Delft

Inleiding

Het Prinsenhof te Delft staat op de 'Lijst 'Top 100' onroerende objecten', zoals gepubliceerd in de WVC brochure *Cultuurbescherming in buitengewone omstandigheden*, september 1991. Deze vermelding stelt een bijzonder cultuurhistorisch belang ten opzichte van de overige in het monumentenregister opgenomen objecten vast. Het monument is op de 'Top 100' als volgt omschreven:
'Delft, Sint Agathaklooster, Prinsenhof en Waalse Kerk: dit samenstel van historische gebouwen vertegenwoordigt in de geschiedenis van Delft en van Nederland meer dan alleen een gebouwde agglomeratie waarbinnen enkele binnenpleinen zijn gelegen. Al rond 1400 werd het Agathaklooster vermeld. Het huidige complex is via drie poortjes toegankelijk, waarvan er één uit 1658 dateert en waarboven een reliëf herinnert aan een van de vele bestemmingen die het complex in de loop der eeuwen heeft gehad. In 1584 werd Willem van Oranje vermoord op de trap tussen de tegenwoordig geheten historische zaal (voorheen eetzaal) en de binnenplaats aan de zijde van de Oude Delft. De waarde van het complex is met name gelegen in zijn historische ensemblewaarde, maar niet in het minst vanwege de plaats die het is gaan innemen in de vaderlandse geschiedenis, waar een historische gebeurtenis heeft plaatsgevonden, die de geschiedenis van ons land blijvend heeft bepaald. Diverse historische gebouwen bevinden zich nog in een oorspronkelijke, afwisselende harmonie, waarbij markante verschijningsvorm en parcellering zijn overgeleverd'.

Momenteel bestaan plannen tot overkapping van 'de binnenplaats aan de zijde van de Oude Delft'. Museum Het Prinsenhof heeft behoefte aan extra vloer- en expositieruimte, terwijl ook een jaarlijks terugkerend evenement als de Delftse Kunst- en Antiekbeurs op de binnenplaats zou kunnnen worden georganiseerd. De gemeente Delft stond aanvankelijk positief tegenover dit overkappingsplan van Prof. Dr. Ir. Mick Eekhout. Vanwege de in het geding zijnde monumentale aspecten kwam de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot specificatie van de historische waarden en tot advisering van de gemeente Delft ex. artikel 11 van de Monumentenwet.

Cultuurhistorische waarden

In de eerste plaats is sprake van een bijzondere stedebouwkundige waarde: het Prinsenhof ligt nabij de oude stadsveste. De afsluitende werking van de als verkeersader fungerende Phoenixstraat roept ruimtelijke en visuele herinneringen aan de voormalige stedelijke begrenzing op. De ruim aangelegde middeleeuwse stad Delft vertoonde vele open terreinen die voor het merendeel in de loop van de tijden zijn bebouwd. Deze open terreinen dienden als kweek- en moestuintjes en voorzagen in te bebouwen percelen bin-

Afb. 2. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het noorden. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

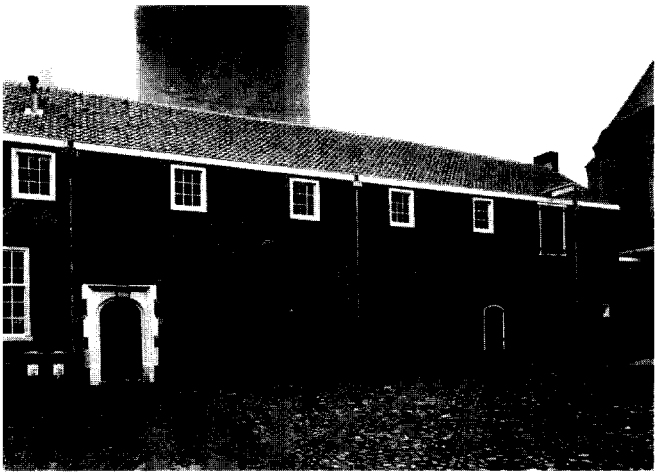

Afb. 3. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het oosten met de toren van de Oude kerk op de achtergrond. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

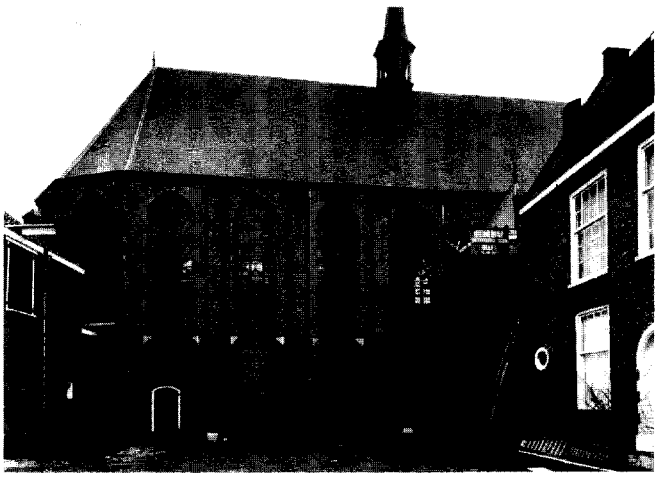

Afb. 4. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het zuiden met de Waalse kerk op de achtergrond. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

Afb. 5. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het westen. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

nen de omwalling. In de omgeving van het Prinsenhof is nog iets van deze ruime, historische stadsaanleg aanwezig, met name aan het Sint Agathaplein en aan de zijde van de Phoenixstraat waar bomen en groenvoorzieningen de zeggingskracht van het verleden mede tot uitdrukking brengen. Dit stedebouwkundige gegeven vindt in het Prinsenhof ruimtelijke en historische tegenhangers in twee binnenplaatsen, die als pendant van de buitenwerkse historische schakering gelden en de ruime stadsaanleg als onbebouwde volumes insluiten.

Verder speelt de architectuurhistorische zeldzaamheidswaarde een belangrijke rol. Het aantal gaaf bewaarde middeleeuwse kloosters in Nederland is gering. Het klooster in Ter Apel staat eveneens op de al in de inleiding genoemde 'Top 100', maar heeft geen binnenplaatsen. Het Prinsenhof is één van de gaafst bewaard gebleven kloostercomplexen in ons land. Daarbij komt nog het volgende. De binnenplaatsen zijn onderdeel van de oorspronkelijke kloosteraanleg en werden gedurende vele eeuwen als open ruimten behandeld en gerespecteerd. Historische kaarten, prenten en plattegronden tonen de binnenhof als onbebouwde ruimte (Joh. Blaeu, circa 1650; ets van Coenraad Decker, 1667; Dirck Evertsz. van Bleyswijck, 1675-1678). Ondanks de verschillende functies die het Prinsenhof heeft vervuld (klooster, vorstelijk verblijf, plaats van samenkomst voor synodale vergaderingen, saaihal, concertzaal, boelhuis, schermschool, kazerne, Latijnse school, hospitaal, magazijn, museum) vormden beide binnenplaatsen constante factoren in het historische gebouwencomplex. Men sprak consequent van de eerste en de tweede binnenplaats.

De in het geding zijnde binnenplaats staat ook bekend als 'kruidentuin'. Indien deze benaming op historische overlevering is gefundeerd, kan worden gedacht aan de kruidentuin uit de tijd dat het Prinsenhof nog klooster was. Een tweede historische mogelijkheid ligt besloten in de functie als kruidentuin voor het Collegium Medico Pharmaceuticum dat aan het eind van de 17de eeuw in het Prinsenhof was gevestigd.

De eerste binnenplaats beschikt over architectonische en ruimtelijke kenmerken waarin of waardoor de specifieke buiten-karakteristiek tot uitdrukking komt. Deze kenmerken vertonen onderlinge relaties en verkrijgen in verhouding tot het gehele complex betekenis. Het poortje aan de zijde van de Oude Delft vormt de enige directe verbinding met de buitenwereld. Andere toegangen tot de binnenplaats kunnen slechts door het bewandelen van andere vleugels worden verkregen. Hiermee is de voornaamste architectonische karakteristiek van de binnenplaats benoemd: het gaat om een in zichzelf gekeerde, omsloten buitenruimte die maar naar één zijde onbegrensd is. Als gevolg van de onbelemmerde beleving van het uitspansel wordt de architectonische enkadrering niet als beklemmend ervaren. De binnenplaats ontleent haar verfijnde zeggingskracht aan de uitwendige staat van de omsluitende gevels waarin vensters, deuren, trappen, een hijsbalk en de textuur van de baksteen de architectonische ervaringen specificiëren. Uitzichten op de noordzijde van de Waalse kerk en op de toren van de Oude kerk, de bestrating van de binnenplaats, de doorloopbaarheid van de ingesloten ruimte en bovenal de on-onderbroken beleving van het uit-

spansel leveren aan deze samenstellende architectonische middelen hèt finale complement. Architectuur bestaat niet alleen uit massa, maar ook uit ruimte.
De omslotenheid van de binnenplaats staat garant voor rust en stilte. Hoewel men op de binnenplaats in de buitenlucht vertoeft en het Prinsenhof in de binnenstad ligt, dringt rumoer van buiten niet tot nauwelijks door. Er is sprake van een eigen, karakteristieke belevingswereld die sterke associaties met het voormalige klooster oproept en waarin contemplatie, clausuur, devotie en meditatie de onderliggende structuur beheersten. Overkapping beperkt de historische belevings- en ervaringswaarden van de binnenplaats.

Het plan van Prof. Dr. Ir. Mick Eekhout tot overkapping

Door middel van een schaalvormige constructie, bestaande uit een netwerk waarin doorzichtige panelen in lichte metalen zettingen zijn gevat, wordt circa 7/8 deel van de binnenplaats overkapt. Aan de zijde van de Waalse kerk blijft een smalle strook vrij. De materiaalkeuze en de wijze van construeren kenmerken zich door lichtheid en transparantie. De geprojecteerde constructie bezit alle eigenschappen die aan fragiliteit kunnen worden toegedicht. Ofschoon de constructie zelfdragend is en de gevels van de binnenplaats niet belast, zal de bekapping als een synthetisch vlies over de binnenplaats worden ervaren. Ondanks het feit dat de fysieke schade aan het monument als 'nihil' is te omschrijven en een residu van de binnenplaats aan de zijde van de kerk blijft gehandhaafd, veroorzaakt de bekapping een radicale omslag in de historische beleving van de binnenplaats. Er ontstaat een binnenruimte waar de elementen en het klimaat zijn buitengesloten en waar geen plaats is voor beleving van de constante, historische factor bij uitstek, direct contact met de open lucht. Uitvoering van het plan zou een breuk in de bijna zeshonderd jaar oude traditie van het Prinsenhof betekenen.

Adviezen

Bond Heemschut formuleerde technische en historische bezwaren tegen de overkapping. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg adviseerde de gemeente Delft geen vergunning te verlenen voor het plan, want het hield geen rekening met de cultuurhistorische waarde van het monument. Kolommen van de overkapping zijn pal voor vensters geprojecteerd en met afvoer van hemelwater is onvoldoende rekening gehouden. Het advies van het Rijk week af van het aanvankelijke standpunt van de gemeentelijke monumentencommissie. Naderhand wijzigden de omstandigheden zich. De Delftse Kunst- en Antiekbeurs was naar een andere locatie verhuisd en de kosten van de overkapping vielen hoger uit dan verwacht. Als gevolg kwam de gemeentelijke monumentencommissie op haar oorspronkelijke standpunt terug. De gemeente Delft heeft de vergunning tot overkapping uiteindelijk niet verleend.

Tot besluit

De laatste jaren zijn verschillende binnenplaatsen van monumenten in Nederland geheel of gedeeltelijk overdekt. De Boterhal achter de Waag te Leiden vormt een zeer vroeg voorbeeld: architect Pieter Post kreeg kort na de oplevering tevens opdracht tot overwelving van de in het originele ontwerp als open bedoelde binnenplaats (1657-1659). De Lakenhal (1639-1640) te Leiden is door Arend van 's-Gravensande met een voorplein ontworpen, maar sinds 1992 is een tijdelijke vergunning verleend tot overkapping. Momenteel biedt het voorplein onderdak aan kassa, vestiaire en theehoek van stedelijk museum De Lakenhal. Intussen is een verzoek tot definitieve vergunningverlening uitgegaan. Een derde Leids voorbeeld is het Rijksmuseum van Oudheden (1819-1820). Tijdens een verbouwing werd de binnenplaats in 1979 overdekt en ingericht als expositieruimte. De enorme hoogte van de overkapping naar ontwerp van A.J.H.M. Haak suggereert nog iets van de oorspronkelijke buiten-beleving. Het Arsenaal te Leiden is eveneens vermeldenswaard; hier werd in 1982 de binnenplaats overkapt (ontwerp

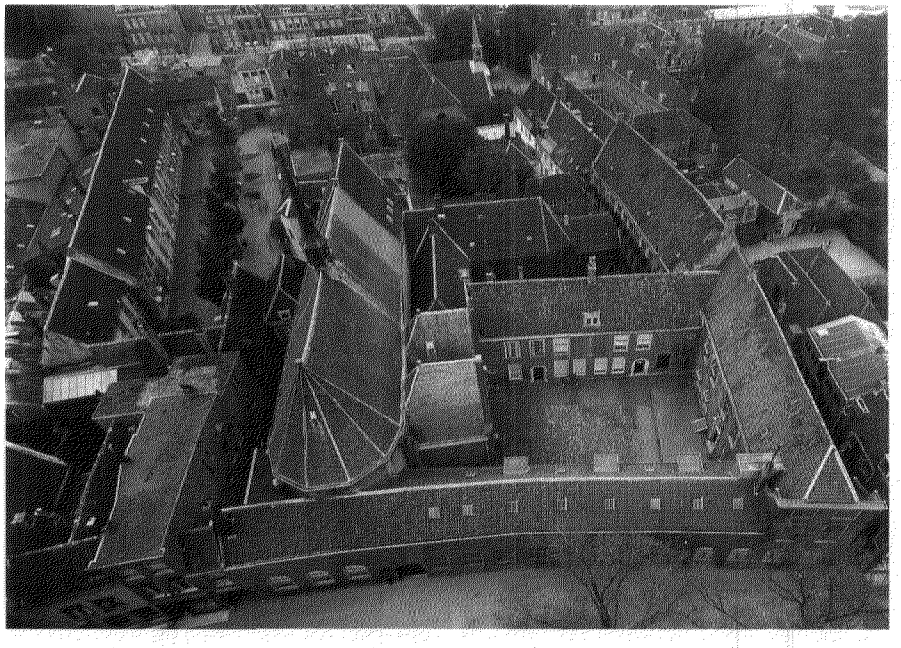

Afb. 6. Delft, het Prinsenhof gezien vanaf de toren van de Oude kerk. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1918.

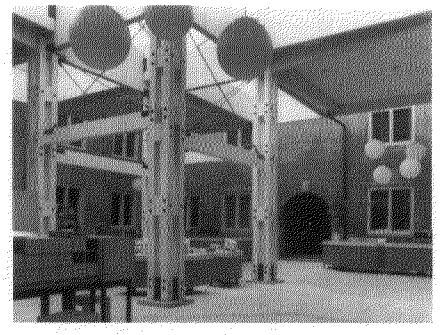

Afb. 7. Brielle, de binnenplaats van het voormalige Arsenaal - nu in gebruik als bibliotheek. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1982.

T. Dijkstra). In Brielle is de binnenplaats van het uit 1708 daterende Arsenaal tijdens de restauratie/verbouwing in 1981-1982 overdekt naar ontwerp van J. Walraad. Sindsdien is het monument als bibliotheek in gebruik. Ook in Geertruidenberg werd de binnenplaats van het Arsenaal (1770-1778, Ph.W. Schonck) overdekt. In 1986 kwam deze overdekking tot stand naar ontwerp van architect F.A.J. Friebel in samenwerking met adviesbureau Van der Weide uit Eindhoven. De architectencombinatie Ahrens, Kleijer en Baller uit Oosterbeek ontwierp voor het hoofdgebouw van de citadel te 's-Hertogenbosch een overkapping. Oorspronkelijk waren de vier rond een binnenplaats gelegen vleugels als gevangenis bedoeld (1789-1790). De met de verbouwing (1982-1985) ontstane binnenruimte is in gebruik bij het Rijksarchief en dient onder andere als centrale balie en receptie en herbergt het kaartsysteem. Functiewijziging of ruimtenood van een monument blijkt meer dan eens tot overkappingsplannen te leiden. In Breda ontwikkelde het Oude Mannenhuis zich tot centrum voor beeldende kunst en museum 'De Beijerd'. Sinds 1988 is de binnenplaats van 'De Beijerd' overkapt. Onlangs is op het voormalige Binnengasthuis-terrein te Amsterdam een binnenplaats overdekt naar ontwerp van architect P.A.M. Dirks. Dit plein met aan verschillende zijden bebouwing uit het einde van de 19de eeuw werd in 1992 voorzien van een afsluitend 'drie dimensionaal ruimtevakwerk' en is onder de naam 'Het Atrium' als mensa in gebruik. Eenzelfde nieuwe naam kan in de toekomst aan de binnenplaats van het stadhuis te Groningen worden verbonden. Daar ontwierpen Karelse van der Meer, architecten uit Groningen de overkapping; de constructeur is Octatube Space Structures uit Delft, tevens betrokken bij de overkappingsplannen voor het Prinsenhof te Delft. De Groningse binnenplaats functioneert nu reeds als extra ruimte van het stadhuis tijdens diverse openbare bijeenkomsten. De overkapping zal volgens plan eind 1993 gereed zijn. Momenteel zijn bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg plannen ingediend voor overkapping van binnenplaatsen te Amsterdam (Academie van Bouwkunst) en van het voormalig wees- en armenhuis te Broek in Waterland (Leeteinde 16). De vraag in hoeverre deze voorbeelden zullen slagen of geslaagd zijn, is afhankelijk van de mate waarin de binnenplaats het karakter van een buitenruimte heeft weten te behouden. Vaststaande receptuur of bindende voorschriften zijn niet te geven, omdat de situatie zelden eenduidig is en de historische omstandigheden per monument kunnen verschillen.

M.S. Verweij

Nederland, waterland, bruggenland

Nederland is bij uitstek een waterland. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in ons land vele bruggen voorkomen, wellicht is het een gebied met de dichtste bruggenbezetting ter wereld. Er is een lange en rijke traditie op het gebied van de bruggenbouw en er zijn vele belangwekkende bruggen gebouwd. Met name waar het de ontwikkeling van beweegbare bruggen betreft was en is Nederland toonaangevend.
Hoewel er in Nederland bij een breed publiek belangstelling is voor de bruggenbouw, is er nog betrekkelijk weinig gedaan aan een algemene voorlichting hierover. Zo is de geschiedenis van de Nederlandse bruggenbouw tot dusver nog niet integraal beschreven, terwijl in de ons omringende landen, met name in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, vele publicaties over de nationale bruggenbouw bestaan. Vooral in Groot-Brittannië is veel gedaan aan populaire voorlichting voor een breed publiek. In Nederland is er een duidelijke achterstand.

Bruggen als industrieel erfgoed

Bij de Nederlandse monumentenzorg is in het verleden voornamelijk aandacht besteed aan bruggen uit de periode voor 1800, aan stenen en houten bruggen en wel voornamelijk op grond van hun figureren in het landschap, in de stad of bij een kasteel en dergelijke. In het algemeen lag tot voor kort het zwaartepunt van de monumentenzorg in de tijd voor 1800. In de laatste decennia heeft echter een aandachtsverschuiving plaats gevonden naar de 19de en de 20ste eeuw. Daardoor verscheen in het gezichtsveld van de monumentenzorg ook datgene wat tegenwoordig wordt aangeduid als industrieel erfgoed: fabrieken, gemalen, watertorens, vuurtorens, bruggen, sluizen en nog vele andere categorieën van objecten die direct of indirect producten van de industriële ontwikkeling van ons land zijn. Vele daarvan hebben een zodanige cultuur-historische waarde dat zij de overweging verdienen om tot beschermd monument te worden verklaard. Er dient echter een keuze te worden gemaakt: de gelden, die voor de monumentenzorg beschikbaar worden gesteld, zijn gelimiteerd. Om een beter inzicht te krijgen in de selectieproblematiek heeft het Ministerie van WVC voor de duur van vier jaar een Projectbureau Industrieel Erfgoed in het leven geroepen dat hiertoe onderzoek moet laten verrichten. Een van de studies gaat over bruggen als industrieel erfgoed.

Een Nederlandse Bruggen Stichting

Al deze constateringen waren voor een aantal geïnteresseerden aanleiding om een Nederlandse Bruggen Stichting in het leven te roepen. Het initiatief kwam vooral van de Commissie Erfgoed in IJzer en Staal van het Staalbouwkundig Genootschap, maar ook bruggen, uitgevoerd in beton, hout en baksteen of natuursteen, zullen bij de stichting een onderdak vinden.
De doelstellingen van de stichting zijn, kort samengevat:
Het bevorderen van kennis over de Nederlandse bruggenbouw, zowel uit het verre als het nabije verleden.
Het inventariseren en documenteren van deze kennis en het overdragen ervan, zowel voor wetenschappelijke doeleinden als naar een breed publiek.

De ophaalbrug over de Hollandsche IJssel te Haastrecht uit 1883, een fraai voorbeeld van een negentiende-eeuwse ijzeren brug.

Het meewerken aan het zo mogelijk in stand houden van bruggen die uit een oogpunt van cultuurhistorie, stedebouw of landschap van waarde zijn of het op andere wijze behouden van de herinnering aan deze bruggen indien zij met sloop worden bedreigd.

Het bestuur van de stichting is als volgt samengesteld:
prof.ir. J. Oosterhoff, voorzitter
ir. G. Hardenberg, vice-voorzitter
prof.ir. J. Kuipers, penningmeester
ir. H.P. Klooster
prof.ir. J.H. van Loenen

Het secretariaat van de stichting is in handen van:
ir. G.J. Arends
Gebouw voor Bouwkunde, kamer 7.01
Berlageweg 1, 2628 CR Delft
Tel.015.784886 of 01820.20935

Onlangs kwam het eerste nummer uit van het NBS NIEUWS, het nieuwsbulletin van de stichting, dat voor belangstellenden op aanvraag bij de secretaris gratis verkrijgbaar is. Overigens bestaat ook de mogelijkheid om begunstiger van de stichting te worden. Dit houdt in dat men de nieuwsbrief (voor 1993 drie nummers, in volgende jaren vier nummers per jaar) en de jaarverslagen van de stichting zal ontvangen. Voorts zal de stichting bevorderen dat bij evenmenten, die de Nederlandse bruggenbouw betreffen, begunstigers voordeel genieten, bv. door het deelnemen voor een gereduceerde rpijs. Dit zelfde geldt voor publicaties van de NBS. De begunstigersbijdrage is minimaal *f* 25,– per jaar voor personen en f 100,-- per jaar voor instellingen. Voor aanmelding is het voldoende om een bedrag te storten op de postrekening van de stichting: postrekening 58975 t.n.v. de Penningmeester van de NBS te Delft. Ook kan men telefonisch in contact treden met de secretaris van de stichting.

J. Oosterhoff

Carlo Huijts directeur Vereniging Hendrick de Keyser

Dr.ir. C.S.T.J. Huijts treedt per 1 september in dienst van de Vereniging Hendrick de Keyser te Amsterdam. Volgend jaar zal hij ing. W. Raue als directeur opvolgen, die dan na dertig jaar leiding aan de vereniging Hendrick de Keyser te hebben gegeven, met pensioen gaat. Huijts was tot voor kort directeur van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem. In juli 1992 promoveerde hij op bouwkundige reconstructies van Drentse boerderijen tussen 1300 v.Chr. en 1300 na Chr. De Vereniging Hendrick de Keyser telt 2000 leden en zet zich in voor het behoud van historisch belangrijke gebouwen in heel Nederland.

Inlichtingen: Vereniging Hendrick de Keyser, 020-624 99 55.

ARCHEOLOGIE

Bescherming op maat: Akmarijp

Wandelende dorpen, die in de middeleeuwen met de grens van de veenontginning in Noord-Nederland 'meeliepen', maken lastige archeologische monumenten. Meestal is de herinnering aan een elders gelegen voorganger vervaagd, en is er in het landschap niets meer te zien. De provincie Friesland probeert het bodemarchief nu op ingrijpend nieuwe wijze te beschermen. In het meerjarig project 'bescherming op maat' wordt sinds kort het archeologische bestand in de provincie zeer fijnmazig geïnventariseerd, wat bovendien resulteerde in een nieuwe categorie monumenten. De Stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP) toonde aan dat er naast terpen, vuursteenvindplaatsen, en stins- en kloosterterreinen, ook een rijk bestand is aan middeleeuwse ontginningen in Friesland die tot op heden bekend noch beschermd waren. Van die ontginningen, waarbij de behorende bewoning zich meerdere keren verplaatste, is het dorp Akmarijp, pal onder het Sneekermeer, een mooi voorbeeld. Nieuw is dat RAAP een methode ontwikkelde om het bestaan van een voorganger van een ontginningsdorp aan te tonen. Dat kan dankzij elektrische weerstandsmeting in de bodem, waarmee dieper onder de grond liggende structuren kunnen worden herkend, afb. 1. De bodemgesteldheid in de weilanden ten noorden van Akmarijp, in een gebied dat was geselecteerd door historici van de Fryske Akademy die daar de plaats van het vroegere Akmarijp vermoedden, was ideaal voor dit onderzoek. Resultaat is een scherp beeld van een nu verdwenen kerk met een rechthoekig middenschip dat eindigt in een rondlopend koor. Er werden geen sporen van een toren gevonden. De kerk maakte deel uit van een door een gracht omsloten, opgehoogde hof. Vervolgonderzoek ter plaatse wees uit dat alleen het diepste fundament van de kerk over is, bestaande uit een sleuf in het veen, gevuld met zand. In de sleuf werden ook nog enige horizontaal gelegen hout planken aangeboord.
RAAP concludeert dat het Akmarijp van de 12de eeuw rond of bij dit kerkhof lag, waarmee dit dorp

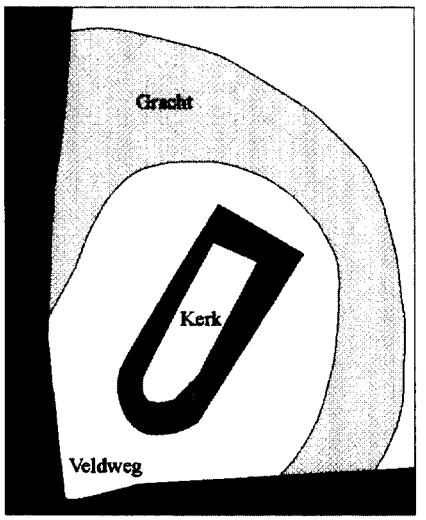

Afb. 1. Weerstandsmeting en interpretatie van de kerk te Alkmarijp, onderzoek en tekeningen door P.J. Orbons, Stichting Raap te Amsterdam.

goed past in het beeld van de opschuivende middeleeuwse ontginningen in Friesland. Bij de verschuiving van het dorp is de kerk afgebroken en verplaatst. Naderhand is de achtergebleven hof verlaagd en uiteindelijk geëgaliseerd, terwijl de gracht werd gedempt. Met het aantonen van het archeologische monument in Akmarijp kan nu ook aan bescherming door provincie en rijk worden gewerkt.

Inlichtingen: Stichting RAAP, dr. G.J. de Langen, ing. P.J. Orbons, Postbus 1347, 1000 BH Amsterdam, tel. 020-525 58 35.

Bouwhistorisch onderzoek Norbertinessenklooster Houthem

De bewogen geschiedenis van landgoed Sint Gerlach in het Limburgse Houthem komt langzaam aan het licht door bouwhistorisch onderzoek dat voorafgaande aan een monumentale restauratie deze zomer werd uitgevoerd door bouwhistorici van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft en een internationaal team van vrijwilligers. Na de restauratie, waarmee een bedrag van 30 miljoen gulden is gemoeid, zal het vervallen kasteel aan de oevers van de Geul een luxe hotel zijn geworden met grote, in oude staat herstelde tuinen, afb. 2.

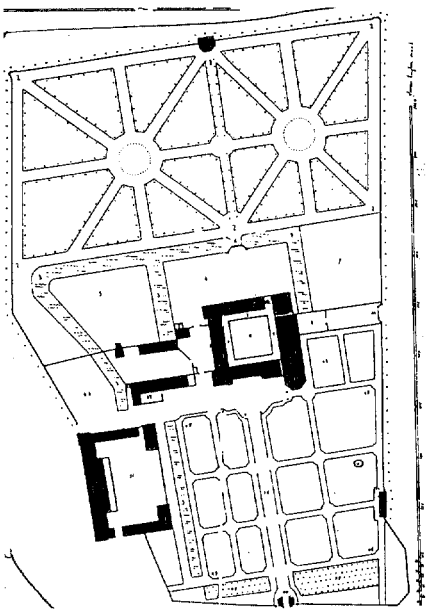

Afb. 2. Plattegrond naar oude opmeting van het Norbertinessenklooster Houthem door tuinen omgeven.

Het huidige kasteel werd in 1904 verbouwd tot landgoed, maar gaat terug tot rond 1200, toen hier voor dames van adellijke afkomst een Norbertinessenklooster werd gesticht. Bij een brand in 1574 werd de middeleeuwse bouw volledig verwoest en enkele malen herbouwd, om in 1797 onteigend te worden. Een rijke plaatselijke familie maakte het complex tot een landgoed, maar gebruikte de fundamenten van de kloostergebouwen voor de opvang van regenwater. Het bouwhistorisch onderzoek van de TUD leverde vooralsnog, naast het tracé van de 17de-eeuwse funderingen en kelders, een aantal scherpere dateringen van de latere bouwfasen op: het klooster is niet direct na de brand van 1574 herbouwd, maar pas aan het begin van de 17de eeuw, terwijl het 'Proostgebouw' juist iets ouder bleek dan werd aangenomen en op een ophogingspakket van 2,5 meter bleek te staan. Van de middeleeuwse resten van voor de grote brand werd tot dusverre slechts een drietal houten grafkisten aangetroffen.
De rol van het bouwhistorisch onderzoek van de Delftenaren, die al jarenlang betrokken zijn bij restauratieonderzoek in Maastricht, is dat bij de restauratie rekening zal kunnen worden gehouden met de vroegere bouwfasen. Zo zal de contour van een van de verdwenen kloostervleugels waarschijnlijk in het maaiveld worden aangegeven, en hoeft een aantal funderingen niet nieuw te worden aangelegd omdat de nieuwbouw van nu aangetoonde fundamenten gebruik kan maken. De restauratie zal nog dit jaar aanvangen, terwijl met hoopt het hotel met kerst 1994 in gebruik te nemen.

Nieuw museum Westland

Dat het Westland meer is dan kassen vol tomaten en bloemen kan men sinds kort ervaren in het nieuwe Westlands Streek- en Tuinbouwmuseum te Honselersdijk. Het nieuwe streekmuseum, dat deze zomer min of meer geruisloos zijn deuren opende, huist in een verbouwde boerderij en kwam tot stand door de inspanningen van de Stichting Streek- en Tuinbouwhistorie Westland. Het museum zelf is een fusie tussen het Westlands Streekmuseum, het Westlands Centrum voor Streekhistorie en het Tuinbouwmuseum, alle voorheen gevestigd in Naaldwijk. Het herbergt een nieuwe permanente expositie over de geschiedenis van het Westland, van de vroegste prehistorische bewoning op de hoger gelegen duingronden in Monster en Loosduinen tot en met de bouwgeschiedenis van de veilinggebouwen in de streek. De nadruk, hoe kan het ook anders, ligt op de geschiedenis van de tuinbouw. De archeologische en historische wetenswaardigheden van de streek en haar vijftien dorpen worden chronologisch gepresenteerd: prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, Reformatie, en verder de Gouden Eeuw, de Franse tijd, de 19de eeuw en de hedendaagse situatie.
De meeste dorpen in het Westland zijn pas in de late middeleeuwen ontstaan, toen de aanleg van dijken tegen het water een feit was. In de 16de eeuw werden er veel buitenplaatsen in de regio aangelegd, zoals de kloosters in Wateringen, Rijswijk en 's-Gravenzande, het begijnhof in 's-Gravenzande en het 17de-eeuwse paleis van Frederik Hendrik. De ontwikkeling van deze buitenplaatsen komt in de expositie uitgebreid aan bod.
Naast de archeologische en historische collectie biedt het museum ook mogelijkheden voor zelfwerkzaamheid. Zo is er een dienstencentrum met een vast onderkomen voor plaatselijke historische werkgroepen en een bibliotheek annex documentatiecentrum met een ruime sortering bronnen over de geschiedenis van het Westland. Ook worden er cursussen archeologie gegeven en is men druk doende naast het museum een tuinderij aan te leggen zoals die er begin deze eeuw heeft uitgezien, compleet met kassen, schuur en een haven met schuit.

Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwhistorie, Middel Broekweg 154, Honselersdijk, 01740-2 10 84; di-vr 14-17, za 11-16 uur. Groepen op afspraak, ook buiten reguliere openingstijden.

Klooster Vrouwenpolder

Bij een korte noodopgraving in maart van dit jaar werden in het Zeeuwse Vrouwenpolder de fundamenten ontdekt van een groot middeleeuws plattelandsklooster. Het onderzoek dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) samen met de stadsarchivaris van Veere en leden van de lokale archeologische werkgroep uitvoerde, was nodig vanwege de aanleg van een parkeerterrein achter de NH-kerk aan de Fort den Haakweg in Vrouwenpolder. De archeologen troffen aanvankelijk de fundamenten aan van een L-vormig complex. Dat bestond uit een 30 meter lang kerkgebouw met daartegenaan een vierkant

woonkwartier van 20 bij 20 meter. Later konden ook de funderingen van een kloostergang en van het enorme koor van de kerk worden getraceerd. Van het woongebouw waren ook de kelders, uitgevoerd met een tongewelf, bewaard, evenals een plavuizenvloer van de kapel. Naast aardewerk, glas, wat munten en een pijpaarden heiligenbeeld zijn er door de archeologen in en rond de fundamenten van het klooster vooral veel voedselresten gevonden, waaronder enorme hoeveelheden 15de-eeuwse mossel- en oesterschelpen. Vrouwenpolder ontleent zijn naam overigens niet aan het nu gevonden klooster, maar aan een kapel die in 1314 in het toen net bedijkte poldergebied was gesticht en later een zelfstandige parochiekerk van Onze Lieve Vrouwe werd. Onduidelijk is of in de nu gevonden resten ook de 14de-eeuwse voorganger schuilgaat.
Uit archiefonderzoek is bekend dat het klooster niet langer dan een eeuw heeft gefunctioneerd. Het was in 1452 gesticht door de kanunniken van St. Augustinus, die eerder het klooster van het Heilig Graf te Arnemuiden bewoonden. Honderd jaar later was het klooster door de algemene economische en religieuze malaise al niet meer rendabel, ondanks een spectaculair mirakel dat kort na de bouw van de eerste kerk plaatsvond. Het schilderij van Onze Lieve Vrouwe in den Polder in de kerk zou al in de 14de eeuw waarachtige tranen hebben gestort, waardoor het klooster tevens een belangrijk bedevaartsoord werd. Na het vertrek in 1552 van de drie laatste kloosterlingen, die zich met een lijfrente van Maximiliaan van Bourgondië in Delft terugtrokken, raakte het klooster in verval en werd in 1573 door Spaanse troepen verwoest. In de volksmond leefde de herinnering echter voort: het weiland bleef altijd als 'het Klôôster' bekend staan. De gemeentelijke archiefdienst van Veere bereidt met de Zeeuwse provinciaal-archeoloog een brochure over het complex voor.

Inlichtingen: archief Veere, 01181-12 53 (P. Blom).

Vlaanderen heeft een monumentenwet ...

Donderdag 24 juni nam de Vlaamse Raad, het parlement van het gewest Vlaanderen, unaniem een decreet aan dat de status en functie van archeologische monumentenwet heeft. Die ontbrak tot nu toe: iedereen kon graven, restaureren en verwijderen. Met het nieuwe decreet heeft Vlaanderen officieel het archeologisch erfgoed van algemeen belang verklaard: eigenaren van terreinen zijn nu verplicht tot bescherming en behoud. Onder het decreet kunnen archeologische zones de bescherming van monument krijgen, echter zonder een absoluut verbod op economische exploitatie. Verder voorziet het decreet in reglementering van van alles: voor opgravingen en ander schadelijk veldonderzoek is een vergunning van de minister of diens gemachtigde vereist. In de praktijk zal dat vaak de directeur van het Instituut voor het Archeologisch Patromonium (IAP) zijn. Bovendien is tevens de voorafgaande toestemming van de eigenaar van het terrein vereist. Daarbuiten bestaat er nu ook een meldingsplicht en de verplichting vondsten voor studie af te staan. Anders dan in Nederland blijft de eigenaar van het terrein altijd eigenaar van de vondst, die echter wel in een openbare collectie te zien zal moeten zijn.

Tegen de nieuwe bepaling dat het IAP opgravingsvergunningen zal verstrekken rees hevig verzet vanuit de universitaire wereld en sommige gemeentelijke archeologische diensten. Deze situatie doet een beetje denken aan die in Nederland vlak na de oorlog: de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zou aanvankelijk de enig bevoegde instantie worden voor het doen van archeologische opgravingen. Tegen dit centralisme liepen de universiteiten en het Rijksmuseum van Oudheden zozeer te hoop dat die vlieger uiteindelijk niet op ging. In Nederland kunnen rijksdiensten, universiteiten, steden en rijksmusea een opgravingsbevoegdheid van de Minister van WVC aanvragen. In Vlaanderen vreest men een vergelijkbaar centralisme, maar anders dan in Nederland is niemand uitgesloten van een vergunning voor opgravingen. Het IAP zal alleen optreden als centrale instantie voor de uitvoering van het verlenen van vergunningen terwijl er ook in beroepsprocedures is voorzien.

Inlichtingen over het 'Decreet houdende bescherming van het archeologisch patrimonium': Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Doornveld 1 bus 30, 1731 Asse-Zellik, België, 09\32\2-463 13 33.

... en een archeologisch jaarboek

In de reeks Archaeologia Beglica, begonnen als overdrukkenserie in de jaren vijftig, kon de archeologie bij onze zuiderburen worden gevolgd. Met de opdeling van België is ook dit unitaire kanaal gesplitst. Twee jaarboeken verschenen sinds 1991: Archeologie in Vlaanderen I-II, enigszins vergelijkbaar met de Berichten ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek). De twee wel zeer kloeke delen, respectievelijk 256 en 480 matglans A4-bladzijden dik, bieden elk in een twintigtal bijdragen een overzicht van wat er actueel in Vlaanderen speelt: korte opgravingsverslagen, interimrapporten en nieuw onderzoek, alles zeer ruim geïllustreerd.
De inhoud loopt van paleolithicum tot en met Nieuwe Tijd, van degelijke archeologisch-typologische materiaalstudie tot mijten- en historisch huiskatonderzoek, van bouwhistorisch onderzoek tot iconografische studies van tegelvloeren, en van laat-middeleeuwse voedseleconomie gebaseerd op botanalyse tot dendrochronologisch onderzoek van het gebinte van de kerk in Ename/Oudenaarde. De auteurs zijn veelal medewerkers van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP), maar er is ook plaats voor werk van buiten de instituutsmuren, waaronder zelfs van een Nederlander. De prijs, tussen de vijftig en honderd gulden, valt eigenlijk wel mee voor zulke hoekstenen van een gewestelijke archeologische cultuurhistorie.

'Archeologie in Vlaanderen (Archaeology in Flanders)', I (1991) en II (1992): tijdschrift uitgegeven, onder leiding van Dr. G. De Boe, door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, ISSN 0778-2837, geb.: 256 blz., 179 afb., BFr. 990 (I); 480 blz., 373 afb. 8 kleurenplaten, BFr. 1760 (II).

Europese archeologen verenigt u!

De European Association of Archaeologists (EAA) is op zoek naar leden. De EAA werd dit voorjaar door een groep van archeologen uit veertien Europese landen officieel te Budapest opgericht en wil een vereniging zijn waarin naast coördinatie en uitwisseling van internationale kennis ook de ethische en morele aspecten van de Europese archeologie(beoefening) aan bod komen. In het bijzonder moet er een brug worden geslagen tussen wetenschappelijke onderzoekers en wat bij gebrek aan een goed Nederlands woord maar archaeological heritage managers moet blijven heten. Daartoe geeft de EAA twee keer par jaar een Journal of European Archaeology uit, onder redactie van onder meer Ian Hodder, Mike Rowlands, Alain Schnapp en Anna Maria Bietti Sestieri. Ook zal er een 'informatiedienst' voor de leden komen. Het lidmaatschap varieert van 10 tot 50 Engelse ponden, al naar gelang status en herkomst (inwoners van de voormalige Oostbloklanden krijgen korting), en staat open voor alle beroepsarcheologen. Instellingen, studenten en niet-professionals kunnen bijzonder lid (associated member) worden. Sir Grahame Clark, in 1990 winnaar van de Eramusprijs, wordt de beschermheer. De directeur van de Noorse oudheidkundige dienst, Kristian Kristiansen, is voorzitter.

'European Association of Archaeologists', secretariaat Directorate of Cultural Heritage, Dronningens gt. 13, Postbus 8196 Dep, N-0034 Oslo 1.

Vroeg-middeleeuws Noord-Nederland

Hoe zag het landschap in de Groningse en Friese kuststreken er vroeger uit? Hoe, waar en waarom werd er gewoond? De beantwoording van deze vragen levert een genuanceerd beeld op, dat Egge Knol schetst in De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen, waarop hij op 7 juni aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promoveerde.
Knol doet drie dingen: landschapsreconstructie, inventarisatie van alle vroeg-middeleeuwse vondsten in de Groninger en Leeuwarder collecties en het combineren van die twee, afb. 3. Eerst reconstrueert hij, in een goed Groninger traditie van paleo-ecologisch onderzoek, hoe het noordelijke kwelderlandschap er uitzag vóór de grote veranderingen van de late middeleeuwen, toen de Waddenzee langzaam ingedijkt werd: een grillig getijdenlandschap met hoge concentraties woonheuvels (wierden), doorsneden door nu dichtgeslibde rivier- en zeearmen en prielen. Het drassige gebied daarachter ging slechts geleidelijk over in de inmiddels verdwenen veengebieden op de zandgronden. Vervolgens analyseert hij de duizenden bodemvondsten die in de loop der tijd in de provinciale noordelijke musea zijn terechtgekomen. Deze vaak losse vondsten, afkomstig van commerciële afgravingen van terpen en wierden uit in totaal zo'n vijfhonderd plaatsen, ordent Knol in vijftien categorieën. De synthese van deze sisyphusarbeid levert een dynamisch beeld van de bewoningsgeschiedenis tussen 350 en 900 v.Chr. op, verdeeld over drie periodes: Volksverhuizings-

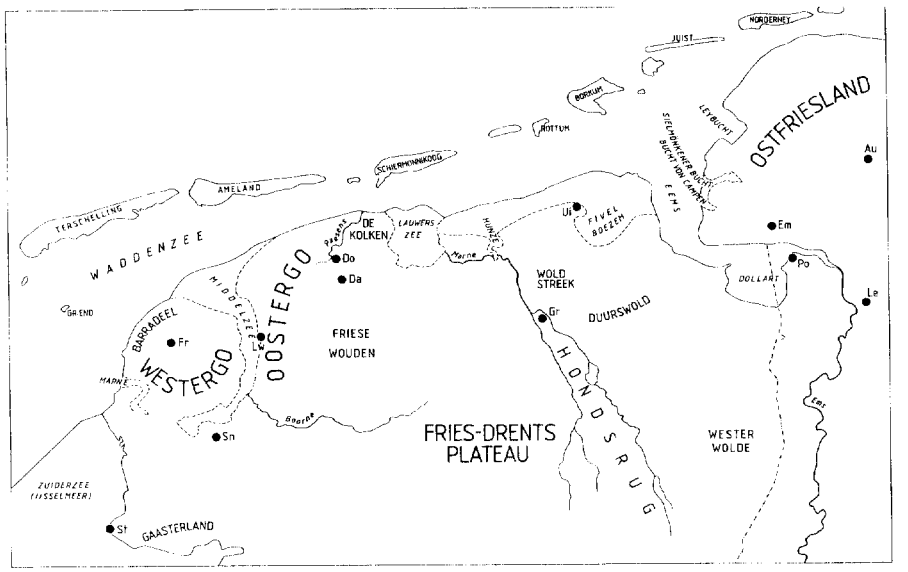

Afb. 3. Noord-Nederland met aangegeven de belangrijkste landstreken, zeearmen en waterlopen: St= Staveren, Fr= Franeker, Sn= Sneek, Lw= Leeuwarden, Do= Dokkum, Da= Dantumawoude, Gr= Groningen, Ui= Uithuizen, Em= Emden, Po= Pogum, Le= Leer, Au= Aurich. tek. H.J.M. Burgers AIVU.

, Merovingische en Karolingische tijd. Knol onderscheidt een reeks 'kerngewesten', van oost naar west: Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo en Emsgo tot in Ostfriesland. Anders dan hij verwachtte bleken de gewesten zich in materiële zin niet erg van elkaar te onderscheiden. Alleen in de verdeling van rijkdom zijn er enige verschillen aan te wijzen: de Friese streken Westergo en Oostergo, aan weerszijden van de voormalige Middelzee die bij Leeuwarden tot aan Sneek reikte, vertoonden aanvankelijk een veel grotere rijkdom dan de oostelijker gewesten. Na inlijving in het Frankische rijk verdwijnt dat verschil echter weer. Daarnaast zijn er in de loop der tijd twee veranderingen in begrafenisgewoonten zichtbaar. Zo begint rond 400 na Chr. naast crematie ook begraving als lijkbezorging voor te komen. Knol wijt dit aan de contacten die er moeten zijn geweest met Angelsaksische volksverhuizers, die Noord-Nederland aandeden op weg naar Engeland. Driehonderd jaar later verdwijnt het crematieritueel geheel en lijkt er zich in rijkere wapengraven een strijderskaste te weerspiegelen. Dat zou door veranderende machtsverhoudingen, o.m. door de invloed van de Franken, verklaard worden. Het moderne beeld van de noordelijke kust als een soort Jutland van de Lage Landen gaat voor de vroege middeleeuwen beslist niet op, zeker niet als vergeten materiaal in de musea, waar Knols werk grotendeels op berust, flink wordt afgestoft.

E. Knol, 'De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen', academisch proefschift Vrije Universiteit, Amsterdam, 7 juni. Promotor: prof.dr. W.A. van Es. Boek (ISBN 90-801405-1-1), 272 blz., ƒ 55 (A. van Solmsstraat 9a, 9717 AL Groningen).

Bouwkundig onderzoek Pompeii

Reconstrueren hoe een antieke architect te werk ging kan alleen wanneer precies bekend is wat hij per project bouwde. Dat lijkt een tautologie, maar in alle historische bouwwerken - en hoe ouder des te sterker dit geldt - hebben we te maken met het cumulatief resultaat van talloze verbouwingen, veranderingen en vormen van hergebruik. Een deugdelijke analyse zal dus per gebouw de volgorde van gebruiks- en bouwfasen moeten vaststellen en dateren. Dit deed Kees Peterse in het onderzoek naar bouwgeschiedenis en maatvoering van woonhuizen in het antieke Pompeii waarop hij op 4 juni promoveerde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Nieuw in het onderzoek is dat Peterse, van huis uit bouwkundig, zich op het raakvlak van bouwkunde, architectuur en archeologie begeeft. Ook is hij exponent van een Nederlandse traditie, in het bijzonder een Nijmeegse, waarin gewone woonhuizen ('gebruiksarchitectuur') worden onderzocht in plaats van monumentale prestige-bouw als tempels of basilica's. Peterses wijze van onderzoek in Pompeii, in één klap werd geconserveerd op 24 augustus 79 na Chr., is daarom diachroon in plaats dat het zich beperkt tot de status quo.
Voor het vaststellen van de logica en samenhang van het gereconstrueerde ontwerp (de 'dispositie') van een groot aantal huizen in een bepaalde regio van de stad ontwikkelde Peterse eerst een systeem om het oudste muurwerk te dateren op grond van constructie, uitvoering en eigenschappen van de gebruikte mortel. Op basis van een aldus gevonden relatieve chronologie, die door vergelijking met gegevens van andere aard ook absoluut kon worden gedateerd, werd per gebouw de maatvoering geanalyseerd. Peterse kon een belangrijke ondersteuning geven voor de Nederlandse archeologische visie dat in de oudheid de lengte van de gehanteerde voetmaat (in Pompeii veelal een 'Oskische' voet van ca. 27,5 cm) uit de totaalmaten van een gegeven gebouw moet worden afgeleid. Deze door de Nijmeegse hoogleraar De Waele ontwikkelde 'structuralistische' metrologie lijkt daarmee definitief het pleit te hebben gewonnen in de soms bittere strijd. Met name een krachtige, Duitse bouwhistorisch-archeologische traditie ging lange tijd van een 'onafhankelijke' voetgrootte uit. De analyse van het bouwontwerp, waar Peterses studie mee eindigt, wijst niet alleen op intentionele maatvoering, maar toont ook aan dat de Pompeiaanse architecten overwegend rationele proporties gebruikten, zoals eenvoudige verhoudingen als 3:4. Geometrische proporties met irrationele verhoudingen, zoals 1:2, lijken niet rechtstreeks te zijn toegepast. De gevonden ontwerppraktijk en denktrant van Pompeiaanse architecten blijkt uiteindelijk redelijk aan te sluiten bij de traditie die uit Vitruvius' De architectura blijkt, de belangrijkste schriftelijke bron voor Romeinse bouwkunst.

Kees Peterse, 'Bouwkundige studies van huizen in Pompeii: muurwerk, maatvoering en ontwerp', academisch proefschrift, 4 juni 1993, Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotoren: prof.dr. J.A.K.E. de Waele en prof.dr. V.M. Strocka (Freiburg).

KNOB

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedebouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:
H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:
Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:
G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Studiedag van de KNOB op 27 november 1993 in Haarlem

Ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling *'Papieren Paleizen. De architectuurtekeningen van Pieter Post'* in Teylers Museum in Haarlem organiseert de KNOB op zaterdag 27 november een studiedag over de nieuwe inzichten in de bouwkunst van de Gouden Eeuw. Na een korte inleiding zullen vier sprekers verslag doen van hun recente onderzoek onder het centrale thema:

'THEORIE EN PRAKTIJK IN DE ZEVENTIENDE-EEUWSE BOUWWERELD'

Prof. dr. K.A. Ottenheym: inleiding
dr. C.M.J.M. van den Heuvel: *'De Huysbou'* van Simon Stevin. De praktijk van de architectuur als wetenschap.'
drs. P.T.E.E. Rosenberg: 'Het bouwen van woonhuizen in de praktijk.'
drs. J.J.W. Goudeau: 'Nicolaus Goldmann (1611-1665), architectuurtheoreticus en -docent in Leiden.'
drs. G.H.P. Steenmeijer: 'Arent van 's Gravesande en de Haagse St. Sebastiaansdoelen.'

Na deze lezingen zal ruimschoots gelegenheid worden geboden voor vragen aan/discussie met de sprekers.

Het tweede deel van de bijeenkomst zal worden gewijd aan de opening van de tentoonstelling 'Papieren Paleizen' en de presentatie van de monografie *'Pieter Post (1608-1669). Architect'*, geschreven door prof. ir. J.J. Terwen en prof. dr. K.A. Ottenheym.

SUMMARIES

Bosch bouwhout

Ester Vink

Around the mid-sixteenth century the organization of the timber trade seems to have developed to such an extent that it was mainly pretreated types of timber that could be offered to the buyers. These consisted of local timber as well as of timber that had been supplied from a longer distance. The timber supplied chiefly came from the German Mid-Rhine region and from the basin of the Maas and its tributaries in present-day South Belgium and Luxemburg. The greater part of the local timber came from the "Meierij van 's-Hertogenbosch" (bailiwick of 's-Hertogenbosch). The origin of part of the pretreated timber bought around the middle and the latter half of the sixteenth century can no longer be traced.
In general, little time was allowed to pass between chopping the wood and treating it. This too, points to a well-developed structure of the timber trade in this period. Local timber production at various rural estates of the 's-Hertogenbosch institutions was part of this structure.

Lost sedilia from the cathedral of St John at 's-Hertogenbosch

Victor M. Schmidt

In this article a piece of pre-Reformation furniture in the cathedral of 's-Hertogenbosch is discussed. The main source for the original furnishings of the choir and chancel is a series of drawings made by Pieter Jansz. Saenredam during the summer of 1632. One of them shows a wooden construction to the right of the main altar (Fig. 1). Although a number of recent studies have discussed the original decoration of the choir (notes 1 and 2), this detail so far has eluded a satisfactory explanation. It is argued here that it represents now lost sedilia, i.e. a triple seat for the officiating clergy. They have the tripartite structure under a canopy which is characteristic of such pieces of furniture and they are located on the correct liturgical side of the altar. Moreover, by interpreting this detail in the drawing as sedilia, some references in the church accounts can be explained more satisfactorily as well.
The construction recorded by Saenredam no doubt dated from the Renaissance period. Its general structure, if not the tripartition, resembles the sedilia in St Cunera's at Rhenen, which originally belonged to the choir-stalls dated 1570 (Figs. 4 and 5). The richly decorated canopy of the structure in St John's parallels that of the pulpit elsewhere in the cathedral, which is generally dated to the period immediately following the iconoclast destructions of 1566 (Fig. 6). According to the church accounts a substantial amount of furniture and carving was commissioned during these years. Several times mention is made of a seat: on March 27, 1567, Joachim Dincx, a carpenter, is paid for boards used on 'the new seat' ('het nyeuwe gestoelte'), and on November 29 of the same year money was spent on beer 'when the seat was erected' ('doen men den stoel richtten'). Until now two candidates for this 'new seat' have been proposed: the bishop's chair and the pulpit. Both claims are unconvincing. The pulpit can be dated on documentary grounds to the years between 1541 and 1566; the canopy, carved by other masters, is probably an addition from the years after 1566. In 1567, then, the pulpit was neither new nor had to be erected.
It is generally assumed that the bishop's chair was constructed during the years 1567-1569 as well (Fig. 2). However, it is equally possible that it was made as early as 1563, when Sonnius, the first bishop of 's-Hertogenbosch, made his official entry. Be that as it may, the bishop's chair is an adaption of the existing late Gothic stalls rather than a piece of furniture that had to be specially 'erected'.
The interpretation of the documentary evidence becomes less strained if the seat mentioned in the accounts is identified as the sedilia recorded by Saenredam. Considering the similarities with the pulpit's canopy, in 1567 this 'seat' may well have been 'new'. One can easily imagine, too, that the workers wanted a beer after the erection of this monumental structure.
In all likelihood the sedilia were executed by Jan Schalcken, a local joiner who according to the accounts carried out a substantial amount of work with his assistants from 1567 to 1570. It may be assumed that he was responsible for the carpentry; for the ornaments and figures a woodcarver would have been contracted a woodcarver. A number of such carvers ('antyxsnijders') are mentioned in the accounts, including Cornelis Bloemaert, the father of the painter Abraham Bloemaert. The high fees he earned suggest that he supplied important work, but unfortunately the carving in the cathedral that has been preserved cannot securily be attributed to anyone in particular. At any rate the quality of the carving on the pulpit's canopy is very high. If that of the sedilia was similar, their loss is all the more regrettable.

Giessen-Oudekerk

R.F. van Dijk en H.J. van Nieuwenhoven

In 1542 the church of Giessen-Oudekerk acquired a new clock, which was probably melted down again by the Sea Beggars in 1572. In 1548 the church of Oosterwijk acquired a clock dating from 1502, which had presumably been taken from North France as war booty in 1537.

AUTEURS

Ester Vink studeerde af in de Middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is voor verschillende opdrachtgevers werkzaam als free-lance historisch onderzoekster.

Victor M. Schmidt studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen en het Courtauld Institute of Art in Londen. Hij is verbonden aan het Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen als universitair docent en als redacteur van de *Bibliography of the History of Art.*

R.F. van Dijk is archiefambtenaar bij de gemeente Gorinchem en **H.J. van Nieuwenhoven** is verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist als conserverings technisch specialist waar hij zich vooral met klokken en uurwerken bezighoudt.

REFERENTEN

Archeologische berichten: **Drs. Birre B. Walvis** en **Dr. Riemer R. Knoop**, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie renovatie nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

Foto: Peter van Aalst, Den Helder

Momenteel zijn wij bezig met de eerste fase van de restauratie van Fort Kijkduin bij Den Helder.

Kijkduin is het grootste Franse militaire bouwwerk in ons land en wat z'n opzet betreft heel apart. Een fort met een droge gracht en uniek in Europa: een gepantserde vuurleidingskoepel.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6 600 fax (01836) 2 667

aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

In 1609 kam Pieter Cornelisz. Hooft als slotvoogd op het Muiderslot wonen. Uit brieven blijkt dat er in die tijd een boomgaard en een kruidhof bij het slot lagen. Hoe deze er precies uitzagen is niet bekend. Na zijn dood raakten boomgaard en kruidhof in verval en verdwenen geheel bij de Franse inval in 1672, door de aanleg van nieuwe vestingwerken rond het slot. In de periode 1956-1960 is opnieuw een kruidentuin aangelegd, zoals die er in de tijd van Hooft zou hebben uitgezien. In 1984 is de tuin veranderd volgens de nieuwste inzichten over historische tuinen.
De meeste kruiden die nu in de tuin aanwezig zijn, werden al in de 17e eeuw gekweekt. Ze zijn gerangschikt naar hun gebruik.
Er is een indeling gemaakt in genees-, verf-, sier- en keukenkruiden. De uitgave is voorzien van een plattegrond.

24 pagina's; geïllustreerd; formaat 20 x 24 cm; genaaid gebrocheerd; ISBN 906011.754.9; prijs ƒ 7,50;
uitgave onder auspiciën van de Rijksdienst Kastelenbeheer.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers.

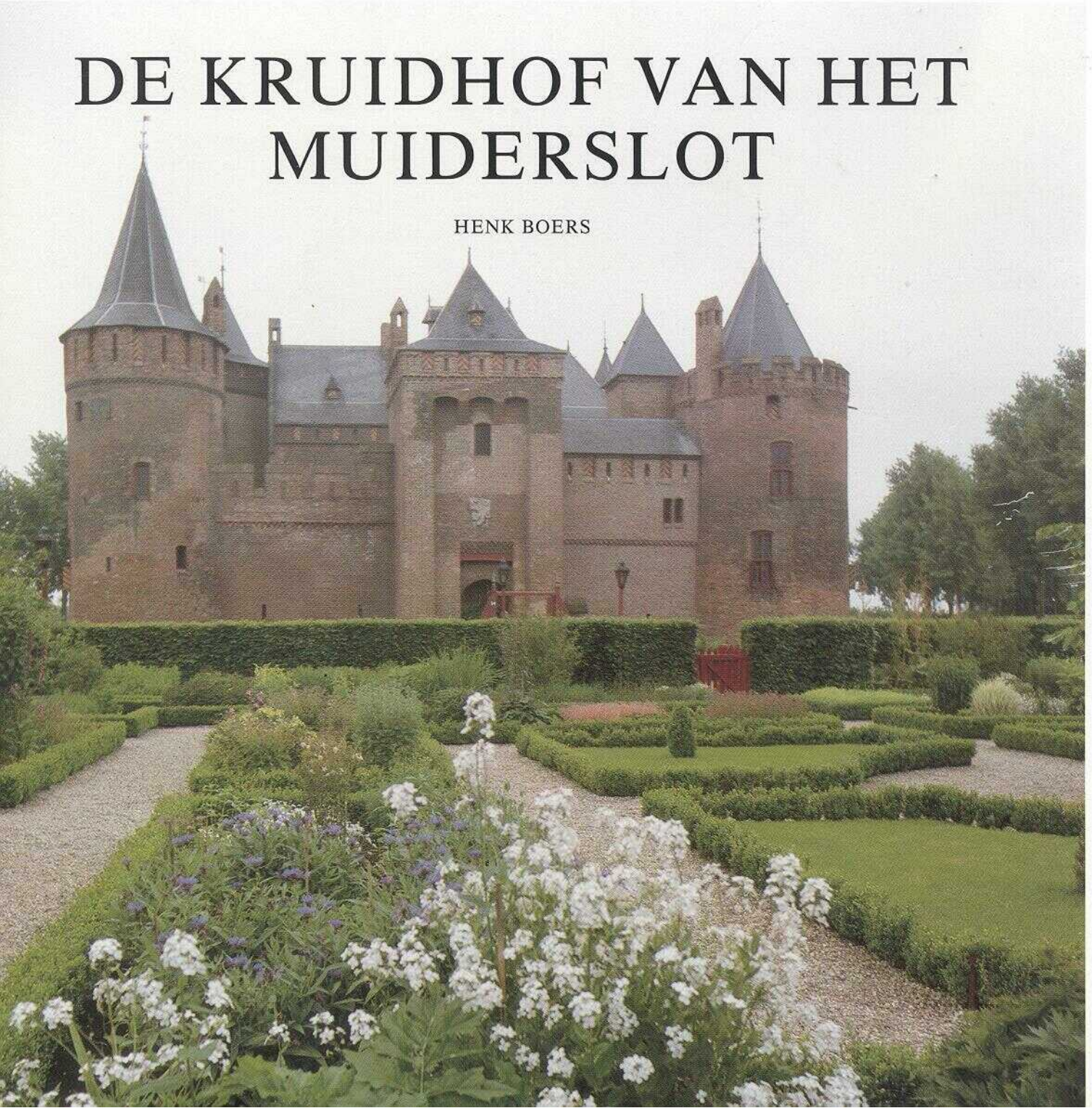

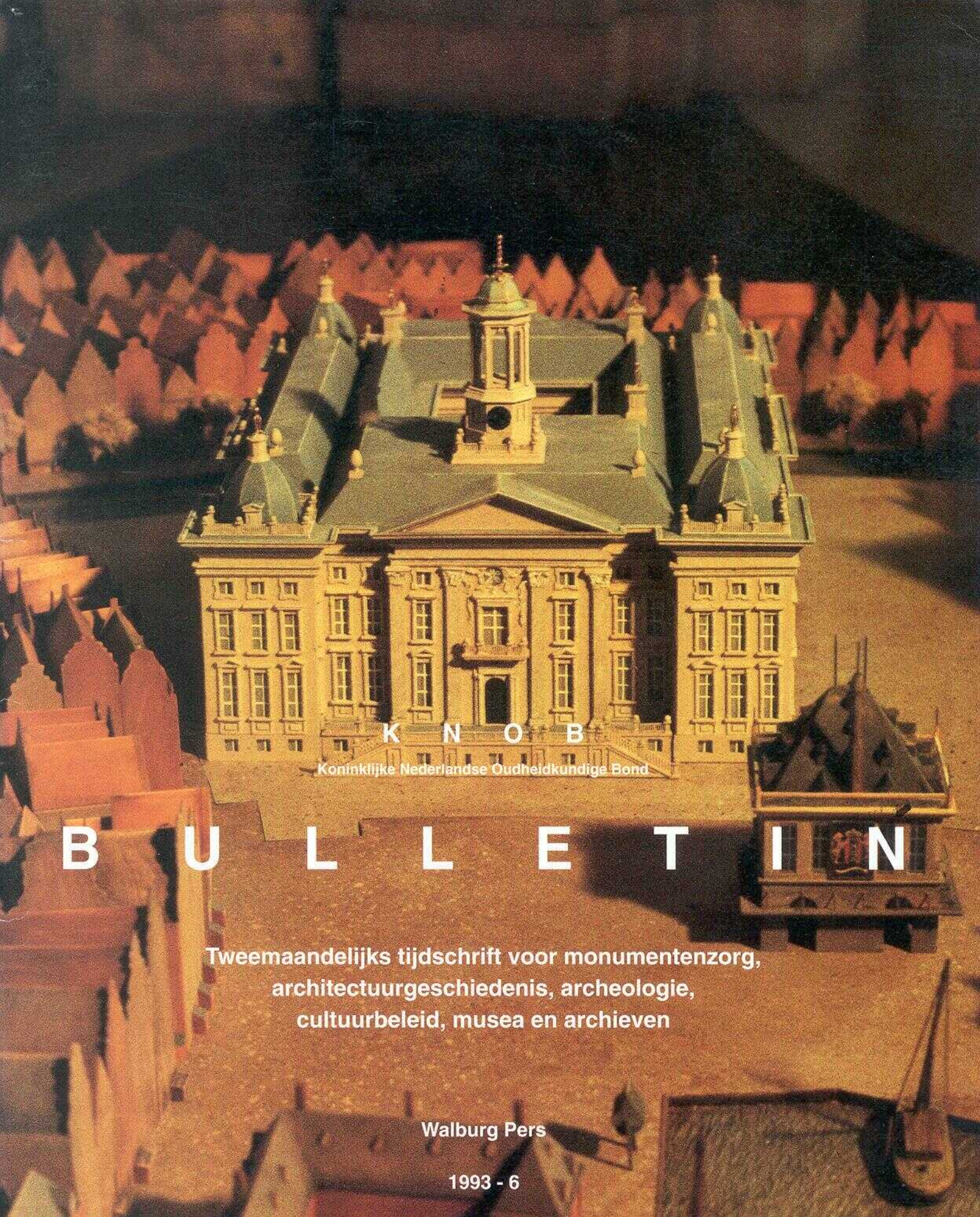

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg, architectuurgeschiedenis, archeologie, cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1993 - 6

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin
Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdred.),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
drs. ing. D.J. de Vries (eindredacteur),
prof. dr. A. van der Woud.

Kopij voor het Bulletin:
Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum
Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving
Walburg Pers.

Summaries
Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen
Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar *f* 15,–
Abonnement en lidmaatschap KNOB: *f* 75,—; *f* 50,— (tot 27 jr); *f* 125,— (instelling etc.). Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk
Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

165
T.H. von der Dunk
De Amsterdamse stadhuisplannen uit de jaren voor 1648

180
Reactie van W. Kuyper

181
B.A.M. Rijsbergen
Giudici's 'ontwerp tot vergrooting der stadt Assen'

189
Publikaties
Reactie v.d. Schoor over Bremer versus Nieuwpoort; Slotwoord Nieuwpoort; Ineke Pey, Herstel in oude luister (recensie: Coert Peter Krabbe).

193
Signalementen
door A. van de Woud en C.L. Temminck Groll.

195
Berichten
Monumentenzorg:
Mededelingen C.H.F. Valk.
Archeologie:
Honderdduizend jaar leven in Drenthe, Een kasteel in het veen, Stadsarcheologen: Arnhem onder de grond, Rijswijk en Vlaardingen er juist boven, Maastricht: bedreiging stadsarcheologie afgewend en nieuwe plannen, Pijpen in Breda, Jeugd en monumenten, Nova Zembla, ROB in de overgang, Archeologie, maatschappij en ethiek, Cultuurhistorische routes Drenthe, Karolingische burchten in Zeeland en Kort nieuws.

199
Auteurs

200
KNOB
Mededelingen en berichten

200
Summaries

200
Referenten

Omslag: Maquette van het stadhuis op de Dam te Amsterdam volgens de gepubliceerde ontwerpen van Philips Vingboons uit 1648, vervaardigd door de Verenigde Industriële Centra, Amsterdam 1989. Collectie Stichting Koninklijk Paleis Amsterdam.

BULLETIN KNOB
Jaargang 92, 1993, nummer 6

De Amsterdamse stadhuisplannen uit de jaren voor 1648

Het probleem van de chronologie: een analyse van de analyse

Thomas H. von der Dunk

De ontwerpgeschiedenis van het Stadhuis van Amsterdam, dat uiteindelijk in hoofdzaak tussen 1648 en 1655 naar ontwerp van Jacob van Campen als het belangrijkste burgerlijke bouwwerk van de barok in Nederland verrees, heeft in de afgelopen driekwart eeuw op gezette tijden aanleiding gegeven tot discussie. Telkens als weer een nieuw project boven water kwam, scheen er aanleiding om chronologie en auteurschap van de reeds bekende plannen opnieuw kritisch te bezien, soms zelfs om de tot dan toe aanvaarde ontstaansvolgorde geheel om te gooien. Meer en minder gewaagde theses slopen binnen en vertroebelden het zicht op de grens tussen zekerheid en fantasie.

Hield men zich van de eerste serieuze studie, die van A.W. Kroon uit 1867[1], tot de fameuze van Katherine Fremantle uit 1959[2] nog in de regel keurig aan het tot dan toe bewijsbare, nadien ging het al spoedig op gezette tijden mis. Op de gedegen Stadhuismonografie van Fremantle volgde in 1961 de rommelige biografie van P.T.A. Swillens over Van Campen, waar niet alleen de relevante gegevens ten gevolge van de hier gekozen haast calendarische volgorde op een hinderlijke wijze broksgewijs over tientallen pagina's uitgestrooid werden[3], maar ook 's schrijvers vermogen tot het fantasievol combineren van feiten groter bleek dan zijn vermogen tot het gewetensvol interpreteren ervan.

Het was echter vooral Wouter Kuyper, die in een recent verleden met zijn sterk speculatieve interpretaties en toeschrijvingen de nodige verwarring stichtte. In meerdere opzichten week hij sterk af van vrij algemeen geaccepteerde opvattingen, die dan ook dichter bij de documentaire evidentie aansloten. Daarbij bestond van zijn zijde nogal eens de neiging om onwelgevallige informatie, die fraaie theorieën dreigde te doorkruisen, voor het gemak over het hoofd te zien. Bovendien blijken deze theorieën ook onderling tegenstrijdig. En ofschoon zijn dientengevolge afwijkende argumentatie tot dusverre geen ingang heeft gevonden, is zij nadien door kunsthistorici als Koen Ottenheym in zijn monografie over Philips Vingboons, welke vooralsnog de meest overtuigende reconstructie van de gang van zaken biedt[4], meer terzijde geschoven dan daadwerkelijk weerlegd (op overigens begrijpelijke gronden), zodat de gecreëerde verwarring is gebleven. Er is m.i. dan ook alle reden voor een systematisch historiografisch overzicht, om alle gelanceerde veronderstellingen op hun consistentie en werkelijke merites te beoordelen.

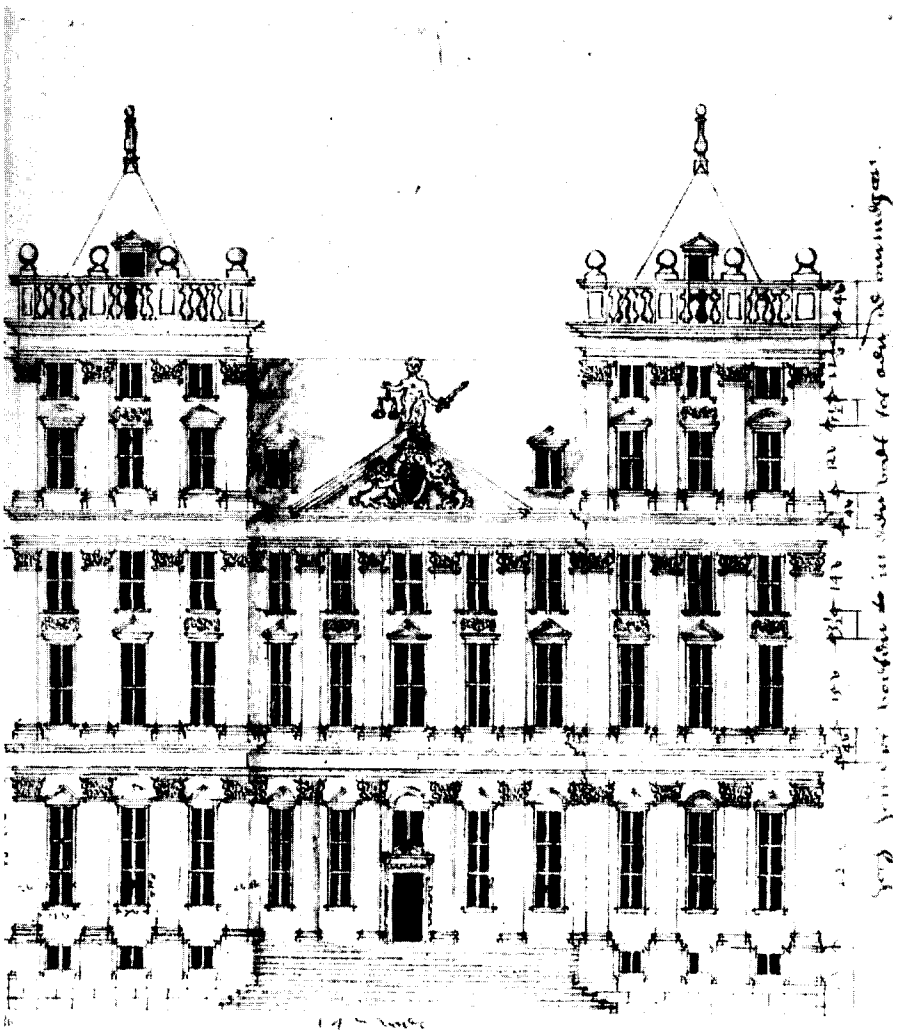

Afb. 1. Ongesigneerde en ongedateerde project voor het Stadhuis, in het Musée des Arts decoratifs te Parijs. Voorgevel. Foto Gemeentearchief Amsterdam.

Alvorens daarmee te beginnen, is het noodzakelijk om eerst een korte schets te geven van hetgeen wij anno 1993 in deze aan voorontwerpen kennen en dienaangaande met zekerheid weten. En daaraan dient weer een opsomming vooraf te gaan van de bewaard gebleven besluiten van de vroedschap m.b.t. de stadhuisonderneming, met name vanwege de daarin vastgestelde maten, die, vanwege de daarbij optredende fluctuaties, van cruciaal belang blijken te zijn bij het dateren en toeschrijven van deels ongedateerde en ongesigneerde ontwerpen. Zij stellen immers de randvoorwaarden. Zij leveren de meest logische, de meest veilige en de meest voor de hand liggende chronologie – en daarmee m.i. de enig juiste.

De resoluties

De relevante resoluties van het stadsbestuur, zoals voor het eerst als bijlage afgedrukt bij een eerste overzichtsartikel van A.Boeken uit 1919[5], nadien completer weergegeven door Ottenheym[6], zijn, met korte weergave van de inhoud, de volgende:

- 28 januari 1639. Besloten wordt de noodzaak van nieuwbouw te onderzoeken.
- 28 januari 1640. Besloten wordt tot nieuwbouw, en daarvoor meerdere modellen te laten maken. Het Stadhuis zal 150 bij 280 voet groot worden (met de mogelijkheid tot meer), met ter weerszijden een straat van 25 à 30 voet breedte.
- 5 maart 1642. Nadat enige projectplattegronden zijn voorgelegd, wordt besloten de afmetingen conform de bijgevoegde kaart te wijzigen in 162 à 170 voet breedte bij 292 en 328 voet diepte voor respectievelijk de zuiderzijgevel en de noorderzijgevel. Ter weerszijden is een straat van 26 voet breedte gedacht.
- 10 december 1642. Conform een ter vergadering getoonde kaart wordt besloten de maten op 155 bij 233 resp. 266 (voor zuid- en noordzijde resp.) vast te leggen, waarbij de straat aan de noordzijde nu 30 voet breed is.
- 28 januari 1643. Men komt tot de conclusie dat er meer ruimte nodig is, zonder nog te weten hoeveel. Besloten wordt om meer grond aan te kopen dan volgens het vorige concept nodig was, namelijk alles tot de Nieuwekerk. De beoogde afmetingen zijn dus onzeker geworden.
- 20 november 1645. Constaterende dat diverse personen de afgelopen tijd modellen hebben gemaakt en de omvang tot nu toe ongewis was wordt besloten om, in afwijking van de bijgevoegde kaart, de maten op 160 bij 200 voet vast te leggen, en alle projecten die deze te buiten gaan voortaan van bespreking uit te sluiten.
- 3 december 1646. Besloten wordt de maten te wijzigen in 160 bij 230 voet.
- 8 april 1647. Er ligt een nieuwe kaart ter tafel. Besloten wordt om het Stadhuis zo te draaien, dat de voorgevel in het verlengde van het transeptportaal van de Nieuwekerk komt te liggen.
- 18 juli 1648. Na overlegging van een plattegrond wordt besloten om het formaat nu vast te stellen op 280 bij 200 voet. Daarmee is de oriëntatie fundamenteel gewijzigd: het Stadhuis zal nu voor het eerst breder dan diep worden, de langste zijde ligt nu aan de Dam.

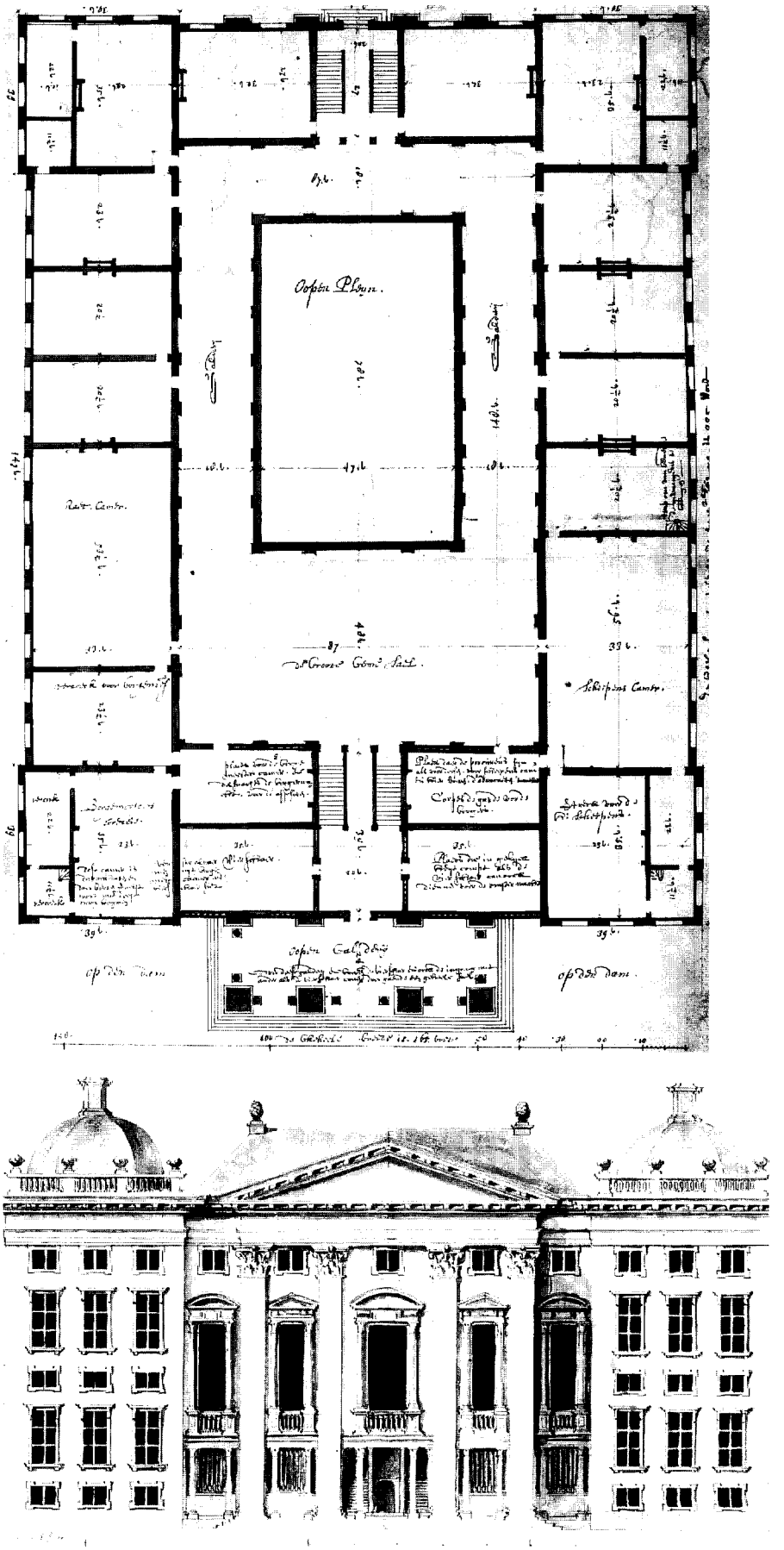

Afb. 2. Ongedateerd project van P. Vingboons voor het Stadhuis, in de Atlas-Beudeker, Britisch Museum te Londen.
A. Plattegrond.
B. Voorgevel.
C. Zijgevel.

Intussen was men al op 20 januari 1648 met heien begonnen; het heiwerk werd op 16 oktober 1648 voltooid, op 28 oktober 1648 werd de eerste steen gelegd.

De voorontwerpen

Wat de bewaard gebleven voorontwerpen of daarop betrekking hebbende schetsen aangaat: hun totale aantal bedraagt thans acht.

1. Een ongedateerde en ongesigneerde geveltekening, in 1882 verworven door het Musée des Arts decoratifs in Parijs, waarvan zich al vroeg een foto in het Amsterdamse Gemeentearchief bevond; het werd al in 1919 door Boeken openbaar gemaakt[7]. Het stadswapen in het centrale fronton laat over de bestemming geen twijfel bestaan. De maten bedragen 147 bij 286 voet, en stemmen dus vrij nauwkeurig overeen met de resolutie van 1640.

2. Een ongedateerd, maar wel gesigneerd ontwerp van Philips Vingboons, bestaande uit een drietal bladen (plattegrond, voorgevel en zijgevel) in de Atlas-Beudeker in het British Museum, in 1976 voor het eerst door Kuyper gepubliceerd[8]. De maten bedragen 165 bij 225 voet, en stemmen dus vrij nauwkeurig overeen met de resolutie van 1646.

3. Een ongedateerde, maar eveneens wel gesigneerde plattegrond van Vingboons, sterk gelijkend op het vorige project, in de Atlas-Beudeker, eveneens in 1976 voor het eerst gepubliceerd[9]. De maten bedragen 170 bij 225 voet, en stemmen dus eveneens redelijk overeen met de resolutie van 1646.

4. Voorgevel en plattegrond van een volgend ontwerp van Vingboons, verwant aan de beide vorige en opgenomen in zijn plaatwerk *Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft* (Amsterdam 1648). De begeleidende tekst bevat de mededeling dat dit plan "over eenige jaren gemaeckt [is], dan syn de Heeren sedert heel verandert van verdeeling". De maten bedragen 200 bij 264 voet, en vallen dus tot geen enkele resolutie te herleiden.

5. Een ongedateerd ontwerp met het monogram SGL of SCL, gegraveerd door P.Nolpe, opgenomen in de Galerie agréable du Monde van Pieter van der Aa uit circa 1725, waarbij het aan Pieter Post toegeschreven wordt, bestaande uit plattegrond, voorgevel, lengtedoorsnede en dwarsdoorsnede. De laatste drie bladen zijn aanwezig in het Gemeentearchief en werden in 1919 gepubliceerd[10]; de plattegrond werd (met exemplaren van de drie anderen) eerst veel later in de British Library teruggevonden en in 1977 door Kuyper gepubliceerd[11]. De maten bedragen 168 bij 230 voet, en komen andermaal redelijk overeen met de resolutie van 1646.

6. Een 1643 gedateerd en door stadslandmeter Cornelis Danckerts de Ry gesigneerd kaartje met een plattegrondontwerp, waarvan het origineel zich in de collectie Bodel-Nijenhuis van de Leidse Universiteitsbibliotheek bevindt en in 1979 door J.J.Terwen gepubliceerd werd[12]. Het Amsterdamse Gemeentearchief bezit sinds 1925 een copie, die reeds in 1948 openbaar gemaakt werd[13]. De maten van het ingetekende Stadhuis bedragen 190 bij 240 voet.
Op het origineel blijkt een zeer interessante evolutie van het ontwerp af te lezen, in de vorm van een, later grotendeels weer ten bate van het uiteindelijke ontwerp uitgeradeerde, schets in hoofdlijnen van een nieuwe stedebouwkundige aanleg, waarin het stadhuis zelf alleen als rechthoek is aangeduid[14]. De breedte daarvan bedraagt 170 voet, de lengte 220 – in beide richtingen dus 20 minder dan het uiteindelijk op de kaart getekende[15]. Ook dit aldus aan het licht gebrachte tussenontwerp is zodoende breder dan de voor 28 januari 1643 en vanaf 20 november 1645 andermaal gangbare maxima van onder de 155 resp. 160 voet en past derhalve uitstekend in de tussenliggende periode, toen alles mocht.

7. Een situatietekening van de Dam met ingeschetste omtrekken van het toekomstige Stadhuis van 28 april 1648 in het Gemeentearchief, in 1959 door Fremantle voor het eerst gepubliceerd[16]. Getoond worden twee alternatieven: een stadhuisblok van 165 bij 225 voet (met een straat van 30 voet en een woningblok van 90 voet breedte) en een stadhuisblok van 285 bij 225 voet.
Merk op: als men bij het 'kleine stadhuis' de beide door een straat gescheiden aangegeven bouwblokken bijelkaar optelt, wijken de maten slechts weinig af van die van het uiteindelijke project, terwijl als men zich tot de grootste helft beperkt, deze vrij keurig overeenstemmen met die welke op 3 december 1646 vastgelegd waren[17].

8. Een met zekerheid aan Jacob van Campen toe te schrijven ongedateerd voorontwerp in twee bladen (plattegrond van begane grond en eerste verdieping) in het Gemeentearchief. Het plan werd in 1936 voor het eerst door Noach gepubliceerd[18] en wijkt slechts in details af van het inwendige van het uiteindelijk gerealiseerde; de maten zijn dezelfde, 280 bij 200 voet.
Over de activiteiten van de hier genoemde bouwmeesters in relatie tot de Stadhuisplannen voor 1648 is weinig bekend. Uit de stadsrekeningen blijkt dat Vingboons op 6 oktober 1640 voor een ontwerp betaald werd, Post op 5 april 1647. Voorts is zeker dat Van Campen van 15 tot 22 februari 1640, toen hij met Constantijn Huygens een weekje bij P.C.Hooft logeerde, en van 1 tot 29 januari 1647 (de laatste keer op stadskosten) in Amsterdam verbleef.

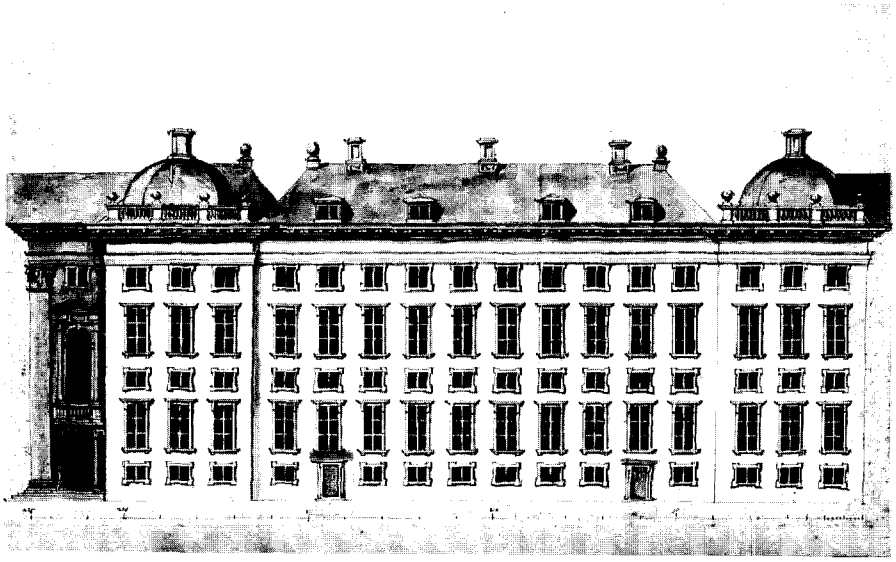

De traditionele chronologie

Tot het optreden van Kuyper in het midden van de jaren zeventig waren de meeste auteurs het aangaande datering en toeschrijving van de projecten, voorzover toen reeds bekend, onderling redelijk eens. Nadien zouden ook Terwen, Lammertse en Ottenheym zich daarbij in hoofdzaak aansluiten, de inmiddels nieuw ontdekte plannen in de traditionele chronologie integrerend[19]. Wat nu deze 'conventionele' visie betreft, is het volgende van belang.

– Als het moment waarop men zich serieus met de vraag van de eventuele noodzaak van een nieuw Stadhuis ging bezighouden, wordt thans algemeen de resolutie van 28 januari 1639 beschouwd. Kroon had in zijn boekje over het Stadhuis van 1867 de 'voorbereidingstijd' nog tot 1625 opgerekt, toen een eerste perceel in de nabijheid van het oude stadhuis door de stad verworven werd, en daarmee een reeks van terreinaankopen startte die, 69 stations tellend,

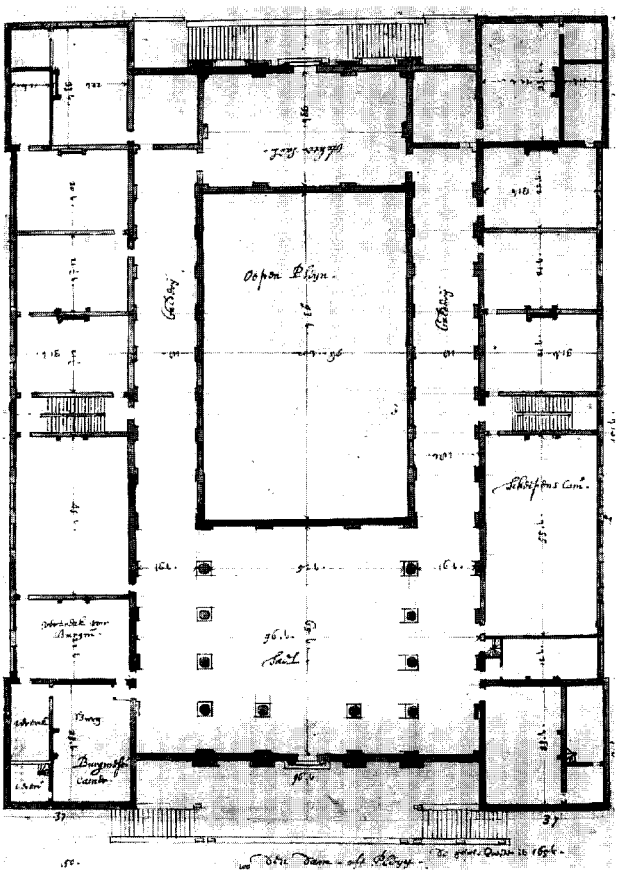

Afb. 3. Ongedateerd project van P. Vingboons voor het Stadhuis, in de Atlas-Beudeker, British Museum te Londen. Plattegrond.

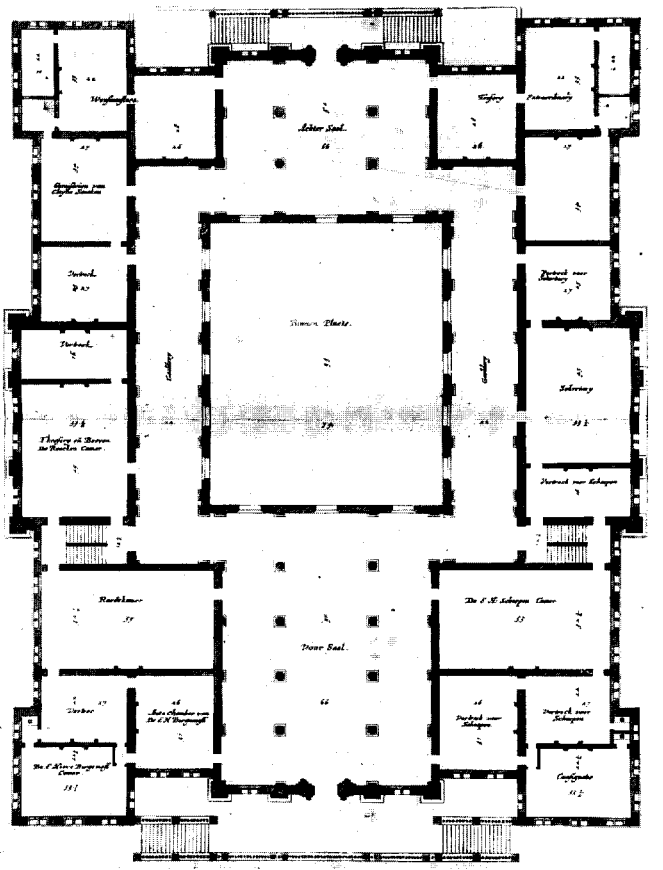

Afb. 4. Ongedateerd project van P. Vingboons voor het Stadhuis, als afgedrukt in zijn "Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philip Vingboons geordineert heeft" (Amsterdam 1648). Foto's Universiteitsbibliotheek Amsterdam. A. Plattegrond.

eerst in 1646 afgesloten werd[20]. Maar vanaf 1919, als Boeken er op wijst dat er tussen 1631 en 1638 in het geheel geen huizen zijn aangekocht, terwijl wat Kroon uit de periode daarvoor opsomt te onbeduidend is om er de gegeven betekenis aan toe te kennen[21], bestaat er dientengevolge algemene overeenstemming over het feit dat de bewaarde voorontwerpen uit de jaren na 1639 moeten dateren – behoudens Kuyper. Het betekent ook, omdat men op 28 januari 1639 nog slechts besloot om de noodzaak van nieuwbouw te laten *onderzoeken* – d.w.z. concrete projecten nog wat voorbarig waren – en men precies een jaar later het besluit om tot nieuwbouw over te gaan direct aan een omvang van 150 bij 280 voet koppelde, dat men hun afmetingen relateren moet aan die van de vroedschapsresoluties. En alleen tussen 28 januari 1643 en 20 november 1645 lagen deze niet vast.

– Van oudsher wordt de Parijse geveltekening op goede gronden met het besluit van 28 januari 1640 in verband gebracht daar de maten vrij nauwkeurig – op drie voet na – overeenstemmen. De tekening moet uit dit, of het daaropvolgende jaar stammen; daarna werden de afmetingen immers gewijzigd. Alleen Kuyper zal blijken dit gegeven kennelijk niet relevant te vinden. Ook over de vraag, aan wie de tekening vermoedelijk toe te schrijven zou zijn, is men het, dit keer inclusief Kuyper, wel eens: Vingboons, die immers op 6 oktober 1640 voor het maken van modellen betaald werd[22]. Daar immers het door Vingboons later in prent uitgegeven project – evenmin als diens later in de Collectie Beudeker aangetroffen tekeningen – *niet* met de afmetingen van het besluit van 28 januari 1640 correspondeert, en de ongesigneerde Parijse voorgeveltekening nu juist wel, meent men hierin op grond van de datering niet zonder reden het door de stad beloonde voorontwerp van Vingboons te zien. Afgezien van de documentaire evidentie doet Boeken dit ook op stilistische gronden: geringe traveebreedte en overdreven uitgerekte pilasters, hoekpaviljoens en rustiek bewerkt basement, alsmede de zeldzame vensters met drie ramen hoge kruiskozijnen zouden kenmerkend zijn voor zijn stijl. Wel meent Boeken op tekentechnische gronden dat het hierbij om een copie moet gaan[23]. Op de misprezen proporties zou later op grond van geconstateerde copieerfouten door Ottenheym evenwel nog het nodige afgedongen worden.

– Op grond van de in 1948 voor het eerst gepubliceerde plattegrond van Cornelis Danckerts de Rij uit 1643 – toen nog door Boeken vanwege een extra krul mislezen als C.de Rijp[24], is duidelijk geworden dat het draaiingsbesluit van 8 april 1647 een achterwaartse rotatie, met de zuidoostelijke hoek van het stadhuis als rotatiespil, betrof, anders dan tot dan toe was aangenomen[25]. Die conclusie zou overigens eerst in 1976 door Kuyper expliciet getrokken worden[26].

– Op grond van de afmetingen wordt het zogeheten monogrammistische project sedert lang aan het vroedschapsbesluit van 3 december 1646 gekoppeld en circa 1647 gedateerd[27]. Problematischer is de toeschrijving, en het valt op, hoe schaars daarbij de argumenten zijn die aangedragen worden. Boeken, de eerste die het plan memoreert, wijst Post (vanwege betaling in 1647 in het vizier genomen) als auteur op niet nader toegelichte stilistische gronden stellig af, ziet in het grondplan, voorzover uit de doorsneden op te maken, wel enige overeenkomsten met het project van Vingboons, maar komt uiteindelijk op grond van het on-Hollandse karakter met veel slagen om de arm uit op een niet nader dan als Belg of Fransman aangewezen buitenlander[28]. R.van Luttervelt verandert de Belg in 1949 in een Italiaan, maar is het met de mogelijkheid van een Fransman eens, ook gezien de door hem ontwaarde verwantschap met het slot van Maisons-Laffitte en van Vaux-le-Vicomte[29].

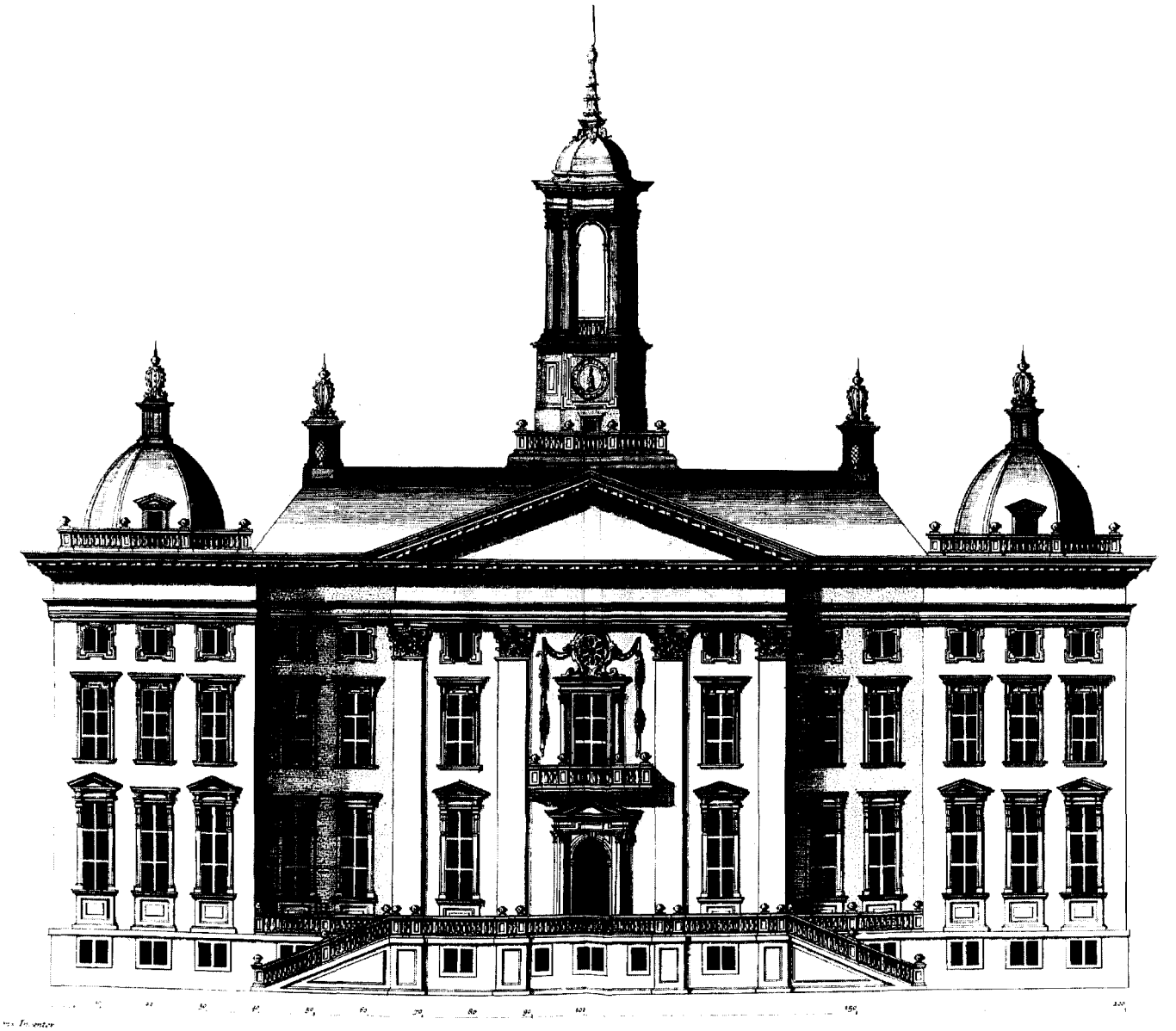

Afb. 4. Ongedateerd project van P. Vingboons voor het Stadhuis, als afgedrukt in zijn "Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philip Vingboons geordineert heeft" (Amsterdam 1648).
Foto's Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
B. Voorgevel.

– Het door Vingboons in prent uitgegeven ontwerp komt met geen enkel gegeven maatvoorschrift overeen, zodat het voor de hand ligt, dit tussen de resoluties van 28 januari 1643 en 20 november 1645 te plaatsen. Bovendien wijst ook Vingboons' voetnoot in het foliant van 1648 zelf – het 'over eenige jaren gemaeckt' daarop. Afgezien van Kuyper, en indertijd van Kroon op onduide lijke gronden[30], is men het hierover ook wel eens[31].
– Gezien de korte tijdspanne tussen de resolutie van 18 juli 1648, waarin officieel het definitieve formaat vastgesteld werd, en het leggen van de eerste steen op 28 oktober 1648, is regelmatig geopperd dat het daaraan vanwege de juiste maten gekoppelde project van Van Campen al ouder moet zijn, en daarmee de bewuste vroedschapsresolutie slechts façade voor een al eerder officieus gevallen beslissing. In deze paar maanden zou het niet mogelijk geweest zijn, een dergelijk uitgewerkt plan te vervaardigen[32]. Daarbij werd er bovendien op gewezen dat men al op 20 januari daaraanvoorafgaand met het heiwerk een aanvang had genomen, en men toch moeilijk met de aanleg van een fundering beginnen kan alvorens men precies weet waarvoor. Zij moeten, aldus deze theorie van Kroon, Noach en Van Luttervelt, dus niet volgens de officiële norm van 1647, maar al bij voorbaat volgens het officiële plan van 1648 zijn aangebracht, welk laatste derhalve feitelijk al ouder was[33]. Omdat Van Campen in januari 1647 vier weken op stadskosten in Amsterdam verbleef[34], en op 5 april dat jaar Pieter Post, in deze jaren vaak opererend als Van Campens assistent, door het stadsbestuur betaald werd voor het maken van enige modellen[35], ligt dan een datering van de eerste (niet bewaard gebleven) schetsen in de winter en een uitwerking daarvan in het voorjaar van 1647 voor de hand[36].
Ottenheym zette hier als eerste vraagtekens bij. Voor welk plan men in 1648 begon te heien, staat volgens hem nog open; er is z.i. in ieder geval geen reden om de kaart van 28 april 1648 als schijnbeweging af te doen; hoogstens valt uit de twee op de kaart voor stadhuis aangegeven rechthoeken (één volgens de oude maat, één volgens de uiteindelijke maat) af te lezen dat de burgemeesters toen op grond van de hoopvolle toekomstverwachtingen – de Vrede van Münster stond voor de deur – de beslissing tot een groter Stadhuis hebben voorbereid. Op 18 juli 1648 – de Vrede was 5 juni tevoren inderdaad afgekondigd – kon het ontwerp van Van Campen worden goedgekeurd – een productietijd van twee-en-een-halve-maand acht hij daarvoor blijkbaar niet te kort[37].

Degene die wel het verst ging in zijn poging om Van Campen en zijn plan als reeds lang voor 18 juli 1648 uitverkoren, en daarmee diens uitverkiezing als doorgestoken kaart, te presenteren, was Swillens.
Zonder ook maar enigszins aan te geven, op welke rationele gronden hij deze innerlijke zekerheid baseert, meent hij niet alleen dat Van Campen al in 1640 tot degenen behoorde, die uitgenodigd werd een ontwerp te maken, maar ook, dat al in 1640 de keuze van de bouwmeester definitief vaststond[38]. Dienovereenkomstig wordt enige regels verderop zelfs het feit, dat er in 1641 in het geheel geen besluit in deze kwestie genomen is, aan een ziekte van Van Campen gerelateerd, en het even later opduikende idee van een regelmatig plein – à la Palladio, zoals hij eraan toevoegt – ook meteen aan hem toegeschreven[39].

Dat Swillens er geen enkele moeite mee heeft om de door Noach voor het eerst besproken voortekening van Van Campen in het Gemeentearchief net als deze in 1647 te dateren, zal duidelijk zijn[40]. De ongevraagd ingezonden modellen uit de resolutie van 1645 interpreteert hij als pogingen van de verliezers, alsnog aan de bak te komen[41]; dat men zich, zoals de resolutie uitdrukkelijk stelt, niet zozeer tegen projecten van uiteenlopende herkomst, als wel tegen projecten van uiteenlopend formaat keerde, ziet hij zo over het hoofd. Later, als hij bij zijn chronologische verhandeling in 1645 is aangekomen, komt hij juist wel tot die vaststelling[42] – maar is inmiddels kennelijk weer vergeten, wat hij enige tientallen pagina's terug in deze heeft beweerd.
Overigens was Swillens wel de eerste, die de resolutie van 18 juli 1648, die dwong het heiwerk aan te passen, serieus nam[43]. Ottenheym zou hem daarin later, nadat het

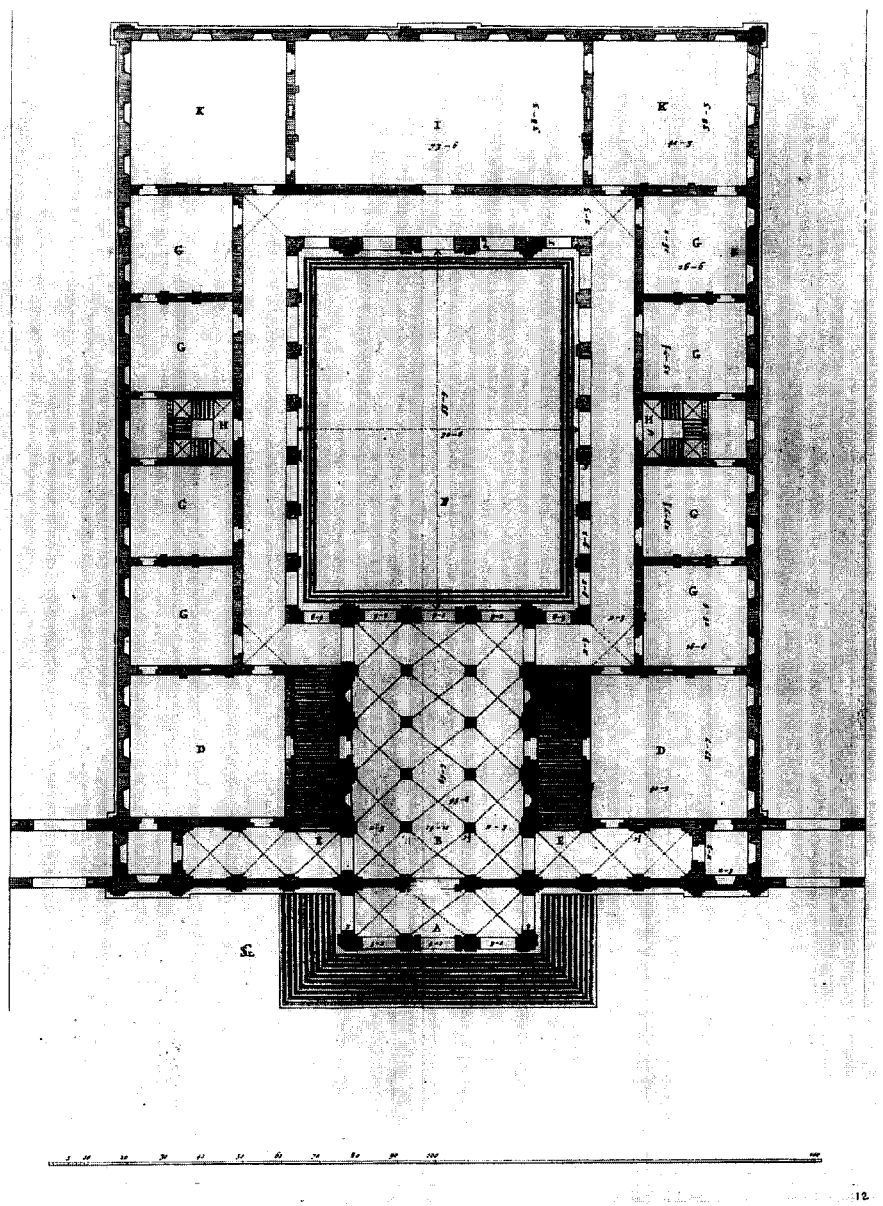

Afb. 5. Ongedateerd en met het monogram SCL of SGL gesigneerd ontwerp voor het Stadhuis, als gravure van P. Nolpe opgenomen in de 'Galerie agréable du Monde' van Pieter van der Aa uit ca. 1725. Foto's B-D: Gemeentearchief Amsterdam.
A. Plattegrond. B. Voorgevel. C. Lengtedoorsnede.

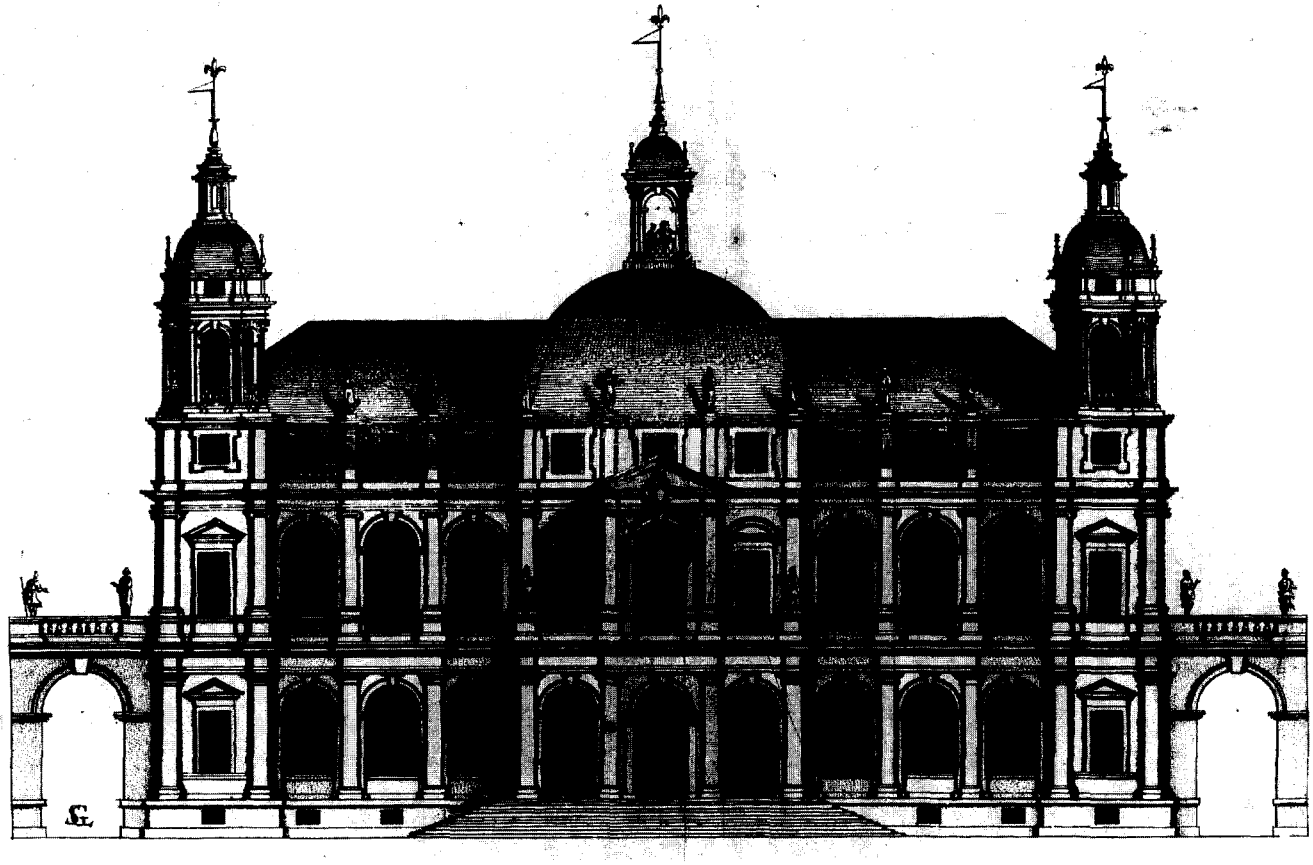

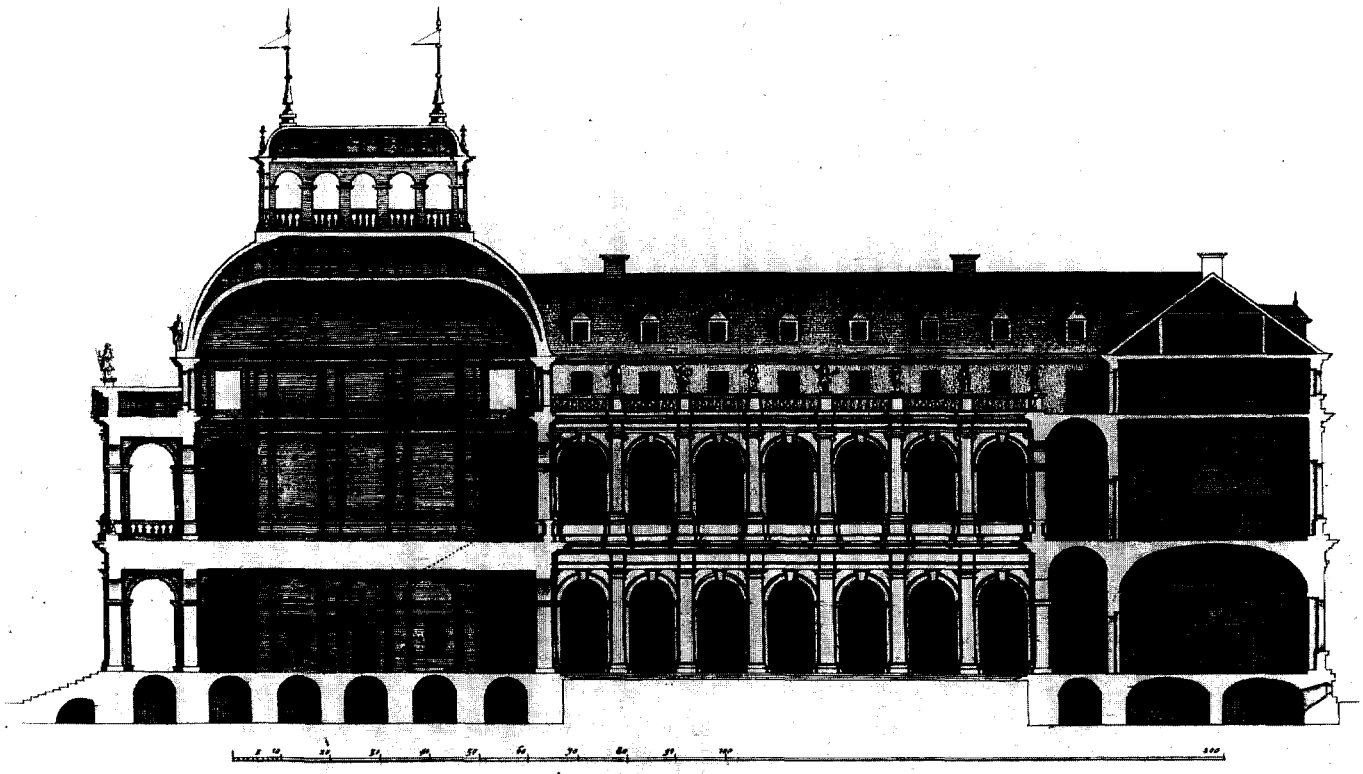

nodige nieuwe materiaal boven water gekomen was, min of meer volgen – ten gevolge waarvan natuurlijk het ontwerp, waarvoor Post 5 april 1647 betaald werd, niet meer het later uitgevoerde plan geweest kan zijn, omdat toen andere maten golden[44].

Het eerste artikel van Kuyper, 1976

Had Swillens zich nog over de mogelijke datering van de voorontwerpen niet uitgelaten, daartoe ging in 1976 wel Kuyper over, toen hij de boven sub 2 en 3 genoemde projecten van Vingboons uit de collectie Beudeker publiceerde[45]. De 'losse' plattegrond vertegenwoordigt daarbij duidelijk, vanwege de vervanging van de loggia door een dubbele trap met bordes, en de introductie van een driebeukige zaal tussen ingang en binnenplaats, zoals Kuyper terecht constateert[46], een tussenstadium tussen het andere Londense plan en het in 1648 gegraveerde.

Kuyper verbindt deze projecten met het vroedschapsbesluit van 28 januari 1640, toen besloten werd, om meerdere modellen te laten maken, en ook, zonder dit overigens direct met zoveel woorden te zeggen, met de betaling aan Vingboons op 6 oktober van dat jaar[47]. Dit tevens zonder verdere nadere argumentatie – en over de relevantie van de maten, ofschoon op de plattegrond duidelijk aangegeven en door hem ook opgemerkt[48], voor de datering zwijgt hij geheel: dat namelijk een omvang van 165 bij 225 voet alleen vrij keurig overeenstemt met die van de resolutie van 3 december 1646, waar Kuyper kennelijk slechts op de breedte let; de lengte noemt hij weliswaar ook, maar hij vergeet er de enige voor de hand liggende conclusie uit te trekken[49]. Een breedte die inderdaad bij alle resoluties uit de acht jaar voor 1648 slechts minimaal (tussen 150 en 170 voet) fluctueert, zodat dit hem de vrije hand laat de door hem teruggevonden projecten overal in de periode 1640-'48 te dateren waar het uitkomt.
Worden zo de Londense tekeningen om deze aan de 'competitie' van 1640 te kunnen koppelen sterk in de tijd naar voren geschoven, het uiteindelijk door Vingboons gepubliceerde project wordt richting 1648 verhuisd. Daarvoor wordt dan wel de – notabene door de auteur zelf kort tevoren geciteerde – opmerking van de ontwerper persoonlijk m.b.t. het 'over eenige jaren gemaeckt' zijn van het bewuste plan even vergeten.

Kuypers zeer speculatieve redenering is daarbij, voor zover expliciet verwoord en dan ook nog te volgen, als volgt: de raad had tot de resolutie van 18 juli 1648 officieel nooit de pretentie opgegeven dat het stadhuis maar een 165 voet – het precieze getal is overigens geheel van Kuyper zelf – breed zou worden. Ergo: Vingboons' prent, 200 bij 264 voet groot, past feitelijk nergens in – Kuyper negeert daarbij ook de ongewisse situatie die inzake de maatvoering goed twee-en-een-half jaar na de resolutie van 28 januari 1643 bestond – en derhalve overal bij. Nu was op 8 april 1647 besloten het Stadhuis achterwaarts te draaien tot op de deur van de Nieuwekerk, waardoor het laatstgenoemde gebouw ook aan de Dam

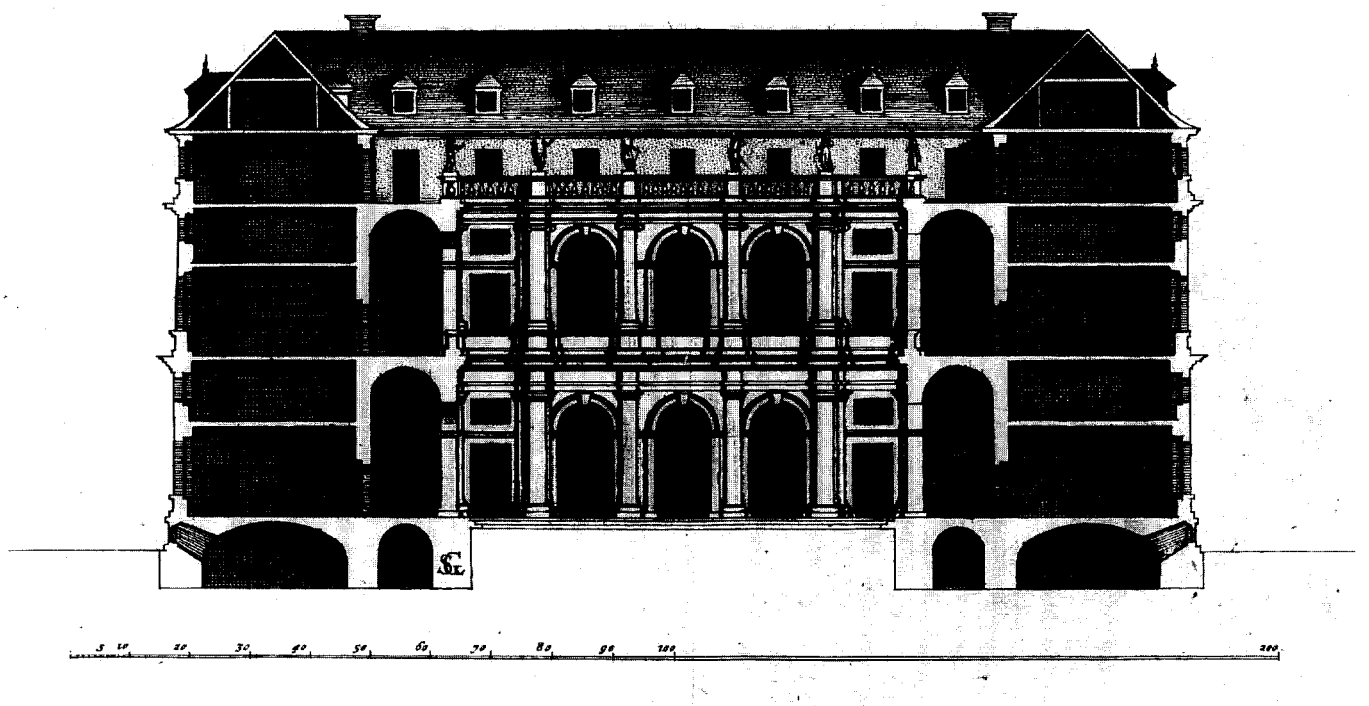

Afb. 5. Ongedateerd en met het monogram SCL of SGL gesigneerd ontwerp voor het Stadhuis, als gravure van P. Nolpe opgenomen in de 'Galerie agréable du Monde' van Pieter van der Aa uit ca. 1725.
Foto's B-D: Gemeentearchief Amsterdam.
D. Dwarsdoorsnede.

zou komen te liggen. Het was een concessie aan de 'preciese' partij binnen het stadsbestuur, die ongetwijfeld, zo Kuyper, slechts in ondershandse ruil voor een vergroting van het stadhuis verkregen werd, ook al werd die pas op 18 juli 1648 officieel en op een formaat van 280 bij 200 voet vastgelegd.
Enige concrete bewijzen voor deze samenzweringstheorie, die elementen van de camouflage-opvattingen van Kroon en Van Luttervelt opneemt, heeft hij evenwel niet. Wat men voorts in dit geval met het door Fremantle gememoreerde kaartje van 28 *april 1648 aanmoet, dat immers zowel de* oude als de nieuwe breedte aangeeft, vergeet hij ook meetedelen. En wat dan de merites zijn van het plan-Danckerts, dat, ondubbelzinnig in 1643 gedateerd, met zijn 190 voet breedte ook de volgens Kuyper blijkbaar eeuwig geldende 165 voet-grens te buiten gaat, vernemen we evenmin.

Hoe dan ook, Vingboons, aldus nog steeds de auteur, was van deze bewuste deal op de hoogte. Hij wist dankzij zijn connecties in het stadsbestuur dat men zich niet tot 165 voet zou beperken. Daar zijn eigen Londense ontwerp van 165 voet breedte – zodoende? – toch niet uitgevoerd zou worden besloot hij het tot in de uiterste breedte uitterekken, alleen met het doel het aldus te publiceren. Daarbij verbeterde hij het met de kennis van het z.i. inmiddels gegraveerde monogrammistische ontwerp; Kuyper vermoedt – gezien de daarbijpassende resolutie op zich van een juiste datering uitgaande, maar het wordt niet beargumenteerd – dat dit pas even te voren in druk verschenen was. Daarvan zou Vingboons namelijk ondermeer de versmalling van de voorzaal gekoppeld aan het naar links en rechts weglopen van de corridors overgenomen hebben[50]. Deze Monogrammist zoekt Kuyper overigens in Haagse kringen – andermaal zonder enig argument, of het moest zijn dat hij de ontwerper het ontwerp veiligheidshalve met een monogram laat tekenen vanwege de spanningen tussen hof en handelsstad[51].
Blijft Kuyper nog zitten met het ook door hem als copie (h)erkende Franse gevelontwerp, *dat sedert de eerste behandeling* door Boeken eenstemmig in 1640 gedateerd en aan Vingboons toegeschreven was. Dat laatste handhaaft Kuyper, bij het eerste zit hem zijn eigen datering van de Londense tekeningen in de weg; de betalingspost aan Vingboons van 6 oktober 1640 was zogezegd al met het nu teruggevonden Londense project en zijn variant 'bezet'. Daarom betitelt Kuyper de Franse tekening, de door Boeken benadrukte passende maatverhoudingen onder het tapijt vegend, op grond van door hem geconstateerde compositorische wanklanken als een jeugdig ontwerp van een nog erg onervaren Vingboons uit – daarom – omstreeks 1635 of nog eerder. Waarbij Kuyper de jonge bouwmeester kort nadien ook nog even doelgericht, als stond hem na drie eeuwen nog diens zakagenda ter beschikking, langs het Augsburgse Stadhuis van Elias Holl ter raadpleging van Serlio naar Italië stuurt om hem net die noodzakelijke ervaring op te laten doen, die een voorwaarde zou zijn om het zojuist op 1640 gedateerde Londense project al in dat jaar die overkoepelde, torenachtige hoekpaviljoens c.q. die volwassen rijpheid te kunnen verlenen die de auteur in de voorafgaande pagina's zo lyrisch bezongen had[52].

Het tweede artikel van Kuyper, 1977

Een jaar na zijn eerste bijdrage tot de discussie, in 1977, publiceerde Kuyper een nieuw artikel, ditmaal speciaal gewijd aan het monogrammistische ontwerp[53]. En ditmaal beperkte hij zich niet tot alleen de datering, maar behoorde ook een, wat zijn rol bij de stadhuisgeschiedenis betrof algemeen tot dusver in zijn waarde gelaten, ambachtsman tot de slachtoffers.
Kuyper betitelt namelijk het door Danckerts gesigneerde plan uit 1643 plots en zonder enige opgaaf van reden 'anonym'[54] – en zou dat ook in 1980, gekoppeld aan een toeschrijving aan een ander, volhouden nadat Terwen in 1979 een uitvoerig requisitoir had gehouden ten gunste van de ondertekenaar. Ofschoon z.i. zeker niet uit te sluiten valt dat Danckerts als stadslandmeter slechts op aanvraag een ander een tekening van het bouwterrein heeft geleverd, waarop deze ander dan vervolgens een schets maakte, deze uitgumde, en vervolgens weer een nieuwe schets maakte[55], ziet Terwen op grond van diens levensloop en ervaring weinig concrete gronden – stilistische of anderszins – om Danckerts zo maar zijn auteurschap te ontzeggen[56].
Kuyper maakt het in zijn tweede artikel echter nog bonter. Om te beginnen tracht hij het monogrammistische ontwerp met het grondplan van Danckerts te verbinden, en daarbij zodoende – onbedoeld? – aanvankelijk te suggereren dat beide projecten ongeveer tegelijkertijd zijn ontstaan, waarbij hij dus op de maten niet al te veel acht *slaat: de 168 bij 230 voet van het bewuste* plan pasten immers uitstekend bij het besluit van 3 december 1646, dat 160 bij 230 voet aangaf. En Danckerts ging met 190 bij 240 voet duidelijk wat royaler te werk, wat zich weer prima met het besluit van 28 januari 1643 laat combineren, waarmee immers de maten vrijgegeven waren en dus in principe het hele terrein tot de Nieuwekerk bij de beschouwingen betrokken kon worden, zoals men dan ook in Danckerts' tekening door de projectering van het nieuwe langgerekte blok tussen kerk en stadhuis gebeuren ziet.
En andermaal schijnt Kuyper zich er niet van bewust te willen zijn, dat voor die 3e december 1646 een resolutie van 20 november 1645 geldig was, die weliswaar ook 160 voet voorschreef, maar bij een diepte van 200 voet; en dat de toen opgegeven 160 voet weliswaar ook op oudere maten teruggreep, maar toen ook tegelijk een nieuwe randvoorwaarde vormde na een periode van bijna drie jaar onduidelijkheid (die het nu juist mogelijk maakte dat Danckerts met zijn plan van 1643 op een breedte van 190 voet ging zitten). Zodat men niet kan doen, zoals hier onuitgesproken gebeurd, alsof er maar éénmaal een verandering in de maatvoering is doorgevoerd waarmee men als wetenschapper bij het vrolijk te vroeg dateren van qua jaartal nog zwevende concurrerende ontwerpen rekening hoeft *te houden, namelijk met de resolutie van 18* juli 1648.
Wil men één en ander toch negeren, dan moet men daarvoor wel goede argumenten hebben. En die welke Kuyper biedt zijn feitelijk wat mager. Het komt er vooral op neer, dat het momogrammatische ontwerp met zijn symmetrische perfectie en zijn twee vrijstaande poortbogen aan de uiteinden zo goed met de regelmatige stedebouwkundige opzet van de tekening van Danckerts combineert[57]. En inderdaad laat zich dat er, wat het achterliggende ideengoed aangaat, best mee combineren – maar wat anno 1643 zou kunnen, kon anno 1647, zeker tot de draaiing op de Nieuwekerksdeur van 8 april dat jaar, nog evengoed. En het streven naar orde en regelmaat was zelfs een jaar later niet plotseling geheel van de baan, ofschoon er zeker wat voor te zeggen zou zijn om, met het oog op de bedoelde draaiing die het doorvoeren van een door arcades omgeven rechthoekig plein – zoals het monogrammatische ontwerp als intentie inderdaad tenminste *suggereert* – ongetwijfeld zeer bemoeilijken zou, de ontstaanstijd van het op grond van de maatvoering makkelijk te dateren monogrammatische ontwerp bij voorkeur tot de decembermaand van 1646 en het eerste kwart van 1647 te beperken. Maar dan wel zo, en op deze gronden.
Terecht stelt Kuyper, nadat hij aanvankelijk een datering van het monogrammatische ontwerp rondom 1643 leek te suggereren, dit uiteindelijk dan toch ook niet zo. Maar waarom dan de lezer eerst op het foute been gezet? Want pas als men een paar *pagina's verder in zijn artikel aangeland is,* blijkt hij het monogrammatisch ontwerp plotseling in 1639 te zien ontstaan. Ik kom op de door hem voor deze nieuwe ingeving gehanteerde argumenten later terug.

Kuyper poneert vervolgens nog een tweede nieuwe veronderstelling. Hij oppert dat al direct na de brand van de Nieuwekerk op 11 januari 1645 officieus tot de draaiing besloten zou zijn, en deze pas later ook formeel zou zijn vastgelegd, in ruil voor een vergroting van het stadhuis. Daarmee sluit hij ook impliciet de gangbare plaatsing van het monogrammatische ontwerp in 1646-'47 uit, omdat het na die vergroting zinloos zou zijn.
Concrete aanwijzingen hiervoor geeft hij evenwel niet[58]. Bovendien laat hij na uit te

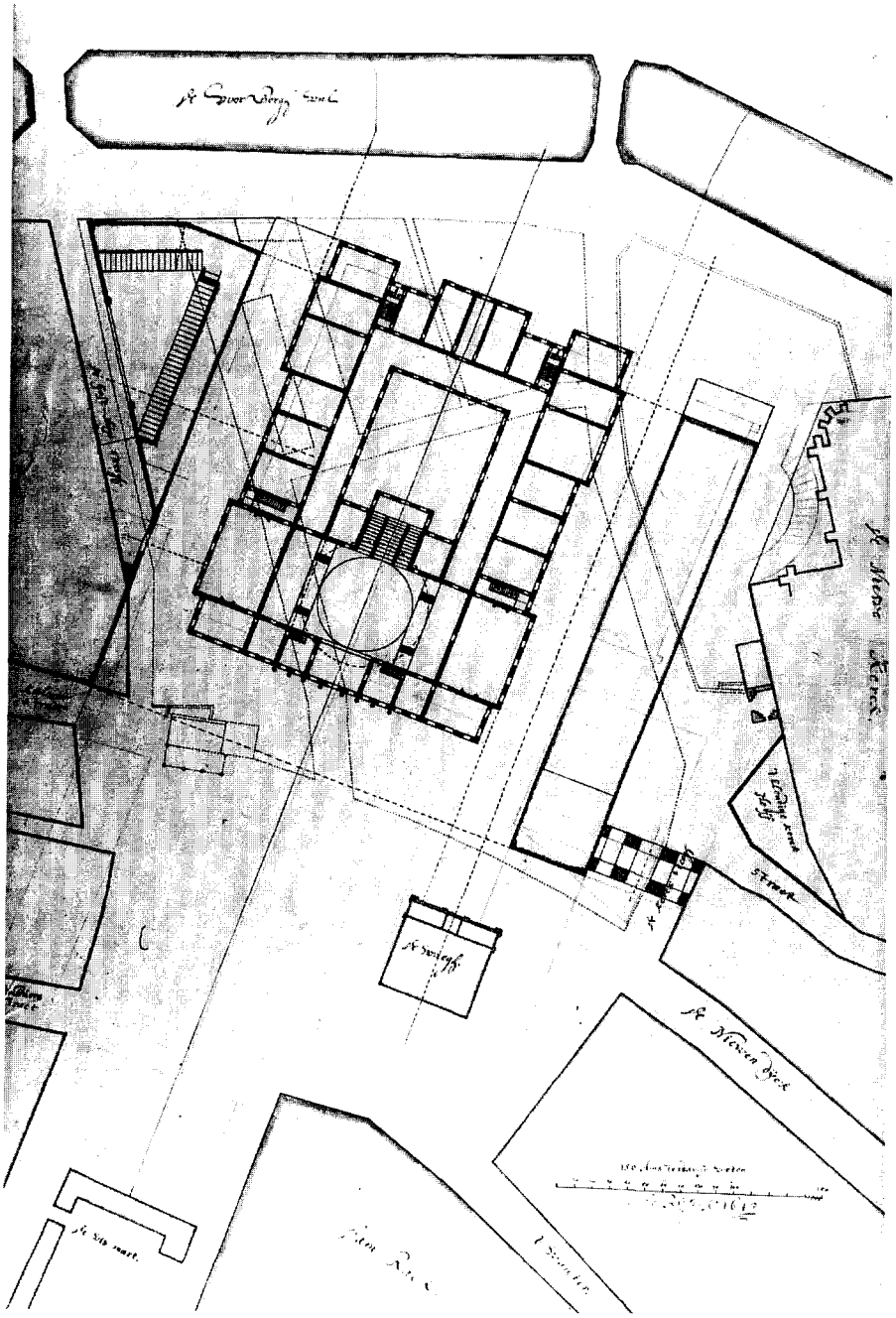

Afb. 6. Kaartje van de Dam en omgeving met ingetekend Stadhuisproject uit 1643, gesigneerd door C. Danckerts de Ry. in de collectie Bodel-Nijenhuis van de Rijksuniversiteit Leiden, copie in het Gemeentearchief van Amsterdam.
Foto Gemeentearchief Amsterdam.

leggen wat men dan met de – door hem dan ook maar niet vermelde – resoluties van 20 november 1645 en 3 december 1646 aanmoet; of zou dit allemaal alleen maar camouflage zijn geweest? En gold dat dan ook voor het door Fremantle genoemde kaartje van 28 april 1648? Zijn slotsom, dat het monogrammatische ontwerp van 1643 of ervoor dateert, alleen vanwege wat meer of minder symmetrie, is daarmee op drijfzand gebouwd.

Overigens: op grond van de datering van het stadhuis-kerk-compromis in 1645 worden ook de door Noach behandelde vroegste plattegronden van Van Campen in de tijd naar voren geplaatst; Kuyper houdt het op 1646 of 1647[59]. Daarbij vergeet hij echter wel dat één en ander tevens consequenties zou hebben voor zijn eigen datering een jaar eerder van het gepubliceerde ontwerp van Vingboons. Immers, Kuyper had het draaiingsbesluit van 1647 gekoppeld aan een heimelijk besluit tot verbreding, en vervolgens Vingboons' gravure daarna gedateerd, omdat de maten nergens mee overeenstemden, en tevens wezenlijk ruimer waren dan de officiële norm van 165 voet, die op 8 april 1647 naar Vingboons volgens hem geweten zou hebben ondershands al opgegeven zou zijn. Als reeds de brand van 1645 het keerpunt vormde, wordt daarmee conform Kuypers' eigen redenering ook de *ontstaansmarge voor de prent van 1648* wezenlijk ruimer, en tevens deze laatste bijdrage van Vingboons wezenlijk serieuzer dan Kuyper voor waar hebben wil: anno 1645 lag beslist nog veel minder vast, en hoefden zich de toekomstperspectieven van zijn project, mits hij maar niet al te wilde maten koos, *mogelijk nog niet te beperken* tot openbaarmaking in tweedimensionale vorm. Wat overigens weer mooi zou kunnen kloppen met het 'over eenige jaren gemaeckt, dan syn de Heeren sedert heel verandert van verdeeling', maar deze conclusie wordt niet getrokken.

Kuyper gaat evenwel nog verder. Ditmaal wordt de introductie van een driebeukige zaal met zuilen in Vingboons' tweede, alleen als grondplan overgeleverde en door hem 1640 gedateerde Londense ontwerp (in het in 1648 gepubliceerde gewijzigd gehandhaafd) aan navolging van het project van de Monogrammist geweten[60] – vorig jaar had hij nog de versmalling van de grote zaal in de gravure van 1648 als zodanig beschouwd: toen zou Vingboons na 8 april 1647 zijn tweede Londense ontwerp na kennisname van het indertijd gloednieuwe monogrammistische gewijzigd hebben.

Kuyper had deze invloed van de Monogrammist in combinatie met de late datum van diens project in 1976 min of meer impliciet als argument gehanteerd voor zijn eveneens late datering van het ontwerp van de gepubliceerde prent. Nu wordt plotseling het monogrammatische ontwerp een *cruciale rol toebedacht in een eerdere metamorfose* van Vingboons plannen, en op grond daarvan meteen geherdateerd, zodat het mooi tussen Londen-I en Londen-II in past. Het is mijns inziens het één of het ander.

Want waar de Londense tekeningen door Kuyper *een jaar eerder aan de betalingspost* van 6 oktober 1640 gekoppeld waren, moet het 'voorbeeld' nog ouder zijn. En moet het dus toch niet zo dicht op Danckerts' grondplan uit 1643 zitten, zoals Kuyper eerst scheen te willen gaan beweren, toen hij stelde dat Boeken over het hoofd had gezien dat het door deze ontdekte plan zo mooi met het monogrammatische samenging[61]. Kuyper kiest nu dan ook voor 'b.v. in 1639 of 1640', omdat Vingboons wel niet al te lang gewacht zal hebben[62].

Waarom Vingboons dan eigenlijk niet meteen al bij zijn eerste Londense project een zuilenhal hanteerde, als dit hem kennelijk telkens opnieuw zo betoverende monogrammatische plan toen toch al voorhanden was, verklaart de auteur ons evenwel niet. Of bedoelt Kuyper, dat men Vingboons naderhand de bedoelde verandering opgedrongen zou hebben? In dat geval kan het

monogrammatisch ontwerp – waar hij immers de nauwe relatie met de Londense ontwerpen als enige argument voor zijn jongste 'exacte' datering opvoert – natuurlijk net zo goed uit pakweg 1629 als uit 1639 stammen. Maar als het om een eigen ingeving van Vingboons gaat, was het logischer, de publicatie ervan tussen Londen-I en Londen-II te plaatsen, en niet ervoor. Andermaal blijft het zo bij vage suggesties, en blijft Kuyper ons een werkelijk antwoord schuldig.
En wat tenslotte dat 'b.v. in 1639 of 1640' betreft: dat moet dan toch wel zéér vroeg in 1640 geweest zijn, daar de maten in geen enkel opzicht overeenstemmen met die van de resolutie van 28 januari 1640. Want hoe dubieus ook, in één opzicht heeft hij voor zijn vroege datering alle reden: het is de enige periode voor 3 december 1646 waarin de maten van het monogrammatische ontwerp perfect passen, omdat bij gebrek aan normen toen nog alle maten perfect pasten. Zij het dan wel vooral omdat er voor 28 januari 1640 nog geen zekerheid bestond dat het op eigen initiatief vervaardigen van zo'n plan enig uitzicht op een opdracht bood, en er voor 28 januari 1639 überhaupt nog niet van serieuze nieuwbouwvoornemens sprake was.

Ook over de identiteit van de ontwerper van het monogrammistische ontwerp heeft Kuyper een theorie ontwikkeld. En zoals Swillens indertijd in elke Palladiaans *angehauchte* gedachte de hand van Van Campen wenste te zien, zo heeft ook Kuyper voor ontwaarde Italianiserend puristische tendensen zijn eigen favoriet. Hij begint ermee om te stellen dat de Monogrammist het Capitool van Rome vermoedelijk slechts van prenten kende, en alleen Noord-Italië zal hebben bezocht; de 'Capitolijnse' invloeden zouden vooral bij Vingboons sterker zijn[63].
Enige uitleg, waaraan men dat alles dan wel kan zien, geeft hij echter niet. En als één en ander, inclusief het aldus met de natte vinger gereconstrueerde program van een volstrekt fictieve reis van de Monogrammist, een argument moet zijn om sommige figuren als mogelijk ontwerper te pushen en andere van het toneel weg te drukken: wat een aldus gesuggereerde hechtere relatie tussen Vingboons en Rome betreft, valt te betwijfelen of er wel een physieke relatie was. Althans, dat er zo'n physieke relatie bestaan zou hebben, stoelt alleen op de een jaar eerder weliswaar met veel stelligheid geponeerde, maar evenzeer uit de lucht gegrepen bewering van Kuyper over een Vingboniaanse Italiëtour op grond van wat vage overeenkomsten tussen de door hem openbaar gemaakte Londense tekening met het Stadhuis van Augsburg, alsmede enig intensief Serliogebruik. En weliswaar is Kuypers vergelijking van het monogrammatische ontwerp met diverse Palladiaanse Palazzi in de Veneto niet zonder grond[64], maar gezien de reeds door Palladio persoonlijk betoonde activiteiten ter verbreiding van de kennis over zijn Palazzi hoefde de Monogrammist daarvoor ook anno 1640 al niet veel verder dan de dichtstbijzijnde betere boekhandel. Ook al bleef het aantal Nederlandse Palladio-*vertalingen* hier te lande in de gehele zeventiende eeuw beperkt tot één[65], het Italiaans was een beetje erudiet – en het is Kuyper zelf die de ontwerper in deze kring zoekt – dezer dagen nog niet verleerd.
Overigens noemt hij in dit verband, waar het verwantschap met de architectuur van andere Italiaanse steden en streken betreft, ook zelf bijvoorbeeld Rubens' *Palazzi di Genova* met name[66]. Al met al komt Kuyper na het inzamelen en registreren van transalpine invloeden en overeenkomsten met stadhouderlijke paleizen uit op Constantijn Huygens, die zo nou aan het hof gelieerd en ook nog zo goed in Noord-Italië rondgekeken had, als de 'onweerstaanbare' (de term is van Kuyper) – vervaardiger van het monogrammatische ontwerp[67]. Uitgesloten is dat natuurlijk niet, maar echt uittesluiten valt hier ook weinig.
Slechts een klein maar ter afsluiting: Huygens' enige Italiëreis vond al plaats in het jaar 1620, stond in het teken van een politieke missie, en bleef beperkt tot anderhalve maand, waarvan drie weken Venetië en de andere helft heen- en terugreis over Bergamo, Brescia, Verona en Vicenza, met per stad slechts een stop van hooguit enkele dagen. Voor een felbegeerd langer bezoek aan het nog geen dertig kilometer verderop gelegen Padua, nadat hij daar één vluchtig etmaal rondgedoold had, had hij zelfs geen tijd[68]. M.a.w.: zoveel van Noord-Italië kreeg hij vermoedelijk nu ook weer niet te zien. En de Loggia Cornaro in laatstgenoemde stad, waarmee Kuyper allerhand vergelijkingen trekt[69], maakte in ieder geval niet zoveel indruk op Huygens dat deze er in zijn reisjournaal bij stilstond[70]. Hij stond dan ook in een particuliere tuin.

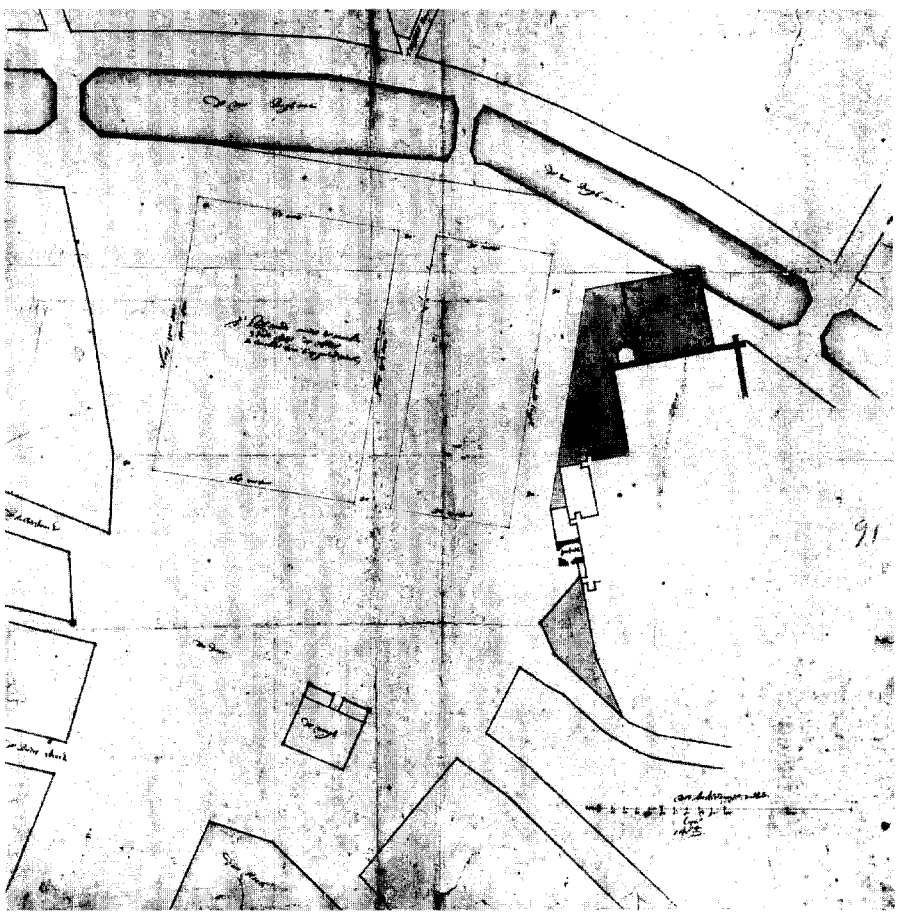

Afb. 7. Kaartje van de Dam en omgeving met ingetekende contouren van een nieuw Stadhuis, gedateerd 28 april 1648, in het Gemeentearchief van Amsterdam.
Foto Gemeentearchief Amsterdam.

Het boek van Kuyper uit 1980

Drie jaar later doet Kuyper de zaak nog eens dunnetjes over, waarbij hij ten dele aan de reeds eerder door hem geponeerde chronologie vasthoudt, maar toch andermaal met even groot gemak nieuwe dateringen voorstelt als hij oude van vorig jaar nu weer loslaat[71].
En andermaal is zijn weergave van de relevante resoluties summier en daardoor wat verwarrend. Zo leest hij zonder grond in die van 28 januari 1643 – waarin men besloot voort te gaan met terrein aan te kopen aan de zijde van de Nieuwekerk – dat men het uit tactische gronden voor deed komen dat men deze grond alleen maar om stedebouwkundige redenen verwierf en later weer voor woningbouw zou verkopen. Er staat evenwel geschreven, dat men alleen te zijnertijd eventueel dat zal verkopen wat men achteraf van alle extra voorgenomen verwervingen toch niet voor het stadhuis nodig zal hebben; anders dan Kuyper het wil hebben wordt eenduidig de sinds 10 december 1642 geldige 155 voet-norm opgegeven, zonder daarvoor een nieuwe in de plaats te stellen[72].
Hoe men dit bovendien moet rijmen met het even verderop door hem besproken grondplan van Danckerts uit 1643, dat toch overduidelijk de vroeger gestelde grenzen te buiten gaat: er valt ongetwijfeld een fraai antwoord op te verzinnen, maar welk dan wel maakt hij in ieder geval zélf niet duidelijk. Even later laat hij deze interpretatie dan ook vallen, als hij de resolutie van 28 januari 1643 nu wel als de basis ziet, waarop – met het plan van Danckerts – direct een breder stadhuis (aan een regulier plein) gegrondvest kon worden[73].
En ook in de resolutie van 20 november 1645 wil hij, als hij deze de fase van een vrije concurrentie (die z.i. ontwerpen van Vingboons, het plan van Danckerts en dat van de Monogrammist voortbracht) laat afsluiten, te veel lezen. Want was het in 1976 de competitie van 1640 waaromheen hij geforceerd de Londense vondst groepeerde, nu heeft hij in 1643 een wedstrijd ontdekt tussen maar liefst drie enthousiastelingen. En aan die vrijheid moet, als men hem goed volgt en daarbij zijn onjuiste gebruik van de term 'terminus post quem' gemakshalve over het hoofd ziet (er is niet bedoeld wat er staat, want als wel bedoeld is dat er staat, wat er staat, staat er wartaal), in 1645 van hem een einde zijn gekomen.
Er staat namelijk niet, zoals Kuyper beweert, dat andere modellen niet meer welkom zouden zijn, maar dat men aan de bestaande onzekerheid inzake het formaat een einde wil maken, en daarom vaststelt dat men een Stadhuis van 160 bij 200 voet wil: dat men al over een bij dit formaat passend ontwerp beschikt, valt er niet uit op te maken. En evenmin dat men de zinsnede inzake het formaat met voorbedachte rade exact zo vaag heeft geformuleerd als men deze heeft geformuleerd om inzake dit formaat een slag om de arm te kunnen houden om latere ongewenste (maar volgens deze redenatie kennelijk nu al verwachte) projecten te kunnen afwijzen[74]. Dat men deze maten nog twee maal zal wijzigen, is een tweede. En dat men eigenlijk toen al voor zichzelf vastgesteld had dat men in de toekomst überhaupt geen ontwerp meer toegezonden wilde krijgen, zoals Kuyper het wil – ongetwijfeld om zo voor het monogrammistische ontwerp de meest voor de hand liggende datering (begin 1647) uit te sluiten – vindt nergens in de resolutie enig houvast[75].
Het is daarbij bovendien wel erg simpel om, omdat de tekening van Danckerts uit 1643 dateert, ook de andere twee op grond van enige algemene overeenkomsten – gewezen wordt op de afwezigheid van een centraal geaccentueerde vierschaar, te denken valt (Kuyper doet dit overigens niet) aan al door Terwen in 1969 geconstateerde overeenkomsten m.b.t. de algehele opzet – plompverloren in ditzelfde jaar te dateren[76]. Waarbij hij in het midden laat, aan welk van de projecten van Vingboons hij precies voor zijn competitie van 1643 denkt – in 1976 werden zij immers met veel verve in 1640 respectievelijk kort voor 1648 gedateerd – en andermaal geen acht geslagen wordt op het formaat van het monogrammatische, dat zoveel beter bij de resolutie van 3 december 1646 past. En zou men willen tegenwerpen, dat Kuyper misschien uitgaat van het gegeven dat vanaf 28 januari 1643 qua afmetingen weer alles mocht: juist dit argument voor een datering in dit jaar hanteert hij zelf niet. Dat kan hij misschien ook moeilijk, want hij had dit in 1976 en 1977 genegeerd dan wel als niet relevant terzijde geschoven, en min of meer impliciet de fictie opgehouden dat er maar eenmaal een wijziging in de maatvoorschriften had plaats gevonden die voor de datering van de ontwerpen van belang was.
Daarnaast heeft hij enige regels eerder door zijn misinterpretatie van de bedoelde resolutie conform zijn in eerdere jaren verwoorde standpunt in feite aangegeven dat z.i. iedereen gedurende het hele jaar 1643 en nog lang daarna nog in de waan gelaten werd dat het nieuwe stadhuis (bij een lengte van 230 voet) maar 165 voet breed zou worden – een getal dat, nogmaals, *nergens* ooit exact zo genoemd wordt, maar prettig dicht in de buurt van het monogrammatische ontwerp komt, en ook prima bij de Londense projecten van Vingboons past. De laatste resolutie vóór de jaarwisseling, die van 10 december 1642, gaf evenwel 155 bij 233 tot 266 voet aan.
Zonder het met zoveel woorden te zeggen (en dus te verantwoorden) heeft Kuyper zodoende, door over die 266 voet te zwijgen, van de gedachte aan een opnieuw onregelmatige omtrek voor het stadhuis, die nog onmiskenbaar uit dit raadsbesluit, en ook uit dat van 5 maart 1642, spreekt, al in dit vroege stadium van het ontwerpproces de gedachte aan een regelmatige gemaakt: ongetwijfeld op grond van het plan van Danckerts, maar nog lang voordat – op 20 november 1645 – dit ook notulair als officieel standpunt van de stadsregering werd vastgelegd.

Ook meent Kuyper nu meer zekerheid te hebben inzake het auteurschap van de andere twee ontwerpen: dat van Danckerts is volgens hem vrijwel zeker van Pieter Post, en wel op grond van het appendix-karakter van de hoofdtrap in een apart aanbouwtje, dat sterk aan Posts naderhandse toevoeging – *toevoeging!* – aan Paleis Noordeinde en aan Posts latere Stadhuis in Maastricht herinnert[77]. En van het monogrammatische ontwerp weet hij, nu de post 'Post' anno 1643 aldus met het grondplan van Danckerts al ingevuld en daarmee een belangrijke mogelijke concurrent weggewerkt is, nu wel heel zeker dat Huygens de auctor intellectualis is[78].
Merk overigens op: blijkbaar is deze Monogrammist nu niet 'vermoedelijk' kort voor 1647/'48 (Kuyper 1976), nu niet 'zeker' in 1639/'40 (Kuyper 1977), maar op grond van Kuypers kennelijke passie voor het ontwaren van competities nu liever in 1643 te dateren. Blijkbaar gelden zijn eerdere premissen plots niet meer; misschien heel legitiem, maar het was, bij achterwegeblijven van nieuwe archiefvondsten in de tussenliggende periode die zulks dwingend zouden kunnen voorschrijven, en daar het architectuurhistorisch wereldbeeld zich in de afgelopen drie jaar ook niet wezenlijk gewijzigd heeft, toch handig geweest als de auteur tevens had uitgelegd waarom.
Hetzelfde geldt voor Vingboons' bijdrage aan de Stadhuisgeschiedenis. De vroege datering van de Londense ontwerpen schijnt stilletjes opgegeven te worden. Althans: Kuyper lijkt deze nu op grond van de ondergeschikte plaats die de vierschaar er inneemt liever onder de plannen van 1643 te rangeren, omdat zij dan zo mooi in een nieuwe theorie van hem passen: dat zij met de andere plannen met dezelfde karaktertrek – dat van Danckerts en de Monogrammist, waar de vierschaar zelfs geheel ontbreekt – het product zijn van de liberale, 'enlightened', factie in het stadsbestuur die liever het stedelijk halsrecht wat minder benadrukte[79].
Waarom, zelfs als dit waar zou zijn, die van Vingboons en de Monogrammist daarom ook uit exact 1643 zouden moeten dateren, legt hij evenwel niet uit. Hooguit zou men hem kunnen volgen in zijn al in 1976 en 1977 kortelings gelanceerde, en nu, meer in den brede beargumenteerd, herhaalde betoog, dat de preciezen vanaf het midden van de jaren veertig, na de brand in de Nieuwekerk, steeds meer terrein wonnen, zoals dat dan ondermeer ook in het draaiingsbesluit van 8 april 1647 tot uitdrukking kwam, zodat 'liberale' stadhuisplannen steeds minder kansrijk waren[80]. Het hier voor het eerst bij hem ter sprake komende kaartje van 28 april 1648, waar het stadhuis nog 165 bij 225 voet groot was afgetekend,

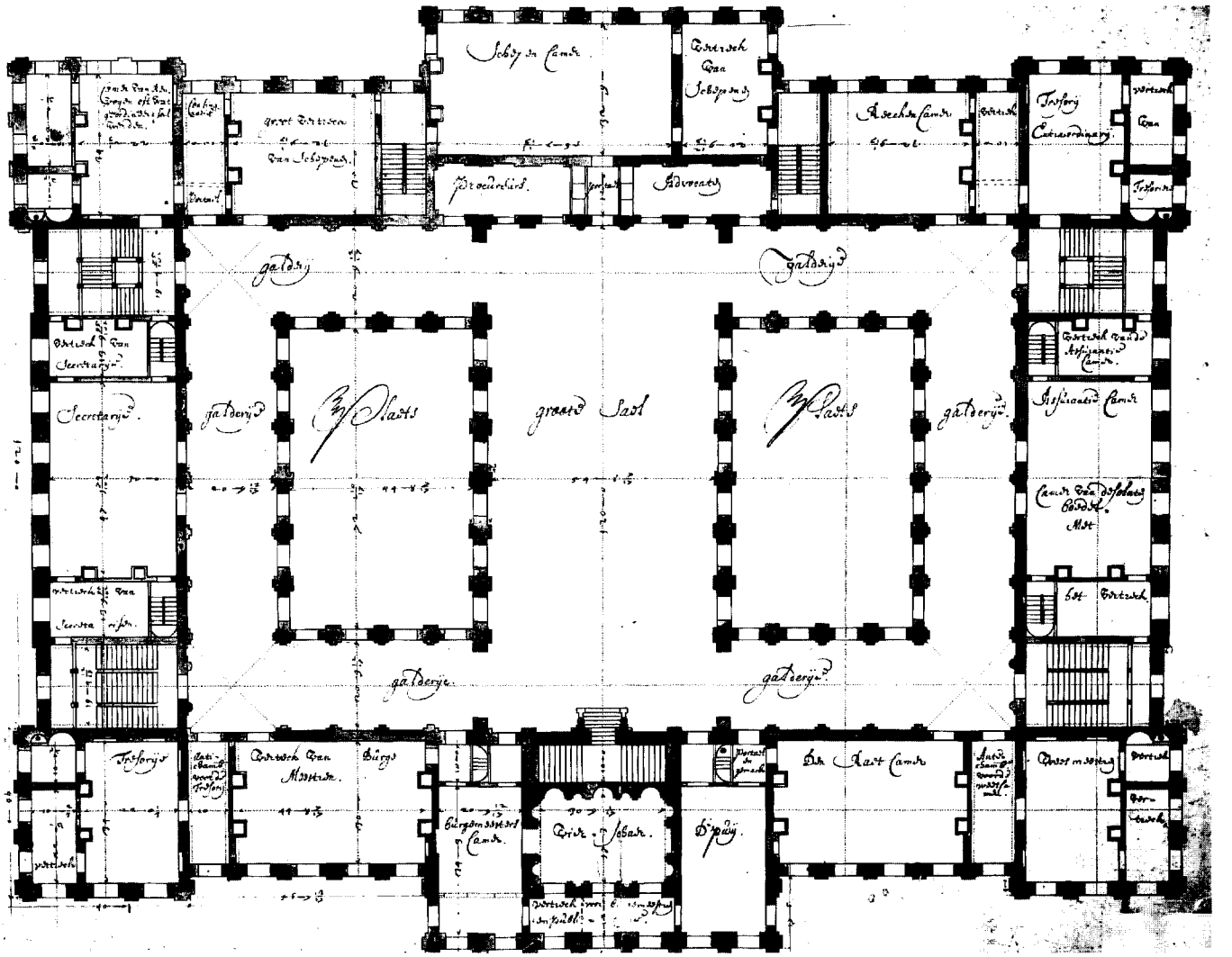

Afb. 8. Voorontwerp van J. van Campen voor het Stadhuis, in hoofdlijnen gelijk aan het gerealiseerde. Plattegrond hoofdverdieping. Foto Gemeentearchief Amsterdam.

ofschoon volgens hem ondershands intussen al tot de uiteindelijke breedte besloten was, doet Kuyper dienovereenkomstig in ieder geval consequent af als een fictie[81].
Of men evenwel het Stadhuis van Van Campen op grond van zijn bindingen met de Oranjes – in het verleden vaak de schutspatroon van de preciezen – als 'onliberaal' moet betitelen, en of de af- dan wel aanwezigheid van de vierschaar in deze zo'n cruciale rol speelt als Kuyper doet voorkomen, staat nog te bezien[82]. Het lijkt mij, dat hierin teveel twintigste-eeuwse ideeën inzake het verband tussen verlichte liberaliteit en humaniteit (afkeer van de doodstraf) op de zeventiende-eeuw teruggeprojecteerd worden. Eerder zou men misschien nog het omgekeerde kunnen verwachten: dat de rekkelijken, die voortdurend met de stadhouderlijke partij der preciezen overhoop lagen, uit grootstedelijk en regentesk zelfbewustzijn het meest geneigd waren het Amsterdamse halsrecht, en daarmee de onafhankelijkheid van de burgerij en haar zelfstandigheid ten aanzien van de juridische grillen van nog-net-niet-gekroonde hoofden te benadrukken.
En hoe men dan Vingboons' gravure uit 1648, dat zo'n 'illiberale' vierschaar nog ontbeerde maar desondanks door Kuyper in 1976 zeer laat gedateerd werd, op zijn politieke tijdsbalk moet plaatsen, krijgen we ook niet te horen. Wijselijk onthoudt de auteur zich in 1980 maar van elke poging tot datering van dit plan.

Vervolgens doet hij iets wat totaal niet kan. Om de samenhang tussen het monogrammatisch ontwerp en het grondplan van Danckerts – aan de anonimiteit waarvan hij overigens vasthoudt – te 'bewijzen', tekent hij zonder enige toelichting of verantwoording de door hem met een vraagteken aan Huygens toegeschreven plattegrond van de Monogrammist, met allerhand fictieve arcaden aangevuld, in de kaart van Danckerts in, *maar vergroot daarbij heimelijk wel de afmetingen.* In plaats van 222 voet is het monogrammatisch ontwerp inclusief de zijdelings aansluitende bogen volgens de schaal bij Kuypers tekening stilzwijgend 260 voet breed geworden[83].
Ja, want anders past het niet.
Het Stadhuis van Danckerts meet namelijk in werkelijkheid 190 bij 240 voet, dat van de Monogrammist exclusief de loggia en zijdelingse arcadebogen 168 bij 230 voet, en op Kuypers situatieschets is het zover opgeblazen, dat het exclusief de loggia vrijwel even lang geworden is als het aanpalende langgerekte bouwblok, dat het stadhuis van de Nieuwekerk scheidt. Zelfs bij Danckerts, ofschoon in werkelijkheid 10 voet langer, is dat verschil groter. En de straten ter weerszijden van het stadhuis, bij Danckerts elk een 35 voet wijd, zouden bij de Monogrammist gezien de om 22 voet geringere breedte van het stadhuis elk een 46 voet breed moeten worden – voor de bescheiden boogjes ter weerszijden van het monogrammatische ontwerp, die in werkelijkheid elk amper de zesen*twintig* voet halen en aldus, nuchter geredeneerd, in het luchtledige zouden moeten blijven hangen, niet te overbruggen zonder dubbel te zien.

Kanttekeningen na Kuyper

Het gegraveerde ontwerp van Vingboons, in strijd met de resoluties, kort voor 1648; zijn twee Londense projecten, in strijd met de resoluties, in 1640; de Parijse geveltekening, in strijd met de resoluties, ver voor 1640; de Monogrammist zwalkend over een goed decennium – er viel nadien heel wat recht te zetten. Dit gebeurde evenwel pas met een kort artikel van Friso Lammertse uit 1988[84], en vooral in de Vingboonsbiografie van Ottenheym het jaar daarop.

Wat de Parijse tekening betreft acht hij een datering in 1640 (formaat) en toeschrijving aan Vingboons (betaald) logisch. De onbeholpenheid, die Kuyper er toe voerde er een jeugdwerk in te zien, wijt hij geheel aan de copieerder die, zoals hij overtuigend aantoont, de proporties vervormde door de gevel op een te smal stuk papier te wringen; wie aan de hand van de bijgeschreven, tot dusver over het hoofd geziene *hoogte*-maat, alsmede enige andere in de tekening gegeven afmetingen met Ottenheym tot een reconstructie van het origineel overgaat, komt op een aanmerkelijk rustiger en evenwichtiger compositie uit[85]. Stilistisch is er dan op een toeschrijving aan Vingboons in 1640 niets meer tegen – en Van Campen, ofschoon februari 1640 in Amsterdam, ligt in dit opzicht minder voor de hand[86].

De twee Londense tekeningen dateert Ottenheym rond 1647, en waar hij voor de klassieke plaatsing van Vingboons' gegraveerde ontwerp, namelijk vòòr 20 november 1645, kiest, trekt hij ook de logische conclusie voor de onderlinge verhouding, en draait de door Kuyper gepresenteerde volgorde van de beide projecten uit de Collectie Bedeuker om: niet de 'losse' plattegrond met de driebeukige hal en de dubbele bordestrap (waarbij Ottenheym schetsmatig een voorgevel reconstrueert) is het jongste, maar het project waarvan voorgevel en zijgevel bewaard zijn gebleven, waarin – bij Vingboons voor het eerst – ook een aparte vierschaar voorkomt[87]. Zo vervalt uiteraard ook de in 1977 door Kuyper geconstrueerde verantwoordelijkheid van de Monogrammist voor de verschillen tussen beide door hem een jaar tevoren openbaar gemaakte tekeningen, dan wel – zoals de these van Kuyper nog in 1976 luidde – voor de evolutie van deze beide naar het in 1648 gepubliceerde project, daar zich Vingboons in zijn ontwikkelingsgang juist steeds verder van het monogrammatische project af beweegt.

Dat het uit drie bladen bestaande Londense plan inderdaad Vingboons uiteindelijke ontwerp moet zijn, in die zin dat hij zijn vorige achteraf aan een aantal kennelijk pas in een laat stadium door het stadsbestuur geformuleerde specifieke wensen heeft trachten aan te passen, maakt Ottenheym afdoende duidelijk. Hij wijst op de rommelig geworden compositie van de voorgevel en de ongelukkige plaatsing van het venster tussen burgemeesterskamer en vierschaar (laag in de eerste ruimte, hoog in de tweede) ten gevolge van de nu gecreerde verschillen qua vloerniveau in samenhang met de tijdens het ontwerpproces om veiligheidsredenen door de vroedschap verlangde verschuiving van de trap naar het binnenste van het gebouw[88]. De inwendige trap in plaats van het uitwendige bordes zou immers ook een belangwekkende karakteristiek van Van Campens uiteindelijke plan vormen, terwijl ook de Monogrammist zijn trap nog niet binnen boord had gehouden (Danckerts daarentegen wel). Vingboons is in zijn laatste plan zijn opdrachtgevers duidelijk zeer ver tegemoet gekomen.

Dat het vervolgens toch nog afgewezen is, verbaast dan evenmin. En dat Vingboons daarop in 1648, toen zijn concurrent met de eer was gaan strijken, niet dit laatste, maar zijn eerste voor publicatie uitkoos – en, zo zou men daaraan kunnen toevoegen, met het 'dan sijn de Heeren sedert heel verandert van verdeeling' de schuld voor de mislukking van zijn opdracht voor de insider onmisverstaanbaar bij de vroedschap legde – ligt eveneens in de lijn der logica.

Ottenheym tendeert er naar dit ontwerp wegens oppervlakkige overeenkomsten met het plan van Danckerts – in de ligging van de Burgerzaal en de ene rechthoekige binnenplaats daarachter – zelfs in het jaar 1643 te plaatsen; bewezen samenwerking tussen beide bouwmeesters tezelfdertijd elders zou de geconstateerde samenhang kunnen verklaren[89].

Dan tenslotte, wat de Monogrammist betreft: de overeenkomst met de twee Londense projecten, naast de door galerijen omgeven rechthoekige binnenplaats in de achterhelft bestaande uit de vooruitstekende portico als entree in de ene variant en de driebeukige zuilenzaal als entree in de andere variant, wijst op een vrijwel gelijk tijdstip van ontstaan, zoals dat ook het met de resolutie van 3 december 1646 te verbinden formaat doet[90]. Wat daarbij de onderlinge verhouding betreft, neigt hij er zelfs – contra Kuyper – toe om het monogrammatische ontwerp wegens grotere innerlijke consistentie eerder als een correctie op, dan als een voorbeeld voor de tekeningen in de collectie-Beudeker te beschouwen[91].

Indien tenminste – en Ottenheym is de eerste die in deze van enige twijfel te kennen geeft – het bewuste project wel überhaupt voor het *Amsterdamse* Stadhuis bedoeld was, ook al betitelt Van der Aa het als Posts project in deze: de open galerijen langs de voorgevel en binnenplaats, met duidelijk Italiaanse ondertoon, zijn z.i. niet erg berekend op het Hollandse klimaat. En meer nog: er is geen enkele heraldische aanwijzing in Amsterdamse richting. Integendeel: de vlaggemasten worden er bekroond met Franse lelies. Misschien betreft het derhalve slechts een 'vrije oefening', naar aanleiding van de Amsterdamse onderneming aan de fantasie van een dilettant ontsproten[92].

Over diens mogelijke identiteit laat hij zich bij gebrek aan enig houvast maar niet uit, en daar is, gezien de misstappen waartoe voorbarige theses in deze de voorgaande jaren voerden, ook alle reden toe.

Noten

1 A.W. Kroon, *Het Amsterdamsche Stadhuis (thans paleis) 1625-1700* [Zijne geschiedenis naar onuitgegeven officiële bronnen bewerkt], Amsterdam 1867.
2 K. Fremantle, *The Baroque Townhall of Amsterdam*, Utrecht 1959, p.24.
3 P.T.A. Swillens, *Jacob van Campen* [Schilder en bouwmeester 1595-1657], Assen 1961. Belangrijkste concentraties van informatie op p.93-96, 112-113, 119-121, 140-148, 167-168.
4 K. Ottenheym, *Philips Vingboons* [(1607-1678) Architect], Zutphen 1989; hoofdstuk 5, "Ontwerpen voor een Nieuw Stadhuis te Amsterdam", p.111-127.
5 A. Boeken, "Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Amsterdamsche Stadhuis", *Jaarboek Amstelodamum*, XVII (1919), p.27-30.
6 Ottenheym, o.c.[4], p.113-114.
7 Boeken, o.c.[5], fig.3.
8 W. Kuyper, "Vingboons' Capitool", *Spiegel Historiael*, XI (1976), p.614 fig.1, 615 fig.2, 616 fig.3.
9 Kuyper, o.c.[8], p.617 fig.5.
10 Boeken, o.c.[5], fig.8, 9 en 10.
11 W. Kuyper, "Wat een mooi Stadhuis!" [Plattegrond en herkomst van het Monogrammist ontwerp], *Jaarboek Amstelodamum*, LXIX (1977), p.77 fig.2.
12 J.J. Terwen, "Het Amsterdams stadhuisplan van 1643." [Analyse van een teruggevonden tekening], *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXXXVIII (1979), p.109-122.
13 A. Boeken, "Een Stadhuisontwerp van 1643", *Jaarboek Amstelodamum*, XLII (1948), p.47-49.
14 Terwen, o.c.[12], p.111.
15 Zie afb.3 bij Terwen, o.c.[12], p.113.
16 Fremantle, o.c.[2]. pl.9.
17 Fremantle, o.c.[2], p.32.
18 A. Noach, "Een vergeten ontwerp voor het Paleis op den Dam", *Jaarboek Amstelodamum*, XXXIII (1936), p.141-154.
19 J.J. Terwen, "De herkomst van de Amsterdamse stadhuis-plattegronden", *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, p.123-125; dez., o.c.[12]; F. Lammertse, "Rustigh ende niet bekrompen" [Voorgeschiedenis van de bouw van het 17de-eeuwse stadhuis], *Ons Amsterdam*, XL (1988), p.206-209; Ottenheym, o.c.[4].
20 Kroon, o.c.[1], p.9-10.
21 Boeken, o.c.[5], p.11.

22 Boeken, o.c.[5], p.6; F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, Deel III, Den Haag 1941, p.126; R. van Luttervelt, *Het Raadhuis aan de Dam* [Heemkennis Amsterdam VIII], Amsterdam 1949, p.5, 19-20; Terwen, o.c.[19], p.123; Lammertse, o.c.[19], p.207; Ottenheym, o.c. [4], p.115-116. Alleen Swillens, o.c.[3], p.95, noemt de auteur niet, en betwijfelt bovendien *of de befaamde betaling van 1640 wel een eigenhandig ontwerp* betrof.
23 Boeken, o.c.[5], p.7.
24 Boeken, o.c.[13], p.47. Zo ook Van Luttervelt, o.c.[22], p.22.
25 Boeken, o.c.[5], p.18. H. Brugmans, "De geschiedenis van het Stadhuis", in: dez. en A. W. Weissmann, *Het Stadhuis van Amsterdam*, Amsterdam 1914, p.25, had zelfs nog gemeend dat het een omwisseling van voor- en zijgevels betrof.
26 Kuyper, o.c.[8], p.618.
27 Boeken, o.c.[5], p.21; Terwen, o.c.[19], p.123; Lammertse, o.c.[19], p.208. De laatste twee sluiten daarbij zonder opgaaf van reden het jaar 1648 uit. Van Luttervelt, o.c.[22], p.39, waagt zich daarentegen niet aan een datering.
28 Boeken, o.c.[5], p.21-22.
29 Van Luttervelt, o.c.[22], p.22.
30 Kroon, o.c.[1], p.6.
31 Boeken, o.c.[5], p.13; Vermeulen, o.c.[22], III, p.182; Van Luttervelt, o.c.[22], p.22-23; Terwen, o.c.[19], p.123; Lammertse, o.c.[19], p.209; Ottenheym, o.c.[4], p.123.
32 Kroon, o.c.[1], p.27-28; Noach, o.c.[18], p.141.
33 Kroon, o.c.[1], p.27-28; Van Luttervelt, o.c. [22], p.26-27; E.H. ter Kuile, "De architectuur", *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Deel II, Amsterdam 1957, p.136.
34 Boeken, o.c.[5], p.21, ziet als enige de reden voor dit verblijf eer in de bouwplannen voor de Nieuwekerkstoren - overigens een kwestie, waarbij de bemoeienis van Van Campen wel zeer omstreden is; zie daarover binnenkort: T.H. von der Dunk, "Hoe klassiek is de gothiek?" [Jacob van Campen en de toren van de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Een nieuwe benadering van een oude kwestie], te publiceren in *Jaarboek Amstelodamum*, 1993, met oudere literatuur in noot 10.
35 Hier is het ditmaal Swillens, o.c.[3], p.148, die twijfelt, of de bewuste activiteit niet eerder de Nieuwekerkstoren betrof.
36 Vgl. Kroon, o.c.[1], p.30; A.W. Wiessmann, "De beschrijving van het Stadhuis", in: dez. met H. Brugmans, *Het Stadhuis van Amsterdam*, Amsterdam 1914, p.58; Noach, o.c.[18], p.141. Verwant: Vermeulen, o.c.[22], III, p.126.
37 Ottenheym, o.c.[4], p.125.
38 Swillens, o.c.[3], p.94-95.
39 Swillens, o.c.[3], p.112.
40 Swillens, o.c.[3], p.146.
41 Swillens, o.c.[3], p.94.
42 Swillens, o.c.[3], p.140-141.
43 Swillens, o.c.[3], p.167.
44 Ottenheym, o.c.[4], p.124.
45 Kuyper, o.c.[8], p.614-622.
46 Kuyper, o.c.[8], p.617-618.
47 Kuyper, o.c.[8], p.614; ook p.618.
48 Kuyper, o.c.[8], p.617-618.
49 Vgl. Kuyper, o.c.[8], p.618.
50 Kuyper, o.c.[8] p.618.
51 Kuyper, o.c.[8] p.618.
52 Kuyper, o.c.[8], p.618-619, 621.
53 Kuyper, o.c.[11], p.73-88.
54 Kuyper, o.c.[11], p.74.
55 Terwen, o.c.[12], p.118.
56 Terwen, o.c.[12], p.118-121.
57 Kuyper, o.c.[11], p.74 i.c.m. 78.
58 Kuyper, o.c.[11], p.80.
59 Kuyper, o.c.[11], p.81.
60 Kuyper, o.c.[11], p.80.
61 Kuyper, o.c.[11], p.74.
62 Kuyper, o.c.[11], p.80.
63 Kuyper, o.c.[11], p.74.
64 Vgl. Kuyper, o.c.[11], p.76-77.
65 J.J. Terwen, "Mag de bouwkunst van het Hollands classicisme 'palladiaans' genoemd worden?", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, XXXIII (1981), p.171.
66 Kuyper, o.c.[11], p.84.
67 Kuyper, o.c.[11], p.88.
68 H.A. Hofman, *Constantijn Huygens* (1596-1687) [Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis], Utrecht 1983, p.41-42. Voor een gedetailleerde weergave van de reis: J.A.WORP, "Constantijn Huygens' journaal van zijne reis naar Veneti in 1620", *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XV (1894), p.62-152: 102-139.
69 Kuyper, o.c.[11], p.86.
70 Vgl. Worp, o.c.[69], p.133-134.
71 W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture* [A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700], Delft 1980, p.69-82.
72 Vgl. Kuyper, o.c.[71], p.70, met de desbetreffende resolutie, als afgedrukt bij Boeken, o.c.[5], p.29.
73 Kuyper, o.c.[71], p.72.
74 Vgl. Kuyper, o.c.[71], p.258, noot 62.
75 Vgl. Kuyper, o.c.[71], p.70, met de desbetreffende resolutie, als afgedrukt bij Boeken, o.c.[5], p.29.
76 Kuyper, o.c.[71], p.70.
77 Kuyper, o.c.[71], p.71.
78 Kuyper, o.c.[71], p.72-74.
79 Kuyper, o.c.[71], p.70-71. Eerste aanzetten tot deze theorie al bij dez., o.c.[11], p.78-79.
80 Kuyper, o.c.[8], p.617; dez., o.c.[11], p.78-81; dez., o.c. [71], p.70-71, 74.
81 Kuyper, o.c.[71], p.74.
82 Zij vindt in ieder geval geen enkel houvast in het speciaal aan de vierschaar gewijde artikel van K. Fremantle, "The Open Vierschaar of Amsterdam's Seventeenth-century Town Hall as a setting for the City's Justice", *Oud-Holland* [Driemaandelijks Tijdschrift voor Nederlandse Kunstgeschiedenis], LXXVII (1962), p.206-224.
83 Zie Kuyper, o.c.[71], fig.14 op p.73. Vgl. ook tekst op p.72: "a design certainly planned for the situation in 1643".
84 Lammertse, o.c.[19].
85 Ottenheym, o.c.[14], p.115-116, met afb. 153 en 154.
86 Ottenheym, o.c.[4], p.123.
87 Ottenheym, o.c.[4], p.116-126, met name 123 en 124-125.
88 Ottenheym, o.c.[4], p.121.
89 Ottenheym, o.c.[4], p.123.
90 Ottenheym, o.c.[4], p.127.
91 Ottenheym, o.c.[4], p.127.
92 Ottenheym, o.c.[4], p.127.

Reactie van W. Kuyper op het artikel van T.H. von der Dunk:

'Thomistische Ontleding der Ontledingen'

In de winter van '77 tot mei '78 verschanste een stel stijfhoofdige Burgemeesters van Amsterdam zich in het Wachthuis boven de nieuwe Waag op de Dam om stand te houden tegen de oproerlingen die de wet (en de Godsdienst) wilden verzetten. Ze moesten wel de Waag als citadel gebruiken aangezien het Stadhuis niet alleen oud was, toen al, maar volstrekt onverdedigbaar. Bij menigeen zal toen het verlangen naar een representatief Stadhuis zijn opgekomen, versterkt door nieuwe, prestigieuze stadhuizen zoals die van Antwerpen en later Augsburg en door de toestroom van Antwerpse vluchtelingen na 1585. Ik ben echt sorry dat een zeker even erge "long winter of discontent" (17 januari tot 15 juli 1993 schrijft Thomas von der Dunk onder zijn stukje) niet door een blijde alteratie is gevolgd.

Thomas von der Dunk is boos en blijft boos over drie van mijn pennevruchten, alle van omstreeks 1976, de eerste geschreven omdat het absoluut noodzakelijk was de tekeningen te publiceren en de discussie op gang te helpen. Ik heb niet gepretendeerd over de volgorde van ontstaan het laatste woord te hebben. Indien ik die indruk heb gewekt, dan mijn oprechte excuses. Speciaal voor Thomas von der Dunk wil ik wel opmerken dat ik uitdrukkelijk schrijf "de chronologie van de stadhuisontwerpen zal opnieuw een punt van studie moeten zijn" (in het *Spiegel Historiael*-artikel, pagina 622, tweede colom bovenaan). Verder dacht ik dat eventuele fouten in mijn volgorde al door Koen Ottenheym waren rechtgezet.

Over de voorbeelden en eventuele en gedocumenteerde reizen van Vingboons, respectievelijk Huygens, naar Zuid-Duitsland en Italie, valt Von der Dunk's opmerking over de Loggia Cornaro pijnlijk op: ze stond "in een particuliere tuin", met de implicatie dat Huygens haar *dus* niet gezien kan hebben. Hier gaapt een afgrond van onbegrip voor wie en voor wat de Heren in de zestiende eeuw eigenlijk bouwden. Misschien wil Thomas von der Dunk "Die Cultur der Renaissance" nog eens (her)lezen.

Wat de hoofdzaak van mijn artikel over het monogrammistontwerp betreft, namelijk dat het ontwerp aan Huygens valt toe te schrijven, valt het op dat von der Dunks critiek volstrekt negatief is. Ook het plan van 1643 illustreert hij weer zonder met een voorstel voor de auteur te komen. En Koen Ottenheym heeft in zijn dissertatie toch al voldoende weerlegd dat Vingboons ooit door Elias Holl's Augsburgse Stadhuis zou zijn beinvloed? Althans, Thomas von der Dunk meent van wel. Hij komt terug op het "juveniele ontwerp" van Vingboons zeggend dat Ottenheym overtuigend aantoont dat de proporties waren vervormd omdat de copieerder het op een te smal stuk papier had gewrongen! En dat Ottenheym bij zijn reconstructie van het origineel op een "aanmerkelijk rustiger en evenwichtiger compositie uitkomt." Hier valt over smaak te twisten (die uitgerekte en te smalle pilasters op de reconstructie b.v.!), maar over uitgangspunten niet. Thomas von der Dunk zou er goed aan doen de mogelijkheid onder ogen te zien dat de tekening b.v. *goed* is gecopieerd. Waarom toch meteen te kwader trouw reageren? Argwaan is pas op zijn plaats wanneer de hoofdverhoudingen van Poggio Reale zouden afwijken en als de maten niet blijken te kloppen. Dan is mijns inziens de *eerste* theorie om aan te denken die waarbij Vingboons *opzettelijk* en *willens en wetens* bij een plan dat hij niet meer kan veranderen "betere" maten plaatst. Ook de zijgevel van het Londense ontwerp past niet geheel bij de plattegrond, zoals ik indertijd al heb opgemerkt. Maar niet zoals Koen Ottenheym doet alle maten naar willekeur gaan vervormen, en passant het hoofdgestel boven de voordeur vergetend, niet aangeven dat het centrum een colonnade had maar wel in het centrum een door niets gemotiveerde risaliet maken! Past hierbij nou niet een analyse van een analyse? Zo een tweede, of liever, aangezien Thomas von der Dunk er een paar keer op terug komt, zoveelste afgeleide van een afgeleide, past zeker op Elias Holl's Augsburgse Stadhuis. Ottenheym wringt zich in allerlei bochten, en Thomas wringt hem na, om maar te beweren dat Vingboons dat Stadhuis noch gezien noch gekend kan hebben. Alleen voor het plezier om mijn veronderstelling over invloed tegen te spreken? Ottenheym gaat heel ver. Op p.155 van zijn dissertatie schrijft hij: "Blijkbaar was het werk van Elias Holl in Augsburg hem niet bekend. Anders had hij niet heel Duitsland met enkele zinnen over de gotische [Gothische] traditie afgedaan." Wel, wel. Wat schrijft Vingboons eigenlijk? "De gebouwen in Duytslandt *van over hondert en meer jaren* ..." cursivering van mij, de rest komt inderdaad op Gothisch neer. Maar wat betekent "over" eigenlijk in Vingboons' tijd? Juist, *meer dan*. Men maakt Vingboons dommer dan hij is, door te veronderstellen dat hij niet zou weten dat de bouw in Duitsland van 1548-1648 niet meer Gothisch zou zijn. Vandaar misschien Ottenheym's oprekking van Vingboons in zijn "reconstructie." Ik had opgemerkt dat de hoofdmaten en de dispositie van het juveniele ontwerp wonderwel overeenkomen met Peruzzi's tekening van Poggio Reale. De houtsnede daarnaar wordt ook door Ottenheym gegeven, als "Paleisontwerp van Serlio", zodat de lezer die een Xerox maakt Poggio Reale en de jonge Vingboons kan vergelijken met Ottenheym's reconstructie. Dat is nog wat anders dan een recht lineaire vergroting met 12 % waarover ik het direct zal hebben. Eerst nog dit. Het juveniele ontwerp past in de bouwtraditie met hoge, enge traveeën zoals men ze b.v. in Genua, maar ook aan het Augsburgse Stadhuis vindt. Wanneer Ottenheym, en in zijn hier wel griezelig enge voetspoor Thomas von der Dunk, meent dat Vingboons *hoe dan ook* niet in Augsburg was geweest, wil ik een zin aanhalen van p.22 van Koen's dissertatie waarmee ik het nu eens hartgrondig eens ben: "Amsterdam ... waar gravures van alle belangrijke oude en eigentijdse gebouwen ... circuleerden." Ongetwijfeld ook de schitterende prent die Matthias Kager in 1619 had laten verschijnen van het Augsburgse Stadhuis.

Verder zou ik in mijn boek van 1980 *heimelijk* het monogrammist te groot op de situatie hebben ingetekend! Daar is niets "heimelijks" aan (wat een samenzweringstheorieanalysewoordje toch, tussen twee haakjes), ik heb me gewoon vergist. Alle excuses daarvoor, het is inderdaad bij benadering 12 % te groot! Om het plan in zijn juiste dimensies te zien moet ik de lezers ootmoedig verzoeken "dubbel te zien", zoals Thomas von der Dunk het uitdrukt, de straten ter weerszijde breder en met *twee* boogjes aan de voorkant. Dat kan ook makkelijk omdat het monogrammist-ontwerp aan beide zijden een afbrekingsstreep heeft. Voor de samenhang heb ik De Keyser's Beurs erbij getekend, één van die vele goed-Nederlandse gebouwen met open galerijen...en er nog eens extra geschreven (p.72) "many open galleries can be found in the Dutch architecture of the time." Toch meent de ongelovige Thomas nogmaals met het Hollandse klimaat te moeten aankomen! Geloof me, Thomas, indien je de essentie van mijn artikel wilt aantasten dan moet je met iets positiefs komen: een waarschijnlijker ontwerper dan Huygens. De sterk plastische ontwikkeling van de voorhal komt bijvoorbeeld overeen met de Vierschaar op Van Campen's eerst gegraveerde ontwerp, één van die punten die op intieme kennis van de Amsterdamse situatie wijst (in de uitvoering niet meer te vinden; dat is geen verschil in *detail*, maar essentieel). Wat *twee* open galerijen boven elkaar betreft, daarvoor hoefde Huygens niet eens naar Italië te gaan, die kende hij van het Paleis te Breda!

Dit dan over de Ontleding der Ontledingen. Thomas von der Dunk had zijn "long winter of discontent" vruchtbaar kunnen gebruiken.

Giudici's "ontwerp tot vergrooting der stadt Assen"

Een stedebouwkundig plan uit de tijd van Lodewijk Napoleon[1]

B.A.M. Rijsbergen

In Assen bevindt zich een aantal interessante tekeningen van de hand van de architect Jan Giudici (1746-1819), vervaardigd rond 1809. Over deze plannen was tot nu toe weinig bekend. Dat geldt overigens voor het grootste deel van het oeuvre van Giudici. Wiersum (1934) en Verheul (1938) beschreven hoofdzakelijk zijn Rotterdamse en Schiedamse werk.[2] Hun artikelen hebben echter enigszins het karakter van een opsomming, van analyse is geen sprake. Voor het overige komt Giudici slechts ter sprake in relatie met andere architecten en onderwerpen. Dit is onder andere het geval in artikelen van Ozinga (1942) en Meischke (1959).[3] Ook de Asser plannen van Giudici zijn totnogtoe nauwelijks onderwerp van serieus onderzoek geweest.[4]
Giudici's plan voor Assen bestond uit twee delen: de plattegrond van de nieuwe stad en een stapel losse ontwerpen van gebouwen. Veel van deze tekeningen en schetsen van gebouwen kunnen echter op geen enkele wijze in de plattegrond van de nieuwe stad worden ingepast.
In mijn onderzoek bleek dat een enkele van de losse ontwerpen niet voor Assen, maar voor andere plaatsen in Nederland bedoeld waren en dat ze slechts door toeval in Assen terecht zijn gekomen. Bovendien werd een aantal duidelijk aanwijsbare inspiratiebronnen voor de ontwerpen ontdekt. Het is de bedoeling hier in een volgend artikel meer aandacht aan te besteden.
In dit artikel staat Giudici's (niet uitgevoerde) stadsplattegrond, het "Ontwerp tot vergrooting der stadt Assen" centraal, waarvan wel met zekerheid gezegd kan worden dat deze voor Assen bedoeld was.

Het dorp Assen

Toen Assen in 1809 van Lodewijk Napoleon stadsrechten kreeg was het niet meer dan een dorp met zeshonderd inwoners. Ondanks het feit dat Assen in de negentiende en twintigste eeuw uitgroeide tot een flinke gemeente, is het dorp uit 1809 in het stadscentrum nog goed terug te vinden (afb. 1). Centraal in Assen lag (en ligt nog steeds) de Brink, een in de loop van de eeuwen gevormde open ruimte. In de zuidoostelijke hoek van de Brink lagen het landschapshuis, in gebruik bij het landschapsbestuur, en de hervormde kerk. Tegen de zuidzijde van het landschapshuis werd in de jaren 1770 het huis van de drost gebouwd. Ten oosten van het landschapshuis stond de oude gevangenis, in gebruik sinds de zeventiende eeuw. Verder bestond de nederzetting in 1795 uit 136 woonhuizen. Het dorp werd omringd door singels, beplant met bomen. Buiten de singels bevonden zich tuinen en landerijen.
Ten westen van de nederzetting lag de zogenaamde havenkolk, het begin van de Drentse Hoofdvaart van Assen naar Smilde. Dit kanaal was gegraven in 1780. Ten zuid-westen van het dorp lag het bos van Assen. Tussen 1760 en 1784 kreeg het bos een regelmatige aanleg, in de vorm van een sterrebos.[5] De hoofdlaan van het bos had een zichtas naar het torentje op de hervormde kerk. Deze laan zou in 1809 tot op de Brink worden doorgetrokken.[6]

Koning Lodewijk in Assen

Het dorp Assen was de hoofdplaats van het "landschap" Drenthe. Op één van de rondreizen die koning Lodewijk Napoleon maakte om zijn koninkrijk beter te leren kennen bezocht hij de plaats in maart 1809.

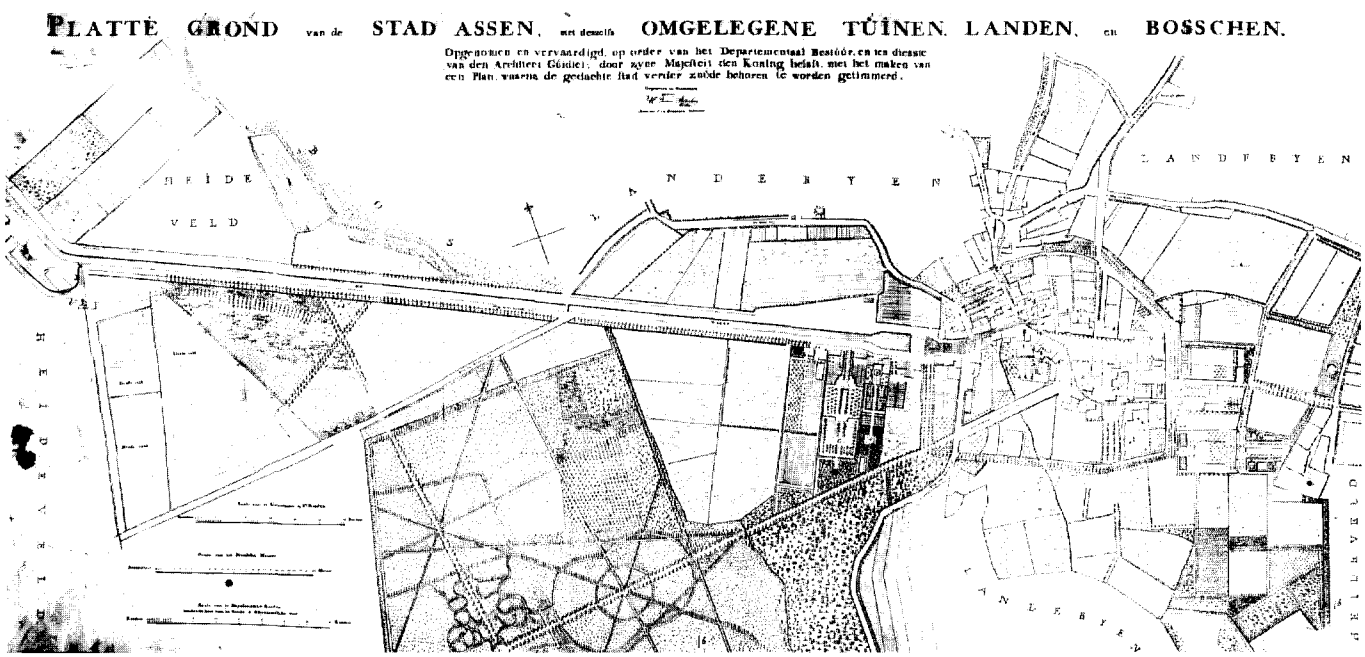

Afb. 1. P.A.C. Buwana Aardenburg, "Plattegrond van de stad Assen", 1809 (RAD, OSA, inv.nr. 1552. Foto: RAD).

Hij overlaadde het dorp met gunsten, door het uitvaardigen van enkele Koninklijk Besluiten. Hij verleende Assen de rang van stad en schonk de nieuwbakken stad het Asserbos en een bedrag van 20.000 gulden voor de bouw van enige nieuwe huizen. Daarnaast gelastte hij zijn ministers om te onderzoeken hoe voorzieningen op het gebied van educatie, gezondheidszorg en religie in Assen gerealiseerd konden worden.[7] Verder nam hij het besluit dat er een plan moest komen voor een nieuw Assen:

> "Decisie.
> Onze minister van Binnenlandse Zaken zal zich zoo spoedig mogelijk een plan ter approbatie laten voorliggen, behelsende een regulieren bebouwing der stad Assen, hetwelk plan eens aangenomen zijnde, vervolgens ten uitvoer zal gebragt worden, naarmate de stad zich zal uitbreiden,
> dit plan moet berekend worden op eene bevolking van 6000 menschen.
> Lodewijk"[8]

Waaraan had Assen dit allemaal te danken? Volgens *De Nieuwe Drentsche Volksalmanak* van 1899 kwam het door het schitterende lenteweer en de goede bui van de koning op dat moment.[9] Dat deze factoren een grote invloed hadden op de beslissingen van de koning lijkt niet aannemelijk. De besluiten van Lodewijk Napoleon waren onderdeel van een groter plan. De economie van de Republiek had altijd gedraaid om het gewest Holland. De andere gewesten en de landschap Drenthe waren voor de Hollanders slechts achtergebleven gebieden. Lodewijk Napoleon wilde, ondermeer uit economische overwegingen, de mogelijkheden van departementen als Brabant, Overijssel en Drenthe exploiteren en de woeste gronden in die gebieden ontginnen. Een nieuw Assen kon als knooppunt van land- en waterwegen een belangrijke rol spelen. Het Koninklijk Besluit waarin Assen tot stad werd verheven is dan ook genomen:

> "In acht genomen hebbende de aangelegenheid en de gelukkige legging van het dorp Assen, in het centrum van het Departement Drenthe gelegen,
> in acht genomen de vergrooting en verbetering waarvoor dat departement onderhevig is en waaraan hetzelve zich met recht verwagten kan...."[10]

Er is echter nog een factor die niet geheel weg te cijferen valt. Het Bonapartisme in Frankrijk ging gepaard met een intensieve staatsbemoeienis op het gebied van kunsten en wetenschappen. Grote projecten op dit gebied vergrootten in de visie van de Bonapartes het aanzien van de vorst. In dit licht zijn ook de plannen voor Assen te zien, zeker als we Giudici's uitwerking ervan in aanmerking nemen. Lodewijk Napoleon zou niet de eerste zijn die een eigen stad stichtte of verfraaide. Constantinopel, Sint Petersburg, het Rome van Paus Alexander VII en natuurlijk het Parijs van Napoleon zijn maar enkele van de vele voorbeelden, waarbij de stad een rol speelt bij de "propaganda" van de heerser.

Een andere niet te verwaarlozen factor is de persoon van de landdrost van Drenthe, Mr. Petrus Hofstede (1755-1839). Sinds 1793 was hij actief in het landschapsbestuur. Hij besteedde veel aandacht aan verbetering van de medische zorg en het onderwijs en aan de hervorming van de rechtspraak in Drenthe. Hij bereikte vooralsnog weinig effect, omdat hij in 1795 door de Bataafse revolutie tijdelijk van het toneel verdween.[11] In 1801 was hij weer van de partij, als secretaris van de Etstoel, het belangrijkste Drentse rechtscollege.[12]
In 1807 werd Drenthe departement en Hofstede landdrost. Ook in die functie zette hij zich met veel energie in voor de ontwikkeling van Drenthe. In de stukken met betrekking tot het plan voor Assen van Giudici is het niet na te gaan welke ideeën van koning Lodewijk en welke van Hofstede komen. Ze waren het vermoedelijk over de meeste zaken eens. De koning was zelfs zo tevreden over Hofstede, dat hij in 1809 naar Zwolle werd overgeplaatst, als landdrost in het veel grotere Overijssel.[13] In 1814 keerde hij, als gouverneur van koning Willem I, terug op zijn oude post in Drenthe. In deze tijd zou hij veel van zijn plannen, die in de tijd van Lodewijk Napoleon idealen waren gebleven, alsnog realiseren.[14]

Afb. 3. Twee putti maken duidelijk om welk plan het gaat. Detail van Giudici's "Ontwerp tot vergrooting der stadt Assen" (foto: auteur).

Giudici's stadsplattegrond

Bij Koninklijk Besluit van 27 maart 1809 kreeg Jan Giudici de opdracht een ontwerp voor Assen te maken.[15] Op 16 september van hetzelfde jaar kwam het plan bij landdrost Hofstede binnen.[16] Het was een enorme plattegrond van ongeveer 200 bij 80 centimeter (afb. 2). Met verschillende kleuren was aangegeven welke gebouwen konden blijven staan en wat nieuw gebouwd moest worden. Op de plattegrond werden nummers geschreven, die verwezen naar

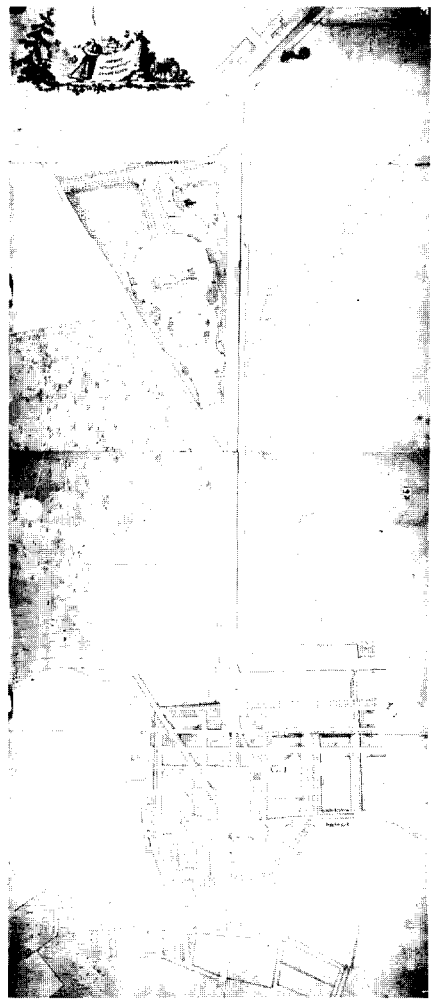

Afb. 2. J. Giudici, "Ontwerp tot vergrooting der stadt Assen" (RAD, OSA inv.nr. 1553A. Foto: RAD).

de uitgebreide legenda die bij het plan werd geleverd. Bij het plan hoorden nog geen ontwerpen van gebouwen. In de legenda meldde de architect dat deze later geleverd zouden worden.[17]
Giudici maakte in zijn plan gebruik van enkele gegevens die al in het oude Assen aanwezig waren. De meest in het oog springende zaken waren de beide lange zichtassen die het dorp met het omringende landschap verbonden: de Drentse Hoofdvaart en de laan naar het Asserbos. Beide zichtassen waren gericht op het torentje op het dak van de hervormde kerk. Het lag voor de hand dat deze drie elementen, het kanaal, de laan en de kerk in het nieuwe plan verwerkt konden worden. De singels rond het dorp bleven, met uitzondering van de noordelijke singel, onaangetast, wellicht omdat ze zo mooi beplant waren. In het stratenplan bleven vooral die straten behouden, die in een rechte lijn liepen. Dit betrof de Brinkstraat, de Marktstraat en de Kruisstraat. Giudici handhaafde de volgende gebouwen: het Landschapshuis, het Drostenhuis, de oude gevangenis, enkele woonhuizen aan de noordzijde en westzijde

van de Brink en enkele huizen verspreid over de rest van het dorp. Laten we het ontwerp bekijken aan de hand van de legenda die de architect zelf bij het ontwerp leverde (afb. 4).
Centraal in het plan lag het nieuwe stadhuis (de voormalige kerk), op de zichtassen van de laan uit het bos en van het kanaal (nr. 1 op de plattegrond). Het kanaal vormde de hoofdas die tot de voorgevel van het stadhuis liep. De Brink werd flink uitgebreid tot "Groote Markt". De belangrijkste zichtas vanaf de Drentse Hoofdvaart zou vrij baan krijgen, door de aanleg van een brede straat van het kanaal naar de Markt. Ten zuiden van het stadhuis zouden het landschapshuis en het Hof van Justitie gevestigd worden (nrs. 2 en 3). Het gebouw waarin deze instituten werden gevestigd verkreeg Giudici door de gedeeltelijke sloop en verbouwing van het oude landschapshuis en het drostenhuis. Het zo ontstane gebouw kreeg op die manier een enigszins onregelmatige plattegrond, maar dat was met het blote oog vanaf de grote markt niet te zien. De architect ging zelfs zo ver dat hij aan de noordzijde van het stadhuis een gebouw plande met eenzelfde onregelmatige plattegrond, maar dan in spiegelbeeld. Dit nieuwe gebouw was bedoeld voor "de veterinaire school en voor de lessen van chirurgie en vroedkunde" (nr. 4). Vanaf de grote markt gezien had Giudici hiermee een mooie symmetrische aanleg gecreëerd: centraal de voorgevel van het stadhuis, rechts daarvan het Hof van Justitie en het Landschapshuis, en links het gebouw voor lessen in dier- en mensgeneeskunde. Ten noorden van laatstgenoemd gebouw zouden kazernes voor een klein garnizoen komen (nr. 5). Opvallend is de vorm van de plattegrond van de stallen; het is de enige plaats waar Giudici in de plattegrond van een gebouw ronde vormen heeft gebruikt. Ten noorden van de kazerne was plaats voor de huizen, die met koninklijke subsidie gebouwd zouden worden (nr. 6). In de zuidoostelijke hoek van de stad moest een tucht- en werkhuis verrijzen, omgeven door een gracht (nr. 7). De oude "criminele gevangenis" ten oosten van het stadhuis, bleef onveranderd (nr. 8). Opvallend is dat de kerken niet aan het centrale plein kwamen te liggen. Ze zijn een huizenblok ervandaan gepland, ten zuiden van het plein, broederlijk naast elkaar (nrs. 9, 10). Ten noord-oosten van het plein zou een synagoge gebouwd worden (nr. 11).
De symmetrie aan de oostzijde van het plein werd doorgezet aan de westzijde; aan de ene zijde van de straat tussen markt en plein was een gebouw gepland waarin een koffiehuis, ruimte voor sociëteiten en een theater, aan de andere zijde een "deftig logement" (nrs. 12, 13). Dit logement moest aan de marktzijde "hetzelve front" krijgen als het koffiehuis. Op het midden van het plein zou een standbeeld van de koning worden opgericht (nr. 14). In het oosten was er nauwelijks bebouwing aan de overzijde van de singel gepland. In het zuiden

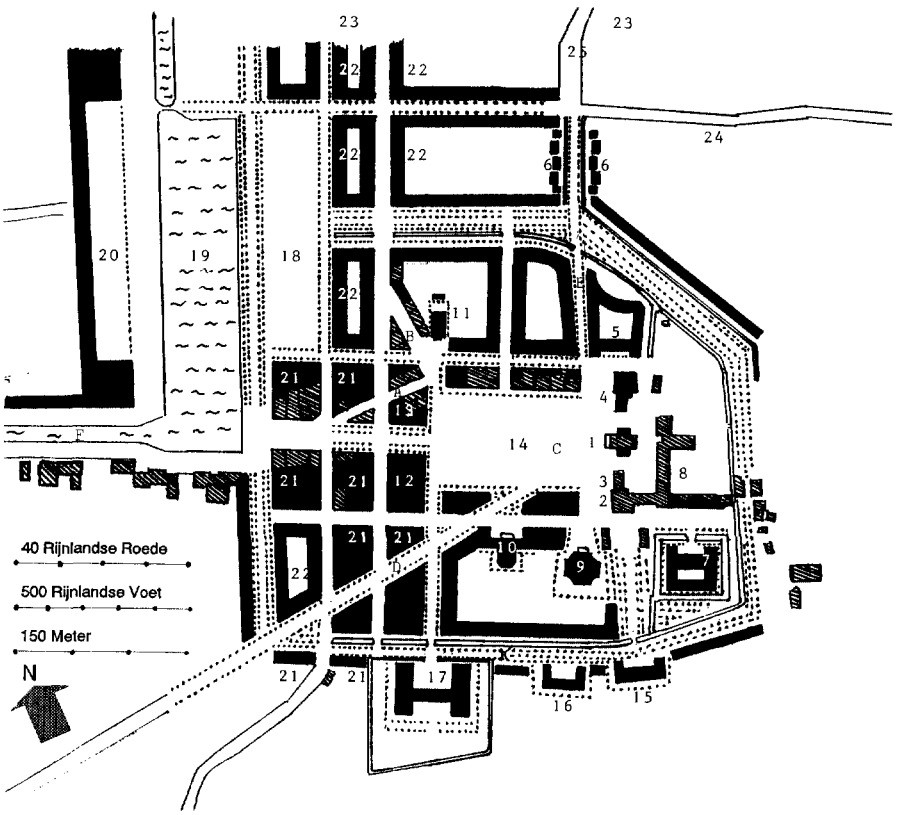

Afb. 4. Giudici's plan voor Assen: de stadsplattegrond (tekening naar het oorspronkelijke ontwerp door de auteur).
De nieuw geplande bebouwing is in zwart aangegeven. Bestaande gebouwen die in het plan werden opgenomen zijn gearceerd weergegeven. De stippellijnen zijn rijen bomen. De straten die uit het 'oude' Assen behouden zouden blijven zijn met letters aangegeven: A: Marktstraat; B: Kruisstraat; C: Brink (oorspronkelijk veel kleiner);
D: Torenlaan; E: Brinkstraat; F: Drentse Hoofdvaart.
De nummers worden verklaard in de legenda bij Giudici's plan:

1. *Stadhuis (voormalige gereformeerde kerk)*
2. *Landschapshuis.*
3. *Lokaal van het Hof van Justitie.*
4. *School voor chirurgie en veterinaire school.*
5. *Kazerne*
6. *Zestien Huizen (geschenk van de koning).*
7. *Tucht- en werkhuis.*
8. *Oude gevangenis.*
9. *Nieuwe gereformeerde kerk.*
10. *Rooms-katholieke kerk.*
11. *Synagoge.*
12. *Koffiehuis/theater.*
13. *Logement.*
14. *Groote Markt met een standbeeld van de koning.*
15. *Instituut voor vijftig à zestig jongeheren.*
16. *Instituut voor "jonge juffrouwen".*
17. *Koninklijke Kweekschool voor duizend kwekelingen.*
18. *Terrein voor paardenmarkt en andere evenementen.*
19. *Haven aan het begin van een nieuw te graven kanaal*
20. *Gebouwen en terrein voor het lossen en bergen van goederen en woningen van kooplieden.*
21. *Blokken met huizen.*
22. *Blokken met huizen waarachter tuinen kunnen worden aangelegd.*
23. *Terreinen waarop de stad eventueel kan worden uitgebreid.*
24. *Weg naar Rolde.*
25. *Weg naar Groningen.*

wel, daar lagen de opleidings-instituten voor jongens en meisjes en de kweekschool (nrs. 15, 16, 17). Het lijkt echter niet de bedoeling te zijn dat de landerijen ten zuiden van deze singel verder bebouwd werden.
In het westen van de stad zouden een haven en een groot marktterrein worden aangelegd (nrs. 18, 19). Het was de bedoeling dat een nieuw te graven kanaal richting Groningen op de nieuwe haven aansloot. Daarmee zou Assen een belangrijk centrum worden voor overslag en opslag van goederen. Ten westen van de haven kwamen het terrein en de gebouwen die hiervoor geschikt waren (nr. 20).
In het westen en noord-westen plande Giudici huizenblokken (nrs. 21, 22). Deze werden van elkaar gescheiden door haaks op elkaar staande lanen. Dit zo gelegde stramien van huizenblokken kon naar het noorden uitgebreid worden, zoveel als gewenst (nr. 23). Het lijkt misschien vreemd dat Giudici deze mogelijkheid tot uitbreiding alleen in het noorden aangaf. Dat is het echter niet: ten zuiden van de stad lag een deel van het bos van Assen, dat ongemoeid moest blijven. Een belangrijker argument

was echter het te graven kanaal naar Groningen; dit kanaal zou vanaf de haven naar het noorden lopen. Uitbreiding van de stad langs dit kanaal was uit economisch oogpunt het meest praktische.
Opvallend is dat Giudici zijn stramien van huizenblokken over de nieuwe stad legde, terwijl de diagonaal lopende straten die uit het oude Assen zouden overblijven daar niet op aansloten. Men kan zich afvragen waarom hij die straten in stand wilde houden. Wat betreft de Torenlaan, dat is de laan naar het bos, was dat begrijpelijk aangezien die een belangrijke stedebouwkundige schakel was tussen het stadhuis en het bos. Bovendien was het een eis van de koning dat de laan tot op het plein zou lopen. Anders is het gesteld met de Marktstraat en de Kruisstraat. Deze straten hebben geen enkele relatie met de rest van het plan. Ze hebben geen functie als verkeersader en vormen evenmin boeiende zichtassen. Ze versnipperen drie van Giudici's regelmatige huizenblokken in stukjes grond met willekeurige vormen, waarop het zeer moeilijk zou zijn een fatsoenlijk huis te bouwen. Wat verder opvalt is het veelvuldig gebruik van bomen. Veel van de straten zouden ermee beplant worden, de markt bij de haven was geheel met bomen omgeven. Ze vormden de visuele scheiding tussen de markt en het water van de haven. Daarnaast gaven ze de markt enige luwte bij storm en verkoeling in de zomer.
Bijna een kilometer ten westen van de stad had Giudici het koninklijk paleis gepland (afb. 7, nrs. 26-33). Van wie het idee kwam om bij Assen een koninklijk "zomer- of jagthuis" te bouwen is onduidelijk. Wel onderstreept het de koninklijke status van het plan voor Assen, zoals die ook naar voren komt in de aanwezigheid van het standbeeld op de Markt.

De inrichting van de stad

De stad Assen moest twee bestuursorganen herbergen, het nieuwe stadsbestuur en het departementsbestuur. In de nieuwe stad zou het stadsbestuur in een eigen gebouw worden gehuisvest. Het kreeg een prominente plaats aan het plein. Het zou van veraf te zien zijn, vanaf het kanaal en vanuit het bos. Het hoefde niet nieuw gebouwd te worden, volstaan kon worden met een verbouwing van de kerk. Deze zou immers in een stad met 6000 inwoners toch te klein zijn geworden. De hervormden zouden dan ook naar een nieuwe grotere kerk moeten verhuizen. Volgens de plattegrond van de stad zou de oude kerk aan de noord- en aan de zuidgevel worden uitgebreid. Zo zou het stadhuis een plattegrond krijgen in de vorm van een Grieks kruis, met een monumentaal zuilenportaal aan de marktzijde. Het landschapshuis voor het departementsbestuur zou alleen gerenoveerd worden. Net als voorheen zou het departementsbestuur de ruimte met het gebouw van Justitie moeten delen. Het departementsbestuur had geen groter gebouw nodig; het was immers de bedoeling zoveel mogelijk van de bevoegdheden van de besturen van de voormalige gewesten over te hevelen naar de centrale overheid.
Zowel de landdrost als de koning waren zeer begaan met de gezondheidszorg. De koning gelastte zijn minister "om binnen de stad Assen de nodige Genees-, heel- en vroedkundige hulp te verschaffen".[18] Landdrost Hofstede voegde daar in een brief aan de Minister aan toe dat ook een "veeartsenijkundige school" hard nodig was. Zijn ideaal was een "leerschool voor chirurgijns en veeartsen", een combinatie die ons vreemd in de oren klinkt. De aanwezigheid van zo'n instituut zou niet alleen goed zijn voor de gezondheidszorg, maar ook de "populatie der nieuwe stad bevorderen".[19] Opvallend is dat men het niet had over de stichting van een hospitaal of gasthuis. De koning en de landdrost wilden blijkbaar eerst de basis van een goede gezondheidszorg versterken. Daarom was een opleidingsinstituut op dat gebied zo belangrijk. Het belang dat Lodewijk en Hofstede hieraan hechtten kwam ook tot uiting in de situering van het instituut in Guidici's plan. Het "locaal gedestineerd voor het veterinaire school, en voor de lessen van chirurgie en vroedkunde" stond gepland naast het stadhuis op de "Groote Markt". Het gebouw zou dezelfde architectuur krijgen als het landschapshuis en dus in de hiërarchie van de gebouwen met dit bestuursgebouw op één hoogte staan.
In de Bataafse republiek bestond formeel godsdienstvrijheid. In praktijk echter waren de rooms-katholieken nog steeds achtergesteld bij de hervormden. Lodewijk Napoleon wilde daar onder zijn bewind verandering in brengen. In het nieuwe Assen is dat goed te zien. In het ontwerp van Giudici kreeg elke kerkelijke gezindte een gelijkwaardige plaats, zoals de koning dat wenste. De hervormde kerk was vanzelfsprekend de grootste, maar in aanzien en ligging waren de rooms-katholieke kerk en de synagoge beslist niet achtergesteld. Alledrie de gebouwen lagen één blok verwijderd van het grote plein; de beide christelijke kerken ten zuiden ervan, de synagoge in het noorden. De gebouwen waren echter vanaf het plein te zien, via doorkijken langs de huizenblokken.
In tegenstelling tot de kerken, maakten de gebouwen voor publieke ontspanning deel uit van de pleinaanleg. De gebouwen flankeerden de toegangstraat tot het plein vanaf de haven; in het noorden moest het deftige logement komen. Het gebouw dat koffiehuis, sociéteiten en een theater binnen de muren had kwam ten zuiden van de toegangsstraat. Het belang van dergelijk instellingen moet niet onderschat worden; in 1780 richtte de toenmalige drost in Assen een sociëteit op om de politieke spanning binnen de Asser elite enigszins af te zwakken. Door recreatie en vrienschap moesten politieke geschillen vergeten worden. Het idee van de drost had zeker effect; zowel orangisten als patriotten stonden op de ledenlijst.[20] Naast dergelijke overwegingen was het voor een nieuwe stad gewoon belangrijk om zulk vertier binnen de grenzen te hebben; anders zou de elite zich er zeker niet vestigen.
Op 24 februari 1809, dus nog vóór het bezoek van de koning, schreef Hofstede aan de minister van Binnenlandse Zaken over de erbarmelijke staat van het Drentse onderwijs. Hofstede verklaarde het al meerdere malen onder de aandacht gebracht te hebben, hij had de koning zelfs een plan voorgelegd voor een goed instituut in het departement.[21] Blijkbaar nam de koning het advies van Hofstede ter harte. Op 14 maart gaf hij het verlangen te kennen een opvoedingsinstituut in Assen te willen vestigen.[22] Wat zo'n "opvoedingsinstituut" inhield is niet duidelijk; in Giudici's plan waren drie instituten die een dergelijke functie konden hebben. Deze gebouwen lagen aan de zuidelijke singel. Wellicht koos Giudici voor deze situering aan de rand van de stad vanwege de rust van de omgeving[23]; de studerende jeugd werd hier niet afgeleid door de drukte van bijvoorbeeld de haven of de markt.
Het grootste gebouw was de Koninklijke Kweekschool, gepland voor duizend kwekelingen. Bij het opleidingsinstituut voor gezondheidszorg werd al opgemerkt dat de koning en de landdrost de problematiek bij de basis aanpakten. Hier deden ze hetzelfde. Wie het onderwijs wilde verbeteren, moest eerst werken aan de kwaliteit van de onderwijsgevenden. De geplande omvang van de school was enorm. Met duizend kwekelingen moet men een waar "onderwijsoffensief" in gedachten hebben gehad. Het belang van het gebouw blijkt ook uit het feit dat het vanaf de grote markt te zien was. Naast deze kweekschool waren er twee instituten gepland, één voor vijftig à zestig jonge heren, één voor "jongejuffrouwen".

De overzichtelijke stad

Giudici's Assen zou een open en overzichtelijk karakter krijgen. Vanaf de hoofdas, die van het kanaal over het plein naar het stadhuis liep, waren bijna alle functies van de stad te overzien; handel, huisvesting, onderwijs, godsdienst, bestuur, justitie, gezondheidszorg, defensie, verpozing, en vermaak. Slechts de gevangenis en het tuchthuis lagen enigszins verborgen. Dit waren nuttige instellingen, maar niet iets om trots op te zijn. Daarom lagen ze in de zuid-oostelijke hoek het beste. Het was namelijk niet mogelijk de stad vanuit het Zuiden, het Zuid-Oosten en het Oosten binnen te komen. Alle toegangswegen kwamen binnen in het Noorden, het Westen en het Zuid-Westen en leidden direct naar het het centrale plein. Het is juist deze heldere structurering die dit plan zo bijzonder maakt. Dit idee van heldere structuur had Giudici echter niet zelf verzonnen. Nederland had een

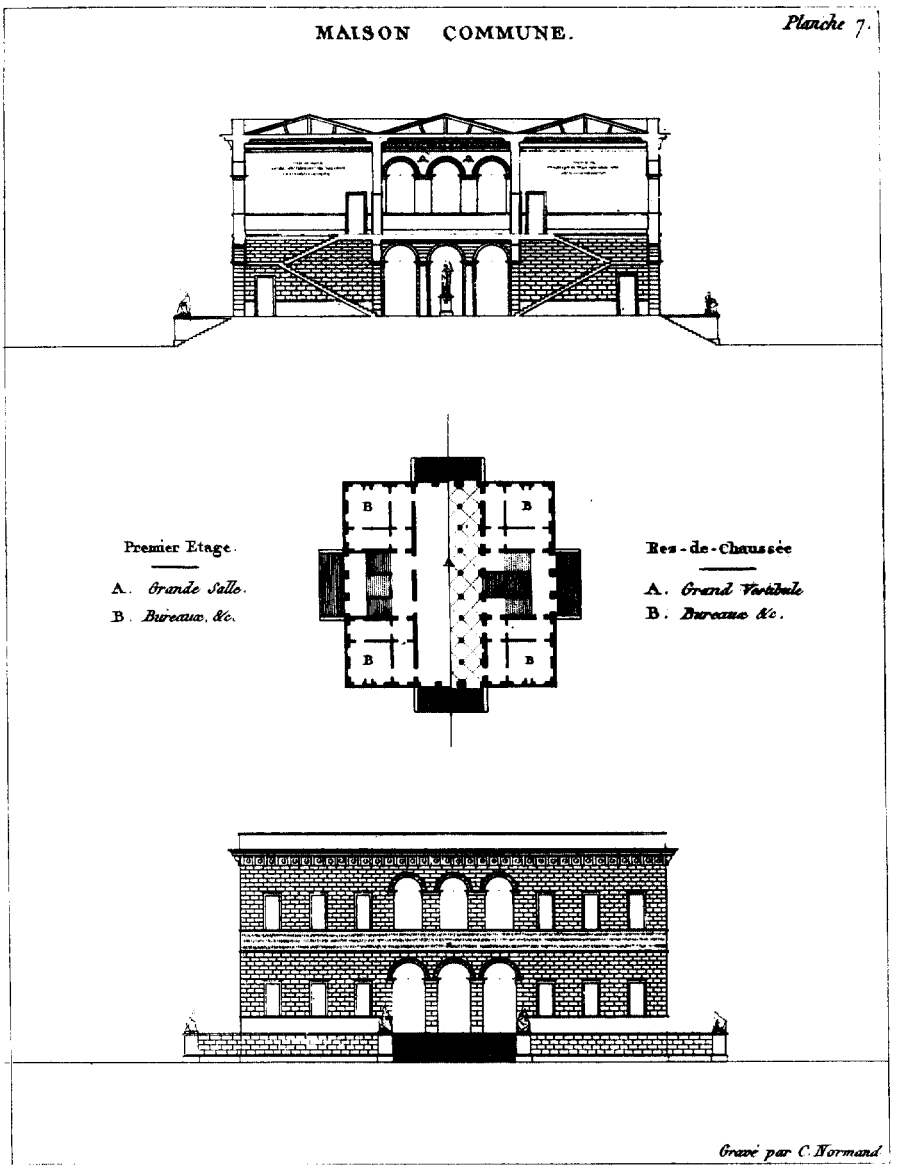

Afb. 5. Durands "Maison Commune" (Durand, Préçis).

Franse koning; de hofarchitect, J.T. Thibault (1757-1826), was een Fransman. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een aantal van de ideeën van Giudici uit Frankrijk kwam. In de tweede helft van de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw verschenen in Frankrijk vele publikaties met afbeeldingen van en theorieën over bouwkunst.[24] Enkele van deze drukwerken verspreidden zich ook over Europa en zijn zeker in de Nederlanden terechtgekomen. Voorzover bekend heeft Giudici na 1770 Frankrijk niet meer bezocht. Hij was wat betreft zijn inspiratiebronnen dus afhankelijk van wat op papier verscheen. Dit is niet de plaats om alle werken te behandelen, waarvan de mogelijkheid bestaat dat Giudici ze kende.In dit artikel wordt een inspiratiebron behandeld die vrij duidelijk aanwijsbaar is. De ideeën van Giudici die uit de stadsplattegrond naar voren komen lijken overeenkomsten te tonen met de denkbeelden over de stad zoals ze werden geformuleerd door de Franse theoreticus J.N.L. Durand (1760-1834), een medestudent van Thibault, de latere hofarchitect van Lodewijk Napoleon. Beiden hadden ze E.L. Boullée (1728-1799) als leermeester. Durand gaf les op de gezaghebbende "Ecole Polytechnique" in Parijs. Hij gaf twee belangrijke tractaten uit: *"Recueil et Parallèle des édifices de tout genre,..."* (1799-1801) en *"Les Préçis des Leçons d'Architecture" (1802-1805).*[25]
Hier is vooral het tweede werk, *"Préçis des Leçons"* van belang. Het doel van de architectuur was volgens Durand nuttig te zijn. Centrale begrippen waren "Convenance" en "Économie". "Convenance" is een moeilijk te vertalen begrip. Het houdt in dat architectuur elementen in zich moet hebben, die nodig zijn om een ontwerp een hoge gebruikswaarde te geven. Het tweede centrale begrip, "Économie", had alles te maken met de kosten van een bouwproject. Durand veroordeelde de architectuur van vóór zijn tijd omdat hier de decoratie vaak een grotere rol speelde dan het nut. Hij gaf geen strakke regels voor de plattegrond van de stad. Deze hing per situatie af van "duizend verschillende omstandigheden". Bovendien zou men zelden de kans krijgen een geheel nieuwe stad aan te leggen.[26]
Voor Durand was het uiterlijk van een stad het resultaat van een samenspel van de verschillende delen ervan: de gebouwen, bruggen, staten en pleinen. Deze afzonderlijke delen vormden het geheel. Ze waren echter niet in een keurslijf gedrongen, zoals bij de ideale stad-ideeën uit de barok wel het geval was. De steden uit de barok waren geordend naar allesomvattende ontwerp- en ontwikkelingsschema's. Dit hield verband met het feit dat de barokstad de macht van een absoluut heerser moest uitdrukken. De barokstad ging uit van de vorm. Durand echter zette de functie op de eerste plaats.[27] Hiermee hing samen dat de stad visueel overzichtelijk moest zijn. De barokstad had natuurlijk ook een visueel aspect. Dit diende echter veel meer om de zintuigen te prikkelen en een theatraal effect te bereiken. In het Rome van Alexander VII (1655-1667) is dat duidelijk te zien. De pelgrim kwam de stad binnen via de Piazza del Popolo met de tweelingkerken. Daar begon een zorgvuldig uitgestippelde tocht door de stad langs allerlei belangrijke monumenten. Deze werden letterlijk "teatri" genoemd. Aan het einde van de tocht werd een climax bereikt op Bernini's Sint Pietersplein. Dit theatrale schema was bedoeld om het pauselijke gezag te verheerlijken. Dat achter de schitterende decorwanden een vervallen, verwaarloosde stad schuilging, deed niet terzake.[28]
Voor Durand was dit een schrikbeeld. Zijn stad had geen geheimen. Visuele overzichtelijkheid was belangrijk voor het nut en de communicatie. In Durands stad zouden de huizenblokken rechthoekig zijn; de straten zouden elkaar kruisen in een hoek van 90 graden. Op die manier bood Durand de stad gelegenheid te groeien, als de omstandigheden dat toelieten. Het schaakbordpatroon kon steeds worden uitgebreid, afhankelijk van de bouwdrift van de particulieren. De huizenbouw speelde een neutrale rol; de stad ontleende haar gezicht aan de openbare gebouwen. In Durands visie lagen die bij voorkeur aan pleinen.[29] De bouwstenen voor de stad waren kortom het rechthoekig stratenplan met de mogelijkheid van een open planning, het overzichtelijke plein, de openbare gebouwen en de particuliere gebouwen.

Durand in Drenthe

Giudici's plattegrond sloot goed aan bij Durands visie op het stadsplan. Het is vrijwel zeker dat Giudici Durands tractaten

kende, want Thibault probeerde de Nederlandse architecten de Franse manier van ontwerpen bij te brengen[30]. Welke methode was daarvoor beter geschikt dan de lesmethode van Durand, Thibault's studiegenoot? Giudici paste Durands richtlijnen toe waar ze voor hem bruikbaar waren. Durand gaf immers voldoende vrijheid, door te schrijven dat er per situatie sprake was van "duizend verschillende omstandigheden". Voor Giudici waren dat ondermeer de te handhaven elementen, zoals het kanaal en de laan naar het bos. Daarnaast hield hij rekening met aspecten die later van groot belang zouden worden, zoals het nieuw te graven kanaal naar Groningen. Langs dit kanaal kon de stad naar het Noorden worden uitgebreid. Dat Giudici de mogelijkheid hiertoe openhield is sterk overeenkomstig met Durands idee van de open planning. In Giudici's plattegrond is het regelmatige patroon van rechthoekige huizenblokken te zien, zeker wanneer de Marktstraat en de Kruisstraat niet gehandhaafd zouden worden. Op deze plattegrond zou slechts één duidelijk diagonaal zijn, die van de laan uit het bos. Voor het overige zou de stad bestaan uit de regelmatige huizenblokken. Dat deze naar het Noorden toe moesten worden uitgebreid stond niet alleen geschreven, het kreeg extra nadruk doordat de meest noordelijke getekende huizenblokken op Giudici's plattegrond langzaam vervagen. Ook op zijn plattegrond wilde Giudici aangeven dat dit stramien verder moest worden voortgezet.

Het feit dat de straten elkaar ontmoeten in een hoek van 90 graden, het idee van de open planning en vooral de combinatie van die twee aspecten wijst ook op de sterke verwantschap tussen Giudici's Assen en Durands richtlijnen. Deze verwantschap komt ook naar voren bij beschouwing van Giudici's plein. Dit had een strakke rechthoekige plattegrond, waar de openbare gebouwen omheen werden geplaatst. Deze gebouwen waren het stadhuis, het landschapshuis, de school voor gezondheidszorg, het sociteits-/theatergebouw en het logement. Andere openbare gebouwen, zoals de kerken en de synagoge, de kazerne en de kweekschool grensden niet direct aan het plein, maar stonden er via de zichtassen wel mee in relatie. Op die basis kan gezegd worden dat ook deze gebouwen in zekere zin aan het centrale plein stonden.

Het thema van een dergelijk centraal plein sloot aan bij Durand. Er is echter een andere factor die bij het ontwerpen van Giudici's plein minstens net zo belangrijk was. Dat is de factor van de Nederlandse traditie. Giudici noemde zijn plein niet voor niets "Groote Markt". Deze term komt bij Durand niet voor, maar wel in steden als Delft, Haarlem, Gouda, Groningen of Maastricht. Al deze steden hebben sinds de middeleeuwen pleinen met de naam "Markt" of "Grote Markt" en aan al deze pleinen staat een stadhuis, en soms de hoofdkerk van de stad. Ook in Giudici's Rotterdam stond het oude stadhuis aan een markt. In de traditie

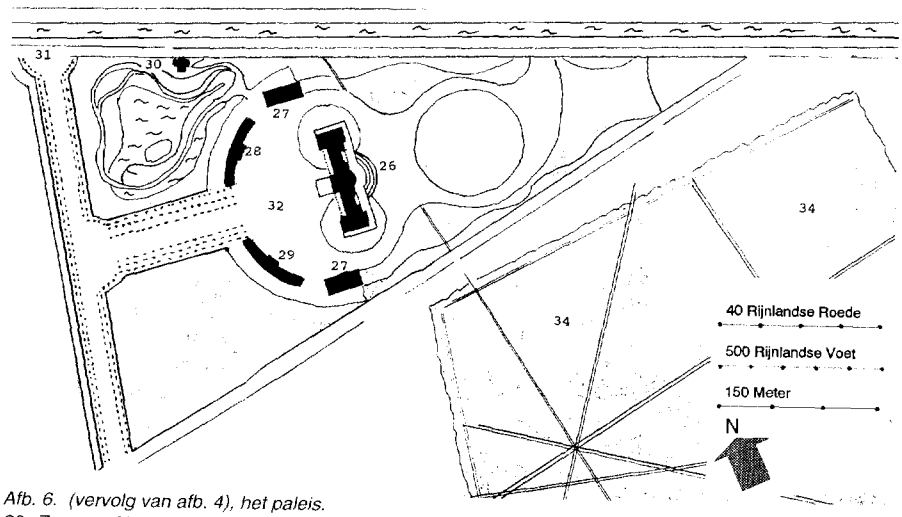

Afb. 6. (vervolg van afb. 4), het paleis.
26. Zomer- of jagt-huis voor Zijne Majesteit den Koning.
27. Twee paviljoens voor de 'suite en officieren'.
28. Stallingen en Remises en logement voor domestieken.
29. Stallingen en logement voor de gardes.
30. 'Salon op de weg en Canaal naar Assen uitzicht hebbende.'
31. Avenues naar het paleis .
32. Groot plein voor het paleis aan de westzijde.
33. Plein, gazon en plantsoen etc. en avenues naar het paleis aan de zuidzijde.
34. Gedeelten van het bos van Assen.
35. Houtmolen, loodsen, woningen, Werven etc.
36. Arbeidershuizen

in dit land was het centrale plein dus meteen marktplein. Bij Durand waren deze functies duidelijk gescheiden. Desalniettemin sloot Durands concept van het nuttige plein als centrum van het openbare leven goed bij de traditie in de Nederlanden aan.

Niet alleen de ordening van Giudici's stadsplattegrond is in de geest van Durand, ook de afzonderlijke gebouwen en instituten wijzen op een verwantschap met de Franse theoreticus. Durand gaf in *"Préçis"* een opsomming van verschillende openbare gebouwen en instituten. Voor elk type beschreef hij hoe het eruit moest zien. Enkele van deze beschrijvingen komen sterk overeen met de manier waarop Giudici een aantal van zijn gebouwen op de plattegrond van Assen tekende. Dit geldt bijvoorbeeld voor het stadhuis. Durand liet een afbeelding zien van een raadhuis "bedoeld voor een stad van kleine omvang". Het gebouw was van vier kanten te betreden. Het was aan vier zijden gelijk, een centraalbouw (afb. 5).[31] In navolging daarvan koos Giudici voor een centraalbouw in de vorm van een Grieks kruis. Eigenlijk was de directe omgeving in Giudici's plan niet ingesteld op een centraalbouw. Giudici's stadhuis was slechts van één kant te benaderen, vanaf het plein.

Ook de situering van de onderwijsinstellingen blijkt goed te rijmen met Durands ideeën over opvoedingsinstituten. Volgens Durand waren de Griekse gymnasia "omringd door tuinen en een heilig bos".[32] Durand stelde dat het voor de studie goed was als het college op een ruimtelijke manier was aangelegd in een rustige omgeving. In dit licht is het heel begrijpelijk dat Giudici de drie scholen langs de zuidelijke singel projecteerde. Het was niet de bedoeling dat de stad Assen naar het zuiden zou worden uitgebreid. De scholen zouden dus altijd door groen omringd blijven, zelfs een bos was in de buurt, al was het Sterrebos voor zover bekend niet heilig.

Koninklijke allure?

Bijna een kilometer van de stad had Giudici een koninklijk paleis gepland (afb. 6). Het paleis zou komen te liggen in een park met landschappelijke aanleg op een driehoekig terrein tussen de vaart en de huidige Witterstraat (tegenwoordig is op deze plaats een kazerne). De westgevel van het paleis zou grenzen aan een halfrond plein, omgeven door gebouwen. Deze gebouwen waren bedoeld voor het gevolg van de koning, voor zijn garde en zijn paarden. Het voorplein was te bereiken via promenades, beplant met bomen.

Bij Durand kunnen voor een dergelijke aanleg geen parallellen gevonden worden. Durand toonde wel een "paleis voor een vorst", maar de plattegrond daarvan toont geen enkele overeenkomst met Giudici's paleis. Wel zijn aanknopingspunten te vinden met het werk van Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806), één van de belangrijkste Franse architecten van voor de revolutie. Hij kreeg opdrachten van koning Lodewijk XV en zijn maitresse, Mme. du Barry. De plattegrond van Giudici's paleis doet sterk denken aan Ledoux' ontwerp van het kasteel van Louveciennes uit 1773 (afb. 7).[33] Een belangrijke overeenkomst is de opbouw van de plattegrond: beide paleizen hebben drie paviljoens, met elkaar verbonden door twee smallere bouwdelen. Een tweede overeenkomst is het gebruik van de zuilengalerijen, die aan de zijde van het

voorplein (bij Ledoux de "Grande Cour") voor de smallere bouwdelen staan. Alleen de tuinfaçade is verschillend uitgewerkt. Het meest opvallende is hier de ronde achterzaal van Giudici, op de plaats waar Ledoux een zuilenstelling heeft.

De vormgeving van Giudici's voorplein zou geïnspireerd kunnen zijn op de plattegrond van Ledoux' zoutfabriek bij Chaux, zoals afgebeeld in diens *"Architecture"* van 1804 (afb. 8).[34] Volgens het oorspronkelijke plan van Ledoux moest de zoutfabriek een cirkelvormige plattegrond krijgen. Op het middelpunt van de cirkel moest het huis van de directeur komen, aan weerszijden daarvan, op de middellijn van de cirkel de eigenlijke gebouwen voor de zoutproduktie, en op de uiteinden van de middenlijn de "Bâtiments des Commis", de gebouwen voor het administratief personeel. Langs de zijlijnen van de cirkel stonden de gebouwen voor de arbeiders en het poortgebouw. Van deze plattegrond zou uiteindelijk de helft worden uitgevoerd. Deze gerealiseerde halve plattegrond werd ook afgebeeld in de *"Architecture"* van Ledoux.

Er zijn duidelijke overeenkomsten tussen Giudici's paleis en Ledoux' zoutfabriek. De in de plattegrond van het paleis aanwezige hiërarchie die tot uiting komt in de functies van de gebouwen, zoals aangegeven op Giudici's legenda, loopt parallel met die op Ledoux' plattegrond: ongeveer op de middellijn van de cirkel staat het paleis, op de plaats van de directeurswoning en de zoutproduktiegebouwen van Ledoux. Waar op de plattegrond van Ledoux de "bâtiments des Commis" staan, tekende Giudici de "Pavillioenen om de suite en officieren te logeeren". De gebouwen aan de rand van de cirkel, bij Ledoux bedoeld voor de arbeiders, zijn in Giudici's plan "stallingen, remises" en verblijven voor de "gardes en domestieken".

Omdat koning Lodewijk al in 1810 het veld moest ruimen kwam van de uitvoering van de plannen vrijwel niets terecht. Overigens kan men zich afvragen of de plannen wel een kans hadden gemaakt als Lodewijk aan de macht was gebleven. A. van der Woud wijst er in zijn proefschrift *"Het lege land"* (1987) op dat de plannen voor de "stad Assen" bijzonder ambitieus waren, maar op drijfzand gebouwd. De eigendomsverhoudigen waren zeer ingewikkeld, er was weinig geld en het zou moeilijk zijn om mensen te vinden die de nieuwe stad konden bevolken.[35] Bovendien hadden Lodewijks pogingen om de woeste gronden in het land te ontginnen weinig succes.[36] Eerder is gemeld dat Assen als knooppunt van land- en waterwegen hierbij een belangrijke rol moest spelen. Hier kwam voorlopig weinig van terecht.

Slechts één straat in Assen, "Nieuwe Huizen", herinnert aan de goedgunstigheid van de koning. Hier werden op kosten van Lodewijk in 1809 enkele huizen gebouwd, waarvan tegenwoordig weinig is overgebleven. Het is niet eens zeker of Giudici iets met de bouw van deze huizen te maken heeft gehad. De bouw ervan werd al begonnen in juni 1809, terwijl zijn plan pas in september van dat jaar voltooid was.[37] Van Giudici's "Ontwerp tot vergrooting der Stadt Assen" rest ons niets dan een plattegrond: het ontwerp voor een stad van koninklijke allure.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op een gedeelte van mijn afstudeerscriptie: *"De Asser ontwerpen van Jan Giudici, plannen voor een stad en ontwerpen voor gebouwen uit de tijd van koning Lodewijk Napoleon"*, Leiden, augustus 1992. Dit artikel is een gewijzigde versie van een artikel dat werd gepubliceerd in *Leidschrift*, jaargang 9 nr. 2 (1993).

2 Wiersum, E., "De architect Jan Giudici, 1746-1819", *Rotterdams Jaarboekje* 1934, pp. 29-41;
Verheul Dzn., J., *De architect Jan Giudici 1746-1819*, Rotterdam 1938.

3 Meischke, R., "Achttiende-eeuws klassicisme: twee bouwkundige prijsvragen", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 10 (1959) pp. 211-275; Ozinga, M.D., "De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland", *Bulletin KNOB* 1942, pp. 63-88.

4 Alleen een groep studenten in Groningen heeft zich in 1984 met de plannen bezighouden, in verband met een tentoonstelling van Giudici's plannen voor Assen. In de loop van mijn onderzoek bleek echter dat de daarbij verschenen dunne katalogus vol staat met onzorgvuldigheden. *Lodewijk Napoleon en Assen, stadsplannen voor een dorp*, Groningen/Assen 1984.

5 Oltmans, A., *De gemeente Assen*, Assen 1907, pp. 56-65.

6 Dit blijkt onder meer uit een kaart in het Rijksarchief in Drenthe (RAD), Oude Staten Archief (OSA), inv. nr. 1550. Op deze kaart uit 1808 is de nieuwe laan geprojecteerd.

7 Algemeen Rijksarchief (ARA) 2.01.01.07 Staatssecretariaat onder Lodewijk Napoleon (SS LODNAP); 13 maart 1809: besluiten 10, 11, 16; 14 maart 1809: besluiten 10, 11, 12.

8 Idem, 14 maart 1809, nr. 13.

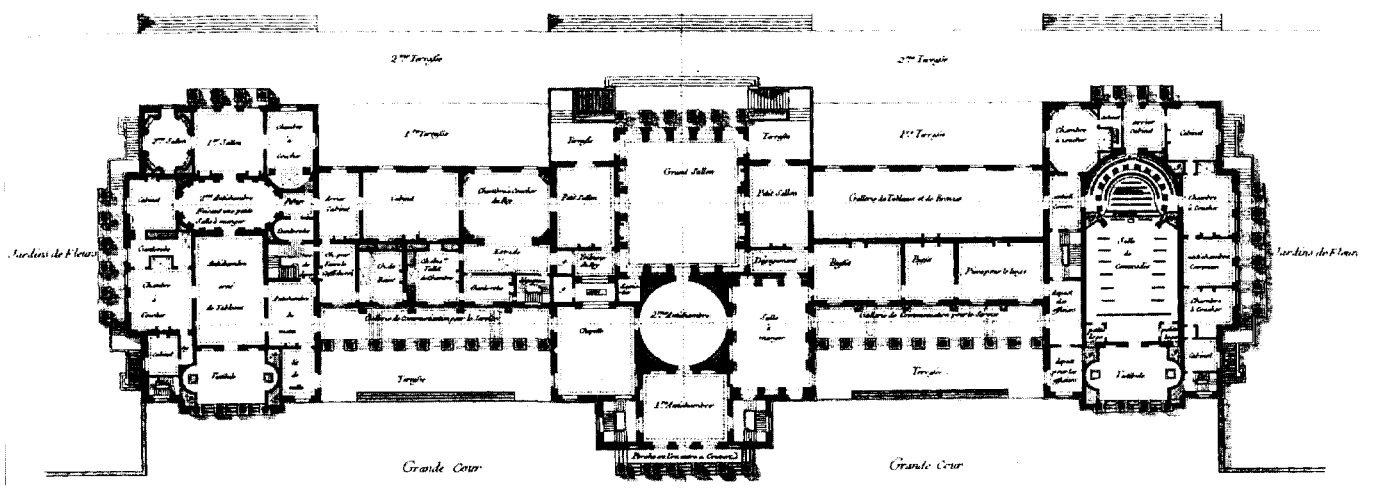

Afb. 7. Plattegrond van het "Chateau de Louveciennes", ontworpen door Ledoux in 1773, nooit uitgevoerd (gravure door Sellier in: Ramée, D., Architecture de C.N. Ledoux, Parijs 1847).

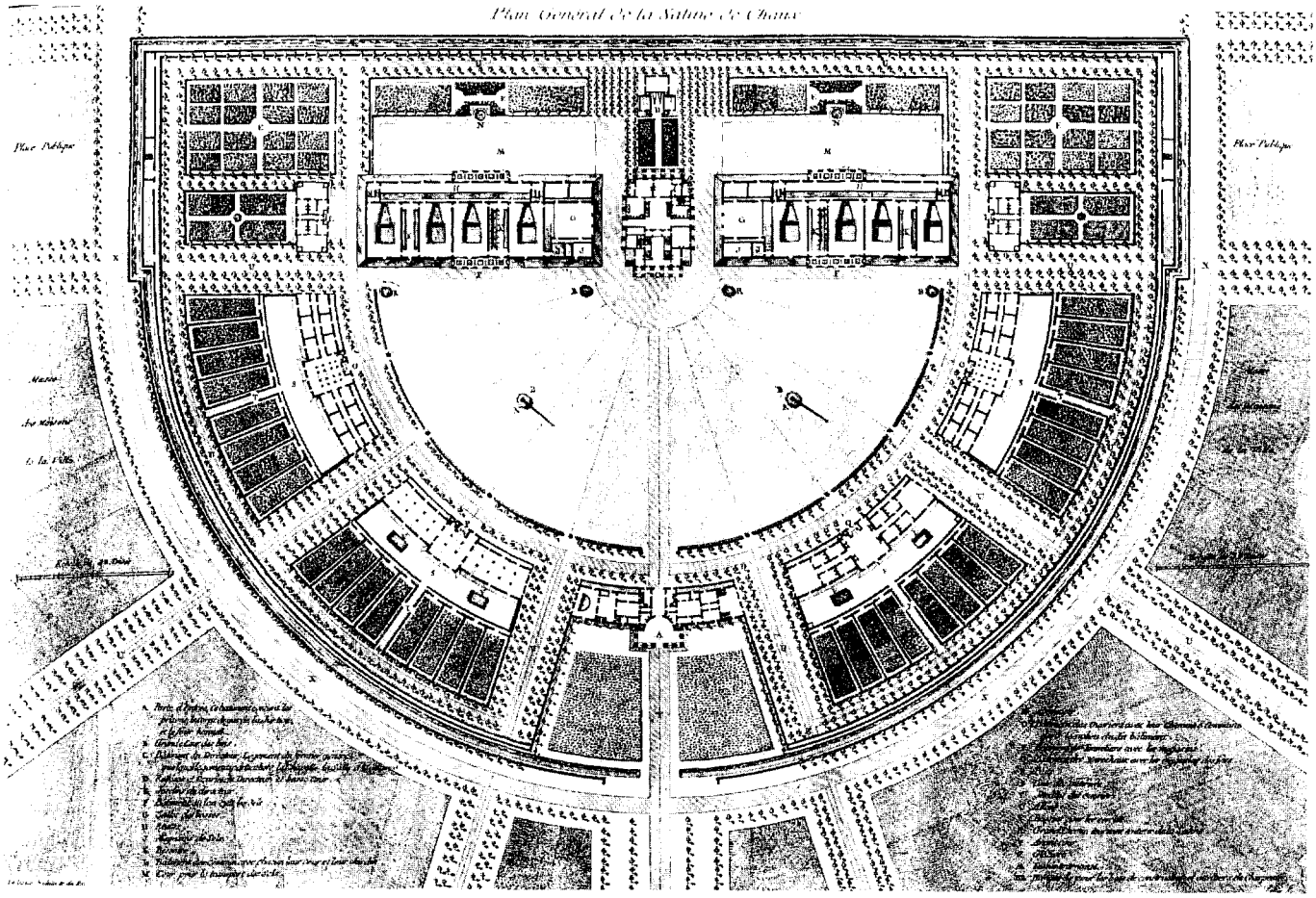

Afb. 8. De 'Saline de Chaux', ontworpen door Ledoux in 1774-78 (gravure door Sellier in: Ramée, Architecture, Parijs 1847).

9 Kuijk, J.M. van, "Het bezoek van Koning Lodewijk aan Drenthe in 1809", *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 17(1899), pp.59-61.

10 ARA 2.01.01.07, SS LODNAP, 15 maart 1809, besluit nr. 10.

11 Heringa, J. e.a., *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel 1985, pp. 495-496, 515-516.

12 Idem, p.511. Deze Etstoel bestond uit etten, lekenrechters. Het college stond onder voorzitterschap van de drost.

13 Heringa 1985, p. 518.

14 Idem, pp. 523-529. Tijdens Hofstede's bewind als gouverneur werden in 1820 een Franse school voor jongens en in 1822 een dergelijke school voor meisjes gesticht.

15 ARA. 2.01.01.07, SS LODNAP Inv.nr. 63, nr.27.

16 RAD, OSA, inv.nr. 1536 (536007) no. 165, afschrift van brief van de landdrost aan de Minister van Binnenlandse zaken. Guidici's 'Ontwerp tot vergrooting der stadt Assen' bevindt zich in het RAD, OSA, inv.nr. 1553 A.

17 Deze plannen werden nooit geleverd. In het RAD bevindt zich wel een stapel losse ontwerpen voor gebouwen van de hand van Giudici (collectie: Drents Museum). Deze werden echter pas in 1896 door een kleinzoon van de architect naar Assen gestuurd, omdat hij aannam dat ze voor Assen waren bedoeld. De tekeningen zijn niet gesigneerd of gedateerd, noch benoemd. Wel gaan ze vergezeld van een notitie van de kleinzoon van architect Giudici: "De ondergeteekende C.J.F.A. Giudici kan hierbij de verklaring afleggen, dat de gezondene Teekeningen van gebouwen ontworpen en eigenhandig opgeteekend zijn door den lands- bouwmeester Jan of Johannes Giudici, en dat ze vereenigd waren in ene rol, waarop deze zelve geschreven had: 'Deze ingeslotene teekeningen behooren bij de groote kaart van de ontworpen stad Assen, in Drenthe'. Rotterdam, 21 mei 1896".
Zie ook de inleiding van dit artikel.

18 ARA, 2.01.01.07, SS LODNAP 62/185, dd. 14 maart 1809, besluit 11.

19 RAD, OSA, inv.nr. 1536 (536006) Brief no. 104, dd. 5 mei 1809.

20 Heringa 1985, p. 503.

21 RAD, OSA, inv.nr. 1536 (536006), Brief dd. 24-2-1809.

22 ARA, 2.01.01.07, SS LODNAP, inv.nr. 62, 14 maart 1809, no.10.

23 Of de plaats waar de scholen moesten verrijzen door Giudici zelf is gekozen is niet zeker. Het onderwijs was één van de punten waarmee Hofstede zich intensief bemoeide. Hij schakelde zelfs in het geheim een andere architect in om een opvoedingsinstituut te ontwerpen omdat hij vond dat Giudici te langzaam werkte. RAD, OSA, inv.nr. 1600, brief dd. 12 juni 1809 van Hofstede aan A.M. Sorg.

24 Swigchem, C.A. van, *Abraham van der Hart 1747-1820*, Amsterdam 1965, appendix.

25 De volledige titels zijn : *"Recueil et Paralèle des édifices de tout genre, anciens et modernes, remarquable par leur beauté, par leur grandeur ou par leur singularité, et dessinés sur une même échelle,* par J.N.L. Durand, Architecte et Professeur d'Architecture à l'Ecole Polytechnique, uitgegeven in Parijs tussen 1799 en 1801; *Les Précis des Leçons d'Architecture données à l'Ecole Royale Polytechnique,* par J.N.L. Durand, uitgegeven in Parijs tussen 1802 en 1805.

26 Durand, *Préçis*, p.21.

27 Zeijl, G. van, *De tractaten van J.N.L. Durand*, Eindhoven 1990, pp. 105-107.

28 Krautheimer, R., *The Rome of Alexander VII*, Princeton 1985.

29 Zeijl 1990, p.118.

30 Holthe tot Echten, G.S. van, "Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst", *Bulletin KNOB* 1980, pp. 1-25.

31 Durand, *Préçis*, dl. 2, pp.50-51.

32. Idem, p. 51.

33 Afgebeeld in: Braham, *The architecture of the French enlightenment*, Londen 1980, afb 232.

34 Ledoux, C.N., *L'Architecture Consideré sous le rapport de l'art, des moeurs et de la législation*, Parijs 1804 (Uhl 1981).

35 Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 1987, pp. 311-312.

36 Idem, p. 219.

37 Dit blijkt uit correspondentie van Hofstede. RAD, OSA, inv.nr. 1536 (536007), brief 5, dd. 6 juni 1809; inv. nr. 1536 (536007), brief 82, dd. 22 juli 1809; inv.nr. 1536 (536007), brief 165, dd. 16 september 1809.

Ir. G.C. Bremer en de Rijksgebouwendienst. Een reactie

Met belangstelling, verbazing en ergernis heb ik in nummer 5/6 (1992) van het *Bulletin van de KNOB* het artikel gelezen van de hand van M. van Nieuwpoort over de rijksbouwmeester ir. G.C. Bremer (pag. 145-155).
Over het niet onaanzienlijke aantal type- en spelfouten wil ik heenstappen; waarschijnlijk is niet de auteur maar de zetter of de tekstredactie daarvoor verantwoordelijk. Op één opvallende typefout wil ik wel wijzen: in de ondertitel van het artikel wordt als sterfjaar *1947* genoemd. Dat jaartal is niet correct. Bremer overleed op 14.8.*1949*, zoals elders in het artikel vermeld wordt (pag. 146). Op de inhoud van het artikel kan de auteur uiteraard wel worden aangesproken. Enkele van de meest navrante inhoudelijke onjuistheden en meest storende methodische missers wil ik hier ter sprake brengen.[1]

Op pag. 148 beschrijft Van Nieuwpoort het ontstaan van de Rijksgebouwendienst. Het is knap hoe iemand in één alinea zoveel hele en halve onwaarheden weet te verzamelen: *"Na kritiek op de overheidsuitgaven voor rijksgebouwen werd op 1 augustus 1922 de Rijksgebouwendienst ingesteld. In plaats van drie rijksbouwmeesters voor respectievelijk Landsgebouwen, onderwijsgebouwen en justitiegebouwen, waarbij iedere rijksbouwmeester over twee adjunct-rijksbouwmeester[s] beschikte, kwam er in 1924 de volgende personeelsformatie: rijksbouwmeester Bremer, hoofdarchitect ir H. Hoekstra en de architecten Joseph Crouwel, H. van Heeswijk en J.G. Robbers."*
In werkelijkheid bestonden er vóór 1924 niet drie maar *dertien* [!] rijksbouwbureaus, zeer uiteenlopend van aard en omvang. Vijf daarvan, waaronder vier van de grootste, zouden opgaan in de Rijksgebouwendienst. Deze vijf bureaus werden geleid door vier rijksbouwmeesters en een 'eerstaanwezend' bouwkundig ingenieur. Slechts twee rijksbouwmeesters beschikten over twee adjuncten. De vijf bedoelde bouwbureaus waren:

Ressorterend onder het ministerie van Waterstaat, Dienst Landsgebouwen:

1. Bureau voor het Eerste District, onder leiding van rijksbouwmeester ir. H.Th. Teeuwisse, met adjunct: *J. Crouwel Jr.* en
2. Bureau voor het Tweede District, onder leiding van ir. D.E.C. Knuttel, met adjunct *ir. G.C. Bremer.*

   Ressorterend onder het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen:
3. Bureau voor de Onderwijsgebouwen, onder leiding van rijksbouwmeester J.A.(W.) Vrijman, met adjuncten H.H.A. van Eyckelen en *H.(A.) van Heeswijk.*

   Ressorterend onder het ministerie van Justitie:
4. Bureau voor de Justitiegebouwen, onder leiding van rijksbouwmeester S. Wijn, met adjuncten: *ir. J.G. Robbers* en ir. G. de Zwart.

   Ressorterend onder het ministerie van Marine:
5. Bureau voor de Marine-bouwwerken, onder leiding van eerstaanwezend bouwkundig ingenieur der Marine *ir. H. Hoekstra*, zonder adjunct.

De instelling van de Rijksgebouwendienst verliep in twee fasen: eerst werd bij Koninklijk Besluit van 29 juli 1922, ingaande op 1 augustus van dat jaar, de *(zuiver administratieve)* Afdeling Rijksgebouwen opgericht, onderdeel van het ministerie van Financiën. Vervolgens werden bij Koninklijk Besluit van 27 september 1923, ingaande op 1 oktober van dat jaar, de *(zuiver technische)* Afdeling Nieuwbouw en Afdeling Onderhoud in het leven geroepen, eveneens als onderdeel van Financiën. De hoofden van deze afdelingen, respectievelijk rijksbouwmeester ir. G.C. Bremer en chef Onderhoud L. Bok, namen langzaam maar zeker de werkzaamheden van de vier zittende rijksbouwmeesters over. Daardoor konden met ingang van 1 januari 1924 de oude functies worden opgeheven en de nieuwe benoemingen ingaan, waarmee de Rijksgebouwendienst officieel een feit was. Duidelijk zijn in de personeelsformatie van de Afdeling Nieuwbouw van de Rijksgebouwendienst de vijf oorspronkelijke bouwbureaus herkenbaar (zie de gecursiveerde namen in het overzicht). G. Westerhout, die vanaf 1921 tijdelijk architect was geweest bij het bureau voor de Onderwijsgebouwen, bleef tot 1931 permanent aan de afdeling verbonden met de titel van 'tijdelijk architect'.[2]

Op pag. 148 schrijft Van Nieuwpoort: *"Als eindverantwoordelijke* [in zijn functie van rijksbouwmeester, HvdS] *heeft Bremer een stempel gedrukt op de in de periode tot 1947 door de Rijksgebouwendienst uitgevoerde bouwwerken."* Als bewijs voor de invloed die Bremer gehad heeft op bouwwerken die niet van zijn hand zijn, noemt de auteur o.a. het Hoofdpostkantoor aan het Vredenburg in Utrecht naar ontwerp van J. Crouwel Jr. uit 1917-1924. Hij wijst op de overeenkomst tussen de *"uitstekende, afgeronde beuken aan de achtergevel"* van het Postkantoor in Utrecht en de *"gevelrondingen"* aan de zijgevel van het Postkantoor van Zaandam, naar ontwerp van Bremer uit 1929 (afb. 7). Bremer zou indirect verantwoordelijk zijn voor een stukje Utrechts gevelontwerp, zo wordt gesuggereerd.
Het Post- en Telegraafkantoor van Utrecht (aanbesteed in 1921; voltooid in 1924) ligt aan het Neude en niet aan het Vredenburg, en de rondingen in Zaandam (aanbesteed in 1928; voltooid in 1929) zitten aan de voorgevel en niet aan de zijgevel, maar dit terzijde. Ik wil in het midden laten of inderdaad *de* (in de betekenis van *alle*) bouwwerken van de Rijksgebouwendienst tussen 1924 en 1947 het stempel van Bremer dragen; als dat al zo is, kan dat niet zo gemakkelijk worden aangetoond. Ik zal me beperken tot de bewering dat de persoon van Bremer de *trait-d'union* vormt tussen de ronde vormen aan de achtergevel van 'Utrecht' en de voorgevel van 'Zaandam' (zie de bijgevoegde afbeeldingen).
Op de eerste plaats lijkt mij de volgorde vreemd: uit de uiterlijke overeenkomst zou moeten blijken dat de ontwerper van het latere gebouw invloed heeft uitgeoefend op het ontwerp van het vroegere gebouw, en dat klinkt niet erg logisch. Maar er is meer af te dingen op de gesuggereerde overeenkomst. Hoewel het in beide gevallen gaat om halve cilinders zijn de precieze vorm en de functie in 'Utrecht' en 'Zaandam' totaal verschillend. In 'Utrecht' zijn het bijna vrijstaande bouwlichamen; in plattegrond bestaan ze uit een rechthoek die aan de smalle zijden is uitgebreid met een halve cirkel. Hun functie is duidelijk. In de halve cilinders zijn spiltrappen aangebracht: het zijn traptorens. De gevelrondingen in 'Zaandam' bestaan uit halve cilinders in het verlengde van de beide zijgevels. De achterliggende ruimtes hebben alleen op de begane grond een duidelijke functie, namelijk die

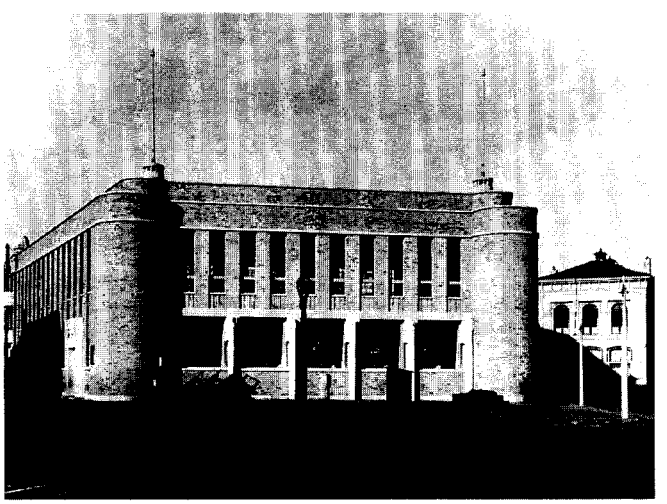

Ir. G.C. Bremer, Post- en Telegraafkantoor van Zaandam, voltooid in 1929. Voorgevel aan de Wilhelminastraat. (Oude prentbriefkaart. Collectie Het Nederlandse PTT Museum te 's-Gravenhage).

J. Crouwel Jr., Post- en Telegraafkantoor van Utrecht, voltooid in 1924. Achtergevel aan de Oudegracht. (Foto W.J. van de Pool, 1924. Technisch Fotobureau Voorburg. Collectie Het Nederlandse PTT Museum 's-Gravenhage.

van vestibules van de in- en uitgang voor het publiek; de halve cilinders hebben – in de plattegrond – helemaal geen functie. Het motief van een gevel die overgaat in een halve cilinder komt regelmatig voor bij Bremer: vergelijk bijvoorbeeld het Stationspostkantoor aan de Rijswijkseweg in Den Haag (afb. 11), of de niet-uitgevoerde ontwerpen voor het gebouw van het Hoofdbestuur van de PTT aan het De Savornin Lohmanplein in Den Haag (afb. 19 en 20). Opvallend is dat Bremer het motief steeds gebruikt als afsluiting van een gevel, als monumentale *hoekoplossing*; de cilindervorm heeft bij Bremer vooral een stedebouwkundige betekenis. De achtergevel van 'Utrecht' aan de Oudegracht vertoont 'een kijkje achter de schermen': de halfopen binnenplaats, de lage vrijstaande garage, en de beide traptorens zijn onderdelen van de enige van de vier gevels van het Post- en Telegraafkantoor die niet zozeer een monumentaal-representatieve als wel een praktisch-functionele betekenis heeft. Formeel, functioneel en stedebouwkundig zijn de cilindervormen van 'Utrecht' en 'Zaandam' van een geheel andere orde.
Maar dat zijn niet de enige en belangrijkste redenen waarom een link tussen 'Utrecht' en 'Zaandam' onzin is. *'Utrecht' dateert uit de periode van vóór de instelling van de Rijksgebouwendienst.* De traptorens aan de achtergevel van 'Utrecht' komen al voor op de bestektekeningen uit juli 1921. Vóór zijn benoeming tot rijksbouwmeester had Bremer helemaal niets uit te staan met het ontwerp en de bouw van het Hoofdpostkantoor van Utrecht. Crouwel was immers van 1920-1923 adjunct-rijksbouwmeester in het 1ste District (alle provincies ten noorden van de grote rivieren, met uitzondering van Zuid-Holland: dus inclusief Utrecht), en Bremer bekleedde diezelfde functie van 1916-1923 in het 2de District (alle provincies ten zuiden van de grote rivieren plus Zuid-Holland). Op het moment dat Bremer op grond van zijn nieuwe functie als rijksbouwmeester (ingaande 1 januari 1924) wèl iets te maken kreeg met de bouw van het Hoofdpostkantoor van Utrecht, was dit – afgezien van een gedeelte van de figuratieve sculptuur en van het grote glas-in-loodraam boven de ingang – al nagenoeg voltooid: de officiële opening was namelijk op 11 augustus 1924. *Kortom, er bestaat geen verbinding tussen de ontwerpen van 'Utrecht' en 'Zaandam', en de invloed van Bremer op 'Utrecht' was nihil.*
Een kwestie omtrent het auteurschap van 'Utrecht', die Van Nieuwpoort terecht niet aanroert omdat die buiten het kader van zijn onderzoek valt (maar die juist wèl interessant is), is die tussen ir. H.Th. Teeuwisse en J. Crouwel Jr. Beiden waren werkzaam in het 1ste District; Teeuwisse van 1916-1923 als rijksbouwmeester, en Crouwel eerst van 1917-1919 als architect, en vervolgens van 1920-1923 als adjunct-rijksbouwmeester. Teeuwisse was dus ten tijde van het ontwerpproces en de bouw van 'Utrecht' de directe superieur van Crouwel. De vraag wie 'Utrecht' ontworpen heeft – Teeuwisse of Crouwel – is inmiddels min of meer opgelost: Teeuwisse heeft in 1916 de eerste versie van de plattegronden getekend; dat ontwerp is door Crouwel op een aantal punten – met name in de rooilijn van de voorgevel – gewijzigd. De uitgevoerde versie van de plattegronden kan daarom gedeeltelijk, het exterieur vrijwel helemaal worden toegeschreven aan Crouwel.[3]

In een aantal gevallen blijft het auteurschap onduidelijk, schrijft Van Nieuwpoort, bijvoorbeeld in het geval van het PTT-kantoor van Weert uit 1936, gelegen aan de Wilhelminasingel nr. 10 (pag. 151; nr. 31 in de oeuvre-lijst op pag. 153). In feite ging het niet om een PTT-kantoor, maar om een Post- en Belastingkantoor, maar dit terzijde. Waarom het jaartal 1936 wordt genoemd, is onduidelijk: de aanbesteding was in 1938, maar daarover straks meer. Het probleem is dat zowel Bremer zelf als zijn hoofdarchitect Hoekstra als ontwerper in aanmerking komen. De auteur kiest voor Bremer, en baseert zich op de ongepubliceerde (en helaas ook ongepagineerde) scriptie *PTT Postkantoren* (Delft 1979), van A. Mannee en B. Nagtegaal, die 'Weert' aan Bremer toeschrijven.
Nu is 'toeschrijven' een groot woord. Mannee en Nagtegaal reppen niet over de kwestie van het omstreden auteurschap; zij noemen slechts Bremer als ontwerper, tenminste op pag. [216]; maar op pag. [100] luidt het onderschrift bij de afbeelding bovenaan de pagina: *"Hoekstra: postkantoor te Weert"*, waarmee impliciet de eigen 'toeschrijving' aan Bremer weer wordt tegengesproken.[4] Overigens is met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid vast te stellen dat 'Weert' een ontwerp is van Hoekstra, en niet van Bremer.[5]

Ook op de lijst met *Ontwerpen van uitgevoerde en niet uitgevoerde bouwwerken* op de pag. 152-154 is het een en ander aan te merken, maar ik zal mij beperken tot de hoofdzaken.
Bij een aantal van de toeschrijvingen kunnen vraagtekens worden gezet: bijvoorbeeld bij het kantoor van het Centraal Bureau voor de Statistiek aan de Oostduinlaan in Den Haag; het Belastingkantoor aan de Boompjes in Rotterdam; het kantoorgebouw van de Hoofdbestuur van de PTT aan de Kortenaerkade in Den Haag; het gebouw van de Belastingdienst aan de B.P. Hofstedestraat in Hengelo; het gebouw van het Post- en Telegraafkantoor/de Openbare Leeszaal te Winterswijk; het versterkerstation in Weert, enzovoort. De vraag rijst hoe de auteur aan al die toeschrijvingen komt. Documentatie over Bremer bestaat er nauwelijks; de bouwtekeningen geven weinig of geen informatie over de ontwerper: *"Meestal staat op de tekeningen niet de architect vermeld"*, stelt hij terecht op pag. 150. Mevr. Bremer kan evenmin uitsluitsel geven over het auteurschap van haar echtgenoot; meestal weet zij niet meer dan dat hij bij een bepaald project *"betrokken is geweest"*. Ik vrees dat *'hearsay'* en het heilig oog ("dat lijkt wel Bremer") de belangrijkste criteria zijn geweest voor het opnemen van ontwerpen in de oeuvre-lijst. Mogelijk ook hebben de lijstjes met werken die genoemd worden in twee korte necrologieën van Ir. Bremer, verschenen in *Bouw* nr. 35 (27 augustus 1949) pag. 630 en nr. 36 (3 september 1949) pag. 649 hem parten gespeeld; daarin worden verschillende van de bovengenoemde twijfelgevallen zonder enige reserve voorgesteld als werk van Bremer.
In de paragraaf *Lijst van werken van Ir G.C. Bremer*, voorafgaand aan de oeuvre-lijst, spreekt de auteur zijn twijfels uit over de betrouwbaarheid van sommige van zijn toeschrijvingen aan Bremer, met name van het Postkantoor van Weert, versterkerstations (in het algemeen), het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag, en verschillende laboratoria van de Landbouwhogeschool in Wageningen. Het vreemde is nu dat hij deze nuancering niet tot uitdrukking brengt in zijn oeuvre-lijst. Hij had een onderverdeling kunnen maken in een 'harde lijst' met ontwerpen die met zekerheid of aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid zijn toe te schrijven aan Bremer en een lijst met ontwerpen met een onduidelijk auteurschap; hij had ook de twijfelgevallen op kunnen nemen met een vraagteken. Het gevaar is niet denkbeeldig dat de oeuvre-lijst in deze vorm een eigen leven gaat leiden. Zoals Van Nieuwpoort de 'toeschrijving' van 'Weert' aan Bremer kritiekloos uit de scriptie van Mannee & Nagtegaal overneemt, zo zullen andere onderzoekers weer de stellige 'toeschrijvingen' uit zijn lijst overnemen, zónder de nuancerende toelichting te lezen.

Een ander punt van kritiek betreft de opgegeven jaartallen, zoals die voorkomen in de oeuvre-lijst, maar ook in de lopende tekst en de onderschriften. Het is niet duidelijk wat er met een jaartal bedoeld wordt: het begin van de ontwerpfase, de voltooiing van het definitieve ontwerp, de datum van de aanbesteding, het begin van de bouw of de datum van de oplevering? Als er twee jaartallen worden genoemd, slaan die dan op de volledige ontwerp- èn bouwtijd? Voor het Post- en Belastingkantoor van Weert geeft de auteur als jaartal 1936, maar in het betreffende bestek wordt als datum van de aanbesteding 3 maart 1938 genoemd en als tijdstip voor de oplevering *"uiterlijk binnen 10 maanden na den datum van aanvang"*; het gebouw werd trouwens pas in augustus 1939 in gebruik genomen. Het is niet onmogelijk dat het ontwerpproces van 'Weert' inderdaad begonnen is in 1936, maar waar is die informatie dan te vinden? Er bestaat een voortreffelijke doctoraalscriptie over dit onderwerp van G. Verheggen – in 1990 afgestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam bij de vakgroep Kunstgeschiedenis – getiteld: *G.C. Bremer Rijksbouwmeester. Twintig jaar bouwen voor het Rijk*, voorzien van een wat 'voorzichtiger' oeuvre-lijst. De scriptie is in meerdere exemplaren aanwezig bij de Rijksgebouwendienst in Den Haag. Waarom heeft de auteur die niet geraadpleegd? Dat had hem voor tal van blunders kunnen behoeden. Rijksgebouwendienst zal nog in de loop van dit jaar een publikatie uitgeven over het onderwerp *De Rijksbouwmeesters*; daarin zal het hoofdstuk 'Bremer' verzorgd worden door dezelfde G. Verheggen.

Op één punt stem ik in grote lijnen overeen met Van Nieuwpoort, namelijk in bedenkingen over de gang van zaken in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (ARA) dat sinds kort de hele tekeningencollectie (36.000 stuks!) van de Rijksgebouwendienst (Rgd) onder zijn beheer heeft. Ik betreur de gang van zaken rond de overdracht evenzeer als de auteur, zij het dat er ook nu het een en ander niet klopt in zijn tekst. Op pag. 150 lees ik: *"Het archief van de Rijksgebouwendienst is moeilijk toegankelijk en niet compleet. Wel is er recent een inventarisatie gemaakt van de tekeningencollectie van voor 1945, die onlangs is overgedragen aan het Algemeen Rijks Archief. Meestal staat op de tekeningen niet de architect vermeld. Deze collectie is op micro-fiche gezet en daardoor goed toegankelijk. Helaas is wel besloten om de originelen te vernietigen, waardoor van fraaie ontwerptekeningen, zoals bijvoorbeeld voor het Gouvernement van Maastricht (inventarisnummer 899.1), nu slechts een reproductie bestaat."*
De bewering dat *"de originelen"* vernietigd zijn, is niet juist. In principe worden juist alle originelen bewaard: dus alle ingekleurde tekeningen, tekeningen met handgeschreven mededelingen enzovoort, voor zover het niet om tekeningen op calqueerpapier gaat, maar daarover straks meer. Inderdaad is in dit geval het origineel – de tekening op calqueerpapier – vernietigd: er bestaat alleen nog een microfiche van.
De inleiding van de door J. Faber opgestelde *Inventaris van het tekeningenarchief van de rijksgebouwendienst en diens rechtsvoorgangers over de periode 1824-1945*, 's-Gravenhage (Algemeen Rijksarchief Afdeling Kaarten en Tekeningen) 1992 (verkrijgbaar in het ARA) noemt als criterium voor het bewaren: *"De tekeningen (papier èn film) waarvan de originelen niet zijn vernietigd, bestaan uit de volgende categorieën: – tekeningen, die een gebouw in grote lijnen documenteren, d.w.z. in opstand, plattegrond en doorsnede volgens het eerste plan en volgens eventuele revisies; – tekeningen, die op goed en eenvoudig te conserveren papier zijn gemaakt; – tekeningen met dorsale* [op de achterkant, HvdS] *aantekeningen; – tekenin-*

gen met essentiële informatie in kleur. Uitsluitend in microvorm zijn de tekeningen bewaard, die niet aan de bovengenoemde vier karakteristieken voldoen; men denke aan detailtekeningen op kunststofdrager of op diverse soorten calqueerpapier." (Uit de paragraaf *Verfilming & vernietiging*, pag. xxii).
Met alle begrip voor het uitgangspunt dat een archief niet alles kan bewaren en selectief moet vernietigen, heb ik grote bezwaren tegen de volgende punten:
– Sommige van bovengenoemde criteria zijn volgens mij tegenstrijdig: originelen worden bewaard; tekeningen die *niet* op goed te bewaren papier zijn gemaakt, bijvoorbeeld op calqueerpapier worden vernietigd. *Helaas zijn schetsontwerpen en de originelen van de bestektekeningen nu juist meestal op calqueerpapier gemaakt!*
– De selectie gebeurt door niet-deskundigen: ik vraag mij af of een leek kan zien of het bij een tekening op calqueerpapier gaat om de constructietekening van een bouwonderdeel of om een schetsontwerp. Juist voorbereidende schetsen zijn onmisbaar voor een goed begrip van de verschillende ontwikkelingsfasen van een bouwkundig ontwerp.
– Men is niet altijd consequent in de hantering van de criteria: de bestektekening van de voorgevel van het Gouvernementsgebouw in Maastricht behoort volgens mij tot de eerste categorie (zie boven) en had dus niet vernietigd mogen worden.
– Er bestaat geen lijst van de vernietigde tekeningen.
In de praktijk bestaat er slechts één criterium: er mag na de selectie slechts 30% van de oorspronkelijke hoeveelheid materiaal overblijven!
Helaas is hier weinig aan te veranderen; het hoogste adviesorgaan in deze, de Rijkscommissie voor de Archieven, heeft de minister positief geadviseerd over de te volgen procedure; Rijksgebouwendienst en Directie van het Algemeen Rijksarchief zijn daarmee accoord gegaan. Discussie met de staf van het ARA is niet mogelijk. Als gebruiker van tekeningenarchieven sta je machteloos tegenover zoveel onbegrip en starheid. Het tekeningenmateriaal van het KIvI (Koninklijk Instituut van Ingenieurs) bestaande uit ± 70.000 tekeningen wacht eenzelfde lot.
In de praktijk is de bovengeschetste onoordeelkundige selectie trouwens niet het enige probleem met het Rgd-archief: de al vaker genoemde *Inventaris van het tekeningenarchief van de rijksgebouwendienst ... enz.* uit 1992 blijkt in de praktijk verre van foutloos.

Bremer en de Rijksgebouwendienst waren tot voor kort nog nauwelijks onderzochte onderwerpen uit de architectuurgeschiedenis. Het doet mij deugd dat het immense en tot voor kort vrijwel onontgonnen terrein van de Rijksgebouwendienst nu eindelijk van verschillende kanten wordt onderzocht. Ik vraag me alleen af of het soort onderzoek als dat van M. van Nieuwpoort over Ir. Bremer werkelijk een bijdrage levert aan een beter inzicht in deze gecompliceerde maar uitermate boeiende materie.

Henk van de Schoor, Den Haag.

Noten

1 Met dank aan: Drs. C.J. van der Peet, medewerker bij het Bureau van de Rijksbouwmeester, Drs. G.H.P. Steenmeijer en Drs. G.J.M. Verheggen, co-auteurs van het overzichtswerk *De Rijksbouwmeesters*, dat in de loop van 1994 door de Rijksgebouwendienst zal worden uitgebracht, voor hun welwillende medewerking en nuttige adviezen.
2 Het overzicht van de vijf bouwbureaus met rijksbouwmeesters en adjunct-rijksbouwmeesters vóór de instelling van de Rijksgebouwendienst is opgesteld door Drs. G. Steenmeijer. J. Faber heeft in zijn *Inventaris van het tekeningenarchief van de rijksgebouwendienst en diens rechtsvoorgangers over de periode 1824-1945*, 's-Gravenhage 1992, een chronologie en een overzicht opgenomen (respectievelijk pag. x-xvi en pag. xxiv-xxvi). Deze zijn in grote lijnen correct, maar helaas niet foutloos.
3 De oplossing kunt U binnenkort lezen in de bijdrage van Drs. G. Steenmeijer aan *De Rijksbouwmeesters*. (Zie noot 1).
4 Het is erg onverstandig de scriptie van Mannee en Nagtegaal anders dan als onderhoudende lectuur te gebruiken. Wie het betreffende boekwerk ooit in handen krijgt – een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het Nederlandse PTT Museum, Zeestraat 82, Den Haag – en enigszins op de hoogte is van de materie, kan al snel vaststellen dat er sprake is van ijverig en enthousiast maar gehaast en oppervlakkig speurwerk, en iets te voorbarige en te stellige conclusies. De grens tussen wat de auteurs 'ergens' gelezen hebben en zelf bedacht hebben is meestal niet vast te stellen. Het notenapparaat is absoluut onbetrouwbaar: als er al een bron van informatie vermeld wordt, is die vaak onvolledig en daardoor onvindbaar, of onjuist. Een enkel voorbeeld van de manier van werken van de auteurs moge volstaan. Het onderschrift bij het postkantoor van Edam op pag. [129] luidt: *"Edam. In 1887 aangekocht (kerk?) en verbouwd door Peters in 1889"*. Dit is onjuist. Het Post- en Telegraafkantoor van Edam (Damplein nr. 4-5/hoek Hoogstraat) is een *nieuwbouw* naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters uit 1888. Mogelijk verwarren de auteurs Edam met Egmond aan Zee (Voorstraat nr. 110): dit postkantoor is evenmin een kerk, maar de voormalige pastorie van de naastgelegen Oud-Katholieke kerk, die – inderdaad – door Peters is verbouwd tot Post- en Telegraafkantoor, zij het niet in 1889 maar in 1886. Helaas staat de hele scriptie vol van dit soort 'vergissingen'.
5 Mondelinge mededeling van Drs. C.J. van der Peet.

Reactie van de auteur op het commentaar van drs. H.M.H. van de Schoor

Puntsgewijs zal ik kort reageren op de gemaakte op- en aanmerkingen. Ik zal de mij toegemeten ruimte vooral besteden aan een toelichting op de toeschrijvingsproblematiek.

1. Binnen het bestek van het artikel was het niet de bedoeling uitvoerig stil te staan bij de ingewikkelde organisatiestructuur van de Dienst Landsgebouwen, vandaar dat dit zeer beknopt is weergegeven.
2. De kwestie van de invloed van Bremer op het werk van anderen wordt door Van de Schoor opgehangen aan mijn uitspraak over de verwantschap tussen de postkantoren in Utrecht en Zaandam. Ik heb dit niet bedoeld als een invloed van het ene gebouw op het andere (de door mij weergegeven data verhinderen dit immers), maar meer als een verwantschap in architectuuropvatting tussen Crouwel en Bremer.
3. Wat betreft de kwestie van de voor- of zijgevel van het postkantoor in Zaandam, heb ik de gevel aan de straatzijde met de ingangspartij benoemd als voorgevel. De opvallende gevelpartij met de rondingen is dientengevolge een zijgevel.
4. Dan komen we bij het belangrijkste punt: de presentatie van de oeuvrelijst. Niet voor niets gaat aan de lijst een uitgebreide toelichting vooraf, waarin ik ondermeer de twijfelgevallen heb genoemd. Dat dit niet de definitieve oeuvrelijst is, ben ik mij bewust. Niettemin meen ik met uitzondering van de door mij expliciet als twijfelgevallen benoemde werken vooralsnog de in de lijst opgenomen werken als werken van Bremer te kunnen handhaven met daarbij de aantekening dat er bij verschillende ontwerpen – zoals door mij in het artikel meermalen uitvoerig is toegelicht – meerdere architecten betrokken waren. Ik ben echter niet afgegaan op 'hearsay', zoals Van de Schoor suggereert, en evenmin beschik ik over het heilig oog. Vrijwel al mijn gegevens zijn gebaseerd op de combinatie van schriftelijke bronnen. Een uitzondering hierop vormen de oeuvrenummers 28, 46 en 50, die door mij in de lijst zijn opgenomen na informatie van mevrouw A. Bremer, die overigens niet zoals Van de Schoor ten onrechte schrijft de echtgenote van Bremer is, maar een van zijn twee dochters.
Wat betreft de betrouwbaarheid van de necrologieën in Bouw wil ik het volgende stellen. De necrologie in *Bouw* nr. 36 (3 september 1949), p. 649 ondertekend met de initialen H.H. is mijns inziens betrouwbaar, omdat de auteur naar alle waarschijnlijkheid ir. H. Hekkema is, een nauwe medewerker van Bremer die bovendien tot de kleine kring van goede vrienden behoorde.
5. Het punt van de datering van overheidsgebouwen is door de lange bouwprocessen – van ontwerpen, via aanbesteden tot openen – altijd een arbitraire kwestie. Vaak vermelden verschillende bronnen een bepaald moment uit dit proces. Ik heb daarom bij de datering met de mij ter beschikking staande gegevens die afkomstig waren uit tekeningen (ontwerp- en/of bestektekeningen), mededelingen in archiefstukken, kranteberichten en tijdschrift- en boekpublikaties niet altijd dezelfde fase uit het proces kunnen aanhouden. Daar waar mogelijk heb ik de gehele fase van ontwerp tot opening aangegeven, zoals bijvoorbeeld bij het Gouvernement in Maastricht (1930-'35).
6. Het primaire doel van mijn artikel was het werk van Ir. G.C. Bremer, dat mijns inziens de moeite waard is, onder de aandacht te brengen. Met belangstelling zie ik uit naar een wellicht meer definitieve oeuvrelijst van het werk van Bremer die door de Rijksgebouwendienst gepubliceerd zal worden, op grond waarvan de discussie over het belang van Bremers architectuur wederom gevoerd kan worden.

M.-A.D. van Nieuwpoort

Ineke Pey, **Herstel in nieuwe luister. Ideeën en praktijk van overheid, kerk en architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland**, Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies, Nijmegen 1993, 563 blz., ISBN 90-373-0182-7.

Herstel in nieuwe luister heet het proefschrift dat Ineke Pey in maart 1993 te Nijmegen verdedigde, een zinspeling op de uitdrukking 'herstel in oude luister' die vaak is gebezigd om een restauratie van een gebouw te bejubelen. In de door Pey onderzochte periode is er nauwelijks sprake van restauraties waarbij de historische substantie zo veel mogelijk wordt gerespecteerd. De architecten creëerden in een vormentaal die ontleend was aan het verleden een toestand die nooit heeft bestaan. Pey bestempelt de toenmalige zienswijze als het verlangen naar het nieuwe in oude stijl. Voor veel architectuurhistorici zal deze omschrijving overeenkomen met het beeld van de negentiende eeuwse restauraties dat ze al hadden. Een *aanmerkelijk minder groot aantal onderzoekers* zal even zorgvuldig te werk zijn gegaan alvorens een conclusie te trekken. Pey doet dit pas na het verzetten van veel en gedegen werk en het bovenhalen van veel gegevens, voornamelijk uit archieven en negentiende en vroeg-twintigste eeuwse bronnen.

Om het onderzoeksgebied te bepalen, gaat Pey in het eerste hoofdstuk gedetailleerd in op de restitutie van de middeleeuwse kerkgebouwen aan de katholieken in de laatste jaren van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Na vastgesteld te hebben wat er in het Zuiden des lands na 1796 aan middeleeuwse kerken in katholiek bezit kwam, toont Pey aan de hand van statistische gegevens aan hoeveel kerken er tot 1940 werden gesloopt, een beeld dat weinig rooskleurig is. Enkele motieven voor de sloop: de slechte bouwkundige toestand van het oude kerkgebouw, de excentrische ligging daarvan, de behoefte aan een grotere ruimte en de geringe waardering voor de gebouwen.

Uit de statistische gegevens weet de auteur belangrijke conclusies te trekken. Zo ontzenuwt zij de (in literatuur over de lotgevallen van Nederlandse middeleeuwse kerken) gangbare opvatting dat meteen na de restitutie een sloopwoede onder de katholieken losbrak. Ook legt zij regionale verschillen bloot; in Limburg werden minder kerken gesloopt dan in Brabant, maar weer meer vergroot. Door die vergrotingen onderging het gebouw vaak een complete metamorfose. De oude kerken werden 'behandeld als bouwdozen, uitgetrokken als harmonica's, die eindeloos kunnen worden aangevuld, opgeteld en herschikt'. Dat deze omschrijving geenszins overdreven is, bewijst het uitgebreide illustratiegedeelte van dit boek.

In haar studie gaat Pey dieper in op de achterliggende redenen van het in onze ogen nonchalant omspringen met het erfgoed. Ze onderzoekt in hoeverre er iets van interesse voor de middeleeuwse kerken te bespeuren valt bij degenen die de restauratie (of sloop) van de middeleeuwse kerkgebouwen in de zuidelijke bisdommen leidden: de kerkelijke en de wereldlijke overheid en de architecten. De Kerk zag de cultusplaatsen niet als monument, het kerkgebouw was voor haar een gebruiksvoorwerp. Pey gaat uitgebreid in op de vraag welke mogelijkheden er waren voor geestelijken om kennis op te doen en waardering op te brengen voor de middeleeuwse kerkgebouwen, bij voorbeeld tijdens hun priesteropleiding of door middel van katholieke tijdschriften. (Het is mij tussen haakjes niet helemaal duidelijk waarom in de paragraaf over katholieke tijdschriften *De Gids* en *Het Huis oud en nieuw* opgevoerd worden). De gevolgde aanpak heeft iets weg van zoeken naar spelden in een hooiberg. Uitgebreid wordt van deze zoektocht verslag gedaan. Pey geeft een aaneenschakeling van bewijzen dat de geestelijkheid niet in de monumentwaarde van de kerkgebouwen geïnteresseerd was. Hoewel deze conclusie van belang is, had dit hoofdstuk bondiger gekund. De lezer wordt overvoerd met informatie die voor het onderwerp niet echt relevant is. De architecten die in de zuidelijke bisdommen werkzaam waren, toonden evenmin veel eerbied voor de middeleeuwse kerkgebouwen. De in het Zuiden zeer actieve P.J.H. Cuypers en zijn leerlingen hielden geen vurige pleidooien voor het behoud van de dorpskerkjes; zij ontwierpen de *bouwwerken die daarvoor in de plaats kwamen*. Hun liefde voor de middeleeuwse architectuur stak bleekjes af tegen hun streven naar een gevulde orderportefeuille.

Dezelfde namen van architecten treffen we aan bij het handjevol kerken dat voor restauratie in aanmerking kwam. De scheidslijn tussen restauratie en nieuwbouw was uiterst vaag; de architecten restaureerden zoals zij ontwierpen. Niet de drang tot conserveren, maar de drang tot bouwen zat de bouwmeesters in het bloed. Ook een restauratieopdracht betekende werk voor hen. Hoewel dit aspect onderbelicht blijft in haar studie, geeft Pey (op pagina 379) een mooi voorbeeld. Om de opdracht tot restauratie van de St. Bartholomeus in Meerssen in de wacht te slepen, liep Jos. Cuypers in 1935 te koop met de reputatie van zijn reeds overleden vader.

De overheid was de derde partij die, als subsidiënt, bij restauratie (en nieuwbouw) nauw betrokken was. Haar invloed op de restauratiewerkzaamheden was betrekkelijk gering, ondanks het feit dat die overheid gevoelig was voor argumenten van oudheidkundigen. Pey gaat uitgebreid in op de (Koninklijke) Nederlandsche Oudheidkundige Bond, omdat de opvattingen die in deze vereniging leefden van invloed waren op de overheidsdoctrine ten aanzien van de monumentenzorg in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Het is overigens wat vreemd dat naast de trits Kerk, burgerlijke overheid en architecten een apart hoofdstuk ontbreekt over oudheidkundigen en hun verenigingen. Zij waren weliswaar niet direct bij restauraties betrokken, maar hun pleidooien voor de monumentwaarde van het kerkgebouw moeten niet worden veronachtzaamd. Wat de negentiende eeuw betreft denk ik aan het Limburgse oudheidkundige genootschap Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg. Dit genootschap dat terloops wordt genoemd, had welomschreven ideeën over restauratie, die slechts in een noot worden aangestipt (p. 225, noot 112). Pey onderkent het belang van de oudheidkundigen zeer zeker, maar zij smeert de informatie over de verschillende hoofdstukken uit. De auteur kampt wel vaker met het compositorische probleem dat informatie verstrekt wordt in een hoofdstuk dat ergens anders over lijkt te gaan. Zo wordt in het hoofdstuk over de Overheid niet alleen aan oudheidkundigen aandacht geschonken; in het slot van dit hoofdstuk ligt de nadruk op architecten en hun opvattingen.

In deel twee van het boek staat de uitgebreide restauratiegeschiedenis van vijf grote middeleeuwse kerken in de drie zuidelijke bisdommen centraal: de St.-Willibrorduskerk te Hulst, de Bossche St.-Jan, de St.-Bartholomeüs te Meerssen, de Munsterkerk in Roermond en de St.-Servaas in Maastricht. De hoofdstukken vertellen hun eigen verhaal. Wel keren de thema's uit het eerste deel terug: de bemoeienis van de Kerk, de burgerlijke overheid, de architecten en de oudheidkundigen. Dit neemt niet weg dat de beschrijvingen die Pey geeft van de restauratiewerkzaamheden talrijke nieuwe en interessante gegevens bevatten. In navolging van haar promotor C.J.A.C. Peeters beschouwt zij de restauraties terecht als wezenlijk onderdeel van de bouwgeschiedenis.

Een andere verdienste van de studie is dat de auteur nieuwe inzichten geeft in de Nederlandse negentiende-eeuwse architectuur. Het boek levert een gezonde bijdrage tot de ontmythologisering van Cuypers en De Stuers als monumentenzorgers. Gewapend met haar statistische gegevens breekt Pey het heilige huisje af dat Victor de Stuers met zijn publikatie *Holland op zijn smalst* uit 1873 een omwenteling in de zorg voor monumenten teweeg bracht. De bemoeienis van de Nederlandse overheid kwam weliswaar op gang, maar de uitwerking was gering. De sloop van de mid*deleeuwse kerken in de zuidelijke bisdommen* ging onverdroten voort.

Ook de opvatting dat Cuypers een groot monumentenzorger zou zijn, wordt bijgesteld. Met zijn instemming werd het doxaal van de St.-Jan in Den Bosch verwijderd. Protesten tegen de sloop van middeleeuwse dorpskerken werden niet uit zijn mond vernomen, noch uit die van zijn leerlingen, die allen de gotiek als inspiratiebron zagen. In zijn restauraties (zoals die van de Munsterkerk te Roermond en de St.- Servaas te Maastricht) ging hij roekeloos met de middeleeuwse overblijfselen om. Niettemin verdienen zijn ingrepen tegenwoordig waardering en bescherming, 'het is de grote paradox van de monumentenbescherming', aldus Pey. Vooralsnog blijft de bescherming van Cuypers' restauraties echter uit. De interieurs van de Munsterkerk en de St.-Servaas zijn ten offer gevallen aan een laat-twintigste eeuwse zucht naar 'herstel in nieuwe luister'.

Coert Peter Krabbe

SIGNALEMENTEN

In de imposante zevendelige publikatie over de Nederlandse techniekgeschiedenis van de negentiende eeuw verscheen deel drie, waarin het cluster 'Bouw' het vermelden meer dan waard is. W.R.F. van Leeuwen behandelt daarin met heel wat nieuw en boeiend materiaal het brede scala van nieuwe onderwerpen die die negentiende eeuw te zien gaf, zoals de aannemerij, de specialisaties van de architect en de ingenieur (en hun onderlinge relaties), de industriële produktietechniek, de nieuwe bouwmaterialen en de massamarkt. G.B. Janssen wijdt een grondig artikel aan de baksteenindustrie, H. Schippers bespreekt de ijzerconstructies, die in de jaren dertig en veertig nog schaars werden toegepast, maar die in de tweede helft van de eeuw, vooral in de spoorwegbouw, een enorme vlucht kregen.
En dan verscheen onlangs een monument op het terrein van de Amsterdamse architectuur: de herdruk van H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad.* Het origineel verscheen tussen 1973 en 1992 in zestig losse afleveringen die nu in één band, met aanvullingen en met een register zijn samengebracht. Daarmee is deze *Fundgrube* op een voortreffelijke manier voor een groter publiek toegankelijk gemaakt, een boek met ruim 750 grote bladzijden barstensvol foto's van overzichten en details, plattegronden en historische afbeeldingen, lambrizeringen en technische doorsneden, plus een overvloed aan kennis die in geschreven vorm wordt gepresenteerd. Zantkuijl behandelt het Amsterdamse woonhuis vanaf de middeleeuwen tot aan het begin van de twintigste eeuw – de Amsterdamse School wordt ook meegenomen – met een aanstekelijke mix van anekdotes, specialistische technische vakkennis en wetenschappelijke inzichten.
Het andere standaardwerk waaraan Zantkuijl zijn naam verbond, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* (1969, samen met R. Meischke) wordt eveneens weer in de roulatie gebracht. Het gaat hier echter niet om een herdruk met aanvullingen maar om een totaal nieuwe en uitgebreide bewerking van de stof die in vier delen zal worden gepubliceerd; dr Zantkuijl en prof. Meischke hebben daarbij assistentie gekregen van ing. Raue en drs P. Rosenberg. Deel 1 van *Huizen in Nederland* (in hoofdzaak het rijke bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser) is gewijd aan Friesland en Noord-Holland en is recentelijk verschenen, reden om dit begin van de reeks, die ongetwijfeld een standaardwerk zal zijn, alvast in dit Signalement op te nemen. De ondertitel belooft 'architectuurhistorische verkenningen' – een typering die in het licht van de inhoud, die een weelde van materiaal bevat, wat al te bescheiden lijkt. Een uitgebreide bespreking van dit werk in het Bulletin wordt voorzien wanneer de serie compleet is.
Min of meer hetzelfde architectuurhistorische fenomeen, maar heel anders aangepakt, is het onderwerp van *Woningbouw in Flevoland*, geschreven door A.J. Geurts. Het boek beschrijft een belangrijk deel van de volkshuisvesting in die provincie in de periode 1972-1992; het gaat hier om de stichting van duizenden woningen en een investering van honderden miljoenen guldens die resulteerde in de bouw van Lelystad, Almere en Zeewolde. Anders dan de zojuist genoemde publikaties, die het woonhuis als object van studie nemen, geeft Geurts vooral een geschiedschrijving van het institutionele kader, de regelgeving en de financiering van de woningbouw. Het resultaat is een gedetailleerde bedrijfsgeschiedenis van de organisaties die het enorme project uitvoerden, de woningen zelf worden nauwelijks als architectonische objecten beschreven en geanalyseerd, evenmin als hun stedebouwkundige verband: de straat, de wijk en het stadsdeel.
Wie belang stelt in de Amsterdamse gevelstenen, is aangewezen op de recente studie van Onno W. Boers, uitgegeven onder auspiciën van de Vereniging Vrienden Amsterdamse Gevelstenen. Tot 1795, toen er een systematische huisnummering werd ingevoerd, was de gevelsteen de adres- en plaatsaanduiding bij uitstek. 'Men woonde in De Rode Leeuw, in Het Mannetje in de Laars, in Het Keizershoofd of tegenover Marseille'. Het boek omvat een catalogus van 636 exemplaren die alle voortreffelijk zijn afgebeeld en beschreven en die tevens naar thema (beroepen, bijbelse of profane verhalen, landbouw, scheepvaart, dieren, gebouwen, enz.) zijn geïndiceerd. Boers werkt in voorafgaande hoofdstukken in het kort enkele kwesties over de achtergronden van de gevelstenen uit: iets over de makers, de emblematiek, de ouderdom, de verplaatsingen en de geschiedenis van de interesse voor de gevelsteen als historisch document.

Tot slot drie bundels. De Vereniging 'Oud-Dordrecht' bracht ter gelegenheid van haar honderdjarige bestaan een gedenkboek uit met artikelen die, hoe kan het anders, thema's uit het Dordtse verleden als onderwerp hebben. De keus is daarbij gericht op de cultuur in engere zin; sociaaleconomische kwesties, vaak een substantieel onderdeel van stadsgeschiedenissen, ontbreken (overigens: dat 'gemis' wordt een heel eind gecompenseerd door de dissertatie van C. Koopmans, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis*, Hilversum 1992). De bundel bevat artikelen over de geschiedenis van de vereniging, die tot de oudste historische verenigingen van het land behoorde, over de Dordtse collectionneur mr Simon van Gijn, zijn tekeningenverzameling, over het fraaie huis Nieuwe Haven 29 dat zijn woonhuis was en over het museum dat onder zijn naam in 1922 werd gesticht. Een tweede cultuurdrager in het Dordrecht van de negentiende en vroege twintigste eeuw, de gemeentearchivaris J.C. Overvoorde, wordt beschouwd in relatie tot zijn belangrijke verdiensten voor de lokale en nationale monumentenzorg.
De tweede bundel is geproduceerd door de Stichting Oud-Amelisweerd en het Centraal Museum in Utrecht. Het boek verenigt historische beschouwingen over de voorname achttiende-eeuwse buitenplaats, uitgesplitst in een geschiedenis van de bewoners, een geschiedenis van het huis en een van het park, plus een bouwhistorisch onderzoek en een beschouwing over het bijzondere Chinese behang dat twee kamers siert. De stichting vraagt met deze publikatie, die door de vrolijke vormgeving als een collage toont, aandacht voor de bestemming van dit landhuis, dat dank zij de afwezigheid van monumentenzorg (en de zorgelijke conditie waarin het zich bevindt) nog veel van de originele bouwsubstantie bevat – een huis om onder een glazen stolp te bewaren.
De derde bundel bevat ook veel achttiende eeuw: het dubbelnummer van het documentatieblad Werkgroep Sassen, dat gewijd is aan de esthetica 'tussen klassiek en romantiek'. De achttiende eeuw, die lang als een cultureel dieptepunt is beschouwd, begint langzaam maar zeker haar geheimen prijs te geven en zich te ontpoppen als een tijdvak van interessante intellectuele activiteiten. Dit dubbelnummer, dat ook als afzonderlijk boek verkrijgbaar is, bewijst aan de hand van verscheidene artikelen dat de Nederlandse culturele elite allerminst zat te dommelen in de trekschuit, maar zeer goed op de hoogte was van de belangrijke filosofische ontwikkelingen en strijdpunten die in het buitenland (Frankrijk en Duitsland) aan de orde waren. Twee artikelen hebben directe betrekking op de architectuurtheorie, een 'verkenning' van de positie van J.O. Husley als theoreticus (E. de Jong) en de esthetica van Broere en Thijm, toegepast op het Rijksmuseum (B.C.M. van Hellenberg Hubar).

A. van der Woud

Michiel van Ballegoijen de Jong, *Spoorwegstations op Java*, Amsterdam 1993, 240 blz. ISBN 90-6707-318-0.

Spoorwegstations op Java biedt een zeer zorgvuldig en nauwkeurig opgezette documentatie van wat op Java tussen 1867 en 1940 aan stations is gebouwd. Een en ander wordt geïllustreerd aan de hand van eigentijdse foto's van de auteur, van historische foto's en vooral ook van goed gereproduceerde bouwtekeningen. De schrijver trof deze in Bandung aan, in minder optimale omstandigheden dan wanneer ze in het Landsarchief te Jakarta zouden zijn gedeponeerd. De onderscheidene spoor- en tramwegmaatschappijen dier er hebben bestaan, worden op de voet gevolgd en zo wordt de informatie per stad en per lijn gerangschikt. Het oudste traject is de 25 kilometer van Semarang naar Tangoeg (aangezien de studie de periode tot 1940 behandelt, worden in principe de oude spellingen gebruikt). De trein had er een uur voor nodig, een enkele reis eerste klas kostte ƒ 3, tweede klas ƒ 1,50 en derde klas ƒ 0,42. Rond 1940 lag er circa 5500 kilometer spoor op Java. Uiteraard resteert er van de eerste ronde vrijwel niets, maar het is opvallend hoeveel er van de fase 1900-1940 nog in zeer herkenbare vorm intact is (behalve natuurlijk de soms heel mooie, maar altijd later gemoderniseerde wachtkamers!). We komen interessante ijzerconstructies tegen (Tandjong Priok) en soms ook fraaie architectuur van aldaar gerenommeerde bureau's (Klinkhamer en Ouendag, Maclaine Pont, A.I.A.). Zeer opvallend is in het bijzonder het Art Déco-werk uit de jaren twintig en dertig.

C.L. Temminck Groll

Patricia Alkhoven, *The Changing Image of the City. A study of the transformation of the townscape using Computer-Aided Architectural Design and visualiszation techniques.* A case study: Heusden, Alphen a/d Rijn (Canaletto) 1883
ISBN 90.6469.684.5

Irene van Beek-Mulder, Mariëtte Polman, *De Hallen in Haarlem*, Zwolle 1993
ISBN/ISSN 90-6630-322-0

C.R. van den Berg, *Als door vuur: de geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Zwijndrecht*, Zwijndrecht (Kerkvoogdij Nederlandse Hervormde Gemeente Zwijndrecht) 1992
ISBN/ISSN 90-9005251-8

J.T. Bremer, *Oorkonden in steen: 17e en 18e eeuwse grafzerken op de oude begraafplaats van Huisduinen/Den Helder*, Den Helder (Helderse Historische Vereniging) 1992
ISBN/ISSN 90-6455-143-X

Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*, De Bataafsche Leeuw Amsterdam 1992, 208 blz. ISBN 90-6707-279-6.

Th.E.A. Bosman, C.M. de Bruijn, E. van Kammen (red.), *Leven met het verleden. Gedenkboek honderd jaar 'Oud-Dordrecht (1892-1992)*, Verloren Hilversum 1992, 224 blz. ISBN 90-6550-353-6.

Wim Denslagen e.a. (red.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peters*, Amsterdam 1993
ISBN 90-71570-26-6

W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/Mechelen 1993
ISBN 90-74252-16-8

A.J. Geurts, *Woningbouw in Flevoland. De rijkswoningbouwstichtingen in Lelystad, Almere en Zeewolde (1972-1992)*, Walburg Pers Zutphen 1993, 168 blz. ISBN 90-6011-838-3.

Paul Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt: Deventer: militair, demografisch, economisch: 1578-1648*, Houten 1993
ISBN/ISSN 90-72047-20-6

P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving: het Land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)*, Groningen 1992
ISBN/ISSN 90-367-0343-3

Leo van Hoek, *Rotterdam: stadhuis en omgeving 1913-1993*, Klaaswaal 1993
ISBN/ISSN 90-71802-80-9

Donna de Jong, *Den Regenboog: grens der Pietersimmuniteit: een geschiedenis van vier universitaire panden aan de Kromme Nieuwegracht en Muntstraat*, Utrecht 1993
ISBN/ISSN 3-598-23070-2

Natalie Kamphuis (red.), *Baronnen en kunstenaars. De geschiedenis van het landhuis Oud-Amelisweerd vanaf de middeleeuwen tot heden*, Stichting Oud-Amelisweerd/Centraal Museum Utrecht 1993 (distributie Centraal Museum), 256 blz. ISBN 90-73285-19-4.

Henri Krop, Peter Sonderen (red.), 'Esthetica tussen klassiek en romantiek', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep 'Sassen'* III (1992) dubbelnummer (redactiesecretariaat: drs M.R. Wielema, Faculteit der Wijsbegeerte, Erasmus Universiteit, postbus 1738, 3000 DR Rotterdam); in 1993 ook verschenen als een nummer in de Rotterdamse Filosofische Studies.

C.J. Kolman, *Naar de eisch van 't werk*, De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650, Utrecht 1993
ISBN 90-5345-036-X

H.W. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III: textiel; Gas, licht en elektriciteit; Bouw*, Stichting Historie der techniek/De Walburg Pers Zutphen 1993, 359 blz. ISBN 90-6011-845-6.

R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland I. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Waanders Uitgevers Zwolle/Vereniging Hendrick de Keyser, Amsterdam 1993, 336 blz.
ISBN 90-6630-406-5.

Jan van den Noort, *Licht op het GEB: geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam*, Rotterdam 1993
ISBN/ISSN 90-801167-1-8

Kasper van Ommen, *Straatmeubilair Amsterdamse School 1911-1940*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-5366-050-X

J.M.S. Oremus, *De bouw van het Sittardse stadhuis van Pasqualini (1560-1570) en magistratenfamilies in de 16e en 17e eeuw*, Sittard (Stichting Monografieën uit het Land van Sittard) 1993
ISBN/ISSN 90-72115-08-2

Vincent van Rossem, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en Ontwerp*, Rotterdam 1993
ISBN 90-72469-44-5

J.J.Th.M. Tersteeg en W.F. Scheepsma (red.), *Cartularium van de brieven van het OIL. Vrouweklooster te Renkum 1383-1609*, Arnhem (Vereniging Gelre) 1992
ISBN/ISSN 90-71884-07-4

J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669) architect*, Zutphen 1993
ISBN 906011-867.7

G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*, Utrecht 1993
ISBN 90-5345-031-9

Cor Wagenaar, *Welvaartsstad in wording: de wederopbouw van Rotterdam, 1940-1952*, Rotterdam 1993
ISBN/ISSN 90-72469-40-2

H. Waldorp, J.G.C. van de Meene, *Locomotiefloodsen en tractieterreinen in Nederland 1839-1958*, Haarlem 1992
ISBN/ISSN 90-6097-323-2

H.W.M. van der Wyck, *Herinneringen aan de architect E.A. Canneman 1905-1987*, Alphen aan den Rijn 1992
ISBN/ISSN 90-6469-648-9

H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad/Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg/Gemeentearchief Amsterdam/Architectura & Natura Amsterdam 1993, 757 blz.
ISBN 90-71570-28-2.

MONUMENTENZORG

Nogmaals 'De beschildering van "De Krijtberg" te Amsterdam'

In het Bulletin 1992 3/4 stond een voortreffelijk artikel van P.C.J. van Dael over de Sint Franciscuskerk, meergenaamd 'de Krijtberg' te Amsterdam, een ontwerp van bouwmeester Alfred Tepe.
De redactie bood mij gelegenheid een rectificatie aan te brengen. Op bladzijde 119 van Bulletin 1992 no. 3/4 eerste kolom 11e regel staat namelijk: 'De maker van het ontwerp, architect J.H. Valk'. Dit moet echter zijn: architect H.W. Valk. Vervolgens in het register over 1992, vastgeniet in Bulletin 1993-3, bladzijde VII: 'Valk, J.H.' Dit moet eveneens zijn: Valk, H.W. Om naamsverwarring te voorkomen is rectificatie gewenst.
Architect Hendrik Willem Valk, geboren te Elst, Over-Betuwe, 18 november 1886, woonde een groot deel van zijn leven te 's-Hertogenbosch en is 29 juli 1973 te Vught overleden.
Met zijn eerste ontworpen en gebouwde koepelkerken te Utrecht (H. Aloyisius) en Waalwijk (St. Jan) groeide zijn bekendheid met in totaal een vijftigtal R.K. Kerken, na 1945 een aantal in maatschap met ondergetekende, zijn zoon.
Door de bouw van de Amsterdamse Jezuïetenkerk op de Rozengracht 'De Zaaier' en het er tegenover gelegen clubhuis Johannes Roothaan is het redelijk te veronderstellen dat de Paters een beroep op Valk deden een ontwerp te maken voor de beschildering van de Krijtberg kerk.
De schrijver van het bovengenoemde artikel moet een tekening hebben gezien, voorzien van een handtekening. Deze lijkt met een 'J' te beginnen, maar in samenhang met de rest is het toch een 'H'! De waarde van dit soort originele bronnen wordt veelal nog onderschat.
De spectaculaire opgraving in 1930 te Alphen aan de Maas, Bulletin 6e serie - Jaargang 5 - Aflevering 4 September 1952, bracht H.W. Valk in de jaren dertig het lidmaatschap van de KNOB.
Zijn archeologische, bouwhistorische en oudheidkundige kennis vond waardering bij Dr. Jan Kalf; Dr. A.J. van Giffen en ná 1945 ook bij Dr. P. Glazema toen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek was opgericht. Maar alle 'wapenfeiten' en verdiensten van H.W. Valk te melden, was niet de bedoeling van deze rectificatie.

G.H.F. Valk, architect Rosmalen

ARCHEOLOGIE

Honderdduizend jaar leven in Drenthe

Niet chronologisch maar thematisch, dat is het *unique selling point* van het Drents Museum in Assen. In de serie gidsen die de geleidelijke vernieuwing van de Assense archeologische afdeling begeleidt is onlangs het derde deel verschenen. Na 'Werken met steen' en 'Zorg voor de doden' behandelt 'Wonen en werken' de nederzettingsarcheologie in Drenthe in de ruimste zin van het woord. Hoe leefden de mensen door de eeuwen heen, ofwel: hoe kun je je een idee vormen over hoe de mens zich een plaats in het landschap verwierf? De beantwoording van deze vragen, die gelukkig heel praktisch worden gesteld (de hoofdstukken zoomen in op 'zwervers op de toendra', 'boeren in het bos', 'alles onder één dak'), is verrassend. Niet alleen levert ze een goed beeld van de resultaten van modern archeologisch onderzoek, maar ze biedt ook een indringende blik in de keuken van de archeoloog. De antwoorden zijn immers sterk afhankelijk van heersende inzichten. Hoewel het thema de alledaagse realiteit betreft, is de uitwerking – natuurlijk – chronologisch, en wel met een enorme tijdsdimensie. Daar leent de cultuurhistorie van Drenthe zich bij uitstek voor: van het midden-paleolithicum (125.000-35.000 jaar geleden) via de midden- en jonge Steentijd naar IJzertijd, Romeinse periode ('in de schaduw van een wereldrijk') en de voorlopers van de huidige dorpen in de middeleeuwen ('onder vorsten en bisschoppen').
Het boek is nogal uitleggerig, maar dat is niet zo erg. In bijna alle illustraties worden een of meer steunkleuren zo slim gebruikt, dat de essentie van het vaak niet eenvoudige verhaal glashelder wordt. Daarmee werkt het boek als een instructieve tv-documentaire van haast on-Nederlandse allure, en wordt het toch geen mooie-plaatjescatalogus. Het is dan ook geen 'museumgids', maar veeleer een achtergrondverhaal bij de presentatie in het museum, compleet met etno-archeologische verwijzingen naar contemporaine jager-verzamelaars (Noordcanadese Inuit!), verslagen van opgravingen en opengewerkte reconstructies van de vele verschillende boerderijtypen die in Drenthe zijn gedocumenteerd. Motto: 'voor de spullen gaat u naar het museum'.

J.R. Beuker, W.A.B. van der Sanden, V.T. van Vilsteren, 'Wonen en werken: honderdduizend jaar dagelijks leven in Drenthe' (Archeologische monografieën van het Drents Museum, 4), ISBN 90-70884-56-9, ƒ 20.

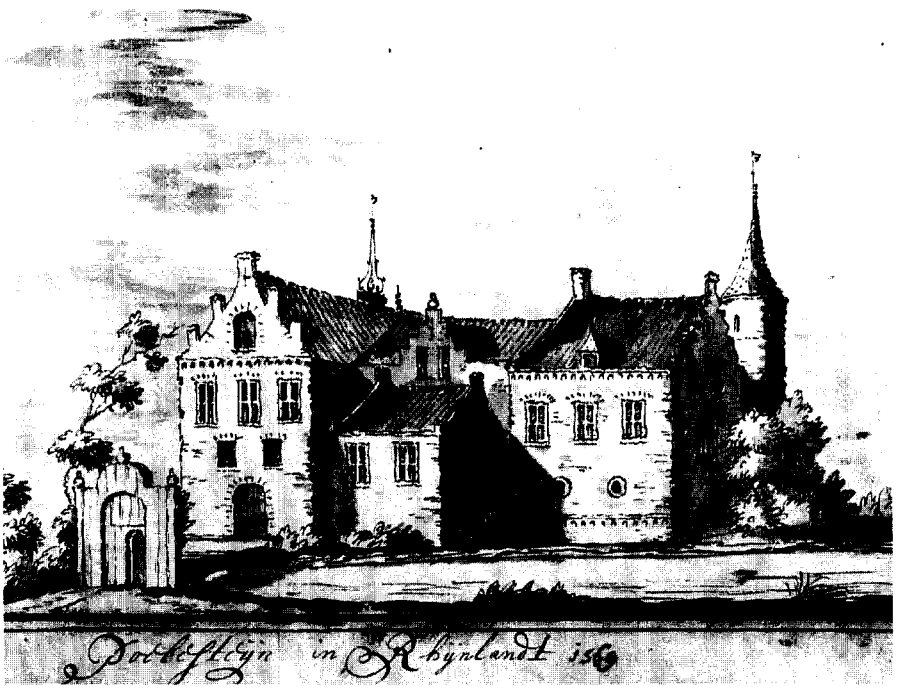

Afb. 1. Voorstelling van het huis 'Paelesteijn in Rhijnlandt' zoals het er in 1569 uit zou zien (foto AIC Leiden).

Een kasteel in het veen

De Archeologische Werkgroep Zoetermeer heeft de afgelopen jaren de resten van kasteel Palenstein opgegraven. Dit kasteel, dat Willem van Egmond, zoon van de Heer van Egmond, in de 14de eeuw liet bouwen, is op veel oude kaarten van het tweelingdorp Zoetermeer-Zegwaart te vinden, maar de precieze lokatie was tot voor kort onbekend. In 1984 stuitte de werkgroep echter in de tuin van een afbraakpand op een zware fundering: kasteel Palenstein. Het kasteel dat Willem van Egmond liet bouwen bestond uit een relatief klein, maar zwaar gefundeerd huis op een omgracht stuk grond en een groot huis op de voorhof, afb. 1. Willems nazaten breidden het uit en maakten tot het laatste kwart van de 15de eeuw gebruik van het kasteel, waarna het tot een ruïne verviel. In de 18de eeuw werd het afgebroken en bouwde men er een buitenhuis, dat omstreeks 1950 werd gesloopt.
Tegelijk met een tentoonstelling wordt een boek 'Het huis te Palenstein in Zegwaart' gepresenteerd waarin verslag wordt gedaan van het onderzoek. Het boek introduceert de kasteelbewoners, waaronder de middeleeuwse families Van Egmond, Van Swieten en Van Alkemade, behandelt de geschiedenis van het kasteel en de 19de-eeuwse buitenplaats, en bespreekt het kasteel in relatie tot andere burchten in de omgeving. De re-

sultaten van de opgraving worden gepresenteerd in het catalogus-deel waarin de vondsten per materiaalcategorie worden besproken.

B. Koopmans, B. Tuinstra, B. Westenbroek (red.), 'Het huis te Palenstein in Zegwaart: historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen', ISBN 90-801659-1-3, ƒ 22,50 in het museum, en te bestellen door overmaking van ƒ 30,– (inclusief verzendkosten) op giro 4788145 t.n.v. Historisch Genootschap Oud Soetermeer, o.v.v. 'boek Palenstein'.

Stadsarcheologen: Arnhem onder de grond, Rijswijk en Vlaardingen er juist boven

Gemeentelijke archeologen hebben het niet eenvoudig. Niet alleen moeten ze vaak opboksen tegen megalomane wethouders die in Amersfoort over Manhattan-aan-de-Eem dromen, maar ook constant bedacht zijn op onverhoedse rechtstreekse overvallen op hun diensten. Dat laatste leek in Delft en Maastricht (zie onder) net te zijn afgewend, maar weer in Arnhem het geval. Daar wordt de gemeentelijke archeologische zorg al 25 jaar door de conservator oudheidkunde van het Gemeentemuseum waargenomen. Archeologie wordt in Arnhem echter als sluitpost van de gemeentelijke cultuurhistorie behandeld. Een kwart eeuw liefdewerk-en-oud-papier door het Gemeentemuseum vermurwt de gemeente niet structureel te investeren in archeologische zorg, ondanks de nakende opening, in 1995, van een nieuw museum over de geschiedenis van Arnhem. De titel van de eerste presentatie van de archeologie van Arnhem-en-regio is dan ook voor meer dan een uitleg vatbaar: *Arnhem onder de grond.*
Conservator archeologie van het Gemeentemuseum Ruud Borman geeft in het boekje voor de geïnteresseerde leek een overzicht van de pre- en protohistorie van het Arnhemse. Daarmee is het een echt gemeentelijk archeologisch produkt: niet de stad-als-stad is onderwerp van aandacht, maar de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied binnen de huidige gemeentegrenzen en een flink stuk daarbuiten, want cultuurhistorie houdt niet bij de stadsgrenzen op. Arnhem e.o. heeft buiten de gelijknamige slag dan ook nogal wat te bieden, blijkt na 25 jaar onderzoek. De grens van de landgletschers uit de IJstijd zorgden hier voor een spectaculaire stuwwal, met onder meer een on-Nederlandse waterval bij Sonsbeek met Scandinavische zwerfkeien. Boerennederzettingen en -grafheuvels uit de prehistorie zijn te traceren bij Schaarsbergen en Warnshorn, en in de Bronstijd en IJzertijd bieden de stuwwallen een ideaal ecosysteem voor menselijke bewoning. In eigen land wereldberoemd is de Drususgracht uit de Romeinse tijd die tussen de voormalige IJssel en de oude bedding van de Rijn werd gegraven tussen Driel en Meinerswijk, het Romeinse *Castra Herculis* dat de Franken later Meginhardeswich noemden. De Bataafse opstand werd beslecht tussen Julius Civilis en de Romeinse legeraanvoerder Cerialis op een brug over het riviertje de Linge onder de rook van de huidige stad. Ook de laat-Romeinse tijd, vroege middeleeuwen (de eerste vermelding 'Arnhem' dateert uit 893) en late middeleeuwen zijn archeologisch goed gedocumenteerd. Het boekje verweeft bovendien het resultaat van een aantal generaties onderzoek op handige manier met het verhaal over het onderzoek zelf, dat met name na de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling raakte. Het boekje, vlot geschreven, niet overdreven op materiaal gericht en van buitengewoon handige plattegronden voorzien, is het derde deel uit de Historische Reeks Arnhem.
Twee andere steden verwelkomen juist voor het eerst een stadsarcheoloog: Rijswijk en Vlaardingen. Per 1 augustus 1993 heeft Hans Koot, inwoner van Rijswijk en afgestudeerd in Amsterdam op middeleeuwse archeologie en ecologische prehistorie, de opdracht gekregen een dienst op poten te zetten die het gemeentelijk cultuurhistorisch beleid moet gaan ontwikkelen en uitvoeren. In Rijswijk, waar sinds jaar en dag een bloeiende archeologische werkgroep en historische vereniging actief zijn, worden thans een groot aantal bouwprojecten geïnitieerd. B en W van Rijswijk namen begin dit jaar een motie van D66 over, waarin de oprichting van een gemeentelijke archeologische dienst werd aanbevolen. Koot krijgt voorlopig slechts een archeologisch depot ter beschikking en 20 maanden de tijd zich te bewijzen; een permanente aanstelling is in het vooruitzicht gesteld. In december zal een eerste inventarisatie en gemeentelijke archeologische nota worden gepresenteerd. Vlaardingen heeft voorlopig voor een jaar Jeroen ter Brugge aangesteld als gemeentelijk archeoloog. Zijn opdracht is om in dat tijdsbestek het nut van een dergelijke dienst aannemelijk te maken. Voor Vlaardingen is dat niet moeilijk: een van de belangrijkste prehistorische culturen in Nederland werd voor het eerst in Vlaardingen aangetoond, terwijl ook het bestand voor de latere perioden bijzonder groot is. Ter Brugge rapporteert ook in december 1993.

Ruud Borman, 'Arnhem onder de grond: bewoningsgeschiedenis van de stad en omgeving', 87 blz., ISBN 90-5345-033-5, ƒ 24,95. Stadsarcheoloog Rijswijk: drs. H. Koot, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Afdeling Bouwkunde, Dienst Openbare Werken, Postbus 5305, 2280 HH Rijswijk, 070-395 95 65. Stadsarcheoloog Vlaardingen: J. ter Brugge, Dienst Stadswerk, Postbus 141, 3130 AC Vlaardingen, 010-248 46 68.

Maastricht: bedreiging stadsarcheologie afgewend en nieuwe plannen

Tijdens de begrotingsbesprekingen voor 1994 van de gemeente Maastricht is dit najaar de functie van de stadsarcheologie diepgravend ter discussie gesteld. Het voorstel van B en W om archeologie 'kostendekkend' te maken viel niet in goede aarde. De Céramique-troebelen nog vers in het geheugen, stelde de verantwoordelijke wethouder zich op het standpunt: 'al dat gegraaf, nou is het wel mooi geweest'. Stadsarcheoloog Panhuyzen verzette zich door erop te wijzen dat er de afgelopen jaren al fors op zijn afdeling was bezuinigd, en dat grote projecten al kostendekkend draaien. Bij kleinere projecten is dat onmogelijk. Panhuyzen kreeg massale steun van lokale historische en bouwhistorische verenigingen, stichtingen en scholen, en ook van het Convent van Gemeentelijke Archeologen, de Archeologische Vereniging Limburg en de Stichting voor de Nederlandse Archeologie. Alle wijzen op het belang van archeologie voor de eeuwenoude stad. Het CDA in Maastricht heeft in zijn ontwerp-verkiezingsprogramma voor 1994-1998 staan dat de gemeente Maastricht zich juist actief moet opstellen bij opgravingen, berging en conservering van prehistorisch materiaal.
Eind september werd verrassenderwijs wel twee ton toegekend voor onderzoek naar prehistorische resten in de dicht bij het centrum gelegen stadsdeel Randwyck, waar enkele jaren geleden de voor Europa meest westelijke lokatie van de 'Rössen-cultuur' (4900-4500 v.Chr.) werd ontdekt. Tezelfdertijd diende het kerkbestuur van de Onze Lieve Vrouweparochie bij de gemeente een verzoek in om in het pandhof van de basiliek opgravingen te laten verrichten naar de oudste (bisschops)kerk van Nederland. Vermoed wordt dat de resten van de tempel die bisschop Sint Servaas voor zijn erediensten heeft gebruikt in een hoek van de pandhof (tuin) liggen. In de zomer van 1994 moeten opgravingen starten waar archeologen uit binnen- en buitenland aan kunnen deelnemen. Overigens is een strafprocedure die de gemeente Maastricht tegen een illegaal gravende amateurarcheoloog wegens overtreding van de Monumentenwet ingetrokken. De man raakte in mei van dit jaar bedolven onder puin terwijl hij op zoek was naar pijpekopjes op het Céramique-terrein. De gemeente besloot dat de man al genoeg was gestraft.

Pijpen in Breda

De stadsarcheologie zit in Breda zo goed in het zadel, wellicht dankzij de nauwe samenwerking met bouwhistorie, dat de gemeente niet alleen periodieke info-folders verstrekt, maar ook met een publiekspresentatie van het onderzoek is begonnen. Eerste in de nieuwe rij uitgaven 'Archeologie en bouwhistorie van Breda' is een studie van een 17de-eeuwse tabakspijpenoven die in 1991 in het centrum van de stad aan de Molenstraat werd aangetroffen. De stort van ca. 900 pijpekoppen, grotendeels misbaksels, en de resten van de oven zijn uniek voor Nederland. Hoewel de 'Goudse pijp' een wereldmarkt veroverde, is pas sinds 1975 enige studie naar dit Hollandse cultuurgoed bij uitstek gedaan. De vondst van de eerste Nederlandse pijpenoven biedt dan ook een verrassende aanvulling op de in archieven al verbluffend goed gedocumenteerde vaderlandse pijpindustrie, die overigens van Engelse origine was. In het pand Molenstraat 22 moet rond het midden van de 17de eeuw de Engelse soldaat Samuel Brown ('Broen') zijn pijpenproductie hebben gevoerd: een archieffeit dat bevestigd wordt door 'SB' op de koppen. Na een presentatie van het archeologische onderzoek ter plekke en een inleiding op de pijpologie in Nederland, gaat de studie uitgebreid in op de details van de fabricage, bouw en gebruik van ovens voor tabakspijpen en schetst ook de achtergrond voor deze pre-industriële sector in het hele land. Vanzelfsprekend worden ook de pijpekoppen zelf minutieus gepresenteerd, wat gezien hun populariteit onder vinders en verzamelaars niet verwonderlijk is. Tegenwoordig lijkt de pijp een goed dateringsinstrument voor 17de- en 18de-eeuwse vindplaatsen te zijn. Het boekje is een schoolvoorbeeld van smakelijk wetenschappelijk informeren zonder op de hurken te gaan zitten.

Arnold Carmiggelt en Guido Van den Eynde, 'Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda' (Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda, 1), 52 blz., uitgave Gemeente Breda, ISBN 90-801538-1-8, ƒ 17,50. Brochure 'Archeologie en monumenten te Breda' 5/6 (najaar 1993), uitgave Gemeente Breda, Dienst Welzijn (sector Cultuur, Afd. Archeologie), Postbus 2521, 4800 CM Breda, 076-29 36 62 (gratis).

Jeugd en monumenten

Waar kan in met mijn klas (8-15 jaar) iets actiefs doen in de sfeer van monumenten, geschiedenis en de omgeving? Die vraag beantwoordt de afdeling voorlichting van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg met de uitgave *Educatieve projecten & activiteiten: jeugd en monumenten*. Drieëndertig parken, musea en kastelen worden systematisch en gedetailleerd gepresenteerd onder de invalshoek 'activiteiten voor de jeugd'. Daarbij zijn acht archeologische instellingen, waaronder naast het Rijksmuseum van Oudheden, het Museon en het Thermenmuseum ook archeologisch themapark-in-oprichting ARCHEON in Alphen aan den Rijn, het Nationaal Hunebedden Informatiecentrum in Borger en de prehistorische parken in Wilhelminaoord, Eindhoven, Apeldoorn en Lelystad. De nadruk ligt op de mogelijkheden die worden geboden voor klassikaal bezoek en actieve participatie in historie en monumenten. Aanleiding voor de inventarisatie vormde het Jeugdeducatieproject over het verleden van Wijk bij Duurstede, dat na een jaar looptijd tijdens de jongste Open Monumentendag werd afgesloten. Tot ieders verbazing bleken alle plaatselijke lagere scholen en zelfs de MAVO daaraan te hebben meegedaan. Een overzicht van overige mogelijkheden in het land ontbrak, vandaar de inventarisatie. Overigens worden niet alleen bestaande projecten opgesomd, maar wordt ook inzicht gegeven in de wel zeer bonte wereld van de infrastructuur: 60 instellingen die bemiddelen in historische educatie, educatieve uitgeverijen en educatieve omroepen. Een licht in de onderwijsjungle.
Een vergelijkbare naam, maar een andere inhoud, biedt de *International Directory Youth and Heritage*, dat medio vorige maand uitkwam. In dit repertorium, een project van de UNESCO, de EG en het Franse ministerie van cultuur, worden meer dan 500 instellingen uit 75 landen opgesomd die op een of andere wijze de jeugd bij het erfgoed betrekken, of dat althans menen te doen, van Algerije tot Zimbabwe, inclusief dwarsstraten als Fiji, Tonga en Nepal. Voor Nederland ontdekten wij slechts de 'Rhijsdiesk voor de Monumentenzorg' en de Reinwardt Academie. Van alle instellingen worden naast feitelijke gegevens ook doel en type van de organisatie, aandachtsgebieden en soort van jeugdparticipatie gegeven.

Uitgave 'Educatieve projecten & activiteiten: jeugd en monumenten', uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1993. Inlichtingen: 03404-83371. 'International Directory Youth and Heritage' (gratis), uitgave Jeunesse et Patrimoine International, 9 Av. F. Roosevelt, 75008 Parijs, 09/44/1-4225 9192.

Nova Zembla

Een Nederlands-Russisch team van archeologen deed deze zomer onderzoek op Nova Zembla naar de resten van de overwintering in het Behouden Huys van Willem Barentsz (1596/1597). Doel was een compleet beeld te krijgen van de omstandigheden tijdens die overwintering en van de scheepscultuur in die tijd. De opgravingen waren gericht op de documentatie van ecologische resten (visgraten, botten, pitten) in een gebied van 50 bij 50 meter rond het voormalige huis. Van het huis zelf is niet meer over dan de fundering. Ook moesten de plaatsen worden geïnspecteerd waar de sloepen voor de terugreis werden gebouwd, en een veldverkenning worden uitgevoerd aan de noordkust van het eiland om alle plaatsen in kaart te brengen waar in de 16de en 17de eeuw mensen hebben gebivakkeerd.
Aan de hand van honderden voorwerpen die nu nog rond het huis konden worden gevonden, zoals kogels, hoepels en spijkers, is inderdaad een betere reconstructie mogelijk. Het betreft allemaal kleine vondsten, grote voorwerpen zijn door eerdere expedities weggehaald. De meest opvallende vondst is een vergulde voet van een drinkglas. In het noordoosten van het eiland zijn twee graven gevonden. Om vast te stellen of een daarvan de laatste rustplaats van Barentsz is, is een vervolgexpeditie nodig.
In het project, begroot op 1,2 mln gulden, participeren de Universiteit van Amsterdam (UvA), het Amsterdamse Rijksmuseum, de Stichting Nationaal Comité Willem Barentsz en instituten in St. Petersburg en Moskou. Een deel van de fondsen is al bijeen gebracht door het Nederlandse bedrijfsleven en de UvA. Een subsidieaanvraag ligt bij het ministerie van WVC om in 1994 een tweede expeditie uit te rusten. De UvA hoopt in 1996, in het Barentsz-jaar, een Nederlands wetenschappelijk centrum in St.-Petersburg op te zetten als basis voor Nederlandse wetenschappers in Rusland. In het zelfde jaar zal in het Rijksmuseum een grote Barentsz-manifestatie volgen. De EO is, naar verluidt, met een grote tv-documentaire over de Overwintering bezig.

ROB in de overgang

De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) bezint zich op zijn toekomst. Dat is te lezen in wat directeur prof.dr. Willem Willems schrijft in het begin november verschenen verslag over 1992. De dienst was in de 45 jaar van zijn bestaan sterk gericht op wetenschappelijk onderzoek, maar maakt zich nu op om een dienstverlenende instelling te worden op het gebied van de archeologische monumentenzorg, enigszins vergelijkbaar met het nieuwe profiel van de RDMZ. Daartoe zal vooral een preventieve taak op het gebied van behoud en beheer van het nationale bestand aan archeologische monumenten en vindplaatsen beklemtoond worden. Opgraven, wanneer behoud uitgesloten is, wordt daarmee een afgeleid doel. Daarnaast, of eigenlijk daardoorheen, loopt een beleidslijn van decentralisering van taken: provincies en gemeenten moeten een eigen verantwoordelijkheid kunnen hebben voor oudheidkundige monumentenzorg. Alleen de informatie- en documentatietaken met betrekking tot het Nederlandse bodemarchief, hedendaags sterk elektronisch gestuurd, zal in de toekomst sterker in Amersfoort gecentraliseerd worden. De randvoorwaarden voor deze koerswijzigingen stemmen niet tot vreugde. De operatie, die pas in het lopende jaar en dan nog slechts in een beleidsvisie zal worden voorbereid, mag niets kosten. Volgens het jaarverslag is het doel van archeologische monumentenzorg, in nadrukkelijke samenhang met wetenschappelijk onderzoek dat vooral aan universiteiten wordt verricht en met museale presentatie in de musea, om kennis over het bodemarchief over te dragen en, voorzover dat intact is, te presenteren. Achterliggend doel daar weer van is verbreding van het maatschappelijk draagvlak voor archeologie als middel, met alle eisen die dat aan de samenleving stelt, om de bewoningsgeschiedenis van het land te kunnen schrijven en om daar de burger van op de hoogte te stellen.
Dat de maatschappij al in toenemende mate bij de nationale archeologie betrokken raakt blijkt in elk geval uit de harde cijfers over 1992, over welker openbaarheid de dienst – tekens des tijds – steeds minder moeilijk lijkt te doen (het verslag oogt met zijn 300 bladzijden als een slank telefoonboek). In de laatste tien jaar blijkt het opgraven van de 16 tot 32 hectare die de ROB jaarlijks aanpakt in toenemende mate met extern geld te kunnen worden betaald: van enige procenten in 1980 tot meer dan de helft in 1991. Vorig jaar kwam 1,2 mln uit de ROB-begroting, en een bijna even groot bedrag uit middelen van elders. Niet onschuldig aan die ongunstige verhouding zal misschien de nieuwe openheid van 's rijks archeologen zijn zoals die blijkt uit de lijst van maatschappelijke dienstverlenende activiteiten. Voor spreekbeurten in het land rukte een enkele medewerker, betrokken bij het publicitair zeer succesvolle Romeinse-brugproject bij Cuijk/Mook het vorig jaar niet minder dan 48 keer uit. Ook schuwen de ROB-medewerkers de schandpaal niet. Zo publiceert de provinciaal-archeoloog van Zuid-Holland in het jaarverslag een zwartboek met tien steden waar door bestuurlijke verloedering situaties ontstaan waarin het 'niet meer mogelijk [is] bedreigingen en aantastingen van terreinen van zeer hoge [archeologische] waarde op een verantwoorde wijze te begeleiden'. Van de tien steden, waaronder Dordrecht, Wassenaar, Leidschendam, en Alphen aan den Rijn, valt vooral Leiden op, dat als enige categorisch Chernobyl wordt verklaard.

'Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Jaarverslag 1992' onder redactie van D.P. Hallewas e.a., ISSN 0924-2767, Amersfoort 1993. Inlichtingen: ROB, F. Strolenberg (hfd. Bedrijfsvoering), 033-63 42 33.

Archeologie, maatschappij en ethiek

Vorig jaar werd een opvallend archeologisch symposium gehouden over de vraag hoe archeologen hun eigen maatschappelijke positie zien en wat buitenstaanders vinden: *Aanmodderen? Ideeën voor de verbetering van de maatschappelijke positie van de archeologie*. De zes lezingen, met een opwekkende en tevens vermanende inleiding van de minister van WVC, dekken vrijwel alle maatschappelijke kanten van de archeologie: stedelijke troebelen, archeologische monumentenzorg, themaparken en bedrijven. Verontrustend prikkelend is de visie van Heineken: archeologie is pas interessant voor sponsors, wanneer het archeologisch produkt onverholen commercieel is. Wil Roebroeks waarschuwt echter vanuit academische kring voor 'monetarisering' van de cultuursector en de wetenschap, en daarmee voor ver-

lies van integriteit. Krent in de pap is de eerste versie van een Archeologische Hoofdstructuur voor Nederland (AHN), ontwikkeld door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De AHN presenteert archeologisch hogerisicogebieden in een landelijk kaartbeeld.
Op het thema 'integriteit' borduurde een tweede congres voort, dat medio januari werd gehouden. Dit *Archeologie & Theorie 2*-congres, met als thema 'Archeologie en cultuurpolitiek', was gewijd aan de vaak impliciete ideologie die in het archeologisch denken, handelen en presenteren aanwezig is. Niet alleen in nazi-Duitsland, maar ook in museale opvattingen en in de praktijk van de archeologiebeoefening in het veld. Een verleden kan gekozen worden, zo blijkt. Van dit tweedaagse congres wordt slechts een selectie gepresenteerd, die aansluit bij het eerdere symposium. De overige bijdragen verschijnen in het nieuwe Nederlandse archeologische tijdschrift-in-oprichting *Archaeological Dialogues*.

'Archeologie, maatschappij en ethiek' (teksten van het symposium 'Aanmodderen? Ideeën voor de verbetering van de maatschappelijke positie van de archeologie' en 'Archeologie & Theorie 2: Archeologie en cultuurpolitiek'), Archeologisch Informatie Cahier 5, 68 blz, ISBN 90-74938-02-7, ƒ 10, uitgave AIC (Postbus 11114, 2301 EC Leiden, 071-16 31 38). Het derde A&T-congres vindt plaats op 21 en 22 januari 1994 aan de Vrije Universiteit, Amsterdam. Inlichtingen: J. Aarts, 020-548 30 40.

Cultuurhistorische routes Drenthe

Nederland moet wandelend en fietsend langs de cultuurhistorie, althans volgens de ROB. Die verrijkte zijn reeks 'Archeologische Routes in Nederland' vorige maand met twee deeltjes. Beide routes zijn in Drenthe uitgestippeld: een wandeltocht rond Rolde en een fietstocht in de omgeving van Borger. De routes zijn ontwikkeld in het kader van een Toeristisch Recreatief Archeologisch Project (TRAP), een samenwerkingsverband van regionale instellingen en de ROB.
De Borger-route leidt langs alle hunebedden op het centrale deel van de Hondsrug. Naast bijzonderheden over de hunebedden geeft de route ook informatie over andere geologische en archeologische bezienswaardigheden, zoals essen en grafheuvels uit de Brons- en IJzertijd. Het start- en eindpunt is het Nationaal Hunebedden Informatiecentrum, waar foto's, maquettes en video-presentaties de bezoeker informeren over bouw, bouwers, gebruik en conservering van de hunebedden. De route is 25 km lang en kan ook in twee stukken worden gedaan, waardoor ook de wandelaar bediend wordt.
Een andere mogelijkheid voor de wandelaar in Drenthe is een route in de omgeving van Rolde. Deze voert over heide- en weideterreinen, waar o.a. grafheuvels en *Celtic fields* te zien zijn: prehistorische akkers uit de IJzertijd, gescheiden door lage walletjes.
Bij de routes horen boekjes van zakformaat met hapklare achtergrondinformatie. Zo geven foto's en tekeningen van historische gebeurtenissen of van voorwerpen die bij opgravingen in het gebied zijn aangetroffen de nodige aanknopingspunten voor wat niet direct zichtbaar is. Ook geven de boekjes nuttige tips over openbaar vervoer, fietsverhuur en musea. Op de uitvouwbare achterflap staat een topografisch kaartje van het gebied met de uitgestippelde route en een tijdsbalk. Eerder in de TRAP-reeks verschenen 'Schagerkogge' (NH) en 'Swalmen' (L). In 1994 zullen weer vier delen verschijnen: fietstochten langs de Molenbeek (Ede/Renkum), op de Hondsrug (Odoorn), langs de Karolingische burchten in Zeeland (Souburgh) en door de Acht Zaligheden (Veldhoven/Knegsel).

A. Carmiggelt en E. van Ginkel, 'Borger' (Archeologische Routes in Nederland 3) en 'Rolde' (4), uitgegeven door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, verkrijgbaar door overmaking van ƒ 9 op giro 4792702 t.n.v. Joan Willems Stichting, Amersfoort, o.v.v. titel boekje; ook in de boekhandel en lokale VVV's.

Afb. 2. Grafheuvel in de omgeving van Borger (Dr.) (foto Lex Broere Nieuwerkerk a/d IJssel).

Karolingische burchten in Zeeland

Zeeland pakt zijn cultuurhistorie op eigen wijze aan. In 1992 werd een masterplan 'Recreatie en cultuurhistorie van Zeeland' opgezet met het doel geschiedenis, monumenten en toerisme op hoogwaardige wijze te koppelen. Het eerste produkt van een van de initiatieven binnen het plan, een serie jaarlijkse publikaties voor de ontsluiting van de Zeeuwse monumenten, werd op 2 november ten doop gehouden onder de titel 'Karolingische burchten in Zeeland'. Niet gek, want het Zeeuwse cultuurlandschap wordt gedomineerd door steden en dorpen die hun bestaan als 'burg' begonnen. Het boekje is in drie perioden ingedeeld. De vroegste periode, tussen 800 en 1100, zag door het langzaam dichtslibben van het landschap de Zeeuwse ringburgwallen ontstaan naast vroegere vestigingen op de duintoppen, zoals Domburg. Tegen de dreiging van Vikingen en Noormannen, in de eerste helft van de 9de eeuw, moesten de dorpen versterkt worden en ontstonden vestigingen en burchten die nog steeds te herkennen zijn in de steden en het landschap. In dit deel van het boekje worden enkele burchten besproken wat betreft bouwgeschiedenis, archeologisch materiaal en landschapsveranderingen. In de bewogen geschiedenis van Zeeland tussen 1100 en 1900 ontwikkelen de burchten zich tot stedelijke centra met parochiekerken, dammen en werven. Het hedendaagse stadsbeeld van enkele steden en dorpen, ontstaan uit de voormalige burgen worden tenslotte gedetailleerd besproken. De toenemende interesse voor de historie van Zeeland en de burchten heeft geleid tot archeologisch onderzoek door de ROB en het Provinciaal Depot van Bodemvondsten. De nieuwe wens tot brede maatschappelijke participatie in het erfgoed leidde weer tot historische wandelroutes en museale presentaties. Achter in het boekje is dan ook een toeristische route te vinden.
De nauw verholen vreugde van de auteurs in het bespreken van allerhande historische bronnen mag misschien wat af doen van de feitelijke informatie over de Zeeuwse burgen, de liefhebber van rijke en gevarieerde historie en archeologie, bovendien van goed wetenschappelijk niveau en flink actueel, komt ruim aan zijn trekken. Bij dit deel van de serie hoort ook een tentoonstelling: die over de Karolingische burchten is gepland voor volgend jaar.

M.P. de Bruin, R.M. van Heeringen, P.W. Sijnke, 'Karolingische burchten in Zeeland, geplaatst in de Zeeuwse geschiedenis', uitgave Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, ISBN 90-71565-15-7, ƒ 5.

KORT NIEUWS

Romeinse brug in Cuijk

Het archeologisch veldwerk bij de 4de-eeuwse Romeinse brug tussen Cuijk en Mook is voorlopig afgesloten. Net voor het einde van de campagne van dit jaar zijn nog resten van een losplaats voor schepen gevonden, bestaande uit eikehouten palen, vermoedelijk van een aanlegsteiger. Belangrijkste resultaat van het gehele onderzoek is dat door combinatie van gegevens nu de hoogte en de lengte van de brug kan worden vastgesteld. Door de onverwacht grote hoeveelheid vondsten zijn niet alle geplande werkzaamheden verricht. Ook omdat de vondsten op de Maasbodem door erosie bedreigd worden, is vervolgonderzoek nodig.

Archeologische dienst in Hoeksche Waard

De Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard (SOB) wil op korte termijn een professionele archeologische dienst in de regio realiseren. Het bodemarchief wordt bedreigd door zaken als landinrichting en de mogelijke aanleg van een hogesnelheidslijn. Amateurarcheologen hebben de afgelopen jaren een groot aantal belangwekkende archeologische vondsten gedaan, waarvan een Romeinse haven in Puttershoek het meest tot de verbeelding spreekt. Eind september werden nog met F16 straaljagers van de luchtmacht foto's gemaakt die in november leidden tot de ontdekking van een Romeinse dijk en grafveld ten oosten van Maasdam.

Romeinen in Leidschendam

Bij de aanleg en uitbreiding van een golfbaan in Leidschendam zijn de resten van een Romeinse nederzetting aan het licht gekomen. Op een gebied van 7,5 hectare zijn sporen blootgelegd van boerderijen, bestaande uit een klein heiligdom binnen een vierkante greppel, offerplaatsen en crematiegraven. De vondsten bestaan onder meer uit gekleurde en versierde mantelspelden, aardewerk, spinklosjes, kammetjes en houten gereedschap. Er zijn tevens sporen gevonden van een pad dat richting Voorburg, het vroegere *Forum Hadriani*, liep. In Leidschendam is ook de reconstructie van de 'Gracht van Corbulo' geopend, die in 47 na Chr. tussen Rijn en Maas werd aangelegd. In 1989 werd bij opgravingen wegens nieuwbouw een gedeelte van de gracht teruggevonden.

Archeologische kaart Brunssum

Het college van B en W van Brunssum heeft toegezegd dat bij verkoop van gemeentelijke grond voortaan sterk gelet zal worden op de mogelijke aanwezigheid van archeologische sporen en voorwerpen. De gemeente brengt binnenkort alle mogelijke archeologische vindplaatsen in kaart. In het verleden zijn meerdere malen archeologische vondsten door nalatigheid verloren gegaan.

Prehistorische paaltjes

Provinciaal archeoloog H. Groenendijk heeft bij de reconstructie van het beekdalgebied van de Ruiten A bij het Groningse Sellingen een houten constructie uit de periode 780-420 v.Chr. ontdekt. De prehistorische paaltjes zijn waarschijnlijk onderdeel geweest van een oversteekplaats. In het gebied waren al eerder sporen gevonden die erop wijzen dat hier ver voor onze jaartelling mensen hebben gewoond. De nu aangetroffen houden constructie is bewaard gebleven omdat zij onder de waterspiegel lag.

Eerste huis Den Bosch

Bouwhistorici in Den Bosch denken in een pand aan de Pensmarkt in het centrum een stuk muur van het eerste stenen huis in Den Bosch te hebben ontdekt. Het gaat om een 12de-eeuwse muur die onderdeel is van het huis van de hertog van Brabant.

Zonnekalenders in Zwolle en Nijmegen?

In Ittersumerbroek hebben archeologen sporen van twee vrijwel identieke palencirkels uit de Bronstijd (1500 v.Chr.) ontdekt die zijn aangelegd volgens de principes van een zonnekalender. De sporen werden al in 1990 blootgelegd maar pas bij een analyse van de ingetekende grondsporen werden de cirkels herkend. De 'kalenders' bestaan uit twee maal 14 houten palen en hebben een diameter van 11 meter. Vanuit een ander grondspoor kan tijdens de solstitia de zon (of de maan) boven een bepaalde paal worden waargenomen. De cirkels vertonen veel overeenkomsten met het beroemde Engelse Stonehenge. Verwonderlijk is dit niet aangezien er in deze tijd contacten en uitwisseling met Engeland plaatsvonden. Behalve de cirkels is er in Ittersumerbroek ook ander materiaal uit de Bronstijd tevoorschijn gekomen, zoals aardewerk en boerderijsporen uit de midden-Bronstijd en de late Bronstijd. De Zwolse archeologen willen hun bevindingen volgend jaar mei publiceren in het jaarboek 'Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle'. Archeologisch themapark Archeon is inmiddels begonnen met de reconstructie van de zonnekalenders.
Een vergelijkbare vondst op de Kopse Hof in Nijmegen werd gedaan door medewerkers van de ROB. Daar werd deze zomer een grote grafheuvel uit de vroege Bronstijd (1500 v.Chr.) blootgelegd met een doorsnede van 24 m, en omgeven door een steencirkel waaromheen een tweede, wijdere krans kleinere monumenten lag. De oriëntaties van deze laatste monumenten lijken ook met de solstitia samen te hangen.

Kartering Noordoostpolder

Het provinciebestuur van Flevoland wil *f* 60.000 ter beschikking stellen voor het in kaart brengen van alle archeologische vindplaatsen in de provincie. Met dit waarderingsonderzoek kan een beheersplan worden opgesteld zodat ook in de toekomst de archeologische monumenten niet beschadigd worden. De totale kosten van het onderzoek bedragen *f* 80.000, waarvan ruim *f* 21.000 voor rekening van de ROB komt. De plannen van de provincie staan in het 'Intentieprogramma bodembeschermingsgebieden'. Voor de archeologie gaat het voornamelijk om plekken als Urk, Schokland, Swifterbant en Zuidelijk Flevoland.

AUTEURS

Thomas H. von der Dunk (1961) studeerde 1979-1988 kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (specialisatie: bouwkunst). Hij publiceerde diverse artikelen over cultuurpolitiek, monumentenzorg en kerkbouw (de zogenaamde Waterstaatskerken) in de vroege negentiende eeuw, ondermeer in Gelre, Amstelodamum, Kunstlicht en De Sluitsteen, van welk laatste tijdschrift hij sedert 1986 redactiesecretaris is. Was van 1989 tot 1993 assistent-in-opleiding bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit van Leiden, waar hij binnenkort zal promoveren op een dissertatie over de politieke functie van de monumenten cultus in Duitsland tijdens het Ancien Rgime, 1500-1740. Bereidt thans het vervolg hierop voor, dat over de tweede helft van de achttiende eeuw zal handelen.

Bart Rijsbergen studeerde architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

Drs. H.M.H. (Henk) van de Schoor is als docent Architectuurgeschiedenis werkzaam bij de vakgroep Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij bereidt een publikatie en – in samenwerking met het Nederlands PTT-Museum te Den Haag – een expositie voor over *Nederlandse PTT-gebouwen 1850-1960. De architectuur van het berichtenverkeer.*

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedebouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:
H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:
Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:
G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Van het Bestuur

Bij de openingsrede op 27 november jl. heeft de voorzitter, de heer G. Heuff, mededeling kunnen doen van het feit dat momenteel van een financieel onoverzichtelijke situatie bij de Bond geen sprake meer is en dat de vooruitzichten voor het jaar 1993 zelfs positief zijn.
Wegens gebrek aan belangstelling voor de excursie in oktober naar Conservare 93 in Oostende is deze afgelast.
Bij de vorige ledenvergadering is de wens vanuit de leden naar voren gebracht, dat het Bestuur zich vroegtijdig bezint over de viering van het 100-jarig bestaan in 1999; inmiddels is een voorbereidingsgroep voor het 100-jarig bestaan van de KNOB van start gegaan. Suggesties van de leden worden gaarne ingewacht via het secretariaat.

Voor de eerste maanden van 1994 staan de volgende activiteiten op het programma:
– **de KNOB-Jaardag**, die in Leiden een groot succes bleek te zijn, zal het komend jaar op 8 januari in de Waalse Kerk in Amsterdam worden gehouden in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam (de Faculteiten Letteren en Ruimtelijke Wetenschappen) en de Stichting RAAP; aan de orde zullen komen:
1. het onderzoek naar Van Eesteren, architect en urbanist 1897-1988
2. de mogelijkheden van non-destructief archeologisch onderzoek
3. planning als wetenschap

– **symposium Topografische betekenis van de Prentkunst**
In collegiale samenwerking met de vereniging 'De Topografisch-Historische Atlas' zal op 24 maart dit symposium in de Waalse kerk te Amsterdam worden gehouden; in de lunchpauze zal een bezoek kunnen worden gebracht aan een tentoonstelling in het Rembrandthuis van de collectie Nijstadt, waarin zich tal van topografische tekeningen bevinden; ook zal het bestuurslid Bouwstra een toelichting geven op de – onder zijn leiding uitgevoerde – restauratie van de Waalse kerk.
Aan de orde zullen komen onderwerpen zoals:
1. beheer van topografisch-historische atlassen in de toekomst
2. ontsluiting van beeldcollecties
3. informatieve waarde van topografische afbeeldingen

Op het programma staat ook een bezoek aan het Rembrandthuis en de tentoonstelling van de collectie Nijstadt.
De dag wordt begonnen met de Voorjaarsvergadering.

Het is de bedoeling dat voor de zomervakantie nog een tweetal dagen worden georganiseerd, te weten:
– in mei een dag over de Stelling van Amsterdam in samenwerking met de Stichting Menno van Coehoorn
– in juni een dag over kaartenmakers, zoals de beroemde Van Deventer; de laatste is echter gekoppeld aan het verschijnen van de Atlas van Van Deventer van Overijssel en het is niet geheel zeker dat dit in juni zal gebeuren.

SUMMARIES

The projects for the baroque Townhall of Amsterdam before 1648

T.H. von der Dunk

Before building on the Amsterdam Town Hall was started in 1648 in accordance with the design of Jacob van Campen, a whole range of different plans had been manufactured for at least eight years. Eight of these plans, of divergent character, are now known. In one case just a rough draft of a ground plan has come down to us, in a second case a carefully worked out facade, in a third a completely elaborated design. Some were made by Van Campen himself, others by the architect Philip Vingboons, one possibly by Cornelis Danckerts de Ry, and several of them anonymous, the author still being uncertain. The names of famous connoisseurs of classical architecture have been suggested as authors, such as Pieter Post and Constantijn Huygens.
Apart from their authorship, the correct date of most of these projects was also highly problematic. Consequently, their logical sequence has been the object of scholarly debate for many decades. Nevertheless, this has not resulted in a generally accepted chronology so far, although the most recent, suggested by Koen Ottenheym in his book about Vingboons, is to be regarded as the most probable.
For the best skeleton for dating the undated designs is given by the successive resolutions of the 'Vroedschap' (town council), which in the period 1639-1648 changed the measurements for the new town hall that they wanted to build several times. These measurements were published for the first time by Boeken 1919, and have functioned as the chief arguments for every serious attempt at dating ever since. As, of course, the size of the plans to be produced was related to the format prescribed by the commissioners.
Unfortunately, however, one art historian, Wouter Kuyper, has almost totally disregarded these facts. In two short articles published in 1976 and 1977 as well as in a professed handbook to seventeenth-century Dutch architecture – his widely consulted "Dutch Classicist Architecture", published in 1980 – he presented his own theses for authorship and dating. As regards the former, they were very speculative and as regards the latter often very arbitrary, and moreover partially conflicting, since his interpretation is not only in conflict with the most logical order, but in each instance his next interpretation also differs from the one given before. And this without commenting on it, let alone arguing these changes. What is worse, in order to arrive at his conclusions, he not only repeatedly ignored and concealed the clearly stated sizes in the respective solutions which did not fit in with his own variable interpretations, he also more or less falsified the facts in his manual at least on one occasion, in order to arrive at this utterly unfounded 'reconstruction' of an Italianate Dam-Square project by Constantijn Huygens, to whom Kuyper attributes the so-called Monogram-style Design, but whose interference is completely hypothetical. Notably, in order to get his design integrated into a site plan made by Danckerts he tacitly increased its size.
Consequently, there is every reason to examine the way in which Kuyper arrives at his conclusions, which have never before been explicitly challenged by other scholars. Hence this historiographical article which analyses all the arguments that have been put forward since the beginning of the debate for dating and attributing the projects known, in an attempt to formulate the most reasonable solution to the partly still open questions raised by this very complicated matter.

Giudici's "ontwerp tot vergrooting der stadt Assen"

B.A.M. Rijsbergen

In 1809 the village of Assen was granted the rank of town by king Louis Napoleon. The architect Jan Giudici (1746-1819) was commissioned to make an urban-development plan for Assen. All this was part of Louis's aspirations to give an economic incentive to the regions in the country which were lagging behind. Assen was to become a junction of roads and waterways.
In the town plan designed by Giudici hardly anything of the old village of Assen was left. Important elements in the plan were the central square, on which major buildings were situated, the harbour and the royal palace which had been planned outside of the town. The greater part of the town was to be composed of a pattern of rectangular rows of houses, to be expanded if the building urge of the citizens should give rise to it.
A few elements of Giudici's plan show similarities to the ideas of the French theoretician J.N.L. Durand. It is quite conceivable that Giudici knew Durand's books through the court architect of Louis Napoleon, J.T. Thibault (1757-1826).
Giudici's ground plan of the royal palace reminds one of the designs by the Frenchman C.N. Ledoux (1736-1806). The plans for Assen were very ambitious and were never to be realized.

REFERENTEN

Archeologische berichten: **Drs. Birre B. Walvis** en **Dr. Riemer R. Knoop**, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie **renovatie** **nieuwbouw**

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

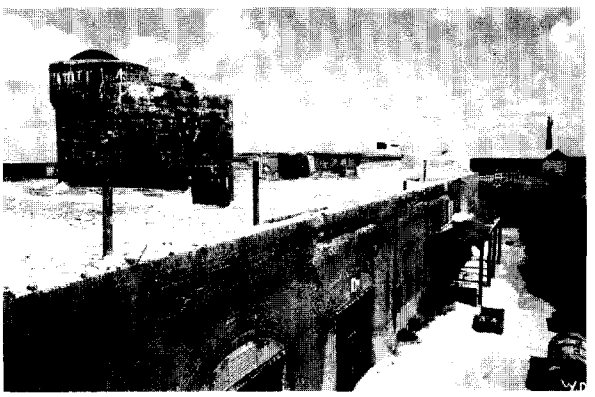

Foto: Peter van Aalst, Den Helder

Momenteel zijn wij bezig met de eerste fase van de restauratie van Fort Kijkduin bij Den Helder.

Kijkduin is het grootste Franse militaire bouwwerk in ons land en wat z'n opzet betreft heel apart. Een fort met een droge gracht en uniek in Europa: een gepantserde vuurleidingskoepel.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6 600 fax (01836) 2 667

aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

Pieter Post (1608-1669). Architect

door prof.ir. J.J. Terwen en prof.dr. K.A. Ottenheym

De architect Pieter Post (1608-1669) heeft samen met Jacob van Campen en Philips Vingboons in belangrijke mate het gezicht van de Nederlandse architectuur van de Gouden Eeuw bepaald. In tegenstelling tot Vingboons, die veelal voor de Amsterdammers werkte, was Post vooral in hofkringen actief. Na zijn leerjaren bij Jacob van Campen bij de bouw van onder andere het Mauritshuis en Hofwijck, kwam hij in 1640 in dienst van Frederik Hendrik. Hij begon zijn carrière als opzichter bij de verbouwing van het Paleis Noordeinde. Al spoedig kreeg hij ook zelf ontwerpopdrachten voor de modernisering van een aantal van de oude kastelen van de Oranjes en voor de uitbreiding van het prestige-object van Frederik Hendrik, Huis Honselaarsdijk. Tot zijn meesterwerken behoren Huis Ten Bosch uit 1645-'48 en de Statenzaal van Holland uit 1652-'57 (thans het gebouw van de Eerste Kamer). Het boek over Pieter Post is het resultaat van een langdurig onderzoeksproject van prof.ir. J.J. Terwen (emeritus hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden) en prof.dr. K.A. Ottenheym (hoogleraar aan de Universiteit Utrecht).

272 pagina's; rijk geïllustreerd in kleur en zwart-wit; formaat 22 x28 cm; gebonden; ISBN 906011.867.7; prijs ƒ 89,–

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers.